ספר
לאסקאזשעוו
און
שאבאלעוו

ספר
לאסקאזשעוו־סאבאלעוו

ספר לאסקאזשעוו און סאבאלעוו

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ארויסגעגעבן פון דער געזעלשאפט לאסקאזשעוו – סאבאלעוו
אין פראנקרייך

LASKARZEW — SOBOLEW

COMITE DE REDACTION :

P. Gutmark (Israël)
M. Wourman (Israël)
Z. Koszkiewitch (Israël)
L. Rozenwein (Paris)
A. Szalat (Israël)
I. Szalat (Paris)
H. Szneider (Paris)
F. Szneider (Paris)

Réalisé avec le concours de **M. Levani**

רעדאקציע-קאמיטעט :

ז. גוטמארק (ישראל)
מ. ווורמאן (ישראל)
ז. קאשקעוויטש (ישראל)
ל. ראזענוויין (פאריז)
א. שאלאט (ישראל)
י. שאלאט (פאריז)
ה. שניידער (פאריז)
פ. שניידער (פאריז)

רעדאגירט און צוגעגרייט צום דרוק: מ ש ה ל ב נ י

הילע געצייכנט: מ ש ה ב א ה ע ל פ ע ר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

אַרויסגעגעבן פון דער געזעלשאַפט לאַסקאַושעוו - סאַבאַלעוו אין פראַנקרייך

EDITE ET IMPRIME PAR LA SOCIETE DE LASKARZEW - SOBOLEW EN FRANCE

הקדמה פון די ארויסגעבער

פאַריחומטע צוליבן פאַרלוסט פון אונדזערע היימען, פאַראבלטע צוליבן טראַגישן טויט פון אונדזערע נאַענטסטע און מיט אַ חוב פון געוויסן צו פאַר־אייביקן דעם זכר פון אונדזערע צוויי קהילות קדושות פון לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו. זענען מיר צוגעטראַטן צו שטעלן אַט דעם שריפטלעכן דענקמאָל.

לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו — דאָ זענען געשטאַנען אונדזערע ויגן און דאָ האָבן מיר אין אונדזערע יונגע יאָרן איינגעזאַפּט צוזאַמען מיט דער וואַרעמ־קייט פון אונדזערע היימען דאָס געפיל און דעם באַוווסטזיין, אַז מיר זענען יידן.

מתי מעט זענען מיר געבליבן, געראַטעוועט אַ דאַנק אַ צופאַל. טאָקע דער־פאַר ליגט אויף אונדז דער הייליקער חוב צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונ־דזערע טייערסטע און נאַענטסטע — עלטערן, שוועסטער, ברידער און קינדער, יונגט־חברים און פריינט שנהרגו ונרצחו צוליב דעם איינציקן חטא, וואָס זיי זענען געווען יידן.

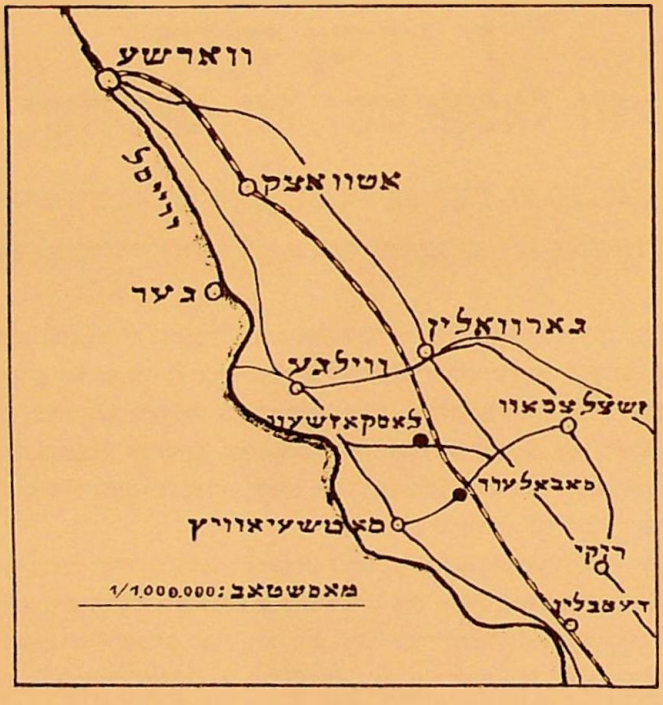
די צוויי יידישע ישובים פון לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו האָבן נישט זעלטן אין זייער געשיכטע דורכגעלעבט צייטן פון סכנות. זיי האָבן אַבער תמיד געהאַט בטחון און אַרויסגעווינען עקשנות צו איבערלעבן אַלע אונדזערע שונאים:

דאָס מאָל איז ליידער זייער בטחון זיי נישט בייגעשטאַנען. צו שטאַרק און צו אכזריותדיק איז געווען דער גרעסטער פון די שונאים אין אונדזער געשיכטע, צו פערפעקט זענען געווען זיינע פאַרברעכערישע פלענער און מעטאָדעס, מיט וועלכע ער האָט זיך פאַרמאַסטן אויף די יידישע לעבנס להשמיד להרוג ולאבד, אַז די שוצלאָזע, פון אַלעמען פאַרלאָזטע און פאַרפיניקטע יידן זאָלן זיך קענען ווירקזאַם קעגנשטעלן. אַ סך פון די קדושים האָבן זיך דאָך קעגנגעשטעלט מיט גבורה, אַבער נאָר כדי צו שטאַרבן מיט כבוד און פאָלן אין קאַמף.

אַט די קדושת־השם והעם צו פֿאַראייביקן איז אונדזער חוב און צו דעם צוועק האָבן מיר אונטערגענומען די אַרבעט פון זאַמלען מאַטעריאַלן, כדי זיי צו פֿאַרפֿיקסירן אין יזכור־בוך. זינט מיר האָבן אָנגעהויבן די אַרבעט פון צוגרייטן דאָס בוך אין 1953 האָבן מיר ויך אָנגעשטויסן אויף אַן אַ שיעור שווערקייטן. איצט איז שליסלער פֿאַרטיק דער ספר, וואָס וועט דינען אַלס אַ מצבה לדור דורות.

מיר האָפֿן, אַז אונדזערע לאַנדסלייט בכל אתר ואתר וועלן ווי געהעריק אָפּשאַצן אונדזערע באַמיאונגען.

מיר דריקן אויס אונדזערע גענילן פון דאַנקבאַרקייט דעם רעדאַקטאָר **משה לבני** פֿאַר דער מיפולער אַרבעט און איבערגעגעבנקייט, וועלכע ער האָט געוויידמעט, כדי דער ספר זאָל דערשיינען.

וואַרשע
אשוואַצק
ווייסל
בעד
גראוואַלין
ווילבע
זשצלצכאוו
לאסקאזשעוו
פאבאלעוד
מאטשעיאוויץ
רוקי
דעמבלין
מאסשטאב: 1/1,000,000

משה לבני

די יידישע קהילות פון לאסקאושעוו און סאבאלעוו

עלעמענטן צו דער געשיכטע פון דער אַנטשטייאונג, אַנטוויקלונג און טראַגישן סוף פון די צוויי יידישע ישובים

פון די זעקס הונדערט יידישע קהילות, וועלכע די נאַציס האָבן חרוב געמאַכט אין די יאָרן פון צווייטן וועלט־קריג, זענען די צוויי קהילות פון לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו געווען צאַלמעסיק קליינע און האָבן אין דער פאַרבנרייכער און טויזנט־יאָריקער געשיכטע פון פוילישן יידנטום נישט גע־שפילט קיין באַדייטנדיקע ראָלע און זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין באַזונ־דערס מערקווירדיקע געשעענישן.

אָבער מיט זייער וויטאַליטעט, מיטן טראַדיציאָנעלן יידישן לעבנס־שטייגער, מיט זייער טאָגטעגלעכן קאָמף פאָר דער עקזיסטענץ, מיט זייער איינגעוואָרצלט־קייט סיי אין דער פוילישער ערד און סיי אין דער אַלטער יידישער קולטור, מיט זייערע ליידן און שטרעבונגען, פאָרנעמען די צוויי קהילות אַ בכבודיק אָרט אין דער געשיכטע פון לעבן און פון טראַגישן אומקום פון די יידן אין פוילן.

דאָס שווערע לעבן אין באַדינגונגען פון אומאויפהערלעכע רדיפות מכל המינים און פון פאַרשידענע גזירות במשך די בערך 150 יאָר פון יידישער אַנ־וועזנהייט אין לאַסקאַזשעוו און במשך דער נאָך קירצערער אַנוועזנהייט פונעם הייפל יידן אין סאַבאַלעוו, האָט די צוויי יידישע עדות נישט דערשטיקט און

נישט איינגעבראכן, נאר פֿאַרקערט אויסגעשמידט ביי זיי אַן אַנטשלאָסנקייט צום קאַמף פֿאַרן לעבן, אַ ווילן צו קעגנשטעלן זיך אַלע בייזע כוונות פון די רשעותדיקע רעזשימען אין די פֿאַרשידענע תקופות און אַלע סכנות, וואָס האָבן אויף זיי געלויערט מצד דער אַרומיקער סביבה, כדי ממשיך צו זיין אין גייסט פון ישׂראל סבא און אויפצושטעלן נייע דורות מיט דער האָפענונג, אַז נצח ישׂראל לא ישקר. אין אומשטענדן פון פיין און פון סכנות האָבן די יידן פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו נישט אויפגעהערט צו אַנטוויקלען און אויסצובעסערן זייער לעבן אויינע מיטן כוח פון רעליגיעזער אמונה, אַנדערע מיט רעוואָלט קעגן דער פּאָסיוויטעט, וואָס האָט געשטעקט אין פֿאַרלאָזן זיך אויף גאָטס נסים, נאָר אַנדערע מיטן כוח פון נייע אידייען פון אַלמענטשלעכקער, סאָציאָליסטישער אַדער יידיש-נאַציאָנאָלער באָפרייאונג. אָבער אַלע האָבן אַרויסגעוויזן אַ גרייטקייט נישט צו רעזיגנירן און ווייטער צו קעמפן פאַרן לעבן און קיום.

יידיש לעבן אין לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו האָט נאָך געקענט עקזיסטירן און זיך אַנטוויקלען, ווען נישט דער איבערוויגנדיקער און ברוטאַלער כוח פון דער נאַצישער מלכות הרשע, וואָס האָט מיט אַן אכזריות אָן קיין שום היסטאָרישער פרעצעדענץ אָפּגעמעקט פון דער ערד־אויבערפלאַך די צוויי קהילות און אַ סוף געמאַכט צו די האָפענונגען און טרוימען פון זייערע יידן.

* * *

ווייניק היסטאָריש מקורות איז מעגלעך געווען צו געפינען וועגן דער אַנטשטייאונג און אַנטוויקלונג פון די צוויי שטעטלעך לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו, נאָך אַרעמער זענען די מקורות וועגן דער אַנטוויקלונג פון די יידישע ישובים אין די צוויי צרטער.

דאָס שטעטל לאָסקאָזשעוו, וועלכעס יידן האָבן רוסיש-מעסיק אַנגערופֿן לאָסקאָוו, געפינט זיך אין אַ וואַלדיקער געגנט פון גאַרוואָלינער פּאָוויאָט, 14 ק״מ דרום-צו פון גאַרוואָלין. ביים ברעג פון טייך פּראָמניק און ביי דער אייזנבאַן־ליניע וואַרשע — דעמבלין. דאָס שטעטל האָט הינטער זיך אַן אַלטע געשיכטע.

לאָסקאָזשעוו — א בישאָף־שטאָט

אַמאָל איז דאָ געווען א דאָרף מיטן נאָמען גאָרטשיצעוא, וואָס האָט געהערט צו די דיגניטאָרן פון דער קאָטוילישער קירכע אין פוזין. דאָס דאָרף גאָרטשיצעוא (היינט איז עס אַ פּאָרשטאָט פון לאָסקאָזשעוו) האָט געהערט צום

סטענזשיצער קרייז. אין יאָר 1418 האָט דער פוילישער קעניג וולאדיסלאָוו יאָגיעללאָ געגעבן דעם פויזנער ביסקופ אַנדזשעי לאָסקאָזש פון גאָסלאָוויצע די פריוויליגיע צו גרינדן אויפן אָרט פונעם דאָרף גאָרטשיצעוואָ אַ שטאָט לויט די מאָדעלנבורגער געזעצן.

אין 13־טן און 14־טן יאָרהונדערטער האָבן אויסלענדער געשפילט אַ וויכ־טיקע ראָלע אין דער טעכנישער אַנטוויקלונג און אין דער מאָדערניזאַציע פון די פוילישע שטעט אין די באָגריפן און מעגלעכקייטן פון יענער תקופה. אין פוילן האָבן זיך אין יענע צייטן באָזעצט דייטשן, יידן אָנגעקומענע פון דייטש־לאַנד, פֿלעמער און וואַלאָנער. זיי אַלע האָבן בייגעשטייערט פאָר דער ראָשיקער אַנטוויקלונג פון די פוילישע שטעט, וועלכע האָבן דאָמאָלסט איבערגענומען די מוסטערן פון די דייטשע שטאָט־געזעצן, באָקאַנטע מיטן טערמין לאָקאַציע (פון לאָטייניש: לאָקאַציאָ ציוויטאָטיס), שוין אין דער ערשטער העלפט פון 13־טן יאָרהונדערט האָבן שטעט אין פוילן אָנגענומען די דייטשע, אָדער ווי מען האָט זיי אָנגערופן, מאָדעלנבורגער געזעצן. צו די כאָראַקטעריסטישע צייכנס פון דעם דייטשן מוסטער האָבן געהערט צווישן אַנדערע די פּראָפּעסיאָנעלע פאָרבאָנדן, גערופענע מיטן נאָמען צעכן, וועלכע פֿלעגן בשותפות איינקויפן רוי־שטאָפן. זאָרגן פאָר דער קוואַליטעט פון דער פּראָדוקציע און פאָר איר פאַרקויף, ווי אויך פאָר אָנהאַלטן די פרייזן. צווישן די צעכן און דעם שטאָטראָט פלעגט אָנגיין אַ קאָמף. דער שטאָטראָט איז נעמלעך באָשטאָנען פון סוחרים און די צעכן האָבן געווואָלט האָבן אַ דעה אין דער אָנפירונג פון דער שטאָט און באַטייליקן זיך אין די שטייערן־אויסמעסטונגען.

אין סוף פון 14־טן יאָרהונדערט האָבן יידן מאָסנווייז אַרויסגעוואָנדערט פון דייטשלאַנד צוליב די רדיפות, וואָס זענען דאָרט קעגן זיי פאָרגעקומען. זיי האָבן עס פאָרגרעסערט דעם יידישן ישוב אין פוילן. די יידישע באָפעלקערונג אין די פוילישע שטעט האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ באָזונדערע רעליגיעז־קול־טורעלע און רעכטלעכע פאָלקס־גרופע. אין יסוד פון דער גרופע איז געווען די באָרימטע קאָלישער פריוויליגיע פון יאָר 1264. זי איז אויסגעבריטערט געוואָרן דורכן קעניג קאָזימיר דעם גרויסן, וועלכער האָט אין דער געשיכטע זיך פאָרשריבן אַ נאָמען פון אַ באָשיצער פון יידן. אַ פאַקט איז, אַז קאָזימיר דער גרויסער, וועלכער האָט געשטרעבט צו אַ ווירטשאָפטלעכן אויסבוי פון פוילן, האָט הויך אָפּגעשאָצט די ראָלע, וועלכע יידן קענען שפּילן אין דער אַנטוויקלונג פון מסחר.

די אַנגעגעבענע געזעצן און פריווילעגיעס האָבן געדינט אַלס פרינציפיעלע גאַראַנטיע פאַר דער פערזענלעכער זיכערקייט פון יידן און אויך פאַר זייערע קהילה־אינסטיטוציעס, פאַר זייערע בתי-דין און פאַר זייער פרייהייט פון האַנדל.

שפעטער, אין 15־טן יאָרהונדערט, האָט זיך באַוויזן יידישע האַנטווערקער־רייַ, וואָס האָט אַרויסגערופן קאַנפליקטן מיט די צעכן, צו וועלכע יידן האָבן נישט געקענט געהערן. די עקאָנאָמישע קאַנפליקטן צוליב דער מורא פאַר קאָנקורענץ האָבן פאַרשאַרפט די באַציאונגען צווישן פאָליאָקן און יידן און די יידישע רעליגיע איז געוודפט געוואָרן. אין 15־טן יאָרהונדערט האָט מען דעריבער אין אַ סך שטעט באַגרענעצט די ווויַן־רעכט פון יידן צו עטלעכע גאַסן אַדער צו באַזונדערע קוואַרטאַלן.

די שטאָט, וועלכע דער בישאָף אַנדזשעי לאָסקאָזש פון גאָסלאָוויצע האָט פאַרלייגט אינעם דאָרף גאָרטשיצעוואָ, האָט באָקומען דעם נאָמען פון גרינדער און האָט זיך פון איצט אָן אָנגערופן לאָסקאָזשעוו. לויט דער לאָקאַציע־פריווילעגיע האָט די שטאָט געהאַט רעכט צו האָבן איין יאָריד אַ יאָר און איין וועכנט־לעכן מאַרק־טאָג. צווישן יאָר שפעטער, אין 1420, האָט דער בישאָף און בעל־הבית פון לאָסקאָזשעוו איבערגעפירט די ניי געגרינדעטע שטאָט אויפן מאָזאָוישן ברעג פון טייך פראָמניק. דאָ זענען נעמלעך געווען די גרענעצן פון זיין דיאַצעזיע. אין 1424 האָט ער אויסגעבויט אַ פאַראַפיע.

וועגן דער אָנוועזנהייט פון יידן איז אין יענער צייט נישט געווען קיין רעד. געווייסע שטעט אין פוילן האָבן געהאַט אַ באַזונדערע פריווילעגיע, וואָס האָט געטראָגן דעם לאַטייניזשן נאָמען: de non tolerandis Judeais דאָס הייסט די פריווילעגיע פון נישט טאָלערירן יידן. אין גרעסטן טייל זענען עס געווען די שטעט, וואָס האָבן געהערט צו דער קירכע. די קאַטוילישע קירכע האָט אין פוילן פאַרמאָגט ריזיק גרויסע שטחים ערד. זי האָט אין פוילן געהאַט נישט נאָר אינפלוס, נאָר אויך מאַכט. די קירכע איז געווען אַ מלוכה אין אַ מלוכה. עס זענען געווען אַ רייַ בישאָף־הויפטשטעט. אַזעלכע שטעט ווי גניעזנאָ, פויזן, וואַצלאָוו און קראָקאָוו האָבן אָפילו געהאַט רעכט אָרויסצולאָזן זייערע אייגענע מטבעות. די פריווילעגיע פון נישט טאָלערירן יידן פלעגט עס די קירכע אָנגעבן איר דיגניטאַר, וועלכער איז געווען בעל־הבית פון דער שטאָט אדער, וועלכער האָט באָקומען אלס מתנה פון קעניג דאָס רעכט צו גרינדן אַ שטאָט, ווי עס איז געווען דער פאַל מיט לאָסקאָזשעוו. די פריווילעגיע, וואָס האָט אינגאַנצן פאַרמאָכט די שטאָט פאַר יידן, האָט אָנגעהאַלטן יאָרהונדערטער.

אַרום לאַסקאַזשעווו זענען געווען די הייפן און פאַלוואַרקעס פון בישאַף. זעט אויס, אַז די שטאַט האָט זיך גוט אָנטוויקלט, ווייל הונדערט יאָר נאָך איר גרינדונג, אין 1514, האָט דער בישאָף לובראָנסקי באשלאסן צו פאַרגרעסערן די שטאָט און צו דעם צוועק האָט ער אויסגעאַרטשעט די וועלדער נעבן דאָרף פילטשין און האָט דאָ פאַרלייגט די נייע שטאָט לאַסקאַזשעווו. די נייע איינזידלער האָט ער באַפרייט פון יעטוועדן שטייער במשך 12 יאָר. די לאַקאַציע־פריווילעגיע איז אין די שפעטערדיקע יאָרהונדערטער מערערע מאָל באַנייט געוואָרן.

לאַסקאַזשעווו, וועלכע האָט אַ קירכלעכע שולע פאַר קינדער און אַ היים פאַר אַרעמעלייט, באַקומט אין יאָר 1534 אַ צווייטן קלויסטער און אין יאָר 1591 ווערט דאָ געגרינדעט אַ סוחרים־צעך. דער דאָמאַלסדיקער בעל־הבית פון דער שטאָט, דער בישאָף וואַיטשעך טאַלובסקי, פאַרגרעסערט די צאָל ירידים צו צוויי אַ יאָר. דער־פון דאָרף מען פאַרשטיין, אַז די האַנדלס־באַדייטונג פון דער שטאָט איז שטאַרק געשטיגן דער בישאָף האָט צו דער שטאָט נישט צוגעלייגט והא ראיה — ער האָט זיך אַפגעזאָגט לטובת דער שטאָט פון די הכנסות פון די ירידים.

לאַסקאַזשעווו האָט שטאַרק געליטן פון די שוועדישע מלחמות אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט און אין אַנהייב פון 18־טן יאָרהונדערט. אין יענער צייט זענען אויסגעבראָכן שריפות און עס זענען געווען מגיפות. אָבער דאָס האָט נישט אַפגעהאַלטן די בישאָפן צו באַמיען זיך פאַר אַ פאַרגרעסערונג פון דער צאָל ירידים און מאַרק־טעג. דער מסחר אין לאַסקאַזשעווו האָט לויט אַלע סימנים פאַרקאַנקורירט די אַרומיקע שטעטלעך.

אין יאָר 1797 נעמט איבער די עסטרייכישע רעגירונג די גיטער פון לאַסקאַזשעווו. אין יאָר 1809 פאַרקויפט עסטרייך די גיטער דער משפחה בלעשטשינסקי, וועלכע פאַרקויפט ווידער די לאַסקאַזשעווער גיטער דער פאַמיליע רוסאַצקי. אין דער צייט פון פוילישׁ־עסטרייכישן קריג, אין 1809, האָט לאַסקאַזשעווו ווידער שטאַרק געליטן און איז כמעט חרוב געוואָרן. אין 1810 לעבן אין לאַסקאַזשעווו 605 איינווינער. צען יאָר שפעטער, אין 1820, דערגייט די צאָל איינווינער צו 717 און פון זיי זענען 36 יידן. די ציפער גיט אַן די „גע־שיכטע פון פוילישע שטעט":1)

---

1) אין בוך: « Miasta polskie w tysiącleciu » (זע ביבליאָגראַפיע).

דער אָנהייב פון יידישן ישוב

יידן האָבן, ווי געזאָגט, אין דער בישאָף־שטאָט לאָסקאָשעוו נישט געטאָרט ווינען. ס׳איז פאַראַן אָן עדיקט פון יאָר 1751 וועגן פאַרבאָט פאַר יידן צו ווינען אין לאָסקאָשעוו און דער עדיקט איז געבליבן יורידיש גילטיק ביזן יאָר 1862 2).

נאָך דער צעטיילונג פון פוילן אין יאָר 1795 האָט דער פרייסישער קעניג אָנולירט די גזירה פון נישט טאָלערירן יידן אין זיין טייל (אין יאָר 1802). עסטרייך האָט די גזירה אָנגעהאָלטן. אָבער די עסטרייכישע קעניגלעכע אויטאָריטעט האָט פון די שטעט געפאָדערט פאָטענטן און אָזוי ווי אָ טייל שטעט האָט די פאָטענטן נישט פאַרמאָגט, האָבן זיי פאַרלוירן די „פריווילעגיע פון נישט טאָלערירן יידן״. וואָס שייך רוסלאָנד האָט דער צאָר אלעקסאָנדער דער ערשטער נישט אַרויסגעגעבן קיין שום נייעם געזעץ אין פונקט וועגן יידן. ממילא איז דער פאַרבאָט פאַר יידן צו לעבן אין די בישאָף שטעט געבליבן גילטיק. ער איז אָפגעשאָפט געוואָרן ערשט אין יאָר 1862.

מגר. ישעיה וואַרשאָווסקי רעכנט אויס אין זיין ארבעט „יידן אין קאָנגרעס פוילן״ 3) פאָלגנדיקע שטעט, וואָס זענען געווען פאַרבאָטן פאַר יידן: קעלץ, יענדזשעיעוו, מאָלאגאָשטש, מעדעוו, פראָשעוויץ, בזשעסקא, סקאָמיעזש, טשעלאָדש, קאָזשעגלאָוו, שיעוויעזש, סלאָווקוו, סקאָלא, בוסק, לאָסקאָשעוו, סטענזשיצא, האָראָדישטשע, ביאָלעטשעוו און אייניקע אַנדערע.

מגר. וואַרשאָווסקי פירט אויס, אַז פאָקטיש איז אין פוילן געשאפן געוואָרן פאַר יידן אָ תחום המושב. לויט אָ דעקרעט פון נאמיעסטניק פון קאָנגרעס־פוילן פון 31-טן יאָנואַר 1823 איז פאַרבאָטן געוואָרן יידן צו באָזעצן זיך אין דערפער אויף אָ דיסטאַנץ פון 3 מייל פון די גרענעצן פון עסטרייך און מיט פרייסן. שפעטער איז דער פאַרבאָט געוואָרן גילטיק אויך בנוגע דער רוסישער גרענעץ. עס זענען געמאַכט געוואָרן אויסנאָמען פאַר יידן, וועלכע אַרבעטן אין דער לאַנדווירטשאַפט און אין דער אינדוסטריע, פאַר בעלי־מלאכה, וועלכע פאַרמאָגן אייגענע וואַרשטאָטן און פאַר געוויסע זעלטענע פאָכן, ווי שמידן, בעדנער, וועבער, סוקעניקעס, סמאָלע־ברענער א. א.

---

2) לויט „יעוורעיסקאָיא ענציקלאָפעדיא״ (צענטער באָוד).

3) „היסטאָרישע שריפטן פון ייוו״א (זע ביבליאָגראָפיע).

די אַלע ווויך־באַגרענעצונגען פאַר יידן האָבן אַרומגענומען בערך אַ פינפטל פון דער טעריטאָריע פון קאָנגרעס־פוילן. לאָסקאָזשעוו איז געווען ווייט פון אַ גרענעץ. אָבער דער פאַרבאָט פאַר יידן צו באָזעצן זיך איז געקומען פון דער „פריווילעגיע", וועלכע עס האָבן געהאָט די בישאָפן — בעלי־בתים פון דער שטאָט.

ווי אַזוי האָבן זיך דאָך 36 יידן געפונען אין לאָסקאָזשעוו אין יענעם יאָר 1820 איז שווער צו וויסן. לאָסקאָזשעווער יידן פון פריערדיקן דור האָבן געוווסט צו דערציילן, אַז יידן זענען אַרומגעגאַנגען דעם פאַרבאָט און האָבן זיך באָזעצט אין די דערפער און נאָר בייטאָג פלעגן זיי קומען אין לאָסקאָזשעוו האָנדלען. ווי עס זאָל נישט זיין ווערט צום ערשטן מאָל סיגנאָליזירט די אָנווועזנהייט פון יידן אין לאָסקאָזשעוו אינעם יאָר 1820. די „ענציקלאָפעדיא יודאַאיקאַ" (בערלין) גיט אָן, אַז אין 1821 האָבן אין לאָסקאָזשעוו געלעבט 8 יידישע פאַמיליעס. די „יעווריסקאַיא ענציקלאָפעדיא" גיט ווידער אָן אין איר צענטן באַנד, אַז אין יאָר 1856, ווען דער פאַרבאָט פאַר יידן איז נאָך אַלץ געווען גילטיק, האָבן שוין אין לאָסקאָזשעוו געווויינט 100 יידן.

ווענן סאָבאָלעוו זענען די ידיעות אַ סך קאַרגערע. מיר ווייסן נישט ווען סאָבאָלעוו איז אָנטשטאַנען. זינט דעם מיטן 15־טן יאָרהונדערט געהערט סאָבאָלעוו צו יאָן טשאָלעק פון זשעלעכאָוו. פון די תבואות צאָלט דעמאָלט סאָבאָלעוו מעשר דעם ביסקופ פון קראָקאָוו. דאָס „געאָגראָפישע ווערטערבוך פון פוילישן קעניגרייך" 4) גיט אַפילו איבער וויפל סאָבאָלעוו מיט די אָרומיקע דערפער, ווען האָבן אַלע געהערט צו טשאָלעקן פון זשעלעכאָוו, האָבן געצאָלט שטייערן.

אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט איז סאָבאָלעוו אַ דאָרף און אַ פאָלוואַרק פון גאָרוואָלינער פאָוויאָט. די גמינע סאָבאָלעוו געהערט צו דער פּראָפּיע מאָטשעיאָוויץ. זי געפינט זיך 22 ווייאָרסט פון גאָרוואָלין, 75 ווייאָרסט פון ווארשע. דאָס דערמאָנטע „געאָגראָפישע ווערטערבוך פון פוילישן קעניגרייך" גיט אָן, אַז אין סאָבאָלעוו איז פאָראַן אַ קאָטוילישע קאָפּליצע און פון 1871־טן יאָר אָן האָט זי אָן עלעמענטאָרע שולע. אין די 56 הייזער לעבן 625 איינווויינער. אויך סאָבאָלעוו ליגט אין אַ געגנט

---

4) זע ביבליאָגראָפיע.

פֿון וועלדער און האָט אַרום זיך תבואה־פעלדער, לאַנקעס פאַר פֿאשע און געטנער. אין 1855 זענען דאָ געווען בסך הכל צוויי געמויערטע הייזער און 20 הילצערנע.

סאַבאַלעוו גרענעצט אין יענעם 19־טן יאָרהונדערט מיט דער גמינע גוזשנאָ און מיט די ערד־שטחים פון דער שטאָט זשעלעזאָוו. אין סוף פֿון 19־טן יאָרהונדערט איז דאָ פאַראַן אַ פּאָסט און אויך די באַן־סטאַנציע. ס׳איז אומעג־לעך צו געפינען עפּעס אַ שפּור פון אַן אַנווענהייט פון יידן אין סאַבאַלעוו אין מיטן פון 19־טן יאָרהונדערט. עס איז אויך אומעגלעך צו דערגיין ווען האָבן די ערשטע יידן זיך באַזעצט אין סאַבאַלעוו. מען דאַרף אַננעמען, לויט די זכרונות פֿון סאַבאַלעווער יידן, אַז אין די אַלע אַרומיקע דערפער האָבן געלעבט איינצלנע יידישע משפחות. דאַרפס־יידן פלעגן זיך צונויפקומען ימים נוראים, כדי צו דאַוונען בציבור און זעט אויס, אַז דאָס איז פאַרגעקומען אין סאַבאַלעוו אפֿשר צוליב אַ ספר־תורה, וואָס איז דאָ געווען, אַדער צוליב אַ בית־מדרש, וואָס איז דאָ געגרינדעט געוואָרן דורך אַ גרופּע יידן.

ביי די דאַרפס־יידן איז דער דראַנג צו לעבן אין אַ גרעסערן יידישן ישוב געווען תמיד שטאַרק, באַזונדערס צוליבן יונגן יידישן דור. אַ יינגל האָט געדאַרפט לערנען תורה און נישט תמיד האָט אַן איזאַלירטע יידישע משפּחה זיך געקענט דערלויבן אויסצוהאַלטן אַ מלמד. וועג די קינדער זענען אַ ביסל אונטערגעוואָקסן, האָט מען ווידער געדאַרפט קלערן וועגן תכלית און פאַרהיטן, אַז דאָס מיידל זאָל חלילה נישט אַרומגיין מיט אַ דאַרפישן שגץ און אַז דאָס יינגל זאָל נישט פאַרגווייַשט ווערן אין דאַרף. אָט די סיבות האָבן געווירקט, אַז ערגעץ־ווו, אין דעם פאַל איז עס געווען וואַרשיינלעך סאַבא־לעוו, זאָל אַנטשטיין אַ קליינע קהילה.

די גמינע האָט דעמאָלט אַרומגענומען פאַלגנדיקע דערפער: דאַמיאַנווו, דעמבניאַק, עלזשביעטווו, גאַדושיעשע, גאַנטשיצע, גראבניק, העלענווו־סטאַרי, קאַלען, קאַבוסי, קאַריטניצאַ, האַרניצאַ־וויאַלאַ, קאוואַנאטשיצאַ, לעאַ־קאַדיאַ, מראקווו, פשילענק, סאַבאַלעוו, סאַקול, און זיגמונטי.

פון דער רשימה איז קאַנטיק, אַז אין דער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט איז סאַבאַלעוו געווען אַ דאַרף צוגלייך מיט אַלע אַנדערע. אגב געפינען מיר אַ גאַנצע רייַ פון די אויסגערעכנטע נעמען פֿון די דערפער אין דער נייעסטער און טראַגישער עפּאָכע פון יידישן פיין אונטער דער ממשלה

פון נאַציזם. יידן פון סאַבאַלעוו און אויך פון לאַסקאַזשעוו האָבן זיך געפרווט ראַטעווען ביי די פויערים אין אייניקע פון די דערמאַנטע דערפער.

אויך די דערפער און פאַלוואַרקעס אַרום לאַסקאַזשעוו ווערן אין אונזער יאָרהונדערט אפט דערמאַנט אין צוזאַמענהאַנג מיטן חורבן פון די צוויי יידישע קהילות פון לאַסקאַזשעו און סאַבאַלעוו אין צווייטן וועלט־קריג. דאָס שוין דערמאַנטע „געאַגראַפישע ווערטער־בוך פון פּוילישן קעניגרייך" רעכנט אויס, אַז די גיטער פון לאַסקאַזשעוו באַשטייען פון די פאַלוואַרקעס פילטשין, וואָלאָ לאַסקאַזשעווסקאַ, קרופּאַ, סאַסענקאַ, מעלאַנווו, קאַספּרווואָקאַ.

פילטשין, וואָס אויף זיין נאָמען שטויסן מיר זיך אָן אין דער חורבן־תקופה, האָט אין יענער צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט געהאַט איין געמויערט הויז און 22 הילצערנע הייזער. אין דער געגנט זענען אין יענער צייט געווען צווי וואַסער־מילן.

וואָס שייך לאַסקאַזשעוו האָבן די 717 איינווויינער (און פון זיי די 36 יידן) געווויינט אין יענעם יאָר 1820 אין 115 הייזער, פון וועלכע בלויז איין הויז איז געווען אָ געמויערט. לאַסקאַזשעוו האָט דעמאָלט געהאַט אָ בעל־הביתטע י. רוסאַצקאַ, וועלכע האָט כסדר געפירט פּראָצעסן מיטן שטעטל. לאַס־קאַזשעוו האָט געהאַט הכנסות פון דער אַרטיקער קרעטשמע (אָ יידישע?), פון אָפּצאָל פאָר די מאַרק־טעג, פון אָ וואָסער־מיל און פון אָ ווינט־מיל. אָ דאָנק דעם האָט די שטאָט געקענט אויסהאַלטן אַן עלעמענטאַרע שולע און אָ זונטיק־דיקע פאָר־שולע. אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט איז אין לאַסקאַזשעוו געווען איין גאַרבאַרניע.

י י ד י ש ע א ָ ר ע מ ק י י ט

ווען אין לאַסקאַזשעוו האָבן אין צווייטן יאָרצענדליק פון 19טן יאָר־הונדערט געלעבט די ערשטע אָכט יידישע משפחות, האָט נאָענט פון זיי, קוים 60 ק״מ ווייט, אין דער גרויסער שטאָט וואַרשע, שוין זייט לאַנג פולסירט אָ פילפאַרביק יידיש לעבן מיט אַן אַרגאַניזירטער קהילה און מיט אָ סך יידישע דאגות.

געווען זענען עס די צייטן פון פּוילישן קעניגרייך, וואָס איז אָנטשטאָנען נאָכן ווינער קאָנגרעס פון יאָר 1815. נאָפּאָלעאָן האָט פּאַרשפּילט דעם קריג אין 1812. די פּוילישע מלוכה, וועלכע ער האָט געשאַפן אונטערן נאָמען פּירשטנטום וואַרשע איז אונטערגעגאַנגען. רוסלאַנד האָט זיך צעטיילט מיט

אירע אַלאירטע פרייסן און עסטרייך מיט נאַפּאַלעאָנס ירושה. פוילן, אַ צע־
שניטענע, אַ פּאַרקלענערטע, איז געוואָרן אַ טייל פון רוסלאַנד. די ציווילע
מאַכט האָט אין קאָנגרעס־פוילן פאַרמעל געהערט צום פוילישן „העכסטן צייט־
וויליקן ראַט" און דער צאַר אַלעקסאַנדער האָט געמאַכט אַ סך הבטחות.

די עטלעכע צענדליק ערשטע לאָסקאָזשעווער יידן האָבן נאָך אומלעגאַל
זיך באַזעצט און געפרווט שעפן פרנסה פון האַנדל און מלאכה. אָבער אַרום
זיי אין קאָנגרעס־פוילן האָט שוין געבריזט אַ יידיש לעבן. אין יענע צוואַנצי־
קער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט שטייגט די באַפעלקערונג אין קאָנגרעס־
פוילן און עס וואָקסט אויך דער יידישער ישוב. די יידישע באַפעלקערונג אין
קאָנגרעס־פוילן איז פון בערך 200.000 נפשות אין יאָר 1815 געשטיגן אויף
377.754 נפשות, לויט דער ציילונג פון יאָר 1827, וועלכע עס גיט אָן דר.
יצחק שיפער אין זיין אַרבעט וועגן דער געשיכטע פון יידן אין וואַרשעווער
פּירשטנטום און אין פוילישן קעניגרייך. די צאָל יידן האָט דעמאָלט באטראַפן
9 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג. אין די שטעט זענען יידן
געווען אין יענעם יאָר 1827, דאָס הייסט פינף יאָר נאָך דעם ווי די ערשטע
יידן געפינען זיך אין לאָסקאָזשעוו, בערך 50 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג.
67,7 פּראָצענט פון יידן האָבן געלעבט אין שטעט און 32,3 פּראָצענט אין
דערפער און קליינע שטעטלעך. דר. יצחק שיפער גיט אָן פאַלגנדיקע גרויסע
יידישע קהילות אין יענעם יאָר: וואַרשע מיט 30.679 יידן, לובלין מיט 6.795
יידן, קאַלוואַריע מיט 3.515 יידן (70 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעל־
קערונג), הרובישאָוו מיט 2924 יידן (55 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַ־
פעלקערונג) און זאַמאָשטש מיט 2.874 יידן.

דער ווייט גרעסטער טייל פון יידן האָט געלעבט פון קליין־האַנדל,
מלאכה און שענקען. דר. י. שיפער ציטירט באַריכטן פון דער פּוילישער באַ־
ראַטונגס־קאָמער פון די יאָרן 1825 — 1826. עס ווערט דאָרט געשילדערט
די יידישע אַרעמקייט. אין איינעם אָזאַ באַריכט ווערט געזאָגט: „ווען אין 1822
האָבן זיך באַוויזן עפּידעמיעס אין איינער פון די וואיעוואָדשאַפטן פון קעניג־
רייך, האָט די רעגירונג אַרויסגעשיקט אהין אַ דאָקטאָר צו ראַטעווען די
קראַנקע. אין זיין באַריכט האָט דער דאָקטאָר געשריבן, אַז ער האָט געזען
אַ סך יידן, וועלכע שטאַרבן פון הונגער צוליב דעם, וואָס מען האָט זיי אַרויס־
געטריבן פון די דערפער, צוליב זייער צונויפזאַמלען אין קליינע שטעטלעך און
אַפּנעמען ביי זיי יעטוועדן מקור פון פרנסה".

אין 1826 איז געשטאַנען די פראָגע פון עלעמענטאַרע שולעס פאַר יידישע קינדער און די דערמאָנטע באַראַטונגס־קאָמער האָט געשריבן, אַז מען קען נישט דערוואַרטן, אַז די יידן זאָלן פון זייערע אייגענע באַשטייערונגען אויסהאַלטן די שולעס, ווייל ניין צענטל פון זיי לעבן אין עקסטרעמער אָרעמקייט. 5)

וואַרשעווער יידן זענען שוין געווען אָרגאַניזירט אין זייער קהילה און האבן זיך משתדל געווען סיי ביי די פוילישע הערשער און נאָך מער ביי די רוסישע, ביים צאַר אַליין אפילו, פאַר אָפשאַפן גזירות, וואָס האָבן באשוווערט דאָס יידישע לעבן אין קאָנגרעס־פוילן. און קיין גזירות האָבן נישט געפעלט.

יידן האָבן געמוזט שווערע שטייערן. מער ווי אַנדערע בירגער. יידן זענען געצוווּנגען געוואָרן דורך דער נייער קאָנסטיטוציע צו דינען אין מיליטער און מען האָט זיי די פליכט פאַרביטן אויף אַ רעקרוטן־שטייער, וואָס האָט געלאָסטעט אויף אַלע יידן, רייך אָדער אָרעם. מיר האָבן שוין דערמאָנט וועגן פאַרבאָט פאַר יידן צו ווויינען אין אַ ריי קוואַרטאַלן פון די שטעט. אין וואַרשע האָבן יידן געמוזט בויען הייזער אויף פוסטע פלעצער. אמת איז, אַז אַ דאָנק דער גזירה זענען אָנטשטאָנען בליענדיקע האָנדלס־צענטערן פון יידן אויף דער פראָנצישקאָנער גאָס אָדער אויף די נאָלעווקעס. אָבער דער צוואָנג איז געווען אַ לאָסט. יידן האָט מען פאַרבאָטן צו האַלטן שענקען און מיט דעם האָט מען באַרויבט הונדערטער און הונדערטער יידן פון זייער אינציקן מקור פון פרנסה. אָרעמע יידן האָבן פאַרן אריינפאָר אין וואַרשע געמוזט צאָלן אַ טאָגצעטל. אויף יידישער שחיטה האָט געלאָסטעט אַ שטייער. די רשימה פון די גזירות איז אַ לאָנגע.

אָבער אין קאָנגרעס־פוילן איז פאַרגעקומען אַ וויכטיקע עקאָנאָמישע אָנטוויקלונג. אַ דאָנק דער רוסישער הערשאַפט האָט פאַר קאָנגרעס־פוילן זיך געעפנט אַ בריי־טער אָפזאַץ־מאַרק. רוסלאַנד איז געוואָרן אפן פאַר פוילישע סחורות. די פוילישע אינדוסטריע האָט זיך שנעל אָנטוויקלט און יידן האָבן אין דער אָנטוויקלונג געהאַט אַ חלק, בפרט אין מסחר מיט רוי־שטאָפן, אין מלאכה. דר. יעקב שאַצקי גיט אָן אין זיין „געשיכטע פון יידן אין וואַרשע", אַז אין 1822, דאָס הייסט צוויי יאָר נאָך דעם ווי אין לאָסקאזשעוו לעבן די ערשטע 36 יידן, האָט וואַרשע געציילט 63 קריסטלעכע גרויסע סוחרים און

---

5) זע ביבליאָגראַפיע.

45 יידישע. און אין 1820 האָט שוין וואַרשע געהאַט אַ פאַראיין פון יידישע האַנדלס־אַנגעשטעלטע. אַבער — שטעלט פעסט דר. יעקב שאַצקי — צווישן 8 און 10 פראָצענט פון וואַרשעווער יידן האָבן נישט געהאַט מיט וואָס דעם סאָג איבערצולעבן.

עפעס איז פון דער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג אין קאָנגרעס־פוילן און בפרט אין וואַרשעווער צענטער דאָך מיט דער צייט אַנגעקומען אין דער פראָווינץ און איז אויך דערגאַנגען צו לאָסקאָשעווי. דער אַלגעמיינער עקאָנאָמישער אויפבלי אין לאָנד האָט אָן ספק געהאָט אַ ווירקונג, ווען מיר ווייסן, אַז אין 1856 זענען שוין אין לאָסקאָשעווי געווען 100 יידן און אויב זיי האָבן דאָ גלעבט, האָבן זיי נעמוזט האָבן אַ געוויסע ווירטשאַפטלעכע באַזע, אַ מעגלעכקייט צו פאַרדינען פֿון מסחר, פאַרמיטלונג אַדער מלאכה.

, אין צווישנצייט איז פאַרגעקומען אַ קאָנטיקער איבערברוך אין דער פאָליטישער אָריענטאַציע פון די יידן אין קאָנגרעס־פוילן. די פעלערן פון דער פוילישער רעגירונג פון וואַרשע און די געשיקטע שריט פון רוסישן הערשער נאָוואָשילצעוו האָבן אַזוי געווירקט, אַז אין די צייטן פון צאַר אַלעקסאַנדער דעם ערשטן זענען כמעט אַלע יידן פון פוילישן קעניגרייך געווען אָריענטירט אויף רוסלאַנד. אַבער נאָר דעם ווי ניקאָליי דער ערשטער איז געוואָרן צאַר (1825) האָט זיך די סיטואַציע געענדערט. יידן אין דער אויטאָנאָמער מלוכה קאָנגרעס־פוילן האָבן זיך אָרומגעזען, אַז פון צאָרישן רעזשים קענען זיי דערוואַרטן נאָר גזירות און אונטערדריקונג.

ווי נאָר ניקאָליי דער ערשטער איז אַרויף אויפן טראָן האָבן זיך אויף יידן אַ שאָט געטאָן גזירות, פון וועלכע די שוידערלעכסטע איז געווען די גזירה פֿון קאַנטאָניסטן, דאָס הייסט פון מינדעריאָריקע יידישע רעקרוטן. דעם יונגן יידישן דור פֿון רוסלאַנד האָט דער צאַר געוואָלט מיט געוואָלד אַפּשמדן. יידן האָבן באַקומען אַ האָס צו רוסלאַנד. אַבער די פוילישע אַנפירונג האָט נישט פאָרשטאַנען אויסצונוצן די געפילן פון יידן, כדי זיי צו געווינען, און אויך מצד די פוילישע פירער שיטן זיך גזירות און פיינטלעכע אַקטן.

וואָס שייך דעם עקאָנאָמישן אויפבלי האָט ער זיך גלאָזט פילן אונטער דעם צאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, אָן צווייפל האָט דער אויפבלי געווירקט אויף אַ געוויסער פֿאַרבעסערונג אין דער עקאָנאָמישער סיטואַציע פון יידן. זיכער האָבן פון דער סיטואַציע קודם כל גענאָסן די רייכע סוחרים און באַנקירן און די אָרעמקייט איז ווייטער געווען אַ פערמאָנענטע פלאָג פֿון די

יידישע מאַסן. לאַסקאַזשעווו און סאַבאַלעווו האָבן פֿון דער ווירטשאפטלעכער אַנטוויקלונג געוואַסן. סאַבאַלעווו האָט געהאַט איר באַן־סטאַנציע, ווּאָס איז געווען אַן אָפענע טיר צו דער גרויסער שטאָט ווּאַרשע און צו קלענערע שטעט פון דער געגנט. אין 1877 בויט מען אויס די באַן־ליניע ווּאַרשע — לובלין און זי גייט דורך נאַענט פון לאַסקאַזשעווו. צוואַנציק יאָר שפּעטער, אין 1897, לעבן אין לאַסקאַזשעווו 2.821 איינווויינער און פֿון זיי זענען 1.258 יידן (כמעט 45 פּראָצענט).

מיר האָבן שוין אַנגעוויזן אויפן מאַנגל פון מקורות ווּעגן דער אַנטוויקלונג פון די יידישע ישובים אין לאַסקאַזשעווו און אין סאַבאַלעווו. מיר ווייסן נישט פון ווּאַנען עס זענען אַהין אַנגעקומען יידן, ווי אַזוי האָט אויסגעזען זייער לעבן אין יענע יאָרן, ווּאָס עס זענען געווען זייערע באַשעפטיקונגען, ווי איז געווען זייער סאציאַלער צוזאַמענשטעל, ווּעלכע זענען געווען זייערע דערגריי־כונגען און זייערע צרות.

די אַנטוויקלונג פון לאַסקאַזשעווער יידישן ישוב קומט צום אויסדרוק אין דריי דאַטעס:

— אין 1820 זענען געווען אין שטעטל די ערשטע 36 יידן;

— אין 1856 האָבן דאָ געלעבט 100 יידן;

— אין 1897 איז זייער צאָל געווען 1.258.

אין אַ תקופה פון 36 יאָר (1820 — 1856) האָט זיך די קליינטשיקע עדה יידן כמעט פֿאַרדרייפֿאַכט. אין דער תקופֿה פון עפּעס מער ווי 40 יאָר (1856 — 1897) איז די צאָל יידן אין לאַסקאַזשעווו געוואַקסן 12 מאָל גרעסער. נאָר דער נאַטירלעכער צוווקס פון געבורטן האָט זיי אַזאַ אַנטוויקלונג נישט געקענט פירן. אַן ספּק האָבן פֿאַרן צימלעך שנעלן ווּוקס פון דער צאָל יידן אין לאַסקאַזשעווו געוויקט אַנדערע פֿאַקטאָרן און בפֿרט די אַלגעמיינע סיטו־אַציע פון לאַנד און פון יידישן לעבן אין פוילן אין יענער צייט.

צווישן פֿאַליאַקן און רוסן

ווען עס איז דורכגעפֿאַלן דער פּוילישער אויפֿשטאַנד קעגן רוסלאַנד אין יאָר 1831 האָט זיך די לאַגע פון די יידן אין קאַנגרעס־פוילן נישט געענדערט. די אַמאָליקע רעכטלאָזיקייט און פֿריערדיקע באַגרענעצונגען זענען ווייטער געבליבן גילטיק, אין די 40־קער יאָרן פון יענעם יאָרהונדערט זענען צוגע־קומען נייע גזירות און לאַסטן, ווּעלכע האָבן נאָך מער פֿאַרגרעסערט די

יידישע אַרעמקייט. אין ערשטן יאַרצענדליק נאָך דעם ערשטן פּוילישן אויפּ־שטאַנד פון נאָוועמבער 1831 איז אַפילו קלענער געוואָרן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג. פון 377.754 יידן אין יאָר 1827 איז זייער צאָל גע־פאַלן צו 372,924 אין יאָר 1841. די סיבה דערפון זענען געווען די עפידעמיעס (כאָלערע), דער יקרות און דער הונגער. אין אַנהויב פון די פערציקער יאָרן קומען אַבער אַן יידן פון רוסלאַנד און לויט אַלע וואַרשיינלעכקייטן האָבן אויך קיין לאַסקאָזשעוו אימיגרירט רוסישע יידן. אין 1843, גיט אַן דר. יצחק שיפער, איז די צאָל יידן אין פּוילישן קעניגרייך געווען 523.396. זיי בילדן 11 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

די אַרעמקייט איז אַבער נאָך אַלץ אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג און די יידישע מאַסן ליידן אַן אויפּהער פון אַלערליי באַגרענעצונגען. די לאָגע אי־לוסטרירט זייער גוט די באַרימטע פּעטיציע, וועלכע סער משה מאָנטעפיאָרע האָט אין 1846 דערלאָנגט דעם צאָר נאָך זיין באַזוך אין פּוילישן קעניגרייך.

קיין וועזנטלעכע ענדערונגען האָט אַבער דער צאָר לטובת די יידן נישט געמאַכט. אויב יידן האָבן געמוזט דינען אין מיליטער צוגלייך מיט אַלע בירגער, איז אַבער נישט אָפּגעשאַפט געוואָרן דער רעקרוטן־שטייער, וועלכן יידן האָבן געצאָלט פאַר באַפרייען זיי פון מיליטער־דינסט. דאָס אייניציקע וואָס דער צאָר האָט פאַרבעסערט איז געווען, אַז צו מיליטער־דינסט גייען יונגע מענטשן פון 20 יאָר. דערמיט איז שליסלער אָפּגעשאַפט געוואָרן די גזירה פון די קאַנטאָניסטן. עס זענען אַבער געקומען נייע גזירות. אין 1845 האָט דער צאָר פאַרבאָטן יידן צו טראָגן זייער טראַדיציאָנעלע קליידונג.

אין די באַדינגונגען האָט זיך די יידישע באַפעלקערונג נישט געקענט אַנטוויקלען. אין די גרויסע שטעט, אין וואַרשע קודם־כל, איז געווען אַ שיכט פון זייער רייכע יידישע באַנקירן, אינדוסטריעלער און סוחרים. אַבער די מאַסע איז געבליבן אַן אָרעמע און פון דער אָרעמער מאַסע האָבן יידן גע־קענט קומען אין די שטעטלעך, כדי דאָ צו האָבן פרנסה פון קליין־האַנדל מיט די פויערים, פון שענקען אָדער פון מלאכה.

אַן ענדערונג איז פאַרגעקומען נאָכן טויט פון צאָר ניקאָליי דעם ערשטן אין 1855. פון דעם מאָמענט אָן און ביזן צווייטן פּוילישן אויפשטאַנד איז 1863 האָבן יידן אויפגעלעבט. נאָך אַ פערטל יאָרהונדערט פון אַ רעזשים, וואָס האָט גערודפט און אונטערדריקט, איז פאַר יידן געקומען אַ צייט פון כמעט פולשטענדיקער עמאַנציפּאַציע. זי איז דערגרייכט געוואָרן אַ דאַנק דעם

נייעם פּוילישן אַדמיניסטראַטאָר פון לאָנד, דעם מאָרגראָביאַ אַלעקסאַנדער וויעלאָפּאָלסקי.

יידן האָבן אָפּגעאָטעמט ווי נאָר ניקאָליי דער ערשטער איז געשטאָרבן. אַ צופּאַל אַדער נישט, אָבער אַ פּאַקט איז, אַז איין יאָר נאָכן טויט פון גרויזאַמען אַנטיסעמיטישן צאָר לעבן שוין אין לאָסקאָזשעוו 100 יידן. זיי זענען זיכער נישט געקומען מיט איין מאָל, אָבער זיי האָבן דאָ זיכער געפונען געוויסע גינסטיקע באַדינגונגען, אויב זייער צאָל איז געשטיגן.

אין די ערשטע יאָרן פון צאָר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן בלאָזן אין רוסלאַנד ווינטן פון אַ ליבעראַליזם. יידן אין רוסלאַנד און אין פוילן האָבן איצט געגלויבט, אַז זיי וועלן שליסלעך דערגרייכן בירגער־רעכט. אָוודאי האָבן אויך געווירקט די גרוסן וועגן דער עמאַנציפּאַציע פון יידן אין מערב־אייראָפּע נאָך דעם רעוואָלוציע־יאָר 1848. אָבער די גרעסטע האָפענונגען זענען געלייגט געוואָרן אויפן נייעם צאָר.

די ערשטע זעכציקער יאָרן פון יענעם יאָרהונדערט זענען אויך געשטאַנען אונטערן צייכן פון אַ יידיש־פוילישער פאַרבריderערונג און פון די רעפאָרמעס, וועלכע עס האָט דורכגעפירט וויעלאָפּאָלסקי. די יידישע אַסימילירטע קרייזן אין די שטעט האָבן זינט אַ געוויסער צייט געהאָט אַ פוילישע אָריענטאַציע. די קינדער פון די אַסימילירטע און רייכע יידן זענען באַווירקט געוואָרן פון פוילישן ראַמאַנטיזם און האָבן מיטגעאָרבעט אין פאַטריאָטישע קרייזלעך מיט אַ קאַנספיראַטיוון כאַראַקטער.

די מאַסע מתנגדישע יידן איז געווען קעגן דער אַסימילאַציע. אָבער אויך זי האָט געהאָט אַן אָריענטאַציע אויף פוילן און אויפן פוילישן קאָמף. די מתנגדישע מיטלשטאַנד־קרייזן זענען געווען עקאָנאָמיש פאַרבונדן מיט דער יידישער אַסימילאַציע, וועלכע האָט געהאָט בענק, פאַבריקן און גרויסע געשעפטן. ממילא האָט אויך די מתנגדים געווירקט די פּאָליטישע אָריענטאַציע פון די אַסימילאַטאָרן. וואָס שייך די חסידים האָבן זיי זיך אין פּאָליטיק נישט געמישט. זיי האָבן יעדנפאַלס געהאָט אַן אומצוטרוי צום קאָמף פון די אַסימילאַטאָרן און פון דער אינטעליגענץ פאַר דערגרייכן רעפאָרמעס און פאַר עמאַנציפּאַציע פון יידן. די חסידים האָבן אין דער יידישער עמאַנציפּאַציע געזען אַ סכנה פאַרן יידישן דת. אגב האָט די רוסישע מאַכט דווקא געשטיצט די חסידים. פאַר דער רוסישער מאַכט זענען די חסידים געווען אַ באַוויזן, אַז יידן זענען נאָך אַבסקוראַנטיסטיש און דעריבער קען מען זיי נאָך נישט געבן

קיין גלייכבאַרעכטיקונג. די רוסישע מאַכט האָט אויך אין די חסידים געזען אַן עלעמענט, וואָס צוימט די יידיש־פוילישע דערנענטערונג.

וויעלאָפאָלסקיס פּאָליטיק האָט געהאָט אַן אויסערגעווייניגלעכע ווירקונג. ער האָט זיך געשטיצט אויף יידן און פּויערים קעגן דער פוילישער שליאכטע און קעגן די פוילישע גוט־באַזיצער. ער האָט אין יידן געזען דעם מיטלשטאַנד, וועלכן פוילן דאַרף האָבן פאַר איר אַנטוויקלונג. ער האָט געהאָלטן, אַז ערד־אַרבעטער האָט פוילן איבערגענוג. וואָס מען דאַרף, איז אַ מיטלשטאַנד, כדי צו אַנטוויקלען דעם מסחר און די אינדוסטריע. די פּאָליטיק איז געווען דער היפוך פון די צילן, צו וועלכע עס איז געבליבן געטריי דער פּאָלשטייער און דער פירער פון די גוט־באַזיצער אַנדזשעי זאמאיסקי, וועלכער האָט אַלץ געטאָן, כדי די יידן אַרויסצושטויסן פון דער ווירטשאפט.

אָבס רב הראשי האָט אין וואַרשע דעמאָלט אַמטירט הרב דוד בער מייזלס, וועלכער האָט געהאָט אַן אויסגעשפּראָכן פוילישע אָריענטאַציע. ער איז פריער געווען דעפוטאַט פון עסטרייכישן פּאַרלאַמענט און איז געווען רב ראשי אין 1856. די פּאָליאַקן האָבן אין געהיים צוגעגרייט זייער אויפשטאַנד און הרב מייזלס האָט געהאָלטן, אַז יידן דארפן זיך באַטייליקן אין פוילישן קאַמף פאַר אומאָפּהענגיקייט. וועגן עס זענען פאַרגעקומען די באַרימטע אין דער פוילישער געשיכטע מאַניפעסטאַציעס אין וואַרשע. האָבן יידן אין זיי זיך באַטיילקט. יידן זענען צוזאַמען מיט פּאָליאַקן געפאָלן פון די קוילן פון די קאָזאַקן. הרב דוד בער מייזלס פירט אין די כתי־כנסת אַ פּראָפאַגאַנדע צווישן יידן לטובת דעם קאַמף פון פוילישן פּאָלק קעגן רוסלאַנד.

דערווייל האָט דער צאַר נאָכגעגעבן דעם מאַרגראַביא וויעלאָפּאָלסקי און האָט דערלויבט, אין מאי 1861, אַז יידן זאָלן זיך באַטיילקן אין די וואָלן און אין דער אָנפירונג פון די מוניציפּאָליטעטן און פאַוויאָט־ראָטן. אַ יאָר שפּעטער רייסט אַרויס וויעלאָפּאָלסקי פון צאַר דעם אוקאַז, וואָס איז אַ וויכ־טיקער שריט פאַר דער עמאַנציפּאַציע פון יידן. יידן מעגן קויפן פריצישע ערד; יידן קענען זיך פריי באַזעצן אין שטעט, וואָס זענען ביז איצט פאַר יידן געווען פאַרבאָטן און אין שטאָטישע קוואַרטאַלן, וואָס זענען פאַר זיי געווען פאַרמאָכט; יידן קענען זיין עדות אין געריכט צוגלייך מיט קריסטן. עס קומט אָן אָנזאָג, אַז עס וועלן אָפּגעשאַפט ווערן די באַזונדערע יידישע שטייערן און אויך דער פארבאָט פאַר יידן צו אויסאיבן געוויסע פראָפעסיעס.

דער אוקאַז פון יאָר 1862 האָט, ווי מען זעט, אָפגעשאַפט פאַר יידן דעם פאַרבאָט צו ווינען אין בישאָף-שטעט. ס׳איז מער ווי זיכער, אַז פון דעם מאָמענט אָן באָזעצן זיך יידן פריי אין לאָסקאָזשעוו, ווו זיי קענען זיך איצט באָשעפטיקן מיט אָזעלכע פאַכן, וואָס זענען פריער געווען פאַרבאָטן, ווי פאַרמיטלונג אין מסחר מיט בהמות, אָפטייקן, פּעלדשעריי א. א. פון דעם מאָמענט קומט פאָר א ראָשיקע שטייגערונג פון דער צאָל יידן אין לאָסקאָזשעוו און מיט זייער צאָלמעסיקן וווקס אָנטוויקלט זיך אַ קהילה־טעטיקייט, ווערט רייכער דאָס גייסטיקע און רעליגיעזע לעבן.

צוליב די שלאָכטן פון צווייטן פּוילישן אויפשטאַנד, וואָס איז אויסגע־בראָכן אין יאָנואַר 1863, האָט די עקאָנאָמישע אָנטוויקלונג זיך אַ ביסל אפּגע־שטעלט, אָבער זי איז נישט אונטערגעגאַנגען. אגב איז כדאי צו דערמאָנען, אַז יידן האָבן זיך באָטייליקט אין אויפשטאַנד. יידישע ליפּעראָנטן און געווער־צושטעלער, יידן — סאָניטאָרן און יידן אין אויסשפּיר-דינסט האָבן געהאָט וויכטיקע פאַרדינסטן פאַר דער פּוילישער ארמיי אין איר קאַמף קעגן רוסלאַנד.

די עקאָנאָמישע ראָלע פון יידן אין פּוילישן קעניגרייך איז אַן אויפהער געוואָקסן. יידישע באָנקירן האָבן געשלאָסן וויכטיקע פינאַנציעלע טראַנזאַק־ציעס, אויך מיט אויסלאַנד. נאָך אין די דרייסיקער און פערציקער יאָרן זענען יידישע אונטערנעמער רייך געוואָרן פון תביאה־מסחר. אין די פּופּציקער און זעכציקער יאָרן קומען צו אין וואַרשע א סך נייע יידישע באָנקירן. אין די 50-ער יאָרן זענען אין קעניגרייך געווען 107 גרויסע יידישע פאַבריקאַנטן און איבער 300 יידישע בעלי־בתים פון מילן. אָלע טאַבאַק־פאַבריקן אין לאַנד האָט איבערגענומען אין אַרענדע א יידישע פירמע (קראַענבערג, וועלכער האָט זיך שפּעטער געשמדט). די ערשטע צוקער־פאַבריקן האָבן געגרינדעט יידן (עפשטיין). די אַדמיניסטראַציע פון דער אייזנבאָן־ליניע וואַרשע — ווין האָט געהערט צו יידן. די אָלע קרייזן געניסן פון דער פראַטעקציע פון רוסישן רעזשים. ממילא איז געשטיגן די צאָל פראַפעסיאָנעל אקטיוע יידן אין גאַנצן לאַנד.

, דאָקעגן איז די פאָליטישע סיטואַציע געוואָרן אַן ערגערע. די אונטער־דריקונג פון אויפשטאַנד האָט געפּירט צו א שווערער לאָגע סיי פאר פאָליאָקן אין סיי פאַר יידן. אין רוסלאַנד האָט די רעאקציע אויפגעהויבן דעם קאָפּ און אַנשטאָט וויטער אַנצוגיין מיט די רעפאָרמעס צו פארבעסערן דאָס יידישע לעבן און לינדערן די יידישע אַרעמקייט, קערט זיך צוריק די צארישע מאכט

צו אירע אמאליקע מעטאדעס פון רודפן יידן. די רוסישע שנאה צו יידן געפינט אויך אַ גינסטיקן אָפקלאַנג אין אַ טייל פון דער פוילישער באַפעל־קערונג.

וועו אַלעקסאַנדער דער צווייטער וועלט דערמאַרדעט, הייבט אָן די רוסישע רעגירונג אַ קאַנסעקווענטע רעאַקציאָנערע און אַנטיסעמיטישע פּאָ־ליטיק. עס קומט דאָס טרויעריק־באַרימטע יאָר 1881, וועו עס ברעכן אויס אין גאַנץ רוסלאַנד פּאָגראָמען אויף יידן. אויך אין וואַרשע אַרגאַניזירט די רוסישע מאַכט אַ פּאָגראָם.

די פויליש־יידישע באַציאונגען שטייען אין יענעם לעצטן פערטל פון פּאָריקן יאָרהונדערט אונטערן צייכן פון אָן אַלץ שטייגענדיקן אנטיסעמיטיזם. אין דער זעלביקער צייט נורטעוועו אין פוילישן יידנטום טיפע נאַציאָנאַלע שטראָמען, וועלכע די פּאָליאָקן האָבן לכתחילה נישט באַמערקט. די פּאָליאָקן וואָרפן פּאָר די יידן זייער פּראָ־רוסישע אייגשטעלונג און בעיקר זייער עקאָ־נאָמישע אַקטיוויטעט, וואָס איז, לויט זיי, אָן אומלאַיאַלע קאָנקורענץ מיט דער פוילישער וירטשאַפט.

דער היסטאָרישער צופאַל האָט געוואָלט, אַז אין זעלביקן יאָר 1897, וועו עס וועלט געגרינדעט די אַנטיסעמיטישע „נאַראָדאָוואָ־דעמאָקראָטישע פּאָרטיי", אַנגערופן קורץ „ענדעציע", וואָס האָט במשך יאָרן פּאָרשריבן טרויע־ריקע קאַפּיטלען אין דער געשיכטע פון די באַציאונגען צווישן פּאָליאָקן און יידן און האָט געזייט האָס צו יידן, אין זעלביקן יאָר איז אויך פּאָרגעקומען דער ערשטער ציוניסטישער קאָנגרעס.

דער ציוניזם האָט צוערשט קיין סך אָנהענגער ביי די פוילישע יידן נישט געהאָט. ער וועלט אָבער שפעטער מער באַפּולער און די פּאָליאָקן הייבן אָן אויף אים צו רעאָגירן. די אַנטיסעמיטן באַקומען אַ נייע לאָזונג: „יידן קיין פּאָלעסטינע".

עס איז שווער צו ווייסן אין וואָס פּאָראָ מאָס האָבן די אַלע טענדענצן זיך אָפּגעשפּיגלט אין יידישן לעבן פון אונדזערע צוויי שטעטלעך אין יענעם סוף פון 19־טן יאָרהונדערט. זיכער איז אָבער, אַז דער וירטשאַפטלעכער אַנטיסעמיטיזם פון די פּאָליאָקן האָט זיך געלאָזט פילן אין לאַסקאָזשעוו און סאָכאָלעוו — שוין דעמאָלט!

די פוילישע אַנטיסעמיטן האָבן געוואָלט צו באַיקאָטירן יידן אין האַנדל, אין דער אינדוסטריע, אין סאָציאַלן און קולטורעלן לעבן, די לאָזונג „קויפט

נישט ביי יידן" איז געווארן פאפולער. פוילישע קרעדיט־אינסטיטוציעס האבן פינאנצירט ריין פוילישן געשעפטן און קאאפעראטיוון. די שיינע און נוצלעכע אידעע פון קאאפעראציע האבן די פאליאקן אויסגענוצט צום קאמף קעגן יידן. די אנטיסעמיטן האבן זיך אבער נישט ארומגעזען, אז מיט זייער באיקאט־אקטיוויטעט קעגן יידן ווערן זיי מער אפהענגיק פון דער רוסישער רעאקציע, וועלכע איז געווען פיינטלעך נישט נאר צו יידן, נאר אויך צו פאליאקו.

אזא איז געווען די לאגע אין סוף פון 19־טן און אין אנהויב פון 20־טן יארהונדערט. אין 1910 האט לאסקאזשעוו 3.626 איינווינער און פון זיי זענען ארום 1.300 יידן 6). נאכן שוונג־פולן וווקס פון דער צאל יידן אין לאסקאזשעוו אין דער צווייטער העלפט פון פאריקן יארהונדערט האט זיך זייער צאל ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה כמעט סטאביליזירט.

מיט די דייטשן פון ערשטן וועלט־קריג

וועו די דייטשן האבן אין 1915 אקופירט פוילן, האבן יידן געלייגט אויף זיי און אויף די צענטראלע מאכטן גרויסע האפענונגען. די דייטשע שטאבן האבן פארפנטלעכט אין יידיש און העברעאיש אויפרופן צו דער יידישער באפעלקערונג און צוגעזאגט יידן פרייהייט. פון לאנד זענען אנטלאפן די ענדעקישע פירער און יידן האבן אין די שטעט און נאר מער אין די שטעטלעך גיהאפט אויף בעסערע צייטן.

באלד איז געקומען די אנטוישונג. ערשטנס זענען צווישן די פוילישע פירער נאך געבליבן נישט ווייניק אנטיסעמיטן. צווייטנס האט דער סם פון אנטי־יידישן באיקאט נישט ווייניק אויך איצט געווירקט אין די פוילישע מאסן. וואס שייך די דייטשן איז זייער פאליטיק לגבי יידן אין פוילן נישט געווען קיין קלארע.

צוערשט האבן די דייטשן געהאלטן די יידן־פראגע אלס אן אינערלעך פוילישע אנגעלעגנהייט, וואס געהערט צו די פאליאקן און נישט צו דער אקופאציע־מאכט. עס איז אבער אויך געווען ביי די דייטשן א טענדענץ צו געבן די יידן א גרעסערע נאציאנאלע פרייהייט און דערמיט צו געווינען זייער סימפאטיע, כדי זיי זאלן אין דער צוקונפט זיין אן אונטערשטיצונג פאר דער

---

6) לויט „ענציקלאפעדיא יודאאיקא" (בערלין), צענטער באנד.

דייטשער „אָסט־פּאָליטיק". באָלד איז אָבער די יידן אויסגעקומען צו קעמפן קעגן די גערמאַניזאַטאָרישע טענדענצן. אויפן געביט פון שול־ווען האָט די דייטשע מיליטעריש מאַכט פּאָראַרדנט, אַז אין די פּוילישע שולעס זאָל די אונטעריכט שפּראַך זיין פּויליש און אין די דייטשע און יידישע שולעס — דייטש. קעגן דעם האָבן פּראָטעסטירט סיי יידן און סיי פּאָליאָקן. די יידן האָבן אין דער פּאָראַרדענונג געזען א פּרווו צו גערמאַניזירן דעם יונגן דור. די פּאָראַרדענונג איז שליסלעך נישט דורכגעפירט געוואָרן. אין די יידישע שולעס איז די אונטעריכט־שפּראַך געוואָרן יידיש, וואָס איז באָטראַכט געוואָרן אָלס „דייטשער דיאָלעקט".

באָלד האָבן אָבער די דייטשן געשטערט דער נאַציאָנאָלער אַנטוויקלונג פון דער יידישער מינאָריטעט אין פּוילן און צו דעם צוועק האָבן זיי געפּרווט צו אַרגאַניזירן די אַרטאַדאָקסישע מאַסן אין אַן אַנטי־נאַציאָנאָלער פּאַרטיי. די דייטשן האָבן אָראָפּגעבראַכט צווייי ראָבינער פון דייטשלאַנד, כדי מיט זייער הילף צו קעמפן קעגן די נאַציאָנאָל־יידישע טענדענצן. די דייטשע ראָבינער האָבן עס אָרגאַניזירט די „אגודת האורתודוקסים", וועלכע מען האָט געפּרופן קורץ „אגודה" און וועלכע די דייטשע אָקופּאַנטן האָבן באַטראַכט אָלס די אמתע פּאָרשטייערין פון פּוילישן יידנטום.

אין די ראָמען פון די איניציאַטיוועס פון די דייטשע אָקופּאַנטן זענען עס אין פּאָרשידענע קרייזן פּאָרגעקומען אין יענער צייט צוזאַמענפּאָרן פון רבנים. אָזא צוזאַמענפּאָר איז אויך פּאָרגעקומען אין גאָרוואָלינער קרייז, ווי עס באַווייזט די פּאָרעפּנטלעכטע פּאַטאָגראָפּיע. (זייט 29).

אָבער דאָך האָט זיך דווקא אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין ערשטן וועלט־קריג געשטאַרקט דער ציוניזם און די ציוניסטישע באַוועגונג האָט זיך אין יענע יאָרן אָרגאַניזירט אין א דאָר־אָרגאַנזאַציע, וואָס האָט אָרומגענומען אָלע שטרעמונגען. גלייכצייטיק האָט זיך אַנטוויקלט אַן אינטענסיווע אָקטיוויטעט פון אַנדערע ריכטונגען, דער „בונד" מיט זיינע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, קאָמוניסטישע גרופּעס און אַן א שיעור פּאָראיינען מיט נישט קיין אויסגעשפּראָכענעם פּאָליטישן כאָראקטער.

אָפּקלאַנגען פון דער אַנטוויקלונג געפינען זיך אין די זכרונות פון אונדזערע לאַנדסלייט. הגם עס פעלן סימנים פון אַן אָקטיוויטעט פּאָליטישער באַטייליקונג פון די צווייי קהילות אין די קאָמפּן פון פּוילישן יידנטום און אין זיינע פּלענער צו אויטשיילן אַן אלגעמיינע רעפּרעזענטאַטיוע אָנפּירונג.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՀԱՄԱՐ ՊԱՅՔԱՐՈՂ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Հայոց համազգային ցույց ընդդեմ ադրբեջանական ագրեսիայի Լոս Անջելես, 30 մարտի 2021թ.

אין סוף פון זייער אַקופּאַציע בעתן ערשטן וועלט־קריג האָבן די דייטשע אויטאָריטעטן פֿאַראַרדנט אַ צוואַמענפּאַר פון יידישע פֿאַרשטייער פֿון גאַרוואַ־לינער קרייז. דער צוואַמענפּאַר איז פֿאַרגעקומען אין גאַרוואַלין אין יאָר 1918. די דייטשן האָבן די פֿאַטאַגראַפּיע מיטגענומען אַלס אַנדענק.

די פֿאַטאַגראַפּיע איז פֿאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין דער צייטשריפט „אילוס־טרירטער זשורנאַל" פון וואַרשע אין יאָר 1925.

זיצן אין דער ערשטער רייִ (פון רעכטס):

1. דער רב פון אַשעצק; 2. דער רב פון לאַסקאַזשעוו הרב הענעך אַרנער; 3. רב פון ריקע; 4. רב פון זשעלעכאָוו; 5. רב פון גאַרוואַלין; 6. רב פון פּא־ריסאָוו; 7. רב פון סאָבאָלעוו; 8. רב פון מאָטשעיאָוויץ; 9. רב פון סאָבין.

שטייט אין דער צווייטער רייִ, דריטער פון לינקס, דער ראש הקהל פון לאַסקאַזשעוו משה וואַלדמאַן; רעכטס פון אים דער דאָזאָר פון לאַסקאַזשעוו אייזיק דאָבזשינסקי. נעבן אים דער דאָזאָר פון לאַסקאַזשעוו בן־ציון שטערן.

דער ערשטער אויבן רעכטס — דאָזאָר און פּעלדשער פון לאַסקאַזשעוו הערשל ניימאַן.

דער לעצטער לינקס אויבן — דאָזאָר פון לאַסקאַזשעוו יצחק שנייִדלעדער

נאָך דער אָנטשטייאונג פון דער פוילישער רעפובליק, אין יאָר 1921, לעבן אין לאָסקאָזשעו 3.411 איינווינער און פון זיי זענען 1.352 יידן 7). אין דעם יאָרצענדליק 1921 — 1931 איז די באָפעלקערונג פון לאָסקאָזשעוו געשטיגן פון 3.411 איינווינער צו 5.009. (8)

צווישן די צוויי וועלט־מלחמות

די צוויי צענדליק יאָרן, וואָס טיילן אָפּ דעם סוף פון ערשטן ווועלט־קריג אין 1918 און דעם אָנהייב פון צווייטן ווועלט־קריג אין 1939, בילדן די תקופה פון שענסטן אויפבלי אין דער געשיכטע פון פוילישן יידנטום. אין זכרון פון אונדזער דור איז נאָך די הערלעכע תקופה פריש און מיר ווייסן וויפל מיר האָבן צו פאָרדאָנקען דער יידישער יצירה אין פוילן פון די יאָרן.

אין לאָסקאָזשעוו און אין סאָבאָלעוו לעבן צוזאַמען אין די יאָרן אָרום צוויי טויזנט דריי הונדערט יידישע נפשות. עמנואל רינגעלבלום גיט אָן, אַז אין 1939 האָבן אין לאָסקאָזשעוו געלעבט 1,476 יידן און אין סאָבאָלעוו 840 יידן. קוים אַרויס פון די קריגס־געפאָרן פון ערשטן ווועלט־קריג מיט די פּראָגטן, וואָס זענען געווען ביי דער ווייסל און נאָענט פון אונדזערע צוויי שטעטלעך, איבערגעלעבט די קורצע פויליש־סאָוויעטישע מלחמה מיטן פוילישן „נס ביי דער ווייסל" און מיטן דראַנג פון אַ הייפל יוגנטלעכע, ווועלכע די אַקטאָבער־רעוואָלוציע האָט פאָרבלענדעט און די רויטע אָרמיי האָט געלאָקט, האָבן די צוויי קהילות פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו גאָנץ שנעל געקומען צו זיך און מיט פרישע כוחות אָנגעהויבן פונדאָסניי צו באָפעסטיקן זייער מאָטעריעלע עקזיסטענץ און אָנטוויקלען אַ געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע אַקטיוויטעט.

אין די זכרונות, וואָס ווערן אין דעם ספּר פאָרעפּנטלעכט, קומט אָט די תקופה צווישן די צוויי ווועלט־מלחמות אָפּטסטן און אָפּגענויסטן צום אויסדרוק און עס מאָלט זיך אויס אַ גאַנץ קלאָר בילד פון יידישן לעבן אין יענע יאָרן.

די איבערוויגנדיקע מאָסע באָשטייט פון פרומע יידן, וואָס זענען געטריי דעם רעליגיעזן לעבנס־שטייגער, האָבן צוטרוי צו די רבנים און רביים און

---

7) לויט „ענציקלאָפּעדיע יודאַיקאַ" (בערלין).

8) לויט דער „געשיכטע פון פוילישע שטעט" (זע ביבליאָגראַפיע).

גלויבן אין זיי, זענען איבערצייגט, אז זייער גורל ווערט באשטימט אין הימל און די ישועה קען קומען מיט תפילות און תעניתים, מיט תשובה און צדקה.

עס איז פאראן א שיכט פון יונגע און אקטיווע מענטשן, וועלכע ווילן נעמען זייער גורל אין אייגענע הענט. באהויכט פון פארגעשריטענע אידעען, וואס זענען פונעם סוף פון 19-טן יאהרהונדערט און אנהייב פון 20-טן יאר-הונדערט דערגאנגען צו די צוויי שטעטלעך פון די רוסישע באפרייאונגס-באוועגונגען פון איין זייט און פון די מערב-אייראפעאישע דעמאקראטיעס פון דער צווייטער זייט, שיילט זיך אויס א קעמפערישע גרופע פון יונגעלייט, וואס זוכן ווענן צו מענטשלעכער און יידישער באפרייאונג. פון די יארן פון ערשטן וועלט-קריג אן קומען אויף קרייזלעך — סאציאליסטישע און רעוא-לוציאנערע, קאמוניסטישע, ציוניסטישע, ציוניסטיש-סאציאליסטישע, רעליגיעז-נאציאנאלע. זייער געמיינזאמער שטריך איז דער דראנג צו וויסן און צו לערנען און דערפון שטאמען די אנטשטאנענע שולעס, ביבליאטעקן, קורסן, לעקטור-קרייזן און דראמקרייזן.

דער רוב מנין פון די צווייי קהילות באשטייט פון א מיטלשטאנד מיט א קאנטיקן פראצענט בעלי-מלאכה און האנטווערקער. אידעאיש איז זיין נייגונג צום ציוניזם און צו דער יידישער אויפלעבונג אין לאגד פון די אבות. די עקאנאמישע אומשטענדן זענען אין די צוואנציקער און דרייסיקער יארן שווערע. די יידן ארבעטן שווער. אויסער א גאנץ קליינער צאל רייכערע יידן, וואס האבן גוט פראספערירנדיקע געשעפטן, איז פאראן א קאנטיקער פראצענט בעלי-מלאכה, צווישן וועלכע גארבער, שוסטער און שניידער פארנעמען דעם אויבן-אן נעבן א ריי אנדערע יידישע פאכן. יידן לעבן איינע פון די אנדערע און נאד מער פון דער פויערים-באפעלקערונג. די מארק-טעג זענען די האפענונג פון גרעסטן טייל יידישע משפחות. און היות כמעט יעדן טאג איז געווען א מארק אין איינעם פון די ארומיקע שטעטלער, פלעגן יידן וואנדערן מיט זייערע אויסגעארבעטע אדער געקויפטע סחורות פון איין שטעטל אין אנדערן — געבראכט צום מארק שטיוול, שיך, בגדים, היטלען, לעדער און איינגעקויפט פראדוקטן פון לעבנס-מיטלען, האלץ, רוי-שטאפן ביי די פויערים. דארפס-גייער פלעגן פון לאסקאשעוו און סאבאלעווי זיך לאזן אין די דערפער ארייין, כדי אויפצוקויפן און פארקויפן.

אן אנאנימער סאבאלעווער ייד האט באשריבן זיין שטעטל מיט די יידן,

זייערע הייזקעס און געווינהייטן, זייערע באשעפטיקונגען און פרנסות. אט איז אַ שוסטער — אַ לאַטוטניק, אַ הויכער געזונטער יונג, פאַר וועלכן די שגצים פון שטעטל ציטערן; און אט איז אַן אשת־חיל, וועלכע האַט אַ קליינעם סטראַגאַן אין מאַרק און איז די פרנסה־געבערין; אַ שטריק־מאַכער. וועלכער פלעכט שטריק פאַר פויערים; אַ ייד, וועלכער קויפט אויף אייער און פוטער אויף די מערק און יאַרידים און פירט די סחורה צו פאַרקויפן אין וואַרשע; אַ בעל־עגלה, וועלכער ברענגט פון וואַרשע שנאַפס פאַר די שענקען; אַ וואַסערטרעגער, וועלכער האַנדלט ווינטער מיט זויערע אוגערקעס; אַן אלמנה, וועלכע פאַרקויפט אין געהיים בראַנפן די פויערים; אַ ייד, וועלכער קויפט און פאַרקויפט חלב אדער פעלן פון די גאַרבאַרניעס; עס איז פאַראַן אַן עקספאַרטער פון שטיוול, וועלכע ער קויפט אין זשעלעכאָוו און שטעלט צו אין די קרעמען; און עס זענען פאַראַן בעקער, שוחטים, קליינע קרעמערלעך, גלעזער און פאַרבער, פריזירער און היטל־מאַכער; אויך אַ סוחר פון שמעלץ און אייזן, אַ צווייטער אַ הורט־סוחר, אַ שניט־סוחר, אַ יידינע — אַ בעדערין, סאַדאַוניקעס און פאַרשטייט זיך מלמדים. אַ סך פון די הענדלער, אַרבעטער, מעקלער און קרעמער זענען תלמידי־חכמים און איניקע פון זיי האַבן געהאַט אַן אויסגעשפראַכענעם חוש פאַר געזעלשאַפטלעכער אַקטיוויטעט און אַנגעפירט מיט די קהילה־ענינים שלא על מנת לקבל פרס. און געווען זענען אַרבעטער, וועלכע האַבן געבילדעט אַ פראַלעטאַריאַט, אפשר נישט געוני קיין קלאַסישן פראַלעטאַריאַט לויט מאַרקסיסטישע באַגריפן, אַבער מענטשן, וועלכע האַבן געלעבט פון שווערער פראַצע און זענען געווען צופריידן ווען אַרבעט איז געווען. זיי האַבן געאַרבעט שווער און ביטער און זענען נישט געווען בכוח איינצואַרדענען אַן אַנשטענדיקן לעבנס־ניוואָ. די אַרעמקייט איז אַ טאַג־טעגלעכע דערשיינונג און דער דלות איז אַן אַפטער גאַסט אין אַ סך יידישע היימען און נאַר די ליי־קאַסעס און צדקה־חברות לינדערן אין אַ געוויסער מאַס די דרינגענדיקסטע נויט־פאַלן.

די שולד פאַר דער אומדערטרעגלעכער יידישער לאַגע האַבן געטראַגן אין אַ גאַר גרויסער מאַס די אַנטיסעמיטישע פוילישע רעגירונגען מיט דער אויפגעשרויפטער שטייערן־לאַסט, וועלכע זיי האַבן געשאַפן, מיט זייער פאַליטיק פון אַרויסשטויסן יידן פון דער ווירטשאַפט, אויב נישט אויך פון פאַליטישן לעבן, פון אויסשליסן יידן פון מלוכהשן לעבן און פון עפנטלעכע אַמטן, פון צוימען די אַנטוויקלונג פון אַ יידישער אינטעליגענץ מיט דער הילף פון אַ נו־

מערוס קלאָוזוס אין שול־וועזן, פון באָגרענעצן דאס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן.

אין דער לאָגע זוכט די יוגנט אַן אויסוועג און אַנטלויפט פון דער היים ווער אין דער גרויסער שטאָט, בעיקר אין וואַרשע, וו׳ די מעגלעכקייטן פון פרנסה און בילדונג זענען גרעסערע, ווער אין דער בריטער וועלט — פראַנקרייך, אַמעריקע און פאַרשטייט זיך ארץ־ישראל, וואָס איז אַ מקור פון האָפענונג אויף אַ בעסער־ער, אייגענער יידישער צוקונפט.

און פונקט ווי די מימרא חז״ל וועגן דער טובה, וואָס גאָט האָט געטאָן מיט די יידן דורך צעשפרייטן זיי צווישן די פעלקער פון דער וועלט, אַזוי איז אויך געשען מיט אונדזערע צוויי קליינע קהילות. די אומדערטרעגלעכע ווירטשאַפטלעכע סיטואַציע, די פּוליטישטענדיקע אויסזיכטלאָזיקייט פון יונגן יידישן דור צו קענען זיך איינאָרדענען אין לעבן אויפן אָרט, דער מאַנגל פון עלע־מענטאַרע אַנטוויקלונגס־באַדינגונגען און פון בילדונגס־מעגלעכקייטן, האָבן געצוונגען יונגע יידישע מענטשן פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו צו פארלאָזן זייערע שטעטלעך און זוכן גליק אין דרייסער וועלט. וויט פון דער פּוילישער ערד, וועלכע האָט איינגעשלונגען אירע יידן, האָבן זיי געקענט כאָטש טיילוויז זיך ראַטעוונען פון חורבן, איבערלעבן דעם גרעסטן פון אַלע צוררים אין דער געשיכטע פון יידישן פאָלק און לאָזן אַ זכר פון די צוויי קהילות קדושות.

דער פּלאַן פון געאָגיד

די פיזישע אויסראָטונג פון די צוויי קליינע יידישע ישובים פון לאָס־קאָזשעוו און סאָבאָלעוו און די רדיפות, דערניידעריקונגען און ליידן פון די יידן פון מאָמענט, ווען די היטלעריסטישע חיילות האָבן באַהערשט די צוויי שטעטלעך, און ביז דער טראָגישער ליקווידאַציע פון זייערע לעבנס, זענען פאַרלאָפן לויט געווייע, פון פאַרויס באַשטימטע, פארבערעכערישע פלענער, צוגעגרייטע דורך דער הערשנדיקער מערדער־קליקע פון דריטן רייך. עס זענען געווען אָפנייגונגען פון פאַרבערעכערישן נאצי־פראָגראַם מצד די איינצלנע אויספירער און אָרטיקע דייטשע קאָמענדאַנטן. בדרך כלל זענען די אָפנייגונגען געווען נאָר לרעה פון די פאַרשקלאַפטע יידן און זענען אין גרעסטן טייל פאַלן

געווען דיקטירט פון דער פערזענלעכער גייציקייט פון די אַרטיקע הערשער, וועלכע האָבן אויסגענוצט די גלאָבאַלע פּאָליטיק פון נאַציזם לגבי די יידן, כדי בעסער צו ענינסן פון די מעגלעכקייטן, וואָס זייער מאַכט האָט זיי געגעבן. זיי האָבן אגב געוווסט, אַז וואָס גרעסער עס וועלן זיין די עקסצעסן קעגן יידן און וואָס בלוטיקער עס וועלן זיין די רדיפות, אַלץ גרעסער וועט זיין זייער אַנזען אין די אויגן פון זייערע העכערע באָפעלס־געבער. אַבער די פער־ זענלעכע האַנדלונג פון די אַרטיקע מאַכט־האָבער איז נאָר אַ פּועל יוצא פון אַלגעמיינעם פלאָן פון דער יידן־אויראָטונג.

די וויכטיקסטע און טראַגישע וועגדע־פונקטן אין גורל פון די צוויי קליינע ישובים, ווי די גרינדונג פון די געטאָס אין לאָסקאָזשעוו און אין סאָבאָלעוו, די נאָמינאַציע פון די יודענראָטן, די פּאָרשידענע גזירות און קאָנטריבוציעס, די אויסזידלונגען און די ביאָלאָגישע ליקווידאַציע, אַפילו די עצם דאָטעס פון די געשעענישן, זענען נישט קיין צופעליקע. זיי זענען פּאַרלאָפן לויט אַ פּלאָן און זענען דורכגעפירט געוואָרן מיט דער באָקאַנטער דייטשער פינקט־ לעכקייט.

די אומגליקלעכע קרבנות פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו האָבן נישט געקענט האָבן קיין אַנונג, אַז זייער גורל איז געחתמעט און אַז זייערע לעבנס אין יענע טראַגישע פּאָר יאָר זענען נאָר פּראָוויזאָרישע. זיי האָבן נישט געקענט וויסן וועגן גלאָבאַלן נאַצי־פלאָן פון דער יידן־אויסראָטונג.

אָפּגעצוימטע פון דער אַרומיקער סביבה, אין וועלכער זיי האָבן געלעבט, אָפּגעשניטענע פון דער דרויסנדיקער וועלט, אָן קיין שום קאָנטאָקט מיט אַנדערע און גרעסערע יידישע ישובים, האָבן זיי נישט געקענט באַגרייפן דעם פֿאַרנעם פון די נאַצי־פאַרברעכנס און פון היטלעריסטישן שוידער פראָיעקט. ערשט שפּעטער, אין די לעצטע פאָזעס פון געטאָ־לעבן, האָבן זיי אַנגעהויבן צו פאַרשטיין, וואָס זיי דערוואַרט, אָבער ווען זיי האָבן פאַרשטאַנען די כוונות פון די נאַצי־פלענער, איז שוין געווען שפּעט.

היינט איז מעגלעך צו סיטואירן דעם חורבן פון די צוויי קהילות אין די ראָמען פון גלאָבאַלן נאַצי־פראָגראַם און זיך שאָפן כמעט אַ ענוני בילד פון די געשעענישן אויפן פאָן פון דער אַלגעמיינער צעפאַלונג פון יידישן ישוב אין דער צעקלאָפטער פוילישער מדינה.

די פֿאַרעפנטלעכטע דאָקומענטן פון נירנבערגער פראָצעס, שפּעטער פון אייכמאַן־פראָצעס, די מערפאָכע פאַרשונגען וועגן גענאָסיד און די ביכער, וואָס

זענען אויף דער טעמע דערשינען זינט דער מפלה פון היטלעריסטישן דייטשן רייך, דערלויבן פעסטצושטעלן דעם אינהאלט פון דער בלוטיקער פארשוועדונג קעגן יידישן פאלק אין איראפע, די מעטאדעס, מיט וועלכע דער שוידער־לעכער פראגראם פון מאסן־מארד איז דורכגעפירט געווארן, די נאכישע עקזי־קוציע־ארגאניזמען און אויך די נאצי־דיגניטארן, וועלכע האבן מיט די פאר־ברעכערישע ארגאניזמען אנגעפירט.

כדי צו פארשטיין ווי אזוי די דייטשע מארד־מאשין איז דערגאנגען צו לאסקאזשעוו און צו סאבאלעוו און ווי אזוי די מאסן־פארניכטונג פון די יידן פון די צוויי קהילות איז צוגעגרייט געווארן און דורכגעפירט געווארן, איז קודם כל נויטיק זיך צו באקענען מיט די נאצי־ארגאניזמען און מיט זייער אקטיוויטעט.

דער וויכטיקסטער נאצי־ארגאן פון קאמף קעגן יידנטום איז געווען די געהיימע שטאאטס־פאליציי, באקאנט מיטן פארקירצטן נאמען געסטאפא. דער עצם נאמען „געסטאפא" האט ערב דעם צווייטן וועלט־קריג און אין די יארן פון קריג געהאלטן אין שרעק דייטשלאנד און גאנץ איראפע. מיליאנען מענטשן האבן געליטן און זענען אומגעקומען פון די קלעפ פון אט דער פארברע־כערישער אונטערנעמונג און אירע אגענטן. עס איז אומעגלעך צו פארשטיין די געשעענישן פון די יארן פון יידישן חורבן אין איראפע אן צו קענען דעם מעכאניזם פון דער מארד און רויב־ארגאניזאציע, וועלכע האט געהאט אזא ריזיק גרויסע מאכט און וועלכע האט דערגרייכט אזא גרויסע ווירקזאמקייט אין אירע שוידער־אקציעס.

געסטאפא איז באשטאנען פון צוויי הויפט־טיילן:

1. די זיכערהייטס־פאליציי (סיפא) און די קרימינאל־פאליציי (קריפא);
2. די זיכערהייטס־דינסט (ס. ד.), וואס איז געווען די געהיימע אינ־פארמאציע־דינסט פון דער נאציאנאל־סאציאליסטישער פארטיי.

בראש פון די אלע ארגאנען איז געשטאנען היינריך הימלער, וועלכער האט אין אנהויב פון קריג גרופירט אלע צווייגן פון דער פאליציי־דינסט אין איין הויכן ארגאניזם מיטן נאמען „רייכס־זיכערהייט־האופטאמט", באקאנט מיט די ראשי־תיבות R. S. H. A. אט דער אמט איז באשטאנען פון א ריי ביוראען (אמטן), פון וועלכער דער פערטער (אמט 4) איז געווען די אייגנטלעכע געסטאפא מיט א קלאר דעפינירטן ציל: באקעמפן דעם אידעא־

לאָגישן קעגנער, צו וועלכן עס איז אין דער ערשטער ריי פאַררעכנט געוואָרן דער ייד.

די אָנפירונג פון ר. ס. ה. אָ. איז איבערגעגאַנגען געוואָרן הימלערס רעכטער האַנט און זיין גענעראַלסטן מיטאַרבעטער ריינהאַרדט היידריך. ער איז עס געווען דער אַרכיטעקט פון דער יידן־אויסמאַרדונג אין פוילן. ריינהאַרדט היידריך איז געווען געשיקט, אינטעליגענט און גרויזאַם, וואַרשיינלעך דער גרויזאַמסטער הענקער פון גענסאָפאָ. ער האָט עס אָנגעפירט מיט אָ האַרטער און אומברחמנותדיקער האַנט די ס. ד. (זיכערהייט־דינסט פון שעף ס. ס. אין רייך), דאָס הייסט די אינערלעכע פאָליציי פון ס. ס. מיט דער אויפגאָבע צו אפהיטן די דאָקטרינע, די אידעאָלאָגיע פון ס. ס.

נאָך פאַרן סוף פון דעראָבערן פוילן, דעם 21-טן סעפטעמבער 1939, האָט ריינהאַרדט היידריך צונויפגערופן אָ זיצונג פון זיינע וויכטיקסטע מיטאַרבעטער, אָפיצערן, ספעציאָליסטן פון יידישע ענינים, צווישן זיי איינעם פון די גרעסטע מומחים אויפן געביט פון יידן־פאַרניכטונג אַדאָלף אייכמאַן, און די שעפן פון די טרויעריק־באַרימטע „איינזאַץ־גרופן".

אידער מיר וועלן זיך באַקענען מיטן אינהאַלט פון דער זיצונג איז כדאי צו ווידמען אויפמערקזאַמקייט די „איינזאַץ־גרופן", פון וועלכע אויך די יידן פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעווו האָבן אויסגעשטאַנען אָ סך אומגליקן און פון וועמענס הענט עס זענען אין די צוויי שטעטלעך געפאַלן אָ סך קרבנות.

ווען היטלערס חיילות זענען פרייטיק, דעם 1-טן סעפטעמבער 1939 פאַרטאָג איבערגעגאַנגען די פוילישע גרענעץ און דערמיט אָנגעצונדן דעם צווייטן וועלט־קריג, האָבן הינטער דער אָרמיי מאַרשירט ספעציעלע איינהייטן, וואָס האָבן זיך גערופן „איינזאַץ־גרופן". זיי זענען טרויעריק־באַרימט געוואָרן מיט זייערע מאָרדן און אכזריותדיקע מעשים סיי אין פוילן און סיי בעת די שפעטערדיקע אָנפאָלן אין יוגאָסלאַוויע און באזונדערס אין ראָטן־פאַרבאַנד. אין זייער שפיץ איז געשטאַנען דער רייכס־פירער ס. ס. הימלער אַליין און די פאַקטישע אָנפירונג האָט געהערט צו היידריכן. די „איינזאַץ־גרופן" זענען נישט געווען אָפהענגיק פון דער מיליטעריישער אָנפירונג פון דער וועהרמאַכט (די היטלעריסטישע אָרמיי) און זיי זענען געווען טעטיק דירעקט הינטערן פראָנט. זיי האָבן די באפעלן באקומען נאָר פון שעף פון גענסטאָפאָ, דאָס הייסט פון היידריכן.

דער קערן, דער גרונט־עלעמענט, פֿון די „איינזאַץ־גרופּן" און זייערע קאַמאַנדאָס איז באַשטאַנען פון די ס. ס. (שוץ־שטאַפֿל, דאָס הייסט שוץ־איינהייטן). די אידעאָלאָגיע און די פּרינציפּן פון ס. ס. האָבן מיט דער צייט באַאיינפלוסט די גאַנצע דייטשע אַנפּירונג. הימלער האָט באשטימט צוויי גרונט ־ פּרינציפּן פון ס. ס. — ראַסן־סעלעקציע און בלינדע געהאָרכזאַמקייט. הימלער האָט געוואָלט די ס. ס. פּאָרוואַנדלען אין אַ מין נייעם ריטער־אָרדען, וואָס זאָל זיין די באַזע פון נאַצי־רייך. די מערהייט מיטגלידער פון די „איינזאַץ־גרופּן" און זייערע זיכערסטע עלעמענטן זענען געווען די ס. ס.

די „איינזאַץ־גרופּן" זענען געגרינדעט געוואָרן אין 1938 אויפן באַפעל פון ריינהאַרדט היידריך, כדי צו אונטערדריקן יעדן פּרוון פון ווידערשטאַנד מצד דער ציווילער באַפֿעלקערונג אין טשעכאָסלאָוואקיע. היידריך האָט עס אויך אויסגעאַרבעט די דירעקטיוון פֿאַר דער עקסטערמינאַציע פון פּעלקער. די „איינזאַץ־גרופּן" זענען צונויפגעשטעלט געוואָרן לויט אַ הסכם צווישן דער אַנפירונג פון רייכס־זיכערהייט־האָופטאַמט און דער אַבער־קאַמאַנדאָ פון דער וועהרמאַכט.

היידריך האָט שפּעטער טייער באַצאָלט פֿאַר זיינע מעשים. אין 1942 איז ער געווען דער פּראָטעקטאָר פון טשעכאָסלאָוואקיע און דעם 27־טן מאי 1942 האָבן טשעכישע ווידערשטענדלער דורכגעפירט איבער אים אַן אַטענטאַט. ער איז שווער פֿאַרוווּנדעט געוואָרן און איז דעם 4־טן יוני געשטאָרבן פון די ווונדן. די דערמאָרדונג פֿון היידריכן האָט געפּירט צו אויסערגעווייניקע בלוטיקע רעפּרעסיעס קעגן טשעכן און יידן. אין ברנא און אין פּראָג זענען ארויס־געגעבן געוואָרן אַזש 1.350 טויט־אורטיילן. אין טאָג פֿון אַטענטאַט האָט מען אין בערלין אויסגעשאָסן 152 יידן. עקזעקוציעס זענען פֿאַרגעקומען אין גאַנץ טשעכאָסלאָוואקיע און דאָס דאָרף לידיצע איז אַלס נקמה אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד נאָך דעם, ווי די ס. ס. האָבן אויסגעשאָסן אַלע מענער און אָפּגעפֿירט די פרויען מיט די קינדער אין קאָנצענטראַציע־לאָגער ראַוונסבריק.

אין די דייטשע דאָקומענטן ווערט דער ציל פון די „איינזאַץ־גרופּן" דעפינירט: „שטעלן אויסערן צושטאַנד פון שעדיקן די שונאים פון רייך". ווען די „איינזאַץ־גרופּן" זענען אָנגעקומען אין פוילן האָבן זיי דיספאָנירט מיט ענוויע רשימות פון פוילישע און יידישע פערזענלעכקייטן, אָנפירער פון אַרגאַניזאַציעס, אינטעלעקטועלע און פֿאַרשטייער פון דער עליטע. ווען

אַ שטאָט איז באַזעצט געוואָרן אַדער אַ פּאָר טעג שפּעטער זענען די אַלע געטויט געוואָרן. די דייטשע שפּיאָנאַזש־דינסט האָט די רשימות געהאַט זינט אַ לענגערע צייט פריער פאַרטיק.

איינע פון די וויכטיקסטע אויפגאַבעס פון די „איינזאַץ־גרופּן" איז געווען די פאַרניכטונג פון יידן. אין מאַמענט וועלן די וועהרמאַכט האָט דערא־בערט פוילן, איז נאָך נישט באַנוצט געוואָרן דער טערמין „ענדלייזונג פון דער יידן־פראַגע". עס איז נישט געווי פעסטגעשטעלט געוואָרן אין וועלכן מאַמענט היטלער י"ש האָט באַשלאָסן אויסצוהרגענען אלע יידן. אָבער אלץ איז געווען גרייט צו דער „אָפּעראַציע". וועגן וועלכער עס איז באשלאָסן געוואָרן אויף דער טרויעריק־בארימטער קאָנפערענץ אין וואַנזעע, דעם 20־טן יאַנואַר 1942. 9)

אויף יענער זיצונג פון 21־טן סעפּטעמבער 1939 האָט היידריך באָפוילן קודם כל צוניפצוזאַמלען אַלע יידן פון די שטעט אין געטאָס, כדי צו האָבן איבער זיי די קאָנטראָל און צו קענען שפּעטער זיי דעפּארטירן. עס איז דרינ־גענדיק — האָט היידריך דערקלערט — אַז די איזאָלירטע יידן פון די דערפער זאָלן פֿאַרשווינדן אין די נאַענטסטע דריי־פיר וואָכן. היידריך האָט רעזומירט: קאָנצענטרירן אַלע יידן אין די שטעט; אָפּשיקן אַלע יידן פון דייטשן רייך קיין פוילן; אָפּשיקן די ציגיינער פון רייך קיין פוילן 10).

אויפן סמך פון דער זיצונג האָט היידריך אַרויסגעשיקט אַנווייזונגען צו די שפּען פון די איינזאַץ־גרופּן וועגן דער יידן־פראַגע אין די אָקופּירטע טעריי־טאָריעס. די אַנווייזונגען זענען פאַרויס עטאַפּן:

1. דער ענדע־ציל, וואָס וועט דויערן אַ געוויסע צייט;
2. די עטאַפּן פון רעאַליזירן דעם ציל, וואָס דאַרפן דורכגעפירט ווערן וויאָס שנעלער. אַלס ערשטער מיטל דאַרפן די יידן פון די דערפער ווערן קאָנצענטרירט אין די גרויסע שטעט.

---

9) דאָקומענט נר. 947 — DXIX אין אַרכיוו פון צענטער פון דער היינט־צייטיקער יידישער דאָקומענטאַציע אין פּאַריז.

10) דאָקומענט נר. 983 — DXIX אין אַרכיוו פון צ .ה. יי. ד. אין פּאַריז

אין דער ג׳ענעראל־גובערניע פוילן

ס׳איז נישט איבעריק אויף דעם אָרט צו דערמאָנען, ווי אַזוי האָט אויס־געזען די לאַנדקאַרטע פֿון פוילן נאָכן דייטשן איבערפאַל פון 1-טן סעפּטעמ־בער 1939. נאָך דעם ווי היטלערס דייטשלאַנד און סטאַלינס רוסלאַנד האָבן דעם 28־טן סעפּטעמבער 1939 געשלאָסן אין מאָסקווע זייער אָפּמאַך, איז פוילן צום פֿערטן מאָל אין איר כּמעט טויזנטיאָריקער געשיכטע צעטיילט געוואָרן. די נייע פֿאַרטיילונג פון פוילן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד און די צעטיילונג פון דער פּוילישער טעריטאָריע, וועלכע דייטשלאַנד האָט אָקופּירט, האָט פֿאַרשטענדלעך צעטיילט די יידישע באָפֿעלקערונג פֿון פוילן. די בערך 3,3 מיליאָן יידן פון פוילן זענען פֿאַרטיילט געוואָרן צווישן פֿאַרשידענע רעזשימען.

פוילן איז צעשניטן געוואָרן פון אַלע זייטן. אַלע טעריטאָריעס אויף די רעכטע ברעגעס פון די טייכן בוג און סאָן זענען איבערגעגאַנגען צו דער סאָוויעטישער מאַכט. אויף די לינקע ברעגעס פון די צוויי טייכן, אין צפון און אין דרום־מזרח פֿון פוילן האָבן גענערשט די דייטשן, וועלכע האָבן זייער חלק ווידער צושניטן. די דייטשן האָבן נעמלעך אַנעקסירט און אָנגע־שלאָסן צו זייער לאַנד פוזן. פֿאַמערן און הויך שלעזיע. אין צפון האָבן זיי אויסגעצויגן די גרענעץ פון מזרח־פרייסן, וועלכע איז דערגאַנגען ביז 20 ק״מ פֿון וואַרשע. פון די איבערגעבליבענע טעריטאָריעס האָבן זיי געשאַפֿן אַ בא־זונדערן לאַנד מיט אַ נייעם נאָמען „גענעראל־גובערניע פוילן״.

די יידן פון פוילן האָבן זיך לויט דער חלוקה אָפּגעפונען אונטער פיר פֿאַרשידענע רעזשימען און לויטן חשבון, וועלכן עס מאַכט משה פראָגער אין זיין בוך „יון המצולה החדש״ איז די צאָל יידן אין די פיר אַדמיניסטרא־טיוון געביטן גצוועון פֿאַלגנדיקע:

— אין דער גענעראל־גובערניע פוילן — 1.400.000 יידן (42 פּראָצענט פון פּוילישן יידנטום);

— אין דער טעריטאָריע פון דער סאָוויעטישער אָקופּאַציע — 1.250.000 יידן (38 פּראָצענט פון פּוילישן יידנטום);

— אין די געביטן, וועלכע דער דריטער רייך האָט אַנעקסירט זענען געוועון 650.000 יידן (20 פּראָצענט פון פּוילישן יידנטום);

— במשך די פֿאַר חדשים פון אָקטאָבער 1939 ביז יולי 1940, דאָס הייסט

איידער דער ראָטן־פּאָרבאָנד האָט אָנעקסירט די באלטישע לענדער, זענען אָרום 80.000 פוילישע יידן געווען אין ליטע, וועלכע איז נאָך דעמאָלט געווען אַן אומאָפּהענגיקע מדינה און צו וועלכער עס איז אָנגעשלאָסן געוואָרן ווילנע.

אין איינקלאַנג מיט דער פּאָרטיילונג פון דער טעריטאָריע, וועלכע די דייטשן האָבן אָקופּירט, האָט ריינהאָרדט היידריך געגעבן זייגע אויבן־דער־מאַנטע אָנווייזונגען צו די שעפֿן פון די איינזאַץ־גרופּן.

היידריך ווייזט אָן געוויסע אויף צוויי געביטן, אין וועלכע די אָקציע פון קאָנצענטרירן יידן דאַרף דורכגעפירט ווערן. פון די טעריטאָריעס פון דאָנציג, מערב־פּרייסן, פּויזן און מזרח־שלעזיע דאַרף מען די יידן איבערפירן קיין פוילן; אין די אָנדערע אָקופּירטע טעריטאָריעס דאַרף מען שאָפֿן אַ מעגלעך קלענסטע צאָל קאָנצענטראַציעס. די פונקטן, אין וועלכע די יידן דאַרפן ווערן קאָנצענטרירט, דאַרפֿן זיין שטעט, וואָס האָבן אַ באַן־ליניע אָדער וואָס זענען לפּחות באָדינט פון אַ באַן־ליניע. איינע פון די דירעקטיוון פון לייטער פון די איינזאַץ־גרופּן איז געווען אָפּצוהיטן און אויפֿהאַלטן די יידישע אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען, אויפֿציילן זיי און באָנוצן זיי פאַר דער דייטשער ווירטשאָפט 11).

אין היידריכס אָנווייזונגען ווערט דערנאָך אַ גרעסערער קאָפּיטל געווידמעט די „יודען־עלטעסטע", דאָס הייסט די יודענראָטן.

דער יודענראָט אין יעדער שטאָט דאַרף באָשטיין פון די יידישע נאָטאַבלען און רבנים ביז 26 מיטגלידער, אָדער וויניקער לויט דער צאָל יידן אין די קהילות. דער יודענראָט איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אָבסאָלוט געוויסער דורכפירונג פון אָלע באָפעלן און מען דאַרף זיי מעלדן, אַז עס וועלן אָנגענומען ווערן נאָך שטרענגערע מיטלען און גזירות אין פאָל וועט די באָפֿעלן וועלן סאָבאָטירט ווערן. די יודענראָטן דאַרפן דורכפירן אַ ציילונג פון די יידן לויטן געשלעכט און לויט גרופּעס פון עלטער: ביז 16 יאָר, פון 16 ביז 20 יאָר, עלטערע פֿון 20 יאָר; די ציילונג דאַרף אויך געמאַכט ווערן לויט די פראָפעסיעס.

די יודענראָטן וועלן באָקומען אַ באָפעל וועגן איבערפאָר פון די יידן

---

11) דאָקומענט נר. 15 — CCLXXXIV אין אַרכיוו פון צענטער פון היינטצייטיקער יידישער דאָקומענטאַציע אין פּאַריז.

פון די דערפער — דאָטע, טערמין, וועג. אָלס סיבה פון איבערפירן די יידן דאָרף אַנגעגעבן ווערן, אַז זיי האָבן זיך באַטייליקט אין אַנפאַלן אויף דייטשן און אין רויב.

היידריך גיט דערנאָך אָן די אַנווייזונגען פון מיטלען, וואָס דאַרפן אָנגענומען ווערן אין די געטאָס, ווי צ. ב. פאַרבאָט אַרויסצוגיין אויסערהאָלב דעם געטאָ, פאַרבאָט צו באַווגען זיך נאָך דער באַשטימטער אָוונט־שעה, פאַרבאָט פון האָנדלס־באַציאונגען מיט דער אַרישער באַפעלקערונג, פאַרבאָט פאַר אַריער צו אַרייגיין אין געטאָ א. א.

היידריכס אַנווייזונגען זענען פאַר די געטאָ־יידן געווען נישט עפעס אַנדערש ווי אַ טויט־אורטייל. פאַרשטענדלעך, אַז אין יענע ערשטע טעג האָט קיינער פון די קרבנות דערפון נישט געוווסט און האָט זיך דאָס אָלץ נישט געקענט פאַרשטעלן. לויט אָלע וואַרשיינלעכקייטן האָט אויך די געסטאַפּאָ נישט געוווסט אין אָנהייב ווי אַזוי עס וועט פראַקטיש אויסזען די מאַסן־אויסראָטונג פון יידן און צי עס איז בכלל מעגלעך אין טעכנישער הינזיכט צו אויסהרגענען די מאַסן יידן.

דער גאַר ערשטער ציל פון די נאַצי־אויטאָריטעטן איז געווען אויסצורייניקן די צום רייך אָנגעקסירטע טעריטאָריעס (דאָנציג, פוזן, שלעזיע, פאָמערן) פון די יידן און אויך פון די פּאָליאַקן. אויסער די דערמאָנטע אַנווייזונגען פון היידריכן האָט הימלער אליין אַרויסגעגעבן אָ פאַראָדענונג דעם 30־טן אַקטאָבער 1939 וועגן באַזייטיקן אָלע יידן פון די געביטן, וואָס זענען פאַראייניקט געוואָרן מיטן דריטן רייך. אָ גרויסע צאָל יידן פון די געביטן איז אָנגעקומען אין די לעצטע חדשים פון 1939 אין וואַרשעווער דיסטריקט. אין יאָנואַר 1940 וועט הימלערס פאַראָדענונג איבערגעחזרט. 12).

שוין אין דעצעמבער 1939 האָט מען אָנגעהויבן דעפּאַרטירן יידן פון די געביטן קיין לובלין, ווו עס איז געווען אַ פּראיעקט צו שאַפן אַ „יידן־רעזערוואַט". באָלד האָט אָבער די דייטשע אַרמיי פראָטעסטירט, וויל ס׳איז פאַר איר נישט געווען באַקוועם אַ ציווילע באַוועגונג אויף די וועגן און אייזנבאָנען. דער ענעראַל גובערנאַטאָר פראַנק, דער אויבער־האָר פון דער

---

12) דאָקומענט נר. 86 — CXXXVIIIA אין אַרכיוו פון צענטער פון היינטצייטיקער יידישער דאָקומענטאַציע אין פּאַריז.

געגרענעצ־גובערניע פוילן, האָט ווידער נישט געוואָלט באַקומען „אומזיסטע עסער", וועלכע ער וואָלט געמוזט שפייזן, ווי קאַרג די דערנערונג זאָל נישט זיין. שפעטער ווידער זענען די טראַנספאָרט־מיטלען נויטיק געווען דער דיי־טשער אַרמיי פאַר אירע אָפעראַציעס אין מערב־אייראָפּע. נאָך שפעטער האָט די וועהרמאַכט נישט געוואָלט האָבן קיין אומגעוונטשענע מאָסע מענטשן אין די געביטן, וואָס האָבן געדאַרפט דינען אַלס אויסגאַנגס־פונקט צום אָנגריף אויפן ראַטן־פאַרבאַנד.

דעריבער האָט מען דערווייל אומעטום געשאָפן געטאָס און אין די געטאָס זענען נאָמינירט געוואָרן יודענראַטן. אָפט מאָל זענען די יודענראַטן נאָמינירט געוואָרן נאָר איידער מען האָט אַריינגעטריבן די יידן אין די געטאָס.

לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו האָבן לויט דער אַדמיניסטראַטיווער פאַר־טיילונג פון די דייטשע אָקופאַנטן געהערט צום וואַרשעווער דיסטריקט. די מזרחדיקע קרייזן פון וואַרשעווער דיסטריקט זענען געווען: דער מינסקער, אָסטראָווער, שעדלעצער, סאָקאָלאָוו־וועגראָווער און גאָרוואָלינער, צו וועלכן לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו האָבן געהערט.

אין איינקלאַנג מיט היידריכס דירעקטיוון צו די אייזנאַץ־גרופן האָט די היטלעריסטישע מאַכט אָנגעהויבן אין אָנהויב פון יאָר 1940 צו קאָנצענטרירן די יידן אין געטאָס. צוערשט זענען די געטאָס געשאַפן געווען אין די מערב־דיקע טיילן פון וואַרשעווער דיסטריקט, אין די קרייזן פון גריצע, לויוויטש, סקיערניעוויץ און סאָכאָטשעוו. שפעטער, אין די ערשטע חדשים פון יאָר 1941 האָבן די יידן פון אָט די מערב־געביטן פון וואַרשעווער דיסטריקט געמוזט פאַרלאָזן זייערע ערטער. דאָ האָט מען געזאָלט אַראָפּברענגען די פאַליאַקן פון די געביטן, וואָס זענען אָנגעשלאָסן געווארן צום רייך:

אין די מזרח־געביטן פון וואַרשעווער דיסטריקט, דאָס הייסט אויך אין גאָרוואָלינער קרייז, האָט זיך די קאָנצענטראַציע פון די יידן אין געטאָס בדרך כלל אָנגעהויבן ערשט אין האַרבסט 1941 נאָך דעם ווי מען האָט איבערגעפירט די יידן פון די דערפער אין די שטעט. אָבער די צרות האָבן זיך אָנגעהויבן פריער.

באַלד אין די ערשטע טעג פון דער אָקופאַציע האָט זיך פאַר די יידן פון אָפּגעברענטן שטעטל לאָסקאָזשעוו און פון שטעטל סאָבאָלעוו געשטעלט די פראָגע פון באַשפייזונג, איינפאָך פון א שטיקל ברויט. די באַשפייזונג פון די יידן אין די מזרחדיקע קרייזן פון וואַרשעווער דיסטריקט, אין די געטאָס,

וואס זענען אַנטשטאַנען אַ ביסל שפּעטער, ווי אין מערבדיקן טייל, איז געווען אַ שלעכטע, אַ סך אַן ערגערע, ווי אין שכנותדיקן לובלינער דיסטריקט. דאָרט האָט די היטלעריסטישע מאַכט גראָד נישט קאָנצענטרירט די יידן און נישט פאַרקלענערט די צאָל יידישע ישובים, נאָר פאַרקערט. אַזוי צום ביישפּיל האָט מען פון לובלין צושיקט יידן אין אַ דיי שטעטלעך און אַפילו דערפער פון דיסטריקט. ס׳איז באַקאַנט, אַז נאָך אין האַרבסט 1942, וועו אין די קרייזן פון וואַרשעווער דיסטריקט האָט מען ליקווידירט געטאָ איינעם נאָכן אַנדערן, האָבן יידן נאָך געווויינט אין דערפער און ישובים פון דער לובלינער געגנט. ערשט האָרט פאָר זייער „אויסזידלונג״ האָט מען זיי צונויפגענומען אין די שטעט.

לאסקאַזשעווער און סאָבאָלעווער יידן האָבן די טויט־געפאָר דערפילט באָלד אין די ערשטע טעג פון קריג, נאָך איידער גאַנץ פוילן איז דעראָבערט געוואָרן דורכן דייטשן אָקופאַנט און וועו עס זענען נאָך דאָ און דאָרט פאָר־געקומען שלאָכטן צווישן די רעשטלעך פון דער דעמאָראַליזירטער און צעפאַלע־נער פוילישער אַרמיי און דער מעכטיקער דייטשער וועהרמאַכט.

די ערשטע קרבנות

דער פאָל מיט דער איינהייט פון פוילישן פאַרוטשניק, וועלכער האָט באַ־שלאָסן מיט זיינע 15 זעלנער זיך קעגנצושטעלן דעם פאַראויסמאַרש פון דער וועהרמאַכט און האָט מאָביליזירט יידן און פּאָליאַקן פון לאסקאַזשעוו צו בויען באַריקאַדעס, איז אַן ספּק געווען אַן אָקט פון פאַטריאָטיזם, אָבער פון אַן איז־אַ־לירטער און אימנוצלעכער, הגם ווירדיקער העלדישקייט. דער עפיזאָד ווערט איבערגעגעבן אַנדערש פון לאסקאַזשעווער, וועלכע זענען אין יענעם מאָמענט (וואַרשיינלעך דעם 17־טן סעפּטעמבער) געווען אין שטעטל און אַנדערש פון אַנדערע מקורות, ווי אין בוך פון משה פראָגער „יון המצולה החדש״ און אין רינגעלבלום־אַרכיוו.

די דייטשן האָבן באַשאָסן לאסקאַזשעוו פון אַוויאָנען אין ערשטן טאָג פון זייער איבערפאָל אויף פוילן. דעם זעלביקן טאָג האָבן זיי אויפגעריסן מיט באָמבעס פון אַוויאָנען די אייזנבאַן־ליניע, נאָענט פון שטעטל. די ערשטע צוויי וואָכן האָט געהערשט אַ טויט־טרעק און אַ קריגס־בהלה. דורך לאס־קאַזשעוו זענען דורכגעגאַנגען דעזאָרגאַניזירטע אינהייטן פון דער צעשלאָגענער פוילישער אַרמיי. אין טאָג פון ראָש־השנה, דעם 16־טן סעפּטעמבער, האָט זיך

אין שטעטל באַזעצט אַ גרופע פון 15 זעלנער מיט אַ פּאָרוטשניק. דער שאַסיי וואַרשע — לובלין איז זינט דעם אָנהויב פון דייטשן אָנפאַל געווען אונטער אַ פּייער פון דייטשע באַמבעס און מאַשין־געווער. די דייטשן האָבן געווּסט, אַז די רעשטלעך פון דער פּוילישער אַרמיי און די באַפעלקערונג פון וואַרשע אָנטלויפֿט דורך דעם שאַסיי קיין מזרח און זיי האָבן דעם וועג אָן אויפהער באַמבאַרדירט און באַשאָסן סיי כדי צו אויסענדיקן די פּוילישע אַרמיי־אייניהייטן און סיי כדי צו זייען אַ פּאָניק אין אויסהרגענען וואָס מער ציווילע.

זעט אויס, אַז די קליינע אייניהייט האָט נישט געקענט אָנטלויפֿן קיין לובלין און זי האָט באַשלאָסן צו קעמפֿן אויפן אָרט, אין לאָסקאָשעוו. צו־מאָרגנס האָט די באַפעלקערונג אויפן באַפעל פון פּאָרוטשניק אויסגעבויט די באָריקאָדעס. גאָנץ לאָסקאָשעוו האָט געווּסט, אַז דער קאַמף איז אַ פּאַר־שפּילטער פון פּאָראויס און מן הסתם האָט אויך דער פּוילישער אָפּיצער געווּסט, אַז זיין ווידערשטאַנד איז אָן אויסזיכטלאָזער, אָבער זיין פּאָטריאָטיש געפּיל האָט אים דיקטירט צו קעמפֿן ביז דער לעצטער קויל. פּאָרבאָריקאָדירט אין אַ ווינקל־הויז, וואָס הערשט איבערן אַריינגאַנג אין שטעטל, האָבן די 15 זעל־נער געשאָסן צו יעדן דייטשן פּאַטרול, וואָס האָט זיך דערנענטערט. זיי האָבן אָזוי אָרום אויסגעשאָסן 27 דייטשן.

, באַלד איז לאָסקאָשעוו געוואָרן אַ ציל פֿאַר דער דייטשער אַרטילעריע, וועלכע האָט מיט צינד־באַמבעס אונטערגעצונדן דאָס שטעטל. דייטשע אינפאַנ־טעריע האָט אַרומגערינגלט לאָסקאָשעוו. דורכרייסן זיך דורך דער געדיכטער דייטשער אַרומרינגלונג איז געווען אומעגלעך. די דייטשן האָבן געשאָסן אין יעדן איינעם. זיי האָבן באַלד אָפּגעפֿירט אַ גרופע מענטשן קיין וועגראָוו. אַ פּראָנט־אייניהייט האָט דורכגעפֿירט אַ שטראָף־אַקציע און אין דעם טאָג זענען אויסער אייניקע פּאָליאַקן אויסגעשאָסן געוואָרן 38 יידן. מיר ברענגען די רשימה פון די 38 קדושים אויף אַ וויכטיקן אָרט אין דעם ספר.

דאָס שטעטל האָט פּאַרן געמיינזאַמען ווידערשטאַנד פון יידן און פּאָליאַקן טייער באַצאָלט. אויסער די אויסגעהרגעטע, צווישן וועלכע עס זענען אויך געווען פרויען און קינדער, האָבן די דייטשן פֿאַרשלעפּט אַ גרופּע יידן און פּאָליאַקן צו דער ערשטער ליניע פון פראָנט אין אַ טייל פון די פּאַרשלעפּטע איז אומגעקומען.

די נקמה פון די דייטשן האָט זיך אָבער דערמיט נאָך נישט אויסגעשעפּט. דעם 21־טן נאָוועמבער 1939 (ס׳איז געווען ט׳ כסלו) איז קיין לאָסקאָשעוו

אַראָפגעקומען אַ קאָמאַנדאַ פֿון הײַדריכס אײַנזאַץ־גרופּן און האָט דורכגעפֿירט די עקזעקוציע פֿון 27 לאָסקאָזשעוואָר יידן. מיר ברענגען אויף אַן אַנדער אָרט די רשימה.

די שילדערונג פֿון די געשעענישן געפֿינט זיך, ווי געזאָגט, אין אַ דאָקומענט פֿון רינגעלבלום־אַרכיוו 13). דער דאָקומענט איז צונויפֿגעשטעלט געוואָרן אין וואַרשע, דעם 25־טן דעצעמבער 1940 און אונטערגעשריבן פֿון אַ לאָסקאָזשעוואָר ייִד מיטן נאָמען ישעיהו ש.

אָט איז בוכשטאַבלעך דער טעקסט פֿון דאָקומענט:

לאָסקאָזשעוו

טראָץ דעם העלדישן ווידערשטאַנד, וואָס לאָסקאָזשעוו האָט געשטעלט, טראָץ דעם גרויסן העלדן־מוט פֿון אָלע אירע איינוווינער (400 יידישע משפחות, 1.500 קריסטלעכע משפחות), פֿון געמיינזאַם געשטעלטע באַריקאַדן איז די שטאָט זונטיק, דעם 17טן סעפּטעמבער 1939 אַריינגעפֿאַלן אינעם שׂונאס הענט. און דאָן האָבן אָנגעהויבן ווירקן 3 פֿיינטלעכע גרופּן. 1. מערדערס. 2. אונטערצינדער און 3. געפֿאַנגענשאַפֿטס־נעמער. די ערשטע גרופּע האָט אַן פֿאַרדאָן געשאָסן 52 יידן און איבער 70 קריסטן וואָרפֿנדיק זיי אָלע אין פֿייער. די צווייטע גרופּע האָט אונטערגעצינדן כמעט אָלע הייזער שוינענדיק בלויז אַמטלעכע געביידעס (דעם מאַגיסטראַט, שול, אוושאַנד גמינעס וכדומה), צוואַמען אָן ערך 15 פֿון 250. די דריטע גרופּע האָט געוואָלט אין געפֿאַנגענשאַפֿט די גאַנצע מענלכע באַפֿעלקערונג. די מערהייט פֿרויען און קינדער האָבן זיך געוואָלגערט הינטער דער שטאָט. אַן עפּיזאָד: די משפּחה ווייַנבערג איז געוואָרן פֿאַרהאָלטן דורך אַ דייטשן זעלנער, וואָס האָט געוואָלט שיסן דעם מאַן. די פֿרוי האָט זיך געוואָרפֿן צווישן דעם רוצח און מאַן און דערמעגלעכט אים צו באַהאָלטן זיך. דער ווילד געוואָרענער סאָלדאַט האָט אויפֿן אָרט דערשאָסן זייער אָכט יעריק טעכטערל. אַ פֿוי־לישער זעלנער (24 פֿוילישע זעלנער האָבן געדעקט דעם ריקצוג ווי מען האָט דערוויזן האָבן זיי זיך איבערגעטאָן אין יידישער טראַכט און

---

13) נר. 1170 אין אָרכיוו פֿון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט פון די דייטשן, נאָכן איינגענעמען די שטאָט) האָט צוגעזען די טראַגעדיע און פון אַ שכנותדיקן באַלקאָן אויף דעם אַרט דערשאָסן דעם דייטש.

דער טאָטע אַליין אַ דערשיטערטער האָט זיין טויט קיינד געשלעפט פאָר אַ פיסל. די געפאַנגענע האָט מען געפירט הינטער דער שטאָט הין־און־קריק. פאַרנאַכט צו האָט מען אונז אַלע אַפגעפירט צום סטאַציאַ־נירנדיקן מיליטער. מען האָט דאָן געבראַכט געפאַלענע 48 דייטשע זעל־נער, ווארשיינלעך האָט אַ גוטער פריינט אונטערגעבראַכט אַ סברא, אַז יידן האָבן געשאָסן צו דייטשן. אַזוי צי אַנדערש אונטער דעם אויסרייד האָט מען באַשלאָסן אַלע געפאַנגענע יידן צו פאַרטיליקן. מ׳האָט אָפגע־טיילט די קריסטן פון יידן און מ׳האָט די יידן אַנגעהויבן פירן צום עקזעקוציע־פלאַץ. צום לעצטן מאָל זענען מיר דורכגעגאַנגען דורכן שטאָט. תחילת האָבן יידן נישט געוואָלט זיך צוגלויבן, אָבער גיך איז געקומען די זיכערקייט וועגן גיכן סוף, אַלע האָבן אָפגעזאָגט ווידוי. יעדער פֿון אונז איז געגאַנגען ווי אויף א שחיטה. ס׳איז געווען פאַר־נאַכט, אַ פרעכטיק ווארעמער טאָג, טייל הייזער האָבן נאָך געברענט און געטליעט און אַ טייל געשטאַנען נאקעט. מ׳האָט געזען קריסטלעכע פרויען אין שטאַרקער פאַרצווייפלונג, מ׳האָט נישט געלאָזט ראַטעווען די רעשטלעך פֿון זייער האָב און גוטס. צווישן קריסטן זענען, ביים פרווון לעשן, געווארן אַריינגעוואָרפֿן לעבעדיקערהייט אין פייער, די היץ האָט געשלאָגן אין פנים אַריין און פאַרכאַפט דעם אָטעם. דער חורבן און פאַרניכטונג זענען געווען קאַמפלעטע. ווו־נישט־וווּ האָט מען געזען אַ האַלב פאַרברענט פערד (?).... מ׳האָט געהערט באַנומענע קולות פון בהמות פאַרשפאַרטע אין שטאַלן, דער ברוק איז געווען זייער זייער צעגליט, די לופֿט איז געווען פול מיט שריפה־ריחות. כ׳האָב געזען אַ יידישן מת איינגעהילט אין אַ טלית. ווי כ׳האָב זיך שפעטער דערוווסט, איז עס געווען דער שניידער יצחק פרידמאַן. וועז די דייטשן זענען אים געגאַנגען שיסן, האָט ער זיך איינגעהילט אין דעם טלית. אויף אַ צווייטן אָרט איז געלעגן אַ פֿאַרברענטער ייד לעבן אים זיין 5־יעריק מיידעלע. בילדער פֿון אומבאַשרייבלעכן פיין. צווישן שפאַלערן מיליטער האָבן קיינעם נישט צוגעלאָזט צו די טויט־פאַרמשפּטע יידן. וועז מיין 8־יעריק מיידעלע האָט געוואָלט צום לעצטן מאָל זיך געזע־

געגען מיט מיר איז זי געווארן שטארק צעשלאגן פון א זעלנער מיטן ביקס. מצד די דייטשן האט מען געקענט זען א סאטיספאקציע־געפיל. אינעם לעצטן מאמענט איז געלונגען אויפצווייזן, אז יידן האבן נישט געשאסן צום מיליטער. אויפן ארט זענען געווארן באפרייט מענער אין עלטער ביז 16 יאר און איבער 50. די איבעריקע האט מען געטומעלט אויף א פאר טעג קיין וועגראָוו און פרושקאוו אויף צוואנג־ארבעט. איך מוז נאר איבערגעבן וואס עס איז געשען מיט די פרויען און קינדער. אלזא בשעת מעשה האט מען אלע פרויען מיט די קינדער פארזאמלט ביים ברעג פון טייך הינטערן שטאט, ווו א גרופע זעלנער האט זיי געהיטן און נישט צוגעלאזן צו די מענער. צום אוונט האבן די זעלנער באמערקט א רויך אלס סימן, אז דאס ארט וועט ווערן באמבארדירט דורך דער ארטילעריע. די זעלנער האבן זיך שנעל אפ־געטראגן, דאקעגן האבן זיי נישט געלאזן די פרויען פון ארט אוועקגיין. אין א קורצע צייט ארום האבן אנגעהויבן פאלן שראפנעלן און באמבעס אויפן פארזאמלונגס־ארט. דערהרגעט זענען געווארן 15 פרויען און קינדער, ווייל די גרעסטע מערהייט איז זיך צעלאפן. אלע באפרייטע יידן זענען געבליבן הינטער דער שטאט. ס׳מוז נאך ווערן באטאנט, אז אויך די קירך איז געווארן צעשאסן פון א הארמאט און דאס פאר־ברענט. אויך אלע פייער־לעשער־מכשירים זענען געווארן פארברענט.

דעם דריטן טאג עשרת־ימי־תשובה האבן זיך א טייל יידן אומ־געקערט צוריק אין דער חרוב געווארענער שטאט. די ווינונגען אונ־זערע זענען באשטאנען פון חורבות און קעלערן, געשלאפן זענען מיר דאן צו 50 מאן אין א קעלער. געקאכט האט מען אויף דער פריי, אין גרובער, ווו מען האט פון א ציגל געמאכט א קיך. קיין עלעקטרי איז פארשטענדלעך אויך נישט געווען. פון וואס האט מען דאן געלעבט? אין א קליינער מאס פון פארבאהאלטענע פארגרייטע זאפאסן און ס׳רוב געגאנגען אין די ארומיקע דערפער אויף קארטאפל גראבן און האלץ האקן. מ׳האט אויך געווויינט אין די בוידן אויפן מארק־פלאץ. דאס מינ־דעסטע רעגנדל האט זיי געגנצלעך נאס געמאכט. דורכפארנדיקע פא־שיסטן האבן מחמת לאנגווייליקייט געשאסן אין די בוידן, אנפילנדיק די הערצער פון די איינווינער מיט פחד און שרעק. א צייט זענען מיר

אויך געווען טעראריזירט פון זשוליקעס. געווענע פוילישע לערער האבן מיט דערפאלג די פעסט פון גזלה באקעמפט.

נאך סוכות האבן זיך הינטער דער שטאט אינגעארדנט א פאר פאלקן מיליטער. תיכף דעם ערשטן שבת האבן זיי ארויסגעזוכט אלע יידן אויפן מארק און נאך א דרשה, אין וועלכער עס איז געזאגט געווארן, אז אלע יידן זענען דייטשע קנעכט און דארפן זיין גרייט אויף יעדן רוף פון דייטשע הארן — זענען אלע יידן אפגעפירט גע- ווארן אין א דערבייאיקן דארף, דארט האבן מיר זיך ערשט ווי עס געהערט צו זיין באקענט מיט די היטלעריסטישע מעטאדן און אויספירן די שמוציקסטע ארבעטן (ווי צ"ב שארן מיט די הענט טינרף) אונטער די קלעפ פון בייטשן זענען אלע געבראכטע יידן דורכגעגאנגען אומ- באשרייבלעכע ענוים צווישן אנדערן פון שערן די בערד, מ'האט די בערד נישט געשניטן מיט קיין שער, נאר מיט א מעסער מיטגעריסן האט מען גאנצע שטיקער פלייש. אין משך פון די וויטערדיקע אכט טעג האבן זיך אלע יידן־מענער אויסבאהאלטן אין די ארומיקע דערפער. ס'האבן נישט געהאלפן קיין וואַרענונגען, אז זיי וועלן דערשיסן אלע פרויען און קינדער. סוף כל סוף איז געקומען צו אן אפמאך וועגן צושטעלן טעגלעך 50 פערזאן, דער צושטאנד האט אנגעהאלטן 3 וואכן. דאס מיליטער האט פארלאזן זייער סטאציאנירונגס-ארט און דאן איז אין לאסקאזשעוו די שטימונג געווארן רואיקער. אינצווישן זענען שוין געווען קליינע שפייז־געשעפטן און ס'האט זיך סטאביליזירט פון דער דערשיסנדיקער עפאכע. אבער די ס. ס. האבן וועגן אונז נישט פאר- געסן. געקומען זענען*)... טעג אין כסלו דינסטיק, דעם 21־טן נ"מ און פאראורזאכט פרישע טראגעדיעס. צווישן זיי אויך מיין פערזענלעכע, און דאס ... פארלאזן ל. דורך די יידן און אין א פחד איז אויך אלעמען אנגעפאלן אן אימה, א פינצטערער קאשמאר האט פארפאלגט. ארום 10.30 איז פון גארווארין אנגעקומען א לאסט- און פאסאזשיר־אויטא און זיך אפגעשטעלט אויפן מארק. די יידן האבן זיך צעלאפן ווי א טשאטע פויגלען. דער מארק איז גלייך געווארן ארומגענומען דורך עטלעכע פאטרולן. די ס.ס.־לייט זענען געגאנגען פון קעלער צו קעלער

*) באמערקונג פון איבערשרייבער: אין אריגינאל נישט ליינבאר.

און אַזוי אַרום אויפגעכאַפט 28 יידן, אַ טייל יידן זענען געווארן אויסבאַהאַלטן דורך שטאַטישע קריסטן, סטאַניסלאַוו קענדזשאַר האָט אויסבאַהאַלטן 12 יידן, איבער די 28 יידן איז דורכגעפירט געווארן אַן עקזעקוציע אין שכנותדיקן וואַלד. נאָכן פאַרפייניקן אַלע ביז צום שטאַרבן האָט מען אַלע צעטיילט אין זיבן גרופן. יעדע גרופע האָט געגראָבן קברים פאַר די צווייטע, כדי דערנאָך אַליין צו ווערן דערהרגעט. ביי אליעזר וואַלדמאַן, וואָס האָט זיך געפינען מיט זיינע דריי זין האָט מען געפרעגט, וואָס פאַר אַ זון ער האָט אַממייסטן ליב, און טאָקע דעם האָט מען סאַדיסטיש געמאַטערט און דערנאָך דערשאָסן נישט פאַרבינדנדיק אים די אויגן. מרדכי שאַליט, וואָס איז שוין דערשאָסן און באַגראָבן געווארן איז צוליב אַ הויכן קבר אַרויסגעשליידערט געווארן פון גרוב און דאָן האָט ער זיך געראַטעוועט און קומענדיק צוריק אין שטעטל אַריין האָט ער איבערגעגעבן, אַז אַלע אַוועקגעפירטע האָקן האַלץ אין וואַלד. אויך פאַר מיר איז דער טאָג געווען פול מיט אומגליק. אין דער צייט ווען די ס. ס. זענען אַנגעקומען האָב איך אַרויסגעשיקט מיין זון נאָך פּאַפּיראָסן. אין משך פון אַ לענגערע צייט איז ער נישט צוריק געקומען. כ׳בין אַריין צו מיין שכן מענדל זילבערשטיין, פונקט איז אַריינגעפאלן אַ פרוי מיט אַ ספר־תורה אין דער האַנט, געווארפן זי אויף דער ערד און שטאַרק זיך צעווייַנט. עס האָט מיך אויך דערשיטערט און דערפירט צום געווייַן. געמאַכט די ספר־תורה און אַרויס אין גאַס, אויפן וועג זענען געגאַנגען 2 זשאַנדאַרמעס, וועלכע האָבן אַבער אויף מיר קיין אכט נישט געלייגט. די ספר־תורה געבראַכט צו זיך אין קעלער און צוישנצייט געווארן אזוי ערשיטערט צעטרייסלט, אז איך האב נישט געקאָנט איינזיצן אין שטוב. מירא האָבנדיק פאַרן זון און אויך פאַר די ספר־תורה, בפרט, אז ס׳האָבן זיך געלאָזט הערן שאָסן. כ׳בין אַרויס כדי צו שאַפן זיך אַ לייטער צו מענדל זילבערשטיינס בוידעם. אַבער אויפן גאַס, כ׳ווייס באמת נישט פאַרוואָס, געגאַנגען צום מאַרק צו. ס׳האָט מיך געכאַפט אַן ס.ס.־מאַן און נאָר מחמת דער אַפּפערוויליקייט פון פרוי רייזל פיינזילבער, וועלכע האָט זיך געווארפן צווישן מיר און דעם ס.ס.־מאַן, בין איך על פי נס ניצול געווארן. נאָכן באַהאַלטן זיך אין מיין קעלער איז אַנגעקומען מיין זון, וואָס האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט פון די תלינימס הענט, הגם

מ׳האָט אים 4 מאָל אַדורכגעשאָסן און ער איז שוין געווען גייסטיק נישט נאָרמאַל.

לאַסקאַזשעוו איז געווען דערשיטערט, פאַרצווייפלט און רעזיגנירט. פאַליאַקן זײַן אינטעליגענץ, הן דאָס פאָלק, פול מיט מיטלייד. ס׳איז געווארן קלאָר, אַז די יידן מוזן עוקר זיין, מ׳האָט אַלץ געלאָזט אויף הפקר. אויך איך מיט מיינע ביידע זין זענען אַנטלאָפן הינטער דער שטאָט. און אַזוי האָבן מיר, די פאַרשאָלטענע גייסטער, געבלאָנקעט זיך איבער וועלדער, פעלדער און לאָנקעס. -אַן אימהדיקייט האָט אויס־געפילט דעם גאַנצן אָרום. ערשט אַ ידיד, אַ שוסטער, האָט אונז באַ־האַלטן אין משך פון דריי מעת-לעת ביי זיך. אין אַ פאַסיקן מאָמענט האָבן מיר זיך אַוועקגענבעט קיין סאָבאָלעוו צופוס און פון דאָרטן מיט דער באָן קיין ווארשע, וווּ ס׳איז שוין געווען מיין פרוי מיט די צוויי ייִנגערע קינדער.

ישעיהו ש.

ווארשע, 25 דעצעמבער 1940 י.

* * *

נישט ווייניקער טראָגיש זענען געווען די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופאַציע אין סאָבאָלעוו. ווי נאָר זיי זענען אַנגעקומען, האָבן זיי דערמאָר־דעט צוויי יידן. אַ ביסל שפעטער האָבן זיי צונויפגעזאַמלט אַלע סאָבאָלעווער יידן קעגנאיבער דער באַן־סטאַנציע. זעט אויס, אַז די דריי דייטשע רייטער, וואָס האָבן איבערוואַכט די פאַרזאַמלונג, זענען געווען אַן איינזאַץ־קאָמאַנדאַ. אייניער פון זיי האָט פאָר דער איבערגעשראָקענער עדה געהאַלטן אַ דראָענדיקע רעדע. באַלד נאָך דער פאַרזאַמלונג האָבן זיי אַוועקגעפירט דריי יידן אַלס ערובניקעס און מיט קלעפ זיי פאַרטריבן אין אַ חזיר־שטאַל פון אַ דערבייאיקן הויף.

דאָס זענען געווען די ערשטע מיטלען, וועלכע די דייטשן האָבן באָנוצט, כדי באַלד אין אָנהייב צו טעראָריזירן די יידישע באָפעלקערונג און זי צו באָטויבן.

אין די באָזונדערע שילדערונגען פון די ניצול געווארענע לאָסקאָזשעווער און סאָבאָלעווער יידן קומט צום אויסדרוק די קאָנקרעטע רעאַליזירונג פון

דער דייטשער פלאַנמעסיקער פאַרניכטונגס־אַקציע אין אַלע אירע עטאַפּן און מיט איר גאַנצער אכזריות.

איינע פון די ערשטע גזירות, וואָס זענען לויט אַלע סימנים צוגעגרייט געווארן פון פאַראויס, דאָס הייסט נאָך פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, איז געווען דער באַפעל וועגן צוואַנגס־ארבעט. ער איז דערשינען דעם 26־טן אַקטאָבער 1939 אין ערשטן נומער פון דער אַפיציעלער צייטונג פון גענעראַל־גובערנאַטאָר דר. האַנס פֿראַנק, אין קראַקע [14].

אין באַפֿעל ווערט געזאָגט: „די יידן, איינווינער פון דער גענעראַל־גובערניע ווערן באַפוילן מיט דער תיכפדיקער גילטיקייט, צו צוואַנגס־אַרבעט. צו דעם צווועק דאַרף מען צונויפנעמען די יידן אין אַרבעט־באַטאַל־יאָנען".

אייניקע וואָכן שפעטער, דעם 11־טן און 12־טן דעצעמבער, האָט דער ס.ס.־ און פּאָליציי־פירער, ס.ס.־אַבערגרופענפירער קריגער אונטערגעשריבן די דורכפירונג־תקנות בזה הלשון: „אַלע יידישע איינווינער פון דער גענעראַל־גובערניע פון 14 יאָר ביז 60 יאָר זענען פאַרפליכטעט צו צוואַנגס־אַרבעט. די צייט פון דער צוואַנגס־ארבעט איז בדרך כלל צוויי יאָר, אָבער זי קען ווערן פאַרלענגערט, אויב ביז סוף פון דער ארבעט וועט נישט דערגרייכט ווערן דער דערציערישער ציל".

פרידריך ווילהעלם קריגער איז געווען דער העכסטער שעף פון ס.ס. און פון דער פאָליציי אין דער גענעראַל גובערניע מיטן זיץ אָרט אין דער הויפט־שטאָט פון דער גענעראַל־גובערניע פוילן, קראַקע. זיין נאָמען איז טרויעריק באַקאַנט אין דער געשיכטע פון די נאַצי־פארברעכנס, וואָס זענען אויפגעדעקט געווארן פאַרן נירנבערגער טריבונאַל נאָכן קריג. אין איינעם פון די דאָקומענטן וועדט בפירוש פעסטגעשטעלט, אז פרידריך ווילהעלם קריגער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דורכפירן די מאַסן־עקסטערמינאַציע פון יידן אין פוילן [15]. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין רויב פון יידישע פאַרמעגנס. ס'איז צווישן אַנדערע באַקאַנט זיין טעלעגראַמע פון 9־טן אַקטאָבער 1942 צו

---

14) Verordnungsblatt des Generalgouverneurs fur die besetzten polnischen Gebiete, Krakau.

15) דאָקומענט נר. CCXXIX - 23 אין אַרכיוו פון צענטער פאַר היינטצייטיקער יידישער דאָקומענטאַציע, פּאַריז.

הימלערן וועגן א פאדערונג צום נאצי-דיגניטאר גלאבאטשניק, אז ער זאל ארויסגעבן 25,000 מלבושים, וועלכע זענען אפגענומען געוואָרן בעת א „יידן-אקציע", דאס הייסט נאך דעם ווי מען האט אויסגעמאָרדעט די יידן 16).

דער ציל פון צוואנגס-ארבעט איז אפיציעל געווען א דערציערישער. אבער פאקטיש האט דער דערמאנטער באפעל פארוואנדלט אלע יידן אין שקלאפן, איבער וועלכע דייטשן האבן זיך אידזיעיקעווט און נישט איין מאל בלינדער-הייט געמאָרדעט. גיין צו דער ארבעט איז געווען נישט נאר א וויסטע אפקומ-ניש, נאר זייער אפט ממש א טויט-געפאר.

א מבול פון גזירות און פיין

די ארבעט, צו וועלכער מען האט געשלעפט באלד אין די ערשטע וואכן פון דער אקופאציע די יידן פון לאסקאזשעוו און סאבאלעוו, די פאדערונג פון די ארטיקע דייטשע קאמענדאנטן צו די צוויי יודענראטן וועגן צושטעלן קאנטיגענטן פון יידן צו דער ארבעט, די ארגאניזירונג פון ארבעט-לאגער אין ווילגע, 15 ק"מ פון לאסקאזשעוו, ווו עס זענען געגראבן געוואָרן קאנאלן צו אפציען דאס וואסער פון די פעלדער צו דער ווייסל — אט די אלע גזירות זענען נישט געווען קיין צופעליקער קאפריז פון די ארטיקע זשאנדארמען, נאר די דורכפירונג פון פראויס באשטימטן באפעל פון די העכסטע נאצי-ארגאנען. דער ציל פון דער נאצי-פאליטיק איז געווען די פארשקלאפונג פון דער בערך צוויי מיליאניקער יידישער באפעלקערונג פון דער ענגעראל-גובערניע.

אויב מען זאל אורטיילן לויט די געשעענישן אין גאַרוואלינער קרייז האבן די דייטשן געטריבן יידן צו דער ארבעט נאך אידער דער באפעל איז געוואָרן א-ויסגעגעבן. דער באפעל איז פארפנטלעכט געוואָרן אין דער הויפט-שטאט פון דער ענגעראל-גובערניע, אין קראקאוו, דעם 26 טן אקטא-בער 1939, אבער די זשאנדארמען האבן געטריבן די לאסקאזשעווער און סאבאלעווער יידן צו דער ארבעט שוין אין סעפטעמבער. אין אלע שטעט און שטעטלעך איז די כאפעניש פון יידן צו דער ארבעט געוואָרן אן אמתער ספארט פאר די ס.ס.-לייט, דייטשע אפיצערן און זעלנער.

---

16) דאקומענט נר. CDXXXV - 19 אין ארכיוו פון צענטער פאר היינטצייטיקער יידישער דאקומענטאציע. פאריז.

שפּעטער האָבן די יודענראַטן פּינקטלעך געמוזט אויספירן די באַפעלן און צושטעלן וויפל יידישע אַרבעטער מען האָט פון זיי געפאָדערט. נישט נאָר האָט מען די שקלאַפן נישט געצאָלט, נאָר מען האָט זיי אָפילו נישט דערנערט און די יודענראַטן, ווי עס איז געווען דער פאַל מיטן לאַגער ווילגע, זענען געווען געצוווונגען צו שיקן ברויט פאַר די אַרבעטער.

און וויפל פיין און דערנידערונגען זענען מיט דער צוואַנגס־אַרבעט געווען פאַרבונדן. די נאַציס האָבן זיך געלאָזט ווויילגיין אויפן חשבון פון די אומגליקלעכע, געריסן בערד מיט די באָקן צוזאַמען, אָפּגעחוזקט, געשלאָגן און נישט זעלטן אין זיי געשאָסן. די אַלע אָקטן פון שלאָגן, חוזקן און דער־נידעריקן זענען אומעטום געווען די זעלביקע. מען דאַרף דעריבער פֿאַרשטיין, אַז זיי האָבן געהערט צו דער מעטאָדע און צום פּראָגראַם פון די נאַציס.

אַ צווייטע מכה, וואָס האָט זיך אַראָפּגעלאָזט איבער די יידן, בפרט נאָך דער גרינדונג פון די גיטאָס, איז באַשטאַנען אין אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן און עפידעמיעס. צונויפּגעשטיקטע אין ענגע דירות, אויסגעהונגערטע, אונטער־דערנערט, אין שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען, אָפט מאָל צוליב אַ פול־שטענדיקן מאַנגל אין זייף, איז דער גיטאָ געווען אַן אידעאַלע נעסט פון עפידעמיעס, בפרט בויך־טיפוס און פלעק־טיפוס, באַגלייטע מיט אַ גרויסער שפּערבלעכקייט. די גיטאָס פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו האָט די מגיפּה נישט אויסגעמיטן. לאָסקאָזשעוו איז געווען אָפּגעברענט און די יידן האָבן דאָ געווויינט אין די קעלערן פון די פֿאַרברענטע הייזער, ממש אין לעכער. געשלאָפן אויף דער הוילער ערד אָן פּאָדלאָגעס, געקאָכט אונטערן פרייען הימל. איז נישט קיין וווּנדער, וואָס עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קראַנקהייטן. אָבער אָפילו די גיטאָס, אין וועלכע עס זענען קיין עפידעמיעס נישט געווען, אַ דאַנק דער זאָרג פון די יידישע דאָקטוירים און דער אָרגאַניזירטער שפּיץ־הילף פון די יידן אַליין, האָבן די דייטשן דערקלערט אָלס נעסטן פון אַנשטעקנדיקע קראַנקהייטן, כדי בעסער אָפּצושליסן דעם גיטאָ און אָפּרייסן די גיטאָ־באַפעל־קערונג פון דער סביבה. כדי אָפּצושניידן יעמוועדן קאָנטאָקט צווישן גיטאָ און דער אָרומיקער באַפעלקערונג.

יידן האָבן זיך נישט געקענט היילן אין שמאָטישע שפּיטאָלן און האָבן אָפילו נישט געטאָרט באָווכן אַ נישט־יידישן דאָקטאָר. לאָסקאָזשעווער יידן האָבן דעריבער מיט אייגענע און אָרעמע מיטלען באָשטימט אַ דירה אין אַ יידיש הויז פאַר אַ שפּיטאָל פון 20 ביז 30 בעטן און אין אַ קלענערער און מער

באַשיידענער פאַרם איז אַן ענלעכער שפּיטאָל איינגעאָרדנט געוואָרן אין געטאָ סאָבאָלעוו.

נאָך אַ גזירה איז געווען דער באַזונדערער צייכן, וועלכן יידן האָבן געמוזט טראָגן. לויטן באַפעל פון געזעראָל־גובערנאַטאָר, דר. האַנס פראַנק פון 23־טן נאָוועמבער 1939 האָבן אַלע יידן, מענער און פרויען פון עלטער פון 12 יאָר אָן, געמוזט טראָגן אויפן רעכטן אָרעם אַ ווייסע לענטע 10 צ״מ די בריים און אויף איר אַ בלויען מגן־דוד. אין די געביטן, וואָס זענען אָנגעשלאָסן געוואָרן צום רייך, האָבן יידן געמוזט טראָגן די געלע לאַטע — אַ געלן מגן־דוד אויף דער ברוסט און אויף דער פלייצע און די פליכט איז געווען חל אַפילו אויף זויג־קינדער אין די וויגעלער.

די נאַציס האָבן אויך געפירט אַן אומברחמנותדיקן קאַמף קעגן דער יידישער רעליגיע. דעם יודענראַט איז פאַרבאָטן געוואָרן צו פירן אַ רעליגיעזע אַקטיוויטעט. די רבנים זענען אויסגעשטראָכן געוואָרן פון דער רשימה פון די יודענראַט־אָנגעשטעלטע. די שחיטה פון בהמות לויטן יידישע דין איז פאַרבאָטן געוואָרן. בתי־כנסת און בתי־מדרשים זענען אונטערגעצונדן געוואָרן און פאַרברענט געוואָרן סיסטעמאַטיש אין אַ סך שטעט און שטעטלעך. מיט מסירות־נפש האָבן יידן אַרויסגעראַטעוועט פון די פלאַמען ספרי־תורה. אין די זכרונות, וועלכע לאַסקאָזשעווער און סאָבאָלעווער געראַטעוועטע יידן האָבן פאַרשריבן, געפינען מיר אַן אָפּקלאַנג פון אָפּגעראַטעוועטע ספרי־תורה, וואָס האָבן זיך געפונען צוזאַמען מיט די געפלאָגטע יידן אין די קעלערן, באַהעל־טענישן, מאַלינעס און אַפילו אין וואַלד.

די פאַרניכטונג פון ספרי־תורה און תשמישי־קדושה און זייער פראַפּאַנאַציע איז געווען אַ טאָג־טעגלכע דערשיינונג. אין יעדן אָרט, אין יעדער יידישער דירה האָבן די נאַצי־מערדער געריסן און געטראָטן מיט די פיס טליתים, תפילין, סידורים און מחזורים. זיי האָבן אָפילו געצוונגען די יידן, אַז זיי זאָלן אַליין מחלל זיין זייערע הייליקייטן. מען דאַרף באַטראַכטן אַלס אָפּט פון טיפסטער אמונה און פון פאַסיוון ווידערשטאַנד ווען אַ לאָסקאָזשעווער ייד האָט פאָר זיין עקזעקוציע דווקא אָנגעטאָן דעם טלית. אין סאָבאָלעוו האָבן זיי באַפוילן א ייד אַרויפּצוקריכן אויף אַ דאַך דווקא אין טלית און זינגען תפילות ביים קוימען.

די נאַציס האָבן געצוונגען יידן מחלל שבת זיין. די ביוראָעס פון די יודענראַטן האָבן געמוזט זיין אָפן שבתים און ימים־טובים. יידן זענען געטריבן

געווארן צו דער ארבעט אפילו אין יום־כיפור. מיט סכנת־נפש און אונטער טויט־דראָהונגען האבן אבער לאסקאזשעווער און סאבאלעווער יידן צוגלייך מיט יידן פון א סך אנדערע קהילות אפגעהיט זייערע שבתים און נישט געקוקט אויף די בפירושע פארבאטן אפילו אפגעהיט, די ערשטע צייט, תפילה בציבור.

א באזונדערע פלאג איז געווען די אפטע פאדערונג פון די דייטשן, אז דער יודענראט זאל באצאלן קאנטריבוציעס. די געטאס פון לאסקאזשעוו און סאבאלעוו זענען געווען ארעמע. יידן האבן נישט געהאט קיין פרנסה. זייער האב און גוטס איז אדער פארברענט געווארן אדער בארויבט געווארן אדער אויסגעטרישט געווארן אויף ברויט און קארטאפל. אבער זיי זענען געווען געצוואונגען צו צאלן קאנטריבוציעס און די יודענראטן זענען געווען געצוואונגען פון זייער זיט צו דראהן מיט אויסזידלונג, אויב עס וועט נישט צוגויפגעזאמלט ווערן די געפאדערטע סומע. צייטנווייז האבן די געסטאפא־לייט געפאדערט אנשטאט געלט צירונג און ווערטפולע חפצים. צייטנווייז האבן זיי געמאכט באשטעלונגען פון גרעסערע קוואנטומס בעטן, אדער זילבערנע טיש־בעשטעק, אדער קאלדרעס. דאס אלץ האט געמוזט צוגעשטעלט ווערן צו א טערמין אונטער דער דראונג פון טויט־שטראף. דעפארטאציע, דערשיסונג.

איך די זכרונות פון די ניצול־געווארענע פון אונזערע צוויי שטעטלער ווערן כמעט נישט אנגעגעבן די נעמען פון די ארטיקע דייטשע באנדיטן — די שאנדארמען און קאמענדאנטן, וועלכע האבן זיך אגב פון צייט צו צייט געטוישט. היות לאסקאזשעוו איז געווען אפגעברענט, האבן די ארטיקע דייטשע שאנדארמען זיך באזעצט אין סאבאלעוו און זיי פלעגן אראפפארן ווי טייוו־לאנים קיין לאסקאזשעוו, כדי צו זייען טויט און שרעק, אויך כדי צו בארויבן די יידן. די נעמען פון די דייטשע שאנדארמען און קאמענדאנטן, וועלכע האבן אפעריירט אין לאסקאזשעוו און אין סאבאלעוו און אין גאנצן גארוואלינער קרייז געפינען זיך אין בוך פון פוילישן מחבר סטאניסלאוו לוקאשעוויטש אונטערן נאמען „אקופאציא". מיר ברענגען אין דעם ספר אויסצוגן פון דעם בוך, וואס זענען נוגע די יידן. לויט אלע וואַרשיינלעכקייטן זענען די נעמען פון די ארטיקע דייטשע מערדער און פייניקער, וועלכע לוקאשעוויטש גיט אן, אויטענטישע. אט זענען אייניקע פון די באנדיטן: דער קאמענדאט אבערלויטענאנט האַרטמאן, וואַרנער, זעטנער, וואלטער, פיין, וויטע, קרייז־לאנדווירט קאמפע, דער פאלקס־דייטש מיללער, דער קרייז־האופטמאן פון גארוואלין האנס פרויענטהאל, ס.ס.־מאן לארענץ, גארוואלינער קאמענדאנט פעטערס, קלינגער,

רעהם, דער צווייטער קאמענדאנט אין סאבאלעוו נאך האַרטמאנען, אבער־מייסטער שולגין, דער דריט אנגעקומענער קאמענדאנט אבערלויטענאנט שניי־דערער, נאך אים איז אנגעקומען דער קאמענדאנט אבערלויטענאנט גרונוואלד און אנדערע.

די צווי קליינע קהילות פון לאסקאזשעוו און סאבאלעוו האבן זיך ממש אינגעבראכן אונטער דער לאסט פון די דייטשע פאדערונגען אין באדינגונגען פון אבסאלוטן מאנגל פון מקורות פון פרנסה און אפילו פון הונגער. לאסקא־זשעווער און סאבאלעווער יידן זענען נישט געווען די איינציקע, וואס האבן גע־ליטן הונגער. היסטאריקער האבן בארעכנט, אז אין אנהייב פון יאר 1940 האט א האלבער מיליאן יידן אין דער געגנראל־גובערניע פוילן געהונגערט און אין ווינטער פון זעלביקן יאר איז די צאל הונגעריקע יידן דערגאנגען צו א מיליאן. די ערשטע קרבנות פון הונגער זענען געווען די פליטים, וועלכע האבן גע־פרווט זיך ראטעווען דורך אנטלויפן קיין מזרח באלד אין אנהייב פון קריג, שפעטער דורך אנטלויפן פון די גרויסע שטעט אין דער פראווינץ, ווו זיי האבן געהאפט דורכלעבן די שווערע צייט.

אין א סך שטעטלעך פון דער פראווינץ האבן יידן ארגאניזירט קיכן פאר די פליטים, וועלכע האבן איין מאל אין טאג, זעלטן צווי מאל טעגלעך, באַ־קומען א וואַרעמע זופ. ס׳איז געווען וואַרעם וואסער מיט שטיקלעך מערן אדער קארטאפל, וואס האבן ארומגעשוווומען, אמאל מיט א צוגאב פון א שטיקל ברויט. אבער עס האט לאנג נישט געדויערט און די פאלקס־קיכן האבן געמוזט באזארגן נישט נאר די פליטים, נאר אויך די ארטיקע יידישע באפעלקערונג. אין לאס־קאזשעוו און אין סאבאלעוו האבן יידן מיט אייגענע מיטלען ארגאניזירט אזעל־כע קיכן. די עפעס מער דייכערע האבן אפגעגעבן א טייל פון זייער שפייז, כדי צו דערנערן זייערע אדעמע ברידער. עס איז אויך אין די צווי שטעטלעך אנגע־גאנגען א הילף דורך מתן בסתר פאר בכבודיקע משפחות, וואס האבן געהונגערט.

די יידישע זעלבסטהילף האט מיט ארעמע מיטלען דערפילט א קאלאסאל וויכטיקע ראלע און האט ממש גערעטעוועט פון הונגער־טויט א סך יידן. זי איז אויך געקומען צום אויסדרוק אויף אנדערע געביטן, ווי בגדים, וועש און שיך. די פליטים און נשרפים, און לאסקאזשעווער יידן האבן געהערט צו די נשרפים באלד אין די ערשטע טעג פון דער אקופאציע, האבן נישט געהאט קיין ווערעמען בגד, אדער שיך, און נאר א דאנק דער זעלבסטהילף איז מעגלעך געווען צו באזארגן די נויט־באדערפטיקע.

אין די באַמיאונגען, אין דער זאַרג צו העלפן אַנדערע, אין די פֿאַרצווייפלטע אַנשטרענגונגען פון יידן אויסצוהאַלטן די שווערע צווייט און זיך נישט איינ־בראכן און דערצו נישט דערלאַזן, אַז שוואַכערע און אַרעמערע זאָלן זיך חלילה נישט איינברעכן. אין דעם אויסערגעווייניקען מוט צו זוכן און ברענגען מיט אַלע מיטלען שפּייז אין געטאָ דורך טוישן חפּצים אויף פּראָדוקטן פֿון לעבנס־מיטל און דורך שמוגל, שטעקט אַן אָקס פון ווידערשטאַנד קעגן ציל פון די נאַצים צו אויסראַטן יידן מיט הונגער און קעלט.

ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט און שטעטלעך איז אין לאַסקאַזשעוו געשאַפֿן געוואָרן דער יודענראַט אייניקע חדשים פֿאַר דער גרינדונג פון געטאָ. דער יודענ־ראַט אין לאַסקאַזשעוו איז צונויפגעשטעלט געוואָרן זומער 1940. דער געטאָ איז געשאַפֿן געוואָרן האַרט פֿאַר די ימים־נוראים פון זעלביקן יאָר, דאָס הייסט, פריער ווי אין אַנדערע שטעט פון וואַרשעווער מזרח־דיסקריקט.

אין סאַבאַלעוו האָבן זיי געשאַפֿן דעם יודענראַט עפּעס מער ווי אַ חודש נאָך זייער אָנקום אין שטעטל. דער יודענראַט איז אין סאַבאַלעוו באַשטאַנען פון 12 פערזאָן. זיי האָבן דאָ אויך נאָמינירט עטלעכע יידישע פֿאַליציאַנטן. אויך אין סאַבאַלעוו איז דער געטאָ אָנגעשטאַנען פֿריער ווי אין אַ סך אַנדערע שטעטלעך, אין האַרבסט 1940, וואַרשיינלעך צווישן ראש־השנה און יום־כיפּור. אַבער פריער האָבן שוין סאַבאַלעווער יידן אויך נישט געטאָרט גיין אין גאַס נאָך זעקס אַ זייגער אין אָוונט. אין יוני 1941, ווען די דייטשן זענען באַפֿאַלן דעם ראַטנפֿאַרבאַנד, האָבן זיי אַרומגעצוימט דעם געטאָ מיט שטאַכל־דראָט. די געפֿאַר, וואָס האָט גע־דראָט פֿאַר אַרויסגיין פֿון געטאָ איז געווען אַ סך גרעסער און נישט איין ייד האָט באַצאָלט מיטן לעבן פֿאַר אַ פּרווו אַרויסצוגיין פון געטאָ אין דאָרף, כדי צו ברענגען אַ ביסל קאַרטאָפֿל זיין הונגעריקער משפּחה.

סאַבאַלעוו — אַ קאַנצענטראַציע־פונקט

היידריכס באַפֿעלן האָבן נישט געקענט דורכגעפירט ווערן אָזוי שנעל און פינקטלעך, ווי ער האָט געפלאַנט. די נאַצים האָבן זיך געוויטיקט אין אַ געוויסע צייט, כדי זיך צו באַקענען מיט די אָרטיקע אומשטענדן, הגם זיי זענען געקומען אין פוילן מיט צוגעגרייטע אינפֿאָרמאַציעס.

ווען מען קוקט זיך צו צום פֿאָרלויף פון די געצוונגענע איבערזידלונגען אין גאָרוואַלינער קריז, צו וועלכן לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו האָבן געהערט, זעט מען, אַז ערשט אין 1940 זענען איבערגעפֿירט געוואָרן די איזאָלירטע

יידישע משפחות פון די קליינע ישובים און דערפער אין די גרעסערע קאַנצענ־
טראַציעס פון יידן.

אויסערהאַלב זייער פּרינציפיעלן פלאַן האָבן די נאַציס אויך געהאַלטן אין
איין איבערפּירן יידן פון איין אָרט אין אַנדערן, צי צוליב רשעות, צי כדי
אויסצוווּאַרצלען די יידן פון זייערע איינגעפונדעוועטע הייַמען.

די אַלע ידיעות געפינען מיר אין דער ארבעט פון ט. ברוסטין - בערנ־
שטיין „די גירושים און די פאַרניכטונג פון די יידישע ישובים אין וואַרשעווער
דיסטריקט" 17). אויפן סמך פון די אַרכיוון פון דזשאינט, פון דער ידישער
סאָציאַלער זעלבסטהילף און פון דאָקומענטן אין רינגעלבלום־אַרכיוו גיט אַן דער
מחבר פון דער פאַרשונג אַ ריי ציפערן פון דער דעפאַרטאַציע פון יידן אין
גאַרוואָלינער קריין.

אין מערץ 1940 זענען פון גאַרוואָלין, וואָס איז דאָך נישט געווען קיין
דאָרף, נאָר אַ פּאָוויאַט־שטאָט, איבערגעפירט געוואָרן 139 יידן קיין פּאַריסאָוו,
סטאָטשעק און לאָסקאָזשעוו. אין מאַי 1940 זענען אַ צווייט מאָל געפירט ge־
וואָרן פון גאַרוואָלין, דאָס מאָל 149 יידן, קיין פּאַריסאָוו און אַנדערע שטעט־
לעך. דעם 23־טן אָקטאָבער 1940 זענען פון קליינעם שטעטל מאָטשעיאָוויץ
איבערגעפירט געוואָרן 100 יידישע משפחות קיין סאָבאָלעוו און אַ ביסל קיין
לאָסקאָזשעוו און זשעלעזאָוו. פון פילאָווא (גאַרוואָלינער קרייז) זענען אין
אָקטאָבער 1940 געבראַכט געוואָרן 49 יידן קיין פּאַריסאָוו און נאָך יידן קיין
סאָביעניע יעזשאַרי. אין דעצעמבער 1940 האָט מען נאָך אַלץ געפירט יידן
פון גאַרוואָלין קיין פּאַריסאָוו — קרוב 70 פאַמיליעס.

אין סאָבאָלעוו זענען אין יאָר 1940 צוגעקומען 681 פּליטים און פאַר־
טריבענע יידן פון לאָסקאָזשעוו, גאַרוואָלין און אויך פון וואַרשע. דעם 1־טן
יוני 1940 וווייזט דער אַרכיוו פון דזשאינט די צאָל פון 589 פּליטים אין סאָ־
באָלעוו און אין אָקטאָבער 1940 זענען קיין סאָבאָלעוו אַנגעקומען די 400 יידן
פון מאָטשעיאָוויץ, ווי עס איז אויבן אַנגעוויזן.

ס'איז גוט קאָנטיק, אַז פון סאָבאָלעוו האָט מען קיין יידן אין ערגעץ נישט
געפירט, נאָר פאַרקערט מען האָט געפירט יידן קיין סאָבאָלעוו, וועלכע איז

---

1) אין „בלעטער פאַר געשיכטע" פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט,
וואַרשע.

אַ דאַנק איר באַן־סטאַנציע באַשטימט געוואָרן דורך די אויספירער פֿון הייד־ריכס דירעקטיוון אַלס די יידן־קאַנצענטראַציע פון גאַרוואָלינער קרייז.

דער זין פון די אַלע גירושים שטעקט אין דער פּאָליטיק פון דער געס־טאַפּאָ. די אויפֿגעצוווּנגענע באַוועגונגען פון יידן, וועלכע מען האָט אויבנאויפיק אַן קיין שום לאָגיק געטריבן פון איין שטעטל אין אַנדערן, האָבן געהאַט אַלס ציל צו חרוב מאַכן די מאַטעריעלע עקזיסטענץ פון די יידן, צעברעכן זיי פיזיש און מאָראַליש איידער מען וועט זיי ליקווידירן. ס'איז נישט שווער צו פֿאַר־שטיין, אַז אַ יידישע פֿאַמיליע, וועלכע ווערט ארויסגעריסן פון איר איינגע־פונדעוועטער היים, פון איר סביבה און שטעטל, פֿארליירט די עצם באַזע פון איר לעבן. אין נייעם אָרט מוז מען אַלץ בויען פונדאַסניי, געפינען אַ דאַך אי־בערן קאָפּ, אַ מקור פון פרנסה. עס איז געווען זעלטן וועו דאָס איז געלונגען.

די געצוווּנגענע אויסזידלונגען, וועלכע האָבן געפֿירט צו גרויסע צאָלן פון היימלאָזע פּליטים, זענען מיט אַ כוונה דורכגעפירט געוואָרן, כדי שווער צו מאַכן מאַטעריעל און גייסטיק דאָס יידישע לעבן. פֿארטויבן די אומגליקלעכע קרבנות, שאָפן בייַ זיי פֿארצווייפֿלונג און אָפּנעמען זייער ווילן צו לעבן. די איבערזידלונגען זענען דעריבער געווען אַ מעכטיקער פסיכאָלאָגישער מיטל פון נערוון־שפּאָנונג, כדי דערנאָך צו קענען לייכטער דורכפירן די ענדגילטיקע מאַסן־פֿאַרניכטונג אַן קיין שום ווידערשטאַנד מצד די קרבנות.

אויך אין יאָר 1941 דויערן די איבערזידלונגען אין גאַרוואָלינער קרייז. אין מערץ 1941 קומען אַן קיין סאָביעניץ יעזשאַרי פּליטים פון גער, פיא־סעטשנע און קאַרטשעוו. אין נאָוועמבער 1941 קומען ווידער אַן קיין פֿאַרי־סאָוו יידן פון גאַרוואָלין און אין זעלביקן חודש קומען אַן קיין זשעלעכאָוו אַרום 900 יידן פון גאַרוואָלין, הוטאָ דאָמבראָווא און גוזשנא.

אין אויגוסט 1942 קומען אַן קיין פֿאַריסאָוו יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון דער אויסזידלונג פון אטוואָצק און אין יולי 1942 קומען אַן קיין סאָבא־לעוו די יידן פון לאָגער ווילגע.

ווי אַזוי האָבן זיך די אַלע געצוווּנגענע אויסזידלונגען אָפּגערופן אויף דער צאָל יידן אין לאָסקאָזשעוו און אין סאָבאָלעוו אין פארלויף פון די חורבן־יאָרן ביז דער טראָגעדיע פון דער ענדגילטיקער פאַרניכטונג? די פאַלגנדיקע טאַבעלע, וועלכע ווערט דאָ פֿארגעשטעלט לויט די סטאַטיסטישע טאַבעלעס אין דער אַרבעט פון ט. ברוסטין־בערנשטיין, גיט דאַרויף אַן ענטפער.

סטאטיסטיש-כראנאלאגישע טאבעלע

ארט	צאל יידן				אינזידלונג			אויסזידלונג פארניכטונג	
	ביז 1. 9. 1939	1940	1941	1942	1940	1941	1942	1942	1943
לאסקאזשעוו	1476			אין מערץ 1243	אין אקטאבער יידן פון מאטשעיאוויץ			30 סעפטעמבער קיין טרעבלינקע	
סאבאלעוו	840	אין יולי 1188	אין יולי 1710	אין מערץ 1700 — אין מאי־יוני 1640	אין יאנואר 681 פון לאסקאזשעוו, גארוואלין, וואַרשע א. א. — אין אקטאבער 400 פון מאטשעיאוויץ	אין יולי פון ווילגע		אין אקטאבער קיין טרעבלינקע — 1 דעצעמבער געשאפן וואנבעצירק (צווייטער גענט)	10־טער יאנואר צווייטער גענט

וועז מיר באמערקן אין דער טאבעלע, אז אין יאנואר 1940 זענען קיין סאבאלעווו אנגעקומען צווישן אנדערע אויך יידן פון וואַרשע, דאַרף זייער אנקום פאַרשטאַנען ווערן מיט דער אומדערטרעגלעכער לאַגע. וואס האָט גע־הרשט אין וואַרשעווער געטא, אין וועלכן יידן זענען קוים 4 — 5 חדשים וינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה שוין געווען אויסגעשטעלט אויף הונגער און עפידעמיעס און וווּ די שטערבלעכקייט איז געווען אַן אומגעהויער גרויסע. שפעטער, אין פרילינג 1941, האָבן גאַנצע יידישע פאַמיליעס אומלעגאַל אַנטלאָפֿן פון וואַרשעווער געטא און געוואַנדערט איבער די שטעט פון דער גראַוויבץ. אַ סך פון זיי זענען אומגעקומען אין די שטעטלעך פון גארוואַלינער קרייז. יידן אין די שטעטלער האָבן נישט געהאט קיין מיטלען צו העלפן די אַנגעקרמענע אַדער דורכפאַרנדיקע פליטים. קיין קהלש געלט איז אויך נישט געווען. אין די פאַרשידענע יידישע ישובים פון דער פוילישער פראַווינץ האָבן פאַר דער מלחמה עקזיסטירט צדקה־חברות, ליי־קאַסעס און גמילות־חסדים־קאַסעס. די געלט־סומעס פון די אַלע קאַסעס זענען אַבער געלעגן אין די פוילישע בענק אַדער אין פאַסטאַמטן און וועז די דייטשן האָבן דערלויבט צו עפענען די פאַסט און אייניקע בענק, האָבן זיי באלד בלאָקירט אַלע יידישע קאַפיטאַלן. אוא איז אויך געווען דער גורל פון די גמילות־חסדים־קאַסעס אין לאַסקאַזשעווו און סאַבאַלעווו.

די זעלבסט־הילף לטובת די פליטים האָט זיך אַבער ספאַנטאַן אַרגאַניזירט אין דער פאַרשידענע שטעטלעך. אין די גביות־עדות פון דעם ספר ווערן גע־בראכט אפטע ביישפילן פון דער זעלבסט־הילף אין לאַסקאַזשעווו און סאַבאַלעווו.

סוף 1941 האָט די נאַצי־מאכט אַנגעהויבן דירעקט צוצוגרייטן די אקציע פון פיזישער מאַסן־פאַרניכטונג פון די יידן אין דער געגראַל־גובערניע פוילן. אין פרילינג 1942 האָט מען איבערגעפירט יידן פון דער פראַווינץ און ציגיי־נער אין וואַרשעווער געטא. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון די אויסזידלונגס־אקציעס פון יידן אין וואַרשעווער דיסטריקט. די „אקציעס" אין דער געגע־ראַל־גובערניע זענען פאַרגעקומען פלאַנמעסיק און לויט דער ריי, איין דיס־טריקט נאָכן צווייטן. אויפן וואַרשעווער דיסטריקט מיט אַלע זיינע קרייזן איז געקומען די ריי אין יולי 1942. די דייטשן האָבן אין יעדן דיסטריקט אַנגעהויבן די „אקציע" פון דער הויפטשטאָט וווּ עס איז געווען די רעזידענץ פון דייטשן גובערנאַטאָר.

די „אויסזידלונגס־אקציעס" אין וואַרשעווער דיסטריקט האָבן זיך אַנגע־

הויבן געגוי דעם 22־טן יולי 1942 אין וואַרשע און האָבן געדויערט ביזן אָנהויב פון חודש אָקטאָבער. עס איז געגוג צו דערמאָנען די דאַטעס פון די אויסזידלונגען פון די שטעטלעך פון גאָרוואָלינער קרייז, כדי זיך צו איבערצייגן, אז אלע „אַקציעס" זענען פאָרגעקומען צווישן די דערמאָנטע דאַטעס:

פאָריסאָוו — דעם 27־טן אָדער 28־טן סעפטעמבער 1942 אויסזידלונג קיין טרעבלינקע. דעם 30־טן אויסגעשאָסן די פאָרבליבענע.

זשעלעכאָוו — די ערשטע „אַקציע" איז פאָרגעקומען אין יולי 1942 און דעם 30־טן סעפטעמבער — ענדגילטיקע אויסזידלונג קיין טרעבלינקע.

לאָסקאָזשעוו — דעם 30־טן סעפטעמבער 1942 — אויסזידלונג קיין טרעבלינקע.

סאָביעניע יעזשאָרי — דעם 2־טן אָקטאָבער 1942 — אויסזידלונג קיין טרעבלינקע.

סאָבאָלעוו — אין אָקטאָבער 1942 — אויסזידלונג קיין טרעבלינקע. (שפעטער, אין דעצעמבער 1942 איז געשאָפן געווארן דער צווייטער געטאָ אין סאָבאָלעוו און ער איז ליקווידירט געווארן דעם 10־טן יאָנואַר 1943).

די מעטאָדעס ווי־עלכע די דייטשע אויטאָריטעטן האָבן באָנוצט צו זייערע אָקציעס זענען אומעטום געווען די זעלביקע. אין גרויסע שטעט איז די אָפּנאָרעריי געווען אַ גרעסערע. די געסטאָפּאָ האָט צוגעגרייט די דורכפירונג פון דער „אַקציע" ביזן קלענסטן פרט. קיין זאַך איז נישט געלאָזט געווארן פאָרן צופאל. צוערשט איז געווען טעראָר. כמעט אומעטום האָבן די מערדער אָנגעהויבן מיט דערשיסן אין דער גאַס אייניקע אָדער מערערע מענטשן. אַ צווייטער מיטל איז גצוווען כאָפן ערובניקעס און האָלטן זיי אַרעסטירט. דערנאָך זענען געקומען די באָפעלן וועגן אָרט פון צונויפזאַמלען זיך, דעם וועג צו דער באָן־סטאַנציע, וואָס מיטנעמען, וואָס איבערלאָזן א. א. וו.

„אַקציעס" און פאַרניכטונג

עדות פון אָט די „אַקציעס" אין פאַרשידענע שטעט און געטאָס האָבן פאַראייביקט אין זייערע שילדערונגען די אומבאשרייבלעכע אכזריותדיקע

מעשים פון די נאַציס. דער געטאָ פלעגט צוערשט אַרומגערינגלט ווערן. אָפט האָבן די מערדער אינסטאַלירט פראָזשעקטאָרן צו באַלויכטן דעם געטאָ. די ס.ס.־לייט און זייערע משרתים — פאַליאַקן, אוקראַינער אדער ליטווינער — פלעגן אין קליינע גרופעס אַרייַנדרינגען אין געטאָ, וואַרפן גראַנאַטן, שיסן אין מענטשן. אָפט פלעגן די ס.ס.־לייט טרייבן מיט בייטשן אַדער דראָענדיק מיט זייער געווער די קרבנות, אַז זיי זאָלן זיך צונויפזאַמלען שנעלער. די אַנט־שטאָנענע טויט־פּאָניק האָט צעטיילט קינדער פון זייערע מאַמעס און פֿרויען פון זייערע מענער. באַלד זענען די גאַסן פול געווארן מיט הרוגים. געיאָגטע, פֿאַרפֿיניקטע, איבערגעשראָקענע האָט מען די קרבנות מיט אָזעלכע טערער־מיטלען אריינגעטריבן אין די וואַגאָנעס אַדער געטריבן צו פאַרטיקע גריבער, ווו מען האָט זיי מאַסנווייז אויסגעשאָסן.

דערצו האָבן די דייטשן פֿאַרשפּרייט פּאַלשע קלאָנגען, אַז מען פירט צו אַרבעט אין די מזרח־געביטן. דאָס אַלץ האָט צעמישט די רעיונות, האָט אטראָפירט די געפילן און לייכטער געמאַכט אַריינצושטופן די אומגליקלעכע אין די וואַגאָנעס.

פון 22־טן יולי ביזן 19־טן אויגוסט 1942 האָבן די דייטשן דורכגעפירט די מאַסן־דעפּאָרטאַציעס פון ווארשע. אין די עטלעכע וואָכן זענען א סך צענדליקער טויזנטער וואַרשעווער יידן אַרויסגעפֿירט געוואָרן צום טויט־לאָגער טרעבלינקע. דעם 19־טן אויגוסט האָבן זיי איבערגעריסן די „אקציע" אין ווארשע און די „איינזאַץ־קאָמאַנדאָס" זענען אַרויסגעפֿאָרן אין דער פראָווינץ. וועג קיין פאַריסאָוו זענען אין אויגוסט 1942 פלוצלונג אַנגעקומען יידן פון אַטוואָצק, איז עס צוליב דער „אקציע", וועלכע די מערדער האָבן דורכגע־פירט דעם 19־טן אויגוסט, וועג זיי האָבן אַנגעלאָדן אין די וואַגאָנעס 7.000 יידן פון אַטוואָצק. במשך אייניקע טעג האָבן זיי אין אַטוואָצק אויסגעשאָסן 3.000 יידן, וועלכע האָבן געפרווט זיך באהאלטן. איין טאָג נאָכן אַנדערן ווערן ליקווידירט די יידישע ישובים אין פאַלעניץ, רעמבערטאָוו, מינסק־מאַזאָ־וויעצק, שעדלעץ.

דעם 25־טן אויגוסט איז באַנייט געוואָרן די אויסזידלונגס־אקציע אין ווארשעווער געטאָ. אָט די גרויסע „אקציע" האָט זיך פֿאַרענדיקט אין ווארשע דעם 21־טן סעפּטעמבער 1942. עס איז געווען דער טאָג פון יום־כיפור.

פאַרענדיקט מיט ווארשע האָבן די נאצי־מערדער ווידער זיך געגומען צו

די יידישע ישובים אין דער פּראָווינץ פון וואַרשעווער דיסטריקט, אין די אַלע שטעט און שטעטלעך, וווּ עס האָבן נאָך געלעבט יידן.

בדרך כלל פלעגט אזא „אויסזידלונגס־אַקציע" קומען אומגעריכט. דער געטאָ פלעגט אַרומגערינגלט ווערן אין מיטן דער נאַכט און קיינער האָט נישט געקענט אַנטלויפן. האָט זיך עמיצער באַהאַלטן ערגעצווו, איז ער נישט געווען זיכער מיטן לעבן. באַלד נאָך דער אַקציע פלעגט די פּאָליציי זוכן און נישטערן אין אַלעווינקעלעך פון דער שטאָט. ווער עס איז געפֿונען געוואָרן איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן.

דאָך האָבן יידן געפרווועט זיך צו ראַטעווען. וווּ אַ וואַלד איז געווען נאָענט, זענען יידן געלאָפֿן אין וואַלד, געבויט אונטערערדישע באַהעלטעניש, אָפטמאָל זיך באַהאַלטן ביי פויערים פאַר געלט אָדער פאַר ארבעט. אָפט האָבן זיך אין די וועלדער אַרגאַניזירט פּאַרטיזאַנער־גרופּעס, צוערשט אַן געווער אָדער מיט איין רעוואָלווער אויף צענדליקער קעמפֿער. מיט דער צייט האָבן די קעמפֿער דערָאבערט געווער דורך אַנפאַלן אויף דייטשן און האָבן געפֿירט א באַוואָפנטן קאַמף קעגן די נאַצי־מערדער.

לייכט איז דאָס לעבן אין וואַלד נישט געווען און דער קאַמף איז תמיד געווען פון שוואַכע קעגן שטאַרקע, פון וויניקע קעגן א סך, פון העלדן אָן געווער קעגן א שונא, וואָס איז געווען באַוואָפנט ביז די ציין. אָבער די אַלע יידישע קעמפֿער, אין גרעסטן טייל יונגע, האָבן אויסגעווייזלט א בכבודיקן טויט אין קאַמף איידער זיך צו לאָזן פאָסיוו פֿירן צום טויט. אין עצם אַנטלויפן אין וואַלד פון אַפענעם פאַרצוימטן אָדער אפילו שוין אַרומגערינגלטן געטאָ, איז געווען אַן אָקט פון ווידערשטאַנד, וואָס פאַרשאפט כבוד דעם אַנדענק פון אַלע טראַגיש־אומגעקומענע.

לאָסקאָשעווי און סאַבאָלעווי האָבן געהאָט די פריווילעגיע פון זיין אַרומגערינגלט מיט וועלדער. אין די דערפער פון דער געגנט האָבן יידן געקענט א סך פויערים, מיט וועלכע זיי האָבן במשך יאָרן געהאַנדלט. עס איז דעריבער פאַרשטענדלעך, אַז די יידן פון די צווויי שטעטלעך האָבן אין די וועלדער אוו דערפֿער געפרווועט זיך צו ראַטעווען. עס איז אַפטמאָל געלונגען זיך צו ראַטעווען און צו פאַרדינען אויף עסן מיט ארבעט אין וואַלד. באַהאַלטענע יידישע פרויען האָבן געשטריקט וואָלענע מלבושים פאַר די פויערים; יידן האָבן אין וואַלד און אין די מאַלינעס געפאַרבט וואָל און אַפילו געווייקט לעדער, וועלכע

זיי האבן ריזיקירנדיק דאס לעבן פארקויפט ביינאכט אין לאסקאזשעוו, וו קיין יידן זענען נישט געווען.

אקטן פון ווידערשטאנד

אין די גביות־עדות, וואס ווערן אין דעם ספר פארעפנטלעכט, שטויסט מען זיך אן אויף אן א שיעור אקטן פון מוטיקן ווידערשטאנד. מען דארף אננעמען, אז נישט אלע אקטן פון ווידערשטאנד, נעמען פון קעמפער אדער עפיזאדן פון העלדישקייט זענען פארייביקט געווארן. געטריבן דורך א ווילן צו לעבן, נישט געקוקט און אפילו אויף צו להכעיס דעם דייטשן פלאן פון מאסן־מארד, באווען דורך ווירדיקע מענטשלעכע געפילן פון לעגיטימער פארטיידיקונג קעגן באנדיטיזם און דורכן טראדיציאנעל־יידישן באווסטזיין פון בעל כרחך אתה חי, פון לא אמות כי אחיה, זענען יידן געלאפן אין וואלד ארײַן אונטער א האגל פון קוילן, געשפרונגען פון די וואגאנעס, וואס האבן זיי געפירט צום טויט, געלעבט אין פיינלעכע און אוממענטשלעכע באדינגונגען אין די וועלדער און פעלדער, זומער און ווינטער, לייַדנדיק פון הונגער, דורשט, קעלט און היצן, און דאס אלץ אבי נישט פאלגן דעם נאצי און אים נישט נאכגעבן, נאר קעמפן ביזן לעצטן אטעם־צוג פארן פשוטן לעבן, פרוווון איבערלעבן די שרעקלעכע עת צרה, כדי דערנאך דערציילן, עדות זאגן פאר דער געשיכטע און אויך נקמה צו נעמען פון די הענקער.

יונגע יידן זענען אין די צענדליקער געלאפן פון סאבאלעווער געטא, ווען ער איז שוין ארומגערינגלט געווארן, כדי אים „אויסצווידלען" קיין טרעבלינקע. לויט איין גביות־עדות אין דעם בוך זענען ארום טויזנט מענטשן געלאפן פון דער ליקווידאציע פון לאסקאזשעווער געטא. לויט א צווייטער גביות־עדות זענען אין מאמנט, ווען די דייטשן האבן ארומגערינגלט דעם געטא פון לאסקאזשעוו, דעם 30־טן סעפטעמבער 1942, געווען אין געטא ארום 1,200 נפשות. פון זיי האבן די דייטשן געקענט ארויספירן נאר 360 עלטערע מענטשן, קראנקע און קינדער. אלע אנדערע, דאס הייסט אן ערך פון 840 יידן, זענען אנטלאפן אין וואלד, א טייל אין פארשידענע דערפער און נאך א געוויסע צאל יידן אין ארבעט־לאגער ווילגע.

אן אנאנימער מחבר פון א נאטיץ דערציילט:

„י״ח תשרי 1942, 6 נאכמיטאג, האבן די דייטשן ארומגערינגלט דעם לאסקאזשעווער געטא. ווי עס ווייזט זיך ארויס איז דער דראנג

צו לעבן געווען שטאַרק. נישט האָבנדיק ווו צו לויפן, זענען פון די 1,200 דערשלאָגענע נפשות, וועלכע עס האָבן אין יענער צייט געלעבט אין געטאָ, פֿאַרבליבן אין שטאָט 360 עלטערע, קינדער און שוואַכע מענטשן, וועלכע האָבן זיך נישט געפילט בכוח צו פֿאַרלאָזן דעם געטאָ. עטלעכע פון זיי האָבן די דייטשן דערמאָרדעט אין די שטובן. צווישן זיי איז געווען שמואל-חיים שוחט, וועלכער האָט אָנגעטאָן דעם טלית און תפֿילין און אויסגעקליבן צו גיין אויף קידוש־השם און נישט געוואָלט אויספילן דעם באַפֿעל פון די נאַצישע הענקער.

„די פֿאַרבליבענע האָבן זיי צונויפגענומען אין מאַרק און אַרויפֿגעלייגט איינעם אויפֿן צווייטן אויף פורן און געפירט זיי צו דער באַן־סטאַנציע, כדי אָפּגעשיקט צו ווערן אין פֿאַרניכטונג־לאָגער טרעבלינקע. די, וועלכע האָבן נישט געקענט גיין צופוס, האָבן זיי דערשאָסן אָן רחמנות.

„אָן ערך 840 מענטשן זענען זיך צעלאָפֿן אין די וועלדער און דערפער. אַ גרויסער טייל האָט זיך געלאָזט צום אַרבעט־לאָגער ווילגע, וואָס האָט זיך געפֿונען 13 ק״מ פון דער שטאָט. פּוסט און מוראדיק איז פֿאַרבליבן דער געטאָ. די נאָכט האָט געבראַכט אַ פינצטערע סוויטשטילקייט. נאָר דער ווינט האָט צעבלאָזן די שמות פון די צעריסענע ספרים, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין די גאַסן. דאָס האָרץ האָט געווייַנט צוקוקנדיק די צעראַבירטע יידישע ווינונגען און טראַכטן, אַז נאָך מיט עטלעכע טעג צוריק האָבן געלויכטן ליכט אין יידישע פענצטער, קינדערלעך, וואָס האָבן נאָך נישט פֿאַרשטאַנען די סכנה, האָבן נאָך געלאַכט און אַריינגעבראַכט אַ ביסל לעבן אין די פֿאַרשטאַרבענע הערצער״.

צוויי יידן זענען צווישן אַ סך אַנדערע געלאָפֿן פון לאָגער ווילגאַ אין וואַלד אַריין און ווען אַ פּוילישער באַנדיט איז זיי באַפֿאַלן, האָט איינער אים דערשאָסן מיטן רעוואָלווער, פון וועלכן ער האָט זיך קיינמאָל נישט געשיידט. א מיידל, וואָס איז געשפּרונגען פון באַן, האָט מיט די לעצטע כוחות געקעמפט קעגן אַ פויער, וועלכער האָט זי געוואָלט פֿאַרגוואַלטיקן. אַ שווער פֿאַרוווּנדעטע איז זי שפּעטער פֿאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַ פּוילישן פֿאַליציאַנט. זי האָט מיט אים זיך גערעדט אויף אַרויסגעריסן פון אים זיין ביקס. ער האָט זי אַבער דערשאָסן מיט אַ רעוואָלווער.

ארום 100 לאסקאזשעווער יידן זענען געשפרונגען פון די וואגאנעס, וואס האבן זיי געפירט צום טויט. א ייד האט מיט א פלאש וואסער געשפאלטן דעם קאפ פון א דייטש אויפן טרעפל פון וואגאן, פון וועלכן ער איז גצשפרונגען.

און וועד קען פארגעסן דעם אומבאשרייבלעכן לעבנס-ווילן און ממש העלדישן מוט פון 7-יאריקן יינגל דן. זיינע עלטערן האבן די פוילישע א. ק. דערשאסן און ער האט ארומגעבלאנדזשעט אליין אין וואלד, געבעטלט ברויט ביי פויערים, נישט דערשלאפן אין סטאגצס היי אדער אויף דער הוילער ערד און האט זיך שליסלעך געראטעוועט, איבערגעלעבט און דערלעבט נאך דער מלחמה צו ווערן א זעלנער פון צה"ל.

א לאסקאזשעווער ייד איז געקומען צו א פויער, כדי צו דערווייסן זיך ווענן גורל פון זיין יונגער טאכטער מיט איר חתן. דער פויער האט זיי ביידע דערמארדעט אן האט איצט געפרווט אויך דערמארדן דעם פאטער דער פויער האט פאר זיינע פארברעכנס טייער באצאלט. דער ייד האט אלץ דערציילט די דייטשן און זיי האבן דעם פויער דערשאסן פאר... אומלעגאלן באזיץ פון געווער.

אין די זכרונות, וועלכע די לאנדסלייט האבן פארשריבן אין דעם ספר, שטויסט מען זיך אן אויף נאך אנדערע אקטן פון אקטיוון ווידערשטאנד. אט איז געווען א יידישער וועכטער מיט א ביקס אין א הויף פון א גוטבאזיצער, וועלכער האט באשעפטיקט יידן. דער פריץ, האט זיי שליסלעך איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן. אבער דער יידישער וועכטער האט געצפנט א פייער אויף די זשאנדארמען און עס איז א טייל יידן געלונגען צו אנטלויפן.

א וואַרשעווער ייד, וועלכער האט זיך באהאלטן מיט נאך פיר לאסקאזשעווער יידן אין וואלד, האט פון א רעוואלווער געשאסן צו די דייטשן. וואס זענען געקומען זיי הרגענען. מיט דער לעצטער קויל האט ער זיך אליין דערשאסן, כדי נישט ארויינצופאלן א לעבעדיקער צו די דייטשן.

אייניקע בעלי־זכרונות פון דעם בוך האבן אליין געשפרונגען פון וואגאן אויפן וועג קיין טרעבלינקע.

די אלע פאקטן פון וויידערשטאנד פון לאסקאזשעווער און סאבאלעווער יידן זענען באקאנט. מען דארף אבער אנערקענען, אז נאך אנדערע דערשיינונגען פון ענלעכן כאראקטער און ווידערשטאנד־אקטן, וואס פארשאפן כבוד דעם

היליקן אַנדענק פֿון די צוויי קליינע יידישע קהילות, זענען פֿאַרגעקומען און נאָר צוליבן מאַנגל פון עדות, צוליב דעם, וואָס די העלדן זענען אומגעקומען, זענען ליידער פֿאַרווישט געוואָרן די שפּורן פון זייער ווירדיקן קאַמף קעגן די נאַצי־מערדער און זייערע פּוילישע משרתים.

יידן אין די וועלדער זענען אַן אויפֿהער געווען אויסגעשטעלט אויף טויט־סכנות. אויסער דער נאָטור אַליין, וואָס איז אין די ווינטער־חדשים פון די יאָרן 1942 און 1943 געווען באַזונדערס גרויזאַם צוליב די פֿרעסט און שניי־שטורעמס, האָבן אויף די יידן געלויערט די באַוואָפֿנטע באַנדעס פון דער „אַרמיע קראַיאָווא" (א. ק.), וועלכע האָבן טאָקע געקעמפט קעגן דייטש. אָבער האָבן אויך געמאַרדעט יידן, כדי אויסצוריניקן די פּוילישע ערד פון דער יידישער אַנוועזנהייט און דאָס נישט געקוקט אויף דעם כמעט טויזנט־יאָריקן צוזאַמענלעבן צווישן פּאָליאַקן און יידן, געלויערט אויף יידן, וועלכע האָבן געפֿרווט זיך ראַטעווען, האָבן אויך די אַרטיקע פּויערים, וועלכע האָבן ביי זיך געהאַט פֿאַרמעגנס אַדער אָפּילו בלויז בגדים פון יידן און זיי האָבן געוואָלט דעם טויט פון יידן, כדי ער זאָל מער נישט קענען אָפּנעמען צוריק, וואָס ער האָט געגעבן, כדי אים צו ירשענען. געלויערט אויף די אומשולדיקע לעבנס פון יידן האָבן סתם באַנדיטן. שונאי־ישׂראל און אַנטיסעמיטן מכל המינים, גייציקע פּויערים, וועלכע האָבן צוליב אַ פּאָר קילאָגראַם צוקער, צוגעזאָגטע דורכן דייטשן אָקופּאַנט, גערן אַרויסגעגעבן באַהאַלטענע יידן.

מיר לייענען אין די גביות־עדות, אַז באַלד אין די ערשטע טעג נאָך דער ליקווידאַציע פון לאַסקאָזשעווער געטאָ האָבן פּופּציק יידן זיך באַהאַלטן אין וואַלד פון פּשיכוד. די דייטשן האָבן זיי אַרומגערינגלט אויף אַ בערגל, אָפּגעפּירט 48 פון זיי צום ספּאָרט־פּלאַץ און זיי אויסגעשאָסן, צווישן זיי איז געווען דער רב ר' הענעך ארנער ז"ל.

אַרום 20 יידן האָבן די דייטשן דערמאָרדעט אין גראַבאַנער וואַלד. 13 זענען אומגעקומען פון דייטשע גראַנאַטן אין אַ בונקער אויך אין וואַלד פון פּשיכוד.

די דייטשן אַליין האָבן אויך געזוכט יידן אין די דערפֿער און וועלדער. אָבער דאָס האָט פון זיי פֿאַרלאַנגט אַ סך צייט און אַ גרויסן מענטשן־כוח, וואָס זאָל זיך דערמיט באַשעפטיקן. האָבן דעריבער די היטלעריסטישע אויטאָריטעטן אַנגענומען אַנדערע מיטלען, וואָס זענען געווען מער ווירקזאַם און האָבן אַריינגענאַרט די אומגליקלעכע קרבנות אין דער פאַסטקע.

דעם 28-טן אקטאבער 1942, ווען די אויסראטונג פון די יידישע ישובים אין גאנצן ווארשעווער דיסטריקט איז שוין געווען כמעט פארענדיקט און בלויז דא און דארט האבן נאך געלעבט א פאר טויזנט יידן, וואס זייער ארבעט און פאכמענישקייט האבן די נאצים עקספלאאטירט, האט דער שעף פון דער פאליציי און ס.ס. פון דער געגנראל-גובערניע, דער שוין-דערמאנטער אבטיילונג-פירער פון ס.ס., קריגער, ארויסגעגעבן, אלס דער סעקרעטאר פאר זיכערקייט-ענינים פון דער געגנראל-גובערניע, א פראדענונג וועגן שאפן „וואנבעצירקן" אין די דיסטריקטן פון ווארשע און לובלין.

אין קריגערס פראדענונג זענען אויסגערעכנט געווארן פארן ווארשעווער דיסטריקט זעקס וואנבעצירקן פאר יידן: ווארשע, קאלושין, קאסאוו, שעדלעץ, רעמבערטאוו און סאבאלעוו.

„וואנבעצירקן" סאבאלעוו

סאבאלעוו האט געהאט די טרויעריקע זכיה צו זיין איינע פון די לעצטע זעקס ווויל-בעצירקן פאר יידן פון גאנצן ווארשעווער דיסטריקט און צו ווערן הארט פאר דער טאטאלער אויסראטונג פון אלע יידן אין דער גענגראל-גובערניע פוילן איינער פון די קאנצענטראציע-פונקטן, צו וועלכן די נאצים האבן ארויסגענארט די יידן פון די ווועלדער און דערפער, כדי זיי צו קענען דעפארטירן צום טויט.

אין פאריזער צענטער פאר היינטצייטיקער יידישער דאקומענטאציע געפינט זיך דער געדרוקטער אפיש פון דער באקאנטמאכונג וועגן דער „ביל-דונג פון יודענוואנבעצירקן אין דיסטריקט ווארשע" (18). דער אפיש איז אין ארגאנזש-רויטער פארב און א סך עקזעמפלארן זענען אויפגעהאנגען געוואלן אין אלע שטעט, שטעטלעך און דערפער. די דאטע איז: ווארשע, 16-טער נאוומבער 1942. די באקאנטמאכונג פארופט זיך אויף קריגערס פראדענונג פון 28-טן אקטאבער 1942 וועגן אייניריכטן די דערמאנטע „וואנבעצירקן".

אט איז דער פולער אינהאלט פון אפיש:

---

18) דאקומענט נר. 126 CCCLXI אין ארכיוו פון צענטער, פאריז.

„באקאַנטמאַכונג וועגן דער בילדונג פון יודענוואַנבעצירקן אין דיסטריקט וואַרשע"

וואַרשע, 16 נאָוועמבער 1942

§ 1. אויף גרונט פון דער פאָליציי-פאַראַרדענונג וועגן בילדונג פון יודענוואַנבעצירקן אין דיסטריקט וואַרשע און לובלין פון 28־טן אָקטאָבער 1942 ווערן אין דיסטריקט וואַרשע איינגעריכטעט יודענוואַנבעצירקן אין פאָלגנדיקע שטעט און געמיינדעס:

1. וואַרשע — שטאָט (געטאָ).
2. קאָלושין (קרייזהאָופטמאַנשאַפט מינסק).
3. סאָכאָלעוו (קרייז גאָרוואָלין).
4. קאָסאָוו (קרייז סאָקאָלאָוו).
5. רעמבערטאָוו (קרייז וואַרשע-לאַנד).
6. שעדלעץ (קרייז שעדלעץ).

§ 2. 1) אָלע יידן אין דיסטריקט וואַרשע מוזן ביזן 30־טן נאָוועמבער 1942 נעמען אויפנטהאַלט אין איינעם פון די אַנגעוויזענע יודענוואַנבעצירקן. אָלע אַבעריקע פערזאָנען דאַרפן ביז צו דעם צייט־פונקט פאַרלאָזן די יודענוואַנבעצירקן, אויב זיי ווילן נישט באַקומען קיין אויפנטהאַלט־דערלויבעניש פון דער פאָליציי.

2) די יידן, ווילכע נעמען אויפנטהאַלט אין וואַרשעווער געטאָ, דאַרפן זיך מעלדן ביים יודענראַט אין דער זאַמענהאַף־גאַס עק ענשאַ־גאַס, כדי זיך צו רעגיסטרירן און באַקומען צווייזונגען פון דירות און לעבנסמיטל.

דאָ ווערן אָנגעגעבן די גרענעצן פון נייעם יידישן וואַנבעצירק אין וואַרשע.

3) פון 1־טן דעצעמבער 1942 אָן טאָר קיין איין יד פון דיסטריקט וואַרשע זיך נישט געפינען אָן אַ פאָליציי-דערלויבעניש אויסערהאָלב אַ יודענוואַנבעצירק אָדער אים פאַרלאָזן. אָנדערע־פערזאָנען טאָרן זיך נישט געפינען אין די וואַנבעצירקן אָן אַ פאָליציי־דערלויבעניש אָדער אים באַטרעטן.

4) פון דער פליכט צו אויסזוכן אַ וואַנבעצירק זענען באַפרייט די יידן, ווילכע זענען באַשעפטיקט אין דער אַרמיי-ווירטשאַפט

און באַוואָפֿענונג־אונטערנעמונגען און געפינען זיך אין געשלאָ־
סענע לאַגערן.

§ 3. 1) יידן, וועלכע וועלן ווידערהאַנדלען די פֿאַרשריפטן פון
§ 2 וועלן באַשטראָפט ווערן מיט טויט.

2) באַשטראָפט וועט אויך ווערן ווער עס וועט שיצן אַ ייד, באַהאַלטן אים אויסערהאַלב דעם וואַנבעצירק און אים אויסהאַלטן.

3) ווער עס וועט וויסן וועגן אַ ייד, וואָס לעבט אויסערהאַלב דעם באַצירק און וועט וועגן דעם נישט מעלדן, וועט קעגן אים די זיכערהייט־פֿאליציי אַננעמען מיטלען (צ. ב. קאַנצענטראַציע־לאַגער).

4) נישט־יידישע פערזאָנען, וועלכע וועלן צו דער צייט נישט פֿאַרלאָזן אַדער וועלן אַרייַנקומען אַן דערלויבעניש פֿון דער פֿאליציי, וועלן באַשטראָפט ווערן מיט 1.000 זלאָטע אַדער מיט אַרעסט פון 3 חדשים.

(—) דער גוווערנער פון דיסטריקט ווארשע

(—) דער ס.ס. און פֿאליציי־פירער.

לויט דער פֿאַראַרדענונג האבן די נאַצי־אויטאַריטעטן אויפגעלייזט דעם גרעסטן טייל לאַגערן אין ווארשעווער דיסטריקט און אין די לאַגערן, וואָס זענען געבליבן, האָט מען פֿאַרקלענערט די צאָל אינטערנירטע. אומעטום איז, ווי געזאָגט, אויסגעהאַנגען געווארן די באַקאַנטמאַכונג וועגן גרינדן די „יודענוואַנבעצירקן". צוגלייך מיט דער אָפּיציעלער מעלדונג האָבן די דייטשן פֿאַרשפרייט קלאַנגען דורך זייערע אגענטן און פּוילישע משרתים, אַז אין נייעם „וואַנבעצירק" וועלן די יידן קענען רואיק לעבן און ארבעטן, אַז עס וועלן מער נישט זיין קיין אויסזידלונגען.

די אויסגעמאַטערטע, פֿאַרלייזיקטע און אויסגעהונגערטע יידן אין לאַגער ווילגע, נעבן לאַסקאַזשעוו, די צעפרוירענע יידן אין די וועלדער פון גאַר־וואַלינער קרייז, אַרום פּאַריסאָוו, לאַסקאַזשעוו, סאַבאַלעוו, און זשעלעכאָוו האָבן זיך דערוווסט וועגן דער גרינדונג פון נייעם וואַנבעצירק אין סאַבאַ־לעוו. ער איז געגרינדעט געווארן דעם 1-טן דעצעמבער 1942 און דער צייל פון די נאַציס איז געווען אַרייַנצונארן די יידן, וואָס באַהאַלטן זיך אין די וועלדער, דערפער און פֿאַרשידענע מאַלינעס, קאַנצענטרירן זיי און דערנאָך זיי דעפּאַרטירן אין טויט־לאַגער.

יידן פון לאַגער ווילגע און פון די וועלדער זענען באַלד אַנגעקומען קיין סאַבאַלעוו. די דייטשע זשאַנדאַרמען האָבן זיך אַבער נישט געקענט דערוואַרטן אויפן מאָמענט פון דער ליקווידאַציע און זיי האָבן געמאַרדעט די יידן, וועלכע זיי האָבן געטראַפֿן אויף די וועגן פון די וועלדער קיין סאַבאַלעוו. אַ סך פון די יידן האָבן באַוווסטזיניק זיך געלאָזט אַפנאַרן, כדי צו געפינען כאָטש צייטווייליק אַ דאַך איבערן קאָפּ, אַ ביסל וואַרעמקייט און עסן. די דייטשן האָבן אויך די געכאַפּטע יידן אויף דער אַרישער זייט אַריינגעשיקט אין דעם נייעם קוואַרטאַל.

ווי עס האָט אויסגעזען דאָס „לעבן" אין נייעם קוואַרטאַל, וואָס איז פשוט געווען אַ צווייטער געטאָ, ווערט דערציילט אין דעם ספר דורך די על פּי נס גערעטעוועטע. די זעקס נייַ־געשאַפענע קאַנצענטראַציע־פונקטן האָבן עקזיסטירט אַ גאַנץ קורצע צייט. דער צווייטער געטאָ אין סאַבאַלעוו האָט עקזיסטירט קוים זעקס וואָכן. דורך דער צייט האָבן די דייטשן געמאַרדעט יידן אין גאַנצן וואַרשעווער דיסטריקט און איינער נאָכן אַנדערן זענען די זעקס יידישע וואַנבעצירקן ליקווידירט געוואָרן.

דעם 30־טן נאָוועמבער, דאָס הייסט אַ חודש נאָך דער פֿאַראַ־דעמונג פון פֿאַליציי־שעף קריגער, האָט מען אַרויסגעפירט אַלע יידן פון וואַנבעצירק שעדלעץ. דער נייער יידישער בעצירק פון קאָלושין איז ליקווידירט געוואָרן אין חודש דעצעמבער. אין רעמבערטאָוו איז קיין וואַנבעצירק בכלל נישט אנטשטאַנען. וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין וואַרשעווער געטאָ נאָך דעם ווי מען האָט אַהין אַראָפּגעבראַכט די יידן פון אַ ריי לאַגערן אוז פון די פּראָ־ווינץ־שטעטלעך, איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

דער נייער „וואַנבעצירק" אין סאַבאַלעוו איז ליקווידירט געוואָרן דעם 10־טן יאַנואַר 1943. אַ וואַך שפּעטער, ווען די היטלעריסטן זענען אַריינ־געדרונגען אין וואַרשעווער געטאָ, האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויפן ערשטן אַרגאַניזירטן ווידערשטאַנד. עס איז געווען דער 18־טער יאַנואַר 1943, ווען דער ס.ס. און פאַליציי־פֿירער פון וואַרשעווער דיסטריקט פערנאַנד פאָן זאָ־מערן־פֿראַנקענעג האָט פערזענלעך אָנגעהויבן צו פֿירן די גרויסע „אַקציע" אין געטאָ מיט דער כוונה צו דעפּאַרטירן אַלע יידן פון געטאָ. נעבן אים איז געשטאַנען און האָט אָבסערווירט דעם פאַרלויף פון דער „אַפּעראַציע" דער ס.ס.־האָופּטשטורמפֿירער טהעאָדאָר פאָן אויפּערן־מאַמעדי. ער איז דעמאָלט

געווען דער קאמענדאנט פון טויט־לאגער טרעבלינקע און ער איז געקומען באטראכטן די „סחורה".

די יידישע קאמפס־ארגאניזאציע אונטער דער אנפירונג פון מרדכי אניע־לעוויטש האט געשטעלט דעם ערשטן באוואפנטן ווידערשטאנד.

די ארויסגעפירטע יידן פון סאבאלעווער צווייטן געטא האבן נישט זוכה געווען צו דערוויסן זיך וועגן קאמף פון די וואַרשעווער ווידערשטענדלער. בלויז די יידן, וואס זענען געשפרונגען פון דער באן אויפן וועג פון סאבאלעוו קיין טרעבלינקע און וואס זענען פארוווונדעטע אדער באשעדיקטע אנגעקומען אין די וועלדער, האבן זיך דארט געטראפן מיט וואַרשעווער יידן, וועלכע זענען אויך געשפרונגען פון די וואגאנעס, און אפגענומען א גרוס פון די געשעענישן, וואס זענען פארלאפן אין יענעם יאנואר 1943, און דערפילט כאטש פון דערווייטנס דעם טעם פון נקמה, וועלכע די העלדישע יונגעלייט אין וואַרשע האבן געגנומען פון די דייטשע רוצחים.

די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון וואַרשעווער געטא איז דורכגעפירט גע־ווארן אין אפריל 1943 און דעמאלט איז עס פארגעקומען דער גוט־ארגאניזיר־טער און צוגעגרייטער אויפשטאנד פון וואַרשעווער געטא. אין די חדשים מאי און יוני זענען אין וואַרשעווער דיסטריקט ליקווידירט געווארן די רעשט־לעך יידן, וועלכע האבן נאך געארבעט פאר די דייטשן, אדער די באהאלטענע, וועלכע מען האט אויסגעכאפט.

די יידישע ישובים פון לאסקאזשעוו און סאבאלעוו זענען שוין פון לאנג געווען אויסגעראטן. די צוויי שטעטלעך זענען געווארן „יודענריין" און זענען אזוי גענבליבן ביז היינט. איינצעלנע יידן האבן זיך נאך באהאלטן אין מאלינעס פון פויערים, אדער אין די וועלדער פון גארוואלינער קרייז און פארשמאכטע האבן זיי אין פערמאנענטער שרעק און מיט די לעצטע כוחות געווארט אויפן טאג פון דער באפרייאונג.

אין מאמנט פון דער באפרייאונג, אין אקטאבער 1944 זענען זיך צונויפגעקומען אין לאסקאזשעוו 17 יידן און עטלעכע יידן האבן זיך באוויזן אין סאבאלעוו. אייניקע פון זיי זענען שפעטער געפאלן קרבנות פון פוילישע פאגראמשטשיקעס און מערדער שוין נאך דער באפרייאונג פון פוילן.

*

אט אזוי האבן אויסגעהויבט זייערע נשמות די יידן פון לאסקאזשעוו און סאבאלעוו. אזוי זענען אפגעמעקט געווארן פון דער ערד צוויי קליינע,

אָבער בליענדיקע יידישע קהילות. אזוי זענען פאַרשוווּנדן לעולם ועד יידישע לעבנס און עס איז מערדערלעך אומגעבראַכט געוואָרן אַ דור פון איינגעוואָרצלטע יידישע היימען מיט זייערע קינדער, וואָס האָבן ליידער נישט דערלעבט אויסצוואָקסן און רייף צו ווערן.

לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו זענען צומאַרגנס נאָכן חורבן פון פּוילישן יידנטום, פולשטענדיק „יידן־ריין". אין 1946 איז די צאָל נישט־יידישע אייַנ־ווינער אין לאָסקאָזשעוו 2.933, דאָס הייסט מיט איבער צוויי טרעזנט וויניקער ווי ערב דער מלחמה. די שטאָט וואָקסט, אָבער אָן יידן. אין 1961 גיבן אָן מקורות פון דער פּוילישער פאָלקס־דעמאָקראַטיע, אז די צאָל איינווינער איז אין לאָסקאָזשעוו 3.512. נישטאָ מער קיין יידן, אָבער געבליבן איז דער זעלביקער מאַרק מיט די גאַסן, וואָס צעגייען זיך פון אַלע זיינע עקן, דער זעלביקער מאַרק און די זעלביקע גאַסן, אין וועלכע עס האָט פאַר די נאַצי־רציחות געשפּרודלט אַ פולבלוטיק יידיש לעבן, אין וועלכע יידן האָבן גע־אָרבעט, געהאַנדלט, געהאַפט און געטרוימט אויף אַ בעסערן מאָרגן, וואָס איז פאַר זיי קיינמאָל נישט געקומען.

ב י ב ל י אָ ג ר אָ פ י ע

רפאל מאָהלער: יידן אין אַמאָליקן פּוילן אין ליכט פון ציפערן, פאַרלאַג „יידיש בוך", וואַרשע 1958.

היסטאָרישע שריפטן, צווייטער באַנד, אונטער דער רעדאַקציע פון א. טשע־ריקאָווער, ווילנע 1937 — ייוו"א (היסטאָרישע סעקציע).

Babiński i Lipiński: Starożytna Polska, Warszawa 1843.

Słownik Geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, tom V, Warszawa 1884; tom X, Warszawa 1889.

Miasta Polskie w Tysiącleciu. Historia miast polskich pod redakcją Stanisława Arnolda. Zakład Narodowy imienia Ossolińkich, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1965.

Encyklopedia Kościelna, tom II, wydana przez X. Michała Nowodworskiego. W-wa 1873.

Marian Kukiel: Dzieje Polski Porozbiorowe - (1795-1921) B. Świderski - London 1963.

Zydzi w Polsce Odrodzonej, pod redakcją Ignacego Shipera, Dr. A. Tartakowera, Radcy A. Haftki. (Wydawnictwo « Zydzi w Polsce Odrodzonej » - Warszawa).

ד"ר יעקב שאַצקי: געשיכטע פון יידן אין וואַרשע. יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט — ייוו"א באַנד 1 — ניו־יאָרק 1947; באַנד 2. ניו־יאָרק 1948.

משה פרגר: יון-מצולה החדש (יהדות פולניה בצפרני הנאצים). ספרית „רמון", הוצאת „מסדה", תל-אביב 1941.

Lucien Steinberg: La révolte des Justes (Les Juifs contre Hitler) Fayard, 1970.

בלעטער פאַר געשיכטע (פערטליאָר־שריפט) — יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט אין פוילן, באַנד ה - 2 אַפּריל - יוני 1951, וואַרשע.

מרד גיטו וארשה בעיני האויב. הדו"ח של הגנרל יירגן שטרופ — מבוא והערות מאת יוסף קרמיש „יד ושם" — ירושלים תשכ"ו (1966).

Jacques Delarue: Histoire de la Gestapo, Fayard, 1962.

דאָקומענטן און ביכער פון אַרכיוו און פון דער ביבליאָטעק פון „צענטער פאַר היינטצייטיקער יידישער דאָקומענטאַציע", ביים מעמאָריאַל פון אומ־באַקאַנטן יידישן מאַרטירער אין פאַריז.

17, rue Geoffroy-l'Asnier — Paris 4e

געווען אמאל
אן עיר ואם בישראל
לאסקאזשעוו

שמחה וואלדמאן (ישראל)

די אנטשטייאונג פון לאסקאראוו און די אינטריגעס פון די גלחים קעגן יידן

ער קעגן דער אנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין לאסקאראוו האב איך זיך אַ סך אנגעהערט פון מיין פאטער, יאנקל וואלדמאן ז"ל.

מיין פאטערס זיידע, (פון מיין מוטערס צד) אשר גאלדשטיין ז"ל, איז געווען פון די ערשטע יידן, וואס האבן זיך באזעצט אין לאסקאראוו. פין לאס-קאראוו האט געפירט א טראקט צו דער שטאט טשענסטאכאוו, וווהין קריסטן פון אלע עקן פוילן פלעגן עולה רגל זיין. די שטעטלדיקע קריסטן האבן דע-ריבער געהאלטן, אז די אנווועזנהייט פון יידן וועט פאראומריניקן זייער ערד און זיי האבן פארבאטן יידן צוווינען אין שטעטל. יידן האבן אבער אויסגע-פונען א מיטל ארומגיין דעם פארבאט. זיי האבן געעפנט שענקן און בעקערייען אין שטעטל און אליין האבן זיי געווויינט עטלעכע קילאמעטער ווייטער, אין דארף וואליע.

מיין עלטער-זיידע, ר' אשר גאלדשטיין, איז געקומען פון שטעטל ריטשע-וואל. וואס איז געלעגן אויף יענער זייט וויסל. ער האט אין לאסקאראוו גע-עפנט א שענקל און געבאקט בייגל. נאר אים זענען אנגעקומען אנדערע יידן, וואס האבן דא פארלייגט געשעפטן און גענעכטיקט אין וואליע, כדי נישט "טמא מאכן" די ערד. וואס איז ביי די קריסטן כלומרשט געווען הייליק.

פינף קינדער האט געהאט מיין עלטער-זיידע. דריי טעכטער און צוויי זין. איין טאכטער האט געהייסן שאשע און איז געווען די פרוי פון ישראל וואלדמאן (מיין זיידע פון פאטערס צד). זיי האבן געהאט אכט זין און איין טאכטער. די צווייטע טאכטער פון מיין עלטער-זיידע איז געווען צפורה, די

פרוי פון חיים קאַנטשיצער - פיעטשינסקי (מיין זיידע פון דער מוטערס צד). די דריטע טאַכטער איז געווען קיילע, די מוטער פון משה פיינזילבער. אייז זון האָט געהייסן מענדל און ער האָט געהאַט דריי זין. איינעם האָט מען גערופן בערל קאַזיאַל, ווייל זומער איז ער געשלאָפן אויפן בוידעם און ווינטער אין קעלער; דער צווייטער זון איז געווען יאַנקל, וואָס האָט געהאַט אַ צונאַמען „פלאַטשעק". דער דריטער האָט געהייסן אשר און זיין זון משה.

אָט דער אשר האָט געזוכט פלענער ווי אַזוי צו באַקומען פולע ווווינרעכט פאַר די יידן אין לאַסקאַראַוו. ער האָט צונויפגעקליבן געלט און איז אַוועקגעגאַנגען צופוס קיין לובלין, וואָס איז געווען אַ גובערניע-שטאָט. קיין באַנען זענען נאָך דאָמאָלסט נישט געווען און אַ פור האָט געדאַרפט קאָסטן אַ סך געלט. דאָס געלט, וואָס ער האָט געהאַט, האָט ער געדאַרפט האָבן אין לובלין פאַר זיינע באַמיאונגען. אשר איז אַנגעקומען צום גובערנאַטאָר אַליין און האָט אויסגעפועלט אַ דערלויבעניש פאַר די יידן צו ווווינען אין לאַסקאַראַוו מיט די זעלביקע רעכט, ווי די פאַליאַקן. דעם דאָקומענט האָט ער אַפגעשיקט אין פאַוויאָט גאַרוואַלין.

דער אַרטיקער גלח האָט קעגן דער דאָזיקער דערלויבעניש גאַרנישט געקענט אויפטאָן. ער האָט דעריבער אַנגעהויבן ווירקן, אַז די פאַליאַקן זאָלן באַקומפן דעם יידישן האַנדל. דער גלח אַליין פלענט באַפאַלן די קריסטן, וואָס זענען געקומען אין די יידישע שענקן אַדער אין די יידישע קראַמען. ער פלענט זיי ממש שלאָגן, אַז זיי זאָלן מער ביי יידן נישט קויפן. יידן האָבן אַנגעהויבן מרעיש עולם צו זיין. זיי זענען געפאָרן צו רביים און באַלייגט קוויטלעך קעגן גלח, דעם צורר היהודים. דער גלח האָט ווייטער געטאָן דאָס זיניקע און זיין אַקטיוויטעט האָט דערפירט צו אַ גרויסער יריידה אין די יידישע פרנסות.

אין יענער צייט האָט מען אויסגעבויט די באַן-ליניע וואַרשע — לובלין און די אייזנבאַן איז דורכגעגאַנגען ביים דאָרף, וואָס האָט שפעטער געהייסן רודא טאַלובסקא. איינמאָל האָט דער גלח זיך געוואָלט אַרויפכאַפן אויפן צוג, וואָס האָט געירירט פון אָרט. ער האָט זיך פאַרטשעפעט מיט זיין לאַנגער סוטאַנע, איז אַרונטערגעפאַלן אונטער די רעדער, וואָס האָבן אים אַפגעשניטן ביידע פיס. ביי די יידן אין לאַסקאַראַוו איז דעם טאָג געווען ששון ושמחה. זיי האָבן זיך געפרייט פון דער מפלה, ווייל עס האָט געהאָט אזא שונא-ישראל. דער גלח איז נאָך דעם זעלביקן טאָג געשטאָרבן. אַ סך יידן האָבן דעריי געזען די

ווירקונג פון די קוויטלעך, וואס זיי האבן דערלאנגט די רבֿיים. גלייך איז אבער אין שטעטל אנגעקומען א צווייטער גלח, א געוויסער שישקא.

דער קליינער יידישער ישוב אין לאסקאראוו האט אין יענער צייט אנגעהויבן זיך ארויפצוארבעטן. וועגן די באן-ליניע איז אויסגעבויט געווארן, האט מען נעמלעך אויפגעהערט צו שיקן האלץ מיט טראטוועס אויפן וואסער ביז דאנציג. אנשטאט צו שיקן האלץ מיטן וווייסל האט מען איצט געשיקט, וואס אמאל אלץ מער מיט דער באן. קיין לאסקאראוו זענען אראפגעקומען האלץ-סוחרים און א סך פון זיי האבן זיך דא באזעצט. די געשעפטן זענען גוט אוועק און דאס יידישע לעבן איז געווארן בעסער.

מיין פאטער יאנקל וואלדמאן, האט חתונה געהאט צו 17 יאר און האט פארלייגט א כל-בו-געשעפט, וווּ א קונה האט אלץ געקענט באקומען. לאנג האט עס אבער נישט געדויערט. דער נייער גלח, שישקא, האט פארגעזעצט דעם עקאנאמישן קאמף קעגן די יידן. ער האט זיין אקטיוויטעט וואס אן אמת געפירט נישט מיט סקאנדאלן אזן אן געשלעגן, אבער געניג ווירקזאם. א געוויסן טאג האט ער צו זיך פארפֿן דעם פוילישן אייגנטימער פון הויז, וווּ מיין פאטער האט געהאט די דירה און דאס געשעפט, און האט אים געהייסן אונדז ארויסווארפן. קיין לאקאטארן-שוץ איז אין יענער צייט נישט געווען און יעדער בעל-הבית האט געקענט זיינע שכנים ארויסווארפן אן קיין שום סיבה. די פאר-צווייגטע משפחה וואלדמאן איז געווען זייער אנגעזען אין שטעטל, בפרט, וואס די משפחה איז ארויסגעקומען פון ר' אשר גאלדשטיין, דעם פונדאטאר אוו פיאניער פון יידישן לאסקאראוו. דער קאמף קעגן דער משפחה וואלדמאן האט דערפאר באדייט א קאמף קעגן גאנצן יידישן ישוב.

מיין פאטער האט געמוזט פארלאזן די דירה מיטן געשעפט און ער האט געקויפט א גרויס הויז, אין וועלכן ער האט געעפנט דאס געשעפט. אגב, איז עס מן הסתם געווען אן אלט הויז. לויט אן אויפשריפט אויף א בעלקע איז דאס הויז אלט געווען הונדערט יאר. און אין הויז, וווּ מיין פאטער האט פריער געהאט זיין געשעפט, האבן די פאליאקן אויפגעעפנט א מאגאזין פון בראנפן. דער גלח האט די גאנצע צייט געפירט אינטריגעס קעגן מיין פאטער ביז מען האט ביי אים צוגענומען די דערלויבעניש צו פארקויפן ספירט-געטראנקען. דאס געשעפט האט דערפון א סך געליטן. מיין מוטער פרומעט, די טאכטער פון חיים קאנטשיצער, איז אווען צום פאריסאווער און אלטן זשעליכאווער רבין. מיין פאטער איז פון זיין זייט געפארן צו שמחה בונעמען און באלייגט קוויט-

לעך מיט נעמען פון גלח און פון בעל־הבית פון נייעם מאנאפאל־געשעפט. די מאמע האט געווײנט און געקלאגט אין שליסלעך געקומען מיט דער גוטער בשורה: דער רבי האט געזאגט, אז זיי וועלן אינגיכן האבן א מפלה.

אין דער דריי־קלאסן־שולע פון שטעטל איז געווען א פוילישער לע־רער, וועלכער פלעגט אפט קומען צום זיידן ישראל וואלדמאן אין שענק. אייך מאל האט ער זיך ארויסגעכאפט, אז דער נייער גלח פירט עס אן מיט אלע אינטריגעס קעגן דער משפחה וואלדמאן. דער גלח איז געווויר געוואָרן, אז דער לערער האט פארלאטן זיין סוד און ער האט באשלאסן פון אים נקמה צו נעמען. א געווײסן אוונט איז פאר־געקומען א באל מיט דער באטיליקונג פון די פני פון שטעטל. וועו דער עולם איז שוין געווען גוט אנגעשיכירט האט דער אייגנטימער פון מאנאפאל - געשעפט ארויסגענומען א רעוואלווער און זיך מיט אים געשפילט. „על פי צופאל", האט דער רעוואלווער פלוצלונג אויס־געשאסן און געטראפן פונקט אין לערער. ער האט נאך באוויזן ארויסצושרייען „קאלגא, זאבילעש מניע" (חבר, דו האסט מיך דערמארדעט).

במשך עטלעכע וואכן איז דער פארפאל געווען די טעמע פון אלע גע־שפרעכן. יידן האבן זיך עפעס אנגעשטויסן, אבער קיינער האט נישט געוואגט צו זאגן אפן וואס ער קלערט. עטלעכע וואכן שפעטער איז אין מיסטעריעזע אימשטענדן. אויך בעת אן ענלעכן באל, געפאלן א טויטער דער אייגנטימער פון מאנאפאל - געשעפט. דער גלח האט ווייזט אויס אויף דעם אופן פארווישט די שפורן פון מארד איבערן לערער. די צווייי פאלן האבן אויך אנגעהויבן צו באאומרואיקן די פאליאקן פון שטעטל. דער גלח האט זיך דערפילט נישט זיכער און מיטן תירוץ, אז פארן ארטיקן קלויסטער איז געגוג א „פראבאשטש" און פאר אים איז די פארפיע צו קליין, האט ער אויסגעפירט, אז מען זאל אים איבערפירן קיין גארוואלין. אויף זיין ארט איז אנגעקומען דער גלח טורסקי.

לאסקארוו האט בלויז געהאט א קליין קלויסטערל אויפן גויישן בית־הקברות. דער פריערדיקער גלח שישקא האט אויסגעפלאסטערט א וועג, וואס האט געפירט פון שטעטל צו זייער בית־הקברות. דעם וועג האט מען א נאמען געגעבן „נאוא דראגא" (נייער וועג). געווען איז עס אין 1904-1905. איז יענעם יאר איז אין לאסקארוו אויסגעבראכן א שריפה. דריי פערטל פון די הילצערנע הייזער פין שטעטל זענען אוועק מיטן פייער. אויך אונדזער הויז איז פארברענט געוואָרן.

אייניקע יאָר שפּעטער האָט משה וואַלדמאַן, וועלכער איז דאָמאָלס געוען ראש הקהל, אָפּגעקויפט דעם פּלאַץ פון משה אלבוימס הויז. אַלבוים, דער אַלט־סוחר, האָט מער אין לאָסקאַראָוו נישט געוואָלט ווינען. וועז משה וואַלדמאַן האָט אָנגעהויבן צו ברענגען אויפן פּלאַץ בוי־מאַטעריאַלן, איז געקומען צו לויפן דער גלח און מיט כעס געשריען: דאָ וועט קיין ייִד נישט בויען קיין הויז. דער גלח האָט באָפוילן די גוייִשע פּורמאַנעס, אַז זיי זאָלן מער נישט פּירן קיין זאַמד און קיין בוי־מאַטעריאַלן. אין שטעטל זענען שוין אָבער געווען ייִדישע בעלי־עגלה, פּעסטע יונגען מיט ברייטע פּלייצעס, און זיי האָבן אָנגעהויבן פּירן, וואָס מען דאַרף. היות די פּולישע מוליערס האָבן געהאָט אַן אָנזאָג פון גלח, אַז זיי זאָלן דאָס הויז נישט בויען, איז משה וואלדמאן, געווען אַ ייִד אָן עקשן, אַוועקגעפאָרן קיין זשעלעכאָוו און פון דאָרט אַראָפּגעבראַכט קאָפּל מוליאָזש, אַ גוטן פאָכמאַן, וואָס איז געווען אַ ייִד מיט אַ לאַנגער בארד און מיט אַ קאָפּאָטע. איצט האָט דער גלח באָפוילן זיינע מענטשן, אַז זיי זאלן מיט כוח אַראָפּנעמען קאָפּלען פון דער ארבעט. עס זענען אָבער געווען פאָליאָקן, וואָס האָבן מורא געהאָט פאַר אַ באַיקאָט מצד די זשעלעכאָווער יידישע בעלי־מלאכה, ווי קצבים און טרעגער. קאָפּל האָט אָנגעהויבן ארבעטן און לייגן אַ ציגל צו אַ ציגל. צומאָרגנס פרי איז אָבער זיין גאנצע ארבעט געווען חרוב. עמיצער האָט ביינאכט אַלץ צעוואָרפן. משה וואלדמאן האָט שריפטלעך געמאָלדן דעם גלח טורסקי, אַז ער וועט באָצאָלן פאַר אַלע היזקות, ווייל ער איז פאַראַנטוואָרטלעך און אַז לויטן צאַריזן געזעץ הייסט ער אַ „בונטאָווּשטשיק". דער גלח האָט פאַרגעלייגט צו באָצאָלן פאַר אַלע מאַטעריאַלן און פאר די היזקות כפל כפליים, אבי דאָס היז זאָל נישט געבויט ווערן.

גאַרוואָלין האָט אין יענער צייט געהערט צו דער שעדלעצער גובערניע און אין גאַרוואָלין האָט משה וואַלדמאַנס אַ קוזין געהאָט, אַ דאנק זיין געשפּט פון אייזן, באָציאונגען מיט די קרייזן פון גובערנאַטאָר. דורכן קוזין האָט משה איבערגעגעבן אַ ביטע צום גובערנאַטאָר. אַ חודש שפּעטער האָט מען געריפן אין גמינע משהן צוזאמען מיטן גלח און דער נאטשאַלניק אין גאָרוואָלין האָט אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל, אַז דער גלח דאַרף פאַר אלץ באָצאָלן און טאָר מער נישט העצן. דער גלח האָט מאטיווירט זיין האַנדלונג דערמיט, וואָס דאָס הויז וועט זיך געפינען בעני ביים וועג דורך וועלכן עס גייען פּראָצעסיעס און לוויות. דער נאַטשאַלניק האָט דעריבער געהייסן אַראָפּנעמען אַ שטיק פון הויז, וואָס איז ביים וועג.

טורסקי האָט אַבער ווייטער געפירט זיין העצערישע אַרבעט. ער האָט צו־זאַמענגערופֿן די מיעשטשאַנעס פֿון דער גאַנצער פּאַראַפיע און האָט פּאַר־געלייגט, אַז זיי זאָלן אַרויסנעמען זייער אפּגעשפּארט געלט און גרינדן אַ קאָ־אָפּעראַטיוו, כדי צו באַקעמפן די זשידעס, וואָס האבן זיך צעשפּרייט איבער לאַסקאַראָוו און פּאַראומרייניקט די הייליקע ערד. אַ גרויסער טייל פֿון די פּאַר־זאַמלטע מיטן פרומען פּאָליאַק וואליאק גאנסקי בראש זענען מסכים געווען. וואָס דער גלח זאָגט דאַרף מען פֿאָלגן. עס זענען אבער אויך געווען קעגנער און צווישן זיי דער חזרים־העגדלער עדוואַרד יאַראַשינסקי, וועלכער האָט גע־טענהט, אַז דער יידישער האַנדל דאַמינירט אין שטעטל. דער גלח האָט דאָך אויסגעפירט. דער בעל־הבית פון דעם קאָאָפּעראַטיוו איז געווארן דעם גלחס ברודער אַדאָלף טורסקי.

באָלד האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די יידישע קרעמער דאַרפן נישט מורא האבן פּאַר דער קאָנקורענץ פון קאָאָפּעראַטיוו. אָלץ האָט דאָדט געקאָסט טייע־רער. זיי האָבן נישט געקענט קאָנקורירן מיט די יידן. עס האָט זיי אויך גע־קאָסט דער גרויסער פערסאָנאָל פון באַאַמטע און פּאַרקויפֿער, וואָס פלעגן אויך גנבענען. חוץ דעם, וואָס דער אָנפירער פון קאָאָפּעראַטיוו האָט געשלעפט אויף רעכטס און אויף לינקס. שפּעטער האָט דער גלח אָפּגעקויפט ביי יידן צוויי פּלעצער, אויסגעבויט אַ גרויס הויז, אין וועלכן ער האָט איינגעארדנט אַ ריזן־געשעפֿט מיט אָלערליי סחורות. דאָס געשעפט איז געווען פּארשריבן אויף זיין ברודערס נאָמען.

די דאָזיקע באַיקאָט ־ אַקציע איז אָנגעגאָנגען ביזן אויסברוך פון דעם ערשטן וועלט־קריג. דער גלח האָט שיקאָנירט די גויים, וואָס פלעגן אים נישט פאָלגן און קויפן ביי יידן.

דער קאָאָפּעראַטיוו, ווי די פּאָליאַקן האָבן אים אָנגערופן „ספולדזשיעלניא״, האָט אין 1915 בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אָנגעהויבן צו צאָנקען. אין די יאָרן פון דער אומאָפּהענגיקער פוילן האָט דער קאָאָפּעראַטיוו געפרווועט אויפ־צולעבן זיין טעטיקייט. אבער אן דערפֿאָלג. געענדיקט האָט זיך דערמיט, וואָס די אָלע מיעשטשאָנעס, וועלכע האָבן אריינגעלייגט זייער געלט, האָבן נישט געהאָט וואָס אָרויסצונעמען.

ווען די דייטשע אַרמיי איז אין 1914 געווען ביי קאָליש, איז געקומען אַ באַפעל צו אָרויסטרייבן אָלע יידן פון לאסקאָראָו. איך בין דאמאלסט אָלט געווען 6 יאָר און איך געדענק, אַז עס איז געווען אַ פרייטיק, ערב ראש־

השנה. במשך צוויי שעה צייט האבן אלע יידן געמוזט פארלאזן דאס שטעטל און אלץ איבערלאזן אויף הפקר. אלע זענען געלאפן קיין גארוואלין. אבער צומאלגנס שבת אינדערפרי האט א נייער באפעל דערלויבט די יידן צוריק־צוקומען אין שטעטל. ווען די יידן זענען צוריקגעקומען, זענען די פאליאקן גע־שטאנען מיט העק פון מיט מעסערס, כדי נישט צוריקלאזן די יידן אין זייערע אייגענע הייזער. די יידן האבן אינטערוועניירט אין גארוואלין ביים קאמענ־דאנט פון מיליטערישן גארניזאן און א „סאטניע" קאזאקן האט ארויסגעטריבן די פאליאקן פון די יידישע הייזער.

אין די יארן 1917 - 1918 האט דער דזשאינט געפירט א הילפס־טעטי־קייט פאר די יידן אין פוילן. דער דזשאינט האט געטיילט שפייז און קליידער. דער גלח טורסקי האט געטענהט, אז די יידן זענען בלויז א דריטל פון דער לאסקארוער באפעלקערונג און עס איז א ישור, אז אויך די קריסטלעכע קינדער זאלן געניסן פון דער זעלביקער הילף. ער האט געמאכט א רשימה און אין איר ארייגעשטעלט פאמיליעס אויך פון די ארומיקע דערפער. אויסער דעם האט ער אנגעווייזן וויפל פון די 350 יידישע משפחות אין שטעטל זענען ארעמע און דארפן געניסן פון דער הילף. ער האט אלע פאליאקן פארעכנט פאר ארעמע. די יידן האבן נישט געוואלט אין יענעם מאמענט אנהייבן א קאמף קעגן גלח און, ווי פארשטאקסאל עס זאל נישט אויסזען, איז דער שונא ישראל, דער גלח טורסקי, געווארן דער אנפירער פון דער שטיצע. וואס איז געגעבן ג־ווארן פון אמעריקאנער יידן פאר די פוילישע יידן.

אין 1920 זענען אין שטעטל אנגעקומען די באלשעוויקעס. ס׳איז געווען א שבת ביי נאכט. מאנטיק האבן זיי שוין אנגעהויבן צו לויפן צוריק. אויפן עק פון דער גארוואלינער גאס האט זיך באוויזן א רייטער אויף א פערד. ער האט געפרעגט ביי אן אלטן גוי, וואס איז דארט געשטאנען, ווהין איז אוועק־געגאנגען דער רוסישער „אבאז" און דער גוי האט אים געוויזן א פארקערטע ריכטונג.

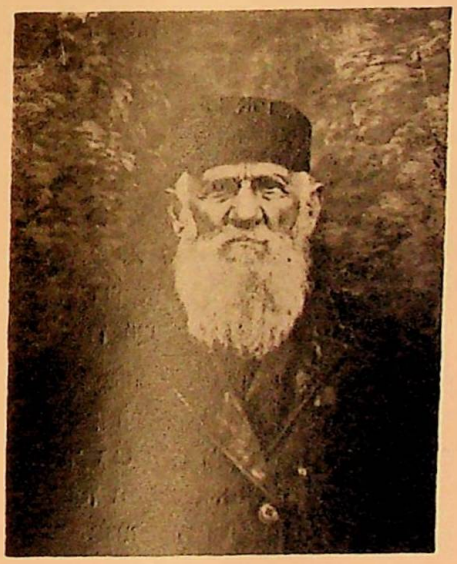
* *
*

דער גלח טורסקי, וואס האט געהאט א וויכקונג אויף דער אנפירונג פון דער פאלקס־שולע, האט נישט דערלאזט, אז די יידישע קינדער זאלן באזוכן

די שולע. שפעטער איז געגרינדעט געוואָרן אַ יידישע שולע. דער לערער איז געווען שלמה באַגאַט.

טורסקי איז געווען אַ קראַנקער מענטש. במשך פון יאָרן האָט ער זיך געהיילט ביים יידישן פּעלדשער הערשל נייַמאַן. אין 1927 האָט מען צום גלח אַראַפגעבראַכט אַ דאָקטאָר פון לובלין. דער דאָקטאָר האָט אים געגעבן אַ רפואה און גלייך נאָכדעם איז טורסקי, ימח שמו, געשטאָרבן.

דער עלטסטער ייִד פון לאָסקאָשעוו

יאַנקל שנייַדער (זילבערבערג) פּלעגט נישט אַנעמען קיין שום וויכטיקן באַשלום אָן זיך צו באַראַטן מיטן זשעלעכאָווער רבי. ער פּלעגט אין אַזאַ פאַל אויפשטיין פאַרטאָג און לויפן בין זשעלעכאָוו. (נפטר געוואָרן אין 1942)

הערשל שניידער (פאריז)

לאסקאוושעוו אין אנהייב פון אונדזער יאָרהונדערט

אין בין געבוירן געוואָרן אין לאסקאוושעוו אין יאָר 1908. מיינע זכרונות פון די קינדער־יאָרן קענען זיך אנהייבן פון 1911, ווען אין לאסקאוושעוו איז אויסגעבראכן איינע פון די גרויסע שריפות, וואָס זענען געווען נישט קיין זעלטענע דערשיינונג אין שטעטל. מיר האָבן דאָמאָלס געווינט אויף דער וואָלער גאָס. די שריפה איז אויסגעבראכן אין אַ זומערדיקער נאכט. ס׳איז געווען ליכטיק און מיר האָבן זיך געפונען אויפן וואָלער מאָרק.

צומאָל־גנס האָט מיין טאַטע געפונען אַ דירה נעבן דער שול. מיר האָבן דאָרט אַ געוויסע צייט געווינט. מיין זיידע, יאַנקל שניידער האָט אויף דער זעלביקער וואָלער גאָס אָנגעהויבן בויען זיין הויז. ווען דאָס הויז האָט זיך גע־בויט, זענען מיר, קינדער, געלאָפן אהין, כדי זיך צו שפילן. אין דעם נישט־פאַרענדיקטן הויז האָט מען אַ טאָג איינגעאָרדנט אַ סינעמאַ. געוויזן האָט מען דעם פילם „גאָלגאָטאַ" און יידן האָבן מורא געהאַט, אַז די קריסטן זאָלן אַרויס־גייענדיק פון אַזאַ פילם אָנהייבן צו פאָגראָמירן יידן. היות דער פילם איז גע־וויזן געוואָרן אין מיין זיידנס נישט פאַרענדיקטן הויז, פלעג איך אָן מורא אַרייגלויפן זען דעם פילם. צום גליק א׳ז קיין פאָגראָם נישט פאַרגעקומען.

אין זיידנס הויז האָבן מיר זיך אריינגעצויגן אין 1913. איך בין געווען צופרידן. וואָס אין זעלביקן הויז האָט געווינט חיים בייער, דער מלמד. אין זיין חדר בין איך טאַקע געגאָנגען. איך געדענק, אַז אין יענער צייט, אין אייר־נער אַ ווינטער־נאכט, האָט ברוכס אַ זון געהאַט אַ בלוט־אויסגוס און איז גע־שטאָרבן. דער פאָל האָט אויף מיר געמאכט אַ שווערן איינדרוק.

איך געדענק, אַז אַ געוויסן פרייטיק בין איך געגאַנגען צו אברהמעלע בעקער קויפן בייגל. צו מיין גרויסער שטוינונג האָבן יידן אויף דער גאַס גע־ווייגט. ס׳איז געווען אויגוסט 1914, דער ערשטער וועלט-קריג איז אויסגע־בראָכן. אויף די יידן פון שטעטל איז נגזר געוואָרן, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן די שטאָט און דורך דעם ווערן היימלאָזע. היות מיין מוטער האָט געשוואַנגערט האָט מיין טאַטע געזוכט אַן עצה, ווי אַזוי צו בלייבן אויפן אָרט. דער זיידע איז געווען אַ דעמבלינער. דעריבער האָט דער טאַטע געשיקט קיין דעמבלין אַ רייטער, כדי אָפצושרייבן די גזירה. אין דער גמינע האָט ער געטענהט, אַז ער וועט נישט אַוועקפאָרן, ווי אַ היימלאָזער, און ער האָט געפֿאָדערט אַ פאַס־פּאָרט, אין וועלכן עס זאָלן אַרײַנגעשריבן ווערן אַלע קינדער. צומאָרגנס, שבת האָט ער געזוכט צוויי עדות, וועלכע מען האָט ביי אים געפאָדערט פאַרן פאַס־פּאָרט. איין עדות איז געווען אַ שלאָסער, אַ הויקער. דער צווייטער האָט גע־זאָלט זיין ווישניעווסקי, וועלכער האָט געווינט נעבן גלח. מיטן גלח פון שטעטל האָט זיך דער טאַטע גוט געקאָנט, ווייל סיי מיין טאַטע און סיי דער גלח זענען געווען געבוירענע אין קאריוו.

דער גלח איז אָבער אַרויסגעקומען מיט אַ טענה צום פאָטער פאַרוואָס ער איז נאָך דאָ. אין דעם מאָמענט איז צוגעקומען שלמה מיקאָווסקי און האָט איבערגעגעבן, אַז דער רייטער פון דעמבלין איז צוריקגעקומען מיט אַ גוטער בשורה: די יידן איז דערלויבט צו בלייבן אין שטעטל. מיין טאַטע האָט באָלד געשיקט אַ צווייטן רייטער קיין נאָרוואָלין, כדי אנצוזאָגן, אַז די אַרויסגעפאָ־רענע יידן קענען צוריקומען אין שטעטל. אָבער ביינאכט האָבן די פייערלע־שער אַרומגערינגלט דאָס שטעטל און האָבן געפרווועט שטערן דעם צוריקום פון די יידן. ערשט מיט דער הילף פון דער רוסישער פאָליציי האָבן די יידן גע־קענט אַרײַנגיין אין שטעטל. עס זענען דאמאלסט אויך אַנגעקומען היימלאָזע יידן פון גיניוווישאָוו און זיי האָבן זיך באָזעצט אין לאָסקאָזשעוו.

די פרייד האָט לאָנג נישט געדויערט. אין 1915 האָט זיך דער פראָנט דער־נענטערט צום ווייסל און לאָסקאָזשעוו האָט זיך געפֿונען אויף דער פראָנט־ליניע. מיין טאַטע האָט אַנגעלאָדן אַ וואָגן מיטן ביסל גוטס און מיר זענען איבערגעפאָרן קיין פאַריסאָוו. די מענער זענען אָבער אין פאַריסאָוו נישט גע־בליבן. לאָסקאָזשעוו איז נעמלעך שטאַרק באשאָסן געוואָרן און עס איז געווען אַ מורא, אַז די הילצערנע הייזער ווערן אָנצינדן. די הייזער, וואָס האָבן געברענט, האָט מען טאַקע נישט געקענט ראטעווען, אָבער עס איז מעגלעך

געווען צו אָפהיטן די געמויערטע הייזער, צווישן זיי אויך דאָס הויז פון מיין זיידן.

פּאריסאוו איז געווען פול מיט היימלאָזע יידן. מיין פּאָטער האָט אַדאָנק זיינע באציאונגען מיט פּאריסאוער באקומען צו דינגען אַ דירה פון צוויי

מאיר שלום שאַרפהאַרץ, אין 1935 האָט ער קריטיקירט די יונגטלעכע, וועלכע עמיגרירן אין די קאַפּיטאַליסטישע לענדער. ער איז אַוועקגעגאַנגען קיין ראָטנ־פּאַרבאַנד. ווי נאָר ער איז אינערגעגאַנגען די גרענעץ האָבן אים די סאָוויעטן אַרעסטירט און ער איז פּאַרשוווונדן געוואָרן.

צימערן אין מאַרק. מיר זענען דאָרט געבליבן צוויי אָדער דריי וואָכן, וועו דאָס רוסישע מיליטער האָט זיך צוריקגעצויגן פון פראָנט, האָט מען געמוזט פאָ־ריגלען טירן און טויערן, ווייל אַנדערש פלעגן זיי זיך אַריינרייסן אין די הייזער. כדי צו ראַבירן און שלאָגן, באַזונדערס אין יידישע הייזער.

אַ געוויסן פרימאַרגן. נאָך אַ נאַכט פון קאָשמאַר, וועו מיר זענען נישט געשלאָפֿן, ווייל די רוסישע סאָלדאַטן האָבן געפרווט רייסן טירן און לאָדנס, זענען אַריינגעקומען די דייטשע סאָלדאָטן. ביי יידן איז געווען שמחה ושׂשון, יידן האָבן יענע דייטשן פֿון ערשטן וועלט־קריג אַנגענומען אָלס באַ־שיצער. באָלד צומאָרגנס האָט מיין מוטער געדונגען אַ פערד און אַ וואָגן אוו מיר זענען צוריקגעפאָרן אַהיים קיין לאָסקאָשעוו, ווו עס האָבן אונדז אָפגע־וואָרט מיין טאַטע און מיין ברודער אלי. די פרויען מיט די קינדער זענען גע־זעסן אין וואָגן. די אַנדערע זענען נאָכגענאַנגען צופוס. אויפן וועג איז אויך געפאָרן הענעך בעקער. זיין וואָגן איז געווען וויניקער אַנגעלאָדן, האָט ער פאָרגעלייגט אונדז אַרויפצונעמען מיטן תנאי, אַז מיר וועלן אים צושטעלן היי פאַר די פערד. האָבן מיר אויפן וועג געגנבעט היי פון די פעלדער און מיר זענען מיטגעפאָרן.

וועו מיר זענען אַריינגעפֿאָרן אין שטעטל, האָט נאָך געברענט. דער מאַרק איז געווען פול מיט מענטשן און מיט פעק. אָלע הילצערנע הייזער זענען אָפּ־געברענט געווארן. מיר האָבן געהאָט מזל, וואָס מיין זיידנס הויז איז געווען פון ציגל און מיין טאַטע האָט געקענט אָפהיטן דאָס הויז פון פייער. מיר האָבן זיך שנעל אינסטאַלירט און דאָס נאָרמאָלע לעבן האָט זיך פונדאָסניי אַרגאַניזירט.

ווי איך האָב פריער דערמאָנט האָב איך אָנגעהויבן צו לערנען אין חדר פון חיים בייער אין מיין זיידנס הויז. אין קריגס־צייט בין איך געווען אין חדר פון הערשל שלמה גדליהס. קיין גרויסן חשק צו גיין צו דעם מלמד האָב איך נישט געהאָט, ווייל ער איז געווען אַ בייזער ייד. איך האָב זיך ביים טאַטן געבעטן, אַז ער זאָל מיך שיקן צו הערש חיים דעם מלמד. מיין טאַטע האָט אָבער שטאַרק געהאָלטן פון הערשל שלמה גדליהס. סוף וואָך זענען תמיד גע־וועו עטלעכע תלמידים מיט אונטערגעריסענע אויערן. וועו אַ ייִנגל האָט נישט געקענט, האָט דער דאָזיקער מלמד געהאָט זיינע באַזונדערע דערציאונגס־מעטאָדעס. זיין וויב פלעגט אים דראָען, אַז זי וועט אַליין גיין צו די עלטערן אוו זאָגן, אַז זיי זאָלן אָפּנעמען זייערע קינדער, ווייל דער מלמד שלאָגט זיי. דעם מלמדס טאָכטער האָט געקענט דעם גאַנצן חומש אויף אויסווייניק אוו זי

איז אַרומגעלאָפן און יעדן אונטער־געזאָגט. כדי איר פאָטער זאָל אונדז נישט שלאָגן.

מיט דער צייט האָב איך געפונען אַ מיטל צו אונטערקויפן דעם רבין. ער איז געווען אַ ליידנשאַפטלעכער רויכערער. טאַבאַק האָט געקאָסט טייער. איר

שיע מיקאַווסקי
מינו זיין פּרוי קיילע
(ניימאַן) און זייערע
צוויי זין.
בלויז דער זון אַלעק־
סאַנדער האָט זיך
געראַטעוועט

פּלעג אויפֿן וועג אין חדר פאַרבייגיין די דייטשע קאָמענדאַנטור און אין אַ קופע מיסט אין הויף פּלעג איך אויסזוכן נישט דערויסערטע ציגאַרן און אים ברענ־גען. דער רבי האָט זיי צעקרישלט און דערפון געמאַכט ציגאַרעטן. אַ דאנק דעם האָט ער מיך אַ ביסל געשוינט.

אַ געוויסן טאָג האָב איך געפונען אַ גאַנצן ציגאַר. ס׳איז מיר געווען אַ שאַד אָפּצוגעבן. האָב איך מיטגענומען שוועבעלעך און האָב אַנגעהויבן אליין דעם

ציגאַר צו רויכערן. געווען איז עס אין אַ ווינטער־טאָג, איך בין אַלט געווען 8 אַדער 9 יאָר. וועז איך האָב פאַרצויגן האט זיך מיר פאַרדרייט דער קאָפ אין איך בין אַוועקגעפאַלן אין שניי. ס׳איז גראַד געווען ביים הויז, אין וועלכן עס האָט געווינט לייב הערש שניידער. זיין פרוי האָט עס מיך געפונען אין שניי אוז איז געלאָפן צו מיין מאַמען. ס׳איז לייכט צו פאַרשטיין, אַז קיין קלעפ האָט מיר פאַר דעם שטיקל אַרבעט נישט געפעלט.

מיינע חברים אין חדר זענען דאַמאַלסט געווען ישראל יאַנקל שאַליט, אברהם משה פערל אוז נאַך אַנדערע. אַ געוויסן פרייטיק נאַכמיטאָג וועז מיר האָבן שוין געענדיקט לערנען האט זיך אַ דייטשער סאַלדאַט אָפגעשטעלט ביים חדר אוז האָט זיך צוגעהערט. וועז מיר זענען אַרויסגעגאַנגען האָבן מיר אים באַגלייט צום צוג אוז ער האָט אונדז געגעבן אַ מאַרק. איך בין געווען צוזאַמען מיט מיינע חברים. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס׳איז געווען אַ ייד.

אין יענער צייט האָט זיך אין לאַסקאַזשעוו באַזעצט דעם זשעלעכאַווער רבינס זון אברהם שלום. אַזוי ווי מיין טאַטע איז געווען זיין פאַטערס אַ חסיד, האָט ער געזאַרגט, אַז דעם נייעם רבי זאָל גאַרנישט פעלן. גאַר גיך בין איך געוואָרן דער הויפט־אייגנייער ביים רבי אוז אָפילו אין אַ געוויסן זין זיין שמש.

וועז נאָר עפעס אַ גזירה אַדער אַ מניפה אין שטעטל פלעגן יידן קומען צום רבין ווייגען. חנה צלאָווע צום ביישפיל האָט געהאט אַן אייגציקע טאַכטער אוז פון צוויטן געבורט אַן זענען אַלע אירע ניי־געבוירענע קינדער געשטאָרבן. וזען זי איז געגאַנגען צו קינד מיט איר זון מנחם, איז די קליינע 10-יאָריקע שרה אריינגעפאַלן מיט אַ געוויין צום רבין:

— הייליקער צדיק, האָט זי געזאָגט, ווי קענט איר צוזען, אַז מיין מאַמע זאָל אַזוי ליידן. אַז אירע קינדער זאָלן אָפשטאַרבן?

דער רבי האָט איר געהייסן גיין אַ היים אוז צוגעזאָגט, אַז אַלץ וועט דורכגיין בשלום. ער איז צוגעגאַנגען צום ארון־קודש, צעעפנט די טירן אוז זיך געשטעלט ווייגען אוז בעטן. דאָס מאָל איז דאָס קינד געבליבן לעבן. דער פאָל האָט אויף מיר געמאַכט אַ שטאַרקן אייגדרוק.

דער רבי האָט געווינט נעבן בית־מדרש. ער האָט אַבער געהאט אַ שטיבל ביי זיך, כדי דאָרט צו דאַוונען. איין מאָל צו כל נדרי האָבן זיך די ליכט צעברענט אוז עס האָט קיין סך נישט געפעלט, אַז דער טיש זאָל זיך אַנצינדן. קיינער האָט זיך נישט געריט פון אָרט, כדי אויסצולעשן דאָס פייער. צופע־

ליק איז דאָ געווען אַ דייטשער סאָלדאַט, וואָס איז געקומען צו כל נדרי. ער האָט פֿאַרלאָשן דאָס פייער און דער רבי האָט פֿאַר אים געפֿונען אַ זכות.

וועג איך בין אונטערגעוואָקסן האָב איך אַנגעהויבן גיין אין חדר פֿון משה פייוול. ביי אים האָט מען געלערנט נישט נאָר תורה, נאָר אויך וועלט־לעכע לימודים. ער האָט אונדז געלערנט שרייבן יידיש און דייטש. ער איז געווען אַ שטרענגער ייד, אָבער אַ חכם. אין אַנדערע חדרים זענען די קינדער פרייטיק נאָכמיטאָג ניט געווען, ביי אים האָבן מיר געמוזט לערנען ביז ליכט־בענטשן. ער האָט אָבער נישט געמען אומזיסט געלט. אָפּטעלערנט חומש און גמרא, האָבן זיך אַנגעהויבן די לעקציעס פון שרייבן, לייענען און חשבון. מיט

פאַמיליע וווח פיינוקבער

מיר צוזאַמען זענען אין דעם חדר געווען משה גאליבטע־, שלמה ראָזענבערג, משה שמואל חיימס שוחטס און אַנדערע. שבת זענען מיר געגאַנגען צו אַ ייד אַ בעל־תורה, כדי ער זאָל אונדז פאָרהערן. וועג אַלץ איז דורכגעגאַנגען בשלום, פֿלעגט זיין אַ פרייד. פרייטיק האָט מיר מיין פאָטער געגעבן אַ צו־גאָב־אויפגאָבע. איך בין אַרומגעגאַנגען מיט אַ ביכל צו בעלי־בתים, וואָס האָבן זיך פאָרפליכטעט אויסצוהאַלטן דעם רבי. כ׳האָב די מלאכה פאָרענדיקט האָרט צו ליכט־בענטשן און איך האָב זיך געפילט ווי אַ גרויסער. כ׳האָב אָבער באַ־מערקט, אַז עס בלייבן אַ סך חובות, האָב איך די ארבעט איבערגעגעבן אַז עלטערן פון מיר. געווען איז עס ישעיה שאָלס. ער האָט בעסער געקענט זיך אַנבייזערן און מער צונויפזאמלען פאַרן רבי. דאָס האָט געדויערט ביז 1919. וועג דער זשעלעכאָווער רבי איז נפטר געוואָרן און זיין זון אברהם שלום איז געוואָרן רבי אויף זיין פאָטערס אָרט. קיין לאָקאַלשעוו איז געקומען זיין ברו־דער יצחק שלמה. ער האָט זיך אַריינגעצויגן אין ביירעכס הויז אין דער גאַר־וואַלינער גאַס. דאָ האָט ער געהאָט זיין שטיבל צום דאָוונען.

דער רבי יצחק שלמה איז אין 1922 קראַנק געוואָרן און איז נפטר געוואָרן חול־המועד סוכות. זיין אָרט האָט פאַרנומען זיין ברודער רב יאַנקעלע.

ביי משה פייוולען אין חדר האָט מען ביזן יאָר 1918, דאָס הייסט ביז פוילן איז געוואָרן אַ זעלבסטשטענדיקע מדינה, געלערנט דייטש. דערנאָך האָט ער אונדז אַנגעהויבן לערנען פויליש. און וען עס איז אין 1920 געווען די רוסישע אינוואַזיע, האָט ער אונדז אַנגעהויבן לערנען רוסיש. ער האָט געהאַלטן, אַז מען דאַרף קענען די שפראַך פון דער אויטאָריטעט, וואָס רעגירט אין לאַנד.

אַ טאָג, וען אונדזער רבי האָט אויסגעפירט דעם שידוך מיט אשר וואַלדמאַנען, האָבן מיר געזאָסן פון אַ פאָר פרייַע שעה. מיר זענען געגאַנגען זיך גליטשן אויפן אייז, וואָס האָט באַדעקט אַ זומפ נעבן קאָזשע געסל, קעגנאיבער יאָסל שאַליטס הויז. מיר האָבן זיך דאָרט ארומגעשלאָגן מיט שנצים.

ביי משה פייוולען אין חדר בין איך געבליבן ביז 1922. דערנאָך האָב איך צוויי יאָר צייט געלערנט אין בית־מדרש. כ׳האָב אַנגעהויבן צו איבערצייגן מיינע עלטערן, אַז איך דאַרף לערנען מיין פאָטערס פאַך און ווערן אַ קאָמאַשנמאַכער. אין 1923 האָט מיין עלטסטער ברודער אלי עמיגרירט קיין פּראַנקרייך. אַ יאָר שפּעטער איז אַהין אויך געפאָרן מיין ברודער אברהם. ס׳איז געוואָרן דער בעסטער מאַמענט צו פועלן ביי מיינע עלטערן, אַז זיי זאָלן מיר לערנען דעם פאַך.

* *
*

ביים סוף פון ערשטן וועלט־קריג האָט זיך אין אַלע ארומיקע שטעטלעך אַנגעהויבן אַ קולטור־טעטיקייט. אין לאָסקאָזשעוו זענען אין שפּיץ פון דער קולטור־טעטיקייט געשטאַנען מרדכי לעדערמאַן, ישעיה מיקאָווסקי, מרדכי נייַמאַן, משה וואַסערנים און אַנדערע. זיי האָבן געגרינדעט אַ קולטור־פאַריין, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט צעירי־ציון און מיט פועלי־ציון. די עלטערן האָבן, פאַרשטייט זיך, זיך קעגנגעשטעלט. אָבער דער דראַנג נאָך וויסן איז ביי דער יוגנט געווען אַ גרויסער. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ קאַמף צווישן יונגן און אַלטן דור.

אויסער דעם האָט זיך אַנגעהויבן אַנצוצייכענען אַ קאַמף פון די ארבעטער פאַר בעסערע באַדינגונגען. די אינדוסטריע פון שטעטל איז געווען גאָרבערייַ. אַן אָרבעטער האָט געאָרבעט 16 שעה אַ טאָג. דער ערשטער קאַמף האָט זיך געפירט פאַר אַ 10־שעהדיקן אָרבעטס־טאָג. מיטן קאַמף האָט אַנגעפירט שלמה

מיאדאוסקי און אים צוהילף זענען געקומען אַ פאַר גוויישע אַרבעטער. זיי האָבן אויך געמוזט קעמפן קעגן זייערע חברים, ווייל די פֿרומע אַרבעטער האָבן געהאַלטן מיט די בעלי־בתים. שליסלעך האָבן זיי אויסגעקעמפט אַ 12־שעהאיקן אַרבעטס־טאָג. אין יענער צייט איז עס געווען אַ פראָגרעס.

די גאַנצע יוגנט פון שטעטל האָט זיך אַרגאַניזירט פאַר דער קולטור־טעטיקייט. דערווייל האָט זיך אַנגעהויבן שטאַרק צו פילן דער אַנטיסעמיטיזם. אין דער ניי אַנטשטאַנענער אומאַפהענגיקער פוילן זענען פאַרגעקומען די ער־שטע פאַגראָמען, אין לעמבערג און אין אַנדערע שטעט. אין די באָנען האָט מען יידן אָפגעשניטן די בערד. אין 1920, ווען די פוילישע אַרמיי האָט זיך צוריקגעצויגן פון פראָנט, האָט מען געכאַפט יידן און זיי געהייסן טרייבן בהמות. פון אזא אַרבעט איז לייבל בייטעל צוריקגעקומען מיט אַן אָפגעשניטע־נער באָרד. יידן האָבן אין יענע טעג איבערגעלעבט אַ סך שרעק.

ווי נאָר די באַלשעוויקעס זענען אַנגעקומען אין לאַסקאזשעוו איז אויפן מאַרק פאַרגעקומען אַ מיטינג. פון באַלקאָן. אין לייזער וואַלדמאַנס הויז, האָט מען גענאַלטן רעדעס. צווישן די רעדנער איז געווען מרדכי לעדערמאַן. זיי האָבן אַנגעהויבן צו אַרגאַניזירן אַ שטאַטישן סאָוויעט. דאָס אַלץ האָט אַבער לאַנג נישט געדויערט. צוויי טעג שפּעטער האָבן זיך די רוסן צוריקגעצויגן. מרדכי לעדערמאַן און אַ סך פון די, וואָס האָבן מיט אים מיטגעאַרבעט, זענען אַנטלאָפן מיט די רוסן. וועלן ער אַנטלויפֿט נישט, וואָלט ער מן הסתם טייער באַצאָלט. אַ סך יידן זענען אַנטלאָפן אין די וועלדער. דאָרט האָט זיי געכאַפט די פוילישע אַרמיי און זיי זענען צעשלאָגן געוואָרן. מיין פעטער בצלאל פיינ־זילבער איז אַ פאַר מאַנאַט אָפגעלעגן פון די דאָזיקע קלעפ. אויך אין שטאָט האָט מען געשלאָגן יידן.

אויף דער נאענטער באַן־סטאַנציע האָט זיך געשטעלט אַ פאַנצער־באַן אייגנער פון די זעלנער פון דעם באַן איז אַריינגעקומען אין שטעטל און האָט פאַרכאַפט משה וואַסערניס אַ שוועסטער. געוואָגט האָט ער, אז ער נעמט זי אויף אַ פאַרהער. אַ געוויסן פאַרטאָג האָט מען זי געפונען אַ טויטע אויף די רעלסן. די זעלנער האָבן זי פאַרגוואַלטיקט און אַרויסגעלאָזט פון פאַנצער־באַן, אָז זי זאָל גיין אַ היים. זיי האָבן זי אָבער דערשאָסן. דער פאַל האָט אויף אַלעמען געמאַכט אַ פיינלעכן איינדרוק. די שטעטלשע יידן זענען ממש געווען אויפגעשוידערט. דאָס זענען געווען די שרעקלעכסטע איינדרוקן פון מיינע קינדער־יאָרן.

אנער וערמיט האָבן זיך נאך די ליידן אין שטעטל, פונקט ווי אין גאַנץ פוילן, ניטט אפגעשטעלט. אזוי צום ביישפיל האט מען צונויפגענומען אלע יידישע סאלדאַטן און זיי אפגעשיקט אין אַ ספעציעלן לאגער, וואס האט זיך געפונען אין יאבלאַנע. אויך לאזקאזשעווער יידישע סאלדאטן זענען צווישן זיי געווען.

ביסלעכווייז האט זיך דאס לעבן אַרגאַניזירט. אין 1921 זענען פאַרגע־קומען וואלן צום סיים. צום ערשטן מאל האבן מיר בייגעווינט פרייע מי־

דער קאמיטעט פון ק. ל. אין לאסקאזשעוו (אין די 30־קער יאַרן)
זיצן: (פון רעכטס) שמעון לייב פייוזילבער, אברהם אלטער אַרנער (דעם רבס זון), שלמה נעגילבערער, ?, שינ שאלאפ. שטייגן: (פון רעכטס): מענדל וואלדמאן, ישראל פערעץ, חיים ראזענבלום (לעבט אין ישראל), ? ייזל וואלדמאן, שמחה וואלדמאן (לעבט אין ישראל), ישראל יאנקל שאלאפ, אשר גאלדשטיין, ישראל וואַרשעווער (לעבט אין פוילן).

טינגען. מרדכי ניימאַן, ישעיה מיקאַווסקי און מיין ברודער אלי האָבן געפירט אַ פראַפאַגאַנדע פאַר פועלי־ציון. דער קאַמף האָט זיך געפירט צווישן זיי און די אַרטאַדאָקסן.

אין אונדזער משפחה זענען אין יענער צייט פאַרגעקומען ענדערונגען. ווי איך האָב אויבן דערמאָנט איז מיין ברודער אלי אַוועקגעפאָרן קיין פראַנקרייך. פריער האָט ער געאַרבעט אויף די קרעסן, אין וואַרשע און אויך אין פוזן. אין 22־טן יאָר איז אַוועקגעפאָרן מיין שוועסטער נחמה און אין 1924 מיין צווייטער ברודער אברהם.

איך האָב אָנגעהויבן צו לערנען דעם פאַך. גלייכצייטיק האָב איך זיך באַטיליקט אין אייניקע גרופּעס, אין וועלכע די יוגנטלעכע האָבן געלייענט, זיך געטוישט מיט ביכער און דיסקוטירט. צו יענער צייט איז פון מיליטער־דינסט צוריקגעקומען וועלוול לובעלסקי און ער האָט אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די יוגנט. צוזאַמען מיט משה גאָלדנאַדעל, דוד בערלינסקי, די פרימערס האָבן מיר געשאַפן א ביבליאָטעק. די חברה האָט צוזאַמענגעלייגט אַ ביסל געלט און מען האָט איינגעקויפט די ערשטע 100 ביכער. די ביבליאָטעק איז געווען טעטיק יעדן אָוונט. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן דיסקוסיעס, קעסטל־אָוונטן, קאָנצערטן און טעאַטער־פאָרשטעלונגען. די רוחים פון די אָוונטן זענען געווען געווידמעט פאָרן איינקויף פון ביכער. יעדן טאָג זענען צוגעקומען נייע מיטגלידער.

אַ סך אַרבעט און מי האָט געווידמעט וועלוול לובעלסקי. ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ ספּאָרט־סעקציע און אַ פוטבאָל־קלוב. וועלוול האָט אונדז געגעבן לעקציעס פון סאָציאליזם און פון מאַרקסיזם. ס׳איז אָנטשטאַנען אַ קרייז צו סטודירן דעם מאַרקסיזם. צום קלייגעם קרייז האָט געהערט: וועלוול לובעלסקי, משה גאָלנאַדעל, איך, די פּרימערס. שפּעטער זענען צוגעקומען אָנדערע.

דערנאָך איז אָנטשטאַנען אַ פראַפעסיאָנעלער פאָריין, וואָס האָט זיך לעגאַליזירט. ס׳איז געווען דער נאָדל־פאָריין אין שפּיץ פון וועלכן עס איז געשטאַנען יוסף זילבערבערג. דער פאָריין האָט געפירט אַ קולטור־טעטיקייט און אויך אַ פאָליטישע אַרבעט. דורך דער צייט האָט די ביבליאָטעק זיך געהאָלטן אין איין פאָרגרעסערן אַ דאַנק די הכנסות פון די טעאַטער־פאָרשטעלונגען, וואָס זענען געגעבן געוואָרן מוצאי־שבת. הכנסות האָבן אויך געבראַכט בלימל־טעג מיר האָבן תמיד געפירט אַ קאַמף מיט די פרומע יידן און עס איז אפילו אַמאָל דערנאָנגען צו אַ געשלעג.

איינער פון די עפיזאדן פון דאזיקן קאמף איז פארגעקומען בעת א רעפע־
טיציע פון א פארשטעלונג אין א זאל נעבן בית־מדרש. די רעפעטיציע איז
גראד פארגעקומען, ווען אין בית־מדרש איז געווען א מזכיר נשמות. פרומע
יידן זענען געקומען זיך באקלאגן פארן רב. אין א געוויסן מאמענט איז ארא־
געקומען דער רב, באגלייט פון מתפללים אין טליתים. זיי האבן געפאדערט
איבערצורייסן די רעפעטיציע. געווען איז עס אין זאל פון די פייערלעשער
און היות די שטארקע פון צווישן די מתפללים האבן זיך געקליבן אונדז אנצו־
גרייפן, האבן מיר זיך געזען געצוונגען צו לאזן אין גאנג דעם וואסער־
שפריץ. דער עולם איז צוריקגעגאנגען אין בית־מדרש. אבער דער רב האט
געלייגט א חרם אויף די, וואס גייען אין טעאטער.

דער חרם האט אונדז איבערראשט. מיר זענען ארויסגעקומען אין בית־
מדרש און נישט געלאזט פארזעצן דאס דאוונען ביז דער חרם וועט אפגערופן
ווערן. מוסף איז נישט געדאוונט געווארן. אין אוונט האט דער רב גערופן אן
אסיפה און עס האט געדראט, אז דער ענין זאל אנקומען צו דער פאליציי. דער
גאנצער קאנפליקט איז שליסלעך פארטשט געווארן.

די יוגנטלעכע פון שטעטל זענען דאמאלסט געווען אונטער דער השפעה
פון וועלוול לובעלסקי, וועלכער האט מיט אונדז געקנעלט מארקסיזם. ער
האט עס אונדז געפרעדיקט, אז רעליגיע איז אפיום פארן פאלק. ווי גרויס איז
אבער געווען די אנטוישונג, ווען וועלוול, דער סאציאליסט, האט אין וואדשע
געשטעלט א חופה כדת משה וישראל. ווען מיר האבן וועלוולען פארגעווארפן
דעם חטא, האט ער אזוי דערליידיקט, אז איך און משה נאלדנאדעל זענען אויס־
געשלאסן געווארן פון דער באוועגונג.

דערנאך האט זיך געגרינדעט א נייע גרופע מיט מיר, מאיר שלום שארפ־
האַרץ. שלמה ווינאקור, אלע נאלדנאדעלס, חנה שאלאט, באשע נייטאן (מיין
לעבנס־באגלייטערין) און נאך אנדערע. מיר האבן אויף זיך געזומען בלויז
קולטור־אויפגאבעס. שלמה ווינאקור, א בונדאוויץ, האט אמת געדרוווט אונדז
צו איבערצייגן, אז מיר זאלן ווערן א בונדישע ארגאניזאציע, אבער מיר האבן
שוין געהאט גענוג פארטיי־פאליטיק. איך בין דאמאלסט געפארן קיין וואדשע
און באקומען סטאטוטן פון א „קולטור־ליגע", וואס איז געווען אנגעפירט פון
נח פרילוצקי.

אונדזער קולטור - טעטיקייט איז נישט געפעלן געווארן דעם פראפע־
סיאנעלן פאריין. זיי האבן אפילו פראיואצירט געשלעגן. משה גאלדנאדעל און

מאיר שלום שאַרפהאַרץ זענען איינמאָל פאַרוונדעט געוואָרן .דאָך איז די גרו־
פע אַנגעגאנגען מיט איר ארבעט. דערווייל איז וועלוול לובעלסקי אַוועקגע־
פאָרן קיין פראַנקרייך. זיין אָרט אין פאַריין האָבן איבערגענומען שלמה זלמז
קאַשקעוויטש און יוסף זילבערבערג. שפעטער איז צו זיי צוגעשטאַנען מאיר
שאַרפהאַרץ.

אונדזער גרופע האָט זיך דורך דער צייט אַנטוויקלט. מיר האָבן איינגע־
אַרדנט רעפעראַטן און מיר פלעגן אַראָפּברענגען רעפערענטן, ווי מלך ראַוויטש
און אַנדערע. איך האָב זיך אָפּילו באַמיט און אַראָפּגעבראַכט טאַדעאוש ווינא־
וואָ דלוגאַשעווסקי און אַ סך פּאָליאַקן זענען געקומען הערן זיין רעפעראַט. אין
יענער צייט האָב איך געהאַט אויסצושטיין צרות פון דער פּאָליציי, וואָס האָט
ביי מיר געמאַכט רעוויזיעס אַדער מיך געשלעפּט אויף פאַרהערן. אין שטעטל
זענען טאָקע פאַרגעקומען דעמאָנסטראַציעס פון פאַריין, אָבער מיר זענען גע־
וועז זייטיקע צושויער.

איך וויל דאָ דערציילן אַ באַצייכנסווירדיקע איבערלעבונג, וואָס איז פאַר־
בונדן מיט די אַנטיסעמיטישע שטימונגען פון דער פּוילישער באַפעלקערונג
אין לאַסקאַזשעוו.

אין שטעטל איז געווען אַ פאַרק, וואָס האָט געפירט צום קריסטלעכן בית־
עולם. ביים אַריינגאַנג אין פאַרק איז געווען אַ צלם און דעריבער האָבן יידן
אויסגעמיטן אַריינצוגיין אין פאַרק. די פּאָליאַקן ווידער האָבן געהאַלטן. אַז פאַר
יידן איז דער פאַרק פאַרבאָטן. האָט זיך אמאָל אַ ייד באַוויזן אין פאַרק, איז
ער צעשלאָגן געוואָרן.

מיר האָט דער ענין שטאַרק וויי געטאָן און איך בין אָפט געגאַנגען שפּא־
צירן אין דאָזיקן פאַרק. א לאַנגע צייט איז מיר גאָרנישט געשען. אַ געוויסן
יולי־אָוונט פון 1928 בין איך געגאַנגען צוזאַמען מיט מאיר שלום שאַרפהאַרץ
אין פאַרק. אַ באַנדע פרעמדע סטודענטן מיט לאַסקאַזשעוער שגצים האָבן אונדז
אָפּגעהאַלטן און אונדז געפרווט אויפווייזן, אַז מיר האָבן נישט קיין רעכט צו
שפּאַצירן אין פאַרק. איך האָב פאַרלאַנגט צו באַזייטיקן די פרעמדע סטודענטן.
אויב דיסקוטירן איז עס נאָר מעגלעך מיט לאַנדסלייט. איך האָב געבראַכט דע־
מאָקראַטישע אַרגומענטן און זיי געזאָגט, אַז אויב זיי מיינען טאָקע פאַרבאַטן,
זאָלן זיי עס קלאָר אָפּישירן ביים אַריינגאַנג, אַז „פאַר יידן איז דער אַריינ־
גאַנג פאַרבאָטן". די דיסקוסיע האָט זיך צעפלאָקערט און מיר זענען געווע־
צווייי קעגנאיבער צוואַנציק. גראָד איז אַנגעקומען מיין פאָטערס אַ פריינט, אויך

אַ ראַטמאַן, ווי מיין פאַטער איז געווען אין שטאַטראַט, ה' פאַשוויאַטאַ. ער האָט זיי געגעבן רעכט און מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פון פאַרק.

כ'האָב אבער דערלאַנגט אַן אַנקלאַגע אין דער פאַליציי. לכתחילה האָט דער אַמטירנדיקער פאַליציאַנט זיך אפגעזאגט צונויפצושטעלן אַ פראָטאָקאָל. דער קאַמענדאַנט פון דער פאַליציי האָט אבער באַפוילן אַנצונעמען די אַנקלאַגע, וועלכע איך האָב געמאַכט קעגן ראַטמאַן און קעגן דריי סטודענטן פון די אַנגעזעסענע פאַמיליעס. אייניקע מאַנאַטן שפעטער איז פאַרגעקומען דער פראָצעס. זיי האָבן געשטעלט אַדוואָקאַטן. דער אורטייל איז אבער נישט ארויסגעטראָגן געוואָרן, ווייל איך בין נאָך נישט אַלט געווען קיין 21 יאָר. די סטודענטן זענען דאָך פאַראורטיילט געוואָרן צו איין וואָך אַרעסט און דער ראָטמאַן צו 15 טעג אַרעסט. פאַשוויאַטאַ האָט אפעלירט און דער אורטייל איז באַשטעטיקט געוואָרן.

אין שטעטל איז די עקאָנאָמישע לאָגע פון דער יידישער באַפעלקערונג געוואָרן פון יאָר צו יאָר ערגער. קונים האָבן געקויפט אויף קרעדיט אָדן נישט באַצאָלט.

אויך די פאַליטישע סיטואַציע האָט קיין גוטס נישט אַנגעזאָגט. היות מייע צווויי ברידער און מיין שוועסטער זענען געווען אין פראַנקרייך. האָב איך באַשלאָסן אַהין צו עמיגרירן. איך בין אַנגעקומען אין פאַריז אין יוני 1932.

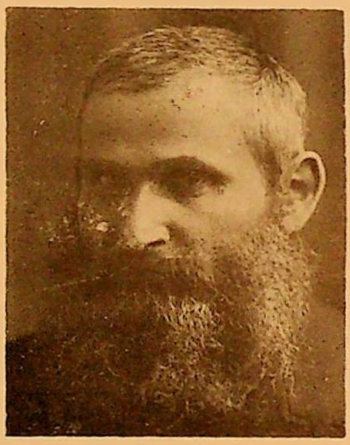
די פני פון אונדזער שטאָט

(א מצבה פאַר מיין פאָטער יצחק שניידלעדער ע"ה)

מיט די שורות וויל איך נישט פאַרטרעטן די אַרבעט פון אַ היסטאָריקער, וואָס שעפט פון די געשיכטלעכע דאָקומענטן. ליידער באַזיצן מיר נישט קיין דאָקומענטן. וואָלטן מיר געהאַט, צום ביישפיל, דעם פנקס פון דער חברה קדישא, וואָלטן מיר געקענט פאַרשטעלן כאָטש טיילווייז די געשיכטע פון אונדזער שטעטל, וויל דער פנקס איז, ווי איך גלויב, געווען דער אייניציקער ספר, אין וועלכן די געשיכטע פון אונדזער שטעטל האָט זיך געשריבן. ליידער קענען מיר נישט באַקומען פון אונדזערע פוילישע לאנדסלייט קיין געשיכטלעכע ידיעות און מיר קענען אפילו נישט פעסטשטעלן ווער עס האָט אונדזערע אַרכיוון חרוב געמאַכט — די נאַציס אַדער עמיץ אַנדערש. וויל איך דאָ דערי־

בער שילדערן אַ פאַר בילדער פון די פני פֿון אונדזער שטאָט, לויט דעם ווי איך האָב זיי געזען און ווי איך געדענק זיי.

די אָנפירער פון שטעטל זענען תמיד געווען די דאָזאָרעס און אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען איין מאַן — משה וואלדמאַן. געווען איז ער אַ באַשיי־דענער מענטש, נישט קיין גרויסער בקי אין תורה, אָבער דערפאַר זייער אָנ־געזען אין דער גאַנצער יידישער באַפֿעלקערונג און אויך ביי מלכות, דאָס הייסט ביי די מאַכט ־ אַרגאַנען בעת דער רוסישער הערשאַפט, שפּעטער בעת

יצחק שניידלעדער
פאָטער פון די בריידער שניידער

פּערל שניידלעדער
פרוי פון יצחק שניידלעדער

דער ערשטער דייטשער אָקופּאַציע און דערנאָך ווען פוילן איז געוואָרן אומ־אָפּהענגיק. דאָס האָט ער אָנגעפירט מיט דער ווירטשאַפט פון דער שטאָט. הגם ער איז אָפּט געוואָרן קריטיקירט, איז ער יעדעס מאָל געבליבן אויף זיין אמת אָלס דאָזאָר אָדער, ווי מיר וואָלטן עס היינט געזאָגט — פּרעזידענט. לכתחילה האָבן יידן נישט געהאַט קיין רעכט צו באַטייליקן זיך אין די וואָלן צום שטאָט־ראָט. שפּעטער ווען מען האָט די יידן געוואָלט צוטיילן אַ מאַנדאַט אין שטאָט־ראָט, איז משה וואָלדמאַן געוואָרן דער ערשטער יידישער ראָטמאַן.

משה וואָלדמאַן איז געווען דער טיפּ פון אַן אמתן שליח ציבור. ער איז געווען אַ קלוגער יידּ מיט אַ סך לאָגיק און מיט פּארשטענדעניש פאַר אַלע יידישע ענינים, פאַר מענטשן, פֿאַר זייערע באַדערפענישן און נויטן. ער האָט געהאַט אַ זין פאַר אַרגאַניזאַציע און אַן אייגנשאַפט פון אַן אָנפירער.

משה וואלדמאן האָט געהאָט די דאָקומענטן פון די סעקרעטאַריאַטן און באָונדערס פון חברה קדישא, ווי אויך דעם פּנקס, אין וועלכן אַלע געשעענישן זענען געווען פאַרשריבן. לויטן מנהג פון יענע צייטן פלעגט די חברה קדישא באַשטראָפן אַ פאַרמעגלעכן ייד, וואָס האָט נישט געוואָלט ביים לעבן זיך באַטיליקן אין די הוצאות פון קהל. נאָכן טויט האָט ער געהאָט אַ רעכענונג און אויב עס איז נישט געדעקט געוואָרן, איז די קבורה אָפּגעלייגט געוואָרן. אט די אַלע פונקציעס האָט אויסגעפירט פינקטלעך משה וואָלדמאָן. ער איז געווען טעטיק, ווי איך גלויב, ביזן אויסברוך פון קריג.

משה וואָלדמאַנס רעכטע האַנט איז געווען גדליה וואַרשאַווער. שפּעטער זענען פאַרגעקומען ענדערונגען און אַלע דאָזאַרעס זענען געטוישט געוואָרן אויסער משה וואָלדמאָן און גדליה וואַרשאַווער; געווען איז גדליה וואַרשאַווער אַ גאָנץ פשוטער מענטש. ער האָט אָבער געהאָט אַ חוש פאַר קהלשער אַרבעט. געווען איז ער אַ מענטש האַרט אין זיין נאָטור און האָט קיין מורא נישט געהאָט פאַר קריטיק, וואָס איז געווען אַן אָפּטע דערשיינונג אין די קליינע שטעטלעך.

עס זענען געווען נאָך אַנדערע קלוגע יידן, ווי צום בישפּיל אהרן יאָסל לערנער, אַ ייד אַ בן־תורה, אָבער די שטאָט-ענינים האָבן אים וויניק אינטערעסירט, אָדער זילקים זין, וועלכע האָבן אויך נישט געהאָט קיין חוש פאַר שטאָטישע ענינים. ס'איז געווען אַ צייט, וועו אייזיק דאָבזינסקי איז געווען דאָזאָר. ער האָט אָבער געהאָט וויניק פאַרשטענדעניש פאַר זיין טעטיקייט און איז לאָנג אויף דעם אָפּט נישט געבליבן. משה זילבערשטיין האָט זיך אויך פאַרנומען מיט קהלשער טעטיקייט ביז זיין טראַגישן טויט. עס זענען געווען נאָך אַנדערע און נאָך אַזויפיל יאָרן, וואָס זענען פאַרלאָפן, איז שווער אלעמען צו געדענקען. איינס קען מען אָבער זאָגן, אַז סיי די פערזענלעכקייטן פון דער שטאָט, סיי אַלע אַנדערע יידן. אַנגעהויבן פון בן־תורה און די אַלע חסידים פון פאַריסאָווער, גערער, קאָזשעניצער, אלעקסאַנדרער אָדער זשעלעכאָווער רבנים און ביז דעם דאָרפסגייער, העגדלער, קרעמער, האָנטווערקער און אַרבעטער, האָבן אַלע צוזאַמען געפאָרעמט די שטאָט און פאַרגעשטעלט מיט זיר אַ בלומען־בוקעט, פון וועלכן מיר האָבן איבערגענומען דעם געשמאַק און דעם ריח.

צווישן די אַלע זענען געווען אָפּט פשוטע יידן, וואָס האָבן געהאָט אַן אָנזען אין שטעטל. פאַרשטענדלעך, אַז יעדער איינער איז באַאיינפלוסט פון

דעם, וואס איז אים נאָענט. איך מיין מיין טאטן, יצחק שניידלעדער. ער איז געבוירן געוואָרן אין קאריוו, דערצויגן געוואָרן אין אַ דאָרף נעבן דעמבלין. ווו מיין זיידע איז געווען שרייבער אין אַ ציגל־פאַבריק. ער האָט חתונה גע־האָט אין לאַסקאַזשעוו מיט יאַנקל דעם שניידערס אַ טאַכטער (זילבערבערג).

משניות און האָט געגאָסן פון רעספעקט סיי פון רייכע און סיי פון ארעמע.
זייט איך געדענק אים האָט ער זיך שטענדיק פארנומען מיט קהלשער אַרבעט
איך קען נישט זאָגן, אַז ער איז געווען אַ בן־תורה. ער האָט אַבער געקענט

פון פרומע און פון ניט קיין פרומע. יעדעס מאָל ווען עפעס האָט אין דער קהלשער אַרבעט נישט געקלאַפּט, איז מען געקומען זוכן מיין טאַטן. ער איז געווען דער פאַרטרעטער פון די האַנטווערקער. אָבער איז אויך געווען גע־שעצט פון די אַנדערע טיילן פון דער באַפעלקערונג, ווייל זיין פרינציפּ איז געווען, אַז מיט קהלשע געלט דאַרף מען זיין מער שפּאַרזאַם, ווי מיט אייגענע.

איך געדענק מיין טאַטן ווען איך בין געווען אַ קינד. ער האָט אונדז דער־צויגן שטרענג, אָבער האָט געהאָט פאַר־שטענדעניש, ווען אַ קינד האָט צום ביישפּיל געזאָגט, אַז ער האָט מורא אַרויסצוגיין ביינאַכט אָדער אַריינצוגיין אין אַ פינצטער צימער, האָט ער אונדז אַנגענומען ביי דער האַנט און איבער־צייגט, אַז אַ מענטש דאַרף פאַר גאָרנישט מורא האָבן אויסער פאַר גאָט. זיין אַרגומענט האָט אונדז איבערצייגט. מיר זענען געווען נייַן קינדער און נאָך צוויי געזעלן, אָבער שבת האָט דער טאַטע מיטגענומען אַן אורח. ווען איך בין געווען אַ קינד האָב איך געפרעגט: פאַרוואָס האָסטו נישט געזאָגט יענעם אורח, נאָר גראָד דעם שמוציקסטן. ער האָט מיר געענטפערט, אַז דעם ריינעם וועט יעדער אייגער נעמען און דער נישט ריינער קען אָמאָל בלייבן אַליין, ווייל קיינער וועט אים נישט אַיינלאָדן און מען מוז האָבן רחמנות.

מיין טאַטע איז געווען פֿרעזידענט פון ביקור־חולים. ס׳איז צו אים אייַ־מאָל געקומען אַ גוי, וואָכניצקי דער שוסטער, און געזאָגט, אַז זיין 13־יאָרי־קער זון איז קראַנק און האָלט בייַם שטאַרבן. ער קען נישט רופן קיין דאָקטאָר. ווייל ער האָט נישט קיין געלט. מיין טאַטע האָט אים געגעבן אַ קוויטל פון ביקור־חולים פאַרן דאָקטאָר און דער גוויישער דאָקטאָר איז געווען פאַר־וווּנדערט, וואָס יידן העלפן אָפילו גויים. מיט אַ פאַרגעניגן פלעג איך זען ווי מיינע מאַמע־טאַטע האָבן געגעבן אַ גמילות־חסד יידישע הענדלער יעדן צו נאָכט. זיי פלעגן אפגעבן דינסטיק ביינאכט, ווייל דער טאטע פלעגט מיטוואָך פאַרן נאָך סחורה. מיטוואָך איז אוונט פלעגט וויידער געגעבן ווערן אַ גמילות־חסד, וואָס איז צוריקגעגעבן געוואָרן פרייטיק. די אַרבעט איז גע־גאַנגען רעגולער אַן קיין שום בוכהאַלטער און אלץ האָט גוט געקלאַפּט.

איך האָב אַמאָל באַמערקט ווי די מאַמע איז געגאַנגען באַרגן געלט, כדי צו קענען אָנהאַלטן די געווינהייט פון געבן אַ גמילות־חסד, פאַר די וואָס דאַרפן דאָס געלט צום האָנדל. הגם עס איז שבעטער געגרינדעט געוואָרן די יידישע ליר־קאָסע, האָט מיין טאַטע פאַרגעוועט דעם מנהג פון גמילות־חסדים ביז דער לעצטער צייט פון מיין זיין אין דער היים.

די גויים פון שטעטל האָבן אויך רעספעקטירט מיין טאַטן. עס פלעגט אפט טרעפן, אַז אַ גוי איז באַפאַלן אַ ייד. אבער דאָס האָט נישט געקענט געשען אין דער אַנוועזנהייט פון מיין טאַטן. דעם זעלביקן רעספעקט האָבן זיי אַרויסגעוויזן צו אונדזער גאַנצער משפחה, ווען מיר קינדער זענען גרעסער געוואָרן.

מיין טאַטע איז געווען זייער פרום. ער האָט אַבער געהאָט פאַרשטענדעניש פאַר וועלטלעכע ענינים און פאַרן מאַדערנעם לעבן. ער האָט נישט געקענט פאַרטראָגן, אַז פאַר די פורלישע קינדער זאָל זיין אַ שולע און פאַר יידן נישט. זינט די ערשטע יאָרן פון דער אומאַפהענגיקער פוילן און גלייך נאָך דער באַלשעוויסטישער אינוואזיע האָט ער געמאַכט באַמיאונגען און האָט אויסגעקעמפט, אַז מען זאָל עפענען אַ פאַלקס-שולע (פאַוושעכנע) פאַר יידישע קינדער. דער זשעלעכאָווער רבי האָט מיין טאַטן געמאַכט אַמאָל אַ פאַרוווּרף און האָט אים געזאָגט, אַז צוליב זוויי זאָכן וועט ער נישט האָבן קיין גן־עדן — ווייל ער לערנט די קינדער, אַז זיי זאָלן נישט מורא האָבן (שפּעטער האָט

אן אזכרה אויפן לאַסקאַזשעווער בית־עולם.

די אַנטהילונג פון דער מצבה אויפן קבר פון פערל שנייזלעדער ע"ה. (1929)

מען אויך נישט מורא פאר גאט) און פאר די באמיאונגען פאר א שולע אין לאסקאזשעוו פאר יידישע קינדער. ער האט זיך אבער פון דעם נישט אי־ בערגענומען. זיין אידייע איז געווען, אז מען קען זיין פרום און גלייכצייטיק לערנען וועלטלעכע לימודים.

איך געדענק, אז צו אונדז פלעגט קומען א מצבה־קריצער פון פולאוו. ער איז געגאנגען מיט מיין טאטן אין חדר. דערנאך האט ער געלערנט אין ישיבות און האט געזאלט ווערן א רב. יעדעס מאל ווען ער איז געקומען נעמען באשטעלונגען אויף מצבות פלעגט ער זיך אויפהאלטן ביי אונדז. די ערשטע צייט איז ער געווען אנגעטאן יידישלעך, מיט א קאפאטע און פאות. מיט איין מאל איז ער געקומען ראזירט און אנגעטאן אין א קורצן אנצוג. מיין טאטע האט געהאט מיט אים א שארפע דיסקוסיע. אבער שפעטער האט עס זיי נישט געשטערט צו בלייבן גוטע פריינט. זיין מיינונג איז געווען, אז מען דארף זיין צו גאט און צו לייטן.

זינט איך געדענק איז ער געווען דאזאר און אויך ראטמאן פון דער שטאט־פארוואלטונג נאכדעם, ווי די יידן האבן געהאט א פראפארציאנעלע פארשטייערשאפט. איך גלויב, אז ביזן קריג האט ער געהאט די אלע פונק־ ציעס. אין דער צייט פון חודבן האט ער ווייזט אויס נישט פארנומען קיין שום פונקציע און איז געשטאנען מן הצד. לויט די ידיעות זענען די אנפירער געווען יונגע.

דער רב הענעך ארנער

איך געדענק נישט פונוואנען ער איז געקומען קיין לאסקאזשעוו. א יד א בן־תורה איז אים אבער שווער אנגעקומען צו רעדן. געווען איז ער א קא־ זיאנער רב און אלץ האט געזאלט דורך אים זיין קאנטראלירט. אבער ווען ער האט זיך געדארפט פארשטעלן פאר די אויטאריטעטן האט ער מיטגענומען מיט זיך משה וואלדמאנען, כדי ער זאל אים באשיצן. געווען איז ער א ווילער מענטש. עס פלעגט געשען, אז ער האט נישט באקומען זיין לוין און ער האט געזאגט, אז ער וועט נישט פסקענען קיין שאלות און נישט דערפילן אנ־ דערע פונקציעס. היינט וואלטן מיר עס אנגערופן שטרייק. געזאגט האט מען אז עס איז די שולד פון דער רביצין טאבעלע. לויט די לעצטע ידיעות האט ער דירעקט גערופן צום ווידערשטאנד קעגן די דייטשן אין דער צייט פון חורבן. ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם.

מימין לשמאל: אריה בן ציון, יוסף בן נון ואברהם בן דוד בפגישה עם ראש הממשלה.

די חברה קדישא

לויט מיר איז די חברה קדישא געווען איינע פון די הויפט־אינסטיטוציעס אין יידישן לעבן אין די קליינע שטעטלעך. זי איז געווען אין די הענט פון די הויפט־אנפירער פון שטעטל. אין לאסקאזשעוו איז בראש פון דער חברה געשטאנען משה וואלדמאן. מיט אים צוזאמען איז געווען אליקום לוי־בעלסקי. אנדערע דערמאן איך זיך נישט. איך געדענק אבער יצחק שנייד־לעדער. די ארבעט איז געווען ארגאניזירט און איינגעטיילט צווישן די האנט־ווערקער. די שניידערס צום ביישפיל פלעגן צוגרייטן די קרקע אויפן בית־עולם. וועז עמיצער איז געשטארבן, איז די ארבעט אויסגעפירט געוואלן אויטאמאטיש. לויט דער רייַ איז יעדער איינער גערופן געוואלן אויסצופירן די ארבעט און קיינער האט זיך נישט אפגעזאגט. אלץ איז פינקטלעך אויסגעפירט געוואלן.

עס זענען געווען פאלן, וועז עס איז געשטארבן א רייכער ייד, וועלכער איז געווען ביים לעבן קארג און האט זיך נישט געלאזט קאסטן פארן קהל. מען האט דער משפחה צוגעשטעלט א חשבון פאר דער קבורה. קיין סך אזעלכע פאלן זענען ביי אונדז אין שטעטל נישט געווען. וועז עס איז אבער געשען, פלעגן פארקומען הייסע דיסקוסיעס. איין מאל אין יאר, איןווינטער, האט די חברה קדישא געמאכט א סעודה. אלע מיטגלידער זענען געקומען זיך משמח זיין. געווען איז עס ווי דער לוין פאר די אלע, וואס האבן זיך באטייליקט אין דער ארבעט אין פארלויף פון יאר.

די חברה ביקור־חולים

די חברה ביקור־חולים האט געהאט אלס אויפגאבע צו באזוכן קראנקע און אויך צו העלפן אן ארעמען קראנקן, וועמען זי האט געגעבן א קוויטל פארן פעלדשער. דער פעלדשער הערשל ניימאן האט אבער אויך געהיילט אומזיסט און פלעגט נאך אפילו שיקן דעם חולה א ביסל הון־ייך אדער א גוטע זופ, כדי ער זאל קומען צו זיך.

די חברה ביקור־חולים האט זיך געפירט אן א בודזשעט. איך האב אמאל געהערט א דיסקוסיע בעת וועלכער הערשל פעלדשער האט געזאגט צו מיין פאטער, אז ער וועט אים שיקן א סעקוועסטראטאר צו איינמאנען דאס געלט פאר אלע וויזיטן ביי די קראנקע. ביידע האבן געלאכט. הערשל ניימאן.

אַ גרופּע מיטגלידער פון דער „קולטור־ליגע" אין לאַסקאַזשעוו.

שטייען (פון רעכטס): אפרים-פּנחס גאַלדנאַדעל, חנה שאַלאַט, הענרי שניידלעדער
יהודית גאַלדנאַדעל, משה פיינזילבער
זיצן (פון רעכטס): רבקה גאַלדנאַדעל, הענטשע פיינזילבער־גאַלדנאַדעל, משה
גאַלדנאַדעל, באַשע נייטאַן־שניידער, אסתר שניידלעדער-בריוו

דער פעלדשער איז אַליין געווען אַ קראַנקער מענטש. ער האָט זיך אבער באַטייליקט אין אַלע קהלשע פונקציעס. ער איז געווען דאָזאָר און ראַטמאַז אוז איז תמיד געווען גרייט יעדן צו העלפן.

ביז איצט האָב איך געשריבן וועגן קהלשע אינסטיטוציעס. עס זענען אַבער אויך געווען פאַרשידענע גרופּעס, אין וועלכע יידן האָבן זיך אויס־געלעבט. עס זענען קודם כל געווען די חסידישע שטיבלעך, ווי צום ביישפּיל דאס שטיבל פון די גערער חסידים. צווישן זיי זענען געווען זילקעס זין, די

גאלדבערגס, די קאן, יאסל לערנער און נאך אנדערע, וואס זייערע נעמען געדענק איך נישט. יעדער איינער פון זיי האט זיך תמיד באמיט צו ברענגען נייעס. שבתים און ימים טובים האבן זיי געפראווט מיט געזאנג. יעדן שבת צו נאכט האט געזונגען זייער כאר, וואס איז געווען גוט ארגאניזירט. זיי זענען געווען די טאן־געבערס פון נייע געזאנגען. זיי האבן געלעבט צווישן זיך חבריש.

געווען איז אויך א חסידים־שטיבל פון די פאריסאווער און געווען איז אן אלעקסאנדרער שטיבל, בראש פון וועלכן עס איז געשטאנען אליקום לוי בעלסקי. דאס פאלק אבער האט געהאלטן פון זשעלעכאווער רבין, וואס זיין ברודער יאנקעלע האט געהאט זיין שטיבל און דער רבי אליין איז געקומען איין מאל אין יאר באזוכן לאסקאזשעוו. דער עולם האט פארשטענדלעך אויסגענוצט די גלעגנהייט און איז גלאפן נעמען ביים רבין א קוויטל. האט דערוואַרט פון אים הילף.

בן - ציון שטערן

ער איז געווען, ווי מען האט עס אנגערופן דער פראשענייעס־שרייבער (דער שרייבער פון ביטעס). צו יענער צייט איז ער געווען פארעכנט אלס מענטש מיט א געוויסער בילדונג. ער האט געקענט אייניקע שפראכן — רוסיש, פוליש, דייטש. ער האט געהאט א צוטריט צו דער גמינע. ער האט זיך באשעפטיקט מיט די אפיציעלע ענינים פון לעבן אין שטעטל. ער האט עס געהאט די פארבינדונג אין אלע אפיציעלע אנשטאלטן און געקענט אלע אפיציעלע מעלדונגען. גלייכצייטיק איז ער געווען דאזאר און א געוויסע צייט אויך ראבמאן.

ער האט געהאט א הארטן כאראקטער, אבער איז געווען ערלעך ביים אויספילן די פונקציעס. ער האט געפונען צייט צו אפגעבן זיך מיט די שטעטלדיקע ענינים, הגם ווי יעדער איינער איז ער געווען באשעפטיקט מיטן קאמף פארן לעבן און פאר פרנסה.

ברוך וויטמאן

ברוך וויטמאן איז געווען א ייד צוגלייך מיט אלע. קיין באזונדערע בילדונג האט ער נישט געהאט. איך געדענק ניט צי ער האט געקענט צומאל

זיך אונטערשרייבן. ער איז אַבער געווען דער סאַלטיס פון שטעטל. פֿון פּאַר איז ער געווען, ווי איך גלויב, אַ שניידער. איך האָב אים אַבער קיינמאָל נישט געזען ביי דער אַרבעט. געאַרבעט האָט ער אין דער גמינע. אַ דאַנק אים זענען אפשר טויזנטער מענער געוואָרן לעגאַליזירט. מענטשן פון גאַנץ פוילן, וואָס האָבן צוליב פאַרשידענע סיבות נישט געקענט באַקומען קיין דאָקומענטן פלעגט ער איינשרייבן אין לאָסקאָזשעוו. ער האָט באַוויזן צוזאַמען מיטן גמי־נע־סעקרעטאַר מאַיעק צו ראַטעווען אַ ביסל יידן. אַ דאַנק אים האָבן אַ סך יידן געקענט אַרויספֿאָרן קיין אַמעריקע, קיין דרום אַמעריקע אַדער אפילו קיין פֿראַנקרייך און אויך קיין ישראל. אַזוי איז זיין טעטיקייט אַנגעגאַנגען ביז 1925. נאָכדעם איז ער אַליין אַוועקגעפֿאָרן צוערשט קיין ארגענטינע און דערנאָך איז ער אַנגעקומען אין פּאַריז, ווו ער האָט געלעבט ביז 1930. ער האָט געגאָסן פון אַן אַמעסטיע אין פוילן און איז צוריקגעקומען קיין לאָס־קאָזשעוו. ער האָט געגלויבט צו קענען אויסלעבן זיינע יאָרן אין דער שטאָט, אין וועלכער ער האָט געלעבט און געאַרבעט.

דער קריג איז אַבער געקומען און מיט אים די נאַציס. ער האָט איבער־געלעבט דעם גאַנצן פיין מיט די אַרעסטן, ערובניקעס און פייניקונגען, די ערשטע קרבנות אין אַקטאָבער 1939. געווען איז ער אַ מיטגליד אין דער חברה קדישא און אַלץ איז דורכגעגאַנגען דורך זיינע הענט אונטער דער אַנפירונג פון מיין טאָטן און אליקום לובעלסקי, וואָס זענען געווען די פירער פון דער חברה. אין 1942, ווען די דייטשן האָבן אַנגעהויבן ארויספירן די יידן פון לאָסקאָזשעוו, האָט ער זיך אַנגעטאָן אין אַ טלית און איז אַוועק אויפן בית־עולם. דאָ האָבן אים די נאַציס דערשאָסן. ער איז געפאַלן ווי אַ קדוש.

* *
*

מרדכי ניימאַן האָט געהערט צום יינגערן דור. ער האָט פארטראָטן זיין פאָטער הערשל ניימאַן און איז געוואָרן ראָטמאַן אין דער גמינע. געווען איז ער אויסגעקאָכט אין אַלע שטאָטישע ענינים. דאָך אַבער האָבן די דייטשן אים געמומען באַלד, ווי זיי זענען אַנגעקומען. אלס איינעם פון די ערובניקעס. די פאַליאַקן פון שטעטל האָבן אים אויסגעזוכט, אַז ער זאָל זיין פון די ערשטע קרבנות. ער איז אומגעקומען נאָך אין אַקטאָבער 1939.

דער לאַסקאַזשעווער
פעלדשער הערשל ניימאַן
הדס ניימאַן, די פרוי
פון פעלדשער

זיין פרוי, רייזל פיינזילבער האט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פוילישער פרוי. זעקס וואָכן פאר דער באַפרייאונג האבן די פאליאקן פון שטעטל זי אַנט־דעקט און זי שוידערלעך דערמאַרדעט. זיי האבן זי, ווי קאַניבאַלן, צעריסן אויף שטיקער. דערצו זענען געווען פעאיק אונדזערע פוילישע שכנים אין שטעטל.

* *
*

די ביים לעבן געבליבענע לאַסקאַזשעווער האבן מיר דערציילט, אַז ווען מען האט געמאכט דעם גרויסן סאבאַלעוו האט מיין טאַטע נאך געהאט מיט זיך מיין יינגסטע שוועסטער געלע. און זי האט שוין געהאט אַ חתן, בערנהאַלץ, לייבלס אַ זון. מיין טאַטע האט באשלאסן צו באַהאלטן געלע ביי אַ פאליאק. אונדזערס אַ גוטן פריינט. דער פאליאק האט זי צוגענומען מיטן ביסל גוטס, וואס איז געבליבן און עס איז געווארן אפגערעדט, אַז פון צייט צו צייט

זאָל זי געבן נייעס. היות עס זענען נישט געווען קיין נייעס פון מיין שוועסטער במשך פון אַ פאָר וואָכן, איז איר חתן אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ, כדי געוואָר צו ווערן ווו זי איז. אַ פאָר טעג זענען פאַרלאָפן און ער איז נישט צוריק־ געקומען און אויך פון זיך נישט געלאזט הערן. דאָמאָלסט איז מיין טאָטע אַליין אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ. ער איז געגאַנגען צום פויער פרעגן ווו די קינדער זענען. דער פויער האָט אים געזאָגט: וואַרט, איך וועל דיך אהינפירן ווו זיי זענען. מיין פאָטער האָט אַבער באמערקט, אַז ער גייט נעמען געווער און איז אַנטלאָפן .דער פויער האָט אים נאָכגעשאָסן און האָט אים פאַרוווונדעט מיין טאָטע האָט פאַרשטאַנען וואָס איז געוואָרן מיט די קינדער. נאָך אַ פאָר וואָכן פון אויסבאָהאָלטן זיך אין וואלד האָט ער זיך באקלערט, אַז היות ער האָט שוין נישט די קינדער, מוז ער נקמה נעמען פון פאָליאָק. ער איז אַוועק צו געסטאָפּאָ און איבערגעגעבן, אַז דער פאָליאָק האָט דערהרגעט צוויי מענטשן. עס איז פאַרגעקומען אַ פראָצעס און דער פויער איז באפרייט געוואָרן צוליבן מאַנגל פון באוויזן. זייענדיק אין תפיסה האָט מיין טאָטע פארלאַנגט, אַז מען זאָל זוכן אין דער געגנט. מען האָט באלד געפונען די צוויי קערפערס. דער פאָליאָק איז פאראורטיילט געוואָרן צום טויט, אַבער נישט פאָר דערמאָרדן צוויי פערזאָן. נאָר פאָר האָלטן אומלענאָל געווער.

מיין טאָטע איז דערנאָך דעפאָרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקע, ווו ער איז אומגעקומען מיט דער גאַנצער עדה יידן פון שטעטל. איך וועל מיין טאָטע דעם קדוש אפגעבן כבוד און זאָגן, אַז פונקט ווי זיין גאַנץ לעבן האָט ער זיך געווידמעט פאָר קהל און פאָר גערעכטיקייט, אזוי האָט ער פאָר זיין אומ־ קום באוויזן צו נעמען נקמה פון די, וואָס האבן מיטגעאַרבעט מיט די נאַציס ביים מאָרדן יידן, כדי זיי זאָלן באָקומען זייער שטראָף.

הערשל שניידער

זלמן קאַשקעוויטש (ישראל)

די גמילות־חסד־קאַסע

אין יאָר 1918, גלייך נאָכן סוף פון 1־טן וועלט־קריג, האָט דער דזשאָינט געפירט אין פוילן אַ לעבהאַפטע הילפס־טעטיקייט. צווישן אַנדערע האָט דער דזשאָינט געהאָלפן גרינדן גמילות־חסדים־קאַסעס אין כמעט אַלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן. אויך ביי אונדז אין לאָסקאַראָוו איז געגרינדעט געוואָרן אַזאַ גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס האָט געבראַכט אַ סך נוץ און הילף דער אַרעמער יידישער באָפעלקערונג פון שטעטל.

פון 1925 ביז 1938 האָבן די פֿאַריסאָווער חסידים געהאָט די השפעה אויף דער אָנפירונג פון דער קאַסע. אין דעם יאָר האָט אַ גרופּע יידן, צווישן וועל־כער עס זענען געווען וועלוול באַרנשטיין, לייבל באַרנהאָלץ, יצחק שנייד־לעדער, משה פערלשטיין און דער בוכהאלטער פון דער קאַסע מאָטל האַראַ־וויץ, זיך געוועדעט צו מיר, אַז איך זאָל אָנפירן מיט דער אַרבעט פון דער קאַסע. די עקאָנאָמישע סיטואַציע פון דער יידישער באָפעלקערונג אין שטעטל איז געווען זייער אַ שווערע. דער אַנטיסעמיטיזם איז געוואָרן שטאַרקער פון טאָג צו טאָג; ביי די יידישע געשעפטן זענען געשטאַנען פּיקעטן, וואָס האָבן נישט צוגעלאָזט קיין קריסטלעכע קונים. אַ סך יידישע געשעפטן האָבן ממש געהאָלטן בײַם אונטערגיין. אין דער לאָגע האָט די גמילות־חסד־קאַסע געקענט שפּילן אַ וויכטיקע ראָלע אין העלפן די קליינע קרעמערלעך.

די אָנפירער פון פֿאַריסאָווער חסידים זענען אויך מסכים געווען און עס איז געשאָפן געוואָרן אַ נייע פֿאָרוואָלטונג. איך בין אויסגעווײַלט געוואָרן אַלס פֿרעזעס, מאָטל האַראָוויץ אַלס בוכהאלטער און אַלס מיטגלידער פֿון דער פֿאָרוואָלטונג: יצחק שנײַדלעדער, משה פערלשטיין, בנימין בייזמאַן, יעקב אשר בעקער. איטשע מאיר גאָלדבערג און חיים ראָטפֿאָס.

אין קאַסע איז קיין גרויס נישט געווען. אַלץ איז געווען צעליען. מיר האָבן זיך געזומען ענערגיש צו דער אַרבעט און אין פֿאַרלויף פון אַ האַלב

יאָר האָט זיך די גאַנצע געבאָרגטע סומע ווידער געפֿונען אין אומלויף. קיין שום געריכטלעכע מיטלען איז נישט נויטיק געווען אַנצוווענדן. די קאָסע האָט אַנגעהויבן נאָרמאַל צו אַרבעטן.

אין יענער צייט האָט אין פוילן געהערשט די פֿאַליטיק פון אַזוי גערופענעם „אַוושעם", ד. ה. באַיקאָט יאָ („אַוושעם"). אַבער שלאָגן ניט. ליידער האָבן די פֿאַליאָקן מיט באַיקאָטירט דעם יידישן האַנדל און סיי געשלאָגן. דער יידישער קליין־האַנדל איז כמעט פולשטענדיק חרוב געוואָרן. די גמילות־חסד־קאָסע האָט זיך באַמיט צו טאָן דעם מאַקסימום, כדי צו לינדערן די נויט פון די קליין־הענדלער און העלפן זיי מיט געלט, כדי זיי זאָלן נישט אַרויסגעשטויסן ווערן פון זייערע ענוג קליינע און שוואַכע עקזאַמישע פֿאָזיציעס.

דער גמילות־חסד־קאָסע איז געלונגען צו צעברעכן דעם ניי געשאַפֿענעם פוילישן שטעפער ־ קאָאָפּעראַטיוו, וואָס האָט זיך געשטעלט אלס ציל צו פֿאַרניכטן דעם יידישן שטעפער־אַרבעטער און בעל־מלאכה. דער פוילישער שטעפער־קאָאָפּעראַטיוו האָט אַראָפּגעבראכט א שטעפער־מייסטער פון פויזן און ער האָט אַנגעהויבן צו פירן מיט זיינע אויסגעלערנטע יונגען א נישט אַרנטלעכע און נישט מענטשלעכע קאָנקורענץ קעגן די יידישע שטעפער. אגב זענען די זעלביקע יונגען געווען אויך די פיקעטן, וואָס האָבן נישט צוגעלאָזט די קריסטלעכע קונדן צו די יידישע געשעפטן און צו די יידישע שטעפער. עס האָט געהאָלטן ביי א פֿאַנאַנדערפאַל פון גאַנצן שטעפער־פֿאַך אין שטעטל. א דאַנק דער אינטערוועניץ און דער הילף פון דער גמילות־חסד־קאָסע איז דער פוילישער קאָאָפּעראַטיוו אונטערגעגאַנגען און דער פויזנער מייסטער איז קוים מיט גאַנצע ביינער אנטלאָפן פון לאָסקאַראָוו. ס׳איז געשען אין שבועות 1938. די אייגענע „נארא"־חברים האָבן דעם פוילישן שטעפער־מייסטער אָפּגעגאָסן מיט טינט. זייער א סך האָט דערצו מיטגעהאָלפן ברכה לובעלסקים מאַן, וועלוול.

זאָל מיר דערלויבט זיין צו פֿאַרצייכענען, אַז איינער פון די געטרייעסטע מיטאַרבעטער פון דער גמילות־חסד־קאָסע איז געווען יצחק שניידלעדער. ער פלעגט שוין שבת־צו־נאָכט וויסן וועמען מען דאַרף זונטיק פרי געבן א הלוואה. ער האָט געקענט יעדן איינעמס נויט און באַדערפֿעניש. ער פלעגט באַזוכן א סך היימען, זיך אויספֿרעגן און אויסקוקן, כדי עס זאָל חלילה נישט אָפּגעהאָלטן ווערן די הלוואה. ער איז געווען איינער פון די ליבטיקסטע געשטאָלטן אין שטעטל.

ביסלעכווייז האָט זיך די גמילות-חסד־קאַסע אַזוי אנטוויקלט, אַז זי האָט אָנגעהויבן שפילן אַ וויכטיקע עקאָנאָמישע און אויך פּאָליטישע ראָלע. אין יאָר 1939 האָט די גמילות־חסד־קאַסע אַרויסגעשטעלט אירע אייגענע קאַנדידאַטן צו דער גמינע. די קאַסע האָט געגאָסן פון דער אונטערשטיצונג פון אַ גרויסער מערהייט אין שטעטל און האָט דורכגעפירט צוויי ראָטמענער: יצחק שנייַדלעדער און דער שרייבער פון די שורות.

לאָסקאָראָוו האָט געדינט אַלס וויכטיקער צענטער פאַר די באַיקאָט־אַקציעס פון די טרויעריק־באַרימטע „נארא" ־ כוליגאַנעס. זיי פלעגן צעווארפן יידישע סטראָגאַנעס אויפן מארק. צעראַבירן די סחורה און זי צעווארפן. מיר האָבן אייניקע מאָל אינטערוועניִרט ביי די מאכט־אָרגאַנען, אבער אָן קיין שום רעזולטאַט. די גמילות־חסד־קאַסע פלעגט יעדעס מאָל העלפן מיט געלט־הלוואות דעם רואיניִרטן קרעמערל.

די קאַסע האָט אויך געפּירט אַן אויפקלערעריש אַרבעט צווישן אירע מיטגלידער. זי האָט אַפּעלירט צו אירע מיטגלידער. אַז זיי זאָלן זיך קעגנשטעלן די כוליגאַנעס און נישט לאָזן זיך צעראַבירן דורך די באַנדיטישע פּיקעט־ניקעס. די אויפקלערעריש אַרבעט האָט אָנגעהויבן ווירקן און די פּאניק פון אַנטלויפֿן בעת אַן אַנפאַל האָט זיך א שפּאר ביסל אָפּגעשטעלט. אין אַ סך פאַלן האָבן יידישע קרעמער זיך קעגנגעשטעלט די פּיקעטן.

אין די ערשטע מלחמה־טעג האָט די קאַסע נאָך אַרויסגעגעבן הלוואות. די לעצטע הלוואה אייידער די דייטשן זענען אַריינגעגאַנגען אין שטעטל איז אַרויסגעגעבן געוואָרן ערב ראש־השנה. איך בין אין אַנהייב קריג געגאַנגען קיין סאַבאַלעוו. אַבער אייידער איך האָב פֿארלאָזן לאסקאָראָוו האָב איך מיטן בוכהאַלטער מאָטל האָראָוויץ געשלאָסן די קאַסע און איינגעפּאַקט די ביכער. דערמיט האָט זיך געענדיקט די טעטיקייט פון דער גמילות־חסד־קאַסע. אויך אירע מיטגלידער האָבן ליידער פאַרענדיקט זייער לעבן. זיי זענען אומגעקומען פון די פאַרבלוטיקטע הענט פון די נאַצי־תלינים.

די קולטור־טעטיקייט און פּראָפעסיאָנעלע פאריינען אין לאָסקאָראָוו

איך געדענק אַ קולטור ־ פאַרזאַמלונג פון דער לאסקאָראָווער יוגנט. זי איז פאַרגעקומען אין יאָר 1922 אָדער 1923. די פאַרזאַמלונג איז פאַרגעקומען אין דער היים פון גיטל אסתר האָראָוויץ (יאָנטשעס טאָכטער), נעבן דער סאַבאַלע־

A group of men and women gathered outside a building, 1927.

וועל בריק. די פאַרזאַמלונג האָט געפירט וועלוול לובעלסקי און עס האָבן זיך איז איר באַטיליקט אַרום אַכציק פּראָצענט פון דער שטעטלדיקער יוגנט. עס זענען אַנוועזנדיק געווען יוגנטלעכע אַרבעטער פון פאַרשידענע פאַכן און אויך סוחרישע קינדער. זיי זענען געווען זייער פאַרשידנאַרטיק געקליידעט: אין רעקלעך, אין יידישע היטלען, מיט לאַנגע קאַפאָטעס און אויך מיט מאָדערנער קורצער קליידונג.

די יוגנט איז נאָך אין יענער צייט געווען אומפאַרטייאיש. קיינער האָט נאָך קיין אַנונג נישט געהאַט וועגן אידיין אָדער פאַרטייען. די פארזאַמלונג האָט אויסגעוויילט די ערשטע פאַרוואַלטונג. דער פאַרזיצער פון דער פאר־וואַלטונג איז געווען וועלוול לובעלסקי. קיין לאָקאַל צו דער טעטיקייט איז נישט געווען. דאָך האָט די פאַרוואַלטונג אַנגעהויבן אַ געוויסע ארבעט. זי האָט געשאַפן אייניקע קרייזן, וואָס פלעגן זיך פאַרזאַמלען אין וועלדל אויף דעם לעטניסקא ־ פעלד. גרופעסווייז פלעגן די יוגנטלעכע לייענען ביכער, לערנען, סטודירן פאַרשידענע עקאָנאָמישע, סאציאלע און פאָליטישע פראָגעס.

פאַר דער יוגנט, בפֿרט פאַר די אַרבעטנדיקע יינגלעך און מיידלעך, וואָס זענען גאָנצע טעג אָפגעזעסן אין די וואַרשטאַטן. האָט זיך געעפנט אַ נייע וועלט. זיי האָבן פריער נישט געווסט, וואָס עס איז אַ בוך אָדער אַ צייי־טונג. איצט האָט זיך פאַר זיי געעפנט אַ קוואַל פון וויסן און זיי האָבן פון אים געשעפט מיט פולע הענט. די נייע אטמאָספער האָט אויך געשאַפן נייע אום־שטענדן. עס האָבן זיך אויסגעבילדעט ראָמאַנטישע פאַרלעך, וואָס דאָס שטעטל האָט ביז איצט בכלל נישט געקענט.

די דאָזיקע פאַרזאַמלונגען אין וועלדל זענען געווען די ערשטע טריט פון דער לאָסקאַראָוער יוגנט צו דער נייער, פאַר זיי ביז איצט אומבאַקאַנ־טער, וועלט. פונדאָנען האָבן זיך עס שפּעטער צעוואַקסן און פאָנאַנדערגע צווייגט די פאַרשידענע אידיין, ריכטונגען און פאַרטייען ביי דער יוגנט.

אַ האַלב יאָר שפּעטער האָט אַ גרופּע יוגנטלעכע מיט וועלוול לובעלסקי בראש געגרינדעט די ערשטע פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען אין שטעטל: דעם נאָדל־פאַריין און דעם לעדער־פאַריין. די דאָזיקע פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען האָבן געגרינדעט אַ ביבליאָטעק פון יידישע ביכער און די גאָנצע יוגנט איז געווען אַבאָנירט אין דער ביבליאָטעק. זיי האָבן אויך געפירט אַ לעבהאַפטע קולטור־טעטיקייט אין זייער אייגענעם לאָקאַל. עס זענען דאָרטן פאַרגעקומען קעסטל־אָוונטן, פאַרלעזונגען און לעקציעס. עס זענען געקומען פרעלעגענטן.

פועלי-כפרים על כיתת "מלאכת-אדמה" אל כינרת (6. 8. 1930)

[ראשון, שלישי מימין עזי לוברני : שמואל בלומנזון, שמע לאפרוסין, אריה מיכלין, יעקב רפיר. שני עזי לוברני : בנו הבכור יהושע בן-צבי, אריה בן-גמר, בנו מיכאל, אליעזר רפיר. מימין לשמאל עזי לוברני : לאוזן בן-גמר, 2) שמע פרוסין, 3) יעקב מיכלין, 4) שמע אזולי רפיר. שמואל עזי לוברני : 9) אליעזר ינאי, 7) אריה פרוסין, 8) אליעזר לוברני, 6) לוי בלומנזון, 5) בנימין בן-צבי, 10) שמואל מיכלין, 11) יצחק פאפניהיים.]

וואס האבן געהאלטן רעפעראטן אויף ליטעראַרישע און סאציאל־עקאנאמישע טעמעס. צווישן אנדערע איז געקומען מלך ראוויטש, וועלכער האט געהאלטן א רעפעראט וועגן פרץ מארקישן. קיין עקאנאמישע אקציעס האבן די פראַ־פעסיאנעלע פאַרײַנען נישט אונטערגענומען. די וואַרשטאַטלעך אין שטעטל זענען געווען קלײַנע און די באַדינגונגען פון ארבעט האבן נישט דערלויבט קיין שום אקציע.

שפעטער האט זיך אויסגעבילדעט ביי די פראַפעסיאנעלע פאַרײַנען א קרײז פון רעפערענטן און דער קרײז האט א סך בייגעשטייערט צו דער פארשטאַר־קונג פון דער קולטור־טעטיקייט אויף דער יידישער גאס. עס האבן זיך אנגע־הויבן צו אויסבילדן די ערשטע אידעאלאגישע און פארטייאישע גרופעס. איינע אזא גרופע האט פארלאַזן די פראַפעסיאנעלע פאַרײַנען און געשאפן די ציונים־טישע ארגאניזאציע. א צווייטע גרופע האט געגרינדעט א פאלקס־ליגע און אויך די גרופע האט פארלאַזן דעם פאַרײַן און געדונגען אן אייגענעם לא־קאל .לאַנג האט זי אבער נישט אויסגעהאלטן און זי איז צוריקגעקומען צו די פראַפעסיאנעלע פאַרײַנען.

די גרעסטע און דאמינירנדיקע אין די פראַפעסיאנעלע פאַרײַנען איז גע־ווען די לינקע גרופע. וואס האט אַרײַנגעצויגן אין אירע רייען א גרויסן טייל פון דער יוגנט אין שטעטל.

נאך שפעטער האבן די פראַפעסיאנעלע פאַרײַנען געגרינדעט א ספאַרט־קלוב מיטן נאמען „יוסשניא". דער קלוב האט געשפילט א גרויסע ראלע בי־פארמעסטונגען מיט פוטבאל־מאנשאפטן פון די ארומיקע שטעטלעך. זייער אפט זענען געווארן איינגעארדנט אויספלוגן, וואס האבן אויך געדינט פאר פאלי־טישע צוועקן.

דער דראמאטישער קרײז, וואס איז געשאפן געווארן באלד נאך דער ער־שטער קולטור־פארזאמלונג. האט אויסגעפירט אזעלכע פיעסעס, ווי: „די זיבן געהאנגענע" מיט אפרים בריוו אין דער הויפטראל, „צוויי קונילעמל" מיט הערשל שניידער און ישראל בריוו אין די הויפט־ראלעס, „געלט, ליבע און שאנדע" מיט משה גאלדנאהעל און פייגע לובעלסקי, „הערצעלע מיוחס", „שרה שיינדל פון יעהופעץ", „מאטקע גנב" א. א. דער דראַם־קרײז פלעגט מיטן דאזיקן רעפערטואר באדינען די ארומיקע שטעטלעך און איז געווען א דאנק דעם באקאנט אין דער גאנצער געגנט. די מיטגלידער פון דראמאטישן קרײז

זענען געווען: וועלוול לובעלסקי, רעזשיסאר (געשטארבן אין פראנקרייך), ישראל בריוו (אומגעקומען), אפרים בריוו (פאריז) רבקה בריוו (אומגעקומען), הנטשע הימעלפארב (אמעריקע) חיה בריוו (פאריז), פראדל קאשקעוויטש (אומגעקומען), משה גאלדנאדעל (פאריז), פייגע לובעלסקי (פאריז), הערשל שניידלעדער (פאריז), משה בריוו (אומגעקומען). און נאך אנדערע. אין א רייי פיעסעס און געזאנג־נומערן האט אנטיילגענומען משה קאשקעוויטש (אין רוסלאנד).

פון יענער ערשטער קולטור־פארזאמלונג זענען עס ארויסגעקומען די גרינדער פון א האנטווערקער־פאריין, וואס האט זיך שפעטער צעפאלן און עס זענען ארויסגעוואקסן די פארשידענע פארטייען און ארגאניזאציעס פון לינקס ביז רעכטס.

זלמן קאשקעוויטש

יעקב קריסטאל (ישראל)

די ערשטע שטראלן

קיין לאסקאזשעוו בין איך צום ערשטן מאל אנגעקומען אין יאר 1905 געקומען בין איך דאמאלס פון שטעטל זשעלעכאוו. געווען איז לאס־קאזשעוו צו יענער צייט א וויקעט שטעטל — נישט באוואקסן, נישט באוא־סערט און נישט באשטיינערט. הער אייניציקער וועג, וואס מען האט דאמאלסט אויסגעפלאסטערט מיט שטיינער איז געווען דער וועג צום קריסטלעכן בית־עולם. דער מארק און א ריי גאסן, ווי די גארוואלינער, די שול־גאס, זענען געווען אן שטיינער און ווינטער צייט איז דארט געווען א טיפע בלאטע.

עס זענען אויפגעקומען אייניקע רייכע יידן, ווי משה אלבוים, דוד בי־דערמאן, אליעזר מיקאווסקי, די משפחה פיינזילבער. זיי זענען עס געווען די פני פון שטעטל. די לאסקאזשעווער קולטור האט זיך געפונען אין די קליינע ישיבות. אין וועלכע עס האבן געלערנט די בחורים פון די נגידים. אין יענעם 1905־טן יאר האבן אייניקע פון זיי אויך ארייגעקוקט אין די טריף־פסול־ביכלער. אין דער מאדע זענען געווען מארקס, ענגעלס און באקונין. די טריף־פסול־ביכלער פלעגן זיי אונטערלייגן אונטער די גמרות. אייניקע פון די ישיבה־בחורים זענען אויסגעווארפן צו רעוואלוציאנערן און קעמפער פאר א סא־ציאליסטישן מארגן. זיי זענען אבער אוועק פון זייער היים.

וועו איך בין אנגעקומען קיין לאסקאזשעוו איז געווען א צייט פון ערשטע שטרייקן אין דער געגנט. די הויפט־מלאכה אין שטעטל איז געווען גארבערייי. די פאבריקלעך זענען באשטאנען פון אייניקע ארבעטער און די בעלי־בתים האט מען געקענט פארעכענען צו דער קליין־בורזשואזיע. עס זענען אויך ג־ווען וואלד־סוחרים. ביי זיי זענען קיין שטרייקן נישט פארגעקומען.

סאבאלעוו האט געהאט אן אנדער אויסזען. דא איז געווען די באן־סטאנ־ציע און עס זענען דא געווען סוחרים פון זאלץ, נאפט און קוילן. די קינדער

פון די רייכערע משפחות זענען מיטגעצויגן געוואָרן מיט דער פרייהייט־באַוועגונג און זיי זענען געווען געצוווונגען צו וואַנדערן איבער דער וועלט. אגב האָט די משפחה הערצבערג, וועלכע איז פון סאַבאַלעוו אַרויסגעפאָרן קיין פאַלעניץ, אַ סך געהאָלפן די אויסוואַנדערער פון שטעטל.

פֿון די דערמאָנטע ישיבה־בחורים זענען אויסגעוואָקסן וועלטפולע יונגעלייט, ווי מענדל באָרנשטיין, משה מלך, משה פיערניק און אַנדערע, וואָס האָבן געשפילט אַ גרויסע ראָלע בייַם באַווסטזיניק מאָכן די סאַבאַלעווער יונגט. דאָס קולטור־ווינקל אין לאָסקאָזשעוו איז געשאַפן געוואָרן בייַ דער משפחה מיקאָווסקי און בייַ הערשל נייַמאָן. דעם ערשטן פונק פון ליכט בייַ דער יונגט אין לאָסקאָזשעוו האָט אַנגעצונדן דער שרייבער פון די שורות. די ערשטע פאָרזאַמלונג אין לאָסקאָזשעווער וואַלד האָט אַרגאַניזירט יאַנקל מינצקער. דעם ערשטן שפאַציר מיט אַ מיידל אין גאַס שבת האָט געמאַכט יעקעלע. ער האָט שפאַצירט מיט שאָשע מיקאָווסקי און פֿון אַלע פענצטער האָט מען געטייטלט מיט די פינגער: אָט גייען זיי פריי און אַן מורא. די פרייהייט האָט אַנגעשטעקט אַ גרויסן טייל פון דער יונגט אין נאַענטן שטעטל. עס זענען געשאַפן געוואָרן פאָרשידענע קולטור־גרופעס. דער געדאַנק פון אַ פֿריי לעבן איז אַריינגעדרונגען אין די מוחות.

די פרייהייט האָט זיך געלאָזט פילן און עס זענען פאָרגעקומען שטוינענדיקע עפיזאָדן. אָט זענען אַ געוויסן פרייטיק געקומען יעקעלע מיט שאָשען צום בעל־עגלה יצחק שלמה. וועלכער האָט געהאָט אַ פאָרעלטערטע בריטשקע און אַן אויסגעדאָרט פערד. ער וואָרט אויף משה אלבוים. קיין באַסטאַנציע איז נאָך דאָמאָלסט אין לאָסקאָזשעוו נישט געווען און מען האָט געמוזט פאָרן מיט פֿערד און וואָגן. אָבער משה אַלבוים וועט נישט פאָרן מיט קיין אשה און יעקעלע וויל שאָשען נישט איבערלאָזן. דער קאָנפליקט מיטן בעל־עגלה איז געווען אַ שווערער.

די גאַנצע יונגט פון דער געגנט, פון אַלע שטעטלעך, ווי גאַרוואָלין. פאַריסאָוו. ריקע, לאָסקאָזשעוו און סאַבאַלעוו, איז געווען פאָרבונדן מיט יעקעלע מינצקער. אָט דערפאָר האָט דער בעל־עגלה זיך געמוזט רעכענען מיט יעקעלען; אָבער פון משה אַלבוים האָט ער פרנסה. סוף כל סוף איז מען דורכגעקומען. אַלע פֿאָרן און פאָרן אַריינפאָר אין שטעטל וועלן די צווייַ יונגע אַראָפגיין פון דער בריטשקע.

17 יאָר שפעטער. ס'איז שוין געווען לאַנג נאָכן ערשטן וועלט־קריג. משה

אַלבּוים קומט אין דער וואַרשעווער קהילה בעטן רחמיט. מען האָט אים געשטעלט אַ צו גרויסן קהילה - אפּצאָל. אין דער גמינע טרעפט ער יעקעלען, וועלכער איז אַ דאָזאָר. דער רייכער משה אַלבוים וועלט אויפֿגעציטערט. ער צאָפלט ממש און בעט זיך: ראַטעוועט מיך, מען וויל ביי מיר געלט. זיי מיינען, אַז איך בין נאָך משה אַלבוים, דער וואַלד-סוחר, אָבער דו ווייסט דאָך. אַז איך בין שוין מער נישט רייך, אַז איך האָב אלץ פאַרלאָרן. ער כאַפּט יעקעלעס הענט צו קושן. יעקעלע ענטפֿערט. אַז ער מעג זיין רואיק, ער ווייס זיין היינטיקע לאָגע.

שפּעטער האָט לאָסקאָזשעוו שוין געהאָט אַ באַן־סטאַנציע. יידן פֿלעגן פֿאָרן קיין וואַרשע, אָבער זיי האָבן געפֿרווט צו פֿאָרן אַן אַ בילעט. זיי פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן פון קאָנטראָלער אונטער דער באַנק. אָמאָל האָט אַ שייגעץ אויסגעוואָקסן פֿאָר אזא יידּ, וואָס איז אַרויסגעקראָכן נאָכדעם, ווי דער קאָנטראָלער איז פֿאַרבייגענאַנגען. כ׳האָב דעם שייגעץ אַראָפּגעשלעפּט פון דער באַן. וואָס איז אַוועקגעלאָפן ווייטער... דער יידּ האָט איינגעשפּאָרט 50 גראָשן פון באַן-בילעט.

די יידישע יוגנט האָט אין יענער צייט געהאָט פֿאַרשידענע אידעאָלן. עס האָבן זיך אויסגעשיילט צוויי טענדענצן: די נאַציאָנאַלע פון איין זייט און די סאָציאַליסטישע שטרעבונג פון דער צווייטער זייט. די יוגנט האָט געזוכט וועגן און מיטלען צו לייזן די שוערע לאָגע פון יידן. די סאָציאליסטישע אידייע האָט באַזונדערס פֿאַרכאָפּט די ארבעטער־יוגנט. די יידישע אינטעליגענץ האָט זיך אַנגעהויבן צו אַסימילירן. גלייכצייטיק זענען אויסגעבראָכן פאָגראָמען אין אַ סך פוילישע שטעטלעך. די מאכט האָט אַרגאַניזירט אונטערוועלטמענטשן צו באַפֿאַלן יידן און יידישע אַרבעטער. א געוויסן טאָג בין איך געפֿאָרן אויספֿירן אַ מיסיע אין מינסק, ווו עס האָבן געבושעוועט באַנדעס אַנפֿאַלער. ס׳איז נישט געווען לייכט, אָבער צוזאַמען מיט אַרטיקע גויים, מיטגלידער פון פ. פ. ס., האָבן מיר דערגרייכט דעם ציל און אויסגעראַמט די שטאָט פון די כוליגאַנעס.

אַן ענלעכן פאַל האָב איך געהאָט אין זשעלעכאָוו, ווו כוליגאַנעס זענען באַפֿאַלן יידישע אַרבעטער און איינער פון זיי איז אַפֿילו געפֿאַלן טויט. די זשעלעכאָווער יידן און בפרט די משפּחה לאַנגע, וואָס האָט פארלוירן אַ גלידּ, האָבן געוואָלט נקמה נעמען און מען איז צו מיר געקומען קיין מינסק, אַז איך זאָל אַרגאַניזירן דאָס אויסריניקן זשעלעכאָוו פון די באַנדעס. אָבער דאָס איז אַ קאַפּיטל פֿאַר זיך.

ד"ר משולם ריבוא ומר אהרון בן יעקב בביקורם בקיבוץ הראשון בעמק
יזרעאל, בשנת 1922 או 1923.
לפניהם (מימין לשמאל) רות בן יעקב, אחותו של אהרון בן יעקב.

שושנה (שאַשע) קרימטאַל ז״ל

(אויפן קבר פון מיין נישט פארגעסענער ליבער פֿרוי)

אן ערד 50 יאָר האָב איך געקענט דאָס הויז פון חיה־גיטל מיקאָווסקי אין דעם קליינעם שטעטל לאָסקאזשעוו, גאַוואָלינער קרייז.

מיין ערשטע באַגעגעניש מיטן שטעטל איז פאַרגעקומען אין יאָר 1905. איך בין געווען צוזאַמען מיטן שפעטערדיקן פוילישן מיניסטער אַרצישעווסקי, וועמען מען האָט דאַמאָלסט גערופן חבר יאָן (טאָוואָזשיש יאָן). מיר זענען אַרומגעפאָרן אין דער געגנט פון שעדלעצער קרייז. כדי צו העלפן די דאָרטיקע אַרבעטער אין זייער שטרייק־באַוועגונג. דער גורל האָט געוואָלט, אַז אויך די לעדער־פאַבריק פון חיה־גיטל, אין וועלכער עס האָבן געאַרבעט פוילישע און יידישע אַרבעטער, איז פאַרכאַפט געוואָרן דורך דער כוואָליע פון שטרייקן.

דאָס הויז פון מיקאָווסקי איז געווען דאָס אייניציקע ווינקעלע, אין וועלכן עס זענען זיך צונויפגעקומען די ישיבה־בחורים, וועלכע האָבן געהאַט נייע אידעאַלן — סאָציאַליסטישע און ציוניסטישע. פון דאָרטן האָבן זיי זיך אין די שפעטערדיקע יאָרן צעטראָגן איבער דער גאַנצער וועלט און זענען אויך דער־גאַנגען קיין ארץ ישראל.

מיקאָווסקים הויז איז פאַרן 1905־טן יאָר געווען רייך און חסידיש. דער פאַטער, א פאַטריאַרכאַלער ייד פון אַלטן חסידישן שטייגער, האָט געגעבן די קינדער א שטרענגע רעליגיעזע דערציאונג. נאָר זיין טויט איז פאַרגעקומען א גרויסע ענדערונג. א גרויסע שריפה האָט אַלץ פאַרברענט. עס זענען אויך פאַרברענט געוואָרן די רעליגיעזע אַנשויאונגען פון זיינע קינדער. דאָרט האָב איך באַקענט די יונגע, 17־יאָריקע פריילין, די שיינע שאַשע.

וועגן עס זענען אין די פוילישע שטעטלעך אַנגעקומען די ערשטע שקלים. איז לאָסקאָזשעוו געווען איינע פון די ערשטע שטעטלעך, אין וועלכע מען האָט די שקלים פאַרטיילט. דורך די הענט פון מיידל אין חיה־גיטלס הויז זענען

עס די ערשטע שקלים פאַרטיילט געוואָרן צווישן די חסידישע בחורים. אויך איר ברודער יצחק־שלמה, וועלכער האָט געשמט אין שטעטל אַלס עילוי, האָט אַ סך געטאָן פאַרן ציוניזם אין יענער צייט. עס זענען דאָרט פאַרבעקומען הייסע דיסקוסיאָנען וויכוחים. אָבער דער ציוניזם האָט פאַרנומען דעם אויבן־אָן און די שטוב איז געווען אַ ציוניסטיש וווינקעלע אין יענער געגנט. איינער פון די ערשטע שומרים אין פתח־תקוה, שמעון גזשענדע, איז געפאָרן קיין ארץ־ישראל פון מיקאָווסקיס הויז.

די שטוב און די באַנעמונג פון דער משפחה מיקאָווסקי האָט אין מיר ערויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס און איך האָב אָנגעהויבן נאָכדענקען וועגן נאַיוון מיידל שאָשע. מיט דער צייט האָב איך זיך מיט איר נענטער באַקענט. איר מוטער, אַ זייער אידעלע פרוי, האָט נישט ווייניק מורא געהאַט פאַר דער באַקאַנטשאַפט פון איר טאַכטער מיט אַ סאָציאַליסט. איך האָב כיינע סאָציאַליסטישע אָנשויאונגען נישט געענדערט. הגם איך האָב די פריילין שאָשע ליב געהאַט. זי אָבער איז געווען זיכער, אַז זי וועט מיינע אידעאַלן ענדערן.

אין יאָר 1910 האָבן מיר באַשלאָסן חתונה צו האָבן. מיר האָבן נאָך דאָמאָלסט געפֿירט וויכוחים וועגן מיינע סאָציאליסטישע געדאַנקען.

אין יאָר 1914, וועו עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און שפּעטער, וועו עס איז ליקווידירט געוואָרן ראַמאַנאָוס דינאַסטיע און ס'איז געוואָרן אַ סוף צום צאָרן פון רוסישן פאָלק, האָב איך געדענקט, אַז דער סאָציאַליזם ווערט רעאַליזירט. אָבער די אָקטאָבער־רעוואָלוציע האָט מיך אנטוישט די באַנעמונג פון די באָלשעוויקעס צו די יידן און אויך די פרייע פּוילישע מדינה מיט דער דאָמאָלסדיקער רעגירונג האָבן מיך דערפירט צו דער איבערצייגונג פון מיין פרוי, אַז נאָר ארץ־ישראל און דער ציוניזם קענען פאָרענטפערן די יידישע פראָגע. מיין הויז איז אונטערן איינפלוס פון מיין פרוי געוואָרן אַ ריין ציוניסטישע. נאָך אין יאָר 1914 האָט מיין פרוי באַשלאָסן צו זוכן פאָר אונדזער ערשטן זון אַ נאַציאָנאַלן גן־ילדים. זי האָט באַאַלד דערצויגן די קינדער אין ציוניסטישן גייסט. מיינע קינדער האָבן, נאָך שייעדיק גאָר יונג, געפֿילט, אַז אונדזער שטוב איז אַ ציוניסטיש וווינקעלע.

וועו איך בין געוואָרן טעטיק אין דער האַנטווערקער־באַוועגונג, איך בין אויך געווען אַ חבר אין ועד העירוני (שטאָט־קאָמיטעט) אין ווארשע. האָט מיין פרוי מיר מיטגעהאָלפן אין אַלע מיינע פאָליטישע, ווירטשאַפטלעכע און ארגאַניזאַציאָנעלע טעטיקייטן.

אַ דאַנק מיין פרוי איז מיין דירה, אויף פשעיאַזד 4 פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער פאַר ציוניסטישער אַרבעט. זי האָט נישט פאַרפעלט קיין ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען און קאָנפֿערענצן. אין אַלע וואל־קאַמפאניעס האָט זי געווידמעט איר דירה און אירע קינדער צו הילף די ציוניסטישע נצחונות. אין די יאָרן 1916 - 1932 איז מיין שטוב געווען דער זאמל־פונקט פון דער ציוניסטישער יוגנט, וואָס האָט מיט איר טעטיקייט פאַרן ציוניזם פיל געשאפן. מיין טאָכטער האָט נאָך אַלס יונג קינד געאַרבעט אין קרן היסוד שלא על מנת לקבל פרס אונטער דער אָנפירונג פֿון פאַרבשטיינען, לייב יאפע און ריטאוון. ווען דער קרן היסוד האָט אַרויסגעלאָזן דעם ערשטן אָפעל צו די יידישע פרויען, אַז זיי זאלן שפענדן תרומות. האָט זי איינע פון די ערשטע אויסגעטאָן איר צירונג און עס אַוועקגעשיקט פאַר ארץ־ישראל. זי איז געוואָרן באַגייסטערט פון יעדן ציוניסטישן נצחון.

נאָך דער באַלפור - דעקלאַראַציע האָט זי באַלד מיר געראָטן צו פאַרן קיין ארץ־ישראל. אונדזערע פֿלענער האָבן זיך דאָמאָלס נישט איינגעגעבן זי האָט מיר אָבער געהאָלפן מיט אַלע אירע חושים צו מיין רייזע קיין ארץ־ישראל. מיר זענען אָנגעקומען אין ארץ־ישראל און מיר האָבן דאָרט נישט תמיד געהאַט גאָלדענע צייטן. זי איז אָבער שטענדיק געווען צופֿרידן מיט איר גורל.

איך האָב ווייטער געצויגן דעם חוט פון געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, אויף וויפל מיין עקאָנאָמישע לאָגע האָט עס מיר דערלויבט. מיין פרוי, איז ווי פריער, געווען מיין מיטהעלפערין סיי מיט דערציען די קינדער אין ארץ־ישראל־גייסט און סיי געזעלשאַפטלעך. אויך אין ישראל האָט זי צוואמען מיט מיר נישט פאַרפעלט קיין ציוניסטישע שמחה, זיך באַטייליקט אין פריידן און אין ליידן. זי האָט זיך געפרייט מיט יעדן ציוניסטישן נצחון, אויך דאָ.

אין דעם באַפרייאונגס־קריג זענען אונדזערע קינדער געווען אויף די געפערלעכסטע פאָזיציעס. זי האָט געבעטן פאַרן געזונט פון אירע צוויי זין און גלייכצייטיק נישט פאַרגעסן, אַז זיי טוען אַ הייליקע אַרבעט פאַרן פאָלק ישראל און פאַר מדינת ישראל.

אַלע אונדזערע ציוניסטישע מנהיגים האָבן זי פערזענלעך געקענט. אַלע האָבן זי געזען אויף אַלע פאַרזאַמלונגען, מיטינגען און אָוונטן. זי האָט נישט געקענט די שפראַך, אָבער מיט איר גייסט און נשמה האָט זי געהאָלפֿן מיט וואָס זי האָט נאָר געקאָנט. זי איז געווען די אמתע געטרייע בירגערין פון

די באַרימטע צוויי ביימער אין לאַסקאַזשעווער וואַלד —
טרעף־פֿונקט פון דער יוגנט

מדינת ישראל. פון איר יוגנט ביזן קבר איז זי געווען טריי איבערגעגעבן דעם פאלק און לאנד.

דער טויט האט זי געטראפן ווען איך בין אין דער זעלביקער צייט געווען פארנומען געזעלשאפטלעך. איך בין געווען אויף א זיצונג פון ועד נגרי הרהיטים. (קאמיטעט פון די מעבל־סטאליארעס). איך בין געקומען א היים און האב זי ניט געטראפן. איך האב זי געפונען אין „הדסה" אויפן טויטן בעט. מיט מיין לעצטן קוש איר אין קאפ האט דער מלאך המוות צוגענומען איר נשמה. דער 50־יאריקער גאלדענער פאדעם, וואס האט אונדז צוואמענגעבונדן האט זיך איבערגעריסן. מיין גייסט און נשמה, מיין הארץ באגלייטן איר אין איר אייביקער רו.

א געטרייע טאכטער פון פאלק ישראל, א הארציקע מוטער צו די קינדער, א ליבע פרוי צו איר מאן, איז זי אוועק אין איר אייביקער רו. זאלן די מלאכים עפענען די טויערן און פריי מאכן דעם וועג פאר איר צום גן עדן. דערמיט געזעגן איך זי הארציק אויף אייביק.

יעקב קריסטאל

יעקב אשר בעקער (בני־ברק — ישראל)

מענטשן פון אונדזער שטעטל

ס דערמאָנט זיך מיר ראש השנה און בפרט וועו מ׳איז געגאַנגען צו תשליך מיט ר׳ יאַנקעלע פון דער גאַרוואַלינער גאַס, איבערן מאַרק, קאַזי־געסל ביז צום טייך נעבן וואַלי. אויסגעשטעלט לענגאויס דעם ברעג פון טייך גע־פינען זיך דאָ מענער, פֿרויען און יונגטלעכע. זיי גיסן אויס זייער ביטער האַרץ צום רבונו של עולם, אַז ער זאָל פאַרגעבן זייערע אַלטע זינד פון פאַראַנגענעם יאָר און זאָל זיי געבן גוטס צום נייעם יאָר.

פאַרענדיקט די תפילות, וואַרט מען אויף ר׳ יאַנקעלע. דער הייליקער מאַן שטייט נאָך פאַרטראַכט. דער עולם שושקעט זיך — אַט האָט ער צוזאַ־מענגענומען אַלעמענס תפילות און ער שיקט זיי איבער צום הימל. וועו ער ענדיקט, ווערט אַ שמחה. מיט האַפֿענונג גייט דער עולם צוריק מיט דער וואַלי־גאַס צום קהלשן בית־מדרש, ווו עס געפינט זיך שוין פון פריער אַ גרויסער עולם און אַלע צוזאַמען, יונג און אַלט, קליין און גרויס לייגן הענט אויף אַקס־לען און לאָזן זיך אַרויס אין אַ התלהבותדיקן טאַנץ אַרום דעם בעלעמער. אויבן אויפן בעלעמער שטייען די גבאים און שעפן נחת. ברוך בער (לעמבערגער) און מאיר נעמיס (כהן) קוקן זיך צו מיט גאווה. די שמחה איז זייערע. עפעס אַ קלייניקייט?

די ערשטע אורחים זענען די יידן פון תשליך, ריינע אָן זינד. נעבן זיי שטייען די שמשים חיים קושקעוויץ און ישעיהו שאַרפהאַרץ. זיי האָבן אויך געאַרבעט פאַרן קהל. דער ערשטער איז ערב ראש השנה געגאַנגען יעדן פרי־מאָרגן קלאַפן מיטן האַמער אין די לאָדנס און וועקן די יידן צו עבודת־הבורא. צו זאָגן סליחות. דער צווייטער איז געלאָפן אויפן בית הקברות מאַכן אל מלא רחמים׳ס, וועקן די נשמות פון די טויטע, זיי זאָלן זיין אַדוואָקאַטן פאַר די לעבעדיקע ביים בית־דין של מעלה אין די הייליקע טעג.

אַלע פּיר, די גבאים מיט די שמשים, ווערן אַריינגעצויגן אין טאַנץ.

עס קומט אַריין שמואל חיים שוחט. ער איז געווען דער הויפּט־אַדוואָ־קאַט — דער בעל־מוסף. ער שטעלט זיך צום טאַנץ צווישן רב און ר׳ יאַנקעלע. נאָך אים קומט יוסף אליעזר שוחט, אויך אַן אַדוואָקאַט — געווען דער בעל שחרית.

די משפּחה פון שאול בעקער צו דער עליה פון דער טאָכטער חווה־לאה מיטן איידעם מאָטל זיסמאַן

נאָכן טאַנץ גייט זיך דער עולם פאַנאַנדער מיט אַ גוט געפיל. ס׳איז לייכט אויפֿן האַרצן און אויף דער נשמה. אַבער די שוחטים דערוואַרט נאָך אַ שוועָר שטיקל אַרבעט. זיי דאַרפן נאָך אַ גאַנצע נאַכט שחטן כּפּרות און אגב דאַרפן זיי נישט פאַרגעסן די גבירים, צו וועלכע זיי גייען אַהיים שחטן.

אַט איז דער גביר אברהמטשע כהן. ער האָט געשענקט אַ פּלאַץ פאַרן גערער שטיבל, וווּ עס האָט געקלונגען דער גמרא־ניגון בייטאָג און ביינאַכט און וווּ שבת צו שלש־סעודות האָט געקלאַפּט די קאַפּעלע זינגערס, דעם אַלטן זילקעס זון איטשע־מאיר, שמואל ברוך. אפּרים מלך און נאָך אַהרן־יאָסל לער־נער, עוזר מורה־הוראה, יוסף־וועלוול טורעק, משה פייוולס מיט זיינע זין שלמה־לייב און זיין ברודער. עס זענען דאָרט אויך געווען די פירער פון צעירי

אַגודת ישראל דוד זעהמאַן, אַנטשל לערנער, ביידע שמואל חיימס איידעמס, בנימין (מאַטשעוויצער). ישראל בן־ציון, ירחמיאל העפנער.

דער צווייטער גביר פון געראר שטיבל איז דער גרינדער פון אגודת־ישראל, ישראל משה זילבערשטיין מיט זיינע זין לוי, מענדל, שלמה און זיין איידעם הענעך מאַרגענשטערן. ער איז געווען תמיד באַנקיר פון די נדנס, וועלכע מען האט ביי אים איינגעלייגט. ס׳איז אויך געווען הענער בעקער און זיין זון יחזקאל, וועלכער איז געשטאַרבן פאַרן קריג.

דערמאַנען דאַרף מען אויך די גבירים פון פאַריסאַוועד שטיבל — שלום מעסינגער מיט זיין זון יוסף, יוסף האַנאַוועד און זייער ברודער יעקב האַנאַ־ווער, יודל דאַמב, חיה־טובה און איר זון אהרן בערנהאַלץ.

און אַז מען רעדט וועגן פאַריסאַוועד שטיבל איז כדאי צו דערמאַנען דעם אַמאַליקן גביר משה פיינזילבער, דער באַווסטער בעל תפילה, וועלכער האַט אַנגעפירט מיט דער קאַפעלע משוררים צוזאַמען מיט שלמה פיינזילבער. דער־מאַנען דאַרף מען ווייטער משה־חיים. דעם שוואַרצן מענדלס איידעם, משה יחיאל מלמד. שלמהלע חיה־טובהס, דערנאַך איז געווען דאַס אַלעקסאַנדרער שטיבל און מרדכי מענדל, וואַס ביי אים אין הויז איז געווען דאַס שטיבל, זיינע זין בערל שענקער און ישראלקע. וועלכער איז אַוועק פאַרן קריג קיין בעלגיע. און נאָך יוסף אַהרנסאַן און די הורטאַוויקעס יצחק אַהרנסאַן, גוט־מאַן, געליבטער.

צום קאַזשעניצער שטיבל האַבן געהערט — לאַזער שאַרפהאַרץ, זיין זון מלך, וועלכער איז שפעטער געווען שוחט אין גאַרוואַלין; די הייסע חסידים יהושע שאַרפהאַרץ, שמשון שאַרפהאַרץ, יעקב הערש שטריקנמאַכער, יעקב הערש פרימער, גדליה וואַרשעווער. דער קאַזשעניצער רבי פלעגט ביי אים איינשטיין און להבדיל בין החיים זייער גבאי, וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל עד מאה יעשרים, מיין שוואַגער מרדכי צבי זיידמאַן, זייער פירער. אין זיין זכות האַט מיין פאַטער שאול ז״ל געגעבן אַ צימער פאַרן שטיבל און מיין מוטער שיינדל ז״ל האַט אויסגעהאַלטן די באַדערפענישן און געגעבן טרינקען אַלע מתפללים זומער טיי מיט צוקער און ווינטער לאקריץ מיט צוקער.

נאָך אַ מנין אויף שבת איז געווען ביי משהקע שניידער אין דער גאר־ווּאַלינער גאַס. געווען איז עס דער מנין פון די האַנטווערקער מיט זיינע חברים יודל שניידער, דער לאמער הערשל, חיים יוסף פארבער, משהקע פאַרבער, שלמה שוסטער, איטשע יאַנקלס, שלמה כהן, חיים צלאַוועס, זישע מענדל —

די אַלע מיט זייער גייסטרייכן פירער, דעם בעל תפילה און בעל קורא אַברהם ביסטראָוויץ און זיין פאַטער נחמיה בעקער ביסטראָוויץ.

אַז מען רעדט וועגן האַנטווערקער איז כדאי צו דערמאַנען די גמילות־חסד־קאַסע, אַנגעפירט פון די האַנטווערקער און אין וועלכער דער שרייבער פון די שורות איז געווען סעקרעטאַר. שלמה זלמן קושקעוויץ, היינט אין ישׂראל, דער פאַרזיצער פון דער לאַנדסמאַנשאַפט לאסקאזשעוו ־ סאַבאַלעוו, איז געווען פאַרזיצער פון דער קאַסע. אַלס קאַמיטעט־מיטגלידער זענען געווען: יצחק שניידלעדער ערן־פאַרזיצער, בנימין בייזמאַן, משה פערלשטיין. דער בוכהאַלטער איז געווען מאַטל האַראָוויץ. אין יענער צייט זענען מיר פאַר דער גאַנצער אומגעגנט געווען אַ מוסטער פאַר אַלע גמילות־חסדים־קאַסעס. אַלע אַן אונטערשיד — אַ סוחר, אַ חסיד, האָבן דאָ געפונען אַן אָפענע טיר אוו אָפענע הערצער פון דער פאַרוואַלטונג. אַלע זענען אַרויס צופרידענע.

אַ גאַנצע רייַ האַנטווערקער זענען געווען זעלנער פון ר׳ יאַנקעלע מיטן אויסנאַם פון יוסף שאַליט, וועלכער איז געווען אַ גביר און האָט געגעבן אַ ווונונג אומזיסט פאַר דער משפחה פון ר׳ יאַנקעלע. מיין פאַטער ז״ל שאול בעקער. יצחק שניידלעדער, זעליג קאשקעוויטש זענען ממש געגאַנגען אין פּייער פאַר דעם רביצן אַ ווארט. צוזאַמען מיט זיי איז געווען אונדזער קאַפּעלע זינגער, מיין ברודער יהושע שאול בעקערס, און עס זענען נאָך געווען ירחמיאל ברעס, מאיר זעליג קאשקעוויטש און דער שרייבער פון די שורות.

צו זיינע חסידים האָבן געהערט: שמשון שניידער, בייראַך שמש, אברהם יצחק פיינוואַקס, שמואל זיינוול פיינוואַקס, מאַטל האַטמאַן, יודל דוד האַטמאַן, חיים לייזער זילבערבערג און דער בעל קורא הערשל שלמה גדליהס צוזאַמען מיט זיינע גבורים, מיט וועלכע ער האָט געקעמפט קעגן די פושעים, די סאַציאַליסטן, ווי בערל חינקעס, לוי שוסטער, אבי האַטמאַן און הערשל היטלמאַכער (פרייערמאַן).

איין מאָל נאָך אַ קאַמף מיט די יונגע סאַציאַליסטן בעת אַ חתונה, האָבן די גבורים באמת געזיגט און זיי האָבן געזונגען. עס האָט זיך דערהערט אַ שטימע: „הערשעלע, גיי נישט מיטן רבינס כוח, ווייל מען וועט דיר צעשפאַלטן דעם מוח״.

אַ באַוונדערע דינאַסטיע האָבן געבילדעט די וואַלדמאַנס בראש מיט משה וואַלדמאַן. דעם פרעזעס פון דער יידישער קהלה און גבאי פון דער חברה קדישא. ביי אים פלעגן עס פאַרקומען די טראַדיציאָנעלע סעודות פון דער חברה

ראש חודש שבט, שבת ויחי און אין פריילעכן שמחת תורה, וועו זיי זענען מיט פעסלעך ביר געגאַנגען און האבן אַריינגעטאַנצט אין קהלשן בית מדרש, וווּ זיי זענען געגאַנגען הקפות. געווען זענען עס לעבעדיקע הקפות פון דער חברה קדישא, בגילופין האבן זיי זיך אויסגעמישט צווישן חסידים, נגידים און שיינע יידן און אַלע זענען געווען ציפרידן.

אט איז לאזער טרעגער. ער האט געטראַגן די באַלאַנען סאַדע־וואַסער פון משה זילבערשטיין און צוגעטיילט יעדן א שטיקל אייז אין אַ הייסן זומ־

בילד פון פאַמיליע בעקער אין לאַסקאַזשעוו

מער־טאַג. אט שרייט עמיצער: — לאזער, אַ שטיקל אייז! און לאזער ענטפערט: — כ׳האַב דיר איצט געגעבן, כ׳האַב שוין נישט קיין כוח צו טראַגן אַזויפיל.

איך זע אויך די אינציקע יידישע פרוי, וואָס זיצט אין מאַרק מיטן ביסל נאַשעניש און וואַרט, אַז אַ גוי זאָל זיך מרחם זיין און קויפן פאַר 10 גראַשן אַ ביסל סחורה. דאַס איז חווה מענדלס.

היינט דער שטאַט משוגענער ישראל יאקס. וויפל צרות האבן יידן געהאַט אויסצושטיין פון אים, איינמאל אַן אוונט איז ער אַריין אין הויף פון קלויסטער און אַנגעהויבן קלינגען מיט די גלאַקן. אַז דאס גאַנצע שטעטל איז זיך צו־

נויפגעלאָפן און די קריסטן זענען בייז געווארן. יידן זענען דאמאָלסט על פי נס ניצול געווארן פון זייער צאָרן.

לאָמיר נאָך דערמאָנען דעם רב — הרב אַרנער הענעך און זיין מגין מיט די לייב־מענטשן, צו וועלכע עס האָבן געהערט צוו. אַ. די ברידער שמואל־זיינוול און אברהם־יצחק פיינוואָקס. חיים קאשקעוויטש, יאַנקל גאָלדשטיין, יהודה בער בייטעל. זיין זון — מיין שוואָגער סענדער בייטעל, אהרן דוד קאָמניצקי מיט זיינע זין יעקב און משה מיט זייער גייסטיקן פירער אַליקים לובעלסקי. עס איז כדאי צו דערמאָנען זיין זון וועלוול, דער געוועזענער גאון פון שטעטל און שפעטער דער גייסטיקער פירער פון דער סאציאַליסטישער יוגנט.

אַט איז אויך דער זון פון רב אברהם אליעזר. ער איז געווען דער גרינ־דער פון דער ציוניסטישער יוגנט־באוועגונג צוזאמען מיט שלמה געליבטער, שמעון לייב פיינזילבער, ישראל יעקב שאליט און משה ווארשעווער. דער לעצטער איז געווארן דער פירער פון השומר הלאומי און די ערשטע האָבן געשאָפן די צעירי מזרחי אין החלוץ המזרחי, פון וועלכן דער שרייבער פון די שורות איז געווען און געבליבן ביז היינט אַ חבר.

יצחק שאַלאַט (פאַריז)

פון שבת ביז שבת

וו אין אַלע אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן, איז דער שבת געווען אין צענטער פון יידישן לעבן אויך ביי אונדז אין לאַסקאַראַוו. א גאַנצע וואָך האָבן יידן געלעבט אין זייער שווערע מאַטעריעלע און סאָציאַלע באַדינגונגען — דער בעל־מלאכה מיט זיין אויסמאַטערנדיקער אַרבעט, דער קרעמער מיט זיין נעבעכדיקער פרנסה. יידישע בעלי־מלאכה האָבן בדרך כלל געלעבט פון דער פוילישער באַפעלקערונג פון שטעטל און פון דער אַרומיקער געגנט. עס וועגן וואָס אַן אמת אויך געווען פוילישע שניידער און שוסטער, אַבער די קונדן פון די יידישע בעלי־מלאכה זענען געווען פאַליאַקן. א געוויסער אונטערשיד איז געווען מיט די קצבים. א קצב האָט געקויפט א בהמה ביים פויער, אַבער ער האָט זי פאַרקויפט נאָך דער שחיטה פאַר יידן, בפרט אויף שבת. וואָס שייך די בעקער האָבן זיי געהאַט קריסטלעכע קונדן, אַבער די עיקר־אַרבעט איז געווען די צוגרייטונג צום שבת.

די וואָך איז געווען א שווערע און א לאַנגע; טעג זענען פאַרביי מיט אַנ־טוישונגען און מיט האַפענונגען. אַלע האָבן אַבער מיט אומגעדולד געווארט אויפן שבת. דער שבת האָט זיך ווי געווייגלער אַנגעהויבן פרייטיק פאַרנאַכט. אין מיין צייט איז געווען שמש אין בית־מדרש שמחה־ברוך. איך זע אים נאָך היינט פאַר מיינע אויגן, ווי ער קומט אין ראָג פון מאַרק פינף מינוט פאַר ליכט־צינדן און רופט די יידן אין שול אַריין. יידן זענען באַלד געלאָפן א היים זיך איבערצוטאָן און זיך גרייטן צו קבלת שבת.

נישט אומזיסט איז דער שמש געקומען פרייטיק פאַרנאַכט אין ראָג פון מאַרק. דער מאַרק איז געווען א יידישער צענטער און פון מאַרק זענען זיך צע־גאַנגען זעקס גאַסן: די מאַטשעוויצער גאַס, די בית־מדרש־גאַס, די גאַרבער־

גאַס, די דאַמבראָווסקי־גאַס, פון וועלכע מען איז געגאַנגען אין דאַרף. די גאָר־ווַאַלינער־גאַס, די פעלטשינער גאַס און די באַן גאַס.

איך געדענק וועו די יידן פון שטעטל זענען געגאַנגען פרייטיק צו נאַכט אין שול אַריין. אט איז דער קצב אברהם־יצחק מיט זיינע צוויי זין, ער אַלייז איז אַנגעטאָן אין זיינע שבת־מלבושים, אַ קאַפאָטע מיט אַ גאַרטל. הינטער אים גייען זיין עלטערער זון פעלטע, זיין זון יאסל מיטן אייניקל יעקב. זיי גייען צו ר׳ יאַנקעלע, דעם זשעלעכאָווער רבים אַ זון.

שמואל זיינוול, דער ברודער פון אַברהם יצחק, איז אַ שטיקל צייט אויך געווען אַן איינגייער ביי ר׳ יאַנקעלע. איך האָב אים געזען לויפן צום דאָוונען כמעט אַלע מאָל מיט אַ פאַרשפעטיקונג. א צייט שפעטער האָט מען שוין געזען שמואל זיינוולען אין בית־מדרש, ווו עס האָבן געדאָוונט עמד־יידן. שפעטער האָט זיך אַרויסגעווויזן, אז ער האָט זיך אין בית־מדרש בעסער געפילט. דא האָט ער געקענט געבן אַ געשריי און זיך אַנרופן מיט אַ וואַרט וועגן לעבן פון קהל. נאָר אַ סיבה איז געווען, וואָס ער האָט זיך משדך געווען מיט זישע מענדל ראַטפוס. ער האָט זיין טאַכטער, מלכה, התונה געמאַכט מיט זישע מענדלס ראַטפוסעס זון, שמחה. אט דער זישע מענדל האָט געהאַט פיר זין. זיי זענען אַלע געווען קצבים און האָבן אַלע געדאָוונט אין בית־מדרש. זישע מענדלס זין זענען געווען אַריגינעלע טיפן. זיי זענען געווען פעסט געבויט און האָבן זיך געהאַלטן ביים טאַטן. וואָס דער טאַטע האָט געזאָגט איז ביי זיי געווען הייליק. דאָס משפחה־געפיל איז ביי זיי געווען שטאַרק אַנטוויקלט. אין דער שטאָט איז שוין אַנגעגאַנגען אַ קולטורעל לעבן. ס׳איז שוין געווען אַ ביבליאָטעק און יוגנטלעכע האָבן געליטן ביכער צום לייענן. אַבער די פיר בנים זענען געגאַנגען מיטן טאַטן און האָבן זיך נישט געוואלט אויסמישן מיט דער שטעטלשער יוגנט און אויך נישט קומען אין קולטור־פאַריין.

יעדן שבת אינדערפרי איז זיך צונויפגעקומען אַ חברה יוגנטלעכע. יעדער איינער איז געווען אויסגעפוצט לויט זיין שטייגער, שבתדיק אַנגעטאָן. די גע־שפרעכן זענען געווען אויף פאַרשידענע טעמעס, פאַליטישע אַדער ליטעראַרישע. זיי האָבן דיסקוטירט וועגן אַ בוך, וועגן אַ שרייבער. מערקווירדיק איז אַבער געווען דער פאַקט, וואָס אין מאַמענט וועו די מתפללים זענען פון דאָוונען געגאַנ־גען אַ היים צו דער שבתדיקער סעודה, איז זיך די גרופע יוגנט פאַנאַנדערגע־גאַנגען, יעדער איינער אין זיין היים צום שבתדיקן טיש.

משרד החוץ משרד (החוץ את ייצג משרד (החוץ את ייצג משרד החוץ: ראש משרד (ראשי הממשלה את ייצג ראשי הממשלה: ראשי משרד (6 עמ'): דגל גיא. משרד החוץ משרד (1936 שנת בגדי עמ' 1936).

לייב הערש דרעסער איז אַ שניידער. ער האָט עטלעכע זין. דער עלטערער זון איז אַוועק מיט די באָלשעוויקעס, ווען זיי האָבן צוריקגעטראָטן פֿון שטעטל. אָלע זין האָבן געאַרבעט מיטן טאָטן און געגייט פֿאַר בעלי-בתים פון שטעטל. לייב הערש דרעסער איז געווען ר' יאַנקעלעס אַ חסיד. איינער פון זיינען זין, ירחמיאל איז געווען אַן אפיציעלער תלמיד ביי ר' יאַנקעלע.

איך דערמאָן זיך אַ שבת נאָכמיטאָג. די חסידים זענען געקומען צום רבי און זיי שׂאָציאַלד אין וואָלד אַריין. אַנגעטאָן שבתדיק, גייען זיי אָלע אין איין רייע איבער דער גאָנצער בריק פון דער גאָס און דער רבי אינמיטן. דער רבי שטעלט פֿאָרשידענע פראָגעס נישט ביי קיינעם נאָר ביי ירחמיאל דרעסער. צו אים וועגדעט ער זיך און רופט אים יעדעס מאָל אַן ביים נאָמען. איך בין געווען אַ געוויסע צייט אייגנגייער ביי די דרעסערס אין שטוב. דער טאָטע איז תמיד געווען אומעטיק און בייז. איך האָב קיינמאָל נישט געזען קיין שמייכל אויף זיין פנים.

אָט לויפט משהקע פֿאַרבער צום באָזונדערן שטיבל פון משהקע שניידער, אַ גאַנצע וואָך האָט משהקע שניידער געאַרבעט בעסערע מלבושים פאַר שטאָטישע יידישע קונדן. פרייטיק נאָכמיטאָג איז געווארן צוגעריכט דער וואָרשטאָט, וואָס איז באָשטאַנען פון צוויי צימערן. איינס פון די צימערן איז שבת געווען אַ שטיבל מיט אַ ספר. אין דעם שטיבל פלעגן דאָוונען בעיקר די יידישע בעלי-מלאכה. דאָס שטיבל איז געווען ריין און באָלויכטן פונקט ווי אַ קליינער פאַלאַץ. משהקע שניידער האָט געוווינט נישט ווייט פון מאַרק. ער האָט געהאַט ארום בלויז יידישע שכנים. אָבער נישט אָלע האָבן זיי ביי אים געדאָוונט.

אַזוי צום בייַשפיל האָט נעבן אים געוווינט משה-חיים אשר זילבערשטיין, וועלכער פֿלעגט גיין דאָוונען אין גערער שטיבל; שאול בעקער פלעגט גיין דאָוונען צו ר' יאַנקעלע, דער שוואַרצער יאָסל — צום פאַריסאָווער שטיבל. נעבן אים האָט אויך געוווינט שמשון שניידער, דעם לומען הערשלס אַ זון. דער לומער הערשל אַליין האָט געדאָוונט ביי ר' משהקען. אָבער זיין זון, שמשון, הגם אַ שניידער, איז געווען חסיד און אייגנגייער ביי ר' יאַנקעלע. שמחה קלאַפער, דער שניידער, איז געווען געטריי זיין פאַר-קאַלעגע און פלעגט דאָוונען ביי ר' משהקען.

חיים-יוסף דער פֿאַרבער איז געווען אַ געטרייער און שטענדיקער דאָוונער אין שטיבל פון משהקע שניידער.

אין בית־מדרש פלעגן דאָוונען איטשע יעקל דער שוסטער און יודל דוד ראָטפוס, דער קצב, מיט זיינע בנים. יעקב געליבטער מיט זיינע זין פלעגט גיין אין אלעקסאַנדרער שטיבל. יצחק וואַלדמאַן — אין פאריסאָווער שטיבל.

אַזוי זענען די יידן פין שטעטל געגאַנגען פון אַלע גאַסן און געסלעך, יעדע־איינער לויט זיין חזקה, אין די פאַרשידענע בתי תפילה. אין דער היים איז די שטימונג געווען אַ יומטובדיקע. די ליכט אַנגעצונדענע. די בני בית וואַרטן ביז די מענער וועלן קומען פון דאָוונען. כדי צו פראָווען שבת אין קדושה און אין אַפֿרו. דער שבת קודש האָט אַלעמען, קינד און קייט, איינגעהילט.

אָט לויפֿט וועלוול „טשעטשעק" ראָטפוס, חוה־מעכלס זון, אין בית־מדרש אַריין. זיין טאַכטער איז שוין זייט לאַנג אַקטיוו אין דער ביבליאָטעק און אַ מיט־גליד אין אַ פראָפעסיאָנעלן פֿאַריין. אָבער דעם שבת אין דער היים האָט זי אונטערגעהאלטן לכבוד דער פאַמיליע, לכבוד דעם שבת און פאַר זיך אַליין.

חוה־מעכלס האָט זייער יונג פאַרלאָרן איר מאַן. ער איז געווען אַ דאַרפס־גייער און נאָך זיין טויט איז זי געוואָרן די פרנסה־געבערין. זי האָט נישט גע־קענט נישט ציילן און נישט רעדן. עס איז שווער געווען זי צו פאַרשטיין. אָבער דעם שבת האָט זי אָפגעהיט. אַ גאַנצע וואָך איז זי געזעסן אין מאַרק, זומער אין די היצן אוןווינטער אין דער קעלט. זי פלעגט פארקויפן מערן, ציבעלע, פיעטרושקע. איר סחורה פלעגט זי קויפן ביי גויים און פאַרקויפן צו יידן. זי פלעגט איינקויפֿן אַן צו קענען אַ וואַרט פוליש. זי האָט נישט געקענט קיינעם ביים נאָמען. זי האָט געראָפן יעדן מאַן „הער נאָר" און אַ פרוי — „זאָג נאָר". אַ מיידל פלעגט זי רופן „מיידל". זי האָט אפילו נישט געקענט די נעמען פון אירע נאָענטסטע שכנים. דאָס געלייזטע געלט האָט זי אַנגעזאַמלט אין אַ זע־קעלע. זי האָט געווויינט בשכנות פון אונדז. ערב שבת פלעגט זי קומען באַשטעלן. אז אַ קינד זאָל שבת איר ברענגען דעם טשאָלנט פון בעקער. צומאָרגנס נאָך שבת האָט זי דערפאָר באָלוינט מיט פינף גראָשן. אַ צייט האָט זי געהאַנדלט מיט זויער־מילך און פוטער. מיט אַ פרימיטיוויער מעטאָדע האָט זי געמאַכט פוטער אין אַ פלאָש. פאַר דער אַרבעט האָט זי געהאַט צען גראָשן מיט מאָשלינקע. געווען איז עס אָבער כשרע פוטער פאַר געוויסע הייזער.

אין אַן ערב יום־טוב איז חוה־מעכלס געגאַנגען אַזש ביז ריקע, ווו עס איז געווען אַ יאָריד, און האָט איינגעקויפֿט ביי פויערים ציבעלע, מערן און בוריקעס אויף יום־טוב. זי פלעגט איר סחורה פאַרקויפֿן צו בעל־הביתישע משפחות. אַלע האָבן געווסט, אַז איר סחורה שטאַמט פון אַ געגנט מיט גוטע פראָדוקטן.

פרייטיק איז אין שטעטל געווען אַ טאָג פון דער מקווה. פון אינדערפרי אָן ביז נאָכמיטאָג פלעגן יידן לויפן אין דער מקווה זיך טובל זיין.

שבת האָט זיך דאָס גערער שטיבל אויסגעצייכנט מיט די חסידישע ניגונים. עס איז דאָרט קיין כאָר נישט געווען. געזונגען האָבן אלע, אָבער בפרט יונגע קינדער. כמעט יעדע וואָך פלעגן זיך דאָרט די ניגונים טוישן. מיט זייערע מתיקות האָבן זיי געצויגן די אויפמערקזאָמקייט פון אַלע בעלי־בתים.

שבת איז דאָס שטעטל געווען פוסט. אלע זענען געווען אין זייערע הייַמען און דאָס שטעטל, איינגעהילט אין שבת קודש, האָט גענאָסן פון רעספעקט מצד דער קריסטלעכער באָפעלקערונג.

לאָסקאָזשעווער יידן אויף אַ באַיק אין מאָרק פאָרן הויז פון לאָזער וואָלדמאָן. פון רעכטס: דוד גאָלדשטיין, יידל בערל'נסקי, דער קצב — דער געלערער דוד, יאָנקל זילבערבערג — דער עלטסטער ייִד פון לאָסקאָזשעוו, יאָנקל וואָלדמאָן.

צומאָרגנס, זונטיק, האָט זיך די אָרבעט־וואָך אָנגעהויבן. פאָליאָקן זענען געגאָנגען אין קלויסטער. פון אָרום זענען געקומען פויערים, כדי צו גיין אין קלויסטער און יידישע בעלי־מלאכה פלעגן זיי אָפּוואַרטן, כדי פון זיי צו לייזן. ביי דער געלעגנהייט פון זונטיק פלעגן די פויערים באזוכן יידישע שניידער און שוסטער, כדי נעמען אַ מאָס און באָשטעלן. זיי פלעגן ברענגען די פארבער

וואל צום פאַרבן און בהמות פאַר קצבים. יידן און קריסטן האָבן אין שטעט צוזאַמענגעלעבט במשך פון צענדליקער יאָרן.

מאָנטיק איז די אַקטיוויטעט געוואָרן מער אינטענסיוו אין צוואַמענהאָנג מיט די יאָרידים אין די אָרומיקע שטעטלעך. די יידישע בעלי־מלאכה, שניידער, שוסטער, היטל־מאַכער און אַנדערע פלעגן מאָנטיק פאָרן צום יאָריד אין מאַטשעוויץ, 14 ק״מ פון לאַסקאָזשעוו. זיי האָבן נאָך מיט אַ טאָג פריער באַשטעלט ביי די פורמאַנעס אַ פערד מיט אַ וואָגן צו פֿירן זייערע קוישן מיט שיך אויף מיט אַנדערע סחורות צום יאָריד. אויף אייניקע יאָרידים האָבן יידישע האַנטווערקער גוט געלייזט.

אויף אַ באַנק אין מאַרק פאָרן הויז פון לאָזער וואָלדמאַן. פון רעכטס: אַ יינגל, לאָזער שטאַרקמאַן (דער טרעגער), יעקב־אלי שאָלאָם, אייזיק שאָלאָם, יידל בערלינסקי, ישראל בערנהאָלץ מיט זיין זון.

דינסטיק איז דער יאָריד געווען אין לאָסקאָזשעוו גופא. אייַן מאָל אין צוויי וואָכן איז געווען אַ גרויסער יאָריד. דאָ פלעגן עס קצבים אייַנקויפן שעפסן, קעלבער און אַקסן. דאָ פלעגן הענדלער אייַנקויפן פוטער, אייַער און הינער און שפּעטער אַפּגעפֿירט די סחורה צו פאַרקויפן אין וואַרשע. דעם טאָג האָט אין שטעטל געהערשט אַ לעבהאַפטע אַטמאָספער אין אַפילו אַ הייטערקייט. עס זענען אין שטעטל געווען אייניקע שענקן, אויך יידישע. פויערים פלעגן נאָכן

מאַרק קומען אויסטרינקען אַ גלעזל משקה און עס פלעגט געשען, אַז זיי האבן אויסגעטרונקען איבער דער מאַס און זענען געוואָרן גוט שיכור.

נאָך אַזאַ טאָג מסחר פלעגן זיך צונויפקומען די קצבים, כדי צו פלוידערן און דערציילן פרטים פון האַנדל, וועגן מציאות. וואָס זיי איז געלונגען צו קויפן, פאַרשטייט זיך, אַן אויסצוזאָגן דעם נאַמען פון פויער. זיי האבן אַזוי געקענט זיצן ביז שפעט אין דער נאַכט. אַבער מיטן גאַנצן האַנדל און מיט דער גאַנצער באַוועגונג פון יאַריד איז תמיד דער רעזולטאַט, כמעט ביי אַלעמען געווען דער זעלביקער — עס האט צוגעפעלט אַ טאָג פרנסה צו דער וואָך.

מיטוואָך איז דער יאַריד געווען אין גאַרוואָלין און דאַנערשטיק איז געווען אַ יאַריד אין סאַבאַלעוו. אויף די יאַרידים האָט מען געזען די זעלביקע מענטשן און עס איז אַנגעגאַנגען דער זעלביקער האַנדל, די זעלביקע קויף און פאַרקויף. אַזוי איז דורכגעאַנגען די וואָך ביז פרייטיק, וועו אַלע האבן זיך באשעפטיקט מיט צוגרייטן דעם שבת און אויפנעמען די שבת מלכה מיט אַלע טראַדיציעס.

שטעטלשע מלמדים

אין חדר בין איך געגאַנגען ביי הערשל שלמה גדליהס. אַזוי האָט מען אים גערופן. ער איז געווען אַ שלעכטער און בייזער רבי. ער האָט כמעט אַלע קינדער געשלאָגן. אַפגעהיט זאָל מען ווערן, וועו אַ קינד האָט נישט געקעט ענטפערן אויף אַ פראַגע, וועלכע ער האָט געשטעלט. ער איז אַמאָל צוגעפאַלן צו אַ קינד, אַנגעכאַפט זיין אויער און אַזוי לאַנג געריסן ביז ער האָט עס אונטערגעריסן. דאָס קינד האָט געשריען און געמאַכט געוואלדן ביז עס האָט זיך אַריינגעמישט דעם רביס ווייב, מאַלע, און האָט אוועקגעריסן דאָס קינד פון זיינע הענט.

די קינדער זענען אַנגעדונגען געוואָרן ביים רבי אויף אַ זמן. אין שטעטל זענען געווען חדרים, משה פייוול דער מלמד האָט נישט אַלע קינדער אַנגענומען. ער האָט געהאָט זיין ספעציעלן סיסטעם פון לערנען. אויסער תורה, גמרא און פירושים האָט ער אויך געלערנט די קינדער שרייבן און רעכענען. נאָך אַ רבי איז געווען מיטן נאַמען חיים בייער פֿרימער. בייער איז געווען זיין צונאַמען, ווייל ער האָט שטענדיק געהאלטן דעם טייטל אין מויל און געקייט. דאָס האָבן די קינדער אים אַ נאַמען געגעבן בייער. ביי אים איז געווען גוט צו לערנען. ער איז פון דער נאַטור געווען אַ גוטער מענטש. וואָס מען האָט אים נישט געפרעגט, האָט ער געלאָכט. געווינט האָט ער אין איין שטוב, וווּ עס זענען געשטאַנען צוויי טישן. ביי איין טיש האָט ער געלערנט מיט די

תלמידים, ביים צווייטן, אַ קלענערן האָט זיין ווייב געלערנט מיט מיידלעך. ס׳איז געווען אַ מיידלשער חדר. געווינט האָט ער נישט ווייט פון בית־מדרש.

ס׳איז אין שטעטל געווען נאָר אַ מלמד. געקומען איז דער ייד פון גניווע־שאָוו און גערופן האָט מען אים דעריבער הענעך גניווע־שאָווער. ער איז געווען אַ הויכער און פעסט־געבויטער ייד מיט אַ מאַיעסטעטישן פּנים און מיט אַ שיינער און ברייטער באָרד. ער האָט זיין חדר איינגעאָרדנט אין בית־מדרש. ער האָט געהאַט אַ סך קינדער און אַ גרויסן דערפאָלג. אַלס שכר־לימוד האָבן די עלטערן פון יעדן קינד אים געגעבן אַ מאָלצייט אין איינעם פון די טעג אין דער וואָך ער פלעגט יעדן טאָג דערמאָנען דעם תלמיד, אַז היינט אַדער מאָרגן קומט ער עסן אין שטוב און האָט באָפוילן צו דערמאָנען אין דער היים, אַז דער רבי קומט היינט אַדער מאָרגן עסן. ווען אַ קינד פלעגט פארגעסן צו דערמאָנען, איז ער געוואָרן זייער בייז און געשריען מיט אָזאַ רציחה, אַז מען האָט זיך ממש געוווּנדערט ווי אָזוי ער האָלט זיך איין און באַגנוגט זיך נאָר מיט שרייען. אויף פסח און אויף אַלע אַנדערע ימים־טובים פלעגט ער צוריקפאָרן קיין גניווע־שאָוו. ער פלעגט נאָך יום־טוב צוריקומען אַ צופרידענער.

אין שטעטל איז געווען אַ לערער מיטן נאָמען ראפּעטאָ. שטעטלשע בעלי־בתים האָבן געהאַלפן צו שאַפן די שולע. געדרוקט האָט מען זי פאַלקס־שולע און מען האָט דאָרט אויך געלערנט פויליש, יידיש און עברית. אין אַנהייב זענען מיר געווען 32 קינדער אין דער שולע. זי האָט עקזיסטירט נישט מער ווי צוויי יאָר, אַבער די יוגנטלעכע פון שטעטל האָבן איר געהאַט אַ סך צו פאַרדאָנקען. ווען דער לערער איז אַוועקגעפאָרן איז מער קיין איניציאַטיוו צו באַנייען די שולע נישט געווען. די שילער זענען געווען אין גרעסטן טייל קינדער פון שוסטערס און שניידערס און בעלי־מלאכה־משפּחות. עס זענען אין דער שולע נישט געגאַנגען די קינדער פון די חסידים פון די פארשידענע שטיבלעך. זיי האָבן אין די שטיבלעך געלערנט תורה.

גאָרבערייַ אין לאָסקאָשעוו

אַ פאָר צענדליק פאַמיליעס האָבן אין שטעטל געלעבט פון גאָרבעריי. עס זענען געווען אָרום אַכט גאָרבאָרניעס, וואָס האָבן באַשעפטיקט אָרום 40 פערזאָן — בעלי־בתים און אַרבעטער. עס זענען צווישן זיי געווען בלויז געציילטע נישט־יידישע אַרבעטער. די אַרבעט איז געווען אַ שווער פיזישע און אָרום איר

האָט געהערשט דער שלעכטער ריח פון רוי לעדער. דער אַרבעט־טאָג איז געווען אַ לאַנגער — פון פאַרטאָג ביז זון־אונטערגאנג.

אין מיינע קינדער־יאָרן, אין אַנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן, האָבן די גאַרבער־אַרבעטער זיך אַנגעהויבן צו אַרגאַניזירן און זיי האָבן געשאַפן אַ גאַר־בער־פאַריין. זייערע ערשטע פאָדערונגען זענען געווען: 9 אַוויגער אינדערפרי — פרישטיק, 12 אַוויגער מיטאָג־עסן און פאַרנאַכט ענדיקן די אַרבעט. דערצו האָבן זיי געפאָדערט אַ גלאָק, וואָס זאָל אַנזאָגן די שעה. דער גלאָק איז געווען אין דער גאַרבאַרניע פון מיין פעטער יאָסל שאַליט. ס׳איז געווען אַ גלאָק פאר אַלע גאַרבאַרניעס, ווייל זיי זענען אַלע געווען אין איין גאָס. מיטן גלאָק האָט זיך פאַרנומען דער קריסטלעכער אַרבעטער סטעמפניק.

די לעדער־אויסאַרבעטונג איז געווען אַ פרימיטיוע און אָפטמאָל איז נישט מעגלעך געווען די סחורה צו פאַרקויפן. ווען די סחורה איז געבליבן, האָט מען נישט געקויפט קיין רוי־שטאָף. די אָפּנעמער זענען בדרך כלל געווען די שוס־טער פון שטעטל. קיין איבערפלוס פון אַרבעט איז קיינמאָל נישט געווען.

די גאַרבער בעלי־בתים זענען געווען: שלום מעסינגער, חיה־טויבע, יאָסל האָנאָוער, לייבל שאַרליט, יאָסל שאַליט און בן־ציון שטערן.

מאיר גניווע־שאָווער, אַ גאַרבער־אַרבעטער. האָט שטענדיק געארבעט ביי שלום מעסינגערן. ס׳איז געווען זיין סטאָבילער אַרבעט־פלאַץ. געדאָוונט האָט ער אין פאַריסאָווער שטיבל צוזאַמען מיט זיין בעל־הבית. מאיר גניווע־שאָווער האָט זיך זייער גוט אויפגעפירט מיט זיינע פאַר־חברים געצל ראָזענוויין. גרשון ראָזענוויין און ישעיה שאַרפהאַרץ. זיי האָבן אַלע געדאָוונט אין פאַריסאָווער שטיבל און זענען געווען חסידים פון רבי. אייסער דעם זענען זיי אַלע געווען אַנטשטאַמיקע פון גניווע־שאָוו.

אין דער גאַרבערייַ פון לייב מאטל שארליט האָבן געארבעט דער געלער אברהם פרימער מיט זיין זון יעקב הערש. אַנדערע גארבער־אַרבעטער זענען געווען שלמה מיאַדאָווסקי, חיים שמואל וואליס, ישראל שמואל שארליט, דער עלטסטער זון פון יאנקל מאטלס, וועלכער איז געווען דער אייניציקער ייד אין שטעטל צו אויסאַרבעטן צוקערלעך און זיי פאַרקויפן אויף די יאַרידים אין שטעטל און אין די אַרומיקע שטעטלעך.

יאנקל מאטלס שארליט האָט געהאָט פיר זין: ישראל־שמואל, אברהם, יחיאל משה און פנחס. ער האָט אויך געהאט צוויי טעכטער. ישראל שמואל שאַרליט

איז געווען מיטגרינדער פון קולטור־פֿאַריין און פון דער ביבליאָטעק. ער איז געווען אַ מאַן מיט אַ סך וויסן און געלערנט די סאָציאליסטישע פּראָבלעמען. די צוויי ברידער אַברהם און פּנחס האָבן עמיגרירט קיין פּאַריז און זיי האָבן דאָ מיטגעמאַכט דעם קריג. אברהם שאַרליט איז צוגלייך מיט אַנדערע דעפּאַרטירט געווארן פון פּאַריז און איז מער נישט צוריקגעקומען. ליידער איז אומעגלעך צו געדענקען די נעמען פון אַלע דעפּאַרטירטע. אַפּשטאַמיקע פון אונדזער שטעטל. זאָל זייער אַנדענק געהייליקט ווערן צוזאַמען מיט אַלע קינדער. מוטערס און פֿאָטערס און זקנים. וועלכע זענען אכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן נאָר צוליב דעם, וואָס זיי זענען געווען יידן.

אבא בייטעל (פאריז)

דאָס טאָנטעלעכע לעבן פון די יידן אין לאַסקאַזשעוו

לאַסקאַראָוו, אין פוילישׂ לאַסקאַזשעוו, האָט זיך געפונען 10 ק״מ ווייט פון טייך ווייסל. הינטער דעם שטעטל איז געווען א פליסיק וואַסער. אין צענטער פון שטעטל איז געווען דער מאַרק מיט זיין גרויסן ברונעם, וואס האָט זיך געפונען נישט ווייט פון די ציוואַקעס (צווייי ברידער בעקער) און פון שמואל־חיים דעם שוחט. דער ברונעם פלעגט געבן וואַסער פאַר כמעט אַלע איינווינער פון מאַרק מיט זיינע ארומיקע גאַסן און געסלעך. פון דעם מאַרק זענען אַפגע־גאַנגען 4 ברוקירטע גאַסן און אַכט זאַמדיקע. אין 1930 באַקומט דאָס שטעטל עלעקטרישע ליכט א דאַנק דער איניציאַטיוו פון צווייי יידישע סוחרים, אוראַמ־טשע קאַהן און משה חיים אשר זילבערשטיין. דאָס שטעטל האָט באַקומען אַז אַנדערן אויסזען און עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק פון משיחס צייטן.

ב א ש ע פ ט י ק ו נ ג

אַכציק פּראָצענט בערך פון דער יידישער באַפעלקערונג זענען געווען האַנטווערקער און אַרבעטער. עס זענען געווען אַרום 100 שוסטערס, אַרום 30 שנייידערס, א צענדליק קאַמאַשנמאַכערס, צווייי סטאַלערס, דריי שינדלערס, דריי אַדער פיר גלעזערס, א צענדליק גאַרבערס (פאַר דעם ערשטן וועלט־קריג איז גאַרבעריי געווען א מער אַנגענומענער פאַך). עס זענען אויך געווען צווייי וואַסער־טרעגערס, א צענדליק קצבים, א דרייסיק קרעמער, א צענדליק סאַדאַוויניקעס און עטלעכע מלמדים.

ד ע ר צ י א ו נ ג

(אין אַנהייב פון די דרייסיקער יאָרן)

די יינגלעך פון די שטעטלדיקע האַנטווערקער פלעגן אַנהייבן גיין אין חדר אין עלטער פון דריי ביז פיר יאָר. אַ מלמד פלעגט לערנען 20 ביז 30 קינדער. די דירה פון מלמד איז באַשטאַנען פון אַ גרויסן צימער מיט אַ קיך. דער צימער האָט געדינט סיי פאַר זיין פריוואַט לעבן און סיי אַלס חדר. די עלטערן פלעגן אַפגעבן אַ קינד אויף אַ זמן. אַ טייל האַנטווערקער פלעגן דעם מלמד באַצאָלן מיט אַרבעט, ווער מיט אַ פּאָר שטיוול און ווער מיט איבערני־צעווען אַ בגד. די קינדער פון נישט פאַרמעגלעכע עלטערן פלעגן באַקומען אומזיסטן לימוד אין די תלמוד־תורה־שולעס. די קינדער פון מער פאַרמעגלעכע משפחות פלעגן זיך נישט גערן מישן מיט די האַנטווערקער־קינדער.

אין יענע ערשטע דרייסיקער יאָרן פלעגן די האַנטווערקער אַנהייבן שיקן זייערע קינדער אין די פּוילישע פּאָלקס ־ שולעס, די אַזוי גערופענע „פּאָוו־שעכנע". דאָס שיקן אין די „פּאָוושעכנע" שולעס איז געווען פאַרבונדן מיט אַ געוויסן אַנשטרענג, וואָס איז געווען נישט נויטיק, ווען די קינדער זענען געגאַנגען אין חדר צום מלמד. דער גרעסטער טייל קינדער פלעגט גיין באַר־ווען אָן שלעכט אַנגעטאָן. אין דער „פּאָוושעכנער" שולע האָט דאָס קינד געמוזט האָבן שיכלעך און אַ לייטישן מלבוש. זייער אָפט פלעגט אַ משפּחה האָבן 7 אָדער אַכט קינדערלעך, וועלכע מען האָט אויך געדאַרפט פּאַרשטייט זיך דערנערן. אָבער די עלטערן פלעגן מאַכן אַלע באַמיאונגען, אַז זייערע קינדער זאָלן זיין אַנגעטאָן און זאָלן האָבן די מינימאַלסטע שול־געזייגן. צו קויפֿן ביכער פלעגן די קינדער זיך צונויפֿלייגן אָדער באַרגן דאָס לערנבוך איינער ביים צווייטן.

אָבער נישט אַלע קינדער האָבן געקענט זיך לערנען. עס זענען געווען על־טערן, וואָס האָבן זיך נישט געקאָנט דערלויבן דעם לוקסוס און צו 10 אָדער 11 יאָר האָט דאָס יינגל געמוזט אַרבעטן אין צוהעלפן אין דער פּרנסה. אויך די קינדער, וואָס האָבן באַזוכט די שולע האָבן נאָכמיטאָג געהאָלפן די על־טערן אין וואַרשטאַט און אָפט אויך פלעגן זיי נאָכמיטאָג זיך לערנען אַ פּאָר.

איך אַליין האָב שוין צו 11 יאָר געטראָ ט וועגן תכלית. נאָר דער שולע האָב איך זיך געלערנט קאָמאָשנמאָכעריי און במשך צוויי יאָר האָב איך גע־אַרבעט און פאַרדינט. די אַרבעט האָט מיר אָבער נישט געשטערט צו ענדיקן

די שולע און אויך אַנטיילצונעמען, ווי מיינע עלטערע ברידער, אין די דיס־קוסיעס פון דער יוגנט איבער אַקטועלע פראָבלעמען. די דאָזיקע באַדינגונגען האָבן מיך פריצייטיק רייף געמאַכט. איך בין געווען אַ מיטגליד אין „השומר הלאומי" און איך האָב שוין געקענט רעאַגירן אויף אַנטיסעמיטישע אינצידענטן פון יענער צייט.

צו 12 יאָר האָב איך געהאַט אַן אַנטיסעמיטישע לערערין מיטן נאָמען קוויעטשינסקאַ. זי האָט איינמאָל פאָרהערט אַ יידישן שילער אויף אַ לעקציע פון געאָגראָפּיע. אויף דער פראָגע וווּ געפינט זיך דער אויסגוס פון ווייסל, האָט דער שילער נישט געגעבן קיין דייטלעכן ענטפער. דאָרויף האָט די לע־רערין געזאָגט: „פאָלעסטינאַ" וואָלסטו זיכער בעסער געפונען". עס פלעגט טרעפן, אַז א יידישער שילער האָט על פי טעות אַנגעשריבן דאָס וואָרט פוילן מיט אַ קליינעם „פ", האָט די לערערין קוויעטשינסקאַ גלייך געזאָגט: — בייס וואָרט „פאָלעסטינאַ" וואָלסטו נישט פארגעסן צו שרייבן דעם גרויסן „פ" בעת איינער אַ לעקציע פון געאָגראָפּיע. געגעבן פון דער זעלביקער לערערין, איז געווען א רייד וועגן דער שטאָט טשיקאָגא. וואָס איז די גרעסטע שטאָט פון פלייש־פראָדוקציע אין דער וועלט. די לערערין האָט אויסגענוצט די גע־לעגנהייט, כדי צו קריטיקירן די שחיטה און געזאָגט, אַז עס איז אַ שאַנדע פאר דער ציוויליזירטער וועלט פון 20־טן יארהונדערט ווען עס עקזיסטירט נאָר די ריטועלע שחיטה און ווען מען דערלאָזט די שרעקלעכע פייניקונגען פון די חיות.

מיט אַ גרויסער מאס פון גלייכגעוויכט האָב איך דערויף געענטפערט: עס איז ריכטיק, לערערין, אַז די דערגרייכונגען פון 20־טן יאָרהונדערט זאָלן דערוויסטערן אַלע שמערצן פון יעטוועדן לעבעדיקן וועזן. אָבער איז דען נישט געווונטשן, אַז קודם כל זאָל אפגעשאפן ווערן דער בארבאָריזם ביי מענטשן?

די לערערין פאָרלאָנגט אַן אויפקלערונג און מיין אויפקלערונג איז:

ווען אַ דאָראָזשקאַזש שלאָגט אַ פערד, באָקומט ער אַ שטראָף פון אַנ־וועזנדיקן פאַליציאַנט, אָבער ווען אַ ייד באָקומט מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, ווערט עס באָטראַכט, ווי אַ פאָטריאָטישער אקט.

— ס׳איז נישט ריכטיק — האָט זי געזאָגט — די פּוילישע מאָכט נעמט אַן אַלע מיטלען צו באַשיצן אירע בירגער. דאָרויף האָב איך איר דערמאָנט די פאָגראָמען. די דיסקוסיע איז איבערגעריסן געוואָרן מיט דראָנונגען. מיין פאָטער האָט מיט צאָרן מיר שפעטער געזאָגט, אַז די דיסקוסיע קען מיר דראָען

מיט באַזייטיקן פון דער שולע. צום גליק איז געווען דער דירעקטאָר פון דער שולע, א רוס מיטן נאָמען וואיטקאָווסקי, אן אַרנטלעכער מענטש, און האָט אַרויסגעוויזן א סך סימפּאַטיע פאַר די יידישע קינדער.

ווינונגס־באדינגונגען אין לאַסקאָשעוו

דער גרעסטער טייל האַנטווערקער האָט געהאַט גרויסע פאַמיליעס פון 7 אַדער 8 קינדער. די ווינונג, א צימער מיט א קיך, אַדער העכסטנס צווי צימערן מיט א קיך, האָט אויך געדינט פאַר א וואַרשטאַט. אין צווייטן צימער פלעגט נאָך די פרוי האָבן א צווייטן וואַרשטאַט מיט עטלעכע מיידלעך צו־הילף. בייטאָג איז די לאַגע נישט געווען אזוי שלעכט. ערגער פלעגט זיין בייַ־נאַכט. אויסבעטן די געלעגערס מיט שעניקעס פאַרן הויזגעזינט איז נישט גע־ווען קיין לייכטע אַרבעט. דאָך אַבער איז דאָס לעבן געווען אַן קאַמפּלעקסן. יעדער איינער האָט געגלויבט אין א בעסערן מאָרגן. קיין וואַסערלייטונג איז אין די הייזער נישט געווען און דער עולם האָט געבראַכט וואַסער פון ברונעם אַדער פון א קוואַל.

די פרויען פלעגן בדרך כלל נישט העלפן די מענער ביי דער אַרבעט. זיי האָבן געהאַט גענוג אַרבעט אין דער הויז־ווירטשאַפט ביים באַשפּייזן די משפּחה און ביים וואַשן די ווענ. אין דער ענגשאַפט פלעגט מען אַריינעמען אין שטוב די גרויסע באַליע און דערנאָך פלעגט די מאַמע גיין, זומער צי ווינטער, צום טייך אויסקלאָפן און שווענקען די ווענ. די קינדער פלעגן העלפן טראָגן די נאַסע פעקלעך ווענ אהיים. מיטן טריקענען פלעגט מען זיך אויך אַן עצה געבן — א ביסל אין שטוב, א ביסל אויף די פלויטן ביי די שכנים. די פרויען האָבן אַלץ געטאָן, כדי איינצוהאלטן די ריינקייט און די אַרדענונג.

א פיבערהאַפטע אַרבעט איז געווען אין שטעטל פרייטיק, ווען נאָך דער אַרבעט האָט מען געמוזט לכבוד שבת ריין מאַכן די צימערן. אויסוואַשן די פאַדלאָגעס און זיי באַשיטן מיט ווייסן זאַמד. א ייד, וואָס פלעגט ברענגען אין שטעטל א פוד זאַמד, האָט פון דעם געהאַט פרנסה.

שווערער איז אויך געווען ווינטער צוליב דער פראָגע פון באַהייצונג. קוילן זענען געווען טייער און האַנטווערקער אַדער אַרבעטער האָבן זיך נישט געקענט דערלויבן צו מאַכן רעזערוון פון קוילן אוף אַלץ. פלעגט מען קויפן אין שפּייז־געוועלב א פאַר קילא קוילן און אויפן מארק עטלעכע בינטלעך האלץ. ווען א בעל־מלאכה האָט באַוויזן במשך דעם זומער איינקויפן א ביסל

קאַרטאָפל, אַ פעסל זויערע קרויט און זויערע אוגערקעס, אַ פורל האַלץ צו דער באַהייצונג, איז דער ווינטער פאַר אים געווען באַזאָרגט. ביי דעם אַלעם איז נויטיק געווען צו האָבן צוויי זאכן: אַ פלאַץ, וווּ דאָס אַלץ צו האלטן איז פאַרשטייט זיך געלט. אָבער איז נאָך געווען אַ ביסל געלט פאַר אַן אַנהייב, האָט מען זיך אַן עצה געגעבן צו פאַרפולן דעם קעלער. פאַרשטופן אונטער די בעטן און אויספילן דעם פיעקאַליק. עס זענען געווען איינווינער אין שטעטל, וואָס האָבן געהאַט שטאַלן, אָבער זייער צאָל איז געווען אַ קליינע. אגב איז נישט געווען זיכער צו האַלטן אין אַ שטאַל צוליב גניבות.

דאָס רעליגיעוע לעבן

יידן האָבן געהאַט אַ גרויסן בית־מדרש און עטלעכע שטיבלעך צום דאַווענען. עס איז געווען דאָס פאַריסאָווער שטיבל, דאָס געראַר און דאָס קאָזשעניצער, וווּ די חסידים האָבן פאַנאַטיש געגלויבט, יעדער איינער אין זיין רבין. אין בית־מדרש פלעגן אַ סך יידן קומען דאַוונען און ער איז געווען אַ מין רעפּרעזענטאַטיוואַר צענטער פון די יידן אין שטעטל. עס זענען געווען יידן, וואָס האָבן אין זייער לעבן נישט פאַרפעלט צו גיין אין בית־מדרש דאַוונען. עס איז געווען פשוט אַן אָפּקומעניש פאַר איינעם, וואָס איז קראַנק געוואָרן, און האָט צוליב דעם נישט געקענט גיין דאַוונען.

באַזונדערס פייערלעך איז געווען דער שבת. די קינדער פלעגן מיטגיין מיט די עלטערן אין בית־מדרש. יעדער איינער האָט זיך אַנגעטאָן ווי אַמשענסטן, וועז מעגלעך מיט אַ שבתדיקן אנצוג און מיט אויסגעפוצטע שיך.

יידן האָבן אָפּגעהיט דעם שבת נישט בלויז צוליב פרומקייט. אָפילו פריידענקער האָבן געוואָרט אויף פרייטיק צו נאכטס און אויפן שבת. עס האָט דעם טאָג געהערשט אַ באַזונדערע אטמאָספער און דער „גוט שבת", וואָס יידן פלעגן זיך אָפּגעבן, האָט געהאַט אַ באַזונדערע באדייטונג. האָט מען דאָך אַ גאַנצע וואָך געאַרבעט און געטראַכט וועגן צוגרייטן דעם שבת, ווי באַשיידן ער זאָל נישט זיין. אַ גאַנצע וואָך האָט מען געשפּארט און אפילו געקאַרגט, אָבער שבת פלעגט מען צוגרייטן מיטן שענסטן און בעסטן, יעדער לויט זיינע מעגלעכקייטן.

פרייטיק גאַנץ פרי פלעגן די פישער אויטשע מאיר (וואַרשעווער) און סראַלקע פישער (בושעוושינסקי) ברענגען לעבעדיקע קארפן און לעשטשעס. ליידער זענען די פיש נישט געווען צוגענגלעך פאַר אַלעמען. די סיטואַציע

האָבן געראָטעוועט די ענדלעך. וואס האָבן געבראָכט קליינע פישלעך. די דאָזיקע קעלבעקעס פלעגט מען ממש צעכאָפן, ווייל אַן פיש איז נישט געווען קיין גערעטענער שבת. אין אייניקע פאָלן פלעגן יידן קויפן פיש אויף בארג לכבוד שבת.

בעקער האָבן צוגעגרייט געפלאָכטענע חלות און שטרודלען, אָבער אַ סך בעלי־ביתעס פלעגן אַליין צוגרייטן זייער געבעקס, וואס זיי פלעגן אַריינ־

אַ גרופּע יוגנטלעכע אין לאָטקאָזשעוו
צווייטע שורה אויבן, דער צווייטער פון לינקס: בערל אייזנבוים.

טראָגן אין עס־צימער. פארשטייט זיך, אז קיינער האָט נישט פארפֿעלט צו־צוגרייטן דעם טראַדיציאָנעלן טשאָלנט. און היות די טעפלעך זענען געווען ענלעך איינס צום אַנדערן פלעגט מען פארטוישן דעם טשאָלענט שבת אינדער־פרי ביים אָפּנעמען פון בעקער און נישט איין אָרעמאָן האָט זיך מחיה געווען אַ דאָנק דעם. קיין מחלוקת צוליב דעם פלעגט נישט זיין.

פרייטיק אַרום זעקס אַוייגער נאַכמיטאָג, זומערצייט, פֿלעגט מען אויפֿ־רוימען די וואַרשטאַטן און מען פֿלעגט ברענגען אין אַרדענונג די דירה. אָלע פֿרויען און מיידלעך האָבן אויסגעצוואָגט די קעפ און אַ סך מענער פֿלעגן גיין אין מקווה. דערנאָך האָט מען געהערט דעם שמש רופן „אין שול אַריין". ס'איז געווען אַ צייכן, אַז מען דאַרף בענטשן ליכט. די מענער זענען גע־גאַנגען אין שול אַריין און אין שטוב פֿלעגט די מאַמע מיט די קינדער אום־געדולדיק וואַרטן אויפֿן צוריקקער פון מאַן און פֿאָטער. אָלע קינדער פֿלעגן זיצן מיט דרך־ארץ ביים טיש, וועון דער טאַטע האָט געמאַכט קידוש. דער־נאָך פֿלעגט קומען דאָס שבתדיקע עסן און נאָכן עסן פֿלענן אָלע זינגען זמירות.

פרייטיק – צו – נאַכטס און שבת פֿלעגט זיך די יוגנט פון שטעטל צונויפֿ־קומען, כדי צו דיסקוטירן אָקטועלע פּאָליטישע און אנדערע פראבלעמען. איז יענע ערשטע דרייסיקער יאָרן האָבן אַ שטארקן איינפלוס געהאַט די פֿראָפּע־סיאָנעלע פֿאַריינען.

אַרגאַניזאַציעס און פּאַרטייען

די אנטשטייאונג פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע איז אין שטעטל באַגלייט געווען מיט אָפּטע דיסקוסיעס, וואָס פלעגן זופילו דערגיין צו גע־שלעגן. דער אידאָלאָגישער פּאָנאָטיזם איז שפּעטער געווען אַזוי גרויס, אַז ער פלענט אָפּילו שטערן דעם שלום-בית. עס זענען געווען פּאַמיליעס, וווּ אַ ברודער איז געווען אַ קאָמוניסט, אַ שוועסטער אַ מיטגלידערין פון בונד און דער פֿאָטער אַ ציוניסט. דער קאָמף פֿארן אידאָל פלעגט אָפרוקן איז אַ זייט די פּאָמיליע – סענטימענטן.

אַ באַונדערע אויפלעבונג האָט אַריינגעפירט אין שטעטל די גרינדונג פון דער אַרגאַניזאַציע „בנות יעקב". די רעליגיעזע דערציאונג, וואָס די מיידלעך האָבן דאָרט באַקומען, האָט זיי נישט געשטערט שפּעטער צו דענ־קען, ווי זיי האָבן געוואָלט. צו יענער צייט האָבן זיי אָבער געלערנט לייענען און שרייבן און איך די יידישע געשיכטע. זיי האָבן געגעבן פּאַרשטעלונגען און געפירט אַ קולטורעל לעבן. דער אידאָלאָגישער פּאָנאָטיזם האָט זיך אויך דאָ אַריינגעריסן. די מיטגלידער פון „השומר" פלעגן זיך באמיען צו איבער־צייגן די מיידלעך פון „בנות־יעקב" און זיי אריינעמען אין זייער אַרגאַניזא־

ציע. קיין גרויסע רעזולטאטן האט די אקציע פון איבערצייגן נישט געהאט
און מען האט אויך אנגענומען אנדערע מיטלען, ווי באפאלן לאקאלן, פאר
ניכטן איינריכטונגען און שטערן פארשטעלונגען. איך געדענק, ווי מיר, חברים
פון „השומר", האבן אויף אן אומפארשעמטן אופן געשטערט א מאניפעסטא־
ציע פון קינדער אין ל"ג בעומר. די עלטערן זענען אפילו געקומען צו באשיצן
זייערע קינדער. די קאמוניסטן פון זייער זייט פלעגן באפאלן ציוניסטישע
לאקאלן און שטערן די טעטיקייט פון ציוניסטישע גרופעס. עס איז נישט איין
מאל געקומען צו געשלעגן.

די דאזיקע מעטאדעס ביים באקעמפן קעגנער האבן זיך איבערגעטראגן
צום עלטערן דור און נישט איין מאל האבן געוויסע גרופעס געפרוווט הערשן
מיט טעראר. איך געדענק דעם פאל מיט א שוחט, וועלכן די האנטווערקער
פון שטעטל האבן נישט געוואלט. דער שוחט איז א געוויסן פרייטיק אפילו
צעשלאגן געוואָרן און נישט געקוקט אויף זיין אפיציעלער נאמינאציע האבן
די האנטווערקער אים די גאנצע צייט באיקאטירט. די האנטווערקער האבן
נישט געקענט שלום מאכן מיטן געדאנק, אז האבנדיק אזא גרויסן איינפלוס
אין שטעטל זאל זיי באדינען א שוחט פון די חסידים, וועלכע זיי ווילן נישט.
בכלל איז תמיד געווען א קאנפליקט צווישן די האנטווערקער און די חסידים
ווען דער העגעמאניע אין שטעטל, ווצגן דער צאל דאזארעס א. א. וו.

די קינדער פון די האנטווע־קער האבן ארויסגעוויזן א סך רייפקייט, זיי
זענען געווען גוטע שילער, נישט געקוקט אויף די שווערע באדינגונגען אין
וועלכע זיי האבן געלעבט. צו 11 - 12 יאר זענען זיי ארייגעצויגן געוואָרן
אין פארשידענע פאליטישע באוועגונגען. אין מיטן פון די דרייסיקער יארן
איז די שטארקסטע פון אלע געווען די סדאפעס־אנעלע באווענונג, וואס האט
געהאט א קאמוניסטישע טענדענץ. צווישן דער יוגנט פלעגן אנגיין פיבער־
האפטע דיסקוסיעס. עס איז געווען אן אינטערעס פאר ליטעראטור א דאנק
דער רייכער ביבליאטעק פון די לינקע, וואס זייער סעקרעטאר איז געווען
משה פיינזילבער. עס זענען געגעבן געוואָרן לעקציעס פון פאליטישער עקא־
נאמיע, פון דיאלעקטישן מאטעריאליזם. יעדעס האנטווערקער־הייז האט אבא־
נירט א צייטונג. אפט פלעגן עטלעכע משפחות צוליב שפארזאמקייט אבא־
נירן צוזאמען איין צייטונג. דער עולם האט נאכגעפאלגט דעם פארלויף פון
שפאנישן קריג מיטן גרעסטן אינטערעס און עס איז אפילו געמאכט געוואָרן
א פראפאגאנדע לטובת די רעפובליקאנער.

די קינדער פון חסידישע היימען האבן נישט ארויסגעוויזן אזא אינטע־רעס צו אקטועלע געשעענישן. זיי זענען אפילו געווען גלייכגילטיק צום ווי־דערשטאנד קעגן אנטיסעמיטיזם, וואס האט דאמאלסט געבושעוועט. אבער טאקע דער אנטיסעמיטיזם און די עקאנאמישע סיטואציע האבן געצוונגען די חסידישע קינדער זיך צו לערנען א פאך און אויך צו זוכן א פארבינדונג מיט א גרופע. זיי האבן זיך אנגעשלאסן צו דער ציוניסטישער ארגאניזאציע. עס האט זיך אויך אנגעהויבן ארגאניזירן א באווענונג פון מזרחי, וואס האט גרופירט די רעליגיעזע עלעמענטן. א שטארקע באוועגונג איז געווען אין יע־נער צייט „הנוער הציוני". עס זענען געווען פרוון צו ארגאניזירן דעם בית"ר, אבער אן א גרעסערן דערפאלג. אויך דער בינד האט קיין גרעסערן דערפאלג נישט געהאט. די אנגעגליטע אטמאספער פון רייסענישן און פון געשלעגן האט אפגעשוואכט סיי דעם לינקן לאגער און סיי דעם ציוניסטישן.

דער אנהייב פון קריג

ערב דעם קריג האט א גרויסער טייל פון דער יוגנט פארלאזט לאסקא־ראוו. דער דראנג צו אן אנדער לעבן האט זיי געפירט קיין ווארשע אדער קיין אויסלאנד, בפרט קיין פראנקרייך און בעלגיע. דער קריגס־פסיכאז האט באהערשט דאס שטעטל אין 1938 מיטן אנשלוס פון עסטרייך און מיט דער אקופאציע פון די סודעטן.

גלייך ביים קריגס־אויסברוך איז לאסקאראוו אינגאנצן אפגעברענט געווארן. עס זענען אויך געווען קרבנית פון דער באמבארדירונג און אין די רייען פון דער ארמיי. א סך יידן זענען ארויסגעפארן, ווער קיין סאבאלעוו און ווער קיין מאצעוויטש. די. וואס זענען געבליבן האבן מיט מורא געווארט אויפן אנקום פון די דייטשן. אין די ערשטע טעג פון דער אקופאציע האבן די דייטשן אפילו באראויקט די יידישע באפעלקערונג און געזאגט, אז זיי וועט קיין שלעכטס נישט געשען. אבער די פאליאקן, וואס זייער אנטיסעמיטיזם איז איצט געשטארקט געווארן, האבן געדויבט און געשלאגן און אויך געמסרט יידן. די ערשטע פראוואקאטארישע מסירה איז פארגעקומען בעת די פא־ליאקן האבן געשטעלט א ווידערשטאנד דעם פארויסמארש פון די דייטשן. די פאליאקן האבן זיך געשווירן, אז זיי וועלן די דייטשן נישט ארייגלאזן אין שטעטל און אין די קאמפן האבן זיי, לויט די קלאנגן, אנגעטאן יידישע היט־לען, כדי די דייטשן זאלן מיינען, אז דאס שטעלן די יידן א ווידערשטאנד.

עס זענען בעת די קאמפן געפאלן עטלעכע דייטשן און אלס רעפרעסיע האבן די דייטשן ארעסטירט 38 יידן און זיי דערשאסן אין וואלד. א שרעק איז באפאלן די יידישע באפעלקערונג און א געוויסע צאל יידן האט באשלאסן ארויפצוגיין אויף יענער זייט גרענעץ, צו די רוסן.

די רייזע איז געווען א געפערלעכע. די פאליאקן פלעגן אויסזוכן די יידן און זיי באפאלן. זיי האבן זיך ווייניק געקימערט פון דער דייטשער אקופאציע. שלאגן יידן איז ביי זיי געווען א פאטריאטישער אקט. די וואנדערונג פון די יידן קיין מזרח האט געשאפן אן ערנסטן פליטים־פראבלעם. טויזנטער האבן זיך געוואלגערט אויף די גאסן און אין די שולן. צום גליק האבן די ארטיקע יידן געהאלפן און ארויסגעוויזן די פליטים א וואַרעמע באציאונג.

איך מיט מיין פרוי, מיט מיינע צוויי ברידער און מיין שוועסטער האבן זיך באזעצט אין וואלאזשין, נישט וויט פון וילנע. די רוסישע מאכט האט אונדז אויפגענומען, אונדז געגעבן א דירה און אויפנהאלט במשך פיר וואכן. שפעטער האבן מיר אויך באקומען ארבעט. עס זענען דערנאך צוגעקומען נאך לאסקאראוואר אין מיר זענען געווען בערך 20 מאן פון שטעטל. עס זענען מיט אונדז צוזאמען געווען שלמה זעליג קאשקעוויטש, זיין ברודער, ישעיה ראטערמאן, שלמה פיינוואקס, בערל אייזנבוים מיט זיין שוועסטער, נוח ראטפאס, אייזיק ראטפאס, משה ראטערמאן און נאך אנדערע. מיר האבן צוזאמען געבילדעט א געזעלשאפט און געווען צווישן זיך ענג פארבונדן. מיר פלעגן מיט טרויער טראכטן וועגן אונדזערע נאענטע, וואס זענען געבליבן ביים דייטשן אקופאנט. א סך דערמוטיקונג האבן מיר געשעפט פון די ארטיקע יידן, וועלכע האבן אונדז געהאלפן און געטרייסט. לאנג האט אבער אונדזער לאגע נישט געקענט בלייבן, ווי זי איז געווען. היות דער קריג איז נאך געווען ווייט צו זיין סוף און מיר זענען געווען פליטים, האט די רוסישע מאכט אונדז פארגעלייגט אדער אנעמען די רוסישע בירגערשאפט אדער צוריקפארן קיין פוילן, ד. ה. קיין דייטשלאנד. מיר האבן זיך פארזאמלט און זיך בראטן. אונדזער באשלוס איז געווען צו פארן צוריק. נישט געקוקט אויפן קאלטן ווינטער האבן מיר זיך פארפאקט און אוועקגעפארן קיין בריסק און אן מורא, אינמיטן העלן טאג, האבן מיר געפרווועט איבערצוגיין די גרענעץ. די רוסישע גרענעץ־וואך האט מיט דער הילף פון אויסגעשולטע הינט אונדז פארהאלטן, דראענדיק מיט שיסן, אויב מיר וועלן זיך נישט אפשטעלן. איינער פון אונדז האט אפילו פאטעטיש אויסגעשריען: שיס נישט, חבר, איך בין א קאמוניסט דער ענט-

פֿער איז געווען: „סוואַטש, קאַקאי טי קאָמוניסט, דו אַנטלויפסט פון לאַנד, אין וועלכן דו האָסט פרייהייט און דו פֿארסט צום שונא פון פֿרייהייט".

מיר זענען אַלע אַרעסטירט געוואָרן און נאָך אַ נאָכט אָפּזיצן האָט מען אונדז באַפרייט. מיר זענען צוריקגעפֿאָרן קיין וואַלאָזשין אין אונדזערע פּרי־עדיקע ווינונגען. מיר האָבן זיך אָפּילו געריכט אויף סאָנקציעס, אָבער קיין זאָך איז נישט געשען.

דער דראַנג צו פֿאָרן צוריק אין די אמאליקע היימען איז געווען זייער גרויס. אין בריסק און אין ביאַליסטאָק זענען טויזנטער מענטשן געשטאַנען אין די רייען. עס איז דאָמאָלסט פֿארגעקומען אַן אויסטויש פון פּליטים צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד און דער עולם האָט זיך מאָסנווייז פארשריבן אויף פֿאָרן צוריק. מיר זענען באַטראַכט געוואָרן דורך די רוסישע אויטאָריטעטן אַלס פּליטים, וואָס ווילן צוריקפֿאָרן און וואָרטן אויף זייער רייַ. אָבער דער אָפּמאַך איז איבערגעריסן געוואָרן און מיר זענען געווען געצווונגען צו בלייבן די רוסישע מאַכט־אויטאָריטעטן האָט אונדז געהאלטן פאר עלעמענטן, וואָס זענען פֿיינטלעך צום רעזשים און אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז אַלעמען אַרעסטירט און פֿארשיקט קיין סיביר, ווו מיר האָבן געלעבט אין שווערע באַדינגונגען. מיט באַדויער פּלעגן מיר שרייבן אַ היים און זיך באַקלאָגן אויף אונדזער גורל. דאָס איז געווען אַנהייב 1940. עטלעכע מאָנאַטן שפּעטער האָבן מיר פֿאַרלוירן יעטוועדן קאָנטאַקט און עס איז אַנגעקומען די ידיעה וועגן קריג, וואָס איז אויסגעבראָכן צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד. מיר האָבן אַן אויפֿהער נאָכגעפֿאַלגט דעם פֿאַרלויף פון קריג און פון די קריגס־געשעענישן. שפּעטער איז געקומען דער באַוווסטער שיקאַרסקי־אָפּמאַך. מיר זענען באַפרייט געוואָרן און מיר האָבן געקענט פֿאָרן וווהין מיר ווילן. מיר האָבן זיך פֿארשריבן צו פֿאָרן קיין טאַשקענט. דאָרט אין אוזבעקיסטאָן זענען מיר געבליבן די גאַנצע צייט ביז מיר האָבן געהאָט אַ מעגלעכקייט צו פֿאָרן קיין פוילן. מיר זענען אַרויס־געפֿאָרן פון רוסלאַנד מיט דער האָפֿענונג עמיצן צו געפֿינען פון אונדזערע נאָענטע.

די שרעקלעכע רעאַליטעט האָט זיך פֿאַר אונדז אַנטפּלעקט ווי נאָר מיר זענען אַריבערגעפֿאָרן די גרענעץ. די אוקראַינער פון איין זייט און די פֿאַליאַקן פון דער צווייטער זייט האָבן געוויבט און באפֿאלן די עשאלאָנען מיט די צוריקגעפֿאָרענע. מיר זענען אַנגעקומען קיין נידער־שלעזיע און דאָ זענען מיר געווויר געוואָרן, אַז עס האָט נישט קיין צוועק צו פֿאָרן קיין לאָס־

קאַראָוו און סאָבאָלעוו. מיר האָבן זיך דערוווסט וועגן חורבן פון אונדזערע היימען.

דערנאָך זענען מיר מיט דער הילף פון דער „בריחה" אַרויסגעפאָרן פון פוילן און דורך טשעכאָסלאָוואקיי און עסטרייך אַנגעקומען אין דייטשלאַנד, אין דער אַמעריקאַנער זאָנע. די אונרוו"א האָט זיך דאָרט באַשעפטיקט מיט די פלי-טים. מיר זענען ז'אָמאָלסט געווען איבעראַשט פון דער וווּנדערבאַרער ארבעט און אַרגאַניזאַציע פון דער „בריחה" און פון דער אומלעגאַלער עליה ב' פון יענע טעג. דאָרט האָבן מיר אויך געטראָפן די לעבן געבליבענע לאסקאראווער מענדל שאַליט און דוד פרימער, וועלכע האָבן אונדז דערציילט דעם פאַרלויף פון דער טראַגעדיע, וואָס אונדזערע היימען און משפחות האָבן איבערגעלעבט ביז זייער אומקום.

חיים בן ברוך ראזענבלום (ישראל)

ציוניסטישע פארטייען אין לאסקאראוו

אין 1923 בין איך אלט געווען 15 יאר. אין שטעטל האט שוין עקזיסטירט די ארגאניזאציע „מזרחי". שפעטער האט זיך געגרינדעט „צעירי מזרחי". די גרינדער זענען געווען: שלמה געליבטער (אומגעקומען), שמואל לייב פיינזילבער (אומגעקומען), אברהם לייזער אורנער. דעם לאסקארוועד רבס זון (אומגעקומען). איך בין ארייגעטראטן אין „צעירי־מזרחי", וואס האט דאמאלסט געציילט ארום 40 בחורים און בחורות. די ארגאניזאציע האט זיך געפונען אין הויז פון מענדל קאשקעוויטש. מיר האבן איינגעארדנט פארשידענע לעקציעס פון לימודי־קודש, קעסטל־אוונטן, געלערנט הרצלס „אלט־נייאנד". מיר האבן אויך אראפגעבראכט רעפערענטן פון דרויסן. עס איז צו אונדז געקומען ביאלאפאל־סקי, וואהאפטיק און יצחק גרינבוים. מיר האבן געהאט א ביביליאטעק פון קרוב הונדערט יידישע ביכער.

אין שטעטל האט עקזיסטירט א ענוג שטארקע לינקע גרופע, וועלכע האט געפירט א קאמף קעגן די ציוניסטן. צווישן די דאזיקע אידאישע גרופעס זענען פארגעקומען ערנסטע רייבונגען. א געוויסן טאג, וען מיר זענען געקומען אין אונדזער לאקאל, האבן מיר אים געפונען אינגאנצן דעמאלירט. א סך בי־כער זענען צעשלעפט געווארן. מיר האבן נישט געוווסט, ווער עס האט אפגע־טאן דאס שטיקל ארבעט. מיר האבן חושד געווען די קעגנעריישע גרופעס. דאס איז געשען אין 1924 אדער 1925.

א צייט שפעטער האבן זיך די „צעירי־מזרחי" געשפאלטן און עס איז אויפגעקומען אן אלגעמיינע ציוניסטישע ארגאניזאציע. עס האבן צו איר גע־הערט: שמואל לייב פיינזילבער (פארזיצער), משה ווארשעווער (סעקרעטאר), ישראל יאנקל שאליט ז"ל, דער שרייבער פון די שורות איז געווען קאסירער.

שלמה וואלדמאן און נאך אנדערע. מיר האבן געדונגען א לאקאל ביי שיע שאליט. שפעטער איז די ארגאניזאציע איבערגעאנגען אין הויף פון לייזער וואלדמאן. נאך א צייט שפעטער האבן מיר געגרינדעט די יוגנט־ארגאניזאציע „הנוער הציוני". די ארגאניזאציע האט געפירט א לעבהאפטע קולטור־טעטי־קייט. זי האט געציילט ארום 60 מיטגלידער. מיר האבן פון וואַרשע אראפגע־

א גרופע פון „הנוער הציוני" אין לאסקאשעוו. זיצן: (פון רעכטס) יהודה לייב וילבערבערג, שלמה שניידלעדער (לעבט אין פאריז), אהרן ראטפוס. שטייען: (פון רעכטס) יאנקל קאשקעוויטש, יאסל קאשקעוויטש.

בראכט א לערער פון עברית. אשר פיעטרושקא, וועלכער האט זיינע לעקציעס געגעבן אין לאקאל פון שיע שאליט. שפעטער האט אשר פיעטרושקא זיך אנ־געשטויסן אויף שווערי־קייטן מצד די לינקע און ער איז געווען געצווונגען צו פארלאזן דאס שטעטל. די ציוניסטישע יוגנט האט אבער איר ארבעט ווייטער געפירט.

אין יאר 1933 האב איך געגרינדעט א הכשרה־גרופע אויפן נאמען פון ד"ר חיים ארלאזאראוו ביים גוטבאזיצער גורסקי אין אושטשענים. אין דער הכשרה - גרופע זענען געווען פאלגנדיקע חברים: גיטל גראס פון בוסקא זדרוי (מיין פרוי), רחל בורשטין פון בריסק, ישראל קעמפינסקי פון קאלישער פאוויאט.

(אומגעקומען), חיים שקלאַוש פון לאָמזשע (אומגעקומען), יוסף בראון פון פא־
לענין, לייזער שמש פון אַטוואַצק, רובין (אומגעקומען), פיניע שיינבערג פון
סאַבאַלעוו (אומגעקומען), פיראַוויטש און נאָך עטלעכע. מער ווי אַ יאָר האָבן
מיר געאַרבעט אויפן פעלד און אויך געפירט אַ קולטור־טעטיקייט. צווישן אַנ־
דערן האָבן מיר אויסגעבילדעט אַ דראַמאַטישן קרייז און געגעבן פאַרשטע־
לונגען אין דער אַרומיקער סביבה.

שפעטער האָבן מיר געשאַפן נאָך אַ גרופע פון הכשרה אין באָנצק, אין
אַ טאַרטאַק, זיבן קילאָמעטער פון אושטשענים. דער אייגנטימער פון טאַר־
טאַק איז געווען קלמן צוקער .אין דאָזיקן קיבוץ זענען געווען עטלעכע דרייסיק
מאָן פון פאַרשידענע שטעטלעך. איך בין געווען דער ווירטשאַפט־פירער פון
די צוויי קיבוצים. צוויי יאָר צייט האָבן די צוויי קיבוצים עקזיסטירט. די חברים
האָבן זיך געטוישט.

אין יאָר 1935 האָב איך מיט מיין פרוי גיטל גראָס באקומען סערטיפי־
קאַטן און מיר זענען עולה געווען קיין ארץ-ישראל. נאָך אונדזער אָפפאָר איז
דער ערשטער קיבוץ אינגאַנצן צעפאַלן געוואָרן. דער קיבוץ אין טאַרטאַק איז
נאָך געבליבן.

אסתר בריוו־שניידלעדער ע"ה (פאַריז)

אין שאַטן פון פּוילישן אַנטיסעמיטיזם

אַ יך האָב פאַרלאָזט מיין היים און דאָס סימפּאַטישע שטעטל לאָסקאָזשעוו אין 1931, געווען איז דאמאָלסט אין שטעטל אַ הערלעכע און ברויזנדיקע יוגנט מיט פּאַרשידענע אָנשויאונגען און פון פּאַרשידענע שיכטן, אָבער אָלע האָבן געלעבט חבריש און אין אַ גוטער האַרמאָניע, נישט געקוקט אויף די אָפּטע פּאָליטישע דיסקוסיעס.

מיר האָבן געהאַט אַ קולטור־פּאַריין, אַ הערלעכע ביבליאָטעק און אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס איז געווען באַרימט אין דער גאַנצער אומגעגנט. דאָס אָלץ האָבן מיר געהאַט צו פאַרדאַנקען אונדזער טייערן חבר וועלוול לובעלסקי. נאָך זיין אָוועקפאָרן קיין פּראַנקרייך איז אָלץ פאַרגעזעצט געוואָרן, ווי פריער, וויל ער האָט אויסגעשולט חברים. וואָס האָבן אים געקענט פאַרטרעטן. מיר זענען מיט אים געווען זייער שטאָלץ.

אין יאָר 1936 בין איך געקומען באַזוכן מיין היים. איך האָב געפונען אַ גרויסע ענדערונג. אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט האָט זיך צעפאָרן, ווער קיין אויסלאַנד און ווער קיין וואַרשע צוליב דער פאַרערגערטער עקאָנאָמישער סיטואַציע. דער אַנטיסעמיטיזם האָט אין יענער צייט געבושעוועט. די משפחה אין שטעטל זענען אויך געווען אין אַן אַנדערער לאָגע. די רייכע זענען געוואָרן אַרעמער און אַנדערע האָבן ממש געבעטלט. דער מיטלקלאַס האָט זיך געפונען אין אַ שווערער לאָגע און די אַרעמקייט איז געווען זייער גרויס. דער אַנטיסעמיטיזם אין שטעטל האָט מיך שרעקלעך דערדריקט. עס איז געווען כמעט אַ פאַרבאָט צו קויפן ביי יידן און די יידן זענען געבליבן שוצלאָז.

בעת מיין דאָזיקן באַזוך האָבן איך בייגעווויזן אַ פיינלעכן איניציידענט. אַ געוויסן זונטיק זענען די פּאָליאַקן אַרויסגעגאַנגען פון קלויסטער ווי ווילדע און האָבן געזוכט יידן, כדי זיי צו שלאָגן. זיי האָבן אָבער קיינעם נישט געפּר־

נען, ווייל יעדער איז געזעסן ביי זיך אינדערהיים. האבן זיי זיך נוקם געווען איבער דריי אַרעמע פרויען, וואס האבן פארקויפט אַ ביסל פרוכטן אויפן מארק. זיי האבן אומגעוואַרפן זייערע קוישלעך און צעטראַטן די פרוכטן מיט די פיס, די פרויען האבן זיי צעשלאַגן. די אַרעמע פרויען האבן געווויינט און געשריען.

אַסתר בריוו (געב. שניידלעדער)
בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין פּאַריז

אַבער קיינער איז זיי נישט געקומען צו הילף. קיינער פון די יידן האָט נישט געוואָגט אַרויסצוגיין אין דער גאַס. ס׳איז געווען אַ טעראָר־שטימונג. בלויז איין יונגע פרוי, שיינדעלע הענעכס, איז אַרויסגעגאַנגען און האָט געזידלט די כוליגאַנעס. זי האָט באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. איך האָב אַנגעהויבן צו פראָטעסטירן פאַרוואָס מען דערלאָזט דערצו. דאַרויף האָט מיין פאָטער מיך געבעטן אַריינגיין אין שטוב. „מיר וועלן גאָרנישט אויפטאָן — האָט ער געזאָגט — וועסטו עפעס רעדן, וועט מען דיך אָפשיקן קיין קאַרטוז-בערעזאָ", וואס איז געווען דער דאַמאַלסטיקער באַקאַנטער קאַנצענטראַציע־לאַגער אין פוילן. שוין דאַמאַלסט זענען די יידן געווען שוצלאָז. 8 אַזייגער אין אָוונט פלעגט קיינער נישט אַרויסגיין אין גאַס, ווייל עס איז געווען אַן אַרגאַניזירטע באַנדע, וואס האָט געשלאָגן יידן. זי האָט קיינעם נישט רעספעקטירט, עלטערע מענטשן, יונגע קינדער און פרויען זענען געווארן געשלאָגן.

היטלערס פאַרברעכערישע פראַפאַגאַנדע האָט געפונען דעם בעסטן באָדן אין פוילן. דאָרט האָט היטלער געפונען די העלפער ביים פאַרניכטן אונדזערע טייערע. די צעיושעטע פאַליאַקן באַשולדיק איך צוגלייך מיט די דייטשן, ווייל ווען זיי וואָלטן נישט געהאָלפן די נאַציס וואָלטן אַ סך יידן אין פוילן געבליבן לעבן.

מיין טייערער פאַטער איז געווען א גוטער מענטש, תמיד גרייט צו העלפֿן דעם אַנדערן, אַן אונטערשיד פון וועלכער ראַסע אדער רעליגיע ער איז געווען. אַבער וען ער אַליין האָט זיך געגויטיקט אין הילף איז קיינער אים נישט געקומען אַנטקעגן. ער האָט מיין שוועסטער, זיין יונגסטע טאָכטער פון 20 יאָר, געפֿרווט אויסבאַהאַלטן און געקלאַפּט אַן דערפֿאַלג אין אַלע טירן. איין פֿויער האָט זיך דאָך אַנגעגעבן אַלס פֿריינט און געזומען מיין שוועסטער. אַבער עטלעכע טעג שפּעטער וען מיין פאַטער איז געגאַנגען זען מיין שוועסטער, האָט ער זי מער נישט געטראַפֿן. דער פאַרברעכער האָט דערשאָסן זי מיט איר חתן צוזאַמען און קיינער ווייסט אַפֿילו נישט ווו זייערע קברים געפֿינען זיך.

משפּחה בריוו פון לאַסקאַוושעוו

דער סוף פון מיין פאַטער און ברודער מיט זיין פֿרוי און קינד איז דער זעלביקער, ווי פון אַלע זעקס מיליאָן יידן און דאָס איז שווער צו פֿארגעסן. עס איז אויך שווער צו פֿאַרגעסן, אַז עס עקזיסטירן מער נישט קיין יידן אין אונדזער שטעטל און אַז אפֿילו זייער בית־עולם איז מער נישטאָ.

די פליכט פון אונדז, וואָס האָבן זיך על פי נס גערעטעוועט, איז צו זאָרגן, אז אונדזערע קינדער און קינדס־קינדער זאָלן קיינמאָל מער נישט ליידן פֿון אַזאַ קאַטאַקליזם.

ריוועלע די קאַשע־מאכערין

מיין זיידע יאַנקל האָט אויסגעבויט אַ לאַנג הויז. יעדער איינער פון די קינדער האָט געהאַט אין הויז אַ ווינונג. עס זענען אויך געווען עטלעכע לאַקאַטאַרן און צווישן זיי אַן עלטערע פרוי, וועלכע מען האָט גערופן ריוועלע די קאַשע־מאַכערין. זי האָט געהאַט אַ מיל און פלעגט מאַכן קאַשע. זי איז געווען זייער אַ פרימיטיווע פרוי. אין איר לעבן האָט זי קיינמאָל נישט געגומען די באַקוועמלעכקייטן, וואָס אויך נישט געפאַרן מיט קיין וואָגן אויף פיר רעדער. איך גלויב, אַז פון אַלע פרויען אין שטעטל איז זי געווען די עלטסטע. וועגן מען האָט איר גערופן ריוועלע, וויל זי איז פלעגט זי ענטפערן, אַז זי וויסט נישט. איך געדענק, אַז זי איז געווען אַן ציין, איר קליינער קאָפּ איז געווען שוואַרץ און זי האָט געטראָגן אַ טוך אויף די פלייצעס.

זי האָט געוווסט אַלץ, וואָס עס קומט פאַר אין שטעטל. זי איז אויפגעשטאַנען די ערשטע אין אונדזער גאַס און אינדערפרי איז זי געגאַנגען צו איר משפחה, חנה פויגלס די בעקערין, כדי צו קויפן אַ חלהלע. זי האָט תמיד עפעס געקייט. ווי נאָר זי האָט געזען, אַז מיין פאָטער עפנט די טירן און גייט אַוועק אין בית־מדרש, איז זי גלייך צו אונדז אריינגעגאַנגען, כדי דערציילן מיין מוטער פאַרשידענע מעשיות. איין טאָג דערציילט זי, אַז די מוידן מיט די יונגען האָבן זיך אויסגעזעצט ביינאַכט אונטער איר פענצטער, האָבן זיך דערציילט מעשיות און האָבן געלאַכט. דערביי האָט זי מיט שטוינונג געזאָגט, אַז זיי רופן זיך אַן מיט עפעס מאַדנע נעמען, וואָס זי קען גאָרנישט אַרויסזאָגן. זי האָט אַפילו ניט געוווסט, אַז עס זענען פאַראַן פאַמיליע־נעמען. זי האָט נאָר געווווסט פון די פאַרנעמען חיה, משה, חנה און אַנדערע. וועגן זי פלעגט הערן אַ פאַמיליע־נאָמען האָט זיך איר אויסגעדוכט, אַז מען טרייבט קאָטאַווע. פלעגט זי אונדז זען גיין אין קולטור־פאַרריין, פלעגט זי זאָגן „זיי גייען שוין בלעקעצן" ווי די גויים אין קי־שטאָל (קירכע)...

איר יינגסטע טאַכטער, פריינדל, איז געווען אַ טיכטיקע טוערין אין דער קולטור־ליגע און האָט געשפילט טעאַטער. ריוועלע איז פאַרשטייט זיך געווען דערפון שטאַרק אומצופרידן און געזאָגט איר טאַכטער, אַז זי וועט קיינמאָל נישט חתונה האָבן. דער סאָג איז אַבער געקומען און פריינדל האָט חתונה געהאַט. אַרעם זענען זיי געווען, איז דער מאַן געקומען וווינען אַ געוויסע צייט ביי ריוועלע אין דער היים. זיי זענען געווען יונג, זיי האָבן זיך ליב געהאַט, פלעגן זיי זיך קושן אַדער שטיפֿן. ריוועלע די קאָשע־מאכערין האָט עס נישט געקענט פֿאַרשטיין. זי איז אַ טאָג געקומען צו מיין טאַטן און אים געזאָגט: — יצחק, מיין פריינדל האָט נישט גוט חתונה געהאַט. אַ גאַנצן טאָג האָלטן זיי זיך אין איין אַרומשלאָגן, זי לאָכט און שרייט און ער האָלט זיך אין איין טשעפען צו איר. איך האָב באָלד געזאָגט, אַז עס וועט נישט גוט זיין און איך וויס נישט וואָס פון דעם וועט ווערן.

איין מאָל האָבן מיר געמאַכט אַ פאַטאַ פון אונדזער הויז מיט אַלע איינווינער. איך האָב זי געפרעגט, צי איז איר עס געפעלן געווארן און זי האָט מיר געענטפערט, אַז זי האָט גאָרנישט געפילט.

מיר פלעגן זיך אָפט פאַרזאַמלען ביי איר אין שטוב. אַנשטאָט צו זיצן אויף שטולן זענען מיר געזעסן אויף זעק פֿול מיט קאָשע אַדער מיט פלעווענס. זי פלעגט צו אונדז טענהן, אַז מיר גייען נישט אין קיין גוטן וועג, אַז מיר קענען נאָר לאָכן אַדער „בלעקעצן".

ריוועלע די קאָשע־מאַכערין האָט נאָך געלעבט אין דער צייט פֿון קריג. זי האָט אַבער געהאַט אַ גליק צו שטאַרבן מיט איר נאַטירלעכן טויט. נאָר איר קבר איז פאַרניכטעט צוגלייך מיט אַלע אַנדערע קברים. זי איז געווען אַ פרימיטיווע פרוי און מיר וועלן אָזא פרוי מן הסתם קיינמאָל נישט זען. זי איז אַבער פאַרבליבן אין מיין זכרון.*)

אסתר בריוו־שניידלעדער

---

*) דער אַרטיקל איז געשריבן געוואָרן אַ יאָר פאַרן טויט פון דער אויטאָרין. נאָך אַ לאַנגער קראַנקהייט איז זי געשטאָרבן אין 1966.

מינא זאַלצשטיין (געבוירן שאַלאַט — פאַריו)

איך געדענק

לאסקאזשעוו האט אין געאַגראַפישן הינזיכט אַ סטראַטעגישע באַדייטונג. אַבער פאַר אונדז, אפשטאַמיקע פון שטעטל איז לאַסקאַראַוו געבליבן בלויז געזיכטע, ווייל קיין שום כח אין דער וועלט וועט מער קיינמאַל נישט קענען צוריקברענגען דאָס לעבן פון אַמאָל. דער כח איז פאַרשוווונדן צוזאַמען מיט די, וואָס זענען אַזוי אכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישׂ מיט דער הילף פון אונדזערע אַמאַליקע פוילישע שכנים.

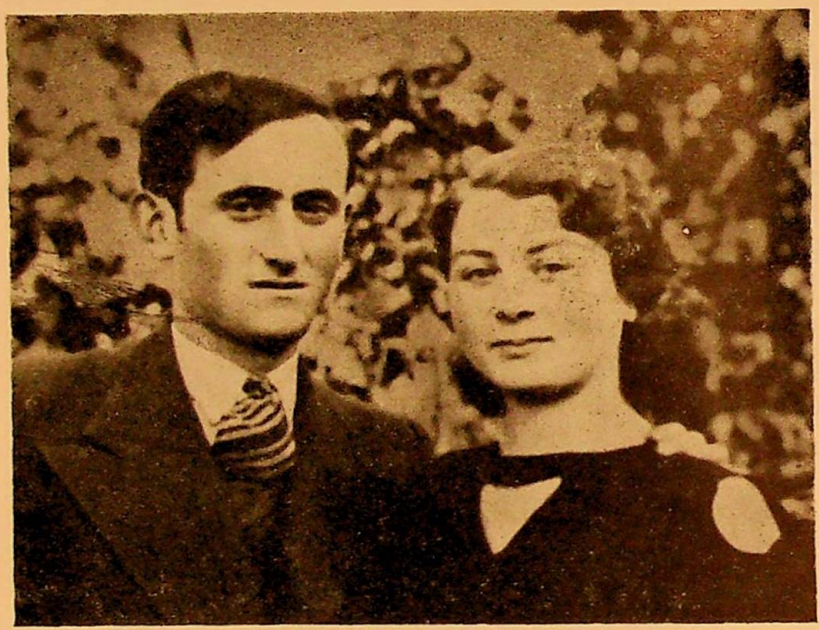
איך געדענק גוט אונדזער שטעטעלע. איך געדענק עס אין זיינע גרויע וואַבנטעג, בעת די טומלדיקע ירידים און בעת די רואיקע שבתים, וועלכע מען האָט תמיד געוואָלט וואָס לענגער אויסציען.

איך געדענק די קרעמער און די טאַנדעט-שניידערס, די שוסטערס און די סטאַלערס, די קצבים און די פישערס, די קאַמאַשנמאַכערס און די בעקערס, די טרענערס און די וואַסער־טרעגערס, די זאמד־פירערס און די סאדאוויקעס, די איבערקויפערינס און בעלי־עגלה, די מלמדים און די שוחטים און אויך די לוידיקגייערס און בטלנים.

איך געדענק הענעך דעם רב מיט זיינע שווערע גמרות. ער האָט פיינט געהאַט צו האַלטן דרשות, בפרט דעם 3־טן מאי, ווען ער האָט געדאַרפט בעת דער פייערלעכער צערעמאָניע אויסרעכענען די מעלות פון דער פוילישער קאַנסטיטוציע. יעדעס יאָר פלעגט ער בעטן, אַז מען זאָל אים דערמאָנען די דאַטעס און וויכטיקע פונקטן.

איך געדענק די קרייזלעך לוידיקגייערס אינמיטן מאַרק, אַדער, למשל, לאַזאַר וואַלדמאַן ווי ער פרעדיקט פאַליטיק, אַדער בוזיקן, וועלכער האָט פאַרזאַרגט די גרויסע וועלט אויסער זיך אַליין.

.איך געדענק די קרעמערס, וואס האבן אויסגעקוקט אויף די טעג פון יריד, אויף דינסטיק און פרייטיק, און די גרויסע, מ׳שטיינס געזאגט, קונים, וואס פלעגן קויפן א האלבן הערינג, א האלב פונט צוקער, טיי פאר א גראשז א. א. וו. און אט זענען די דריי גרויסע קרעמערס פון אונדזער גאס: יצחק יאסקעס, יצחק וואלדמאן און גוטמאן געליבטער. ווי אויך אברהם בעקער (מאכלעס).

מאיר שאלאט און זיין פרוי טעמע. אומגעקומען מיט זייער קינד.

וואס זענען תמיד געווען פול מיט דאגות, ווייל זייערע ביכער מיט חובות זע נען געוואקסן פון טאג צו טאג און ווען זיי אליין האבן געדארפט באצאלן פאר זייער זאק מעל אדער צוקער האט זיי שטענדיק געפעלט דער טאג צו דער וואר.

נישט איינעם אין שטעטל האט געפעלט אויף שבת מאכן, ווייל ער האט שוין נישט געקענט מער קויפן אויף בארג. דאס בוך זיינס איז פול געווען.

דאס שטעטל האט דאן געלעבט זיין אייגנארטיק לעבן. עלטערן האבן גוט דערצויגן קינדער, משפחות האבן זיך געהאלטן צוזאמען, פריינט פלעגן ארויס־העלפן איינע די אנדערע. אנדערע פראווינץ־שטעטלעך פלעגן שטעלן לאס־קארעס אלס מוסטער.

איך געדענק די חדרים פון אַ חיים בייער מיט זיין ווייב, וואָס בײדע האָבן געלערנט, ער די יינגלעך, זי די מיידלעך, פון הערשל שלמה גדליהס אַדער גאָר פון גניוועשאָווער מלמד, ביי וועלכן מען האָט געלערנט לויטן זמן. יעדן ערב פסח פלעגן זיי באַזוכן די בעלי־בתים און פאַרכאָפן די קינדער. און ווען אַ תלמיד פלעגט חלילה נישט ברענגען דאָס וואָכנגעלט, פלעגט מען אים אָפּ־שיקן אַהיים.

אונדזער שטעטל האָט געהאַט א ביסל מער פראָגרעסיווע מענטשן, וואָס האָבן זיך געגריבלט אין העכערער בילדונג. מיט אַ סך שוועריקייטן און מאַ־טערנישן האָבן זיי עפעס דערגרייכט. אָבער אַלע קינדער פון שטעטל, פון וואָס פאַראַ שיכט זיי זאָלן נישט קומען, האָבן זיך געפילט ווי גלייכע צווישן גלייכע.

פון דעם אַלעם זענען היינט נאָר געבליבן זכרונות, ווייל די ברוטאַלע בעסטיע פון ציוויליזירטן 20־טן יאָרהונדערט האָט פאַרשניטן אונדזערע טיי־ערסטע און נאַענטסטע. דעריבער דאַרפן מיר, קינדער פון לאַסקאַראָווער היי־מען, באַטראַכטן אונדזער בענקשאַפט אַלס איינציקע ירושה און זיך באַמיען זי איבערצוגעבן אונדזערע קינדער דורך דערציילן זיי וועגן באַשיידענעם אָבער שיינעם לעבן און וועגן מאַרטירער־טויט פון אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער און נאַענטע פון דער אַלטער היים.

ಯಲಹಂಕ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ಗಾಂಧಿ ಪುತ್ಥಳಿಯೊಂದಿಗೆ (1931)

פריידע האנאוור (ניו - יארק)

דער מאנונגען

מיר האבן געהערט צו א פאמיליע פון גארבער. מיין זיידע אברהם יאסל האנאוור ע"ה האט באשעפטיקט אין זיין גארבעריי אלע קינדער — שלום, אהרן, יאנקל, פריידע און מיין פאטער דוד האנאוור. ביי אונדז האט זיך געפירט א בעל־הביתישע און קולטורעלע שטוב. שבת פלעגן קומען צום פאטער זיינע פרייַנט און זיי פלעגן שמועסן וועגן תורה און אויך וועגן וועלטלעכע ענינים. מיין פאטער איז טאקע געווען אַן איבערגעבענער חסיד און שטארק אַנגענומען ביי זיין רבין. ער האט אבער גלייכצייטיק געהאט א באדערפעניש צו וועלטלעכן וויסן. ער האט אַבאַנירט דעם „היינט" און דעם „מאמענט" און אפילו דעם „בשעגלאנד" האט מען געקענט ביי אונדז געפינען.

מיין עלטערער ברודער מאיר האט אַנגעפירט מיט דער ארגאניזאציע „מזרחי" אין שטעטל. זיין גאנצע פרייַע צייט האט ער געווידמעט פאר קולטור־ארבעט. ער איז געווען א הייסער ציוני און האט געוואלט זיין ציוניסטישן אידעאל פארווירקלעכן. אין 1936 האט ער דורכגעמאכט הכשרה אין בליזשין, נעבן סקארזשיסק. ער איז אבער קראַנק געוואָרן און געשטארבן הארט פאַרן אויסברוך פון קריג. ער האט ליידער נישט דערלעבט צו פארווירקלעכן זיין אידעאל.

מיין ברודער יאנקל איז טראגיש אומגעקומען. איך האב באהאלטן זיין בילד פון געטאַ מיטן ארעמבאנד. ער האט אין געטא געהאלפן מפרנס זיין די משפחה. גויים האבן אים אבער גצמסרט, וועָן ער איז געלעגן קראנק אויף טיפוס. די דייטשע מערדער האבן אים אַרויסגענומען א קראנקן פון בעט און דערשאסן נעבן הויז.

זאל מיר דערלויבט זיין צו דערמאנען די משפחה פון אהרן יאסל לערנער. דאס האט ער איינגעפירט אין שטעטל די פראדוקציע פון בערעטן און פון לע־

דערנע ענטשקעס. אַ קאַנטיקער טייל פון די יידן אין שטעטל האָבן פון דער אויסאַרבעטונג געלעבט. ער האָט אויך געהאַט אַ בודקע מיט סאָדע-וואסער, וווּ עס פלעגט זיך צוזאַמענקומען די יוגנט, כדי צו דיסקוטירן. אין יענער צייט האָט די יוגנט ממש זיך געריסן צו וויסן און צו קולטור.

אין לאָסקאַראָוו האָבן די חסידים געהערט צו פאַרשידענע רביים. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן געהערט צום גערער רבין. עס זענען געווען פאַרי־סאָוער, אַלעקסאַנדראָוער אין קאָזשעניצער חסידים. די גערער האָבן אַנגעפירט מיט דער „אגודה". אַ סך יוגנטלעכע האָבן געהערט צו „פועלי אמוני ישראל". די מיידלעך פון רעליגיעזע היימען האָבן געהאַט אין זייער רשות אַ בית־יעקב שולע. אין דער דאָזיקער שולע איז געווען טעטיק שמואל חיימס איידעם, דוד זיידמאַן, וועלכער האָט געשאַפן אַ פאַרוואַלטונג מיט די אַנגעזעענסטע גערער חסידים, ווי יאָסל אהרן לערנער, איטשע מאיר גאַלדבערג און אנדערע.

די פאַריסאָוער חסידים האָבן שטאַרק געהאַלטן פון זייער רבי. ווען דער אַלטער פאַריסאָוער רבי איז נפטר געוואָרן, איז לויטן מנהג געוואָרן רבי זיין זון, וואָס איז אַלט געווען בסך הכל 14 יאָר. די חסידים האָבן דערציילט וועגן אים נסים ונפלאות. זיי האָבן דערציילט, ווי זייער יונגיטשקער רבי פירט דעם טיש מיט אַלע פיטשעווקעס געוויי, ווי זיין פאָטער. און זאָגט אויך תורה.

צו אונדז אין שטוב פלעגן קומען פאַרשידענע רביים, פאר וועלכע מען האָט געזאָמלט געלט. חסידים פלעגן זיי פאַרבעטן אויף קידוש. באַזונדערס פריילעך פלעגט זיין פורים, וועו עס פלעגן געגעבן וווּרן פאַרשטעלונגען מיט דער באַטיליקונג פון שלמה מאַניש פיינזילבער, פיניע פיינשניידער און ישראל אלי דרעזדען, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין הילכיקער באַס־שטימע. אָפגערעדט פון שמחת תורה מיט די הקפות אין די „שטיבלעך", וווּ די חסידים פלעגן מיט גרויסער התלהבות טאַנצן מיט דער תורה ממש ביז זיי פלעגן פאַלן פון די פיס. אין שטעטל פלעגט אפט קומען דער קאָזשעניצער רבי. וועלכער איז געווען אַ בעל מנגן. מוצאי שבת פלעגט ער שפילן פידל און מענטשן פלעגן אים קומען הערן.

ליידער איז פון די אַלע כשרע און טייערע יידן קיינער נישט געבליבן. די דייטשע באַנדיטן ימח שמם וזכרם האָבן אומגעבראַכט אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער מיט זייערע קינדער. אין דער דאָזיקער בלוטיקער אַר־בעט האָבן מיטגעהאָלפן פאַליאַקן, אוקראַינער און ליטווינער.

פייגע לובעלסקי - שנייַדער (פאַריז)

מיינע זכרונות פון דער חיים און פון שטעטל

מ י ן א פ ש ט א ם

ד י נאַצי-באַנדיטן האָבן אויסגעמאָרדעט מיין גאַנצע משפחה — אָלע מיינע נאָענטסטע אין טייערסטע צוזאַמען מיטן גאַנצן שטעטל יידן, וועלכע זיי האָבן געפיניקט, געשׂחטן, פאַרברענט.

איך בין געבליבן אַליין (זיך געראַטעוועט שפּרינגענדיק דורך א פענצטער אין לעמאַזש)׳ ליגט אויף מיר דער חוב צו פאַראייביקן זייער ליכטיקן אָנדענק.

כ׳האָב פֿאַרלאָזט מיין היים אָלס יונגטלעכע. אין דעם עלטער טראַכט מען נאָר וועגן דער אייגענער צוקונפט און מען וווייסט נישט קיין סך וועגן דער פאַרגאַנגענהייט פון די עלטערן און נאָך ווייניקער פון די אור-עלטערן, ווי צום בישפּיל וועלן האָבן זיי זיך באַזעצט אין דעם שטעטל. איך וועל דעריבער דערמאָנען דאָס קליינע ביסל, וואָס איך ווייס.

מיין מאַמע איז געבוירן געוואָרן אין לאָסקאָזשעוו. אירע עלטערן — ר׳קלמן־נחום (ער האָט געשׂמט אָלס תלמיד־חכם) קרימאַלאָווסקי איז געווען רב פון שטעטל און שרהלע, די רביצין, זיין ווייב. צו זיי פלעגן קומען בחורים פון ווייטע שטעט, כדי זיך לאָזן פאַרהערן אין לערנען. אזוי אַרום האָט מיין זיידע, דער רב, זיך אויסגעקליבן דעם בעסטן קענער פון לערנען אָלס איידעם. געווען איז עס דער זון פון ראַדאָמער רב, אליקום לובעלסקי (מיין טאַטע). וועלן מיין זיידע איז געשטאַרבן, איז מיין טאַטע געווארן באַשטימט אָלס רב. ער האָט געהאָט סמיכה אָדער היתר־הוראה. ער האָט זיך אָבער דערפון אפגעזאָגט מיטן מאָטיוו, אַז ער וויל ניט לעבן פון קיין „קאָפּל־געלט".

מיין טייערע מאַמע האט געהאַט אַ טראַדיציע נישט איבערצובייסן ביז זי האט נישט געהאַט פאַרענדיקט איר גאַנצן סידור דאַוונען יעדן טאג. דאַס האַט געמעגט דויערן ביז דריי אַדער פיר נאַכמיטאָג און זי האַט נישט געגעסן.

וועלוול לובעלסקי מיט זיין פרוי רבקה (די ערשטע צווייי פון לינקס)
און יוסף האראוויץ און פרוי נחמה (1926)

מיין טאַטע איז געשטאַרבן פאַרן חורבן. זיין קבר איז אַבער געשענדעט געוואָרן פון די פוילישע וואַנדאַלן, די מיטהעלפער פון די דייטשע באַנדיטן.

דער בית־עולם איז צעאקערט געוואָרן אויף פעלד און פון די מצבות האָבן זיי געמאַכט טראָטוּאָרן.

מיין פאָטער איז געווען אַן אַלעקסאַנדרער חסיד. עס זענען ביי אונדז געווען פאַריסאָווער חסידים, גערער און אַלעקסאַנדרער. יעדע גרופּע חסידים האָט געהאַט איר שטיבל צום דאָווענען. עס זענען אויך געווען זשעלעכאָווער. צו דער גרופּע האָט געהערט די מערהייט פון שטעטל. דאָס זענען נישט געווען קיין חסידים, נאָר ווי מען זאָגט דאָס פֿאָלק. אין די ספעציעלע שטיבלעך האָט מען געדאָווענט בלויז שבתים און ימים טובים. אַ גאַנצע וואָך האָבן כמעט אַלע געדאָווענט אין בית־מדרש.

* *
*

פון מיין גרויסע משפחה — מיין טייערע מאַמע, מיינע שוועסטער, שוואָגערס און קינדער, מומעס, פעטערס, קוזינען און קוזינעס, איז קיין אייניער נישט געבליבן לעבן. ווי דאָס גאַנצע שטעטל יידן זענען זיי אומגעקומען אין דעם שוידערלעכן גהינום פון די היטלעריסטן און פון זייערע מיטהעלפער, די פוילישע מערדער.

הגם איך האָב געוווסט וועגן דער שרעקלעכער ווירקלעכקייט, האָב איר געהאַט דעם ווילן אַהינצופאָרן און זען מיט די אייגענע אויגן, צי איז אַזעלכעס מעגלעך. זומער 1961 זענען מיר זאַלבע פערט אַהינגעפאָרן.

אַ שרעק האָט אונדז באַהערשט, ווען מיר זענען אַריינגעקומען אין שטעטל. דאָס גאַנצע שטעטל פאַליאָקן איז אָנגעלאָפֿן און אונדז אַרומגערינגלט. זיי האָבן אויף אונדז געקוקט פונקט ווי מיר וואלטן געקומען פון יענער וועלט צו נעמען פון זיי נקמה פאָר זייער מיטהילף צו די דייטשע מערדער ביים אויסמאָרדן די גאַנצע יידישע באָפעלקערונג.

פון די פּיר, וואס האָבן דורכגעמאַכט דעם שוידערלעכן מאַרטירער־וועג און זענען געבליבן לעבן, האָב איך זיך דערוווסט, אַז ווען די נאַציס האָבן אַרויסגעגעבן אַ פאַראַדענונג, אז אַלע יידן זאָלן זיך צושטעלן אויפן מאַרק. כדי פון דאָרטן זיי צו דעפּאָרטירן, האָבן פוילישע מענער זיך געשטעלט צוהילף די דייטשן. זיי האָבן אַרומגערינגלט דאָס שטעטל, כדי צו היטן, אַז קיין יידן זאָל זיך נישט ראַטעווען און אַנטלויפֿן.

איך האָב זיך אַנגעהערט וועגן שוידערלכע פאַקטן. עס האָט זיך געפונען איין אָן אייניציקע פוילישע פאַמיליע (די מייעקס), וואָס האָט איינגעשטעלט דאָס לעבן אָן אויסבאַהאַלטן די יידישע פרוי רייזל פיינזילבער — ניימאַן. אייניקע טעג פאַר דער באַפרייאונג, וועלן די דאָזיקע פרוי האָט געמיינט, אַז זי קאָן שוין אייגאַטעמען אַ ביסל דרויסנדיקע לופט נאָך דרייַ יאָר ליגן אונטער אַ בעט אין טויט־שרעק, זענען אַנגעלאָפן די פוילישע באַנדיטן אָן זי דערהרגעט מיט שטעקנס אָן העלצער אָן זי געלאָזט ליגן אַ טויטע אויפן אָרט. די פוילישע פאַמיליע, וואָס האָט זי אויסבאַהאַלטן, האָט געמוזט אַנטלויפן פון שטעטל, ווייל עס האָט איר געדראָט דער זעלביקער סוף.

מיין שוועסטער יצחק שניידלעדער האָט געוואָלט ראָטעווען זיין יינגסטע טאָכטער געלאָ. ער האָט זי אַנפאַרטרויט זיינעם אַ גוטן פריינט, אַ פאָליאַק, קונדיע. ער האָט זיין טאָכטער מיטגעגעבן דאָס לעצטע ביסל האָב און גוטס, דער מאַמעס צירונג. דער פוילישער „גוטער פריינט" האָט לאַנג נישט געוואָרט און האָט זי אַליין דערשאָסן, כדי צו בלייבן בעל־הבית פון ביסל צירונג.

אַט אויף די אופנים זענען אומגעקומען אונדזערע אלעמענס טייערסטע אין נאַענטסטע.

ערע זייער ליכטיקן אַנדענק!

וועלוול לובעלסקי ע"ה (1899 - 1928)

אן איין און אייניציקער זונדעלע, געבוירן נאָך פינף טעכטער, איז וועלוול ווי אַן אַפגעציטערט קינד, אויפגעכאַוועט געוואָרן אין האַניק און אין מילך. אַן אייניקל פון צוויי זיידעס רבנים — דער מאַמעס פאָטער ר' קלמן קרימאַלאָווסקי, רב אין לאָסקאָזשעוו אין יענער צייט; דעם טאָטנס פאָטער ר' ישׂשכר וואָלף, רב אין וואַרקע, נאָך וועמען מען האָט אים אַ נאָמען געגעבן — איז בייַ טאָטע־מאַמע געווען נאָטירלעך, אַז וועלוול וועט ווערן אַ רב. שוין אָלס קינד האָט ער אַרויסגעוויזן גרויסע קענטענישן אין לערנען. צו זיין דריי־יאָריקן געבורטס־טאָג האָט ער געזאָגט עטלעכע פרשות חומש ווי אויסנווייניק. דער טאָטע האָט מיט אים יעדן טאָג געלערנט עטלעכע שעה און אים מיטגענומען צום רבין (דער אָלעקסאַנדרער רבי) אויף געוויסע ימים טובים. וועלוול איז גאָר יונג געווען אַן עילוי, אַ זיידן קינד... האָט מען זיך וועגן אים דאַמאָלסט אויס־געדריקט.

עס איז אזוי אנגעגאנגען ביז זיינע 15 אדער 16 יאר. וועלווּל האט זיך דאמאלסט אנגעהויבן אינטערעסירן מיט ליטעראטור. צווישן די בלעטער פון דעם טאטנס גרויסע ספרים האט ער געהאלטן ביכער פון העברעאישע דיכטער, לידער און פראזע און ביכער וועגן ציוניזם. ער האט אויך געלייענט אנדערע וועלטלעכע ליטעראטור און אין געהיים זיך געטראפן מיט אנדערע יוגנטלעכע. געגרינדעט א ציוניסטישע ארגאניזאציע און תמיד געגאנגען פארויס אין זיינע סטודיעס. שפעטער הייבט ער אן צו שטודירן קארל מארקסן און ענגעלסן און גייט וואס אמאל אלץ מער אויף לינקס. ביסלעכווייז האט ער צוגעצויגן יוגנט־לעכע פון אלע שיכטן, רעליגיעזע און אויך ארבעטער יוגנט, הארעפאשנע יונגעלייט. ער האט פאר זיי געהאלטן פארטאגן. די פארזאמלונגען זענען צוערשט פארגעקומען אין וואלד. שפעטער האט מען געדונגען א צימער אין א פויערישער כאטע, ווייט פון דער שטאט אין דער גארוואלינער גאס. וועלווּל האט געהאלטן רעפעראטן וועגן קאמף פאר א בעסערן מארגן, קעגן פינצטערן פאנאטיזם, פאר א פרייער וועלט...

אין יענער צייט איז געגרינדעט געווארן א דראמאטישער קרייז, מיט וועלווּלען האט מען רעפעטירט און געשפילט טעאטער; וועלווּל האט אנגעפירט. אונדז אלעמען גלעלערנט. די פארשטעלונגען זענען פארגעקומען אין דער שאפע פון די פייערלעשער, וואס האט זיך געפונען קעגנאיבער דעם בית־מדרש. עס האט זיך אנגעהויבן א קאמף מיט די עלטערן. עס איז געשען, אז עלטערן זענען געקומען מיט געשרייען: „גיט מיר ארויס מיין יונג - גיט מיר ארויס מיין מויד!", „די קעפ וועט מען אייך צעהאקן! אין תפיסה אייך, פושעים". אנדערע עלטערן, מער באשיידענע, האבן שטארק געליטן, געשטראפט זייערע קינדער אין דער היים, אבער אין דער עפנטלעכקייט האבן זיי געשוויגן.

צו די טעאטער־פארשטעלונגען זענען געקומען יוגנטלעכע פון די ארומיקע שטעטלעך, ווי פון סאבאלעוו, מאטשעוויץ א. א. מיר האבן אויך אין יענע שטעטלעך עטלעכע מאל געשפילט. איניקע עלטערן האבן אויך באזוכט די פארשטעלונגען. געווען זענען עס די מער מאדערנע, וואס האבן זיך פארעכנט אלס פארגעשריטענע. אבער די מערהייט עלטערן האט געשאלטן און גע־ליארעמט. די יוגנט האט זיך אבער נישט געלאזט. דערווייל האט זיך אנגעזוקט דער עלטער, וועו מען הייבט אן קלערן וועגן תכלית. אין שטעטל איז נישט געווען קיין שום אויסזיכט צו שאפן זיך אן עקזיסטענץ. די יוגנט האט דא נישט געהאט קיין צוקונפט. עס האט זיך אנגעהויבן א באוועגונג פון אויסוואנדערונג.

ד"ר ח"מ אנגרל ב"מ ומשפחתו עם חברי הועדה הציונית. בתוך א' רוזנבוים-אדינבורג

וער עס האָט נאָר געהאָט עפּעס אַ משפּחה אַדער באַקאַנטע אין אויסלאַנד, האָט זיך געווענדעט וועגן אויספאָדערונג־פאַפּירן. ביי דער יוגנט פון די קליינע שטעטלעך אין פּוילן איז אַנטשטאַנען אַן אמתער פּסיכאָז פון עמיגראַציע. די יונגע האָבן אַזוי אַרום אויסגעוואַנדערט וועך קיין אַמעריקע, וועך קיין בעלגיע און וועך קיין פראַנקרייך.

וועלווּל איז געקומען אין פראַנקרייך אין יאָר 1926. קיין פּאָר האָט ער נישט געהאָט. ווי אַ סך אַנדערע האָט ער זיך אויסגעלערנט צו אַרבעטן קאַנ־פעקציע — ער האָט גענייט הויזן. ער האָט נישט שלעכט פאַרדינט און אַנגע־הויבן זיך ביסלעכווייז איינצוואַרדענען, געקאָנט רואיק ווייטער זיך אינטערע־סירן מיט קולטור און פּאָליטיק.

די אידיליע האָט צום באַדויערן לאַנג נישט געדויערט. עס איז אַנטשטאַנען אַ קריזיס, באַזונדערס אין דעם פּאַך. וועלווּל איז געווען אַרבעטסלאָז. ער האָט געזוכט אַרבעט ביי וואָס עס זאָל נישט זיין און געפונען אין פאַמפע.

די אַרבעט אין דער מעטאַלורגיע איז געווען זייער אַ שווערע. ער האָט געאַרבעט געדולדיק מיט דער האָפענונג, אַז דער קריזיס וועט נישט דויערן ער פלעגט אויפשטיין זייער פרי און נאָך אַ שווערן טאָג ארבעט אַהיימקומען שפּעט אַ מידער.

די שווערע אַרבעט האָט זיך שלעכט אויסגעווירקט אויף זיין געזונט. איך האָב אינטערוועגירט, געבעטן און געווינט פאַר זיין בעל־הבית, אַז ער זאָל אים ווידער געבן אַרבעט ביים נייען הויזן. ער וואָלט געקאָנט פאַרלאָזן די מעטאַלורגיע־פאַבריק, ברענגען זיין פרוי און זיך איינאַרדענען. ער האָט דא־מאָלס אָנגעהויבן, ווי אַ סך אַנדערע, אַרויסצופאָרן אין די דערפער אַרום נאַנסי און פּירן סחורה אויף אַ האַנט־וועגעלע. ער איז געווען גליקלעך. ער האָט אַראָפּגעבראַכט זיין יונגע פרוי. זיך אייגעאַרדנט און אָנגעהויבן פּירן אַ נאַרמאַל לעבן מיט זיין משפּחה, מיט פריינט, געשריבן בריוו צו די עלטערן, אַז אַלץ איז אין אַרדענונג. אָבער דאָס לעבן גרייט אָפּט סיורפּריזן.

אין פעברואַר 1928 האָבן זיך געשטעלט שטאַרקע קעלטן. וועלווּל האָט זיך פאַרקילט, געהאָט אַ בראָנכיט, זיך געהיילט, געלעגן אין בעט אין דער היים. נאָך 15 טעג איז אים בעסער געוואָרן. מען האָט געמיינט, אַז ער איז אויסגעהיילט און ער האָט אָנגעהויבן ארויסצוגיין אין גאַס, כדי זיך צו אינ־טערעסירן מיט סחורה אין ווידער ארומפאָרן. ער איז אבער אַרויס צו פרי אינדרויסן און דאָס איז געווען פאַר אים פאטאל. ער האָט באקומען שטאַרקע

היץ און דער דאָקטאָר האָט פֿעסטגעשטעלט אַ לונגען־אַנצינדונג. במשך 15 טעג האָט ער־ געקעמפט קעגן טויט אָן דערפאלג.

וועלווּל איז פון אונדז אַרויסגעריסן געוואָרן אין בליענדיקן עלטער פון 29 יאָר. ער איז געשטאָרבן נאָך זייער שווערע ליידן און איז געווען ביי זיין פֿולן באַוווסטזיין ביזן לעצטן אָטעמצוג. ער איז באַערדיקט אויפן בית־עולם אין נאַנסי. אָזוי לאַנג ווי איך וועל לעבן, וועל איך אים קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

כבוד זיין ליכטיקן אָנדענק.

דער גיזעגענונגס - אָוונט צו מיין אוועקפאָר

(דעם 18־טן יוני 1925)

די גאַנצע פראַגרעסיווע יוגנט פון שטעטל, אַלע מיינע חברים און פריינט, האָבן זיך פאַרזאַמלט ביי חייטשען אין דער שולע ביי אַ גלעזל טיי מיט צובייסן חברה האָבן געהאַלטן טאָאַסטן, געזונגען לידער. טיף אין מיין האַרצן איז אָבער געווען אַ טרויער. כ׳האָב געקוקט אויף אַלע מיינע חברים, פריינט און משפחה און האָב געוווסט. אַז ס׳איז דאָס לעצטע מאָל וועז איך זע זיי און וועז מיר זענען אַלע צוזאַמען.

נאָך טרויעריקער איז געווען דער געדאַנק זיך צו צעשיידן מיט מיינע טייערע עלטערן. פון דעם טאָג, וועז עס איז באַשטימט געוואָרן די דאָטע פון מיין אָפּפאָר, איז מיין טייערע מאַמע אַרומגעגאַנגען אַ פאַרזאַרגטע. שטילער־ הייט האָט זי מיר אַלץ צוגעגרייט.

די שולע, אין וועלכער מיר האָבן זיך פאַרזאַמלט, איז געווען איין הויז ווייטער פון אונדזער הויז. דאָס זינגען האָט מען געהערט אין אונדזער שטוב. עס איז פאַר מיינע עלטערן געווען נאָטירלעך אַן עבירה וועז יינגלעך זענען צוזאַמען מיט מיידלעך און זיי „בלעקעצן" (זינגען). אין אַנדערע געלעגנהייטן וואָלט מיין טאָטע געמאַכט אַ סקאַנדאַל, כדי דערצו נישט דערלאָזן. דאָס מאָל האָט ער מיך געשיקט רופן אין שטוב אַריין און מיר געזאָגט: — האָלט אייך אַ ביסל שטילער, ס׳איז דאָך אַ חילול־השם, מען הערט אויף דער גאנצער גאָס ביז אויפן מאַרק! איך האָב געפאָלגט. דאָס אַלץ איז שוין אזוי ווייט אין יאָרן און דאָך אָזוי נאָענט אין מיין זכרון.

פיר יאָר שפּעטער בין איך אהינגעפאָרן. מיין ברודער וועלוול איז געשטאָרבן אין נאַנסי. ער איז געקומען באַלד נאָך מיר און דאָרט געווינט. איך בין געפאָרן טרייסטן מיינע עלטערן. ער איז געווען דער אייניציקער זון. זייער האָפענונג איז געווען צו מאַכן פון אים אַ רב.

ער איז געשטאָרבן פון אַ לונגען־אַנצינדונג דעם 27־טן פעברואַר 1929.

איך האָב געפונען מיינע עלטערן, שוועסטער, שוואָגערס און קינדער שטאַרק פאַרעלטערט. דאָס גאַנצע שטעטל מיט אַלע מענטשן האָבן אויסגעזען פאַרנאַכלעסיקט. נאָר די יוגנט האָט געבליט. כ׳האָב פעסטגעשטעלט, אַז וועלוולס אַרבעט איז נישט געווען אומזיסט. זיינע נאָכפאָלגער זענען געגאַנגען איז זיין וועג. די יוגנט פון מיין דור האָט ביסלעכווייז פאַרלאָזט דאָס שטעטל, וואָר קיין פראַנקרייך, וואָר קיין ארץ ישׂראל אדער אין אַנדערע לענדער און אַ דאַנק זייער עמיגראַציע האָבן זיי אויסגעמיטן דעם אומקום.

די יוגנט האָט אָפּגעפרעגט, אַדער ווי מען זאָגט היינט קאָנטעסטירט דעם אָרט לעבן פון אונדזערע עלטערן. זייער לעבן איז באַשטאַנען פון זיין פרום און לויבן גאָט פאָר אַלץ, וואָס איז געשען, פאָר גוטס אַדער שלעכטס, צו זאָגן גם זו לטובה. מיר דאָקּעגן האָבן געזוכט צו וויסן פאַרוואָס דאָס שלעכטס עק־זיסטירט און ווי אַזוי דאָס שלעכטע צו באַקעמפן, ניט אַראָפצובויגן דעם קאָפּ און ניט זאָגן אויף אַלעם „געלויבט צו גאָט דערפאָר״...

פאַרלאָזט דעם מאַמעס היים

דער 26־טער יוני 1925. עס לויפט דער צוג און אין זיין געריוש דאָכט זיך מיר צו הערן די ווערטער: — דו פאָרסט אַוועק ווייט פון דיין שטעטל, פון אַלע דיינע נאָענטסטע און טייערסטע, פון דיינע חברים און פריינט, פון דיין מאַמעס היים, פון דיינע קינדער־און־יוגנט יאָרן! איך פיר דיך אַוועק, איך פיר דיך אַוועק...

ס׳איז מיר אויפן הארץ אזוי שווער, אזוי שווער!
ווען וועל איך דאָס אַלץ קענען ווידער זען?

ב ר כ ה א ל י ק ו מ ס

אַ סך פון די ביים לעבן געבליבענע געדענקען גוט ברכה לובעלסקי. זי האָט אונדז אויסגעלערנט שרייבן און לייענען יידיש און פויליש. עס שטייט

מיר פֿאַר די אויגן אונדזער קיילעכדיקער טיש. באַשלאָגן מיט גרינעם טוך. ארום אָן אָרום טיש זענען געווען שופלאדלעך, אין וועלכע מיין ברודער, וועלוול און איך האָבן געהאַלטן אונדזערע קינדער־שפילצייג. איינס פון די שופלאָדלעך האָט וועלוול געהאַלטן פֿאַרשלאָסן פאַר מער וועדטפולע שפילזאכן, צווישן וועלכע עס איז געווען אַ געשאַנק פון זיין חבר וועלוול־ישראל אלבוים. ער איז צוריקגעקומען פון אַ רייזע פֿון אויסלאַנד מיט זיינע עלטערן (זיי זענען געווען זייער רייך) און האָט אים געבראכט אַלס מתנה אַ דיקן בלייפעדער, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פעדער צו שרייבן מיט אַ טינטער טינט. מען האָט עס געקענט טראָגן ביי זיך אין בוזעם־טאַש. צו יענער צייט איז עס געווען אַ זייער טיערע און זעלטענע מתנה.

די משפחה אַלבוים האָט שוין פון לאַנג פאַרלאָזט לאַסקאָזשעוו און די מתנה האָט וועלוול געהאַלטן זייער טייער, ווייל וועלוול ישראל אַלבוים איז געווען זיין אינטימסטער חבר פון דער קינדהייט.

אָרום אט דעם רונדן טיש זענען מיר געווען אויסגעזעצט, יינגלעך און מיידלעך פון שטעטל, און ברכה האָט אונדז געלערנט שרייבן, לייענען און רעכענען. אָפטמאָל האָט אויסגעפעלט בענקלעך צום זיצן. זענען קינדער געשטאַנען בעת די לעקציעס. ברכהן איז זייער שווער אָנגעקומען צו באַקומען שכר־לימוד פאַר דער שווערער און וויכטיקער אַרבעט. וועז זי האָט דורך אַ קינד צוגעשיקט די עלטערן אַ בריוול, אין וועלכן זי האָט געבעטן מען זאָל איר באַצאָלן פאַר אַ לענגערער צייט — האָט זי ניט איינמאָל געהערט דעם ענטפער נישט קשה, זי קען נאָר צווואַרטן, די סחורה קאָסט איר נישט טייער. זי האָט קיין געלט אין דעם געשעפט נישט אַריינגעלייגט...

ברכהס מאַן, וואָלף באַרענשטיין, איז דערמאָרדעט געוואָרן. ער איז געווען פון די ערשטע קרבנות באַלד נאָכן אַריינקום פון די היטלער־מערדער אין לאָסקאָזשעוו. איר 8־יאָריקער קליינער זון צוזאַמען מיט מיין גאנצער משפחה און מיט אַלע לאָסקאָזשעווער יידן זענען שפעטער, נאָך אַ סך ליידן און יסורים אַן אַ פרעצעדענץ, פאַרשלעפט געוואָרן פון סאַבאָלעווער געטאָ קיין טרעבלינקע און דאָרטן אומגעקומען.

די פאַמיליע עליאַשעוויטש

אָרום 1916 איז געקומען קיין לאָסקאָזשעוו פון וואַרשע די פאַמיליע עליאַשעוויטש. זיי האָבן געהאַט אַ פאַבריק פון דאַמען־וועש, אַבער צוליבן קריג

האָט מען זיי נישט באַצאָלט פאַר דער סחורה און זיי זענען פאַראַרעמט געוואָרן. זייער עלטסטע טאָכטער חייטשע און זייער זון משה האָבן נאָך אַ סך באַמיאונגען און אַ דאַנק זייערע מאַטורעס באַקומען אַ דערלויבעניש צו עפענען אַ שולע פאַר יידישע קינדער. היות לערנען קינדער איז געווען אַבליגאַטאָריש ביז אַ געוויסן עלטער, האָט די שולע געגעבן גוטע רעזולטאַטן. מיר האָבן באַקומען ספעציעלע לעקציעס און געמאַכט אַ גרויסן פאַרשריט אין די לימודים.

די פאַמיליע עליאַשעוויטש האָט אין לאַסקאַזשעוו נישט פאַרבעסערט איר מאַטעריעלן לעבן. דער קריג איז נאָך נישט געווען געענדיקט און עס זענען נישט געווען קיין לעבנסמיטלען. דער פאטער פון דער משפחה איז קראַנק געוואָרן פון גיין איבער די דערפער זוכן פּראָדוקטן און איז געשטאָרבן. די מוטער איז געווען געצוווּנגען צו פאָרן קיין וואַרשע, כדי צו פרווון פאַרדינען אויף פרנסה און שפעטער האָט זי זיך אינגאַנצן באזעצט אין וואַרשע צוזאַמען מיט דער משפחה. דאָס איז געווען אַרום 1925. מיר שיינט, אַז צוויי ברידער עליאַשעוויטש געפינען זיך אין ישראל. די אַנדערע פון דער פאַמיליע, די מוטער מיט דריי טעכטער זענען אומגעקומען פון די הענט פון די נאַצי־באַנדיטן.

אין נחמיה לעדערמאַנס ביבליאָטעק

נחמיה לעדערמאַן האָט געהאַט אַ שיינע ביבליאָטעק. געווען איז ער אַ קליין און דאַר מענטשעלע, אָבער אַנגעשטאָפט מיט אַ סך וויסן. ער פלעגט אויסאַרבעטן פאַפּירענע בייטלעך און פלעגט זיי פאַרקויפן די קרעמער. צו דעם האָט ער איינגעקויפט פאַרשידענע אַלטע צייטונגען און ביכער אין פאַרשידענע שפראַכן. די אַלע צייטונגען און ביכער האָט ער אויסגעלייענט, סטודירט און געפאַרשט מיט דער הילף פון ווערטערביכער און איבערזעצונגען. ער האָט געלייענט ענגליש און פראַנצויזיש. אויסער איך בין געפאָרן קיין פראַנקרייך האָב איך ביי אים געלערנט שרייבן און לייענען פראַנצויזיש.

אין ביי דעם נחמיה לעדערמאַן געווען די יידישע ביבליאָטעק מיט אַ רייכן אויסוואָל פון ביכער פון יידישע שרייבער און איבערזעצונגען פון שרייבער פון אַנדערע שפראַכן, בפרט קלאַסיקער פון דער רוסישער און פראַנצויזישער ליטעראַטורן.

מיט נחמיה לעדערמאַנס ביבליאָטעק איז פאַרבונדן מיינע אַ פערזענלעכע דערינערונג. געווען איז עס אין מיין פריסטע יוגנט. איך פלעג לייענען אין

בעט אין די נעכט, באלויכטן מיט אַ נאַפט־לעמפל. איינמאל אין אַ פרימאַרגן האָט דאָס בוך די „קאַמעליען־דאַמע" פון אַלעקסאַנדער דיומאַ אַרויסגעשטאַרט פון אונטערן קישן, ווו איך האָב עס פאַרשטעקט. מיין פאַטער האָט דאָס בוך לאַנגזאַם אַרויסגעציגן אונ אַריינגעוואַרפן אין פייער. ווען איך בין אויפגעשטאַנען און געוואָלט נעמען דאָס בוך, האָט מיין פאַטער מיר געזאָגט: — קענסט עס איצט געפינען אין פייער. איך זאָל אזעלכע טריף־פסולס מער אין שטוב נישט זען!...

איך בין געוואָרן צערודערט. וואָס וועל איך זאָגן דעם ביבליאָטעקאַר? כ'האָב זיך געשעמט צו דערציילן.

כ'האָב דאָך געפונען אַן אויסוועג. דורך אַ געלעגנהייט האָב איך אַראָפּ־געבראַכט דאָס זעלביקע בוך פון וואַרשע, אָבער עס האָט געדויערט אַ לאנגע צייט. ווען איך האָב דאָס בוך געבראַכט צו נחמיה האָט ער געשמייכלט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט פאַרשטאַנען וואָס עס איז געשען.

די פאַמיליע לעדערמאן איז בכלל געווען אַ באַגאַבטע. דער פאַטער איז געווען אַ טאַלאַנטירטער מענטש. ער פלעגט אַמאָל אויסארבעטן פון האַלץ פאַרשידענע געגנשטאַנדן פאַרן בית־מדרש. ער האָט אויך אויסגעארבעט אַ שיף אין אַ פלאַש. צוויי זין זיין אַ טאַכטער — מרדכי, רפאל און חוה זענען געווען פאָליטישע קעמפער. זיי זענען אויסגעטוישט געוואָרן קעגן פוילישע אַפיצירן. וואָס זענען געווען אַרעסטירט אין ראַטנפאַרבאַנד. אָבער זייער באלוינונג איז געווען, אַז זיי זענען פאַרשוווונדן אין מען ווייסט נישט וו זייער גענויען איז אהינגעקומען.

„ש מ ע י ש ר א ל"

(אַן עפּיזאָד פון ערשטן וועלט־קריג)

די געשעענישׂ איז פאַרלאָפן אין צווייטן יאָר פון ערשטן וועלט־קריג. איך בין נאָך געווען אַ קינד. אַרום אונדזער שטעטל לאַסקאָזשעוו, וואָס ליגט נישט ווייט פון דער ווייסל, זענען דאַמאָלסט פאַרגעקומען גרויסע שלאַכטן צווישן דער רוסישער און דייטשער אַרמייען. טאָג און נאַכט האָבן מיר געהערט די שיסעריי פון האַרמאַטן און די שיסעריי האָט זיך וואָס אמאל מער דערנענטערט. ביז אַ געוויסן טאָג האָט די גאַנצע באַפעלקערונג געמוזט פארלאָזן דאָס שטעטל אונטערן פייער פון די סנאַריאַדן, וואָס זענען געפאלן.

יידן און קריסטן האבן זיך געשלעפט משפחותווייז צופוס. וועד עס האט פֿארמאגט א פערד און א וואגן איז דאמאלסט געווען ממש א קייסער. צו די גליקלעכע האט געהערט אונדזער משפחה. נישט געקוקט דארויף, וואס מיר זענען אנטלאפן פלוצלונג, האט יעדער איינער באוויזן מיטצונעמען א פעקל מיטן נויטיקסטן. דער וואגן פון אונדזער מחותן זילקע גאלדבערג איז געווען אזוי אנגעשטאפט מיט פעק, בעטגעוואנט און אנדערע נויטיקע זאכן, אז אלע האבן געמוזט אונטערשטופן, כדי צו העלפן דעם פערד ארויסצוקריכן פון די טיפע בלאטעס.

מיר האבן זיך אלע אפגעשטעלט אין א וואלד, אויב איך האב ניט קיין טעות, נאך פעלט־שין. מיר זענען דא געבליבן ארום 15 טעג. פון שטעטל זענען אנגעקומען פארשידענע קלאנגען, אז אלע הייזער זענען פארברענט, אז אלץ, וואס מען האט באהאלטן און באגראבן אין די קעלערס, איז אפגענבעט געוואָרן. אויב מען האט עס אונדז צוגענומען, זענען מיר געבליבן ארעם און נאקעט.

דערווייל איז געווארן שטילער. די שיסעריי האט אויפגעהערט. מיין פאטער האט באשלאסן צוגלייך מיט אנדערע צו גיין אין שטעטל און א קוק טאן פון־דערווייסנס אויפן ארט, אויף וועלכן עס איז געשטאנען אונדזער פארברענט הויז. געווינט האבן מיר ביי הערשל פעלטשער אויפן הויף. איך בין צוגעשטאנען צום פאטער, אז ער זאל מיך מיטנעמען. מיר האבן געטראפן דאס שטעטל אין א טרויעריקן צושטאנד. א סך הייזער זענען אפגעברענט געווארן. אין די גאסן האבן זיך ארומגעשלעפט גנבים. אויסוורפן פון שטעטל. האב אוו גוטס פון די אנטלאפענע איז געווען אויף הפקר. מיר האבן קוים דערקאנט דאס ארט. ווו עס איז נאך מיט א פאר טעג צוריק געשטאנען אונדזער הויז, אונדזער היים. אבער דער קעלער איז נישט געווען אויפגעבראכן. מיר האבן געזאגט „גם זו לטובה" און מיט דער האפענונג, אז מיר וועלן ארויסגיין בשלום פון דער שלעכטער לאגע זענען מיר צוריקגענאנגען אין וואלד.

מיט אונדז איז געווען שמואל־חיים מיט זיין זון. אויפן וועג האבן מיר פלוצלונג דערהערט א געלויף פון זעלנערישע פערד און איידער מיר האבן באוויזן זיך אומצוקומען זענען אויף אונדז אנגעלאפן צוויי קאזאקן אויף ריזן־פערד און מיט אנטבלויזטע שוועדן אין די הענט האבן זיי געשריען: „פאדאוואי דיעננגי" (גיט אהער אייער געלט). פין שרעק זענען מיר נעפאלן אויף דער ערד. מיר האבן געזען די פערד אנלויפן גלייך אויף אונדז. דער טויט איז אונדז

געשטאַנען פאַר די אויגן. אין איין אויגנבליק האָט מיין טאַטע מיך באשיצט מיט איין האַנט און מיט דער אַנדערער האָט ער זיך פאַרדעקט זיין פנים מיטן טלית קטן און מיט אַלע כוחות האָט ער געשריען „שמע ישראל".

פלוצלונג האָט זיך דערהערט אַ נייער גאַלאָפּ פון קאָזאַקישע פערד און אַ געשריי: „אַסטופאַי, ניעמצי." (אַנטלויף, די דייטשן זענען הינטער אונדז). די צוויי קאָזאַקן האָבן שנעל פאַרשטעקט די שווערדן אין די שיידן און זענען אַנטלאָפן. מיר זענען גערַאַטעוועט געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

וועָן דאָס שטעטל האָט געברענט

אין לאַסקאָזשעוו פלעגן אָפט אויסברעכן שריפות. אין צוויי גרויסע שריפות איז כמעט דאָס גאַנצע שטעטל הייזער אַוועק מיטן רויך. איינע פון די צוויי שריפות געדענק איך גוט. די שריפה איז פאַרגעקומען פאַרן ערשטן וועלט־קריג.

מיר האָבן געווויינט אין מאַרק, אַ הויז נעבן ישראל אלבוים. געווען איז עס אַ פינצטערע נאַכט. מיר האָבן זיך געגרייט צו גיין שלאָפן. פלוצלונג האָט מען דערהערט געשרייען — „געוואַלד, עס ברענט!" די אַלאַרם־גלאָקן האָבן זיך צעקלונגען. טירן און פענצטער האָבן זיך צעפראַלט. ס'איז געוואָרן אַ בהלה. מען האָט פון אַלע זייטן געהערט געשרייען און געווויינען.

וואָס טוט מען? ווהין גייט מען? עס איז ניט געווען קיין סך צייט צו טראַכטן. געכאַפט עטלעכע וואַרעמע טיכער, האָט די מאַמע אונדז, קינדער, אַוועקגעפירט נעבן דער זשיקע, צוגעטוליעט אונדז צו זיך און געבעטן ביי גאָט אַז די שריפה זאָל שנעל איינגעלאָשן ווערן. אַזוי האָבן געטאָן אַ סך מאמעס אין יענער נאַכט. די טאַטעס האָבן געהאלפן לעשן דאָס פייער צוטראגנדיק קובלעס וואַסער.

צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע הייזער האָט דאָס פייער אויך אונדזער הויז אויסגעמיטן. באַלד איז אַנגעקומען פאַר די נשרפים הילף פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך און, אויב איך האָב ניט קיין טעות, אויך פון אמעריקע. ס'איז געשאָפן געוואָרן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט זיך באַשעפטיקט מיט פארטיילן די הילף, וועלכע איז באַשטאַנען פון קליידער, שיך, ווש און אויך ברויט. דער קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון עטלעכע יידן, פון וועלכע איך געדענק בלויז דעם רב, שמואל־חיים און מיין טאַטע.

די פעק מיט די אַלע זאַכן זענען אַנגעקומען צו אונדז אין געוועלב. דאָ האָט אויך דער קאָמיטעט פֿאַרטיילט די קליידער, וועש, שיך און ברויט צווישן די אַפּגעברענטע משפחות לויט דער צאָל פון זייערע מיטגלידער. עס דערמאָנט זיך אַ קליינער עפּיזאָד. צווישן די צוגעשיקטע מלבושים איז געווען אַ רויט וועסטעלע אַן אַרבל. דאָס וועסטעלע איז מיר שטאַרק געפּעלן געוואָרן און איך האָב פון דעם נישט אַראָפּגענומען די אויגן. שמואל־חיים האָט עס באַמערקט און מיר דאָס וועסטעלע געגעבן. אַבער מיין טאַטע האָט עס ביי מיר צוגענומען און צוריק אַוועקגעלייגט צו די קליידער. ער האָט מיר געזאָגט: מיין קינד, דאָס אַלץ איז געגעבן געוואָרן פֿאַר די קרבנות פון דער שריפה און דו געהערסט ניט צו זיי, געלויבט השם יתברך...

יודל איז געוואָרן א פּייערלעשער

קליינע שריפות פּלעגן פֿאָרקומען זייער אָפט, בפֿרט אין די סטאָדאָלעס. די סיבה פּלעגט אָפט זיין א נישט אויסגעלאָשענער ציגאַרעט. פּלעגט אזא קליינע שריפה פֿאָרקומען בייטאָג, איז עס געווען כמעט אַ פֿאַרווייַלונג פֿאַר דער יוגנט. עס האָט געהערשט גיכער אַן אויפגעהייטערטקייט, ווי אַ טרויער — אויסער פֿאַר די אייגנטימער פון דער סטאָדאָלע. עס פלעגט ווערן אַ געלויף. עס פלעגן אַראָפּקומען די אַרגאַניזירטע פּייערלעשער מיט זייערע מכשירים, אוניפֿאָרמעס און טרומייטערס. דאָס שטעטל האָט ממש אויפגעלעבט.

אויך יודל האָט זיך פֿאַרשריבן אַלס פּייערלעשער... ער האָט באַקומען אַ מעשענע קאַסקע און אַ ווועסט מיט גאָלדענע קנעפּ. יעדן טאָג האָט ער אַנגעמאַסטן זיין אוניפֿאָרם און זיך געשטעלט פֿאַרן שפּיגל, גערופן זיין ווייב אסתרל: — גיב נאָר אַ קוק!... אסתרל האָט זיך צעלאַכט: — יאָ, יודעלע, דו זעסט אויס ווי אַ געווראל... נאָר יעדעס מאָל ווען אין שטעטל האָט געברענט, האָט יודל אַזוי לאַנג זיך געפּוצט און געשפּיגלט ביז זיין אסתרל האָט צו אים געזאָגט: — יודעלע, (דאָ פלעגט קומען אַ קללה) — די שריפה איז שוין פֿאַרלאָשן, קאָנסט שוין אויסטאָן דיין געווראלסקן מונדיר...

משה א. אלישביץ (תל־אביב)

לאַסקאַראַוועך יידישע יוגנט

מ יטן שטעטל לאַסקאַראַוו זענען פאַרבונדן מיינע יוגנט־יאָרן. איך בין אַנגע־קומען קיין לאַסקאַראַוו פון וואַרשע אַלס יוגנטלעכער מיט די עלטערן, עלטערע שוועסטער און דריי יינגערע קינדער. די עלטערן מיינע זענען געווען געצוווונגען צו פאַרלאָזן זייער אייגענפונדעוועטע היים אין וואַרשע צוליב זייער רואיניר־טער עקזיסטענץ אין רעזולטאַט פון ערשטן וועלט־קריג, פון דער דאַמאַלסטיקער דייטשער אַקופּאַציע און דעם אַלגעמיינעם ווירטשאַפטלעכן צוזאַמענברוך.

מיר זענען אַנגעקומען אין לאַסקאַראַוו, ווי אַן אויסגעוואַרצלטע פאַמי־ליע, אָ דאַנק דער באַקאַנטשאַפט מיט אַ לאַסקאַראַווער משפחה. מיר האָבן איבערגעוואַנדערט אין דאָזיקן קליינעם און פרעמדן, אָבער צו יענער צייט פאַרהעלטנismעסיק רואיקן ישוב. אָ פּוילישע פּראָווינץ, וואָס איז געווען דער־וייטערט פון צענטער און אויך דערווייטערט פון דער דירעקטער ווירקונג פון מלחמה־שטורעם. האָט דאָ דער יידישער ישוב געלעבט רואיק און געטריי זיין לעבנס־שטייגער. יידן האָבן געאַרבעט, געפירט וואַרשטאַטן פון פאַרשי־דענע פאַכן, ווי שוסטער, שניידער, גאַרבער, שטעפער, קצבים. עס זענען דאָ געווען יאָרידים־פאַרער און דאַרפס־גייער. יידן האָבן אַנגעפולט און באַלעבט די וועכנטלעכע יאָרידים און געפירט אין פראָווינצער פאַרנעם אָ דינאַמישע עקאָנאָמישע טעטיקייט. די באַציאונגען מיט דער פּוילישער באַפֿעלקערונג זענען דאָ געווען פרידלעכע אין יענער צייט.

אַזוי האָט זיך פאָר אונדז, אייגעוואַנדערטע, אנטפלעקט לאַסקאַראַוו מיטן טאָגטעגלעכן מיפולן סאָציאַלן לעבן אין די יאָרן פון דער דייטשער אַקופּא־

ציע און דערנאך אין די יאָרן פון דער נייַ־אַנטשטאַנענער פּוילישער מדינה. מיר האָבן געפונען אַ לעבהאפטן, אַרבעטזאַמען און איינגעפונדעוועטן זינט יאָר־הונדערטער יידישן ישוב.

דאָס גייסטיקע לעבן פון יידישן שטעטל לאָסקאַראָוו איז געווען אַ געמיש פון שטרענגער פרומקייט,חסידות און תמימותדיקן גלויבן, באַגלייט אַפילו פון פאַנאַטיזם מיט אַ פאַלקסטימלעכער שטרעבונג צו אַ סאַציאַלן פאָרשריט, צו פרייהייט. און מיט אידעאַליזם פון יונגן דור.

לאָסקאַראָווער משפּחות האָבן אונדז אויפגענומען מיט אַ סך ווארעמקייט און מיט אַן אויפריכטיקער גאַסטפריינטלעכקייט. זיי האָבן אַרויסגעוויזן אויפ־מערקזאַמקייט און פאראינטערעסירונג צו אונדזער גורל אין דער שווערער צייט, וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט.

אין שטעטל איז ביז יענער צייט קיין יידישע שולע נישט געווען. היות מיין שוועסטער איז געווען אַן אבסאָלוועטין פון אַ גימנאזיע, האָבן אייניקע יידישע עלטערן איר פאַרגעלייגט צו עפענען אַ יידישע פאַלקס־שולע. צו דער דאָזיקער איניציאַטיוו האָבן זיך זייער ערנסט באַצויגן אַלע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין לאָסקאַראָוו אַזוי גוט די רעליגיעזע יידן, ווי די האַרעפאַשנע אַרבעטער און בעלי־מלאכה און ווי די אינטעליגענץ. ביי דער יוגנט, ביי די קינדער און אויך ביי די דערוואַקסענע איז שטאַרק געווען דער באַגער צו וויסן און צו לערנען.

מיט דער מאַראַלישער אונטערשטיצונג פון אַ סך פאראינטערעסירטע און בפרט פון פאַרגעשריטענע פאַמיליעס איז די שולע געגרינדעט געוואָרן. די קינדער פון לאָסקאַראָוו האָבן אויסגעפילט די שולע און באגריסט מיט פרייד זייער לערעדין. אין די אַוונטן איז די שולע אַנגעפולט געוואָרן מיט יוגנטלעכע און אויך מיט דערוואַקסענע, וואָס זענען געקומען זיך לערנען און זיך צו פאַרפולקאָמען. אַ באַזונדערס באגייסטערטע אטמאספער אַרום דער שולע האָט געשאפן די יוגנט.

די יידישע יוגנט אין לאָסקאַראָוו האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ רייכער אַקטיוויטעט. זייער אידעאַליזם, זייער שטרעבונג צו קולטור און וויסן, זייער געזונטער געזעלשאַפטלעכער חוש און געפיל פאַר סאַציאַלער גערעכטיקייט האָבן טיף באַאיינדרוקט. אין יענע יאָרן זענען די באַדינגונגען געווען צימלעך גינסטיקע און עס איז אין פוילן געווען אַן אויפשטייג פון יידישן געזעלשאַפט־לעכן לעבן. די דינאַמישע און פול מיט איניציאַטיוו יוגנט פון לאָסקאַראָוו

ಚಿತ್ರ ೬) ಮಾಗಡಿ ಕಾಲೇಜಿನ ಬಿಳಿ ಗಿರಿ.

ಬಿಳಿ ಗಿರಿ ಬಗ್ಗೆ : ೧) ಶ್ರೀಮತಿ ರಾಜಮ್ಮ ೨) ಶ್ರೀಮತಿ ಪಾರ್ವತಮ್ಮ ೩) ಶ್ರೀ ಚಿಕ್ಕಣ್ಣ ೪) ಶ್ರೀಮತಿ ರಾಮಮ್ಮ-
ರಾಮಯ್ಯ ೫) ೬ ೭) ೮) ಶ್ರೀಮತಿ ಗಂಗಮ್ಮ ೯) ೧೦) ಶ್ರೀಮತಿ ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ೧೧) ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ರಾಮಯ್ಯ.

ಹಿರಿಯ ಗಿರಿ ಬಗ್ಗೆ : ೧) ಶ್ರೀಮತಿ ರಾಜಮ್ಮ ೨) ೨ ೩) ಪಾರ್ವತಮ್ಮ ೪) ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ೫) ೬ ೭) ೮) ಗಂಗಮ್ಮ
೯) ೧೦ ೧೧) ೧೨ ೧೩) ಚಿಕ್ಕಮ್ಮ ರಾಮಯ್ಯ ೧೪) ೧೫ ೧೬) ೧೭.

ಕೆ ರಾಜಣ್ಣ ಬರೆದ ಗಿರಿ ಸಿದ್ಧಾಂತಗಳು ಮತ್ತು ಕೆ ಸಂಜಪ್ಪರ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದ ಟಿಪ್ಪಣಿ

האָט ברייט אויסגענוצט די מעגלעכקייטן פון יענער צייט, כדי צו שאַפן קולטור־אינסטיטוציעס און פירן אַ קאַנסטרוקטיוועַ טעטיקייט. עס איז געגרינ־דעט געוואָרן אַ קולטור־פאַריין און עס איז אָנגעשטאַנען אַ ביבליאָטעק. עס איז אויסגעוואָקסן אַ דראַמקרייז און עס זענען אָרגאַניזירט געוואָרן פאַר־אַנשטאַלטונגען, רעפעראַטן און פאָרשטעלונגען. די ענטוזיאַסטישע יוגנט האָט אין שטעטל געשאַפן אַן אמתע קולטור־אָטמאָספער און האָט אויך אַ סך בייגעשטייערט פאַר די קינדער־פאָרשטעלונגען אין דער שולע.

נישט קליין איז געווען ביי דער יוגנט די עמפינדלעכקייט צו די פאַלי־טישע ווינטן פון יענער צייט. די סאָליטישע געשעענישן און בפרט דער רע־וואָלוציאָנעדער אויפברויז פון יענער תקופה האָט געהאָט ביי דער יוגנט אַ שטאַרקן אָפקלאַנג. עס האָבן זיך געשאפן סאָציאָליסטישע, ציוניסטישע און קאָמוניסטישע גרופעס. אייניקע יוגנטלעכע זענען אפילו איבערגעלאָפן די גרענעץ פון מזרח, כדי צו העלפן בויען, ווי זיי האָבן דאמאָלסט געגלויבט, די נייע און בעסערע געזעלשאפטלעכע אָרדענונג און רעאָליזירן זייערע שענסטע טרוימען וועגן גערעכטיקייט, הומאניזם און אַ בעסערן לעבן פאַרן מענטש.

אזא איז געווען די ערנסטע יונגע גרופע פון לאסקאראָוו און אַזוי האָבן מיר זי געזען אין זייער געזעלשאפטלעכער אקטיוויטעט אַדער בעת זייערע פאַרווויילונגען אין זייער פרייער צייט אין די פרעכטיקע וועלדער הינטערן שטעטל, ווו עס זענען פאָרגעקומען ערנסטע און פלאַם-פייערדיקע דיסקוסיעס און ווו עס האָבן אָפגעהילכט זייערע יידישע פאלקסטימלעכע און רעוואָ־לוציאָנערע לידער.

לוידער האָבן זייער ווייניק אויסגעמיטן דעם אומקום און פון בליענדיקן יידישן ישוב פון לאסקאראוו זענען געבליבן בלויז קליינע רעשטלעך. און עס ווילט זיך מיט פיעטעט און ווייטיק דערמאָנען כאָטש ווייניקע פון די פאַלקס־מענטשן און פון די יונגעלייט, וואס האָבן מיט זיך פערסאָניפיצירט דאָס לעבן און די טעטיקייט פון דעם ישוב.

געווען איז די משפחה ניימאָן פון דעם באַקאַנטן אין דער גאנצער געגנט און געשעצטן הויפט־פעלדשער ר׳ הערש ניימאָן ז״ל מיט די אינטעליגענטע שוועסטער און ברידער, וואָס זענען געווען גאַסטפריינטלעך און זיך אויסגע־צייכנט מיט אַ באַזונדערן הומאניזם. געווען איז די פרומע, אָבער פאַלקסטימ־לעכע און טאָלעראַנטע משפחה פון ר׳ יצחק שנייַדלעדער מיט איר פריינטלעכ־

קייט און פאַשטענדעניש פאַרן לעבן און פאַר דער אַקטיוויטעט פון דער יונגער גענעראַציע פון די שנירזלעדער, בראש פון וועלכער עס איז געשטאַנען דער אַלגעמיין באַליבטער און חבֿרישער אלי שנירזלעדער ז"ל. און געווען איז די שטאַרק רעליגיעזע משפחה פון ש. לובעלסקי ז"ל מיט די פאַרגעשריטענע און פרייהייט-ליבנדיקע טעכטער און מיטן זייער אינטעליגענטן און איניציאַטיוו־פולן אידעאַליסט וואלף לובעלסקי ז"ל. און דערנאָך די משפחה לעדערמאַן מיט די באַגאַבטע, אינטעליגענטע און פון אידעאַלן פאַרכאַפּטע בריידער און שוועסטער לעדערמאַן, וואָס זענען פֿאַרשוווונדן געוואָרן ערגעץ־ווו אין ראַטנפֿאַרבאַנד צוזאַמען מיט זייער הייסער אמונה. געווען איז אויך די משפחה מיאַדאַווסקי, צו וועלכער עס האָט געהערט די סימפּאַטישע און קלוגע, די צו פרייהייט שטרעבנדיקע ברכה מיאַדאַווסקי; די פיינע משפחה מיקאַווסקי און נאָך אַנדערע.

זאָל דער אַנדענק פון די אַלע דערמאַנטע און די אַלע לאַסקאַראַווער אומגעבראַכטע יידישע משפחות אייביק בלייבן אין אונדזער זכרון.

א. שניידער ע"ה (פאריז)

מיין שטעטל לאסקאשעוו איז מער נישטא

איך בין געבוירן געווארן אין יאר 1903. מיינע קינדער און יונגט־יארן זע־נען אנ׳יעלאדן מיט דער־ינערונגען פון די געשעענישן אין לאסקאשעוו וועו איך בין אלט געווען 4 אדער 5 יאר, איז אין שטעטל אויסגעבראכן א גרויסע שריפה. איך דערמאן זיך דאס בילד פון די קינדער, וואס זענען געזעסן אויפן קליינעם מארק אינמיטן דער נאכט און האבן געזען די פלאמען פון די ברענענדיקע הייזער. דאס שטעטל איז כמעט אפגעמעקט געווארן א"ן עטלעכע שעה.

נאך דער שריפה האבן מענטשן זיך אינסטאלירט ווו נאר עס איז געווען מעגלעך, אפילו אין קעלערס. א סך לאסקאשעווער האבן פארלאזט די שטאט. מיך מיט מיין עלטערן ברודער האט אונדזער פאטער אוועקגעשיקט צו אונדזער זיידן אין קראסנא גלינא, א דארף צווישן דעמבלין און ריקע. מיין זיידע איז דארט געווען דירעקטאר פון א ציגל־פאבריק. מיר האבן זיך נישט געקענט צוגעווינען צום לעבן פון דארף און מיין זיידע האט געשריבן צו מיינע עלטערן, אז מיר האלטן אין איין ווייגען. ער האט אונדז שליסלעך צוריק־געפירט קיין לאסקאשעוו. דורך דער צייט האט אונדזער צווייטער זיידע (דער פאטער פון מיין מוטער) צוריק אפגעבויט דאס הויז. פון די 12 צימערז איז איין צימער אפגעגעבן געווארן א מלמד. ער האט געהייסן חיים באיער. מיין פאטער האט מיך גלייך געשיקט אין חדר.

דער מלמד מיט זיין פרוי און מיט א פאר אייגענע קינדער צוזאמען מיט די 20 חדר־יינגלעך האבן זיך געפונען אין איין צימער. די היגיענישע באדינגונגען איז נישט שווער זיך פארצושטעלן. אין דעם חדר האב איך צום ערשטן מאל אין מיין לעבן איבערגעלעבט א שווערן אומגליקס־פאל. מיר זענען אלע געזעסן ארום דעם טיש אויף לאנגע בענק און פלוצלונג האט

איינער פון אונדז, ביירעכט אַ זון, אַנגעהויבן צו ברעכן מיט בלוט. ביז דער שטעטלשער פּעלטשער איז אַנגעקומען איז דאָס יינגל געווען טויט. אונדזער שרעק איז געווען נישט צו באַשרייבן.

די ערשטע וועלט־מלחמה איז אַנגעגאַנגען. אָבער אין שטעטל האָט זיך יעדער איינער גענומען צו זיין אָרבעט און דאָס לעבן איז פארלאָפן כמעט נארמאַל. עס האָט זיך אָבער אַנגעהויבן אַ גרויסע שפּעקולאַציע. סחורות זיינען געווארן זייער טייער. אַ קליינער טייל פון דער באַפעלקערונג איז רייך געווארן אין דער צייט, ווען דער גרעסטער טייל איז געווארן אָרעמער. עס זענען דאָמאַלסט אַנטשטאַנען ליי־קאָסעס. מיין פאָטער איז געווארן אַ מיטגליד פון קאָמיטעט. אַ סך מענטשן זענען געקומען בעטן הלוואות. עס זענען נויטיק געווען צוויי מענטשן, וואָס זאָלן גאַראַנטירן פאַר דער הלוואה, און מיין פאָטער איז תמיד געווען דער ערשטער.

יידן אין פוילן האָבן איבערגעלעבט זייער שווערע צייטן. באַזונדערס האָבן געליטן די יידן פון די גרויסע שטעט, ווהין שפּייז — פראָדוקטן זענען אַנגעקומען מיט גרויסע שוועריקייטן און מיט אַ פארשפּעטיקונג. קינדער און עלטערע מענטשן זענען דאָרט ממש געשטאָרבן פון הונגער. אַ סך משפּחות מיט קליינע קינדער האָבן דעריבער פאַרלאָזט די שטאָט און האָבן זיך באַזעצט אין קליינע שטעטלעך און אין דערפער. צו אונדז אין לאָסקאזשעוו זענען אַנ־געקומען יידן פון לאָדזש און פון וואַרשע. צו אונדז אין דער היים איז אַנגע־קומען אַ פאַמיליע מיט פינף קינדער פון וואַרשע. זיי האָבן אין וואַרשע שוין פאַרבראַכט זייער מעבל, כדי צו דערוואַרטן זייער וווינונג. די קינדער זענען געווען אויסגעדאָרט און האָבן אויסגעזען ווי סקעלעטן. געווען איז עס די פאַמיליע עליאַשעוויטש. זיי האָבן געהאַט אַ טאָכטער. וואָס האָט געענדיקט העכערע בילדונג און זי איז געווארן ביי אונדז אַ לערערין. מיר האָבן געהאַט דעם גליק די ערשטע אַנהייבן לערנען, שרייבן און לייענען פויליש, רוסיש און אויך יידיש.

ביז יענער צייט איז ביי אונדז קיין לעדער נישט געווען. צוליב דעם זענען סיי עלטערע און סיי קינדער געווען אַנאַלפאַבעטן. אייניקע האָבן זיך אליין געלערנט, אָבער זייער צאָל איז געווען אַ קליינע. איך האָב אין מיין צייט נישט געזען אין לאָסקאָזשעוו קיין יידיש קינד, וואָס זאָל גיין מיט די פוילישע קינדער אין דער שולע. די יידישע קינדער האָבן מורא געהאַט צו גיין צוזאַמען מיט די פוילישע און די פוילישע וואָלטן זיי נישט צוגעלאָזט.

הגם מיר האָבן זיך באַמיט, אַז יידישע קינדער פון שטעטל זאלן זיך לערנען און מיר האָבן אויך געוואָלט, אָן די פאַמיליע עליאַשעוויטש זאָל קענען עפעס פאַרדינען, איז די צאָל קינדער, וואָס זענען געקומען זיך לערנען געווען אַ קליינע. ווייזט אויס, אַז די עלטערן האָבן נישט געהאַלטן פאַר נויטיק צו מאַכן זייערע קינדער צו קלוג — ווי מען האָט עס געזאָגט. ערשט שפעטער, ווען איך בין אַנגעקומען אין פראַנקרייך, האָב איך דערפילט דעם מאַנגל פון קענטעניש און איך האָב נישט אויפגעהערט צו שרייבן צו אונדזער פאָטער, אַז ער זאָל אַלץ טאָן, כדי אונדזערע ברידער און שוועסטער זאָלן קענען שרייבן. אויב זיי האָבן זיך געלערנט אין דער שולע פון לאַסקאָזשעוו, איז עס דעריבער אויך אַ דאַנק מיין פאָטער.

לאַסקאָראָוו איז געווען ענלעך צו אַ סך שטעטלעך פון פוילן. די באַפעלקערונג איז געווען אַ געמישטע. עס איז געווען אַ קליינע צאָל רייכע מענטשן און אַ סך זייער אַרעמע מענטשן, וואָס האָבן ממש נישט געהאַט ווי אַזוי דעם טאָג איבערצולעבן. אַמייסטן האָבן געליטן די קליינע קינדער און זייער צאָל איז אין יעדער משפּחה געווען אַן אַנזעעוודיקע. אַזוי איז געווען די לאָגע אין די אַלע יאָרן פון קריג. אַ סך מענטשן האָבן געאַרבעט אין די גאַרבאַרניעס און צוליב דער שווערער לאָגע האָבן זיי זיך אַנגעהויבן צו אָרגאַניזירן אין אַ סינדיקאַט. איך דערמאָן זיך, אַז ביי יאָסל שאליט איז געווען אַ גלאָק, וואָס האָט געקלונגען צו רופן די אַרבעטער צו דער אַרבעט און אין אָוונט, ווען די אַרבעט האָט זיך געענדיקט. דער סינדיקאַט האָט פאַרבאָטן צו אַרבעטן מער, ווי 12 שעה אַ טאָג. מיר, די קינדער פון שטעטל, זענען געלאָפן זען דעם גלאָק, ווען ער קלינגט. דאָס איז געווען דער אַנהייב פון דער סינדיקאַלער און פראַגרעסיווער באַוועגונג אין שטאָט.

דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט זיך אויסגעצייכנט מיט טשיקאַווע דערשיינונגען. אַזוי צום ביישפּיל האָט זיך געפירט, אַז די גאַרדעראָבע אויף חתונות האָט געהערט צו אַרגאַניזאַציעס. דערפון פלעגט מען האָבן אַ ביסל געלט, פאַר וועלכן מען האָט געקויפט ביכער אָדער פראַפאַגאַנדע־מאַטעריאל זענען אָבער געווען רייסענישן ביים האַלטן די גאַרדעראָבע. אַ פערמאַנענטער קאַמף איז אַנגעגאַנגען צווישן די חסידים און די ציוניסטן און די לינקע עלעמענטן. צוליב די קאַמפן האָבן נישט איינמאָל מחותנים געהאָט פארשטערטע חתונות. די לינקע עלעמענטן זענען אין לאַסקאָראָוו אַנגעפירט געווען דורך אַ זייער דינאַמישן יונגנמאַן מיטן נאָמען מאָקס לעדערמאַן. ער איז שפעטער

ALBUM DU LACAO : ASSIS MÊLE-SE, DEBOUT, LES CHEFS DE LA DÉLÉGATION, AVEC LEURS FEMMES ET LEURS ENFANTS, DEVANT LE PALAIS DU GOUVERNEUR GÉNÉRAL DE L'INDOCHINE. (1921) **DU LACAO ALBUM :** SEATED IN THE MIDDLE ARE THE DELEGATION CHIEFS, WITH THEIR WIVES AND CHILDREN, IN FRONT OF THE GOVERNOR GENERAL'S PALACE IN INDOCHINA.

אַוועק קיין רוסלאַנד און איז געוואָרן אַ קרבן פון סטאַלינס „געריכטיקייט". ער איז דאָרט דערשאָסן געוואָרן. אַ געוויסע צייט האָט די יוגנט נישט געהאַט קיין פֿאַראַנטוואָרטלעכקן. באַלד איז אַבער אויפֿגעשוומען אַ זייער דינאַמישער יונגערמאַן, גראָד פון אַ רעליגיעזער משפחה, און דאָס איז אונדזער אומ־פֿאַרגעסלעכער וועלוול לובעלסקי.

מיר האָבן זיך אַרום אים גרופּירט און אָנגעהויבן צו לערנען און צו באַקענען זיך מיט וועלט־פֿראָבלעמען. מיר האָבן אויך געלערנט צו זיין טאָ־לעראַנט און דעריבער האָט אין יענער צייט געהערשט אַ גרויסע פֿאַרשטענדע־ניש בייַ דער יידישער יוגנט און אין דער באַפעלקערונג בכלל.

מיר האָבן זייער אָפט געהאַט אינטערעסאַנטע רעפעראַטן, מיר פלעגן איינאַרדענען אויספלוגן און אויך טעאַטער־פֿאַרשטעלונגען. מיר פלעגן אָפֿילו פֿאָרן מיט אונדזערע פֿאַרשטעלונגען אין שכנותדיקע שטעט. איך קען מיט שטאָלץ פעסטשטעלן, אַז מיר אַלע יוגנטלעכע פון שטעטל, האָבן אַ סך גע־לערנט אין דער צייט. ווען וועלוול לובעלסקי איז געווען מיט אונדז, ער איז געווען אַנגעזען סיי צווישן די רעליגיעזע און סיי בייַ דער ציוניסטישער יוגנט, מיט וועלכער מיר האָבן געהאַט גוטע באציאונגען.

איך בין געווען, ווי מען רופֿט עס אָן, זיין רעכטע האַנט. מיר זענען טעג און נעכט געווען צוזאַמען. געחלומט האָבן מיר פון אַ בעסערן מאָרגן און געגלויבט האָבן מיר אין אַ בעסערער וועלט, אין וועלכער עס וועט הערשן גלייכהייט צווישן פעלקער, פרייהייט צווישן מענטשן און ברידער־לעכקייט אויף דער גאַנצער ערד. היינט, נאָך אַלע אונדזערע איבערלעבונגען און דערפֿאָרונגען ווייסן מיר, אַז דאָס זענען פראָזעס. וואָס לאָזן זיך זייער שווער פֿאַרווירקלעכן.

מיין קאַנטאַקט מיטן אומפֿאַרגעסלעכן וועלוול לובעלסקי האָט מיר פער־זענלעך געבראַכט גליק אויפן גאַנצן לעבן. ער האָט מיר געגעבן די געלעגנהייט צו באַקענען זיין שוועסטער פייגע, מיט וועלכער איך האָב חתונה געהאַט. מיר האָבן דערצויגן צוויי זייער געראָטענע קינדער און זיי האָבן געבראַכט אויף דער וועלט, דריי זייער געראָטענע אייניקלעך.

לאָסקאָזשעוו, מיין שטאָט, איז פאַר מיר געווען דאָס גאַנצע לעבן. דאָרט האָב איך געהאַט מיינע טייערע עלטערן, מיינע שוועסטער און ברידער כ׳האָב אַוועקפֿאָרנדיק זיך צעשיידט מיט אַ מיידל, כ׳האָב געווסט, אַז אָן איר וועל איך נישט קענען לעבן.

(ጸ/ ጸጥሬ ሠርቶ ይህ ፣ ፣ ፣

ביסלעכווייז האָב איך אַנגעהויבן זיך צוגעווינען צום נייעם לעבן אין פֿראַנקרייך, כ׳האָב אַראָפּגעבראַכט מיין געליבטע און מיר האָבן חתונה געהאַט. איך האָב אָבער זייער אפט געטרוימט צו קומען אויף אַ קורצע צייט קיין לאָסקאָזשעוו. זיך זען מיט מיינע עלטערן, מיט דער גאַנצער משפּחה, מיט די באַקאַנטע חברים און פריינט. ליידער האָב איך נישט באַקומען קיין דער־לויבעניש פֿאַר דער רייזע און האָב דערפון געהאַט אַ סך צער. ס׳האָט מיר ווייַ געטאָן, וואָס איך קען מער נישט זען מיינע עלטערן, וואָס האָבן מיך דערצויגן און די אַלע, מיט וועלכע איך האָב זיך געחברט.

מיר האָבן געמוזט זיך צוגעווינען צו דער לעבנס־רעאַליטעט, כ׳האָב אַנגעהויבן זייער ערנסט אַרבעטן, כדי צו קענען דערנערן און דערציען מיינע צוויי קינדער. געבו׳רענע זעקס יאָר אויסן נאָכן אַנדערן. מיר האָט זיך אויס־געדוכט אַז די צייט איז שנעל פֿאַרביי ביזן אויסברוך פון קריג אין 1939.

נאָך דעם גרויסן קאַטאַקליזם איז מיין ווילן צו זען מיין שטאָט געווען נאָך גרעסער. כ׳האָב געוווסט, אַז די שטאָט איז לוידיק פון יידן און טויט. דאָך אָבער בין איך געווען אַנטשלאָסן זי צו זען. די געלעגנהייט האָט מיר געגעבן דער קאָמיטעט פון דער קהילה אין נאַנסי. זי האָט מיך דעלעגי׳רט צוזאַמען מיט אַנדערע חברים צו די געטאָ־פייערונגען אין ווארשע אין יאָר 1957. כ׳האָב דאָמאָלסט געהאָט די טרויעריקע געלעגנהייט צו קומען אין אונדזער שטאָט נאָך אַן אָפּועזנהייט פון העכער דרייסיק יאָר. טרויעריק איז געווען דער מאָמענט פון מיין אַריינקום אין מיין געבורט־שטאָט. הגם די הייזער זענען געווען פֿאַרברענט, האָב איך דערקאַנט יעדעס הויז און זיך דערמאָנט יעדן נאָמען. צום באַדויערן איז פון קיינעם קיין זכר נישט געבליבן. אַלץ איז חרוב, אָפּילו דער בית־עולם. כ׳האָב נאָך צו יענער צייט פֿעסטגע־שטעלט, אַז די אַזוי גערופענע דעמאָקראַטישע פוילן טוט אַלץ, וואָס איז נאָר מעגלעך, אַז דער זכר פון יידישן לעבן זאל ווערן אָפּגעמעקט אויף אייביק.

פראַניע בייטעל (פאַריז)

די בית-יעקב שולע אין לאסקאושעוו

ר' איז אַ סך אַנדערע שטעטלעך איז אויך אין לאַסקאַזשעוו אַ לאַנגע צייט נישט געווען אָנגענומען צו געבן אַ דערציאונג די יידישע מיידלעך. זיי זענען נישט געגאַנגען אין קיין שולע. העכסטנס האָבן יידישע מיידלעך געלערנט שרייבן יידיש ביי אַ יידישער פרוי, וואָס איז אַפּטמאָל אַליין געווען כמעט אַן אַנאַלפאַבעטין. מיידלעך פון האַנטווערקער פלעגן אַוועקפאָרן אין גרעסערע שטעט און דאָרטן וועלן דינסטן. שפּעטער פלעגן האַנטווערקער און אַרבעטער שיקן זייערע קינדער אין דער פּוילישער פאָלקס־שולע און זיי לערנען שניידערײַ. דערין איז שוין געווען אַ געוויסער פאָרשריט. די פּרומע עלעמענטן פלעגן אָבער נישט וועלן שיקן זייערע קינדער אין דער פּוילישער שולע. אויך האָבן די מיידלעך פון פֿרומע עלטערן נישט געקענט באַזוכן אַ חדר, אָדער גיין אין אַ שולע צוזאַמען מיט יינגלעך. דערפון איז אַנטשטאַנען די נויטיקייט אין די בית־יעקב ־ שולעס.

אָנהייב 1930 איז אין לאַסקאַזשעוו געגרינדעט געוואָרן די בית־יעקב שולע. די גערער חסידים זענען נעמלעך געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז יידישע טעכטער דאַרפן האָבן דערציאונג, און דאַרפן קענען לעבן קולטורעל לייכט איז מיט דער שולע פֿאַר מיידלעך נישט אָנגעקומען. עס זענען געווען רייסענישן צווישן די פּאַריסאַווער חסידים און די גערער חסידים. די ציוניסטן זענען נישט געווען שטאַרק אָנטציקט פון אַזאַ שולע און די קאָמוניסטן אין שטעטל האָבן אַלץ געטאָן, כדי צו שטערן דעם אויפבוי פון דער שולע פאַר מיידלעך.

דאָך אָבער איז די שולע געגרינדעט געוואָרן און כמעט אַלע מיידלעד

אין שול־עלטער זענען געווארן שילערינס. אין פראגראם פון די לימודים איז געווען העברעאיש און אויך יידיש, יידישע געשיכטע, חומש און נ"ך.

די ערשטע לערערין איז געווען פריילין יאקובאוויטש. זי איז געקומען פון קראקעווער לערער־סעמינאר און איז שנעל באליבט געווארן ביי דער גאנצער יידישער באפעלקערונג פון שטעטל. איר ערשט ליד, וואס זי האט אויסגעלערנט די קינדער, האט זיך אנגעהויבן מיטן פערז: — „זינגט שוין

א גרופע יידישע שילער פון דער פוילישער פאווישעכנע שולע מיט זייערע קריסטלעכע לערער און איין יידישע לערערין (די צווייטע אין דער אויבערשטער רייע פון לינקס)

אלע יידעלעך דעם ניגון דעם נייעם און לערנט אויך די לידלעך פון ירושלים". קינד און קייט האבן אין שטעטל געזונגען דאס ליד. ליידער איז די לערערין לאנג אין לאסקאשעוו נישט געבליבן. דער פארוואלטער פון דער בית־יעקב כולע איז געווען ה' זיימאן, דער איידעם פון ארטיקן שוחט. אויסער דער אדמיניסטראטיווער ארבעט פלענט ער פארפולקאמען ביי די שילערינס זייערע קענטענישן אין תנ"ך און אין יידישע מנהגים.

אין דער שולע איז געווען טעטיק אַ דראַמאַטישער קרייז. די שילערינס פלעגן אויסשטעלן היסטאָרישע און תנ"ך־פיעסעס, ווי „יעקב מיט זיינע זין", „אסתר המלכה" א. א.

אין יענער צייט איז שטאַרק געוואָרן די ציוניסטישע יוגנט־אַרגאַניזאַציע און זי האָט באַוויזן אַוועקצונעמען אַ סך מיידלעך פון דער שולע. די שולע האָט אָנגעהויבן צו פאַרלירן שילערינס. די לערערינס פלעגן זיך אַפט טוישן און די אַלע סיבות צוזאַמען האָבן דערפירט דערצו, אַז די שולע פאָר די יידישע מיידלעך האָט זיך געשלאָסן אין סוף פון שול־יאָר 1936/1937.

די שולע האָט אָבער געהאַט אַן אויסערגעווייניעכע ווירקונג און ביי די אונטערוואָקסנדיקע מיידלעך פון שטעטל איז קאָנטיק געווען די השפּעה פון דער דעוציאונג, וואָס זיי האָבן באַקומען. דער אָנטייל פון די מיידלעך אין די קאָמפּן צווישן די פאַרשידענע פאַרטייען און אידעאָלאָגיעס, באַזונדערס בעת די פרוון פון פאַרשטייער פון אַנדערע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס צו איבער־צייגן די שילערינס פון דער בית־יעקב ־ שולע, איז געווען אַ באַווייז פון גרויסן פאַרשריט, וועלכן די מיידלעך האָבן געמאַכט.

אָלס געווענען שילערין פון דער בית־יעקב ־ שולע שטעל איך פעסט, אַז די פרומע יידישע טעכטער פון שטעטל האָבן אין דער שולע באַקומען אַ געהעריקע קולטורעלע יידישע דערציאונג.

מיידלשטער חדר אין לאסקאראוו (פאטא א. קאציונע).

נח שטערן (ישראל)

מיין זיידע בן־ציון שטערן און מיין משפחה אין לאַסקאַראָוו

א יך האָב פאַרלאָזט לאַסקאַראָוו זייענדיק אַ קינד פון 5 אדער 6 יאָר. מיר האָבן געלעבט אין דער שטאָט פולטוסק. די געגנט פון מיין מוטערס משפחה, און מיר פלעגן אפט דערמאָנען מיט בענקשאָפט און ליבע דאָס שטעטל לאַסקאַראָוו. אומגעדולדיק האָב איך אויסגעקוקט אויף אַ גע־לעגנהייט, אַז מיין פאָטער לוי יצחק שטערן ע"ה זאָל מיך מיטנעמען צו אַ באַזוך ביי אונדזער זיידן. מיר איז אַזוי אַרום אויסגעקומען צו זיין אין לאַסקאַראָוו צוויי מאָל פאַר דער מלחמה.

מיר האָט זיך אייngעקריצט אין זכרון די קאָזשע־נאָס מיט די גרויסע הייפן, אין וועלכע עס האָבן זיך געטריקנט יאכטן, וואָס האָבן פאַרשפרייט דעם נישט תמיד אָנגענעמען ריח פון לעדער. די יידן האָבן אַ גאַנצע וואָך געטראָגן גראָבע קראָטענע, באַרכאָטנע לייבלעך און כמעט תמיד פאַרפלעקטע פון די גאַרבערייען שטיוול. גאָר אַנדערש האָט אַבער אויסגעזען דער שבת שוין אינדערפרי זענען געגאַנגען אין שול אַריין די פרויען מיט די שבתדיקע קופקעס און שייטלען, די מענער אין שוואַרצע זיידענע קאַפאָטעס, די יינגלעך מיט געקרייזלטע פיאהלעך, וועלכע האָבן געטראָגן די טליתים און סידורים.

אַזוי פלעג איך אויך גיין מיט מיין פאָטער און מיטן זיידן בן־ציון אין גערער שטיבל. עס קלינגען מיר נאָך היינט אַפ די ניגונים פון בעל־תפילה איטשע מאיר זילקעס און דאָס ציטערנדיקע קול פון אהרן יאָסל לערנער.

מיין זיידע מיט די אָנגעצויגענע ברעמען, וועלכער האָט אין ערשטן אויגנבליק געמאַכט אַ רושם פון אַ בייזן און שטרענגן ייד. האָט געהאָט

אַ וואַרעם יידיש האַרץ, תמיד גרייט צו טאָן אַ טובה און העלפֿן יעדן אין אַ צרה. געשטאַמט האָט ער פון וואַרשע. ער איז געווען אַן אייניקל פון אברהם יעקב שטערן, דעם דערפינדער פון דער ערשטער רעכן־מאשין. ער איז נישט געווען קיין סוחר אָדער אונטערנע־מער און ממילא אויך נישט קיין גביר. זיין באַשעפטיקונג איז געווען שרייבן. אַמאָל איז ער געווען אַ וואַלד־שרייבער. שפעטער איז ער געוואָרן אַ שרייבער אין דער גמינע. מ'קען זאָגן, אַז ער איז פאַקטיש געווען דער סעקרעטאַר פון די יידן אין שטעטל. ער איז געווען אַ תלמיד־חכם מיט אַ שארפן קאָפּ און האָט נישט פאַרטראָגן, ווען מען האָט אים איבערגעפרעגט צוויי מאָל די זעלביקע פראַגע. אַ דאַנק זיין ארנט־לעכקייט און אויפריכטי־קייט האָט ער גצנאַסן פון אַלגעמיינער אנערקענונג און פֿון כבוד אויך ביי די גויים.

רבקה קינל מבית שטערן שוועסטער פון נח שטערן

מיין באָבע חיה, פון דער משפחה שאָלאָט. האָט, ווי מיין פאָטער האָט דערציילט, מיטגעהאָלפן אין דער פרנסה אָפּילו ווען די זין זענען שוין געווען דערוואַקסענע. זי האָט געוואָלט, אַז די קינדער זאָלן לערנען און זיין תלמידי־חכמים. זי איז די אייניציקע פון אונדזער משפחה אין לאָסקאַראָוו ויאָס האָט זוכה געווען צו שטאַרבן מיט אַ נאָטירלעכן טויט.

אַ סך יאָרן זענען פאַרלאָפן פון דער צייט, ווען איך האָב געזען מיין

משפחה. זייערע געשטאלטן זענען אבער געבליבן פריש איינגעקריצט אין מיין זכרון. אט איז דאס שלאנקע און א ביסל איינגעבויגענע געשטאלט פון מיין מומע שרהלע מיט די קינדערלעך, באזונדערס מיין קוזין חיים; דער שמייכלענ־דיקער ישראל ליכטענשטיין מיט זיינע ויצן און קונדישע שטיקלעך; אט ווידער זע איך מיין פעטער אברהמעלע מיט זיין פרוי צפורה, די מומע מרים מיט די קינדער, וועלכע האבן די לעצטע יאָרן געווויינט אין וואַרשע, מיין קוזין לייזער שטערן, וועלכער איז געווען איינער פון די טיכטיקסטע מיט־גלידער אין דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין לאַסקאַראַוו. אט איז נאָך מיין פעטער יעקב שטערן. מיין זיידנס עלטסטער זון, וועלכער האט געלעבט אין לוויוויטש און אויך מיין מומע רחל פון גאַרוואַלין. פון זיי אלע איז קיינער ליידער נישט געבליבן.

מיט צער און וויטיק דערמאָן איך, שרייבנדיק די שורות, מיין שוועס־טער רבקה, וועלכע איז פלוצלונג געשטאָרבן אין ישראל נישט אלט זייענדיק נאָך קיין 50 יאָר. זי איז געווען עלטער פון מיר און האט זיכער געדענקט א סך מער וועגן לאַסקאַראַוו.

דער גורל האט געוואלט, אז פון עטלעכע צענדליק איניקלעך פון מיין זיידע בין איך געבליבן דער איינציקער צו פאַראייביקן זייער אַנדענק.

געבענטשט זאל זיין זייער אַנדענק.

שמחה וואַלדמאן (ישראל)

דער חסיד אברהמל ברוך בערס

אַ ין לאַסקאַראַוו איז געווען אַ ייד מיטן נאָמען אברהמעלע דאָבראָוויאַן, אָדער ווי מ׳האָט אים געוויפן אברהמל ברוך בערס. זיין פֿרוי איז געווען די שטאָטישע „באָבע״, אָדער „הייבאָם״. זי האָט אָפּגענומען די שטעטלדיקע יידישע קינדער. געוויפן האָט מען זי פּערל אלי׳ס. זי פלעגט אויך קענען געבן פּאָרשידענע באָבסקע רפואות.

אברהמל איז געווען אַ מלמד און געלערנט שוין מיט חתן־בחורים. נישט איין מאָל וועט אַזאַ בחורל האָט מיט מזל חתונה געהאָט, פלעגט ער זיך באַוויזן בייַם בחור אין שטוב, באָלד נאָך דער חתונה און האָט מיטן חתן געקנעלט די הלכה, ווי אזוי זיך נוהג זיין מיט זיין ווייבל. ער פלעגט אויך פֿאָרהערן נגידישע יינגלעך, כדי זאָגן מבינות ווי ווייט יענער איז אַוועק אין לערנען.

חוץ זיין מלמדות האָט ער געמוזט צוזוכן זייטיקע פּאָרדינסטן. ער פלעגט פּאָרקויפֿן האָבער פּאָר די בעלי־עגלה. פון אַלע זיינע פרנסות מיט די פרנסות פון זיין פרוי פלעגט אים שטענדיק פעלן אויף שבת פלעגט אים אָבער אויס־קומען צו קומען אין נגידישע הייזער, פלעגט ער אריינכאַפּן אַ גוטע גלעזעלע משקה מיט אַ שטיקל לעקעך. ער האָט די צוויי זאָכן שטאַרק ליב געהאָט. אָבער ער האָט זיי קיינמאָל ביי זיך אין שטוב נישט געזען.

געווען איז ער אַ גערער חסיד און פלעגט גיין צום גערער רבין צופוס ביז סאָבין, אַרום 20 ק״מ פון לאַסקאַראַוו, און דאָרטן פלעגט ער צוזאַמען מיט נאָך חסידים זיך אַריבערשיפן מיט אַ פּראָם אויף יענער זייט וויסל, אויף אַ בערגל. דאָס איז געווען גער.

אין גער פלעגט מען זייער שיין מקבל פנים זיין חסידים מיט שווערע בייטלען און מיט גנידישע אטלאסענע קאפאטעס, וועלכע פלעגן איינשטיין אין רייכע אכסניות. די חסידים, וואס פלעגן אהער אנקומען צופוס און זייער הולך האט פאראטן ווער זיי זענען האבן קיין גרויס נחת אין גער נישט געשעפט, ווייל קיינער פלעגט דא פאר זיי נישט האבן קיין דרך־ארץ. אזא ייד, ווי אונדזער אברהמל, פלעגט שלאפן אויף די ברעטער פון בית־מדרש, אפכאפן אין א געוועלבל א שהי־פהי און זיך נישט דרייסט ארייגדרייען צווישן די שיינע און רייכע חסידים. פון גער פלעגט ער צוריקומען אן אומצופרידע־נער. ער האט דערציילט, אז אין גער איז מען נישט מכבד די תורה, נאר מען האט דרך־ארץ פאר געלט און פארן רייכן אויסזען.

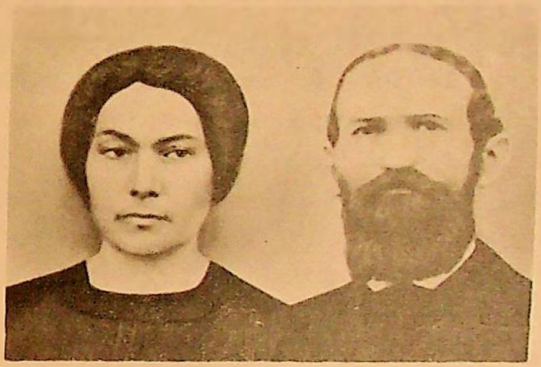
וועו ער איז איינמאל ווידער צוריקגעקומען אן אומצופרידענער פון גער, האט ער געהערט שמועסן אין לאסקארוואער בית־מדרש, אז אין אלעקסאנ־דראוו רעספעקטירט מען דעם. וואס טראגט די אמייסטן צעריסענע קאפאטע, וואס מער „לאקשן" עס הענגען ארא פון דער קאפאטע, אלץ מער חשיבות און אנזען האט דער חסיד. אין אלעקסאנדראוו איז דער עיקר תורה.

די מעשה אלעקסאנדראוו איז אים ארײן אין קאפ. קוים דעוואלט זיך אויף שבועות, איז ער מיט א פערד און וועגעלע געפארן פון שטאט צו שטאט ביז ער האט זיך דערשלאגן צו אלעקסאנדראוו. צוריקגעקומען איז ער פונקט אזוי אומצופרידן, ווי פון גער. אויך דארטן — האט ער געזאגט — זיצן ביים טיש די שיינע קאפאטעס און די „לאקשן" זעט מען נישט אפילו אויף קיין רפואה...

דעם קומענדיקן ראש השנה איז ער ווידער געפארן קיין גער. ער האט קיינעם, פארשטייט זיך, נישט אויסגעזאגט זיין באזוך אין אלעקסאנדראוו, ווייל ביי חסידים באדייט פארן צו אן אנדערן רבין פונקט, ווי געשמדט. די מעשה האט שטארק פארדראסן דעם גערער חסיד שלמה פאכטער — פיינזילבער (ביי זיין זון שלמה בעקער פלעגט שטענדיק איינשטיין דער זשעלעכאווער רבי). ער האט אלץ דערציילט די יונגע חסידים און ווען דער רבי איז ארײנגעגאנגען צו זיך און א סך יונגע חסידים זענען געווען אויפן הויף, האבן זיי זיך געווארפן אויף אברהמלען, אויסגעצויגן אים אויף א טיש און געמאכט א משכנתה. דער מנהג איז, אז נאך אזא משכנתה דארף מען יענעם טובל זיין אין מקווה און מען האט אים טובל געווען אין א פאס וואסער, וואס האט געדינט צו וואשן די הענט. ארויסגעצויגן אים האט מען, ווי א נאסן האן נאר

אַ שלאָקס רעגן. עטלעכע טעג איז ער געלעגן קראַנק און זיין פרוי, די הייבאַם, האָט געשווויירן נקמה צו נעמען. זי האָט אַפגעוואָרט שלמה פאַכטער, ווען ער איז געגאַנגען צו מנחה, און מיט אַ לאַנגן גראָבן האָלץ געהאַקט אים איבער די פיס. ער איז געבליבן אַ קאַליקע אויפן גאַנצן לעבן.

אברהמל איז געשטאַרבן בעת דער דייטשער אָקופאַציע אין ערשטן וועלט־קריג. זיין ווייב, די הייבאַם, איז געשטאַרבן נאָך אים. די קינדער, וואָס זי האָט אַפגענומען, פלעגן ברענגען ליכט פאַר איר נשמה.

יוסף האָאַ־ויטש מיט זיין פרוי חנה־רחל
פון דער היים גרייצער (לאַסקאַזשעוו)

בראָניאַ בן־יקיר פון דער היים
הערצבערג. עמיגרירט פון פוילן
קיין ישראל אין יאָר 1933.
נפטר געוואָרן אין יאָנואָר 1975.

פֿוּ יידקע אלמאן (פּאַריז)

וועֿן דער פּאַריסאַוועֿר רבי איז נעקומען אין לאַסקאַשעוו

ג עווען איז עס אין פּרילינג פון יאָר 1913. דער פּאַריסאַוועֿר רבי יהושע־אשר, דער זון פון רבי מאיר־שלום, איז געווען איינגעלאָדן צו אַ חתונה ביי איינעם פון זיינע חסידים אין איזדעבנע. היות דאָס שטעטל איז גאָר נאָענט צו לאַסקאַשעוו, האָבן די חסידים איינגעלייגט וועלטן, אַז דער רבי זאָל ביי דער געלעגנהייט באַזוכן לאַסקאַשעוו.

קיין שווערִיקייטן פּאַר אַזאַ באַזוך האָבן נישט געפעלט. דער רבי ר׳ יהושע־אשר פלעגט געווײַנלעך פּאַרן מיט אַ סוויטע פון אַ סך באַגלייטער און מקורבים. קיין אכסניה איז דאָמאָלסט אין לאַסקאַשעוו נישט געווען און דער פּראָבלעם איז באַשטאַנען אין איינאַרדענען פּאַר די חשובע גאַסט בכבודיקע ערטער צום שלאָפן.

מיין פּאַטער ע״ה שלמה אייזיק דאָבושינסקי איז אַ גאַנצע וואָך אַרומגע־לאָפן און זיך מתעסק געווען מיט דער צוגרייטונג פון רביס באַזוך. ער איז פֿאַר־שטענדלעך נישט געווען דער אײַנציקער. די פּאַריסאַוועֿר חסידים אין לאַסקאַ־זשעוו האָבן ספֿאַנטאַן זיך אַרגאַניזירט און זיך פּאַרטיילט מיט די פּאַרשידענע מיסיעס. דער רבי אַליין איז איינגעשטאַנען ביים פּאַריסאַוועֿר חסיד, ביים גאַר־בער ירוחם.

באַלד האָט זיך געשטעלט די פֿראַגע פון קאָכן עסן, וואָס האָט געמוזט זיין גלאַט כשר. און אָט געדענק איך — איך בין נאָך געווען אַ קינד — אַז צו אונדז איז מיט דער אויפגאַבע געקומען דער אַלעקסאַנדרער חסיד אליקום. איך

געדענק, ווי אליקום האָט האָסטיק געעפנט די טיר פון אונדזער שטוב און האָט זיך געווענדעט צו מיין מוטער ע״ה: ״ר׳ שלמה אייזיקס ווייב, אויף אייך איז חל צו אַפקאָכן פיש פאַרן רבי״. מיין מאַמע האָט אים געענטפערט: ״ר׳ אליקום, איר גיט מיר אַ זכות צו דערפילן די גרויסע מצווה פאַר אים זאָל לעבן״.

און איך געדענק דעם אָנקום פון רבי אין שטעטל. געווען איז עס די שעה צווישן מנחה און מעריב. אין דרויסן איז געווען טונקל. אָלע יידן פון שטעטל האָבן זיך פאַרזאַמלט אויפן גרויסן מאַרק. דער רבי מיטן זיין סוייטע זענען אָנגעקומען פון דער גאַרוואָלינער גאַס. חסידים, פאַריסאָווער און אָנדערע, בפרט די יונגע, האָבן זיך איבערגעטאָן פֿאַר קאָזאַקן און טשערקעסן. זיי האָבן געליעגן ביי די יידישע בעלי־עגלה פע״ד און רייטנדיק האָבן זיי באַגלייט דעם רבי מיט פאַקעלן אין די הענט.

אין אָלע פענצטער איז געווען ליכטיק. דער רבי איז אריינגעפאָרן ממש ווי אַ מלך און אפילו נישט יידן האָבן אים אָפגעווארט מיט דרך ארץ. די ״קאָזאַקן״ האָבן געמאַכט אַ וואַרע און געעפנט דעם וועג. מיר שיינט, אז מען האָט אויך געטרומייטערט. גויים האָבן זיך איבערגעצלמט.

פאַרן שטעטל איז דער באַזוך פון פאַריסאָווער רבי ר׳ יהושע־אשר געווען אַן אויסערגעווייניעכע איבערלעבונג און אויך פֿאַר מיר, וועלכע האָב געלעבט צווישן די פאריסאווער חסידים, איז די איבערלעבונג געווען אַ טיפע.

איך האָב אין די שפעטערדיקע יאָרן געענדערט מיין איינשטעלונג און געווען אין די רייען פון דער פּראָגרעסיווער יוגנט. אין ערשטן וועלט־קריג בין איך איבערגעפֿאָרן קיין וואַרשע. אויך דער פאַריסאָווער רבי האָט שפעטער געלעבט אין וואַרשע און אין די קריגס־יאָרן אין אַטוואָצק.

משה לבני

אברהם יעקב שטערן
און זיין אויסנאמסוויזע צייט

אין לאסקאזשעוו איז בן־ציון שטערן געווען א באקאנטע און באליבטע געשטאלט. א וואלד־שרייבער אין די יינגערע יאר — ווי זיין אייניקל נח שטערן פון ישראל שרייבט אין זיינע זכרונות וועגן לאסקאזשעוו — איז בן־ציון שטערן שפעטער געווען דער שרייבער פון דער גמינע. מיר ווייסן נישט גענוי צי ער איז געווען אפיציעלער גמינע־סעקרעטאר. וואס מען ווייסט איז, אז בן־ציון שטערן איז געווען א ייד א למדן מיט א סך וועלטלעכן וויסן, א קענער פון פויליש, דייטש און רוסיש. צו אים פלעגן יידן פון שטעטל אנקומען, ווען זיי האבן געדארפט שיקן א ביטע צו די אויטאריטעטן אדער אויספילן אפיצעלע דאקומענטן. א ייד א תלמיד־חכם מיט א שארפן קאפ, אן עכט ארנטלעכער מאן, האט ער טרייַ געדינט זיינע לאסקאזשעווער יידן מיט אן עצה, ווען נויטיק, און איז געווען זייער „שרייבער", דער סעקרעטאר פון די לאסקאזשעווער יידן.

בן־ציון שטערן איז קיין לאסקאזשעוו אנגעקומען פון וואַרשע. זיינע קענטענישן, פאַאיקייטן און חריפות האט ער געירשנט פון זיין באַרימטן זיידע ר' אברהם יעקב שטערן, וועלכער איז אין דער ערשטער העלפט פון 19־טן יאַרהונדערט געווען איינער פון די פאָפולעַרסטע יידן אין דער פוילישער הויפטשטאט, באקאנט און געשעצט ביי יידן אין נישט־יידן, באַרימט אויך אויסערהאלב די גרענעצן פון פוילן אלס פענאמענאלער מאטעמאטיקער און דערפינדער פון דער ערשטער רעכן־מאשין.

אברהם יעקב שטערן האָט פֿאַרצווייגט זיין משפחה אין לאָסקאָזשעוו וואָר־שיינלעך דורך אַ זון, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט אַ לאָסקאָזשעווער טאַכטער, און ס׳איז כדאי זיך נענטער צו באַקענען מיט דער אינטערעסאַנטער פּיגור פון וואַרשעווער יידנטום.

מיטגליד פון דער „געזעלשאַפֿט פֿריינט פון וויסנשאַפֿט"

אברהם יעקב שטערן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1762. ער האָט געלעבט אין אַ תקופה פון דראַמאַטישע געשעענישן, וואָס האָבן אין זיין צייט אויפגע־טרייסלט נישט בלויז פוילן, נאָר גאַנץ אייראָפּע און מיט איר אויך די יידישע ישובים פון אַלטן קאָנטינענט. אין זיין צייט איז פוילן דרייַ מאָל פֿאַרטיילט געוואָרן צווישן די אייראָפּעאישע גרויסמאַכטן — רוסלאַנד, פרייסן און עסטרייך — און די פוילישע מלוכה איז אונטערגעגאַנגען. אין זיין צייט איז פֿאַרגעקו־מען די גרויסע פראַנצויזישע רעוואָלוציע מיט איר אויסווירקונג אויף די אייראָ־פּעאישע פעלקער און אויף דער אייראָפּעאישער ציוויליזאַציע. ער איז געווען אַן עד־ראיה פון דער גרויסער נאַפּאָלעאָנישער עפּאָכע, וועלכע האָט געלאָזן טיפּע שפּורן אין דער געשיכטע פון די אייראָפּעאישע פעלקער; פון דעם דראַ־מאַטישן יאָר 1812 און נאַפּאָלעאָנס מפלה; פון ווינער קאָנגרעס אין 1815, וואָס האָט איבערגעצייכנט די לאַנדקאַרטע פון אייראָפּע; פון דעם מאַדערנעם נאַציאָנאַליזם פון 19-טן יאָרהונדערט און פון די רעוואָלוציעס, וואָס זענען פֿאַרגעקומען אין פוילן און אויסערהאָלב פון די פוילישע גרענעצן.

מיר האָבן נישט קיין גענויע ידיעות וועגן זיינע עלטערן און וועגן זיינע יוגנט־יאָרן. ער איז געבוירן געוואָרן אין הרובֿיעשאָוו אין אַן אָרעמער יידישער משפּחה און האָט זיך געלערנט ,ווי אַלע יידישע קינדער, אין חדר און אין אַ ישיבה. אַ צייט האָט ער געאָרבעט אַלס לערן־יינגל ביי אַ זייגערמאַכער.

ס׳איז אַבער זיכער, אַז ער איז געווען אַ תלמיד־חכם מיט טיפּע קענטענישן פון ש״ס און פוסקים. ס׳איז אויך זיכער, אַז ער האָט אַליין מיט אייגענע כוחות, אָן קיין שום בילדונג, דערוואָרבן אַ בריייטן אוניווערסעלן וויסן און אַ דאָנק זיין התמדה, זיינע בריייטע פֿאַראינטערעסירונגען און זיינע פּעאי־קייטן איז ער געוואָרן אַ וויסנשאַפֿטלער אויפן געביט פון מאַטעמאַטיק, אַ דער־פינדער, אַ קענער פון אייראָפּעאישע שפּראַכן, און איז אין זיין צייט געווען איינער פון די בעסטע סטיליסטן, וועלכע די פוילישע שפּראַך האָט געהאַט.

אין דער געשיכטע פון יידן אין פוילן שטויסט מען זיך אַן צום ערשטן מאָל אויפן נאָמען פון אברהם יעקב שטערן אין אנהייב פון 19־טן יאָרהונדערט. פוילן אַלס מלוכה עקזיסטירט נישט. ווארשע איז אין רעזולטאַט פון דער דריטער חלוקה פון פוילן אין 1796 די הויפט־שטאָט פון דרום פרייסן. אין די צען

אברהם יעקב שטערן (1762 — 1842)

יאָר פון איר הערשאַפט האָט פרייסן אנגעגענן דער פאַראַרעמטער און אפגע־לאָזענער שטאָט אַ פרייסישן כאַראַקטער. זי האָט אַבער אויך געפרווט לינדערן די נויט פון דער באַפעלקערונג. דער קעניג איז געווען פרידריך ווילהעלם דער צווייטער. וויעלכער איז קיין ווארשע זעלטן געקומען. ס׳האָט אין דער שטאָט

געהערשט אַ געוויסע פרייהייט אין גייסט פון דער דאמאלסט אויפקלערערישער אייראָפּע. די עקאָנאָמישע לאָגע האָט לאָנגזאַם זיך אָנגעהויבן צו פֿאַרבעסערן אַ דאַנק דעם האַנדל, אין וועלכן יידן האָבן אַ קאָנטיקן חלק.

אָן אַ פֿאָליטישער עקזיסטענץ, האָבן די פֿאָליקן געפֿרווט פֿאַרזיכערן די צוקונפֿט פון זייער פֿאָלק מיט אָן אינטעלעקטועלן לעבן. לערנען די קענטניש וועגן פֿוילן און איר געשיכטע, פֿלעגן די פֿוילישע וויסנשאפֿט, האָבן געדאַרפֿט פֿאַרטרעטן די מלוכהשע עקזיסטענץ.

אין יאָר 1800 ווערט געגרינדעט אין וואַרשע די „געזעלשאַפֿט פֿריינט פֿון וויסנשאַפֿט" אונטער דער אָנפֿירונג פון גלח אַלבערטאַנדי און מיט דער בא־טיליקונג פון די גרעסטע פוילישע אינטעלעקטואַלן און פֿאָליטיקער, וועלכע האָבן געלעבט אויפֿן שוועל פון 18־טן און 19־טן יאָרהונדערטער, ווי טאַדעאוש טשאצקי, דמאָכאווסקי, סטאַניסלאַוו סטאשיץ, לודוויג אָסינסקי א. א. די „געזעל־שאַפֿט פֿריינט פון וויסנשאַפֿט" איז געווארן אַ מין פוילישע אַקאַדעמיע פון ליטעראַטור און וויסנשאַפֿט און האָט געהאַט אין פֿאָלק אַן אָנזען פֿון דער העכס־טער גייסטיקער אויטאָריטעט.

אָט אין דער געזעלשאַפֿט פון אויסגעווייליטע וויסנשאפֿטלער און גייסט־מענטשן פון דער פוילישער עליטע איז אָנגענומען געווארן דער ערשטער און איינציקער וואַרשעווער ייד, דער מתנגד און משכיל, דער ייד מיט באָרד אוז פיאות, אָנגעטאָן אין דער טראַדיציאָנעלער קאַפֿאָטע, ר׳ אברהם יעקב שטערן. ער איז דאָמאָלסט געווען אין די פערציקער יאָרן פון זיין לעבן.

גרויס האָבן געמוזט זיין זיינע פֿאַרדינסטן אויפן געביט פון מאַטעמאַטיק און פון מאַטעמאַטישע דערפֿינדונגען, אויב נישט קיין אָנדערער ווי סטאָניסלאַוו סטאַשיץ האָט געשריבן צו דער אָנפֿירונג פון דער מאיעסטעטישער „געזעלשאַפֿט פֿריינט פון וויסנשאַפֿט" אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו פֿאַר אַריינעמען ר׳ אברהם יעקב שטערן אַלס מיטגליד.

סטאָניסלאַוו סטאַשיץ, געלערנטער, שרייבער און פילאָנטראָפּ, איז געווען אַ זון פון אַ מיעשטשאַנין פון דער שטאָט פּילאַ. אַ פּעדאַגאָג און דערציער פון די זין פון קאָנצלער אָנדזשעי זאָמאָיסקי, האָט זיך סטאַשיץ אָפּגעגעבן פונעם סוף פון 18־טן יאָרהונדערט די ענינים פון פֿאָלק. ער האָט אין זיינע שריפֿטן געפֿאָדערט צו באַפֿרייען די פויערים פון קנעכטשאפט און געבן זיי ערד. ער איז געווען אַ פֿארשטייער פון מיטלקלאַס, פון די מיעשטשאַנעס, און האָט אַ סך

געאַרבעט פאַרן ווירטשאַפטלעכן אויפבוי פון די שטעט. אַ סלאַוויאַנאפיל אין זיין פאַליטישער טענדענץ, איז ער אבער אַנגעגאנגען אלס דאס געזעלשאפטלעך געוויסן פון פאלק. געווען איז ער אַן אויפגעקלערטער אינטעלעקטואל און די נייע פרייהייט־ווינטן פון פראַנקרייך און פון פרייסן זענען אים נישט געווען פרעמד אין זיין צייט איז ער אַנגעגאַנגען אלס פאַרגעשריטענער גייסט־מענטש. בלויז אין איין פונקט האט ער געשטעקט מיט זיין מוח און איינשטעלונג אין פינצטערן פוילישן מיטלאַלטער — אין פונקט וועגן יידן. סטאשיץ האט געהאלטן די יידן אלס אַ מגיפה, אלס אַ מכה פון לאַנד. ער האט אין זיי געזען אַ פרעמדן עלעמענט, פרעמד אין זייער אויסזען, ראַסע און אמונה, פרעמד צום פוילישן פאלק מיט זייערע מנהגים און מיט זייער שפראַך יידיש.

סטאשיץ און מיט אים אַזעלכע קאַרפן־קעפ פון דער פוילישער פאַליטיק ווי די פירשטן טשאַרטאַריסקי, דער סיים־דעפוטאט בוטרימאוויטש, האבן נישט געוואלט זען דעם ריזיק גרויסן ביישטייער פון יידישן האַנדל, פון דער יידישער מלאכה און אויך פון יידישן גרויס־קאַפיטאַל אין דער ווירטשאפטלעכער אַנטוויקלונג פון פוילן. מיט דער כוונה צו פאַרוואַנדלצן די יידן אין „נוצלעכע בירגער" האבן זיי געפרעדיקט און געשטיצט די אַסימילאַציע פון יידן אין וואַרשעווער פירשטענטום. זיי האבן אַבער אויך דעם הייפל אַסימילירטע יידישע נגידים נישט געוואלט אַנערקענען קיין גלייכע בירגער־רעכט.

אט דער שונא ישראל סטאשיץ האט אַבער רעקאַמענדירט ר' אברהם יעקב שטערן אלס מיטגליד אין דער „געזעלשאפט פרייַנט פון וויסנשאפט".

ווען אברהם יעקב שטערן איז אין יאר 1811 געווארן מיטגליד פון דער „געזעלשאפט פריינט פון וויסנשאפט", זענען שוין געווען באקאנט זייַנע צוויי דערפינדונגען אויפן געביט פון געאַדעזיע: דער אזוי גערופענער „באַוועגלעכער דרייעק" צו מעסטן פונדערווייטנס אַ דיסטאַנץ, און דער „טאפאגראפישער וואַגן" צו מעסטן און ניוועלירן באַדן.

אַ יאר שפעטער, אין 1812, האט שטערן פארגעשטעלט בעת אַ זיצונג פון דער ספעציעלער קאמיסיע פון דער „געזעלשאפט פריינט פון וויסנשאפט" זיין וויכטיקסטע דערפינדונג, די רעכן־מאשין. סטאשיץ האט די מאשין געלויבט. ער האט דערמאנט, אז אַ מאשין פון זעלביקן מין האט דער ערשטער דערפונדן דער באַרימטער געלערנטער פאסקאל אין 17־טן יאַרהונדערט און אז אויך דער זעלביקער דערפינדונג האט געאַרבעט דער וויסנשאפטלער לייבניץ. אבער יענע

מאַשין איז נאָר געווען באַשריבן און איז אגב געווען קאַמפליצירט. דאָקעגן איז שטערנס רעכן־מאַשין אַן איינפאַכע און אַ לייכט באַנוצבארע.

אין 1817 האָט שטערן פאַרגעשטעלט דער וואַרשעווער „געזעלשאַפט פריינט פון וויסנשאַפט" זיין נייעסטע דערפינדונג — די מאַשין צו אַרויסציען מאַטעמאַטישע קוואַדראַט־וואָרצלען. אָלס אַנערקענונג פאַר דער דערפינדונג איז שטערן, לויט סטאַטיצעס פארשלאָג, אויסגעוויילט געוואָרן אָלס מיטגליד־קאָרעספאָנדענט פון דער געזעלשאַפט. אין יענעם יאָר האָט אברהם יעקב שטערן געזאָלט האַלטן אַ וויסנשאַפטלעכן פאַרטראָג אין דער „געזעלשאַפט פריינט פון וויסנשאַפט". אבער אַ רייַ מיטגלידער האָבן זיך קעגנגעשטעלט, ווייל דער רעפערענט איז אַ „סטאָראָזאָקאָנער כאַלאָטניק". קעגן אָזאַ אָנטיסע־מיטישער שטעלונג איז אַרויסגעטרעטן דער מיטגליד אלעקסאַנדער כאַדקיע־וויטש, וועלכער האָט אָלס פּראָטעסט באשלאָסן צו פאַרלאָזן די געזעלשאַפט. כאַדקיעוויטשעס אַרויסטריט האָט געהאָט אַ פעולה און שטערנס פאַרטראָג איז פאַרגעקומען און איז אויך פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין 12־טן באַנד פון די יאָר־ביכער פון דער געזעלשאַפט.

אין יאָר 1818 האָט שטערן געמאַכט נייע דערפינדונגען: אַ דרעש־מאַשין, אַ מעכאַנישן טאַראַק און אַ שניט־מאַשין, געפירט מיט אַ פערד. אין 1820 האָט שטערן בעת אַ זיצונג פון דער „געזעלשאַפט" צוו. א. געזאָגט: „די נאָטור באַהאַלט ביי זיך טויזנטער גרויסע און נוצלעכע אמתן. אַנטפלעקן זיי, אַרויס־באַקומען זיי און פאַרוואַנדלען זיי לטובת מיטמענטשן איז אַ בכבודיקער אַנ־טייל פון דער מאַכט פון מענטשלעכן געדאַנק"...

אין אַן אַרטיקל וועגן אברהם יעקב שטערן אין דער וואַרשעווער „פאַלקס־שטימע" שרייבט דער מחבר מיכאל שולקין*), אַז שטערנס איידעם סלאָנימסקי האָט איבערגעשיקט די רעכן־מאַשין דער פעטערסבורגער אַקאַדעמיע און מיט דער דערפינדונג האָט זיך פאַראינטערעסירט דער באַקאַנטער שוועדישער קאַנסטרוקטאָר פון ערשטן אַריטמאָמעטער, ווילהעלם אדנער. אין זעלביקן אַר־טיקל לייענען מיר, אַז דער פּוילישער היסטאָריקער פון טעכניק, פראָפעסאָר

---

*) „פאַלקס־שטימע", אָרגאַן פון „קולטור־גזעזלשאַפטלעכן פאַרבאַנד פון די יידן אין פוילן". נומער 14 (4207), 5 אַפּריל 1975 יאָר. (אַרטיקל אין דער פוילישער שפּראַך).

באלעסלאוו ארלאווסקי, האט אין זיין ווערק וועגן די פוילישע פיאניערן פון טעכניק געווידמעט שטערנען א ספעציעלן קאפיטל און האט דארט געשריבן: „פאקטיש האט מען ביז היינט נישט אויסגעבויט אזא רעכן־מאשין. דאס ארויס־ציען ווארצלען איז וואס אן אמת מעגלעך מיט דער הילף פון איינפאכע אריט־מאמעטארען, אבער דאס פארלאנגט די קענטעניש פון רעכן־מעטאדעס און א סך ארבעט“...

אברהם יעקב שטערן איז געווען איינער פון דער קליינער צאל יידן, וואס האבן באהערשט די פוילישע שפראך. ער האט שוין געמאכט רייזעס אין א רייי אייראפעאישע לענדער, באזונדערס אין דייטשלאנד, און איז געווען פארכנט צו די סאמע געבילדעטע מענטשן מיט א צוגאב פון דער מעלה, וואס די געבילדעטע פאליאקן פון יענער צייט האבן גערעדט פראנצויזיש אדער דייטש בעסער ווי פויליש, אין דער צייט ווען ער האט פריי גערעדט און גע־שריבן פויליש און הגם פארפאסט חיבורים אין דער שפראך.

די חשיבות פון אזא ערודיט און למדן ווי עס איז געווען אברהם יעקב שטערן איז געווען אין וואַרשע א גרויסע. וואַרשעווער יידן האבן אין יענעם אנהייב פון 19־טן יאַרהונדערט קיין גרויסע למדנישע קרייזן נישט געהאט. דאס יידישע קהילה־לעבן איז וואס אן אמת געווען ארגאניזירט און אנגעפירט פון בארימטע רבנים. אין דער שטאט איז געוואקסן דער חסידישער איינפלוס אבער אונטער דער פרייסישער ממשלה איז בעסער און שטארקער געקומען צום אויסדרוק די אנטי־חסידישע באוועגונג סיי פון די משכילים און אויפגע־קלערטע און סיי פון די מתנגדים. אין די יארן האט עס דער ליטווישער מגיד ישראל לייבל געהאלטן אין וואַרשע דרשות קעגן חסידות און קריטיקירט דעם בעל שם־טוב. אבער אין סוף פון 18־טן יאַרהונדערט קומען דווקא אן א סך חסידים, וועלכע באזעצן זיך ארום וואַרשע. זיי קומען פון גאליציע, ווו די עסטרייכישע מאכט האט זיי גערודפט.

אין קאמף קעגן חסידות האט אברהם יעקב שטערן קיין אקטיוע ראלע נישט געשפילט. ער איז אבער געווען אן איבערגעצייגטער מתנגד און א קעגנער פון חסידים.

א. י. שטערן און דער גרויספירשט קאנסטאנטין

אין יאר 1807 שרייבן אונטער נאפאלעאן און דער צאר אלעקסאנדער, אין טילזיט, ביים ניעמאן, דעם אפמאך, וואס זעט פארויס די גרינדונג פון „וואַרשע־

וער פירשטנטום". ס'איז אַ כאַראַקטעריסטישע נאַפאַלעאַנישע בופּער־מלוכה. אַ פּוילישע מלוכה אָן דעם נאַמען פּוילן. דער רעזשים איז אָן אַבסאָלוטע מאַ נאַרכיע מיט אַ קאָנסטיטוציע, וואָס גיט אָן אַלע בירגער גלייכע רעכט. אַבער די פּוילישע פירער האָבן באַלד געפונען אַ תירוץ, כדי נישט צו געבן די יידן פּולע בירגער־רעכט. זיי האָבן געשטעלט אַלס מוסטער נאַפּאַלעאָנס סנהדרין אין פּאַריז און האָבן געטענהט, אַז ערשט וען די יידן אין פירשטנטום וועלן אָנעמען די פרינציפּן פון פּאַריזער סנהדרין און וועלן קודם כל זיך אויסלערנען פּויליש, וועלן זיי באַקומען בירגער־רעכט. אַבער וו זאָלן יידן און יידישע קינדער לערנען פּויליש, וען עס זענען נישט געווען קיין פּוילישע שולעס אַפילו נישט פאַר פאַליאַקן?

אין וואַרשע האָבן דאַמאַלסט געלעבט אַרום 15 טויזנט יידן אויף דער אַלגעמיינער צאָל פון 70 טויזנט איינווינער פון דער שטאָט. עס איז דער פּוילישער אָנפירונג נישט געווען באַקוועם סתם אַזוי צו באַרויבן די יידן פון די רעכט, וועלכע די נאַפּאַלעאָנישע קאָנסטיטוציע האָט זיי טאַראַנטיש אָנגענעבן. פּאַרט האָבן יידן געהאַפט צוזאַמען מיט די פּאַליאַקן אויף נייע בעסערע צייטן. עס זענען נאָך געווען פּריש אין זכרון די קאַמפֿן, אין וועלכע פּוילישע יידן האָבן זיך באַטייליקט אין די צייטן פון קאָשטושקאָ און שפּעטער. און האָבן די יידן פון וואַרשע נישט מקבל פּנים געווען נאַפּאַלעאָנען מיט אַן אָדע אין העברעאיש און פראַנצויזיש? און האָבן דאָך די פּאַליאַקן אויפגענומען מיט אַזויפיל התלהבות די ידיעות אין פּאַריז וועגן דער אַרבעט פון סנהדרין, וואָס האָט געגעבן נאַפּאַלעאָנען די הסכמה פון יידישן פּאָלק פּאַר זיין פאַליטיק און געפּרעדיקט אַסימילאַציע אַלס אַ וועג פּאַר דער עמאַנציפּאַציע פון יידן.

בינו לבינו האָט דער אַרויפגעזעצטער דורך נאַפּאַלעאָנען פירשט פון דער נייַ־געשאַפֿענער וואַרשעווער מלוכה. דער זאַקסישער קעניג פרידריך אויגוסט, אָנגענומען די עצות פון די פּוילישע מיטגלידער פון דעם רעגירנדיקן ראָט און האָט אונטערגעשריבן אַ דעקרעט, וואָס נעמט צו ביי די יידן בירגער־רעכט אויף צען יאָר לויטן מוסטער פון נאַפּאַלעאָנס עלזאַסער דעקרעט, וואָס זאָגט, אַז כל זמן יידן וועלן זיך נישט צופאַסן אין זייערע מנהגים, קליידער און לשון צו דער אַרטיקער באַפעלקערונג, זענען זיי נישט ראוי צו זיין בירגער.

זעט אויס, אַז יידן האָבן זיך נישט געאיילט צו טוישן זייערע קאַפאָטעס אויף אייראָפּעאישע קליידונג. אין די אכט יאָר עקזיסטענץ פון וואַרשעווער פירשטנטום האָבן די יידישע מאַסן מוחל געווען די בירגער־רעכט און וויטער

געטראָגן באַרד און פיאות און זייער טראַדיציאָנעלע הלבשה. זיי האָבן אין זייער טראַדיציאָנעלער קליידונג געזען אַ סימן פון יידישקייט. אויסטאָן די קאַפאָטע איז געווען אַן ערשטער שריט אויפֿן וועג צו אַסימילאַציע, אויב נישט צו שמד.

נאָכאַלעמאַנס מפלה אין 1812, דער ווינער קאָנגרעס פון 1815, וואָס האָט געשאַפֿן אַ נייע פאָליטישע לאַנדקאָרטע פון אייראָפּע און האָט אויך געשאפֿן די פוילישע מלוכה מיטן פאָפולערן נאָמען קאָנגרעס־פוילן, האָבן נישט געענדערט די איינשטעלונג פון יידן, פאַר וועלכע די עפאָכע־מאכנדיקע געשעענישן זענען געווען פאַרבייגייענדיקע דערשיינונגען אין פאַרגלייך מיט נצח ישראל.

15 יאָר האָט עקזיסטירט די אויטאָנאָמע מלוכה קאָנגרעס־פוילן. קאָנטיקע ענדערונגען זענען פאַרגעקומען אין יידישן לעבן אין וואַרשע במשך די פופצן יאָר. די צאָל יידן אין וואַרשע איז גרעסער געווארן. דער עקאָנאָמישער שוווּנג פון קאָנגרעס־פוילן — אַ רייַ סיבות האָבן דערצו גורם געווען — האָט זיך גוט אויסגעווירקט אויפן יידישן לעבן. יידן האָבן נאָך מער אַנטוויקלט דעם מסחר און די מלאכה און די גרויסע יידישע נבירים האָבן מיט זייער באַנק־וועזן, מיט זייערע אונטערנעמונגען, מיט די ליפערונגען פאַר דער אַרמיי, מיטן אימפּאָרט און עקספּאָרט, געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין דער ווידטשאָפּטלעכער אַנטוויקלונג.

אַן ענדערונג איז אויך פאָרגעקומען אין דער דערציאונג פון יונגן דור. עס זענען שוין געווען פוילישע שולעס און יידן האָבן אהין געשיקט זייערע קינדער. נאָר די קינדער פון רייכן יידישן שיכט האָבן באַזוכט די פוילישע שולעס. פרומע יידן האָבן פאַר די פוילישע שולעס מורא געהאַט און די צאָל חדרים איז געווען פונקט אַזוי גרויס ווי פריער. עס זענען אויך געגרינדעט געוואָרן די ערשטע יידישע וועלטלעכע שולעס, צוערשט בלויז פאַר מיידלעך. פאַר יינגלעך איז געווען שווער צוליב זייער קליידונג. ביי מיידלעך איז די שטערונג נישט געווען.

אַבער די פרומע יידן האָבן עקשנותדיק זיך געהאלטן אין זייער לעבנס־שטייגער. זיי האָבן נישט געוואָלט רעזיגנירן פון זייער מלבוש און זיי האָבן אַלס מוסטער גענומען אברהם יעקב שטערנען, וועלכער האָט דערגרייכט אַזויפיל בילדונג און אַזאַ פאָזיציע אַן דעם, אַז ער זאָל אויסטאָן זיינע יידישע בגדים אוודאי האָט די שיכט פון פוילישע אויפגעקלערטע קרייזן געזען אין דעם יידישן הילוך אַ פאַנאַטיזם. יידן האָבן אבער געטענהט, אַז די יידישע קליידונג שטערט נישט צו וועלטלעכער בילדונג.

אין דער געשיכטע איז באַקאַנט די פאָפולאַריטעט פון אברהם יעקב שטערן, וועלכן מען האָט אָפּט געזען אין זײַן לאַנגער קאַפאָטע, מיט זײַן גרויער באָרד און מיט די טיפּע אויגן. שוצים פלעגן אפילו פון אים אָפּלאָכן אין דער גאַס און נישט איינמאָל אָפּילו געוואָרפן אויף אים אָ שטיינדל, אָבער ער האָט אויף זיי קיין אַכט נישט געלייגט.

אָ טאָג איז איבער די וואַרשעווער גאַסן געפאָרן דער רוסישער גרויספּירשט קאָנסטאַנטין, דער נאַמיעסטניק פון צאָר און פאָקטישער הערשער פון קאָנגרעס־פוילן. ער האָט דערזען אברהם יעקב שטערן און געהייסן אָפּשטעלן די קאַרעטע. דער גרויס־פּירשט האָט צוגערופן שטערנען און קינד און קייט האָבן געקענט זען ווי דער אויסגעפוצטער אין זיין מונדיר גרויס־פּירשט שמועסט מיטן ייִד אין דער לאַנגער קאַפאָטע. זיי האָבן געפּירט אָ שמועס אין פּראָנצויזיש. אברהם יעקב שטערן איז געווען נאָענט צו די זעכציקער און זיין הדרת פּנים האָט באַאיינדרוקט יעדן איינעם.

ער האָט שוין דאָמאָלסט געהאָט אויסגעפּאָרן אָ וועלט. ער האָט אין דייטש־לאַנד געגעבן אינטערוויוען פאָר וויסנשאָפטלעכע צייטשריפטן און גענאָסן פון דער אָנערקענונג פון די וויכטיקסטע ליטעראַרישע און וויסנשאָפטלעכע אינסטי־טוציעס. שטערנס יידישע הלבשה האָט שטאַרק געווירקט אויף דער יידישער גאַס. אָ סך מתנגדים און משכילים האָבן זיך אָפּגעהאָלטן פון טוישן זייער יידישע קלייַדונג אויף אַן איראָפּאַישער.

די ערשטע דריי יידישע שולעס זענען געעפנט געוואָרן אין וואַרשע אין יאָר 1820. דער פּראָגראַם האָט אַריינגענומען וועלטלעכע לימודים פון אָ פאָלקס־שולע און יידישע לימודים פון חדר. 300 יידישע קינדער האָבן זיך אין זיי געלערנט. דאָס האָט אברהם יעקב שטערן געגעבן די עצה, אַז די שולעס זאָלן ווערן אויסגעהאָלטן פון אָפּצאָל פאָר כשר פלייש און שפּעטער פון טאָג־צעטל, וועלכן יידן זענען געווען געצוווּנגען צו צאָלן פאָר די רעכט צו ווינען אין וואַרשע.

שפּעטער האָבן די פרומע יידן אויסגעפועלט, אַז מען זאָל לערנען אין די שולעס נאָר וועלטלעכע לימודים און פאָר יידישע לימודים איז געבליבן דער חדר. אָבער וען מען האָט אָפּגעשאַפט די יידישע לימודים, איז די צאָל תלמידים געפאַלן. אָ סך אַרעמע יידן האָבן דווקא געוואָלט, אַז מען זאָל יאָ לערנען יידיש־קייט, כדי זיי זאָלן נישט דאַרפן צאָלן קיין שכר־לימוד דעם מלמד. די שולעס זענען געווען אומזיסטע.

א. י. שטערן קעגן דער ראבינער־שולע

אין דער זעלביקער צייט איז רייף געוואָרן דער געדאַנק וועגן אַ מאַדער־נער ראַבינער־שולע אין וואַרשע. דערצו האָבן געשטויסן די רייכע אַסימילירטע, שוין פאַלאַניזירטע יידן. די רעגירונג האָט דעם פראַיעקט געשטיצט. זי האָט געזען אין אַזאַ שולע אַ מיטל צו דערנענטערן זיך צו דער אַסימילאַציע פון יידן. די סטודענטן, קומענדיקע ראַבינער, זענען געווען באַשטימט צו „אייראָ־פעאיזירן" די יידישע מאַסן. היות די רבנים האָבן די גרעסטע השפעה אויף יידן, דאַרף מען האָבן אייראָפעאישע, פוילישע ראַבינער.

אויף דער יידישער גאַס איז אַנגעגאַנגען אַ קאַמף צווישן די פרומע יידן, וועלכע עס האָבן אונטערשטיצט די רוסישע אויטאָריטעטן און די אַסימילאַטאָרן. די זעלביקע, וואָס האָבן אמאָל אונטער דער פרייסישער הערשונג זיך דער־קלערט אַלס געטרייע דייטשן און זיך באַרימט מיט זייער דייטשער און אייראָ־פעאישער קולטור, האָבן זיך איצט פאַרוואַנדלט אין גוטע פאַליאָקן. זיי האָבן געשיקט אַ מעמאָראַנדום צום פירשט אַדאַם טשאַרטאָריסקי און געבעטן, פונקט ווי אמאָל ביי די פרייסן, פולע בירגער־רעכט אַלס באַצאָלונג פאַר זייער אַסי־מילאַציע. אַן ענלעכע וועגדונג האָבן זיי געמאַכט צו די רוסישע אויטאָריטעטן. זיי האָבן דערלאַנגט אַ רשימה פון 26 אויפגעקלערטע משפחות, וואָס זענען ראוי צו באַקומען בירגער־רעכט. צו דער גרופע האָבן געהערט די יידישע באַנקירן, גרויסע סוחרים און פּ־רייע פראַפעסיעס. זיי האָבן אַבער גאָרנישט דערגרייכט. עס האָט זיי אַפילו נישט געהאָלפן אַן אינטערוועניץ ביים צאַר.

די יידישע מאַסן האָבן געהאָט אַ פּראַ־רוסישע אַריענטאַציע. צופיל האָבן די אָרטיקע פוילישע פירער זיי געדרופט. בארויבט זיי פון רעכט, געמאַנט און אויפגעמאַנט ביי זיי אַן אַ שיעור שטייערן, אַפצאָלן און קאַנטריבוציעס. אַז די יידן זאָלן האָבן צוטרוי צו דער פוילישער אַנפירונג, הגם קיין שום גוטס האָט זיי נישט דערוואַרט פון רוסלאַנד, איז אַבער אַלעקסאַנדערס רעלא־טיוו ליבעראַלע פאָליטיק זיי געווען מער צום האַרצן.

באַזונדערס אויפגעריצט האָט די וואַרשעווער יידן אין די צוואַנציקער יאָרן פון יענעם יאָרהונדערט, דאָס הייסט אין דער צייט פון קאָנגרעס־פוילן. דער אַזוי־גערופענער רעפאָרם־קאָמיטעט, וואָס האָט געזאָלט דורכפירן רעפאָר־מעס אין יידישן לעבן. קיין איין ייד האָט צום קאָמיטעט נישט געהערט. די אידייען פון די רעפאָרמעס האָבן געשטאמט פון די אַסימילירטע יידן. דער

קאַמיטעט האָט אַנערקענט דעם פרינציפּ פֿון בירגער־רעכט פֿאַר יידן אַבער ערשט נאָכדעם, ווי זיי וועלן זיך ענדערן. דערווייל זענען פֿאַרגעלייגט געוואָרן אַזעלכע רעפֿאָרמעס, ווי אָפשאַפֿן די קהילה, פֿאַרבאָט פון האַנדל מיט אַלקאָהאָל און דאָס האָט באַדייט צונעמען די פֿרנסה ביי טויזנטער יידן — עפענען וועלטלעכע שולעס פֿאַר יידן.

אין גייסט פון די רעפֿאָרמעס האָט מען פֿאַרבאָטן צו לערנען העברעאיש אין די יידישע שולעס און מען האָט באַשטימט שטראָפֿן פֿאַר יידישער טראַדיציאָנעלער הלבשה.

באַלד האָט מען צום רעפֿאָרם־קאַמיטעט אָנגעשלאָסן אַ קאַמיסיע פון יידן פֿאַרשטענדלעך נאָר פון אָסימילאָטאָרן, און עס זענען אָנגענומען געוואָרן נאָך באַשלוסן: — גרינדן אַ ראַבינער־שולע, פֿארגרעסערן די צאָל וועלטלעכע שולעס פֿאַר יידישע ינגלעך און מיידלעך, פֿאַרשאַרפן די צענזור אויף רבנישע ספֿרים, איבערזעצן דעם תלמוד אויף אַן אייראָפּעאישער שפּראַך, כדי נישט־יידן זאָלן וויסן וואָס דאָרט איז געשריבן, גרינדן אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט אַ קאַטעדרע, וואָס זאָל צוגרייטן קריסטן צו קענען און דערקענען דאָס יידנטום דורך לערנען העבראיש און דעם תלמוד.

אין די יידישע אינטעלעקטועלע ספֿערן האָט זיך קודם געקאָכט אַרום דער ראַבינער־שולע. אברהם יעקב שטערן האָט זיך אַרויסגעזאָגט קעגן דער ראַבינער־שולע. ער איז גראָד צוריקגעקומען פון אייַנער פון זייַנע רייזעס אין דייטשלאַנד און ער האָט דאָרט באַזוכט די ישיבה אין דער שטאָט פּירט. אָט די שטאָט אין בייערן איז וויַיט נישט געווען אַזוי פֿרום ווי די יידישע וואַרשע און דאָך האָט פּירט נישט געהאָט קיין ראַבינער־שולע, נאָר דווקא אַ טראַדיציאָנעלע ישיבה.

אברהם יעקב שטערן האָט זיך אַבער געפֿונען אין אַ העכסט דעליקאַטער לאָגע, ווען מען האָט אים פֿאַרגעלייגט צו ווערן דער דירעקטאָר פון דער ראַבינער־שולע. ער האָט דיפלאָמאַטיש אָפּגעוואָרפן דעם אָנבאָט. שטערן איז געווען אַ געבילדעטער ייד, אַן אויפגעקלערטער מתנגד, אַ קעגנער פון חסידישן פֿאַנאַטיזם, אַבער גלייכצייטיק אַ קאָנסערוואַטיסט, ביי וועמען די צרשטע זאַרג איז געווען אָפּצוהטן יידישקייט. קורץ פֿאַר דער דערעפֿענונג פון דער ראַבינער־שולע האָט שטערן געשיקט צו דער רעגירונג אַ מעמאָראַנדום, אין וועלכן ער האָט געוואָרנט, אַז די ראַבינער־שולע וועט „אָפּשאָפן די אמתע עיקרים פון יידישן דת, די מאָראַליטעט און די טהרת המשפּחה". מיט דע־

דאָקומענט איז די פאָפולאָריטעט פון אברהם יעקב שטערן נאָך מער געשטיגן ביי די פרומע יידישע מאַסן, ווייל גראָד אין פונקט פון טהרת המשפחה איז די יידישע וואָרשע געווען זייער עמפינדלעך.

ס׳איז נישט קיין סוד, אַז אין יענער תקופה פון אָפטע מלחמות, פון דער אָנווועזנהייט פון פרעמדע זעלנער־גאַרניזאָנען אין וואָרשע, ווו עס זענען איינגעשטאָנען איינע נאָך די אַנדערע זעלנער פון דער דייטשער אַרמיי, פון דער רוסישער אַרמיי, פון נאַפאָלעאָנס פראַנצויזישער אַרמיי אויסער די אָר־טיקע פוילישע זעלנער, איז געווען אַ ירידה אין דער סאָציאַלער מאָראַל. זעלנער אין דער פרעמד האָבן געוואָלט זיך ווייל. עס איז אויפגעקומען אַ גאַנ־צער דור פון יידישע כלי־זמר און אין די שענקען, געהאַלטענע אין גרעסטן טייל פון יידן, האָט מען אַ סך געטרונקען און זיך געוויילט. יידישע מיידלעך פון אָרעמע משפחות זענען אָרויף אויפן וועג פון זנות. ס׳איז באַקאַנט, אַז אין יידישן שפּיטאָל אין וואָרשע האָט מען יענער צייט געמוזט עפענען אַן אָפּטיילונג פאַר וועגעררישע קראַנקהייטן. אַ סך פון די יידישע טעכטער האָבן זיך פאַרבונדן אָדער חתונה געהאַט מיט אויסלענדישע סאָלדאָטן און אָפּיצערן, אַ סך פון זיי האָבן זיך געשמדט. דעריבער איז שטערנס אָרגומענט סיי קעגן דער אסימילאַציע און סיי פאַר אַזהיטן טהרת המשפחה געווען זייער פאָפולער.

די ראָבינער־שולע איז דערעפנט געוואָרן אין 1826 מיט 46 סטודענטן. דער דירעקטאָר איז געווען אַנטאַני אייזנבוים, אַן אַנהענגער פון מענדעלסאָנען און דער פירער פון דער אַסימילאַציע. אייניקע יאָר שפּעטער האָט די שולע שוין געהאַט 95 תלמידים. פרומע יידן האָבן אגיטירט, אַז מען זאָל נישט שיקן קיין יוגנטלעכע אין דער ראָבינער־שוולע. די קהילה פון וואָרשע איז פרינציפּיעל געווען קעגן דער שולע. די מתנגדים האָבן זיך פאַראייניקט מיט די חסידים אין קאַמף קעגן דער ראָבינער־שולע. אָבער די „פאַרגעשריטענע" אַסימילירטע קרייזן האָבן געהאַט די אונטערשטיצונג פון דער רעגירונג.

די לימודים אין דער ראָבינער־שולע זענען באַשטאַנען פון אַ גימנאַזיע־פראָגראַם. היות די שולע האָט נישט פאַרלאַנגט קיין שכר־לימוד, האָבן אַרעמע יידן, בפרט פון די משכילים און אָפט פון מתנגדים, געשיקט זייערע קינדער, אָבער נישט כדי פון זיי צו אויסבילדן ראָבינער. אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די אָביטוריענטן פון דער שולע זענען געוואָרן לערער, בוכהאַלטאָרן, סתם אינטעלעקטואַלן, אָבער נישט קיין ראָבינער.

אין דער צייט פון פּוילישן אויפשטאַנד אין נאָוועמבער 1830 איז די ראַבינער־שולע געווען געשלאָסן. ערשט ווען די רוסישע אַרמיי האָט באַהערשט די שטאָט, איז זי ווידער געעפנט געוואָרן. זי האָט אָבער בייַ די רוסן געהאַט אַ שלעכטע רעפוטאַציע. דער אמת איז געווען, אַז אַ גרעסערע צאָל שילער אָן אויך לערער פון דער ראַבינער־שולע האָבן זיך באַטייליקט אין פּוילישן אויפשטאַנד. שילער פון דער ראַבינער־שולע האָבן אין דער פּוילישער פּרעסע פֿאַרעפנטלעכט אַרטיקלען פֿאַר דער באַטייליקונג פון יידן אין דער פּוילישער אַרמיי, פֿאַרן פֿאַטריאָטישן קאַמף קעגן רוסלאַנד. אַ סך סטודענטן פון דער ראַבינער־שולע האָבן געדינט אין דער נאַציאָנאַלער גווארדיע. אויך דער פֿאַרשלאָג וועגן אַ באַזונדערן יידישן רעגימענט אין דער פּוילישער אַרמיי שטאַמט פון זיי.

אברהם יעקב שטערן, וועלכער איז געווען אַ קעגנער פון דער ראַבינער־שולע נאָך פֿאַר איר גרינדונג, האָט איצט געהאַלטן, אַז די שולע איז אַ נעסט פון רעוואָלוציאָנערן. לויט אים איז די ראַבינער־שולע צו ווייט געגאַנגען מיט די אידייען פון פֿאַלאַניזירן יידן און גרייטן זיי צום קאַמף. אַזאַ רעוואָ־לוציאָנערע באַוועגונג — האָט אברהם יעקב שטערן געזאָגט — וואָלט נישט אַרויסגעקומען פון אַ ישיבה.

אין קאַמת פֿאַרן יידישן כבוד

דער פּוילישער רעפֿאָרם־קאַמיטעט, וואָס האָט געזאָלט ענדערן דאָס יידישע לעבן, איז אַנטשטאַנען צוגלייך מיט דער גרינדונג פון קאַנגרעס־פּוילן. מיטן קאַמיטעט האָט אַנגעפּירט דער פּירשט אַדאָם טשאַרטאָריסקי. אין די שפּעטערדיקע יאָרן, וועו מען האָט אַנגעשלאָסן צום קאַמיטעט די יידישע קאַמיסיע (1825) האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די גאַנצע אַקטיוויטעט פון רעפֿאָרם־קאַמיטעט איז איינפאַך אַן אַנטיסעמיטישע. אייַנער פון די הויפּט־אינספּיראַטאָרן איז געווען דער נאַטאַרישער אַנטיסעמיט, לואידזשי טשיאַריני. אין גייסט פון טשיאַריניס אַנטיסעמיטישע באַגריפֿן האָט דער קאַמיטעט אין אַ באַריכט געשריבן, אַז יידן ענדערן זיך קיינמאָל נישט, זיי דרייען זיך אַרויס פון אַרבעט, זיי זענען גייציק — און דאָס אַלץ צוליב זייער רעליגיע, וועלכע איז בכלל קיין רעליגיע נישט, נאָר עפּעס אַ זאַמלונג פון פֿאַנאַטישע און אַבסקוראַנטיסטישע פרינציפּן.

דער זעלביקער פּראָפעסאָר טשיאַריני איז אין 1828 נאָמינירט געוואָרן אַלס פּרעלעגענט פֿון אַ פּיר־יאָריקן קורס פון העברעאישע אַלטערטימלעכקייטן אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט. דער פּראָפעסאָר און די סטיפּענדיעס פֿאַר די סטודענטן פון דעם קורס זענען געצאָלט געוואָרן פון שענדלעכן יידישן טאָג־צעטל.

זיינע רעפֿעראַטן האָט דערנאָך טשיאַריני פֿאַרעפֿנטלעכט אין אַ זאַמלונג, וואָס איז געווען אַ העסלעכער אַנטיסעמיטישער פּאַמפֿלעט, פֿול מיט בלבולים אויף יידן און צווישן זיי די בלוסיקע עלילת־דם וועגן ריטועלן מאַרד, דער שוידער־בלבול, אַז יידן באַנוצן קריסטלעך בלוט צו מצות.

טשיאַריניס פּאַמפֿלעט האָט אַרויסגערופֿן אַ שטורעם אויך אויסערהאַלב די גרענעצן פון פוילן. די יידישע געלערנטע לעאָפֿאָלד צונץ און יאָסט האָבן מיט אים שארף פּאָלעמיזירט. אין וואַרשע זענען מיט צעשמעטערנדיקע אַרגומענטן אַרויסגעטראָטן קעגן שונא־ישראל טשיאַריני דער פּראָפֿעסאָר פון די פּרומע יידן און שפּעטערדיקער וואַרשעווער רב חיים דאָווידזאָן, שלמה פּאָזנער, דער מעצענאָט פון נייער העברעאישער ליטעראָטור עטינגער און אין שפּיץ פון זיי אַלע אברהם יעקב שטערן, וועלכער איז דעמאָלט אַלט געווען 67 יאָר און האָט מיטן ברען פון זיין אמונה געפּאָדערט אומדערשראָקן צו קאָנפיסקירן דאָס יידן־פּרעסערישע בוך, פֿאַרפּאָסט דורך טשיאַריני אין פּראָנצויזיש א. נ. „טעאָרי די זשודאָאיזם".

די רעגירונג פון קאָנגרעס־פוילן האָט געשוויגן און דערמיט דערמוטיקט דעם שונא־ישראל לואידזשי טשיאַריני. ער איז נעמלעך צוגעטראָטן צו רעאַליזירן דעם פּראָיעקט וועגן איבערזעצן דעם תלמוד אויף פּראָנצויזיש. די רעגירונג האָט דערויף נישט געקאָרגט קיין געלט און האָט באשטימט אַ סומע פון 12 טויזנט זלאָטעס פֿאַר יעדן ספר פון ש"ס. אויסער דעם איז געפֿאָלן אַ פּאָרשלאָג וועגן אַן עפֿנטלעכע דיסקוסיע צווישן טשיאַריני און אַ פּאָרשטייער פון די אָרטאָדאָקסישע יידן וועגן דער יידישער רעליגיע און וועגן תלמוד. לויטן מוסטער פון די מיטלאָלטערלעכע דיספוטן צווישן דער קירכע און דעם בית־כנסת.

אָבער אַנשטאָט אַן עפֿנטלעכע דיסקוסיע איז פֿאָרגעקומען אַ שאַרפער דיאַלאָג צווישן די גלעלערנטע אין דער „גזעזלשאַפֿט פֿריינט פון וויסנשאַפֿט" אין וואַרשע. אין אַ גלענצנדיקן ענטפֿער, מיט אויסערגעווייַנלעכער בקיאות

און מיט עלעגאַנץ האָט אברהם יעקב שטערן אין לויף פון דער דיסקוסיע פולשטענדיק צעשמעטערט דעם שונא־ישׂראל טשיאריניי און האָט פאַר די אַנוועזנדיקע וויסנשאַפטלער פון דער געזעלשאַפט באַווּיזן, אַז טשיאריניי איז אַ קאַמפּלעטער עם־הארץ אין יידישע ענינים. די העכסט איבערצייגנדיקע רעדע פון אברהם יעקב שטערן האָט טיף באַאיינדרוקט די מיטגלידער פון דער אינ־סטיטוציע, וואָס איז אַנגעגאַנגען אַלס די פּוילישע אַקאַדעמיע פון וויסנשאַפטן. שטערן האָט מיט אַן אַ שיעור ציטאַטן פון דער תורה און גמרא דעמאַסקירט די צביעות און די איגנאָראַנץ פון אַנטיסעמיט טשיאריניי. שטערנס אינטערוועניע איז געווען אַ מאַסטער־קלאַס אין קאַמף פאַרן יידישן כבוד.

אין צווישנצייט איז גרעסער געוואָרן אין וואַרשע דער לאַגער פון די משכילים. אין די דרייסיקער יאָרן, באַלד נאָכן פּוילישן אויפשטאַנד, איז די משכילישע באַוועגונג געווען זייער אַקטיוו אין דער יידישער קולטור־טעטי־קייט. קעגנאיבער די משכילים איז פעסט געשטאַנען די כמעט מאַסן־באַוועגונג פון די מתנגדים און לומדים.

די השכלה אין וואַרשע האָט זיך נישט געקענט פאַרגלייכן מיט דער איינפלוסרייכער השכלה־באַוועגונג אין גאַליציע. אין וואַרשע זענען זיי געווען גרופּעס ליבהאָבער פון העברעאיש, אין גרעסטן טייל דייטש־רעדנדיקע, אָנהענגער פון דער אידייע צו ווערן געטרייע בירגער פון פוילן. זיי זענען אָבער געווען אָריענטירט אויף רוסלאַנד. אַ סך פון די משכילים זענען געקומען פון בורזשואָזע קרייזן און פון דער אינטעליגענץ. זיי איז אפט אויסגעקומען זיך צו באַקלאָגן, אַז די פּוילישע רעגירונג מאַכט שווערישקייטן ביים אַרויסגעבן השכלה - ביכער און אפילו ביים אימפּאָרטירן השכלה-ליטע־ראַטור פון אויסלאַנד.

צווישן די משכילים זענען געווען מחברים פון ביכער, ביכלער און שירים. אין זייערע כתבים האָבן זיי נישט אַנגענומען קיין פּאָליטישע שטעלונג און האָבן זיך אפילו נישט געמישט אין יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן. ס׳איז אויך אַנגעגאַנגען אַ שטילער קאַמף צווישן די רייכע משכילים, פּריווילעגירטע יידן, וועלכע האָבן געקענט אַרויסגעבן זייערע חיבורים פאַר זייער געלט און האָבן אין זייערע פּובליקאַציעס געלויבט די רוסישע מאַכט און געחנפעט דעם צאַר מיט דער האַפענונג צו ווערן גלייכבאַרעכטיקטע בירגער, און די אַרעמע, בפּרט פּויליש־געשטימטע משכילים, וועלכע זענען געווען קעגן די לויב־געזאַנגען פאַרן צאַר.

אבער אַלע האָבן זיי ליב געהאַט העברעאיש. קיין גרויסע ליטעראַרישע טאַלאַנטן זענען צווישן זיי נישט געווען. העברעאישע לידער האָבן געשריבן לומדים, קענער פֿון דקדוק. אויסער דעם זענען געווען אין וואַרשע ליטע־ראַרישע משכילישע סאַלאָנען, געהאַלטן דורך רייכע משכילים, אַפּטאַל דאָקטוירים. צווישן די איינגייער פון די סאַלאָנען איז אויך געווען אברהם יעקב שטערן. ער האָט אין דער השכלה ־ באַוועגונג געהאַט אַ גרויסן אָנזען און מען האָט אים אָפּגעגעבן אַ סך כבוד. קיין טאַלאַנטפולער שרייבער אָדער דיכטער איז ער נישט געווען. ס׳איז ביי אים געווען אַ געמיש פון פרומקייט און השכלה, פון חריפות און וועלטלעכע בילדונג. ער האָט שוין כמעט אויף דער עלטער געפרווועט שרייבן שירים, לויט דער מאָדע פון דער השכלה, אוז האָט זיי אונטערגעשריבן אברהם כוכב. געווען זענען עס מאַטעמאַטישע פאַרמולעס איו גראַמען, שאַראַדעס און מאַטעמאַטישע רעטענישן אין חרוזים.

אין די משכילישע סאַלאָנען האָט מען זיך מיט אים שטאַרק גערעכנט און משכילישע מחברים האבן געהאַלטן פאַר אַ כבוד צו באקומען שטערנס חסכמה פאַר זייערע חיבורים. פאַר אַזאַ הסכמה האָט זיך צום ביישפיל באַמיט דער משכיל משה בן אלכסנדר זיסקינד פינער. ער איז געקומען קיין וואַרשע מיט אַ פראַיעקט צו אַרויסגעבן דעם ש״ס אין דער דייטשער שפראַך. די רוסי־שע אויטאָריטעטן האָבן זיין פראַיעקט באַגריסט. אברהם יעקב שטערן, וועלכער איז געווען דער אָפּיציעלער צענזאָר פון העברעאישע ביכער, האָט פינערס געגעבן זיין הסכמה. אויך דער וויצע־צענזאָר, דער אַסימילאַטאָר און משכיל פֿון ברעסלאָו, יעקב טוגענדהאַלד, וועלכער איז נאָך אייזנבוימען געווען דער צווייטער דירעקטאָר פון דער ראַבינער־שולע אין וואַרשע, האָט געשטיצט פינערן. אַבער קיין געלט האָט משה פינער פאַר זיין פּראַיעקט נישט געקענט באַקומען.

א. י. שטערן — דער צענזאָר

שטערנס אָמט אַלס צענזאָר איז געווען אַ בכבודיקער. אַלס צענזאָר איז ער געווען זייער גינסטיק סיי פאַר השכלה־ביכער און סיי פאַר לומדישע ספרים. ער איז אַבער געווען שטרענג צו חסידישע ספרים. זיין קעגנערשאַפט צו חסידות האָט אָנגעהאַלטן זיין גאַנץ לעבן.

אברהם יעקב שטערן איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 80 יאָר, אין יאָר 1842. נאָר זיין טויט האָט זיין אלמנה שיינדל שטערן, וועלכע איז געווען אַ טאכטער פון באַקאַנטן למדן ליפּשיץ פון אפאטשנע, געמאכט באַמי־ אונגען, אַז איר זון יצחק זאל ווערן צענזאר. אבער די רעגירונג, וועלכע האָט געשעצט אברהם יעקב שטערן, איז נישט געווען שטאַרק צופרידן פון זיין פרומער און טראַדיציאָנעלער איינשטעלונג. זי האָט באַשטימט פאַר דער אלמנה אַ יערלעכע פענסיע פון 240 רובל און אויסגעשריבן אַ קאַנקורס אויפן אָמט פון אַ יידישן צענזאָר. קיין בעלנים האָבן נישט געפעלט. עס האָבן זיך צוגעשטעלט לערער פון דער ראָבינער־שולע, משכילים, געווענטע תלמידים פון דער ראָבינער־שולע. שליסלעך איז אויף אברהם יעקב שטערנס אָרט נאָמינירט געוואָרן דער משומד און מיסיאָנער קריסטיאַן טשערסקער. זיין געהילף איז ווי פריער געווען טוגענדהאלד. פון משומד זענען גראָד געווען צופרידן די חסידים, ווייל ער האָט געזומען אונטערקויף־געלט און פלעגט דער־ פאַר לאָזן דרוקן.

אייניקע יאָר נאָך שטערנס טויט איז קיין וואַרשע געקומען מיט אַ באַזונ משה מאַנטעפיאָרע. ער האָט באַזוכט די יידישע שולעס און אויך די ראָבינער־ שולע. ער האָט געוועדט מיט די לערער און האָט עקזאַמינירט די תלמידים. מאַנטעפיאָרע איז געווען צופרידן פון די איינדרוקן, וועלכע ער האָט באַקומען פון דער ראָבינער־שולע. אָבער די שולע איז געווען אין אַ סכנה. זעט אויס, אַז דער קאַמף, וועלכן אברהם יעקב שטערן האָט קעגן איר געפירט האָט גע־ געבן פרוכט. אין די פערציקער יאָרן פון 19־טן יאָהונדערט איז נעמלעך שטאַרקער געוואָרן די השפעה פון די רבנים און פון די אָרטאָדאָקסישע יידן. די אָריענטאַציע פון די רוסישע אויטאָריטעטן איז געווען לטובת די רבנים. וועלכע האָבן געהאָט אַ דאָמינירנדיקע השפעה אויף דער יידישער גאַס. אין דער ראָבינער־שולע האָבן זיך אָנגעהויבן רעפאָרמען אין דער ריכטונג פון פרומען רבנישן גייסט. די אויטאָריטעטן האָבן זיך אגב געשטיצט אויף שטערנס אָמאָליקן מעמאָראָנדום קעגן דער שולע.

דער דירעקטאָר פון דער ראָבינער־שולע טוגענדהאלד האָט שנעל צוגע־ פאַסט זיין שטעלונג צו די נייע טענדענצן. שטיצנדיק זיך אויף שטערנס מעמאָראָנדום האָט ער פאַרגעלייגט אפצושאפן די וועלטלעכע לימודים און פאַרגרעסערן דעם לימוד פון תלמוד. ער האָט אויך פאַרגעלייגט אַ קלענערע

צאָל תלמידים. זייערע לימודים זאָלן דויערן זעקס יאָר אין זיי זאָלן ווערן צוגעגרייט איבערצונעמען דעם כסא הרבנות. טוגענדהאַלד האָט אפילו פארגעלייגט, אַז דער וואַרשעווער רב הראשי זאָל שטיין בראש פון דער ראָבינער־שולע. מחוץ דער ראָבינער־שולע האָט טוגענדהאַלד פֿאָרגעלייגט צו גרינדן אַ רעאַל־שולע צו אויסבילדן וועלטלעכע יידישע לערער.

מיט די פּלענער האָט דער פּאָרשטייער פון פּעטערסבורג, פּאָסקעוויטש, נישט מסכים געווען. ער האָט געטענהט, אַז פון דער ראָבינער־שולע וועלן קיין רבנים נישט זיין. יידן קלייבן אַלס רבנים עלטערע מענטשן. וואָס וועלן טאָן די אַבסאָלוועטן פון דער ראָבינער־שולע ביז זיי וועלן ווערן אַלט?

די ראָבינער־שולע האָט אָנגעהויבן אונטערצוגיין, נישט געקוקט דערויף וואָס זי האָט געהאַט אַ גלענצנדיקן לערער־פערסאָנאַל. אברהם יעקב שטערנס וואָרענונג אין די 20־ער יאָרן זיין נבואה, אַז די שולע וועט קיין רבנים נישט אַרויסגעבן, זענען מקויים געוואָרן.

* *
*

נאָכן טויט פון אברהם יעקב שטערן האָבן זיך נאָך מער פארטיפֿט די ענדערונגען, וואָס האָבן זיך אָנגעצייכנט אין יידישן ישוב פון קאָנגרעס־פוילן אין די לעצטע יאָרן פון שטערנס לעבן. יידן האָבן זיך אָפּגעקערט פון רוסלאַנד. די גזירות קעגן יידן פון צאָר ניקאָלַיי דעם ערשטן זענען שנעל דערגאָנגען קיין וואַרשע און האָבן באַוויזן, אַז יידן קענען פון צאָרישן רעזשים קיין שום גוטס נישט דערוואַרטן.

די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן אין קאָנגרעס־פוילן איז געוואָרן ערגער פון יאָר צו יאָר. מער ווי אַ האַלבן מיליאָן נפשות — 11 פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באָפעלקערונג — האָט געציילט דער יידישער ישוב אין קאָנגרעס־פוילן, אַ יאָר נאָך שטערנס טויט, און בלויז 20 פּראָצענט פון זיי זענען געווען פּראָפעסיאָנעל אָקטיוו. די אַרעמקייט פון יידן איז געווען ממש אַ קאַטאַסטראָפאַלע. פונקט אַ יאָר נאָכן טויט פון א. י. שטערן, אין 1843, איז געקומען דעם צאַרס ערשטע גזירה: יידן האָבן ווי אָנדערע בירגער געדאַרפט דינען אין מיליטער, אָבער זיי האָבן געמוזט וויטער צאָלן דעם רעקרוטן־שטייער, וועלכן זיי האָבן פריער געצאָלט פאַר דער באָפרייאונג פון מיליטער־דינסט.

צוויי יאָר שפּעטער, אין 1845, האָט דער צאָר געצוונגען די יידן צו טוישן די קאַפּאָטע אויף בגדים, וועלכע עס טראָגן קריסטן. די גזירה איז געווען דורכגעפירט מיט דער פולער שטרענגקייט. אַן אויסנאַם איז געמאַכט געווארן נאָר פאַר רבנים און פאַר זקנים. וואָלט ער נאָך געלעבט, וואָלט א. י. שטערן געמעגט טראָגן זיין קאַפּאָטע.

ביבליאָגראפיע:

Marian Kukiel — Dzieje Polski Porozbiorowe 1795 — 1921. B. Świderski — London 1963.

«Żydzi w Polsce Odrodzonej» część 1.
Pod redakcja D-ra Ignacego Schipera, D-ra A. Tartakowera, Radcy Aleks. Haftki. Nakładem Wydawnictwa « Żydzi w Polsce Odrodzonej » Warszawa.

ד"ר יעקב שאַצקי — געשיכטע פון יידן אין וואַרשע, באַנד 1 1947. באַנד 2, 1948. יידישער ווייסנשאַפטלעכער אינסטיטוט — אייוו"א, ניו־יאָרק.

ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐ ՄԱՀԱ

דער אמאל
פון אונדזער שטעטל
סאבאלעוו

חיה-ראכטשע קופערמאן - ווייצמאן (פאריז)

דער יידישער ישוב אין סאבאלעוו

סאבאלעוו איז געווען א שטעטל. דאס באדייט, אז דער ישוב איז געווען קלענער פון א שטאט און גרעסער פון א דארף. אויף דער אלגעמיינער לאנד-קארטע וועט מען אומזיסט זוכן סאבאלעוו. דערפאר אבער האט זי פארנומען א פלאץ אויף דער לאנדקארטע פון באן-וועזן. זי האט טאקע געיחוסט מיט איר באן-ליניע, וואס האט באדינט אויך די נאענטסטע צוויי גרעסערע שטעט — זשעלעכאוו, וואס האט זיך געפונען 21 ק"מ פון סאבאלעוו און מאטשעוויץ, וואס האט זיך געפונען אויף א מרחק פון 10 ק"מ. סאבאלעוו האט אויך געהאט די זכיה צו האבן ביי זיך, זינט א פאר יאר פארן קריג, דאס גרעיכט, וואס איז אהער איבערגעפירט געוואָרן פון מאטשעוויץ און האט באדינט זשעלעכאוו, מאטשעוויץ און לאסקאראוו. א דאנק דעם פלעגן קיין סאבאלעוו קומען יעדן טאג מענטשן פון די דאזיקע שטעטלער און פון זייער אומגעגנט. וואס האבן צוגעגעבן א סך באוועגונג אין שטעטל און האבן בייגעשטייערט פאר איר אנטוויקלונג.

די באפעלקערונג פון סאבאלעוו האט געציילט ארום צוויי טויזנט נפשות, פון זיי זענען עטלעכע הונדערט געווען יידן. קיין אלט - איינגעזעסענעם יידישן ישוב האט סאבאלעוו נישט געהאט. די יידן האבן געלעבט אין די ארומיקע דערפער צו עטלעכע און אמאל בלויז איין משפחה אין א דארף. זיי האבן פון דער דאזיקער סיטואציע געליטן צוליב דער אוממעגלעכקייט מתפלל צו זיין בציבור אין שבתים, ימים-טובים אדער אין א יארצייט-טאג. כדי צו האבן א מנין האט מען געדארפט גיין אין א צווייטן דארף. שבת איז עס געווען אומעגלעך, ווייל דארט איז קיין ערוב נישט געלייגט געוואָרן.

ערב ימים נוראים פלעגן די איינצלנע יידישע משפחות אין די דערפער אייַנ־
שפּאַנען אַ פערד אין וואָגן און אַוועקפֿאָרן אין אַ גרעסערן דאָרף אָדער שטעטל.
ווו עס איז געווען אַ מנין מיט אַ ספֿר־תורה. אין וואָגן פלעגן זיך אַרייַנזעצן
אַלע משפּחה־מיטגלידער, וואָס האָבן מיטגענומען בעט־געוואַנט, עסן און
יומטובדיקע מלבושים. איינגעשטאַנען איז מען בייַ אַ קרוב אָדער פריינט,
וואָס האָט קיינמאָל נישט געהאַט קיין צו גרויסן אָרט. זיי פלעגן בלייבן אין
גרעסערן דאָרף ביז נאָך יום־כיפור. דער טרוים פון די אַלע יידן איז געווען
זוכה צו זיין צו לעבן אין אַ יידישן ישוב און צו באַזיצן אַן אייגענעם מקום
קודש, ווו זיי זאָלן קענען מתפלל זיין בציבור.

היות סאָבאָלעווו האָט געהאַט אַ באַן־סטאַנציע — און אַ באַן איז דאָך
אַ פענצטער צי אפֿילו אַ טיר צו אַן אָפענער וועלט — האָבן יידן פון די
אָרומיקע דערפער אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אין סאָבאָלעווו. די איבערוואַנ־
דערונג קיין סאָבאָלעווו האָט זיך אָנגעהויבן נאָך פּאַרן ערשטן וועלט־קריג.
אַזוי איז לאָנגזאַם אָנטשטאַנען דאָס פרומע טראַדיציאָנעל־יידישע שטעטל, אין
וועלכן עס איז נישט זעלטן געווען צו זען הדרת־פנימדיקע יידן און פֿון וועלכן
עס איז צו אונדזער באַדויערן קיין שפור נישט געבליבן.

אין רשות פֿון קהל איז געווען אַ בית־מדרש און אַ מקווה. עס איז אָבער
אין סאָבאָלעווו נישט געווען קיין בית־הקברות. די בעלי־בתים האָבן געוואָלט
קויפן פֿאַר דעם צוועק אַ שטיקל פלאַץ בייַם לאָמען קאָבוז נישט ווייט פון וואָלד,
אָבער עס איז אַזוי געשען, אַז עס זענען קיינמאָל נישט געווען קיין צוויי
מתים מיט איין מאָל. לויטן דין דאָרפן נעמלעך זיין צוויי מתים, כדי צו קענען
פֿאַרליגן אַ בית־הקברות. דעריבער האָבן די סאָבאָלעווער יידן געמוזט אָנ־
קומען צו די שכנותדיקע שטעטלעך, אַז די מתים זאָלן אויפגענומען ווערן
אין זייערע בתי־הקברות. דאָס גאָסטפריינטלעכע שטעטל פֿאַר די סאָבאָלעווער
מתים איז געווען לאָסקאָראָוו, וואָס האָט זיך געפונען בסך הכל 7 ק״מ ווייט

דער גרעסטער טייל יידן האָט געווווינט אין דער אייַנציקער הויפּט־גאַס,
וואָס האָט זיך אָנגעהויבן בייַ דער באַן־סטאַנציע. כמעט דער גאַנצער מאַרק
איז אויך געווען באַווווינט פון יידן. קיין אינדוסטריע איז אין סאָבאָלעווו נישט
געווען און יידן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט מסחר און מיט מלאכה. אויף דער
הויפּט־גאַס האָבן יידן געהאַט דעם גרעסטן טייל פון זייערע קראָמען. אויסער
שפּייז און פלייש קראָמען זענען געווען דריי יידישע בעקעריַען, צוויי אייַזן־
קראָמען, שניט־קראָמען און קראָמען פון פֿאַרב און קאלך. וואָס שייך בעלי־

Բանդա Աշխատանքի Տ. Բանակում ցրի ՕՆԵՐՀԱՅ՝ աց Ալեք Քրոնք Ալի Ալեքսանդր

מלאכה זענען געווען עטלעכע שוסטער, מער שניידער, צוויי פֿאַרבער, אַ בלע־כער און אַ שטריקנמאַכער.

דעם גרעסטן טייל הכנסה פלעגט אַריינברענגען דער מאַרק־טאָג דאַנער־שטיק. די צושטעלער פון סחורות און קליענטן זענען געווען די פּויערים, וואָס פלעגן פֿאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן און פֿאַרן איינקאָסירטן געלט פלעגן זיי איינקויפן בגדים, אינסטרומענטן צו דער אַרבעט און כלים פֿאַר דער הויז־ווירטשאַפט. יידן האָבן דערפון געהאַט מער ווייניקער פרנסה.

די לאַגע האָט זיך געענדערט אין די לעצטע יאָרן פֿאַרן קריג. מיט דער אַנטוויקלונג פון אַנטיסעמיטיזם האָבן זיך געעפֿנט פּוילישע קראָמען און די לאָזונג פון די אַנטיסעמיטן איז געווען „אַן אייגענער גייט צו אַן אייגענעם". די יידן האָבן אַנגעהויבן ליידן פון אַן אלץ גרעסער ווערנדיקן עקאָנאָמישן קריזיס, אויסער, פֿאַרשטייט זיך יחידים, וואָס זענען געווען רייכער און זייער לאַגע איז געווען אַ בעסערע. קעגנאיבער זיי זענען געווען אַ סך יידישע הייַמען, אין וועלכע דער דלות איז געווען אַן אָפּטער גאָסט. אויב נישט קיין תושב.

די שווערע מאַטעריעלע לאַגע האָט זיך, פֿאַרשטייט זיך, אָפּגערופן אויף דער לאַגע פון די מלמדים. צווישן זיי איז דער מלמד לייבוש געווען דער אמייסטן פאָלקערער. געווען איז ער אַ קליינער, אַ ביסל אַ לאמער און געהאָט אַ גרויסן הויקער. געפֿונען האָט מען אים לייבוש פוק. אַ צונאָמען איז שטעטל איז געווען אַ געווינלעכע דערשיינונג. די צונעמען פלעגן געבוירן ווערן בדרך כלל אין בית־מדרש, צווישן מנחה און מעריב. איין מאָל געגעבן אָזאָ צונאָמען האָט מען אים שוין געטראָגן אַ גאַנץ לעבן. לייבוש פוק האָט געלערנט פון א״ב ביז חומש: כמעט אַלע סאָבאָלעווער קינדער, יינגלעך אָזוי גוט ווי מיידל־לעך האָבן געפילט זיין קאָנטשיק. אַ חוץ מלמדות פלעגט ער וועקן צו תהילים און פֿאַרשטייט זיך צו סליחות. ער פלעגט אויך זאָמלען פֿאַר ר׳ מאיר בעל הנס. פון די אַלע פרנסות פלעגט ער האָבן קוים אויף שבת.

עס זענען אין שטעטל געווען פֿאַרבאַרגענע אַרעמעלייט, בעל־הבתישע יידן. וואָס האָבן זיך געשעמט מיט זייער אַרעמקייט. וועז אַ שכן פלעגט אַריינגיין אין אָזאָ היים פלעגט אויף דער קיך תמיד שטיין אַ טעפל וואָסער און די בעל־הביתטע האָט אין אים געמישט, כדי צו שאָפן דעם איינדרוק, אַז עפּעס קאָכט זיך אין טאָפּ. עס זענען געווען פֿרויען, וואָס פלעגן זיך אינטע־רעסירן מיט נויטבאָדערפטיקע און זיי העלפן בשתיקה, מיט מתן בסתר. אין

שטעטל איז געווען אַ גמילות־חסד־קאַסע און דער קאַמיטעט פֿון דער קאַסע פֿלעגט פֿאַרטיילן הלוואות.

אַזוי האָט דאָס שטעטל געלעבט און דערביי שטרענג אָפּגעהיט די יידישע טראַדיציעס. עס איז אין שטעטל אַבער געווען אויך אַ קולטור־לעבן.

דער רב פֿון שטעטל איז געווען אַן אַלגעמיין אַנערקענטע פערזענלעכקייט. ער איז געווען באַשאַנקען נישט נאָר מיט אַ הדרת־פּנים, נאָר אויך מיט חכמה. ער איז געווען אַ חכם און אַ גרויסער למדן. אַנדערע שטעט פֿלעגן אים אײַנלאָדן צו דין־תורהס.

די זעקס אויסגעווײַלטע דאָזאָרעס זענען געווען פֿאַרעכנט צו די פּני פון שטעטל: איטשע פֿיינזילבער, מנשה גלייזער, בערל ראָפּאַלאָוויטש, חיים־ישעיה האָראָוויטש, יעקב טרייבער און מיין קוזין לייבל קופּערמאַן, וועלכער האָט געפֿירט דעם סעקרעטאַריאַט. די דאָזאָרעס פֿלעגן באַשטימען אַ יערלעכן שטייער, וועלכן די בעלי־בתים האָבן געדאַרפט איינצאָלן, ווײַל די קהילה האָט זיך געוויטיקט אין אַ בודזשעט. עס איז נויטיק געווען אויסצוהאַלטן די קהלהשע אינסטיטוציעס. העלפֿן אין דרינגנדיקע פֿאַלן, מעות חטים אויף פּסח, הילף פֿאַר אָרעמע כלות א. א. וו. דער בית־מדרש איז באַשטאַנען פון אייַן גרויסן זאַל, אָפּגעטיילט מיט אַ מחיצה, ווי עס פֿירט זיך פֿאַר אַן עזרת־נשים. דער בית־מדרש איז געווען אָפֿן אַ גאַנצן טאָג. אויסער די תפילות פלעגן יידן קומען זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים, אָדער לערנען אַ פּרשה חומש, אָדער מיטן ניגון אָפּלערנען אַ בלאַט גמרא אָדער משניות. פּרויען פלעגן קומען אין שול שבת און בעת קריאת התורה פלעגן אַ סך פון זיי לייענען מיט גרויסער התלהבות תחינה און בעטן אויף געזונט און פּרנסה, אויף נחת פון קינדער.

דער שבת אין שטעטל איז ממש אומפֿאַרגעסלעך. אַלץ איז געווען גע־שלאָסן. אָפּילו ביים פּריזירער בערל שיבער זענען די טירן געווען צוגעלענט. דער ייד האָט פֿון זיך אַראָפּגעווארפן די טאָגטעגלעכע דאגות. ווער איז צו אים געווען גלייך, וועָן ער איז געווען אַנגעטאָן אין די שבתדיקע מלבושים און מיט די הענט פֿאַרלייגט אויף הינטן גיין. אָפּטמאָל מיט אַ ניגונדל אין בית מדרש אַריין? דער שבת מיט זיין רוחניות האָט געגעבן כח צו אויס־דויער און צו איבערקומען די זעקס שווערע וואָכעדיקע טעג מיט זייערע זאָרגן. עס איז אין סאָבאָלעוו נישט געווען קיין יידישע היים, ווו דער שבת זאָל זיך נישט פילן. זיכער איז די צוגרייטונג צו שבת געווען פֿאַרשידנארטיק. ביי

איינעם איז די באַדייטונג פון דעם געוועז לעבעדיקע קאַרפן. ביי אַנדערע איז עס געווען אַ הערינג, אָבער אומעטום איז מקבל שבת געווען מיט אַ ווייס געדעקטן טיש, מיט אַנגעצונדענע ליכט אין די אויסגעפוצטע מעשענע אדער זילבערנע לייכטער. עס זענען געווען פאַמיליעס. וואָס פלעגן אַ גאַנצע וואָך קאַרגן און שפּאַרן, אַפּקומען מיט וואָס עס איז, אָבי נישט צו פאַרשעמען דעם שבת.

אויסער אין בית־מדרש פלעגן יידן דאַוונען שבת אין מנין פון הערשל שפּעק. די מערהייט איז געווען בעלי־מלאכה, אַנהענגער פון זשעלעכאַווער רבין. מיין קוזין, משה טייבלום, האָט אין זיין ניי אויפגעבויטן הויז אָפּגעגעבן אַ צימער פאַר תורה־קולטור. אין צימער איז געשטאַנען אַן ארון־קודש, אַ לאַנגער טיש מיט בענק אַרום אים און ביי די וועגט שענק מיט אַ סך ספרים. שבת און יום־טוב פלעגן צו אים קומען דאַוונען אַ סך רעליגיעזע יונגעלייט. וואָס פלעגן אָפט פירן תורה־ויכוחים. יעדן נאַכמיטאָג פלעגן זיינע יידידים קומען כאַפּן אַ תורה־שמועס ביי אַ גלעזל טיי. ס׳איז געווען אַ שטוב, אין וועלכער עס האָט געהערשט תורה וגדולה במקום אחד. זומער צייט פלעגט ער מיט זיינע פרייגט, יונגע בחורים, גיין אין וואַלד. ער האָט פאַר זיי געלערנט פון אויסנווייניק מדרש און גמרא. אין שטעטל האָט מען אים גערופן „דער מעשענער קאַפּ". אויך זיינע פיר טעכטער האָבן געהאָט גוטע קעפּ. מעגלעך, אַז די עלטסטע טאָכטער לעבט אין קאַנאַדע. זאָל מיר נאָך דערלויבט זיין צו באַמערקן, אַז הגם מיין קוזין האָט קיין וואַרט פּויליש נישט געקענט. האָט ער געקענט פירן גרויסע מסחרים מיט פריצים.

אין סאָבאָלעוו איז געוואָרן, אַז מיידלעך זאָלן באקומען אַ רעליגיעזע דערציאונג. צו דעם צוועק איז אין שטעטל געבראַכט געוואָרן אַ בית־יעקב ־ לערערין פון קראַקעווער לערער סעמינאַר. זי האָט געהייסן פריילן זשולטאַ. נאָכן קומען פון דער 7־קלאַסיקער פּוילישער שולע פלעגן די קינדער זיך פאַרזאַמלען יעדן טאָג אויף צווייי שעה אין אַ צימער, וואָס מיין מומע ביילע האָט פאַר דעם צוועק אָפּגעגעבן. די לערערין פלעגט מיט זיי לערנען עברי, יידיש, יידישע געשיכטע, געוויסע דינים, תנ״ך און יעדע וואָך די באַדייטונג פון דער פרשת השבוע. די לערערין האָט אויך אַרום זיך גרופירט די עלטערע מיידלעך פרייטיק צונאַכטס, נאָכן עסן, שבת נאָכמיטאָג און אַמאָל אויך אין אַוונט אין דער וואָך און מיט זיי פירן רעליגיעזע קולטורעלע שמועסן.

אין סאַבאַלעוו זענען אויך געווען יידישע פּאַרטייען: עס איז קודם כל געווען אגודת ישראל, וואָס האָט געהאַט אַלס ציל צו פאַרשפרייטן תורה־קולטור און האָט געלאָזן די זאַרג פאַר ארץ־ישראל דער השגחה העליונה. אַ טייל חברים אומצופֿרידענע צוליב זייער ליבע צו ציון האָט זיך אַפּגע־שפּאַלטן און געשאַפֿן אַ מזרחי־באַוועגונג מיט דער אמונה צו בויען ארץ ישראל על פּי רוח תורה ועבודה. איך בין אַליין געווען אַ מיטאַרבעטעריז אין החלוץ המזרחי אַלס סעקרעטאַרין אין אַ וואַרשעווער סניף. עס איז אויך אין סאַבאַלעוו געווען אַ שיינע ציוניסטישע באַוועגונג. נישט קוקנדיק אויף דער קעגנערשאַפט פון די עלטערן זענען עטלעכע בחורים און מיידלעך עולה געווען, בכדי בייצושטייערן פאַר דער אויפלעבונג פון ארץ־ישראל און זיי לעבן טאַקע דאָרט ביז היינט צו טאָג.

געווען איז אויך אַן עקסטרעם לינקע באַוועגונג און אירע מיטגלידער האָבן אויפריכטיק געגלויבט אין רויטן משיח, וואָס וועט באַפרייען די וועלט פון אונטערדריקונג. עס זענען געווען פּרייהייט־קעמפער, וואָס האָבן באַצאָלט פאַר זייער אידעאַל אַ זייער טייערן פּרייז. זיי זענען יאָרן אַפּגעזעסן אין „פּאַ־וויאַק" אדער אין קאַרטוז בערעזאַ.

דאָס דאָזיקע שיינע יידישע לעבן איז פּאַרשניטן געוואָרן צוגלייך מיט אַלע אַנדערע קליינע און גרעסערע יידישע ישובים.

מכאל ווורמאן (אמיתי) — (המעפיל, ישראל)

ייִדיש לעבן און חסידות אין סאבאלעוו

דער פאדעם פון מיינע זכרונות הייבט זיך אן פון דער באלשעוויסטישער אינוואזיע אין 1920. דער אנהאלט פון דער דאטע איז מעגלעך פאר־בונדן מיט עפעס אן אינערלעכער איבערלעבונג אין די קינדער־יאר, אין חדר פון מיין ערשטן רבין לייביש פוק ז״ל. זאל דער קאפיטל אויך זיין א מצבה פארן אנדענק פון ר׳ לייביש און זיין פרוי שרה ז״ל אין זייער שפיגל־וויים הייזעלע. דער ערשטער חדר פאר אלע קינדער פון שטעטל איז טאקע געווען דאס קליין צימערל פון קליינעם לייביש מיט זיין אייביקן שמייכל. איך זע נאך היינט דאס גועלע זאמד, וועלכן זיין ווייב שרה פלעגט יעדן פרימארגן אויסשיטן.

נאך דעם ערשטן „זמן״ (האלב־יאר) האבן מיר געקענט דאוונען פון סידור מיט און אן נקודות. דערנאך האבן מיר פארלאזן לייבישעס חדר און מיר זענען זיך פאנאנדערגעגאנגען אין העכערע, מער פארגעשריטענע חדרים, א טייל ביים בלינדן סיני, נאענט צו די ווייסע הייזלעך, אנדערע צום אלטן זעליג אייזענקייט אין מארק, ווי אויך ביים הויכן יאס ז״ל, דעם פאטער פון אונדזער חבר פסח גוטמארק, איצט ארטיסט אין „הבימה״. אט די דריי האבן פאר אונדז געעפנט די טירן פון וויסן. כבוד זייער אנדענק.

נאך שפעטער זענען מיר זיך צעגאנגען, יעדער יוגנטלעכער אין זיין ריכטונג, ווער אין דער „שקאלע״ (רעגירונגס־שולע), ווהין עס זענען גע־גאנגען בפרט די מיידלעך, ווער צו דער ארבעט. די זין האבן אין גרעסטן טייל זיך איינגעשפאנט אין עול פון פרנסה. אייניקע האבן וויטער פארגעזעצט די לימודים. איינצלנע האבן געזומען א שיעור ביי שלמה זלמן שוחט ז״ל. (דער פאטער פון משה שוחט, וועלכער לעבט מיט אונדז אין ישראל).

די שווערע עקאָנאָמישע לאָגע, דער אַנטיסעמיטיזם און די שווערע שטיי־ערן האָבן זיך געלאָזט פילן אין יעדער יידישער שטוב און געמאַכט אומעג־לעך דאָס ווייטערדיקע לערנען. אָט די באַדינגונגען זענען געווען דער עיקרדי־קער פאַקטאָר ביים פאַרבינדן זיך מיט די רעוואָלוציאָנערע קרייזן, וואָס זענען געווען טעטיק און האָבן געבליט אויף דער יידישער גאַס אין דער הויפט־שטאָט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן און פראָצעסן.

לאה ווורמאַן ז״ל, פרוי פון דוד ווורמאַן ז״ל
מוטער פון פיניע, שלמה, מכאל,
רחל און יוסף
באָמבאַרדירט אין געטאָ אין יאָר 1942.

אין דער זעלביקער צייט האָט זיך אַרגאַניזירט די ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונג, וואָס האָט געשעפט איר אינספיראַציע פון שכנותדיקע אַרגאַניזאַציעס אין זשעלעכאָוו און אין לאָסקאָזשעוו. דאָרט איז געווען אַ ברויזנדיקע ציוניסטישע טעטי־קייט. ביז היינט איז נאָך אייגנע־קריצט אין מיין זכרון דער היסטאָ־רישער צוזאַמענטרעף אין שיטערן וועלדל לעקאַדיע, צווישן סאָבאָלעוו און לאָסקאָזשעוו. דאָרט האָט זיך גע־גרינדעט דער קן פון „השומר הלאו־מי״. עס איז ווערט צו דערמאָנען די גרויסע הילף פון משה וואַרשע־ווער ז״ל און פון אונדזער חבר יבל״א אברהם שאַליט, וועלכער לעבט מיט אונדז אין ישראל. מיר האָבן גלייך אָנגעהויבן אַ פאַר־צווייגטע אַקטיוויטעט. געעפנט אַ לאָקאָל פאַרן קו, דורכגעפירט געלט־זאַמלונגען און באַשטייערונ־גען פאַר ציוניסטישע פאָנדן. גלייך דערנאָך זענען אַרויסגעפאָרן די ערשטע חברים אויף הכשרה, כדי שפעטער עולה צו זיין קיין ארץ ישראל. לויידער האָבן די ערשטע נישט זוכה געווען עולה צו זיין און דאָס זענען דער געלעער יאָסל און מיין ברודער פיניע ע״ה.

אַ צווייטע גרופּע פון דער יוגנט איז אַוועק אין דער ריכטונג פון לימודי קודש און זיי האבן געלערנט אין ישיבות און אין שטיבלעך, געווען אונטערן איינפלוס פון די רעליגיעזע קרייזן און פערזענלעכקייטן, ווי משה טייבלום ז״ל, ר׳ איטשע מאיר ליכטענשטיין ז״ל, הרב אברהם העשל ז״ל א. א. אט די קרייזן פלעגן זיך צונויפקומען יעדן מוצאי שבת און יום־טוב און רעדן וועגן דער פרשת השבוע, אדער זיך באשעפטיקן מיט מוסר און אויך מיט עניני דיומא. דער ״רייבער פון די שורות האט אַ סך מאל געהערט תורה פון משה טייבלומס מויל און קען עדות זאגן וועגן רוממות הרוח, וואס האט געהערשט אין די צונויפקומען.

אַ באזונדער קאפיטל דאַרף געשריבן ווערן וועגן די זשעלעכאווער חסידים. געווען איז עס אַ קרייז פון בעלי־מלאכה, פשוטע און פארהאַרעווועטע יידן. זיי פלעגן זיך צונויפקומען יעדן שבת צום מנין ביי הערשל שפּעק אין שניידער־וואַרשטאַט. יעדן שבת פלעגן זיי דאַווענען בציבור און זאגן תהלים. עס איז כדאי צו שרייבן אַ באַלאַדע פארן זכר פון די יידן.

אַן אייניקע ביבליאָטעק איז געווען אין שטעטל. צוליב מאַנגל אין בודזשעט פלעגט זי וואַנדערן פון איין צימער אין אַן אַנדערן. דער דורשט צו לייענען און די איבערגעבנקייט פון אונדזער טייערע חברטע מאַלע בראַמבערג ז״ל האבן געהאַלפן בייקומען אלע שוועריקייטן.

אין שטעטל איז געווען אַ גמילות־חסדים קאסע. צוערשט האבן דאָ באַקומען הילף נויטבאַדערפטיקע בעלי־מלאכה. דערנאָך איז די קאסע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ באַנק, וויל עס זענען געווען אַ סך באַדערפטיקע. די איניציאַטאָרן און אַקטיוויסטן פון דער וויטאַלער אינסטיטוציע זענען געווען מלך געביס ז״ל, משה בראַמבערג ז״ל און נאָך אנדערע.

אין די דרייסיקער יאָרן איז שטאַרק געוואָרן דער אנטיסעמיטיזם און עס האָט זיך אַנגעהויבן פילן די דראַונג פון קריג. יידן זענען געווען פאַרזאָרגט און אַ שרעק האָט זיי באהערשט. דאָס יאָר 1939 איז אַנגעקומען מיט דער גאַנצער בהלה. עס האָט נישט געהאַלפן די מאַביליזירונג פון יידן פאַר דער „גאַציאַנאַלער הלוואה״ פון דער פוילישער מלוכה. דער קריג האָט זיך דערנענטערט און דער האַריזאָנט האָט זיך פארטונקלט. די טויערן פון גהינום האבן זיך באַלד געעפנט:

בלויז אייניצלנע שרידי הפליטה זענען געבליבן פון אונדזער קהילה.

מיט פֿאַרשידענע וועגן זענען זיי אַנגעקומען קיין ישׂראל. אַ הייפל געפינט זיך נאָך פֿאַרשפּרייט איבער פֿאַרשידענע לענדער און זיי שטרעבן אַנצוקומען אין זייער לאַנד.

ראובן דער וואַסער־טרעגער

ווער געדענקט נישט ראובן דעם וואַסער־טרעגער?

דערמאָנט זיך ראובן דעם וואַסער־טרעגער, היל איך זיך גלייך איין אין מאַנטל, צופּן מיר באַלד די אויערן. ווייל ראובן איז דער סימבאָל פון ווינטער. איך זע דעם ברונעם אין מיטן מאַרק, אַרומגערינגלט מיט אַ אייז-מויער, דעם פֿאַרפֿוירענעם קובל מיט דער שטייפער קייט. אַ ווייסער שניי באַדעקט דעם גאַנצן מאַרק און ראובן מאַכט די ערשטע טריט פון מקווה־געסל צום ברונעם. ווי אַ ריזן־בער מיט די צוויי אַנגעהאַנגענע קאַראַמיסלען און מיט די צוויי גרויסע עמערס טרעט ער אין פּריש אַנגעפּאָלענעם שניי. ער רעדט צו זיך אַליין, טענהט איין און זעצט פּאַר דעם נעכטיקן ויכוח מיט די בעלי־ביתטעס — פֿאַרוואָס די עמערס זענען נישט פֿול. זאָלן זיי אַליין פֿרוווון — רעדט ער צו זיך — זאָל איר בן־יחידל ברענגען אַ „מאל". באַלד פֿאַרענט־פערט ער זיך אַליין: — וואָס זאָל איך טאָן? ס׳גיסט זיך אויס אַ ביסל. ווי אַ מומחה לאָזט ער אַראָפּ דעם עמער אין פיר־עקיקן ברונעם און אַ פֿולן ציט ער אַרויף, נישט פֿאַרגיסנדיק קיין טראָפּן.

דער הויפּט־סעזאָן איז געווען פּסח. דער פּרייז איז אַ טאָפּלטער. די שגציים ימח שמם האָבן אַריינגעוואָרפן ברויט און חמצדיק געמאַכט דעם ברונעם. פלעגט ראובן נעבעך מוזן גיין און קלעטערן ביז יענעם הויף, ווייל די פֿאַמפּע ביי דער סטאַנציע איז פֿאַר אים געשלאָסן. דאָרט האָבן געהאַט רעכט צו נעמען וואַסער בלויז די שיינע יידן.

דערפֿאַר פלעגט אַבער ראובן האָבן אַ שיינעם יום־טוב. אויסגעפּרוצט זיינע קינדערלעך אין נייע מלבושים, אַפּגעשירן און אַפּגעצוואָגן די קעפּלעך און געברענט זיי אין שול אַריין צוגלייך מיט לייטן. זיין ווייב, וועלכע פלעגט אַ גאַנץ יאָר אַפּשפּאָרן דעם ביסן פון מויל, האָט צוגעגרייט עסן פון כל־טוב. ראובן איז געווען א מלך.

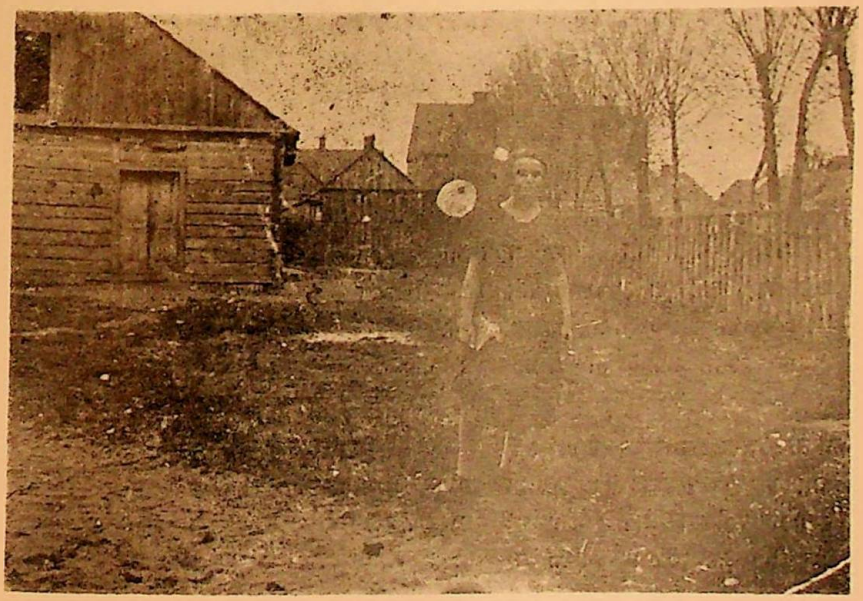
מיט יאָרן צוריק האָבן די זשעלעכאָווער חסידים געשריבן אַ ספּר־

תורה. עס איז געווען אַ ווינטערדיקער זונטיק פאַרנאַכט. די חסידים האָבן זיך פאַרשטעלט לכבוד דער געשעניש, ווער אַלס קאַזאַק, ווער אַלס אַ זעלנער, געריטן אויף פערד מיט שוועדן, געריטן אַנטקעגן דעם רבין אויפן זשעלעזנאָווער וועג. אין אַוונט פאַר דער סעודה האָט מען פאַרקויפט ווערטער אוו אותיות. יעדער איינער האָט געקויפט לויט זיינע מעגלעכקייטן. דער אַלטער נתן סופר האָט זיך געטובלט און געפאַסט און צוגעגאַנגען מיט יראת־הכבוד צו שרייבן מיט דער גאַדז־פעדער די קליינע, הייליקע אותיות.

אויך ראובן וואַסער־טרעגער האָט געוואלט האָבן אַ חלק אין דער תורה. מעשה גביר האָט ער אַרויסגעצויגן אַ צענער זלאָטי און באצאָלט פאַר אַז אות. מען האָט אים געפרעגט: וואָס פאַראַ אות ווילסטו? — האָט ער געענטפערט: א „ו" פון וואַרט וואַסער־טרעגער.

אויך אין גאָטס נאָמען געפינט זיך א ואו. ניט געוווסט האָט ראובן עליו השלום, אַז ער האָט זיך איינגעקויפט א בענקל, אַן אַרט, ביי דער מזרח־וואַנט אין הימל פאַר זיך און פאַר זיין משפחה.

מכאל ווורמאַן

סאַבאַלעווער בית־מדרש

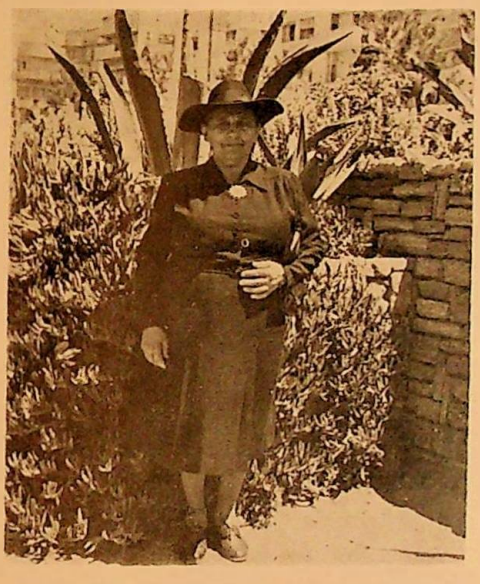
אסתר פרידמאַן - העראַבערג (תל-אביב)

צוויי דורות אין סאַאַלעוו

דאָס שטעטל סאַבאַלעוו איז געלעגן בייַ דער באַן־סטאַנציע אויף דער לי־
ניע לובלין־וואַרשע. די באַן־ליניע האָט דעריבער באַדייט אַן אָפענע
פענצטער פאַרן שטעטל אין קעגנזאַץ צו די נאַענטסטע שטעטלעך זשלעכאוו
און מאַטשעוויץ, וואָס זענען געווען אָפגעריסן פון אַ גרעסערן צענטער. וועג
עמיצער פון די צוויי שטעטלעך האָט געוואָלט אַרויספאָרן האָט ער געמוזט
קומען מיט פערד און וואָגן קיין סאַבאַלעוו און פונדאַנען נעמען די באַן
דורך דער סאַבאַלעווער סטאַנציע וענען במשך דעם טאָג דורכגעגאַנגען אַ סך
באַנען. דעריבער האָבן די סאַבאַלעווער יידן זיך פאַרנומען מיט מסחר. זיי
האָבן זייערע סחורות געבראַכט אַדער געפירט מיט די באַנען פון פאַרשידענע
ריכטונגען. די באַן און דער מסחר פון קוילן, נאַפט און שפייז האָט פאַר־
לאַנגט איבערפירערס און טרעגערס. האָבן טאָקע אַ סך ארעמע יידן זיך באַ־
שעפטיקט מיט טרעגעריי און מיט טראַנספאָרט, געהאָט אַ פערד און וואָגן
און דערפון אַרויסגעצויגן זייער שטאַרק באַשיידענע פרנסה פאַר זייערע
משפחות.

אָט געדענק איך דעם בעל־עגלה יוד־בער. ער פלעגט דווקא נישט פאָרן
צו דער באַן, נאָר דירעקט מיט זיין פערד און וואָגן קיין וואַרשע און געפירט
אַהין און צוריק פאַרשידענע סחורות. ער איז געווען אַ פּעסטער און זייער
מוטיקער ייד. בעת געשלעגן צווישן פוילישע און יידישע טרעגער אויף דער
באַן־סטאַנציע — און אַזעלכע געשלעגן זענען געווען אַן אָפטע דערשיינונג
— האָט עס יוד־בער פאַרטיידיקט די יידישע טרעגער. די פוילישע אונטער־
וועלט פלעגט ציטערן, וועג זי האָט בלויז געהערט זיין נאָמען.

סאַבאַלעוו איז געווען אַ שטיל שטעטל. בלויז דאָנערשטיק, דער טאָג פֿון יאָריד, איז געווען אַ טומלדיקער. פון אַלע שטעטלעך און דערפער פלעגן דעם טאָג זיך צונויפֿפֿאָרן פויערים און יידן, כדי צו קויפֿן און פֿאַרקויפֿן אַ סך יידן האָבן אַ גאַנצע וואָך געווארט אויפֿן דאָנערשטיק מיט דער האָפענונג צו לייזן און פֿאַרדינען.

פערל הערצבערג פון סאַבאַלעוו. געבוירן אין לאַסקאַזשעוו, געשטאָרבן אין תל-אביב.

אַבער ביידע מקורות פֿון פרנסה, די סטאַנציע און דער יריד זענען געווען ארעמע און עס האָט געהערשט נישט ווייניק נויט ביי די סאַבאַלעווער קרעמער, הענדלער, בעלי־עגלה און טרעגער, וועלכע פלעגן ווי עס איז דורכשטיפֿן די וואָך, שפּאָרן אַ ביס פון מויל, כדי צו האָבן אויף שבת. יעדער ייד, אפֿילו אַן ארעמאַן, האָט זיך באַמיט צו באַזאָרגן דעם שבת מיטן בעסטן און שענסטן. עס איז אפּטמאָל שטוינענדיק, ווען מען טראַכט זיך אַריין אין לעבן פון די סאַבאַלעווער יידן. עס איז שווער צו פֿאָרשטיין פונוואַנען זיי האָבן געצויגן חיונה און ווי אַזוי האָבן זיי געקענט אויסהאַלטן זייערע פֿאַמיליעס מיט דער גרויסער צאָל קינדער.

אין סאַבאַלעוו זענען קיין סך יידישע בעלי־מלאכה נישט געווען. עס זענען געווען עטלעכע שוסטער, אַ פּאָר שנייידער און נייטאָרינען, וואָס האָבן געניט פֿאַר די ארומיקע פויערים.

אליקום דער שוסטער איז צום בייַשפּיל געווען אַ ייד מטופל מיט קינדער און די שוסטעריי האָט ווייט נישט געקענט אים מפּרנס זיין. ערב פסח פלעגט ער זיך דעריבער נעמען צו סעזאָן-מלאכה — קאָלכן די הייזער, אַדער אַמאָל העלפן באַקן מצות, רעדלען די מצות. ער איז אויך געווען אַ נאָכט־וועכטער.

ער איז נישט געווען דער איינציקער ייד אין שטעטל, וואס האָט אויסגעקוקט אויפן ערב־פסח, כדי צו קענען עפּעס פאַרדינען און אריינברענגען דעם יום־טוב אין שטוב. בעסער סיטואירטע יידן פון שטעטל פלעגן אָבער צוהעלפן די אָרעמע משפּחות. מיין מאַמע ע״ה, פערל העשעס הערצבערג (געשטאָרבן אין ישראל) און נאָך אַנדערע וויבער פון שטעטל פלעגן ערב שבת זאַמלען חלות און פאַרשידענע שפּייז־אַרטיקלען און אריינטראָגן בשתיקה אין אָרעמע היימען אויף שבת.

נאָך היינט געדענק איך ראובן דעם וואַסער־טרעגער, ווי ער גייט מגוש־מדיק מיט די קאַראַמיסלעס און פּולע עמערס וואַסער. ער פלעגט גיין באַרוועס זומער און ווינטער און ברענגען פון מאַרק־ברונעם דאָס וויכיג וואַסער, מיט וועלכן ער האָט אַנגעפילט די פעסלעך פון בעלי־בתים פאַר עטלעכע גראָשנס.

איז עס געווען אַ געמאַטערט לעבן, אַ שווער לעבן, אָבער מיט אַ נשמה יתירה אין שבתים און ימים־טובים. אין די הייליקע טעג פלעגן זיי פון זיך אַראָפנעמען די וואָכעדיקע בגדים צוזאַמען מיטן שווערן עול פרנסה און אָפּגעבן זיך דעם עונג שבת און דער יום־טובדיקער שמחה. אפשר האָבן די דאָזיקע שבתים און ימים־טובים זיי געגעבן מוט און כח, אויסדויער און פרישע כוחות צו קאָנען גלייך צומאַרגנס ווידער זיך איינשפּאַנען אין גרויען טאָגטעגלעכן לעבן.

עס איז אָבער געקומען אַ צייט, וועלן דאָס בטחונדיקע לעבן פון גיין געהאָרכזאָם אין שפּאַן און אין די דרכים פון אמאָליקע דורות האָט זיך אַנגעשטויסן אויף אַ קעגנערישע וואַנט. ווי אין אנדערע שטעטלעך האָט אין סאָבאָלעוו אַ בלאָז געטאָן אַ ווינטל פון רענעסאַנס און דער עלטערער דור האָט מיט אומרו נאָכגעפאָלגט די יוגנט, וואָס גייט אַרויס לתּרבות רעה. פּאַר יענע פרומע יידן איז אויך דער ציוניזם געווען טריפה. די יוגנט האָט אָבער אַנגעהויבן גיין אויף יענע וועגן, איז געוואָרן מיטגעריסן מיטן שטראָם פון דער צייט און האָט זיך אויפגעבונטעוועט קעגן די רעליגיעזע צוימען. קעגן לעבן מיט בלינדן בטחון, אַז אַזוי מוז עס זיין. אָן מעגלעכקייטן צו ענדערן דאָס לעבן אויפן אָרט, האָבן יוגנטלעכע אַנגעהויבן אַרויסצופאָרן. צוערשט זענען עס געווען יחידים, דערנאָך זענען געפאָרן גאַנצע גרופּעס. קיין אַרבעט איז פאַר דער יידישער יוגנט אין שטעטל נישט געווען, דער מאַראַלישער דרוק האָט געשטיקט, און דער איינציקער אויסוועג, וואָס איז דער יוגנט געבליבן איז געווען זיך צו לאָזן אין דער בריייטער וועלט. געפאָרן זענען זיי אין די גרויסע

שטעט, געפונען אַרבעט און אַנגעהויבן אַ נייַ לעבן. און וועַן עמיצער פון זיי איז געקומען אויף יום־טוב אַהיים, שיין געקליידעט, אַפגעפּרישט פון נייַעם אַרט לעבן. האָט ער מיט זיין אַנוועזנהייט אַליין דערמוטיקט אַנדערע יונגע־לייט פון שטעטל צו נאָכטאָן זיין ביישפּיל. שפּעטער, וועַן אויך אין וואַרשע און אין אַנדערע גרויסע שטעט פון פוילן איז געוואָרן אַן איבערפלוס פון אַרבעטער, האָט די יוגנט אַנגעהויבן צו עמיגרירן אין דער בריי־טער וועלט. אט אַ דאַנק דער באַוועגונג האָבן מיר זוכה געווען, וואָס אַ סך פון אונדזערע לאַנדסלייט האָבן אויסגעמיטן דעם פּוילישׂ־דייטשן גהינום אין צווייטן וועלט־קריג און געבליבן לעבן.

עלקע הערצבערג־האָפמאַן
און איטע הערצבערג.
ביידע סאַבאַלעווער און אומגעקומען
אין וואַרשעווער געטאָ

נישט אַלע האָבן געקענט אַרויס־פֿאָרן. די, וואָס זענען געבליבן, האָבן אַבער אויך אויסגעבראָכט־ערט זייערע פּאַראַינטערעסירונגען, גע־שאַפּן פּאַרשידענע קרייזן און פּאַר־טייען און באַוועגונגען, וואָס יעדע איינע האָט געזוכט אַ לייזונג פֿאַרן יידישן פֿאלק.

אין אַלע פּוילישע שטעטלעך האָט געבושעוועט דער אַנטיסעמיטיזם. איז די דרייסיקער יאָרן האָט דער אַנטיסעמיטיזם אַנגענומען וואָס אַמאָל אַן אלץ שאַרפערן כאַראַקטער. אין איינעם פון יענע יאָרן, צווישן 1928 און 1930 איז אין סאַבאַלעווו פאַרגעקומען אַ שׂמחה פון אַרייַנטראָגן אין בית־מדרש אַריין אַ נייַעם ספֿר. דאָס האָבן די פרומע פרויען פון שטעטל און מיין מוטער בתוכן צונויפגעזאַמלט פֿאַר דעם צוועק געלט. איך געדענק דעם אַוונט וועז יידן האָבן געטאַנצט און געזונגען אין די גאַסן. עס איז ספּעציעל געקומען דער זשעלעכאָווער רבי און בייַ חיים פיינזילבער, וווּ דער רבי איז איינגע־שטאַנען, איז געפראָווט געוואָרן אַ סעודה כיד המלך. וועז די ספּר־תורה איז

געטראָגן געוואָרן אויף דער הויפּט־גאַס האָט אן אָרטיקע שיקסע, געניאַ סטאָפּטשינסקאַ אַראָפּגעגאַסן וואָסער אויף די מאַרשירנדיקע יידן. די אָנוועזנ־ דיקע פּאָליאַקן האָבן חוזק געמאַכט. ווען אַזאַ פּאַל געשעט חלילה מיט אַ פּוילישער פּראָצעסיע וואָלט זיכער געווען אין שטעטל אַ פּאָגראָם. די דער־ מאָנטע שיקסע האָט געהערט צו דער פּוילישער אינטעליגענץ פון שטעטל און איר חוצפּהדיקער און שענדלעכער אָקט איז נאָר געווען אין יענער צייט אַ סימבאָל פון זאָאָלאָגישן אַנטיסעמיטיזם און פון דער שנאה צו יידן ביי די פּאָליאַקן און אויך ביי דער פּוילישער אינטעליגענץ. ווען איך טראַכט וועגן גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן אונדזערע פּוילישע יידן, אונדזערע נאָענטסטע, קומט מיר דער עפּיזאָד אויפן זינען, ווייל ער איז אַ בולטער ביישפּיל פאַר דער אידעאָלאָגישער קרובהשאפט פון די פּאָליאַקן מיטן נאַציזם.

פסח גוטמאַרק (חל־אָביב)

סאָבאָלעווּ אין די יאָרן 1910 – 1930

מיין פּאָטער ר׳ יוסף דב ז״ל
געהייליקט

ס זענען נישטאָ קיין באַוונדערע היסטאָרישע סיבות צולייב וועלכע דאָס שטעטל איז אָנגעשטאָנען. קיין שום וויכטיקע געשעעניש איז אויך ניט פאָרגעקומען מיטן נאָמען. ס׳שטעטל האָט זיך ממש אויסגעפיקט, ווי פון זיך אַליין, מיט איר שטילן יידישן ישוב אין דער געגנט פון דער גרויסער לובלינער וואיעוואדשאַפט, אין מדינת פּולין.

אָבער סאָבאָלעווּ איז נישט געווען פאַרוקט ערגעץ־ווו אין אָן אָפּגעלעגן ווינקל. דאָס שטעטל קאָנסטו דערגרייכן פאַרנדיק פון וואַרשע דורך דעם מיעדזשין ־ אָטוואָצקער דאָטשע ־ אַרט אויף אַ שטרעקע פון 60 ־ 70 קי־לאָמעטער מיט דער אייזנבאַן־ליניע וואַרשע ־ לובלין ־ לעמבערג. סאָבאָלעווּ איז געלעגן האַרט אויפן דאָזיקן הויפּט־טראַקט, כמעט, ווי אַ הויפּט וועג־קנופּ.

האָט עמיצער געוואָלט אָנקומען אין כרך זשלעכאָוו איז נאָר דורך סאָבאָלעווּ. דערגרייכן מאָטשעוויץ, דאָס אַרט פון די היסטאָרישע קאָשציושקאָ־קאָמפּן, איז נאָר דורך סאָבאָלעווּ. האָט זיך אָמאָל פאַרגלוסט איינעם פון דער פריצים מ׳שפּחה זאָמאיסקי צו באַזוכן זיינע גיטער, איז אויך דורך סאָבאָלעווּ. אין די 20־קער יאָרן וועז די אַרמיי פון געוואַלד האָלער איז געשטויסן געוואָרן צום פראָנט קעגן די באָלשעוויקעס און אויפן וועג זענען אויסגעצופט געוואָרן אַ ביסל יידישע בערד און עס זענען צעראַבירט געוואָרן יידישע קלייטן, איז דאָס אַלץ אויך געווען דורך סאָבאָלעווּ.

היות ווי די אַנטשטייאונג פֿון שטעטל איז נישט באַשרענקט געווען פון עפּעס אַ פּריץ אַדער מושל, איז עס נישט געווען צונויפגעקוועטשט ענג. געטאָ־מעסיק, נאָר עס איז זיך פריי צעוואַקסן אין דער לענג און אין דער ברייט, פֿאַרשטייט זיך אַן קיין שום פלאַן, אַן קיין שום סיסטעם, פונקט ווי עס וואַלט ווער מיט אַ זשמעניע אַ שאַט געטאַן גלאַט אַזוי זיך דאָ אַ פּאָר הייזלער, דאָרטן אַ כאַטע, ערגעץ־ווו אַ שטיבל, ווייטער אַראָפּ דעם בית־המדרש, די מקוה און דעם מאַרק.

אַ פּרעמדער, וואָס האָט נישט געהאַט בדעה צו קומען קיין סאַבאַלעווו האָט סיי ווי גערוזט אַפּשטייגן פון דער באַן אויף דער סאַבאַלעווער סטאַנ־ציע און דאָ וואַרטן אויף אַ בויד אַדער סתם אויף פערד און וואָגן, וואָס זאָל א״ם אַפּפֿירן אין זיין שטעטל.

אַ סאַבאַלעווער תושב האָט זיך נישט גענויטיקט אין קיין זייגער. די אַנקומענדיקע באַנען, דער עולם, וואָס איז פון צוג אויסגעשטאַנען, דער גע־פילדער און דער טומל, די דינגענישן פון די בעלי־עגלה מיט די פּאַרשוינען, דאָס קלאַפּעריי פון די פערדישע קאפּיטעס און אייזערנע רעדער אויפֿן ברוק פון זשעלעזאָווער שאָסיי, האָבן באַצייכנט געווי די צייט.

דאָס שטעטל איז געווען איינגעטיילט אין פערטלען, איינס נאָענט פון צווייטן. האָרט ביי דער באַן־ליניע זענען געשטאַנען אַ פּאָר רויט־ציגלנע און איינשטאָקיקע הייזער. אין זייערע אויפֿגעפּראָלטע פראָנט־טירן זענען געשטא־נען די געוועצנדיקע סוחרים און געוואָרט אויף אַ פרעמדן אַדער פּאַרשפּעטיקטן קונה. די געגנט האָט מען גערופן „ביי דער סטאַנציע״ און זי איז געווען די סאָמע אַריסטאָקראַטישע. דאָ האָט געווינט דער בשמים־סוחר חיים פיינ־זילבער. ווייטער אַ ביסל האָט זיך אָנגעהויבן די אזוי גערופענע „גאס״. דאָ, אין איינשטאָקיקע, געמויערטע, ווייסע אַדער רויט געקאלכטע הייזלער האָבן קרעמער, אַדער, ווי מען האָט זיי גערופן „געווילבניקעס״ געהאַט זייערע קראָמען. אין אַ ציגל־הויז, אויף טרעפּלעך אַרויפצוגיין איז געשטאַנען אַן אויסגעשמירטער אין ווייסן קאָלך סוחר און געוואָרט אויף אַ קונה. אַ ביסל ווייטער איז געווען דאָס אינפֿאָר־הויז פון פּעלטע בעקער, ביי וועמען אַ בעל־עגלה האָט געקענט באַקומען אַ טרונק בראַנפֿן מיט אַ שטיק הייסן ראָזווענעם ברויט און מיט אַ מאַרינירטן הערינג אָלס צוקוסן.

אין סאָמע האַרץ פון דער „גאס״ האָבן, וו׳ אויף להכעיס, אַ פּאָר גוויישע חזרניקעס געהאָלטן אפֿן זייערע קראָמען. דער דאָזיקער גוויישער „קלין״ האָט

צעטיילט די „גאַס" אין צוויי טיילן. מיר, יינגלעך, געצוונגען פאַרבייצוגיין די קאַלבאַסישע שוי־פענצטער, האָבן אַוועקגעקוקט אין דער זייט און גע־מורמלט „שקץ תשקצנו".

משה גוטמאַרק
(סאַבאַלעוו)

דער ווייטערדיקער יידישער טייל האָט זיך אָנגעהויבן פון יצחק סעקו־לעס רויט־ציגלנע צוויי־שטאָקיקע „קאַמעניצע" פון איין זייט און דעם נאַפט־סוחרס, איטשע ווורמאַנס נידעריק געבויטע אָבער רחבותדיקע געביידע פון דער אָנדערער זייט. און מען פלעגט תמיד זען אין די אָפענע טירן פון נאַפט־שפייכלער דעם הויכן, אין נאַפט אויסגעשמירטן ר׳ מענדל.

די גאַס האָט זיך אַזוי געצויגן ביזן אַלטן הילצערנעם, מיט גרינעם מאָך באַוואַקסענעם הויז פון פּאַטריאַרכאַלן וואָלד־סוחר ר׳ הערשל יענקל. ווייטער אַ ביסל האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ווייסע הייזל מיטן סאָד פון געוועזענעם רו־סישן זשאַנדאַר קוציק. יידישע קינדער האָבן אָפילן נישט געוואָגט נאָענט צוצוגיין אָהין. אַרום דעם זשאַנדאַרמס „אימעניע" האָבן נאָך אַ פאָר גויישע חזירניקעס געהאָט זייערע קלייטן. דאָ און דאָרט זענען נאָך געווען אַ פאָר יידישע משפחות: דער דרדקי־מלמד, לייביש „פוק" מיט זיין „חדר" פון אונטערגעוואַקסענע מיידלעך, ר׳ יצחק־מאיר, וואָס האָט געלערנט גמרא־יינגלעך, דער אַלטער „שפעק", וואָס האָט געגייט פאָר פויערים דרעליכאווע

הויזן און אויך אַ סוחר פון צעלניק, וואָס האָט געוואָרט מיט זיין סחורה אויפן דאָנערשטיק, וועָן עס שטעלט זיך דער יריד.

דאָ האָט זיך געענדיקט די „גאָס" און פֿונדאָנען האָבן זיך געצויגן צוויי רייען פון הויכע און אַלטע בוימער אַזש ביז צו די ווייסע הייזלעך, אַדער ביז צו דער „באַינע", ווו מען האָט דעם טייל געהרופן. צוליב די סאָסנע־בוימער, וואָס זענען דאָ געדיכט געוואָקסן, איז די געגנט געווען אַ מין דאָטשע. אין די הייסע זומערדיקע טעג פלעגן אַהער קומען יידן פון וואַרשע זיך אָפרוען — אַדער אַ גימנאַזיסט מיט זיינע עלטערן, אַדער אַ יידישער לערער מיט זיין משפּחה. אַ שטענדיקער סאָבאָלעווער תושב האָט זיך זעלטן באַוויזן אין דער דאָזיקער ריין גוויישער סביבה.

נאָר די ווייסע הייזלעך האָט זיך אָנגעהויבן דער סאָבאָלעווער וואָלד. דאָ האָבן זיך עס, אין די שבתדיקע זומער־טעג, פֿארקנופט די ערשטע אינטימע באַציאונגען צווישן מיידלעך און יינגלעך פון שטעטל.

פון דער אַנדערער זייט פון מאָטשעוויצער שאָסיי, ווייטער אַראָפּ פון וועג, האָבן זיך געפונען די סעדער פון פּריץ שווידערסקי. די סעדער האָבן געהאָלטן יידישע סאַאָווניקעס, וואָס פלעגן אַראָפּנעמען די פּרוכט און פּירן קיין וואַרשע אין די האָלעס.

אַראָפּ מיטן שאָסיי איז געווען דער דאָרף, ווו עס איז מיט אַ סך יאָרן צוריק געווען דער אָנהייב פון סאָבאָלעווער ישוב בכלל. עס זענען נאָך דאָ געבליבן עטלעכע יידישע בעלי־מלאכה און איינער אַדער צוויי סוחרימלעך פון צעלניק.

אָנקומענדיק מיט דער באָן און גייענדיק צוריק איבער די באָן־רעלסן האָט זיך געפונען די געגנט „יענע זייט פלאָנט", אַדער פשוט „יענע זייט". דאָ האָט געווינט אַ צענדליק יידן מיטן שוסטער ר' שלמה יאָסל בראש. אגב איז טאָקע דאָ, אין איינעם פון די ווייס געקאָלכטע הייזלעך געבוירן געוואָרן דער שרייבער פֿון די שורות. די דאָזיקע געגנט איז געווען אַ מין האַלבע דאָטשע, וויבל די פּאָר יידישע כאַטעס זענען געווען צעוואָרפן צווישן פּויערי־שע קאָרן־פֿעלדער און גערטנער. ר' שלמה יאָסלס גרינקאָרנס פרוכט־סעדל און זיין פיש־סאָזשעלקע האָבן פאָרנומען אַ בכודיקן פלאָץ אין דעם ארום.

לינקס פון דער סטאַנציע איז געשטאַנען דאָס הילצערנע צוויי־גאַרנדיק הויז פון הויכן אויסגעדאָרטן באָן־נאָטשאַלניק און אין דעם הויז זענען געווסן אַ פּאָר יידישע משפחות. ווייטער מיטן זעלביקן שאָסיי האָט זיך געפונען די

געגנט „ביים שלאָפֿן". דאָ האָט געווינט אַ קאָרגער צענדליק יידן מיט אהרן קאָוואַל בראש. דאָס האָט אהרן קאָוואַל מיט זיינע בנים געהאָט די קוזשניע, ווו די קלאָפֿערייַ אין אַנגעגליטע פערדישע פֿאַדקאָוועס פֿלעגט איבערייסן די דרימלענדיקע שטילקייט פון שטעטל.

פֿון אהרן קאָוואַלס קוזשניע ביזן שטעטל, אויף ביידע זייטן פון זשעלע־כאָווער שאָסיי, זענען פון איין זייט געוואַקסן הויכע וועַרבע־בוימער און פון דער צווייטער זייט זענען געווען גרינע קאָרטאָפֿל־פעלדער פון רייכן בעל־הבית חיים־שיע. אויפן דאָזיקן וועג, פֿאָרשטעקט אין אַ ווינקל האָרט ביי דער צעגעלניע האָבן אויך געווינט אייניקע יידישע משפחות, צו וועלכע אַ סאַ־באָלעווער איינווינער פלעגט זעלטן קומען.

פֿון דער „גאָס", גייענדיק אויף רעכטס אין אַ זייט, איז געווען דאָס אַלטע, האָלב אין דער ערד איינגעזונקענע, הויז פון ר' שלמה מיקאָווסקי מיט זיינע קינדער. די משכילים. נישט ווייט פון דאָזיקן הויז האָט זיך געפונען דאָס „פערטל" ביים בית־מדרש. דאָ האָבן געווינט אַ פאָר צענדליק יידן מיטן גבאי ר' אברהם יאָסל. נישט ווייט פונדאָנען איז געווען די מקווה. דאָס דאָזיקע ווינקל האָט זיך נישט אויסגעצייכנט מיט קיין איבעריקער בריייטקייט און לופֿטיקייט... עס האָט זיך דאָ געפילט אַן ענגשאפט און צונויפגעפרעסטקייט, אַן אַ בוימעלע און אַן אַ גרעזעלע. עס האָט זיך דאָ תמיד געפֿילט אַ טוכלעקייט. אויב מען קען רעדן וועגן אַ געטאָ אין שטעטל, איז עס געוואָגט געוואָרן אויף דעם פערטל.

פונעם בית־מדרש און דער מקווה־געגנט איז מען דורך שמאָלע שטע־געלעך און אויפגעבראָכענע פלויטן אַרויסגעגאַנגען צום מאַרק. האָט זיך טאָקע דאָס פערטל גערופן „אויפן מאַרק". דאָ זענען געשטאַנען, ווי מיט אַ ברייטער האַנט צעוואָרפן, פאָרשידענע הייזלעך, איינשטאָקיקע, רויטציגעלנע מיט רויטע דאַכלקעס, הייזלעך מיט האָלצשינדלען געדעקט. געשטאַנען זענען די הייזלעך אין אַ האָלבן קרייז מיטן פראָנט צום ברונעם, פון וועלכן מען פלעגט אין די פרייטיק־טעג שעפן „ווייך" וואָסער אויף צו וואַשן מיידלשע קעפלעך און אויך אויף שבתדיקע טיי. נעבן ברונעם איז געווען אַן אָפענע, טיף צעגראָבענע גרוב, פון וועלכער יידענעס און קינדער פֿלעגן נעמען געלן זאַמד, כדי אים אויסצושיטן אויף געוואָשענע פאָדלאָגעס לכבוד שבת.

די געוועלבניקעס פֿלעגן מיט אומגעדולד וואַרטן אויפן דאָנערשטיק, וועַן עס וועלן אָנפֿאָרן פויערישע פורלעך און עס וועט זיך שטעלן דער וואָכנמאַרק.

אין אַ מאַרק־טאָג פלעגט נישט זיין קיין פלאַץ וווּ אַ שפּילקע אַריינצושטעלן. מען האָט דאָ געקענט באַקומען פון כל טוב. אַפילו פון די שכנותדיקע שטעט־לער לאַסקאַראָוו, מאַטשעוויץ, זשעליכאָוו פלעגן אַהער קומען יידישע סוח־רימלעך און ברענגען די יוכטענע שטיוול און פאַדעשוועס פאַר די פויערים און פאַטשאַרקעס מיט פאַרביקע בענדלעך פאַר די שיקסעס. די פויערים האָבן פון זייער זייט געבראַכט פֿערד און בהמות, תבואה, מילך־פראָדוקטן.

צומאַרגנס איז אַלץ געוואָרן שטיל. דאָ און דאָרט אויפן זאַמד פלעגן זיך וואַלגערן לייַדיקע וואַדקאַ־פלעשלעך און מיסט פון פערד און בהמות.

אַ שטילע, פאַרחלומטע געגנט איז געווען „יענער הויף". די געגנט איז נישט געווען ווייט פון מאַרק, בסך הכל אַ פינף הונדערט טריט. דאָרט, אין אַ פאַר אַלט מאַיעסטעטישע פריצישע, הילצערנע און צווייגאַרנדיקע הייזער, האָבן געווינט איבער אַ צענדליק יידן. די געגנט איז געווען איינגעטונקט אין די הויכע און פאַנאַנדערגעוואַרפענע בוימער. דאָ איז געווען שטיל, שאַטנ־דיק, אַן קרעמלעך און אַן דעם הו־האָ. עס האָט אויסגעזען, ווי אַן איבער־בלייבעניש פון אַמאָליקן פריצישן לעבן. ווען ניט ווען, אין אַ חגא־טאָג, פלעגט מען אַמאָל הערן אַ שאַס פון אַ יעגער ביקס. דערנאָך האָט מען געהערט אַראָפפאָלן אַן אונטערגעשאָסענע וואַראָנע פון אַ שפּיצבוים. אַ פארבלאָנ־דזשעטער פריץ פלעגט די וואַראָנע אויפהייבן און פאַרשווינדן.

אין דאָזיקן שטעטל האָבן געלעבט אייניקע הונדערט יידישע משפחות. איז אַ ייִד געשטאָרבן, איז נישט געווען וווּ אים קובר צו זיין. סאָבאָלעוו האָט נישט געהאַט קיין אייגענעם בית־הקברות. די לעצטע נסיעה האָט דער טויטער געמוזט דורכמאַכן אויף אַן עגלה קיין לאַסקאַראָוו, וואָס האָט זיך געפונען אַרום זעקס וויאַרסט ווייטער. זייט איך געדענק האָבן זיך די שענסטע בעלי־בתים פון שטעטל געבראַכן די קעפ וווּ מען נעמט צווי מתים מיט איינמאָל, כדי, ווי דער דין זאָגט, צו קענען פאַרלייגן אַן אייגענעם סאָבאָלעווער בית־הקברות. אָבער ווי להכעיס האָבן יידן נישט געוואָלט שטאַרבן אין צווייען.

אין אַ צייט אַרום, וועלן עס זענען געווען אַ סך, גאָר אַ סך יידישע מתים מיט איינמאָל, איז שוין קיין סאָבאָלעווער בית־הקברות מער נישט נויטיק געווען. אויך קיין לעבעדיקע יידן זענען שוין מער אין סאָבאָלעוו נישט געווען... דער דייטש־פוילישער מערדער האָט נישט געדאַרפט האָבן קיין בית־הקברות פאַר די סאָבאָלעווער יידישע מתים. ער האָט זיי פאַרברענט...

אַנשטאָט אַ מצבה פאַר מיינע אומגעקומע טאַטע־מאַמע

מ'יין טאָטע פלעגט דערציילן, אַז אין זיינע יינגערע יאָרן איז ער געוואָנען אַ מילנער און אַ געוויסע צייט געהאָט אפילו אין אַרענדע אַ פאַכט ביי אַ פריץ. דאָס איז געווען אַ סך יאָרן פאַר מיין קומען אויף דער וועלט.

איך געדענק מיין טאָטן אלס דאָרפסגייער. צו יענער צייט איז ער געווען אַ ייד אין אַ פופציקער, אַ הויכער און בריימבייניקער, מיט אַ רחבותדיקן בלאָנדער באָרד אַרום מילדן פנים און מיט אַ פאַר הימל־בלויע תמימותדיקע אויגן.

לויט ווי איך געדענק האָט ער קיינמאָל נישט געהאָט קיין אייגן געלט אויף איינצוקויפן אין די דערפער די פאַר הינער מיטן קויש אייער. דאָס געלט צו קויפן זיין „סחורה" פלעגט ער נעמען פון פאַרויס ביי די „הורט־סוחרים" פון שטעטל. מיין פאָטער פלעגט די פאַר גילדן געלט באַקומען, ווייל יעדער איינער האָט געוווסט, אַז רב יאָסל איז אַ בטוח און אַז זיין וואָרט איז מער, ווי געלט.

מיין פאָטערס האַנדלס־טאָג האָט זיך אָנגעהויבן פארטאָג מיטן שפראָץ פון מאָרגנרויט. אין דער קוים רויטלעכער ליכט, וואָס איז אַריינגעדרונגען דורכן קליינעם פענצטער פלעג איך זען מיין טאָטן, איינגעהילט אין טלית, ווי ער כאַפט אַריין דאָס דאָוונען. עס איז נישט גלייך — האָט מיין טאָטע געזאָגט — זיך צו לאָזן אין וועג אַ נישט געדאָונטער. איך האָב קוים באָוויזן אַרויסצוקריכן פון אונטער דער שיטערע פערענע, אַ געגעצדיקער ארויפציען אויף זיך די בגדים, איינרייבן מיט קאָלטן וואָסער די פארשלאָפענע אויגן. האָט דער טאָטע שוין באָוויזן אַראָפציען פון זיך דעם טלית, איינפאָקן אים אין טלית־זעקל, אַראָפנעמען די גאָרטל פון די לענדן און נאָכן אַרויסלאָזן

(ਸਾਹਮਣੇ) ਸੱਜੇ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਸ਼੍ਰੀ ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ (ਕੈਮਰਾਮੈਨ)

אַ שטילן „מנע!" פלעגט ער מיר אַ שעפטשע טאָן: „אַ סוף, נאָר זע וועק נישט אויף די מאַמע!". דער טאַטע נעמט אַ קויש, איך נעם אַ זעקל אוּן ביידע פאַרלאָזן מיר שטילערהייט דאָס בוידעם־שטיבל.

דאָס שטעטל איז איינגעהילט אין אַ געדיכטן פאַרטאָג־נעפל. דאָ אוּן דאָרט זעט מען שאָטנס פון מענטשן מיט לייִדיקע מילך־קאַנען אַדער מיט קוישלעך, וואָס זענען אַנגעהאַנגען אויף די הענט. מיר גייען פאַרביי דאָס הויפּט־גאַסל. פאַרקערעוען זיך צום שאַסיי אוּן גייען ביזן שלאָבאָן. נאָכן פאַרבייגיין דעם שלאָבאָן האַלטן מיר זיך רעכטס פון דער באָן־ליניע אוּן מיר קומען ענדלעך אַן צום וואַלד. דער טאַטע כאַפּט אַ קוק אויפן הימל, אויף וועלכן עס זעט זיך בלויז פון איין זייט אַ רויטער פלעק. דער טאַטע גייט פאַרויס, איך הינטער אים. דער טאַטע בויגט זיך דערנאָך איין, דערלאַנגט אַ וויש מיט דער דלאָניע איבערן נאָסן גראָז, גלייכט זיך אויס, פאַרקנעפלט דאָס צע־כראָסטעטע כאַלאָטל אוּן הייבט אַן דעם ערשטן קאַפּיטל תהלים.

איך קאָן מיט מיינע קליינע טריט נישט נאָכקומען דעם טאַטן אוּן מוז ממש נאָכלויפן. וועג מיר קומען אַן אין ערשטן דאָרף שטראָלט שוין די זון אין הימל. איך ווייס נישט, צי דער טאַטע האָט באַווּיזן אַפּצוזאָגן דעם גאַנצן תהלים, אַבער ער מוז איבערייסן צוליבן „דזשיען דאָברי, יאָסקו", וואָס עס טראָגט אים אונטער דער ערשטער באַגעגנטער פויער.

מיין טאַטע פלעגט דעם טאָג אין דאָרף דורכמאכן אין יאָגעניש אוּן אין לויפּעניש פון איין פויער צום צווייטן. פון איין כאַטע צו דער צווייטער ביז עס איז אים געלונגען, זייענדיק פאַרהאַרעוועט אוּן פארשוויצט, אַנצוזאַמ־לען די פאָר שאָק אייער, די עטלעכע עופות אוּן די פאָר פונט פוטער. דער איינקויף האָט געמוזט פאַרטיק ווערן ביז ווארעמס, ווייל דער וועג אהיים איז אַ לאַנגער אוּן ביז זון־אונטערגאַנג מוז מען זיין אין דער היים.

צום האַלבן טאָג פלעגן מיר ערגעץ אין א כאַטע אַפּעטעמען אוּן אריין־כאָפּן צו שטיק קאַרענע ברויט מיט מילך. דער טאַטע פלעגט פאַרלאַדעווען דעם קויש אייער אויפן אַקסל אוּן דעם זאָק מיט די פאָר הינער פלעגט ער אונ־טערבינדן אויף פארנט. די קלייניקייטן, וואָס זענען נאָך געבליבן צו טראָגן, פלעג איך נעמען אוּן — הייִדא, צוריק אין וועג.

אויף צוריקוועגס פלעגט דער טאַטע קיין תהלים נישט זאָגן מחמת ער איז געווען פאַרנומען מיט ענדערן די פאָזיציע פון קויש אייער דאָ אויף

איין אַקסל און דאָ אויפן צווייטן אָדער קרעכצנדיק אַראָפלאָזן אים אויף דער ערד. אַזוי זענען מיר צו זון־אונטערגאַנג אַנגעקומען אין שטעטל.

אין דער היים פלעגט מיין קליינע און גוטע מאַמע אונדז אונטערטראָגן אַ וואַרעמע גריץ. דער טאַטע פלעגט אַבער פריער גאָרנישט נעמען אין מויל ביז ער האָט זיך נישט אַרומגעוואָשן, פֿאַרוויקלען זיך מיטן גאַרטל און גיין אין בית־מדרש אַפּדאַוונען מנחה־מעריב. ערשט נאָכן אהיימקומען פלעגט ער אַ שמייכלדיקער זיך וואָשן צום שאָו־ידיכם, מאָכן „המוציא" און עסן ברויט מיט גריץ. נישט זעלטן פלעגט ער מיטברענגען אַן אורח אַדער אָפילו צוויי. מיר פלעגן זיך טיילן מיטן ביסל גריץ און די אורחים פלעגן שוין בלייבן נעכטיקן אין אונדזער בוידעם שטיבל. דער טאַטע פלעגט אַוועקלייגן אַ בונד שטרוי אויף דער פֿאָדלאָגע. איבערציען דאָס מיט אַ פלאכטע. אָפּגעבן דעם איינציקן קישן פון זיין בעט אונטער די בייזע בליקן פון דער מאַמען און איינלאָדן די אורחים זיך צו לייגן אָפּרוען. וועז די מאַמע פלעגט האָבן טענות צום טאַטן הלמאי ער נעמט אַוועק דעם איינציקן קישן פון אונטער זיין קאָפּ און גיט אָפּ די אַרעמע לייט, האָט דער טאַטע דאַרויף געענטפֿערט, אַז אַן אורח טאָר מען נישט פֿאַרשעמען און אַז הכנסת־אורחים איז אברהם אבינוס אַ מידה. נאָך אַזאַ ענטפער האָט די מאַמע געשוויגן. ווער וויל זיך עס אַנהייבן מיט אברהם אָבינו?

צומאָרגנס איז מיין טאַטע אין דאָרף נישט געגאַנגען. קודם כל פלעגט ער פֿאַרטאָג זיך אַריינכאָפּן אין בית־מדרש, אָפּזאָגן אַ פאָר קאָפּיטלעך תהליב און אָפּדאַוונען בציבור. געקומען אהיים, פלעגט ער אויף גיך אָפּעסן און אַוועקטראָגן די סחורה, דערנאָך פלעגט ער זיך אַרויסלאָזן איבערן שטעטל. כדי צונויפמאָכן ביי די חסידים אַ פאָר גילדן פאָרן רבין, רב יאַנקעלע; ווייל דאָבערשטיק נאָכן מאַרק־טאָג דאָרף מען אַוועקטראָגן אין שכנותדיקן שטעטל, לאָסקאָרעוו, ווו דער רבי זאָל לעבן ווויינט, דעם וועכנטלעכן געהאַלט מיט אַ קעוול אָלס צולייג.

לאָסקאָרעוו איז נישט איבעריק וויים, בסך הכל אַ זעקס ווייאָרסט און לאָזן זיך גיין אהין מוז מען, וועז עס איז נאָך גרויסער טאָג מחמת מען מוז באַווייזן צו קומען צום רבין צו מנחה־מעריב.

צונויפגענומען פֿאָרן רבי בלייבט נאָך צייט צו לערנען עברי מיט אַ פאָר יינגלעך פון אַרעמע בעלי־בתים, וואָס פלעגן צוזאָגן דעם טאָטן שכר־לימוד, אָבער קיינמאָל נישט געהאַלטן וואָרט. די מאַמע, אַן אַנגעווייטיקטע צוליב

דער קאַרגער פרנסה. פלעגט פאַרוואַרפן דעם טאַטן פֿאַרוואָס ער „רייסט דאָס האַלדז" בחינום. דער טאַטע פלעגט דאַרויף ענטפערן, אַז דאָס יינגל איז נעבעך נישט שולדיק. וואָס זיין פאַטער איז אַ קבצן און האָט נישט צו באַצאָלן און אַז גאָטס חורה פֿאַרקויפט זיך ממילא נישט פֿאַר געלט. דערביי פלעגט ער גוטמוטיק קוקן דער מאַמע אין די אויגן און שמייכלען. די מאַמע פלעגט זיך פֿאַרלירן. אַראָפלאָזן די אויגן און שווייגן.

גאַנץ אָפט האָט געטראָפן, אַז אין אַ פרייטיק, אין דער צייט פון שחרית, איז משה דער שניידער צוגעגאַנגען צום טאַטן און שטילערהייט אים אײַנגעוויזט אין אויער. „רב יאָסל, כ׳האָב נישט אויף שבת". דער טאַטע איז געקומען פון בית־מדרש, נישט באַוויזן אָפילו צו כאָפן עפעס אין מויל אַריין, גענומען אַ קוישל אין דער האַנט און זיך געלאָזט צו דער טיר. וועז די מאַמע האָט אַ פֿאַרוונדערטע געפרווט איינהאַלטן דעם טאַטן און אים געפרעגט ווהין ער אײַלט זיך אַזוי פֿאַרן איבערבייס, האָט דער טאַטע געענטפערט, אַז מען דאַרף פֿאַר אַ יידן צונויפֿנעמען אויף שבת.

היתכן — זאָגט די מאַמע — און דו אַליין, יאָסל, האָסט שוין אויף שבת? האָט דער טאַטע רואיק געענטפערט: מיר אַליין וועט מסתמא דער רבונו׳ של עולם העלפן אבער אַז אַ יידּ, אַ טאַטע פון קינדער זאָגט, אַז ער האָט נישט אויף שבת, איז אַ גרויסע עבירה אים צו לאָזן חלילה אַ הונגעריקן. איך האָב — זאָגט דער טאַטע — אַ גרויסע זכיה צו זיין דעם רבונו של עולמס שליח. אַוועקשאַרנדיק ווייך די מאַמע, איז ער אַרויסגעגאַנגען. די מאַמע פלעגט בלייבן שטיין, לאַנג אַנגעקוקט דעם טאַטן און צום סוף מיט אַ קרעכץ אַפּגעטראָטן אים דעם וועג.

שבת פֿלעגט דער טאַטע זיך אינגאַנצן אָפּגעבן דער נשמה יתירה. זייענדיק אַ מיטגליד אין חברה תהלים, פלעגט ער אין ווינטערדיקע, פראָסטיקע שבת פֿארטאָגן זיך אויפהייבן און זיך לאָזן איבערן שטעטל כמעט פון הויז צו הויז, שטיל אַנקלאָפן אין די לאָדנס און רופן צו תהלים. יידן פֿלעגן נישט גערן ענטפערן פון אונטער די וואַרעמע פערענעס אויפן רוף פון זלידנעם וועקער. אַבער סוף סוף פלעגן זיך צוזאַמענקומען אַ פאָר צענדליק האַלבֿפֿאַרשלאָפענע. גענעצנדיקע יידן און מען האָט אין דער האַלב פינצטערער שול גענומען זאָגן תהלים. א צופֿרידענער איז דער טאַטע געקומען אהיים פון בית־מדרש, מיר שטיל אויפגעוועקט, געהייסן מיר מיט אַ ווונק צו נעמען

דעם טלית מיטן סידורל (און נישט אויפוועקן די מאמע) און אַ קוש טאַנדיק די מזוזה האָט ער זיך אַוועקגעלאָזט מיט מיר אין שול צום שבתדיקן דאוונען.

* *
*

אין די שפעטערדיקע יאָרן, וועו דער טאַטע איז שוין היפש אריבער די זעכציקער און די כוחות האָבן אים שוין מער נישט געדינט צו שלעפּן פון די ווייטע דערפער די קוישן אייער אויף די אַקסלען, האָט ער זיך געגומען צו אַנדערע מלאכות. קודם כל האָט ער אויסגעבריטערט דאָס מלמדות. אייניקע בעלי־בתים האָבן אויך געשיקט צו רב יאָסלען זייערע טעכטער, אַז זיי זאָלן לערנען דאוונען. נישט קאַנענדיק זיך דאָך אָפּגעווינען פון גיין אין דאָרף פלעגן מיינע טאַטע־מאַמע אין די פּאַרטאָגן זיך אוועקלאָזן צו די נאָענטע פויערים מיט ליידיקע קאָנען און ברענגען מילך פאַר די שטעטלדיקע בעלי־בית׳טעס. אין די נעכט פלעגט מיין טאַטע מאַכן ראָשטשינעס און פּאַרקנעטן טייג ביי רב מאַטיס בעקער אַדער גאָר אָפּלאָדעווען אַ פורל זאָלץ און דערפאַר פלעגט ער ברענגען אַהיים אַ גרויסן ראָזוועגעם ברויט.

היות ווי דאָס אַלץ איז נאָך געווען ווייניק צו באָשפייזן דאָס הויזגעזינט, פלעגט דער טאַטע אין די ערב פּסחן זיך פּאַרוואָנדלען אין אַ וויסער אוֹן פאַר נישט קיין גרויסן לוין פלעגט ער אויסקאלכן אַרעמע שטיבלעך לכבוד יום־טוב. אַ פאַר טעג פאַר פסח, וועו דאָס שטעטל האָט געפיבערט מיט מצות־באָקן, האָט מיין טאַטע זיך געשטעלט אַרבעטן אָלס קנעטער פאַר די מצות, אַדער אָלס רעדלער, און אַזוי אַרום פאַרדינען אַ קויש מצות אויף יום־טוב.

די מאַמע פלעגט טיילמאָל גוטמוטיק חוזקן פונעם טאַטן זאָגנדיק צו אים: „יאָסעלע, אַ סך מלאכות און ווייניק ברכות". זי האָט הפנים געהאַט דערצו אַ גרונט, ווייל נישט איין מאָל פלעגן מיר זיך לייגן שלאָפן הונגעריקע. די מאַמע האָט זיך באַמיט מיט אָלע כוחות צונויפצושטוקעווען אַ שטיקל ברויט מיט פאַרזיסטע ציקאָריע צו וועטשערע. גאָנץ אָפט האָבן די פאַר שטיקלעך צוקער נישט געקלעקט פאַרן גאָנצן הויזגעזינט. האָט די מאַמע איר גלעזל ציקאָריע נישט פאַרזיסט מיטן תירוץ, אַז זי האָט פיינט זיס...

עס דערמאָנט זיך מיר אַ פרייטיק, דוכט זיך, אַז עס איז געווען אין האַרבסט, ווייל אין שטוב איז געווען קאַלט, אַזוי ווי אויפן געמיט. אין אייוון איז געווען פינצטער, קיין סימן פון פייער. קיין טעפּ זענען אויף די פייערקעס

נישט געשטאַנען. ס׳איז געווען אַרום 10 פרי. אַן אַנדערש מאָל זענען די פיש שוין געשטאַנען אָפגעקאָכטע, דאָס קעלבערנע יאָיכעלע האָט פריילעך געזאַנגן, די מאַמע האָט געגרייט דעם טשאָלנט מיטן קוגל אין ערדענעם טאָפּ.

איצט אַבער איז שטיל שא. נישטאָ קיין סימן פון דעם אַלעם. די טעפּ שטייען קאַלטע, פֿאַרשעמטע פאַרוקט אין א ווינקל. די מאַמע דרייט זיך אַ פאַרלוירענע נעבן די שוואַרצע לייַדיקע טעפּ. זי פרובירט אונטערהייצן דעם אויוון גלאָט אַזוי. אַן שום צוועק, בלויז פון געווינהייט. זי בויגט זיך צו צו דער עפענונג פון דער הרובע און הייבט אַן אַהין אַריינבלאָזן מיט כעס. ווי אויף צו להכעיס וויל זיך דער אויוון נישט אָנצינדן. פלוצים דרייט זי זיך אויס און גיט א פרעג דעם טאַטן:

— נו, יאָסעלע, וואָס וועט זיין מיט שבת?

דער טאַטע, וואָס איז געווען פֿאַרנומען מיט איבערקוקן דאָס קאָסע־בוך פון רבין רב יאַנקעלע, ענטפערט געלאַסן: „זאָרג נישט, חיה, גאָט וועט העלפן עס וועט, אם ירצה השם, זיין אויף שבת".

די מאַמע קוקט לאַנג אויפן טאַטן, וויל ווייזט אויס ארויסרעדן די אַנגע־זאַמלטע פאַרביטערונג אויף איר האַרצן. אַבער לאָזט זיך שאַרף אַראָפּ צו דער עפענונג פון אויוון און נעמט ווייטער שטאַרק בלאָזן אין טליענדיקן פייער. ביסלעכווייז צעברענט זיך דאָס פייער אין דער הרובע. א שווייגנדיקע שטעלט זיך די מאַמע אויף. פֿילט אַן א פאַר טעפּ מיט וואָסער. שטעלט זיי אַוועק אויף די ברענענדיקע פייערקעס און אַליין זעצט זי זיך צו מיט פאַרליבטע הענט אויפן בעט. איך קוק זיך צו פון דער זייט אויפן אומגעדולדיקן זיצן פון דער מאַמען, אויפן מכלומרשטן רואיקן בלעטערן דאָס קאָסע־בוך פון טאַטן און פיל, אַז עפּעס מוז דאָ געשען.

ענדלעך פלאַצט ביי דער מאַמען דאָס געדולד: „ס׳איז דאָך שוין באַלד ליכט־צינדן, ווי לאַנג קאָן מען דאָס וואַרטן מיטן שבת־מאַכן? יאָסעלע!", פאַרוואָס שווייגסטו?"

דער טאַטע האָט צוגעמאַכט דאָס קאָסע בוך. צוגעגאַנגען צו דער מאַמען און זיך ביי איר פֿשוט געבעטן: „חיה, פאַרוואָס זאָלסטו נישט האָבן קיין בטחון אין דעם, וואָס לעבט אייביק? זעסט דאָך, אַז עס איז נאָך גרויסער טאָג. דער רבונו של עולם דאַרף דען האָבן א סך צייט אויף צו שיקן הילף? וועסט זען. עס וועט זיין אויף שבת...

עס איז פֿאַרביי נאָך אַ שטיקל צייט. די מאַמע האָט מער קיין טענות נישט געהאַט צום טאַטן. זי האָט זיך אויפגעהויבן פון אָרט, צוגעגאַנגען צום ווינקל פון שטוב, געגומען דעם בעזעם אין דער האַנט און לוידנשאַפטלער אַנגעהויבן קערן די פֿאַדלאַגע. די מאַמע האָט געקערט און דער טאַטע איז אַ שווייגנדיקער געשטאַנען נעבן פֿענצטער און אַרויסגעקוקט. צי האָט ער געקוקט אין הימל אַריין און געוואָרט פון דאָרט הילף, אדער האָט ער געזוכט הילף פון עמיצן אַנדערש?

פלוצים האָט מען דערהערט פון דרויסן עמיצן שרייען: „רב יאָסל! רב יאָסל! קום אַראָפּ, וועסט העלפן אויסלאָדן אַ וואָגן זאַלץ". דאָס האָט מאַטיס דער בעקער אים געפֿונען.

דער טאַטע האָט זיך אויפֿגעריסן, ווי פון חלום, און אַ שטראַלנדיקער זיך אויסגעדרייט צו דער מאַמען: „נו. חיה, כ'האָב דיר געזאָגט, אַז ס'איז נאָך נישט נאַכט".

קיין פיש און פלייש האָבן מיר טאַקע דעם שבת נישט געהאט. אָבער הונגעריקע זענען מיר נישט געבליבן, ווייל מיין טאַטע האָט אהיימגעבראַכט פון מאַטיס בעקער אַ גרויסן ראָזעווענעם ברויט.

פּסח גוטמאַרק

משה וועלוול בריף (ישראל)

אונדזערע סאבאלעווער יידישע לערער

א מצבה

בעתן וועלט־קריג 1914־1918 האבן די קינדער פון דער ארעמער יידישער באפעלקערונג אין סאבאלעוו זיך געפונען ממש אויף דער גאס. הונגע־ריקע, אן ברויט און אויך אן דערציאונג. זיי זענען געוואקסן אויף הפקר, אן א שולע, אן קיין שום לימוד, קאנדידאטן אויף אנאלפאבעטן. זייערע עלטערן האבן זיך נישט געקענט דערלויבן צו צאלן שכר־לימוד א פריוואטן לערער. בלויז קינדער פון פארמעגלעכע עלטערן האבן געהאט פריוואטע לערער.

אין שטעטל איז אבער געווען אן אויסגעצייכנטע יוגנט, אידעאליסטישע בחורים און מיידלעך פון בעלי־ביתישע היימען, וועלכע האבן נישט געקענט צוזען, ווי די ארעמע קינדער האדעווען זיך אויף דער גאס און זיי האבן באשלאסן עפעס צו טאן פאר זיי. געווען איז עס אין 1918, ווי נאר פוילן איז געווארן א זעלבסטשטענדיקע מדינה. די יונגעלייט האבן צונויפגעזאמלט מיטלען און האבן ארגאניזירט אין קליינעם לאקאל פון דער סאבאלעווער ביבליאטעק א פרימיטיווע שולע פאר אלע ארעמע יינגלעך און מיידלער פון סאבאלעוו. די לערער זענען געווען די יוגנטלעכע אליין, טאקע אן דיפ־לאמען, אן פעדאגאגישער צוגרייטונג. אבער מיט א גוטן ווילן און מיט גוטע ערלעכע כוונות, זיי האבן געלערנט די קינדער שרייבן יידיש און העברעאיש. לייענען און רעכענען. זיי האבן אפילו פון זייערע אייגענע קעשענעס פאר־טיילט העפטן, ביכלעך און פעדער . זייער התלהבות און איבערגעגעבנקייט פאר זייער ארבעט מיט די קינדער פון שטעטל איז געווען ממש אומבאשרייב־

ערשטע רייע אויבן, פון רעכטס אויף לינקס: לייבל סעקולא, אסתר בראָמבערג, לאה סעקולאָ, זישע
זילבערשטיין, ליבער. 2־טע רייע: לייבל גאָלדשטיין, מלכה סעקולאָ, בנימין גאָלדשטיין,
רויזע סעקולאָ פרוי פון יחיאל לערנער פון זשעלעכאָוו, משה סעקולאָ;
3־טע רייע לייבעלע מינקאָווסקי, נחמה צוקערמאַן, שלמה וואָרמאַן, יצחקל גאָלדשטיין.

לעך. נישט איינער פון אונדז האָט זיי צו פֿאַרדאַנקען דאָס קענען שרייבן אוו לייענען.

זיי זענען כמעט אַלע אומגעקומען פון די הענט פֿון די דייטשע רוצחים ימח שמם און זאָל מיר דעריבער דערלויבט זיין צו דערמאָנען זייערע נעמען. די ברידער לייבל און בנימין גאָלדשטיין, מלכה סעקולע (שפעטער בנימין גאָלדשטיינס פרוי). לייבל גאָלדשטיין מיט זיין פרוי און קינדער זענען שפּעטער אומגעקומען אין סאָבאָלעוו. בנימין איז דעפּאַרטירט געוואָרן פון פֿאַריז און אומגעקומען אין אוישוויץ, זיין פֿרוי מלכה איז באגאנגען זעלבסטמאָרד. אברהם מיקאָווסקי און לייבעלע מיקאָווסקי, ביידע אומגעקומען אין סאָבאָלעוו. רויזע סעקולע (די פרוי פון יחיאל לערער, א שרייבער) איז אומגעקומען אין סאָבאָלעוו. יחיאל סעקולע מיט זיין פרוי טשיפּעלע וואָרמאָן און צדוק גרינהויז, אויך אומגעקומען.

איך דערמאָן מיט יראת הכבוד די נעמען פון די דאָזיקע יונגע מענטשן, וואָס האָבן פרייוויליק געשאָפן די ערשטע יידישע פּאָלקס־שולע אין לאָקאָל פון דער י. ל. פּרץ - ביבליאָטעק און זענען אַליין געווען די לערער. די שולע האָט עקזיסטירט פון 1918 ביז 1920, ביזן אויסברוך פון דער פּוילישׂ־באָל־שעוויסטישער מלחמה.

זייער איבערגעבנקייט פאָר די קינדער איז געווען אין לשער. זיי האָבן אויך געהאָט אַ טיף מענטשלעכע באציאונג צו די קינדער פון דער שולע. אין איך אַליין בין דערפאָר דער בעסטערבאוויזן. ווינטער 1919 האָב איך נישט געהאָט קיין שיך און נישט געקענט גיין אין שולע. לייבעלע מינקאָווסקי און מלכה סעקולע זענען געקומען צו אונדז אין שטוב, כדי מיך צו לערנען און נאָר א דאַנק דער גרופּע יונגעלייט פון סאָבאָלעוו קען איך, און מיט מיר נאָך אַנדערע, לייענען און שרייבן.

כבוד זייער הילקן אַנדענק!

אסתר בריף, טאכטער פון משה־וועלוול בריף, געבוירן אין 1930
אומגעקומען אין 1942 אין וואַרשעווער געטאָ

די מגילה
פון
חורבן לאסקאזשעוו

ראובן בן־שם

לאסקאושעוו אין די ערשטע טעג פון קריג

אויסצוגן פון בוך „פוילן ברענט...“ ארויסגעגעבן דורכן „צענטראל־פארבאנד פון פוילישע יידן אין אַרגענטינע“ — בוענאס איירעס, 1960 — תש״ך, 354 זייטן.

אין די ערשטע צוויי קאַפּיטלען פון בוך שילדערט דער שריפטשטעלער ראובן בן־שם זיינע איבערלעבונגען אין טאָג, וועו די היטלעריסטישע חיילות האָבן באַפאַלן די פוילישע הויפטשטאָט, און אין די שפּעטערדיקע טעג פון אַנהויב פון צווייטן וועלט־קריג אין פוילן.

אַן עד־ראיה פון דער אכזריותדיקער דייטשער אינוואזיע אויף פוילן. פון שענדלעכן פאַראַט פון די פוילישע פאַליטישע און מיליטערישע פירער, וועלכע זענען אַנטלאָפן אוו איבערגעלאָזן זייער פאַלק און לאַנד אויף הפקר, שילדערט ראובן בן־שם דעם יסורים־וועג, וועלכן ער האָט צוזאַמען מיט זיין משפּחה דורכגעמאַכט ביים אַנטלויפן פון דער ברענענדיקער וואַרשע אין דער ריכטונג פון מזרח. אויפן וועג פון פּיין און בלוט האָט דער גורל אים פאַרפירט קיין לאַסקאָזשעוו, ווו ער איז געבליבן בערך אַ חודש צייט, דעם ערשטן חודש פון חורבן פון פוילישן יידנטום.

דער אויסצוג, וועלכן מיר פאַרעפנטלעכן, הויבט זיך אָן אין דריטן קאַפּיטל, וואָס טראַגט דעם נאָמען „אָן פירער“. די משפּחה פון מחבר און די משפּחה פון ד״ר אַלטער, דעם דירעקטאָר פון דער וואַרשעווער „חחכמוני“־ גימנאַזיע. געפינען זיך אין צוג, אפשר אין לעצטן צוג, מיט וועלכן מענטשן

אַנטלויפן פון וואַרשע. דער צוג שטעלט זיך אַפּ אויף דער סטאַנציע רודאַ טאַלובסקאַ. דייטשע אַוויאַנען פליען אַן און באַמבאַרדירן דעם צוג, וועלכער רייסט זיך אויף צוזאַמען מיט די פאַסאַזשירן, די צווייי משפחות ראַטעווען זיך דורך א נס.

* *
*

...מיר זענען דערלאַפן צום דאַרף.

מיר האָבן זיך געלאָזט גיין פון פויער צו פויער, געבעטן זיי זאָלן שפּאַנען די פערד און פאָרן מיט אונדז קיין לובלין. פון לובלין וועלן מיר ווייטער זוכן א וועג וווּ ס'וועט זיך לאָזן. איצט איז אונדז שוין נישט געווען קיין חילוק, דרום, מזרח, אַבי אַוועק.

די צוויי פרימאַרגנס, דער נעכטיקער און דער עיקר דער היינטיקער. האָבן איבערגעדרייט אונדזערע קעפּ און פלענער, איבערגעחשבונט דעם מוח און זיין אַרבעט.

דער פחד פון די פויערים איז איצט, נאָכדעם ווי זיי האָבן געזען די באַז פליען אין דער לופטן, געווען זייער גרויס. די שרעק פאָרן פאָרן ווייט, ביז לובלין, איז געוואָרן נאָך גרעסער עפּעס האָבן זיי געהערט ווענן דעם לובלינער שאָסיי און זיינע סכנות.

די סומע אַבער וואָס מיר האָבן אַנגעבאָטן. איז געווען גרעסער פון ביידע. אַנטלויפן און נעלט. די צוויי אַלטע יידישע כלי-זין, האָבן איצט זיך פאַרבונדן צו ראַטעווען צוויי יידישע משפחות.

מיר האָבן נאָך געקויפט אַ פאָר פלעשער מילך און פלוימען, וואָס מיר האָבן געקריגן ביי די פויערים. געזעטיקט דערמיט די קינדער און זיך און קעגן אַלע קלוגע געזעצן פון דער מעדיצין. זיך געפילט זייער גוט און געשמאַרקט.

דאָס פערדל, כאַטש אַ פעסטס, אַ פּולס, איז נישט געווען בכוח צו שלעפּן די ניין פאַסאַזשירן. מיר, די צוויי מענער, די שטאַטישע, זענען נאָך דערצו געווען פון גאַנץ הויכער וואָג און גאָר באַטייטיקן פאַרנעם. די צוויי פרויען זענען געזעסן מיט די דריי קינדערלעך צוגעטוליעט צו זיך און געזוכט צו מאַכן אַ גוטן פּלאַץ פאָר זיי. דער פויערישער באַלעגאַלע האָט קענטיק מורא געהאַט צו פארן אַליין און האָט מיטגענומען זיין זון מיט זיך. די צוויי שטאַטישע טאַטעס

האבן דעריבער באשלאסן צו העלפן דעם פערד און נאכנעגאנגען צופוס דעם פערד און וואגן.

צוקומענדיק צו די באן־רעלסן האבן מיר דערהערט ווידער א געריש פון א לויפנדיקער באן, אייזער מיר האבן נאך געקלערט וואס צו טאן, איז אנגע־לאפן א מיליטערישע באן. דאכט זיך די זעלבע וואס איז געשטאנען אין פולאווע. און איבער אים פליט זיך רויק, כמעט אן איבעריקן גערויש אי אראפלאן. מיר האבן אים באלד דערקענט, אז ס׳איז א דייטשער מיטן האקנ־קרייץ ביי די זייטן און אויפן רודער צעבלישטשעט ווי ניי און שטעכט די אויגן מיט שפיזן פון פחד און טויט.

איבערגעשראקענע האבן מיר געלאזט שטיין דעם וואגן מיטן פערד אין מיטן וועג און געלאפן, ווי געיאגט פון א שד, זיך באהאלטן אין וואלד אריין — איבערווארטן די סכנה. אין וואלד האט געהערשט א טיפע, סתדותדיקע שטילקייט. שמעקעדיקע ריחות פון ביימער און פרייער נאטור האבן זיך אריינ־געריסן צו אונדז אין די הערצער, געגלעט און גערופן. ס׳איז אונדז אפילו געקומען אויפן געדאנק צו בלייבן אין וואלד און זוכן דורך דאנען א וועג.

דער פויער איז געלאפן זוכן זיין פערד־און־וואגן, וואס ער האט געלאזט אויף הפקר. מיט שווערער מי האט ער זיין אבידה געפאקט. אויך דאס פערד האט זיך, אפנים, דערשראקן פארן אראפלאן און איז אוועק גאר, גאר ווייט. מיר האבן נישט געהאט ווו זיך אוועקצוזעצן. אין וואלד איז אלץ געווען פייכט און נאס. די קינדער זענען שוין געווארן אויפסנייי הונגעריק.

בלית ברירה זענען מיר צוריקגעגאנגען צו אונדזער וועגעלע און גע־פרווט איבערצייגן דעם פויער, ער זאל מיט אונדז פארן דורכן וואלד.

אמת. אין וואלד איז נישטא קיין וועג, דער וועג איז א סך וויייטער פון דאנען. וועלן מיר דעריבער גיין דורכן וואלד, נאענט פון טראקט און דער וואגן וועט גיין מיטן טראקט. די קינדער און געפעק וועלן ליגן אויפן וואגן און פון צייט־צו־צייט וועלן מיר זיך צוזאמענטרעפן.

אזוי וועט דעם פערד זיין לייכטער און מיר וועלן שנעלער אנקומען.

א צוגאב־מטבע האט אויסגעפועלט דאס אננעמען דעם פלאן און דער פויער איז אריינגעפארן אין וואלד מיט די וועגן, וואס ער האט געקענט.

פלוצלונג זענען אויסגעוואקסן ווי פון אונטער דער ערד צוויי פוילישע פאליציאנטן, מיט באגנעטן אויף די ביקסן, אנגעשטעלט קעגן אונדז און בא־פוילן צו בלייבן שטיין.

דער פּוילישער אַדלער האָט געקיניגט אויף די היטלען און אַרעמס פון די צוויי פֿאַליציי־לייט. דער טונקל־גראָאַטענער פֿאַליציי־מונדיר האָט אויסגעזען אַזוי פייערלעך, אַזוי יום־טובדיק. אַזוי זיכער, אַז מיר האָבן זיך געווישט די אויגן און נישט געגלייבט דעם אייגענעם בליק.

איז דאָס מעגלעך? אַ פּאָר קליינע קילאָמעטער פון דאָנען צעזעצט מען פּוילישע באָנען. פּוילישע בירגער ווערן צעריסן אויף שטיקער, דייטשע אַראָפּלאָנען פליען אויף פּוילנס הימלען ווי ביי זיך אין דער היים. די פּוילישע פירער זענען אַנטלאָפֿן. פּוילנס הויפּטשטאָט איז שוין היינט מסתמא אין דייטשע הענט, די פּוילישע אַרמיי צעפֿאַלט זיך. אַדער איז זיך שוין צעפֿאַלן, אוּן דאָ. אין אַ פּוילישן וואַלד, הערשט פּוילישע רעכט, פּוילישע מאַכט, פּוילישׂ פֿאָלק, פּוילישע היטער, היטער פֿון פּוילנס זעלבסטשטענדיקייט.

כאָטש מיר האָבן אַ ביסל מורא געהאַט. ווער ווייסט צו די פֿאַפּירן אונדזערע ווערן זיין גוט פֿאַר די פֿאַליציאַנטן, אויסער דעם האָבן איך דאָך שוין נישט געהאַט מיינע פאַפּירן. מ׳האָט זיי מיר צוגענומען אויפן הויפּט־באָנהאָף אין וואַרשע נאָך אייערנעכטן, האָבן מיר פונדעסטוועגן דערפילט אַן אינערלעכע סאַטיספאַקציע.

הייסט עס, אַז דער רוצח איז נישט דער מושל איבער פּוילן .פּוילישע זין האָלטן נאָך דעם גורל פון פּוילן אין זייערע יונגע, באַוואָפנטע הענט, איז נאָך דער פּוילישער אַדלער באַלעבאָס דאָ און ער וועט נאָך אויסשפרייטן זיינע פליגלען צו פֿאַרטיידיקן זיינע קינדער.

אַלטערס פאַפּירן זענען געווען גוט. דאָס פּוילישׂ רעדן פון די קינדער און פון אַלע ווי אויך די אמתע פּרייד פון אונדז אַלעמען האָט די יונגע פּאָליציאַנטן פֿאַרשאַפֿט אַ נחת־רוח. זיי האָבן נישט קוועסטיאָנירט דאָס פּעלן פון מיינע פאַפּירן אוּן אונדז ממש געדאַנקט.

אַלטער האָט מכבד געווען די יונגע היטער מיט בראָנפן אוּן קיכעלעך, וואָס ער האָט מיטגענומען אין וועג אַריין אויף אַ קידוש, אויב מע וועט דאָרפן.

אין אַ פּוילישן וואַלד, נאָענט. אַזוי נאָענט צו דער אַליין־הערשאַפט פון דער דייטשער. שרעקלעכער מאַכט, פֿון דער גוואַלטיקער מלחמה־מאַשׂיו פון שונא, — האָבן יידן אוּן פֿאַלאָקן געפֿראָווען אַ סעודה.

מ׳האָט געהערט ווייטע דעטאָנאַציעס, געפילט דעם אומרו אוּן ציטער אין דער לופט. די אַלטע, פעסטע וואַלד־ביימער, דער דעמב אוּן דער קליאָן, דער פעסטער בוק אוּן די צאַרטע סאסנעס, האָבן אַלץ ווי איינגעשלונגען אין זיך

און עס אויסגעמישט מיט קילער האַרבסט־זאַפט און שיינער פּוילישער האַרבסטיק־גאָלדיקער פּאַנאַראַמע פֿון פּראַכט־קאָלירן.

די פּאָליציאַנטן האָבן אונדז געוואָרנט נישט צו פֿאָרן מיטן לובלינער שליאַך, ווייל דאָרט איז איין גרויסע שעכטיאטקע. דער דייטש האָט בכיוון אַרויסגענאָרט די יוגנט פון וואַרשע, ער זאָל זי קאָנען אויסהרגענען אויפֿן וועג. יעדער שריט און טריט אויפן שליאַך ברענגט אומגליק און אומקום.

איבערגעשראָקן און פֿאַרצווייפלט פון די טרויעריקע אינפֿארמאַציעס האָבן מיר זיך פֿאָרט געלאָזט פֿאָרן מיט אונדזערע פּרויען און קינדער איז דער ריכטונג פון לובלינער שליאַך.

פֿאָר אונדז איז קיין אָנדערער וועג מער נישט פֿאראַן. אמת, דאָ. איז וואָלד, הערשט פוילן. אמת דער וואָלד וועט נישט פֿאראַטן, אָבער מיר געהערן שוין נישט דעם וואָלד.

צוקומענדיק נענטער צום שליאַך האָבן מיר אָנגעהויבן הערן אָפּטע דעטאָנאַציעס, שטאַרקע און שוואַכע, און מייסטנס שיסעריי פון מאשין־געווער.

אָלע מאָל האָט זיך דערטראָגן צו אונדזערע אויערן דאָס יאָגן און טרובען פון אויטאָמאָבילן און מאָטאָציקלען; שיסעריין, געשרייען, קולות וווילדע, אָ מאָדנע פיבערדיק יאָגן.

אויפגעהויבן די הענט צו גאָט אין אַן ערלעכער תפילה, האָט ד״ר אָלטער געוואָגט די פסוקים:

— בידך אפקיד רוחי. לישועתך קויתי יי הפעם, איך גיב זיך דיר איבער אין דיינע הענט...

מיר זענען אָרויס פון וואָלד צום אָפענעם שליאַך צו.

אָפּגעפֿאָרן אָ קילאָמעטער־אָנדערהאַלבן זייטיקן וועג, צוגעקומען צום לובלינער שאָסיי — האָט זיך פֿאָר אונז פלוצלונג אויפגעעפנט דער גיהנום אַליין.

פון הינטן, פון פֿאָרנט, פון די זייטן זענען געלאָפן מענטשן ווי געיאָגטע, ווי אונטערגעשאָסענע; ס׳זענען געפֿלויגן אויטאָס, מאָטאָציקלען זענען געשפרונגען, אויטאָבוסן האָבן זיך געוואָרפן, זיך געגליטשט. באַהאלטן לעבן דעם שאָסיי האָט מען געזען, פוסגייער, יונגע, געזונטע מענטשן.

ווי פון אונטער דער ערד איז געקומען אָ וואַקס אויס איין אַראָפלאָן. אָלע האָבן אָנגעהויבן אין טויט־שרעק צו יאָגן אין אָלע זייטן — ווייט אַוועק פון שאָסיי און ווי אַ הילכיק געלעכטער הערט זיך געטראָגן אין דער לופטן אַ באַמבע, איינע. צוויי און דער אַראָפלאָן האָט זיך אָנגעהויבן נאָכיאָגן נאָך

יעדן איינעם. נאָך יעדער גרופקעלע. זיך אַראָפגעלאָזט גאָר נידעריק און גע־שאָסן מיט מאַשין־געווער דירעקט, אָן אויפהער.

— טראַ־טאַ־טאַ־טאַ. טראַ־טאַ־טאַ־טאַ! — האָט עס געהאַלטן אין איין זעצן.

אַריין צווישן אַ קופּע שטיינער, דעם פערד־און־וואָגן איבערגעלאָזט אויפן שאָסיי — זענען מיר, די נייַן פאַרערס פון רודע געלעגן אין איין ציטערניש. בונקט האָט דער אַראָפלאָן נאָכגעיאָגט אַ גרופּע פון דער צווייטער זייט שאָסיי. דאָס נישט־מענטשלעכע אַנטלויפן פון יענע איז געווען אַזוי פחדימדיק, אַז אַלע האָבן זיך כמעט צעווייניט. די אויסטערלישע סצענע פון צעוואַרפענע הענט, אין קאַנוולסיע־צאַפל־שפרינגנדיקע פּיס פון דער גרופּע אַנטלויפערס, וואָס דער אַראָפלאָן האָט פאַרפאָלגט, האָט ווי געשניטן מיט פחד־מעסערס די אויגן און דעם קאָפּ. הינטער דער גרופּע איז פאַמעלעך געפלויגן דער אַראָפלאָן און געשאָסן. איינער, צווויי, דריי, זענען שוין געפאַלן אויף קיינמאָל־מער־נישט־אויפצושטיין. דער אַראָפלאָן איז אוועק, געמאַכט אַ קרייז און צוריקגעקומען זיי ווייטער יאָגן. זיי זענען געפאַלן צו דער ערד. זיך געוואָלט איינגראָבן אין איר, ער האָט זיך ווידער אַראָפגעלאָזט און געשאָסן. צולעצט זיך אויפגעהויבן און געוואָרפן אויף זיי אַ באָמבע.

פלוצלונג האָט זיך דער אַראָפלאָן געגעבן אַ דריי אויס אין אונדזער זייט אריין און שוין, שוין געוואָלט זיך ווֶען אין אונדזער זייט נאָר עמעצן אפשר נאָך אונדז.

ס'האָט אונדזע געגעבן אַזאַ האַמער אין קאָפּ אריין, אַז מיר האָבן פאַר־לוירן כמעט דאָס באַווּסטזיין און פאָר שרעק זיך נישט געקאָנט רירן פון אָרט.

דאָ האָט עמעצער געגעבן אַ פאָר איינצלנע ביקסנשאָסן. דער אַראָפ־פלאָן האָט זיך אויפגעהויבן און אַוועק. דאָס האָבן עטלעכע פוילישע סאָלדאָטן, פאַרנדיק אויף אַ לאָסט־אויטאָ, געשאָסן אַרויף אין דער לופט.

— צוריק, צוריק אין יואָלד אריין. — האָבן זיך אַלע צעשריגן, פשוט צערעוועט...

די אויגן זענען בייַ אונדז געווען אַזוי אַנגעשטרענגט, אַז מיר זענען ווי בלינדע געפאָלן פון די פּיס. בלאָסקען פון פייער, רויך און בלוט־ריחות האָבן געטלאָגן אין נאָז אריין.

יעדער שריט האָט געשניטן דאָס בלוט. אַרום און אַרום זענען געלעגן מענטשן. טויטע. האַלבטויטע, פאַרוווּנדעטע, צעריסענע. דאָ און דאָרט איז גע־

לעגן א פערד, אַן אויפגעבלאָזנס, מיט די פיס אַרויף אדער אַ פארוווונדיקט, מיט אָפענע, בלוטנדיקע ווונדן.

איבערגעקערטע ורעגענער, אויטאָס, מאַטאַרן מיט די פירערס אונטער זיך אדער דערלעבן, צוזאַמענגעשטויסענע, פון יאגן און וועלן אַנטלויפן זענען געלעגן איבערן שׂאַסיי, שטיקער העלצער, פעק, רענצלעך... איבער אַלעמען איז געשטאַנען אין דער לופט אַ געווייַן, אַ געיאָמער, אַ געשריי. טאַטעס האָבן געשריגן, געופן קינדער, קינדער — טאַטעס. יונגע פרויען וואָס זענען מיטגעלאָפן מיט זייערע מענער, האָבן זיך געריסן ווי נישט־נאָרמאַלע צוריק, צעפלאַנטערטע, צעטומלטע, זיך געבייזערט, געדראָט...

— צוריק, צוריק! האָבן מיר ממש געריפן.

אָבער דער פויער האָט מורא געהאַט צוצוגיין צום פערד מורא געהאַט אויסצודרייען. איך האָב אים דערצו פשוט געצוונגען.

אויסגעדרייט דעם וואָגן, זענען צוגעלאָפן צוויי פאַרשוין און געוואָלט אַרויף, מיט קאַנוווולסיע־פינגער, ווי טרינקענדיקע זיך אַנגעהאַלטן ביים וואגן. מיט פויסטן האָט מען געמוזט אויסקעמפן דעם פלאַץ פאַר אונדזערע צוויי פאַמיליעס.

פון טשאַד און ריח, געשריי און קלעפ, האָט דער פויער פאַרלוירן די אַריענטאַציע און נישט געוווסט וווּ איז דער וועג צוריק.

ער איז אויך געווען דער אייניציקער. אַלע זענען געפלויגן פארויס, צום אויסגעחלומטן, און פאַר אַ סך נישט־דערגאַנגענעם לובלין, וואָס האָט געפירט קיין דרום און קיין מזרח.

דער יונגער זון פונעם פויער האָט גערעטעוועט. די קינדער מיט די פרויען אַרויפגעזעצט אויפן וואָגן, האָט ער געזומען שמייסן דאָס פערד ווילד און האָסטיק, אַז דער פאטער האָט געזומען נאכיאָגן. דראָענדיק אַז ער וועט דעם זון אַוועקלייגן אַ טויטן.

אַ יונג פּאַרל, וואָס איז געפלויגן מיט אַן אויטאָ און ער איז קאַליע געוואָרן, האָבן געוואָלט מיט גוטן און דערנאָך מיט בייזן צווינגען דעם יונגן קריסט ער זאָל מיט זיי פאָרן קיין לובלין. די יונגע מאַמאָ איז אפילו אַרויף אויפן וואָגן און געזומען רייסן די לייצן ביי אים.

מיר האָבן פון דער וויייטנס געזען דעם צעראַנגל און נאָר שנעלער געזומען לויפן, ראָטעוועט, אבער נאָך איידער מיר זענען צוגעקומען, האָבן אונדזערע פרויען, די מאַמעס שוין געהאָט פאַרטריבן די יונגע פרוי מיט איר מאַן.

שוין נאָענט ביים וואַלד האָט געזומען יאָגן אַ נייער אַראָפלאָן, אַ יעגער. אָבער די מאַמעס זענען נישט אַראָפּ פון וואָגן. זיי האָבן געשריגן צום יונגן פויער ער זאָל טרייבן דאָס פערד נאָך גיכער ביז זיי האָבן זיך דערשלאָגן צום וואַלד, אַראָפּגעשפרונגען און אַריין אין וואַלד אַריין.

מיר, די נאָכלויפנדיקע מענער, זענען נאָך צוויי מאָל געלעגן אויף דער ערד, אין די פאָסעס ביים שאָסיי. און ביים „פּוילישן" וועג, וואָס האָט געפירט צום וואַלד, ביז מיר האָבן אָנגעיאָגט און צוגעקומען אַן כוחות און אַן פּיס. אָטעמענדיק און סאָפענדיק אַריין אין וואַלד און אוועקגעפאַלן ווי די סנאָפּעס.

ווידער האָבן מיר דאָ געטראָפן די פאָליציאָנטן.

די יונגע וואָכלייט האָבן זיך פּשוט דערפרייט מיט אונדז. זיי האָבן אונדז איבערגעגעבן, אַז מען דאַרף זיך שטאַרק היטן פאַר דייטשע דיווערסאַנטן, אייגנטלעך געוועזענע פאָלקס-דייטשן, וואָס פאַראָטן איצט זייער פאָטערלאַנד.

אונדזער פויער האָט אין קיין פאַל נישט געוואָלט פאַרן מער, נאָר צוריק אהיים. אונדזערע מטבעות האָבן שוין איצט אויך נישט געהאָלפן.

די איבערגעלעבטע שרעק האָט געווירקט. די טויטשרעק האָט איר אייזער־נע שפראָך. קורץ, שאַרף און באָפעלעריש.

מיר האָבן באָשלאָסן צו קויפן ביי אים זיין פערד־און־וואָגן פאר יעדן פרייז.

נאָכן פאָשען דאָס פערדל, ווען מ׳האָט זיך שוין געהאָט אַ ביסל באַרואיקט, האָט מען געזומען פאַרן אין אַ כמעט פאַרקערטער ריכטונג אין דער זייט צו לאָסקאָזשעוו צו. פון דאָרט וועלן מיר פאַרן ווייטער.

פונעם וואַלד ביזן שטעטל איז דאָ אַ קילאָמעטער פרייער וועג. דאָס פערדל האָט דאָ געזומען יאָגן מיט די ווייבער און קינדער און מיט אונדז — צוויי בכבודיקע מענער, אָנגעטאָן אין לאָנגע מאַנטלען, האָלבע שיך, טראָגן־דיק שפּייז-פּעק אויף די פלייצעס. מיר זענען געפלויגן ווי פייל פון בויגן קוים באַווייזנדיק צו כאָפן דעם אָטעם, זענען מיר אָנגעקומען קיין לאָסקאָזשעוו פרייטיק, דעם 8־טן מלחמה־טאָג אין דער פרי.

— מעגלעך? איז דאָס מעגלעך? — האָבן מיר זיך אַלע ניין געפרעגט איינער דעם צווייטן.

מיר האָבן שוין איבערגעלעבט וואָלד און לובלינער שליאַך, און דאָ?... דאָס שטעטל איז אויפגעשטאָנען פון שלאַף, אזוי פרידלעך, אַזוי רואיק, אזוי שטיל, אַזוי נישט־מלחמהדיק.

מיר, וואס האבן נאך ביז היינט קיינמאל נישט געהערט דעם נאמען פון דאזיקן שטעטל, נישט געהערט פון זיינע גאונים, רבנים, רביים, צדיקים. לומדים, נישט פון זיינע סוחרים, נגידים, גבירים, פאבריקאנטן, אויפטוערס, נישט פון זיינע אנזעצערס, שווינדלערס, ליגנערס נישט פון זיינע יידן, נישט פון זיינע גויים, — מיר זענען געשטאנען און האבן זיך געווישט דעם שוויים פון פנים, געריבן די אויגן פון פארוונדערונג. נישט געפילט, וויפל לייד, פיין און איבערלעבונגען איז אונדז דא באשערט. נישט געקאנט אויף קיין מינוט פארויסזען, אז צוויי ארמייען וועלן פירן א קאמף פאר אט דעם הילצערנעם שטעטעלע, מיט דער איינער לאנגער גאס, קליינעם מארק און די פאר זייטיקע געסלעך.

ערב־שבת אין דער פרי. איבערן שטעטל איז אויסגעגאסן ארעמקייט גמישט מיט יידישן חן, קליינשטעטלדיקייט פארבראקט מיט רעליגיעזקייט, מיט עכטער, נישט געפעלשטער ריינער דורות־אלטער טראדיציע און לעבן־שטייגער.

אנגעקומען אויף דער גארוואלינער גאס, האבן מיר געזען ארויסגיין פון די קליינע הייזקעס מיט די נאך קלענערע גערטנדלעך, הייפלעך און פארקנדלעך יידן און יידעלעך, מיט פיאות און בערד, אין לאנגע קאפאטעס, מיט תפילין־זעקלעך אונטער די ארעמס, גיין דאוונען. עטלעכע ווייבער מיט פאטשיילעס אויף די קעפ זענען ארויס מיט קישלעך איינקויפן.

ערב־שבת.

דערזעענדיק די עגלה מיט דער אפגעמוטשעטער שקאפע און אויף איר א געזומל פרויען מיט קינדער, דערלעבן צוויי באלעבאטישע יידן, דייטשמערישע אינטעליגענטן, אמפערן זיך מיט צוויי גויים, — האט זיך אנגעהויבן דער עולם צוצורוקן נענטער.

אויך פאלאקן זענען ארויסגעקומען פון זייערע הייזקעס וואס האבן זיך געפונען בשכנות. הייזקעס נישט גרעסערע ווי די יידישע, נאר ארום זיי א גרעסערער גארטן, פרייער ערד־שטח.

די יידן האבן באלד געכאפט וועגן וואס דא גייט. און עצות האבן זיך געמומען שיטן פון אלע זייטן.

יעדער איינער — א בקי אין געאגראפיע און סטראטעגיע — האט געבן עצות אויף זיין שטייגער.

— דער עיקר, — האט מען געגעבן צו פארשטיין די נישט־באוווסטזיניקע צוויי דאקטוירים. — דארף מען צוקומען קיין סאבאלעווו, פון דארט איז שוין ממש א שפרונג קיין לובלין.

טענהן די אַנדערע, אַז סאַבאַלעוו איז אַ סכנה, לובלינער טראַקט איז בכלל אַ סכנה. אַזוי האָבן זיי געהערט. כדאי צו פאָרן אַרום־אוֹן־אַרום, צוצוקו־מען קיין מאַטשעיעוויץ. אויסמיידן דעם טראַקט און פֿאַרפֿאָרן פֿון דער זייט קיין לובלין.

קומען די דריטע און ווייזן־אַן, אַז מאַטשעיעוויץ איז נאָך אַ גרעסערע סכנה, ווייל עס ליגט ביי דער ווייסל, און דאָרט פירן זיך די שרעקלעכסטע שלאָכטן, עצהן זיי דעריבער צו פֿאָרן דורך גניעוואַשאָוו.

דאָ איז אויסגעבראָכן אַן אַלגעמיינער וויכוח וועגן דעם מרחק צווישן לאַסקאַזשעוו און גניעוואַשאָוו. אוֹן יידן, וואָס פֿאָרן אַ לעבן לאַנג אויף יאָרידים קיין גניעוואַשאָוו, אוֹן פירן דאָרט עסקים, האָבן זיך געזומען שפּאָרן מיט אזא התלהבות, ווי זיי וואָלטן זיך געאַמפּערט וועגן אַ מהרש"א אָדער אַ שאגת־אריה.

— פון דאָנען קיין גניעוואַשאָוו איז פונקט 72 קילאָמעטער — שרייט איינער אוֹן הייבט־אַן אויסרעכענען אַלע דערפלעך אוֹן פוילישע וועגן וואָס פירן אַהין.

— אַ טעות, ר' מרדכי. אויב שוין יאָ זיין פינקטלעך איז עס 62 קילאָ־מעטער. פשוט, איר האָט אַ ביסל נישט מדקדק געווען.

— געווי 56 מיט א האַלבן — שרייט אַ דריטער, וואָס פֿאַרטיידיקט זיין האַלבן קילאָמעטער מיט אזא געוואַלט, אַז ס'קומט שיער נישט צו קיין געשלעג.

שטייען די צוויי דאָקטוירים ווי פֿארלוירענע, קאָנען נישט קומען צום וואָרט אוֹן ווייסן נישט וואָס צו טאָן.

דעצידירט האָט דער פויער. אויך אים האָבן ארומגערינגלט זיינע פאַלאָקן.

— אַראָפּ! אַראָפּ פון וואָגן! מיר פֿאָרן נישט ווייטער!

איצט איז דאָ אויסגעבראָכן אַ פויליש־יידישער וויכוח.

— גיט אים אין דער יד אַריין — האָבן געעצהט יידן — ער וויל נישט פֿאָרן. די סכנה איז גרויס.

איידער וואָס אוֹן וועז האָט דער פויער געגעבן אַ דריי אויס די פורמאַ־קע אוֹן די שקאָפּע, וואָס האָט זיך שוין היינט אַזוי פיל אָנגעשוויצט, אָנגעהאַ־רעוועט אוֹן אָנגעלאָפן, האָט געזומען יאָגן איבערן וועג... די פרויען אוֹן קינדער האָבן געזומען שרייען אוֹן רופן נאָר הילף.

דאָס שטעטל האָט זיך אַ לאָז־געטאָן נאָכן לויפנדיקן וואָגן. יידן אוֹן קריסטן, אוֹן די דאָקטוירים האָבן שוין געדאַנקט גאָט, אַז זיי האָבן געזען צוריק

לעבן זיך זייערע פרויען מיט די קינדער מיטן רעשט פעקלעך, וואס ס׳איז זיי נאך געבליבן.

איבערגעלאזט די פרויען מיט די קינדער אין ערשטן געשעפט, וואס מ׳האט פאר זיי ספעציעל געעפנט, זענען מיר ביידע, ד״ר אלטער און איך, אוועק באראטן זיך מיטן רב, מיטן מרא־דאתרא. דער רב האט אונדז אויפגענומען אין גרויסן בית־דין־שטיבל. א שלל מיט ספרים. גמרות און פוסקים ארום און ארום. ער האט געהייסן די טאכטער ברענגען טיי מיט צוקער און געזומען קרעכצן, זיפצן אויף זיין גורל, אויפן גורל פון דער שטאט, זיין רבנות און זיינע באלעבאטים.

„עת צרה היא ליעקב וממנה יושע", א צרה קומט אויף יידן און דער רבונו־של־עולם וועט העלפן. „אם השם לא ישמור". אויב דער רבונו־של־עולם וועט נישט העלפן...

ביים רב האבן זיי געטראפן נאך יידן.

ארויסגייענדיק פון דארט האבן זיי באשלאסן צו פארן קיין... פארטשעוו.

— און ווען מיר קאנען פארן קיין פארטשעוו — האבן געטענהט א פאר יידן — און דארט איבערווארטן די מלחמה. פארטשעוו איז א מזלדיק ארט אויך ביי יענער וועלט־מלחמה האט פארטשעוו גאר נישט געליטן, ווייט פון דער באן־ליניע...

— א ברכה פון א גוטן יידן. דער אלטער זכרונו לברכה האט זיי געבענטשט.

די דאקטויריים האבן באשלאסן צו פארן ווהין ס׳וועט זיך לאזן. אבי אוועק פון דאנען. אבער די יידישע באלעגאלעס האבן דערקלערט קאטעגאריש און קלאר אז מע פארט נישט:

— דאס לעבן איז וויכטיקער פון גאלט, אז מע לעבט קאן מען קומען צו גאלט און מיט גאלט שאפן א לעבן קאן מען נישט. מען קאן עס בלויז אמאל אויפהאלטן לענגער — איז געווען די לעבנס־פילאזאפיע פון די פערד־באזיצערס.

זיי האבן דערציילט, אז גאר באנינען זענען אין א טאקסי דורכגעלאפן דורך דער שטאט דער דירעקטאר פון „דזשאינט" און ד״ר שאשקעס. מיט נסים האט מען זיי פארשאפט א מעגלעכקייט ווייטער צו פארן. און מיט דעם האט זיך עס געענדיקט.

מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז מיט אַ גרויסן געלט־אוצר וואָלטן זיי באַוועגט די פערד און זייערע באַלעבאָטים איינצושטעלן דאָס לעבן. ליידער האָט אונדז די מלחמה געטראָפן נישט צוגעגרייט און כאָטש ביידע זענען מיר געווען געגנוג פֿאַרמעגלעך, האָבן מיר אָבער נישט פֿאַרמאָגט קיין גרויס געלט אין אַ געגונדיקער מאָס. מיר האָבן געגומען באַנוצן דעם אויסגעפרווטן יידישן וועג פון יושר, רחמנות, אַז ס׳האָנדלט זיך אין ראַטעווען יידישע נפשות.

— אויב מיר פֿאָרן און וועלן איינשטעלן אונדזער לעבן און דאָס לעבן פון אונדזערע משפחות קאָנט איר דאָס אויך טאָן — האָבן מיר געטענהט מיט די באַלעגאָלעס.

— איר מוזט — זענען זיי באַשטאָנען אויף זייערס — און מיר נישט.

ביז ס׳איז געבוירן געוואָרן דער ספק אין די מוחות פון די פערד־און־וואָגן־באַזיצערס האָבן זיך אומגעריכט דערהערט אזעלכע אויפטרייסלענדיקע דעטאַנאַציעס ווי פון גאָר נאָענט, אַז דער עולם איז אוועק ווו איינער האָט געקאָנט, אַריין אין די הילצערנע שטובן אריין, זיך באַהאַלטן אין די קלייטן. געמויערטע קראָמען, אונטער די פּאָר ביימער אין גאָס און געציטערט אין דער־וואַרטונג פון עפּעס גרויזאָמס.

— די ערשטע גרויסע און נאָענטע באָמבאַרדירונג — האָבן געשריגן אַלע נאָכדעם ווי די דעטאָנאַציעס האָבן אַ ביסל אויפגעהערט.

— די צווייטע — האָבן איבערגעשפּאָרט אַנדערע — די ערשטע איז געווען אין ערשטן מלחמה־טאָג, נאָר אַ סך לייכטער און שנעלער. דעמאָלט האָט מען דערזען צוויי אַראָפּלאָנען. מ׳האָט נישט געווסט, ווער זיי זענען און וואָס זיי ווילן. זיי האָבן געוואָרפן אַ פּאָר באָמבעס לעבן דער באַן־סטאַציע און אַוועק.

איצט איז שוין קיין רייד נישט געווען וועגן פֿאַרן ווייטער. דער עולם איז געווען איבערגעשראָקן. דערווייל זענען מיר דאָ געבליבן.

דוד ווייניציגער, דער אָנפירער פון די רעוויזיאָניסטן, האָט דערהערט, אַז איך בין דאָ, האָט ער מיך געוואָלט באַגריסן און אַריינענעמען צו זיך. דער־זענדיק מיך, איז ער אַוועק. ער האָט אָפּילו נישט געוואָלט מיט מיר רעדן.

— איך קען ד״ר בן־שם בעסער — האָט ער איינגעטייטשט מיטן עולם — אַ בריטער, אַ פּולער, אַן עלזאַנטער, מיט אַ שטעל, אַ פֿאַרנעם. ווילט איר מיר איינרעדן, אַז אָט דער דאָ איז ד״ר בן־שם...

איין מלחמה־וואָך איז געווען געגוג אַראָפצונעמען פון מיר מיין נאַרמאַלע פּיזישע צורה, דעם שטעל, דעם פּאַרנעם, ווי דוד האָט געזאָגט.

איך האָב דערפילט פּשוט אַ צער. אַ פּאָר שלעכטע טעג זענען אומשטאַנד צו פּאַרקלענערן. איבערצואַנדערשן דעם מענטש, זיין אויסזען, זיין וועזן, אפשר אויך זיין פערזענלעכקייט. עפּעס פילט זיך, אַז אַ טיפּע אינערלעכע איבער־אַנדערשונג קומט פאָר ביי מיר, ביי אַנדערע, אפשר ביי אַלע. ווערטן ווערן אויס ווערטן, געפילן פאַרלירן זייער גלאַנץ, אַנדערע געפילן באַזעצן זיך אויבן־אָן. געדאַנקען — נישט אויסגעטראַגענע, נישט דערבאַקענע. נישט גע־ראָטענע — יערן און רוקן זיך אַרויס, ווערן רייף. עפּעס הייבט־אָן נורטעוועון אַ שטאַרקער, הילכיקער, מעכטיקער שטראָם פון אַ ווילן צו ראָטעוועון זיך, צו אַנטלויפן, אַנצוקומען און מעג עס זיין פאַרבונדן מיט גרויסע שוערע קרבנות.

נאָר אַ קורצן געשפּרעך איז מיר געלונגען איבערצוצייגן ווייניציגערן, אז איך בין איך. דוד האָט געפּועלט ביי זיינע עלטערן, מע זאָל אָפּגעבן פאָר אונדזערע משפּחות דאָס בוידעמשטיבל ביי זיי אין הויז.

אויך אַלטער האָט געפּונען באַקאַנטע, אַ תלמיד פון זיין „תחכמוני"; אויך יענעמס עלטערן, די פיינשניידערס, האָבן אונדז אָנגעבאטן אַ ווויינפלאַץ.

דוד האָט צוגעזאָגט באַלד נאָך שבת אונדז אָוועקצופירן קיין לובלין. זיינע אויגן האָבן געגלאַנצט מיט אַ פייערל פון קידוש־השם. מ׳האָט געפילט אַז ער וועט האַלטן זיין צוזאָג. אויב אָפּילו ער וועט דארפן באצאָלן מיטן לעבן. ביי אים בין איך — געווען אַ פירער, דער פירער, וועלכן ער האָט באוונדערט וועמענס תורות ער האָט געלערנט, וועלכן ער האָט אין זיינע יוגנט־חלומות איינגעוועבט אַלס העלד־וועגווייזער־רעטער.

אין שטעטל האָט זיך דער ערב־שבת געפירט, ווי מיט צענדליקער דורות צוריק. ס׳איז אָוועק די שרעק פּאַרן באַמבאַרדירן. דער פראָנט איז ווייט, גאָר ווייט — דער שונא אויף לעבן און טויט. נאָענט איז בלויז דער הייליקער שבת. יידן זענען געלאָפן אין מקוה אַריין און צוריקגעקומען מיט נאָסע פיאות פאַרמאָכן די קראָמען. זיידענע זשופיצעס, געפוצטע שטיוועלעך, ווו־נישט־ווו שיך און זאָקן, יידן מיט סידורים אונטערן אַרעם זענען געלאָפן מקבל־שבת־זיין. פונקט ווי תמיד, פונקט ווי טאַטע־מאַמע, באָבע־זיידע און עלטער־עלטער־זיידעס. „דור הולך ודור בא", אַ שונא קומט, אַ שונא גייט, אָן אומגליק יאָגט, אַ צווייט פאַרטראָגט, „והארץ לעולם עומדת", דאָס יידישע פאָלק שטייט

אייביק און לויבט אייביק דעם וואס האָט אים געגעבן דעם דאָזיקן כוח, אזוי לאַסקאַזשעווער יידן האָבן, ווי תמיד, מיט קול און נגינה זיך צעזונגען דעם „לכו נרננה" און „לכה דודי".

נישט נאָר די יידן, אויך די פּאָלאַקן האָבן, אַזוי־צו־זאָגן, געפּראָווען שבת. אויך זיי האָבן, קעגן זייער ווילן, געמוזט אינקויפן ערב שבת. די יידישע קראָמען זענען שבת פאַרמאַכט. האָבן זיי געמוזט אָפּטון די גאַנצע וואָכעדיקע אַרבעט פריער. דער ייד האָט שבת נישט געאַרבעט, האָט דער פּאָלאַק נישט געהאָט שבת מיט ווען צו אַרבעטן, צו האַנדלען, צו טון. איבערן שטעטל האָט זיך אויסגעאָסן אַ מיסטיש־טיפע, טרויעריק־זאָנפטע, אינערלעך־פריילע לעכע, באַשיידן־רייכע שבת־שטימונג.

אונדזערע צוויי משפחות האָבן דערווייל געפירט אַ קאָמף מיט די פליגן. בינען און מאָסקיטן. אונטער אונדזער בוידעם שטיבל איז געווען אַ מאָגאַזין פון פרוכטן, דער עיקר פלוימען און די צאָל פליגן־באַזוכער אין דעם מאָגאַזין איז געווען אַזוי גרויס, אַז צייטנווייז האָט אויסגעוויזן, אַז די פליגן און בינען זענען די פרוכטן און די קעסטלעך און די פלוימען — נאָר אַ דעקאָראַציע. ווען דער פליגן־ראַדאַר האָט מודיע געווען, אַז אויבן געפינען זיך צוויי נייע משפחות מיט ווייבער און קינדער, האָט זיך די גאַנצע אַרמיי פליגן און בינען, אין באַגלייטונג פון די פאַרנאַכטיקע מאָסקיטן־פידלערס, אַ לאַז־געטאַן אַרויף אויבן, צו אונדז. די אייבערשטע איינווינער זענען אפֿשר ווייניקער זיס, אָבער פעטער, געשמאַקער. און מיר ביידע מענער, ביידע פרויען און אַלע דריי קינדער — באַוואָפנט מיט האַנטעכער און ליילעכער האָבן געשריגן געיאָגט, געווייגט, געהרגעט און דער פליגן־בינען־מאָסקיטן־רעגימענט איז געוואָקסן פון מינוט צו מינוט.

ווען די אַלטע איטע, דעם רופאס ווייב, איז געקומען באַנדאַזשירן און אויסציען מיין פוס, וואס כ'האָב זיך אויסגעוויכנעט ביי פולאַווע, ווען כ'בין אַראָפּגעפאַלן פון בערגל און נאָכן לויפן פון רודע, אין וואַלד און אויפן שאָסיי — האָט זיך דער פוס מיינער נאָך אַ סך פאַרערגערט. זי האָט מיך געמוזט אַראָפּשלעפּן אונטן, אין דירה אַריין, ווייל די פליגן האָבן שיער נישט אויפ־געגעסן דאָס שמירעכץ, איידער מ'האָט עס מיר נאָך באַוויזן צוצולייגן.

טויט־מידע, צעביסענע, אָבער איינגעוויגט מיט אַ האָפענונג פון זיכערן פאַרן קיין לובלין און ווייטער, זענען מיר, די ניין נפשות — אויסגעלייגט אויף דער ערד, אויף שטרויזעק — געשמאַק איינגעשלאָפן.

— ד"ר בן־שם עפנט! ד"ר בן־שם עפנט! — האָט זיך פון יענער זייט פאַרמאַכטער טיר געטראָגן דאָס יאַמערלעכע קול פון דודן.

האַלב־אויסגעטון זענען ד"ר אַלטער און איך אַרויס צו דודן און פאַרמאַכט הינטער זיך די טיר, די פרויען און קינדער זאָלן זיך נישט איבערווען.

דאָס האַרץ האָט אונדז געזאָגט, אַז דער צווייטער שבת נאָכן קריג־אויס־ברוך, דער 9־טער סעפטעמבער, וועט אונדז נישט לאָזן לעבן רואיק.

— אַן אומגליק, אַן אומגליק! א סכנה! — האָט פאַרבראָכן די הענט דער יונגער רעוויזיאָניסט — ביינאַכט איז אַנטלאָפן די פאָליציי. דער בירגער־מייסטער, די גאַנצע שטאָט, דער עיקר די פוילישע באַפעלקערונג, די באַ־אַמטע, די וויכטיקע פונקציאָנאַרן פאָקן זיך... אלץ אַנטלויפט, אלץ! פאָקט אייך, מיר לויפן צוזאַמען. איך וועל אייך פירן. טאַטע־מאַמע ווילן בלייבן דא... איך וועל נאָר זיי קומען, שפעטער.

דערהערנדיק דאָס הירזשען פון א פערד זענען מיר אַראָפ און געטראָפן א וועגעלע, איינגעשפאַנט מיט אן אַלטער שקאָפע שטיין פאָר דער טיר פון שטאָט־דאקטאָר, א ייד. ווי שותפים צום זעלבן טיסל — דאקטוירים — האבן מיר געפרווט אינטערוועניר־ן בייַם מעדיצין־דאָקטאָר, ער זאָל מיטנעמען כאטש די פרויען און די קינדער. ס'האָט זיך אבער באַלד ארויסגעוויזן, אַז פון דער ארעמער שקאָפע וועט מען נישט האָבן קיין נחת. איטשע, דער אַלטער באַלע־גאָלע, איז געקומען צולויפן ראָטעוועך דעם דאָקטאָר, ווייל ער האָט אמאל א נדר געטון. אַז אַזוי ווי דער דאָקטאָר האָט אים אָפגעראָטעוועט זיין טאכטער, וועט ער עס אים אמאל אָפצאָלן. איצט, וועט מען לויפט. איז ער געקומען שטעלן דעם דאָקטאָר זיין לאָקאָמאָציע צו דער דיספאָזיציע. אויפן וואָגן זענען שוין געזעסן משפחה, דער דאָקטאָר האָט אים געמעלדט, אַז ער זיינע ביכער און זיינע אינסטרומענטן און ס'האָט אויסגעוויזן, אַז אויך ער און זיין משפחה וועלן מוזן נאָכגיין צופוס און העלפן דער שקאָפע זי זאָל קאָנען שלעפן דעם וואָגן.

מיר האָבן גוט געווסט, וואָס ס'הייסט לובלינער שאָסיי אוף נאָר איצט געציטערט, דערמאָנענדיק זיך די אימהדיקע בילדער פון דאָרט. האָבן מיר באַשלאָסן איבערצוואַרטן דעם טאָג און ביינאַכט לויפן צופוס, אויב קיינער וועט נישט וועלן פאָרן מיט אונדז.

יידן האָבן זיך אבער שנעל באַרואיקט און געגאַנגען דאַוונען. נאָר איידער מ'האָט געענדיקט דאָס לייענען זענען געקומען צולויפן צוריק א פאָר משפחות,

צוישן זיי איין יידישע, מיט אַנגסטן אויפן פנים און שרעק אין די אויגן, אוז געגומען דערציילן, וואָס עס טוט זיך אויפן לובלינער שאָסיי. ווי דייטשע אַראָפלאָנען לאָזן זיך אַראָפ גאָר נידעריק און שיסן מיט מאַשין־געווער אויף יעדן אירגעם. ס׳איז נישטאָ ווו זיך צו באַהאַלטן. אויב עמעץ אַנטלויפט פון טראָקט, יאָגט מען זיך נאָך אים נאָך... זיי האָבן דערציילט, אַז אַלע וועגן וואָס פירן קיין לובלין זענען פול מיט מענטשן, אַלע לויפן, ס׳איז איין גרויס שעכטהויז. צעריסענע גופים, שטיקער אברים, געשוואָלענע פֿערד, צעלאָמעטע וועגענער, צעהאַקטע מאַשינען, מענטשן וואַרפן זיך, ברענען אין פייער, שרייען, בעטן הילף, פאַרוווונדיקטע ליגן אויסגעלייגט אויף דער גאַנצער לענג פון שאָסיי.

דאָס אַלץ, וואָס מיר האָבן געוווסט און אַליין איבערגעלעבט נעכטן. אַלע האָבן זיך איצט באַרואיקט. הייסט עס, אַז אַלע וועגן זענען פאַר־מאַכט ארן ס׳איז נישטאָ ווהין צו לויפן מער.

מ׳האָט זיך געזעצט עסן טשאָלנט. די שבתדיקע סעודה, וואָס מ׳האָט נאָר אין מיטן דער וואָך געגומען גרייטן.

דריי אַזייגער בייטאָג האָט זיך פאַר אונדזערע אויגן אָפגעשפילט אַ בילד, וואָס האָט אונדז צעטרייסלט ביז די טיפענישן פון דער נשמה און זיך איינ־געקריצט אין האַרץ אויף מער נישט צו פאַרגעסן

דערזעענדיק די טראָגעדיע האָבן מיר שוין נישט געטראָכט פון אונדזער נויט.

פוילישע סאָלדאָטן האָבן אָנגעהויבן צו אָנטלויפֿן פון פראָנט. זיי זענען דורכגעלאָפֿן דורך לאָסקאָזשעוו. די סאָלדאָטן זענען געלאָפֿן צופוס, רייטנדיק, אויף ביציקלעטן, אויף מאָטאָציקלען, געלאָפֿן געאָטעמט שווער, געקוקט טעמפ און פֿאַרדריסלעך אויף די ציווילע מענטשן, וואָס זענען געשטאַנען אין דער לענג פון די גאַסן, נאָכגעקוקט זיי און געשאָקלט מיט די קעפ. די סאָלדאָטן זענען נישט געגאַנגען , נאָר געלאָפֿן.

באָלד איז אָנגעפאָרן אַ טאַנק, איינגעשפאַנט אין אַ פאָר פערד, דערנאָך אַ וואָגן מיט פערד און אויף זיי סאָלדאָטן, האַלב־נאַקעט, ווייניקער ווי האַלב אָנגעטון, זיצנדיק, ליגנדיק, שטייענדיק, אַ טייל פאַרוווונדיקטע, אויך טויטע זענען געווען צווישן זיי.

אויף איין פערד איז געריטן אַ סאָלדאָט אין גאַנצן נאַקעט. פאַרשטעלנדיק מיט די לייצעס די טיילן קערפער, וואָס דאָרפן זיין פאַרדעקט. דערנאָך זענען

אַנגעפאַרן סאָלדאַטן אין גאַנצן נאַקעט, בלויז מיט אַ מאַנטל, אַ מיליטעריש־שינעל, איבערגעוואָרפֿן איבער זייערע פלייצעס. אַ סך זענען געלאָפֿן אין סאָל־דאַטסקע היטלען מיט אונטערוועש בלויז.

פון צייט־צו־צייט האָט זיך אַ טייל אָפּגעריסן פון די אַנטלויפנדיקע מחנות, אַריין אין שטובן, געבעטן עסן, טרינקען, אַ מלבוש... אַמאָל געצאָלט, מייסטנס נישט. אַ פּאָר נאַקעטע און האַלב־נאַקעטע האָבן געפינען פּאָר נויטיק צו טיילן קלעפ אַ גרופּע יידן, וואָס איז געשטאַנען און האָט געקוקט אויפן בייזן וווּנדער.

די פּוילישע אַרמיי אַנטלויפט. די פּוילישע אַרמיי איז צעשלאָגן. ביי דער שלאַכט לעבן וווייסל האָבן די פּאָלאַקן פּאַרלוירן אַ סך: פּוילן, פּוילישע ערד, מלוכהשאַפט, די אַרמיי און דעם כבוד...

נאָר אַ הפסקה פון אַ שעה איז פֿאַרנאַכט אַנגעלאָפֿן די צווייטע כוואַליע אַנטלאָפענע. זייער צאָל איז שרעקלעך געוואָקסן. די זענען שוין גאָר געלאָפֿן זיך נישט אומגעקוקט. אַ ווילדע שרעק האָט אַרויסגעקוקט פון זייערע אויגן, אין אַלע תנועות און באַוועגונגען. זיי האָבן געהאַלטן אין איין קוקן הינטער זיך און איבער די קעפ, צי מע יאָגט נישט און מע פליט נישט פון אריבן. פון דעם אַלעם איז געווען קענטיק, אַז די שרעק, וואָס איז זיי באַפאַלן, איז פון זיי נאָך נישט אַרויס.

פּאָלאַקן און יידן פון שטעטל האָבן געמוען אַרויסטראָגן עפעס עסן און טרינקען. די סאָלדאַטן זאָלן זיך דערכאָפן דאָס האַרץ.

צוויי סאָלדאַטן, יידישע יינגלעך, האָבן פּאַרקערעוועט און אַריין אין הויף אַריין פון די ווייניציגערס.

די סאָלדאַטן האָבן דערציילט, אַז פון דער ערשטער מינוט אָן באַמבאַר־דירן די דייטשן מיט אַזאַ כוח און פינקטלעכקייט, אַז זיי צעשטערן אַלע פּאַ־זיציעס. אָבער נעכטן האָט עס דערגרייכט ביז צו שיגעון. הונדערטער דייטשע אַראָפלאָזנען האָבן געמוען גרילצן אין די אויערן, זיך אַראָפלאָזן איבער די קעפ און האָגלען מיט אַזאַ שלל פון באַמבעס און קוילן, אַז אַלע האָבן אָנגע־הויבן צו לויפֿן צו דער ווייסל, האָפנדיק זיך אויף אַזאַ אופן צו ראַטעווען פון שרעקלעכן שונא און זיין געווער. זיי זענען אַריין אין וואַסער אין די מלבושים. דער גאַנצער טייך איז רויט פון בלוט. צענדליקער טויזנטער זענען אַריין אין דער וווייסל, איינער האָט געשטופט דעם צווייטן, געיאָגט, געשטופט, דער־

סראַנקען, כדי צו דערגרייכן דעם צווייטן ברעג. די אַראַפלאַנען שלאָגן איבער די קעפ פון די שווימענדיקע. קיין שום פאַרטיידיקונג איז שוין נישטאָ. זיי זענען געשווימען אַוועקווערפנדיק אַלץ, די קליידונג, ס׳געווער און נאָר יחידים זענען אַריבער, אַדורכגעשוווומען און לויפן איצט זיך ראַטעווען. אַ סך זענען געלאָפן מיט שטעקנס, צווייגן, דרענגער. ביימער. אַראַפגעריסן פון זיך די קליידער, זיי זאלן קאָנען שנעלער לויפן.

נאָר האָבן די סאָלדאָטן איבערגעגעבן, אַז באַלד פון אַנהייב האָט מען געפילט, אַז עפעס קלאַפט נישט אין דער אַרמיי. די אָפּיצירן, די גבורים, פאַרשווינדן, מען זעט זיי נישט. עס זענען איבערגעבליבן בלויז די יונגע אָפּיצירן, די פאַרוטשניקעס, לייטענאַנטן, וואָס קאָנען זיך נישט איבעריק אויס אויף סטראַטעגיע. זיי קעמפן אַבער ווי די לייבן. עס פעלן די פירערס פון דער אַרמיי. ס׳פעלט כלי־זין, מ׳האָט נישט מיט וואָס צו ענטפֿערן. די דייטשע באָמבאַרדירערס צעזעצן באַלד יעדן פּוילישן הארמאָט, ווי נאָר זיי הייבן־אָן צו באָמבאַרדירן האָקן זיי באַלד אַוועק די פּוילישע אנטי־לופט־הארמאטלעך. די שרעק פאַר די דייטשן איז אַזוי גרויס, אַז ס׳איז געגנוג עס זאָל זיך באַווייזן אַן אַראַפלאַן און די אַרמיי צעפאַלט זיך און אַנטלויפט.

די זון האָט שוין געהאַלטן ביים פאַרגיין וועו ס׳האָט זיך אָפּגעשפילט פאַר אונדזערע אויגן אַ פראַכטפולע סצענע — הערלעך כאטש גרויליק.

אַ פאָר שווערע דייטשישע באָמבאַרדירערס באַגלייט פון לייכטע אַראַפלאַנען זענען געפלויגן נישט ווייט פון די אַנטלויפנדיקע סאָלדאָטן, פאַרגרעסערנדיק זייער בהלה. זיי זענען געפלויגן מאיעסטעטיש, רואיק, הויך. חוצפהדיק. פלוצלונג האָבן זיך באַוויזן פון דער זייט עטלעכע לייכטע אַוויאַנען. אַ פּנים פּוילישע. ס׳האָט זיך אָפּגעשפילט אַ קורצער אַבער העפטיקער קאַמף, מ׳האָט געקאָנט אַלע מאָל הערן לייכטע שאָסן און פון צייט־צו־צייט אַ ביסל שווערערע. פלוצלונג האָט פון איינעם פון די שווערע אַראַפלאַנען געגעבן אַ זעץ אַרויס אַ רויך, געדיכט און שוואַרץ. אין אַ פאָר מינוט אַרום האָט ער זיך גענומען קייקלען אַראָפּ, אין באַגלייט פון רויך און שוואַרצע וואָלקנס. ס׳האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקע דעטאָנאַציע, וואָס האָט געמאַכט אַלע אויפציטערן און כמעט אַוועקגעוואַרפן אויף די קני. די קליינע האָבן זיך אָפּגעטראָגן און די שווערע, מיט איינעם וויניקער, זענען געפלויגן ווייטער, אַבער גאָר הויך.

די סאָלדאָטן האָבן דערציילט, אַז אַזעלכע מלחמות אין דער לופטן קומען פאַר אַזוי זעלטן, אַז זיי זענען נישט אימשטאַנד גאָרנישט צו ענדערן די אַלגע־מיינע קאָנסטרוקציאָנעלע לאָגע.

קייטן, אָפּגעריסענע פון טאַנקן, אַרטשיקעס און שטעקנס, האָבן זיך באַ־וויזן אין אַ סך הענט.

א גאַנצע נאַכט האָט געדויערט דאָס לויפן, נאָר שפעט ביינאַכט האָט עס שוין באַקומען די נאָרמאַלע צורה פון אַ מיליטעריש ריקצוג. ס'זענען געפאָרן וועגענער געשפּאַנט מיט צוויי פערד און אויף זיי אַ סך פאַרוווּנדיקטע, קליינע פעלד־קאָנאָנדלעך, שוועריע קאָנאָנען, מאַשין־געווער, קעסלען און מיליטעריש קיכן. אויך רייטער זענען געפאָרן אין מאַסן. די צאָל פון די אָנטלויפנדיקע איז געוואָרן אַזוי גרויס, אַז ס'איז שוין נישט געווען קיין אָנזאָג דער איינער שאָסיי. מיט אַלע שאָסייען, וועגן און גאַסן פון לאָסקאָזשעוו איז געפלויגן די פוילישע ווייסל־אַרמיי אויף צוריק.

ביי דער גאָנצער געפאָלנקייט האָבן נאָר אַ סך געגלייבט, אַז די לאָגע איז נאָך נישט פאַרלוירן, נאָר פאַראַן אַ האָפענונג.

פוילנס זין זענען געווען גרייט נאָך אַמאָל אָנצוהייבן די פאַרטיידיקונג פון זייער געליבטער ערד, כאָטש די שרעק פאַר די אַראָפלאָנען האָט גע־גרילצט אין זייערע מוחות.

זיי זענען געלאָפן צום לובלינער שאָסיי.

דאָרט האָט דער שד געשניטן ווי מע שניידט רייפֿע תבואה. ער האָט מיט געשרייען, קלאָפּעריין און באָמבעס צעטרייסלט די ציווילע באָפעלקערונג. וואָס דער פאַרעטער אומיאָסטאָווסקי האָט אַרויסגעשיקט. אויף די וועגן, אומע־טום ווו די וועגן זענען געווען ענגע, אָדער ביי א וועגדונג האָט דער שונא געזייט חורבן. די שרייענדיקע, פאַרוווּנדיקטע ציווילע באָפעלקערונג, מיט אירע אויטאָמאָבילן, וועגענער און אויטאָבוסן האָבן פארשטעלט און פארטאָמע־ווט אַלע וועגן.

דער געשטאַנק פון די געפֿגרטע פערד, פון בלוט, בענזין, נאָפט עקס־קרימענטן, מוחות און שווייס רייסט זיך אַריין אינעווייניק, שוואכט אָפּ און שטערט דאָס לויפן, דאָס אָטעמען.

דאָס וואָס די לופט, די לאַרנעטע פונעם דייטשן פילאָט נעמט אַריין — ווערט סיסטעמאַטיש צעשטערט. עס טרעפט, אַז די אַראָפלאָנען באַרירן די ערד און די רעדער הייבן־אָן גיין אויפן באָדן: עס טרעפט, אַז אַ באָמבארדי־

רער לויפֿט נאָך אַ פּאַסטוכל, וואָס יאָגט זיך מיט אַלע כּוחות צו אַנטלויפֿן, דערייאָגט אים און דערשיסט אים.

מ׳האָט געגומען דערציילן פון אַ נייער וועגדונג אין דער מלחמה:

— דייטשלאַנד איז שוין אָפּגעשוואַכט, פוילן וועט זיך שטאַרקן...

פון ווייטנס האָט זיך געהערט דאָס זשומען פון אַעראָפּלאַנען. די סאָל־דאָטן האָבן געגומען ציטערן אויפן גאַנצן לייב. ציטערן און פּאָרן ווייטער, צום ציל...

די צוויי אַנטלאָפענע יידישע סאָלדאָטן האָבן איבערגעגעבן, אַז אויף אַלע פֿראָנטן גייען די דייטשן פּאָרויס — פון זיג צו זיג. אין דער פּוילישער אַרמיי פעלט דער אָפּיציר. אָלע גענעראַלן זענען אוועק. די קאָלאָנעלס און מאיאָרן זע־נען נישטאָ. מע זעט אויך זעלטן קאָפּיטאָנען. ס׳זענען געבליבן לייטענאַנטן און צווישן זיי אַ סך, גאָר אַ סך יידן. די יונגע יידישע אָפּיצירן באָווייזן פּשוט ווונדער. אָפּילו פּוילישע זעלנער דערציילן שוין די ווונדער פון די פּאָרוטש־ניקעס לאָסקער, פּעניכעל, בראָצעיאָווסקי, גורוויץ און נאָך, וואָס האָבן מיט זייער טאַלאַנט און מוט גערעטעוועט אַ סך פּאָזיציעס, אויפֿגעהאַלטן דעם דרוק פון דער דייטשער אויבערמאַכט און געהויבן דעם מאָראַל פון דער פּוילישער אַרמיי. ליידער האָבן די יידישע אָפּיצירן נישט מיט וואָס צו שיסן, עס פעלט געווער. האָרמאַטן, זענעט־האָרמאַטן, אָפּוועריכלים, קאָנטראָטאַנקען און קאָנט־ראָגעפּאַנצערטע אויטאָס. עס פעלן פּיאַטס. דער עיקר פעלט דער פּוילישער לופט־פֿלאָט, וואָס וואָלט אימשטאַנד געווען אויסצוהאַלטן די דייטשע אטאקע און דערביי הייבן די געדריקטע מאָראַל. יעדער באָמבאַרדירער שאָפט אַזאַ פּאָניק אין דער פּוילישער אַרמיי, אַז מע וואַרפט אַוועק די ביקסן און מע לויפט, ווו נאָר די אויגן טראָגן, אַבי ווייט, ווייט פון די שרעקלעכע באָמבעס פונעם שרעקלעכן טויט און נערוון־צעשרויפּנדיקע גרילצן. די אומבאַהאַלפּנקייט טויט־אָפּ דעם ווידערשטאַנד.

מערערע גרופּעס האַלב־נאַקעטע זענען געלאָפן מיט האַסטיקע שריט, זיד געהאַלטן צוזאַמען און געפרווט עפעס ווי פאראייניקן זיך, שאָפן אַ מיליטע־רישע קאָמפּאַניע.

איך האָב אויפגעהאַלטן אַ טייל פון זיי. כאָטש ס׳איז געווען שפעט בייי־נאַכט האָבן מיר זיי אַריינגעבעטן אינעווייניק צו די הויפּט־באַלעבאָטעס, צו־זאַמען געלאָפן משפּיע זיין, זיי זאָלן בלייבן דאָ ביז די צרה וועט אַריבער. פאַרשטאַנען האָבן אַלע, דער עיקר די יידן, אַז דאָס ווילדע אנטלויפן פֿון

דער פּוילישער אַרמיי וועט שאַפן אַ הפקר, אַ כאַאָס. איז כדאי צו האָבן אַ גוטע אַרגאַניזירטע גרופּע סאָלדאָטן אַרום זיך.

איך האָב געדענקט, אַז אין דער ערשטער וועלט־מלחמה זענען פאַרגעקומען די גרעסטע פּאָגראָמען, פאַרגוואַלטיקונגען, פּיניקונגען און רציחות איבער דער ציווילער באַפעלקערונג דווקא אין דער צייט פון די ריקצוגן. מע פֿלעגט ספּעציעל צאָלן עפּעס אַ קאָזאַקישן אָפֿיציר, אַ פּאָליציי־פונקציאָנאָר ער זאָל בלייבן אין שטעטל ראָטעוועט די ציווילע באַפעלקערונג אין דער צייט.

אָבער די אַלע גרופּעס סאָלדאָטן האָבן געענטפערט, אַז דאָס קאָן דעצידירן „אונדזער יאָקובעק". אונדזער יאָנקעלע.

באַלד האָבן זיי דערציילט די היסטאָריע פון העלד־שקייט, מענטשלעכקייט, שכל און ריינעם הראָאיזם פון אַ יידישן אָפֿיציר, יאָנקל באָרנשטיין, אָדער בראָנשטיין פון לאָדזש, פון לאָדזשער געגנט, בשעתן שרעקלעכן דייטשן אָטאַק ביי דער ווייסל האָט דער אונטער־לייטענאַנט יאָנקל בראָנשטיין קאַמאַנדירט מיט אַ זעניט־האַרמאַט, וואָס איז באַלד ווי אַלע איבעריקע צעשמעטערט געוואָרן פון דייטשע באָמבעס. פון עלף־זעניט־האַרמאָטן זענען צען צעשטערט געוואָרן, און בלויז איינער האָט נאָך געאָרבעט. צוויי אָפּיצירן, וואָס האָבן קאַמאַנדירט מיט דער דאָזיקער אַרטילעריש איינהייט, זענען געהרגעט געוואָרן. יאָנעק איז צוגעלאָפן צו דעם זענית, וואָס האָט נאָך געשאָסן, און נישט געקוקט אויף די דערצאָרנטע דייטשע פֿליער מיט זייערע באָמבעס נישט אויפגעהערט אויף זיי צו שיסן. ס׳האָט זיך כמעט געשאָפן אַ מין זיכערקייט־שטח אין דער לופט. וועלכן די דייטשע אַראָפלאָנען האָבן געגומען אויסמיידן.

ער האָט געזען, ווי די פּוילישע סאָלדאָטן אָנטלויפֿן ארומגעכאַפּט פון פּאָניק און וואָרפן זיך אין דער שוימענדיקער ווייסל; ווי די גוטע שווימערס דערטרינקען ממש מיט זייערע עלנבויגנס און שווים־באָוועגונגען די שוואָכע, און ווי נישט־שווימער גייען אונטער אין שרעקלעכע יסורים און דייטשע באָמבירערס שטעלן זיך פונקט איבער די קעפ פון די אָנטלויפּנדיקע און שיטן מיט פייער און האָגל אויף די אָנטרונענע און דער טייך ווערט רויט פון בלוט און צעהאַקטע קעפ און אברים — ציוזענדיק דאָס אלץ האָט יאָנקל אָנגעשטעלט זיין זעניט אויף די דייטשע אָוויאָנען, און מיט טרעפלעכע שאָסן זיי געצוונגען אָפּטרעטן. ער האָט זיי פאַריאָגט פון טייך, פאַרטריבן פון דער פאָזיציע.

זייענדיק אַליין אַ פרעמירטער שווימער איז יאָנקל אריין אין טייך און מיט אַ וונדער־כוח באָווזן אַריינצובערענגען מענטשלעכקייט אין די פאַר־

צווייפלטע מענטשן. ער האָט פאַרבונדן הענט מיט הענט, הענט מיט פלייצעס און געשאָפן אַ צעפּ, אַ לעבעדיקע קייט פֿון שווימענדיקע. בעסערע שווימערס האָבן געשלעפּט די ערגערע צוזאַמען מיט די נישט־שווימערס. ער אַליין, „אונדזער יאַנקל", ווי די סאָלדאַטן האָבן אים גענומען רופן, איז אויסגעוואַקסן צו אַ לעגענדע. ער איז געשוווומען אין זיין גאַנצן אפּיצירן־מונדיר, זיך געוויזן אומעטום ווו ס'איז געווען אַ פּאָניק. ווי נאָר די דייטשע באָמבאַרדירערס זענען אַוועק פֿון דעם טייל טייך און האָבן מער נישט באָמבאַרדירט איז צוריק אָנגעשטאָנען רו און זיכערקייט. די שווימענדיקע אין די הונדערטער, אפשר טויזנטער — האָבן זיך געראַטעוועט פון זיכערן אומקום.

אויף די ליפּן פון אַ סך האָט זיך געטראָגן דאָס וואָרט „דער נס ביי דער ווייסל".

— אונדזער יאַנעק.

— און ווו איז ער? — האָבן געפרעגט מיט שטאָלץ און צופרידנקייט די יידישע באָלעבאָטים.

— מיר ווייסן נישט.. ער איז נעלם געוואָרן אַבער ער וועט קומען. ער וועט קומען צו אונדז.

דאָס האָט באַוויזן דער יידישער מיליטערמאַן פון אַ נידעריקן ראַנג, דער אונטערלייטענאַנט יאַנקל בראַנשטיין. קיין יידישע געזעלן האָט פוילן נישט פאַרמאַגט.

צוליב מאַנגל פון מיליטער־פירערס איז נאָך צוגעקומען דער גרויסער פאַראָט און דיוועַרסיע.

דער דייטש האָט געוווסט אַלץ, וואָס ס'טוט זיך אין יעדן רעגימענט, יעדן באַטאַליאָן, אין יעדער קאָמפּאַניע און גרופּע. אַז אַ סאָלדאַטן־אייניהייט האָט באַזיצט אַנטי־טאַנק־מאַשינען, האָבן זיי די דייטשן באָמבאַרדירט פֿון דער לופט, און אַז אַן אַפּטייל האָט געהאַט זעניטן, האָט מען אים דווקא אַטאַקירט פון דער ערד, מיט טאַנקן. דער דייטש האָט געהאַט אַ געוויע קענטעניש פון יעדן פֿראַנט־אָפשניט, פון די וואָפן און פון די פּוילישע כוחות אויף יעדן פּלאַץ. די דיוועַרסיע האָט, צוזאַמען מיט די אַראָפלאַנען, געשאָפן אַ פאניק בייַ פּוילישן מיליטער, אַ שטימונג פון אומזיכערקייט, פון אונטערגאַנג און אונטערגעהאַקט די פליגל אויך פון די, וואָס האָבן געהאַט מוט און געפילט אַ באַדערפענישׂ צו פאַרטיידיקן פוילן און אפצווישן פֿון איר פּנים די חרפה, וואָס האָט געטראָפן דער אַרמיי. געוואָר־ווערנדיק אַז ערגעץ־וויּ באַזיצן די פאַלאַקן

מוט און באַגנעטן, האָבן די דייטשן אויף די ערטער אויסגעמיטן אַ דירעקטן קאָמף אַדער שטורעם־פאַזיציעס מיט די טיילן.

די גרויסע פֿילישע קריגס־עפאָכע ווייזט אויס צו זיין ביים סוף, אַידער זי האָט זיך נאָך אָנגעהויבן. אָזא געפיל האָבן מיר איצט אַלע געהאַט.

ביינאַכט האָט מען אָנגעהויבן זען לונעס — אַפשיין פון גרויסע פייערן אויפן הימל.

— גאָרוואַלין ברענט! גאָרוואַלין!

— אַלץ אָרום דער ווייסל ברענט!

— אַלע פאַזיציעס ברענען, אַלע ישובים! אַלץ ברענט!

אָנטלאָפענע אין איין שרעק פֿון שכנותדיקן שטעטל גאָרוואַלין און איצט אָנגעקומענע קיין לאָסקאָזשעוו האָבן איבערגעגעבן מעשות, פון וועלכע ס'האָבן זיך געשטעלט קאָפויער די האָר אויפן קאָפּ.

פרייטיק פאָרנאַכט און שבת אין דער פרי האָבן אַ פאָר און צוואַנציק אעראָפלאָנען אָנגעהויבן וואָרפן באָמבעס אויף גאָרוואַלין. צוערשט אויף די מיליטעריש קאָזאָרמעס און באַלד אויך אויף די ציווילע הייזער. די שטאָט האָט אָנגעהויבן ברענען. די פילאָטן־רוצחים האָבן אבער אויף קיין רגע נישט אויפֿגעהערט. פאָרקערט, זיי האָבן דעמאָלט אין די שריפה האָבן זיי געזומען נאָכיאָגן די, וואָס זענען אָנטלאָפן פון די ברענענדיקע הייזער און שיסן אויף זיי מיט מאַשין־געווער. אַ סך זענען אָנטלאָפן צוריק אין די ברענעדיקע הייזער און געפינען דעם טויט אין די פלאָמען. מוטערס האָבן אין געלויף פֿאַרלוירן זייערע קינדער. קינדער האָבן זיך אפֿגעריסן פון זייערע מוטערס. אַ שׂגעון ממש האָט אָרומגעכאָפט אַ סך. דאָס מיליטער האָט ביים אָנהייב אַ ביסל זיך פאָרטיידיקט, אָבער די טויזנטער קוילן פון די דייטשע אעראָפלאָנען האָבן עס באַלד איינגעשטילט. ס'האָבן זיך אפֿגעראָטעוועט נאָר די, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויסצובאַהאַלטן אונטער די ברענענדיקע הייזער. ביים לעבן זענען געבליבן די, וועמען דאָס פייער האָט נישט געכאָפט און די פאָלנדיקע בעלקעס האָבן נישט צעקוועטשט, אַדער איינער איז געבליבן נישט דערשטיקט איז אַ קעלער אַדער געמויערטן מאַגאַזין.

— חיות, ממש ווילדע חיות! — האָבן אַ סך געפסקנט מיט פאַרביטערונג.

נישט ריכטיק, אַ חיה האָט אַמאָל אַ געפיל פון רחמנות, פריינטשאַפֿט, פאַרשטענדעניש. אָבער די דאָ זענען דאָך אַן יעדן געפיל. די חיות וועלן זיין

באַלייִדיקט, אויב מע וועט זיי פֿאַרגלייכן צו זיי, צו די דייטשן. בעסטיעס, דאָס איז זייער נאָמען. אָזוי וועט עס פֿאַרבלייבן. דאָס פֿאַלק פון דיכטער און דענקער איז אַ פֿאַלק פון מערדער און הענקער, תלינים, רוצחים, בעסטיעס!

„דאָס איז צעווילדעוועטע רשעות. רציחה נאָר צוליב רציחה. דזשונגל־ווילדקייט, דער חורבן אַליין איז אַראָפּגעגאַנגען אויף דער ערד אָנצופּירן מיט זיין אַרבעט" — האָט כאַראַקטעריזירט די דייטשע מלחמה-פּירונג אַ שול־לערער.

פּוילישע שטעט און דערפֿער ברענען.

ווידער זענען אָנגעלאָפֿן אַ פּאָר פֿאַלאָקן, וואָס זענען שבת פֿרי געהאָט אָווענק אויפֿן לובלינער שאָסיי מיט דעם מיין, אַז ס׳וועט זיי געלינגען אָנצוקומען ביז לובלין און פון דאָרט גיין ווייטער. צוויי האָבן אפֿילו געמיינט, אַז זיי וועלן זיך קאָנען פֿאַראייניקן מיט דער גרויסער ארמיי, וואָס דער מאָרשאַל פון פּוילן אַרגאַניזירט, כדי צו ראַטעוונען דאָס לאַנד.

צוזעענדיק דעם חורבן אויפֿן לובלינער שאָסיי זענען זיי אָנטלאָפֿן אין וואַלד אַריין, אין אַ קליין וועלדל לעבן טראָקט, אָן אַוראָפֿלאָן איז זיי די גאָנצע צייט נאָכגעפֿלויגן. א דייטשער דעסאַנט האָט אונטערגעצונדן דעם וואַלד פֿון אַלע זייטן. די ביימער האָבן אָנגעהויבן קנאַקן און ברענען צעפֿלאָקערטע. די אַלע, וואָס זענען אַרויס פון דער שריפֿה, זענען רואיק אונ קאָלטבלוטיק געוואָרן דערהרגעט, דערשאָסן.

מיר זענען געבליבן פֿאַרשפּאַרט, פֿאַרמאַכט אָן אָן אויסוועג. קיין האָפֿענונג צו לויפֿן ווייטער, אָווענקצופֿאָרן פון דער שטאָט איז נישט געווען.

די שרעק איז אַריינגעקומען אין שטעטל אַריין. דער פּחד האָט זיך געמאַכט אַ וועג אין שטאָט אַריין דורך אַלע שפּאַלטן.

יעדע גוי־שע פּור. יעדעס וועגעלע, וואָס איז פון די דערפֿער אריינגעקומען אין שטאָט, יעדער פויער, יעדער אורחא־פורחא, וואָס האָט זיך באַוויזן אין שטעטל, האָט דערציילט וועגן שיסן פּרידלעכע מענטשן, וועגן יאָגן זיך נאָך פֿאַסטעכלעך, וועגן הרגענען אָן משפּט און אָן יושר, סתם אזוי. און דער עיקר איז געוואָקסן די שרעק פון אַלעמען פֿאַר די דייטשע אַראָפֿלאָנען.

וועו מ׳האָט דערהערט אין שטעטל דעם זשום פֿון אָן אַראָפֿלאָן, זענען אַלע אַריינגעלאָפֿן אין זייערע הילצערנע פּעסטונגען, געדעקט מיט שטרוי, שינדלען אדער בלעך, אַלץ אַלטע איינגעפֿאַלענע הייזקעס פֿון עלטער־שוואכ־

קיים צעשפּאַלטענע, מיט לעכער, ווי אַ זיפּ. קאַמיש איז געווען צוצוקוקן, ווי פלוצלונג צעיאָגט זיך אַ גאַנצער ישוב פליענדיק ממש ווי אַ גאַלאַפּירנדיק פערד. די היטלען זענען פאַרשאַרצט אַן אַ זייט, די קאַפּאָטעס פלאַטערן אין דער לופטן, ציצית און פיאות טאַנצן ווי דער אומרו ביים זייגער. אלץ לויפט, יאָגט צו דערגרייכן די הילצערנע הייזקעס, כדי צו זיין זיכער פאַר אַ באַמבאַרדירונג. נאָר יחידים, גאָר גרויסע אײַנשטעלערס האָבן געוואָגט אַרויסצוקוקן דורך די שפּאַרעס און קוקן אין הימל אַריין און נעמען טרעפן, וואָס פאַר אַ מין חוזק דאָס איז.

אַ משונהדיקן כוח האָבן פאַרמאָגט אין זיך די אַוויאָנען. יעדער איינעד האָט געמיינט. אַז זיי פליען דירעקט איבער זיין הויז און פונקט אויף אים וועלן זיי אַראָפּווארפֿן זייער טויט־ברענגענדיקע לאַדונג. אָפּט האָבן די פענצטער אָנגעהויבן ציטערן פֿונעם לופט־דרוק, דעמאָלט פלעגן אַלע איינהאַלטן דעם אָטעם אין שטילער אָנגסט־שרעק, אין אַ פאַראַליזירטער שטילקייט פון אַן איבערגעשראָקענער חיה, וואָס דערזעט דעם גרויסן שאָטן פונעם צערייצטן לעמפערט. געציטערט האָבן אַלע גלייך, יידן און פאַלאָקן.

ווי נאָר דער אָראָפּלאָן איז אַריבער האָבן מבינים אָנגעהויבן צו טרעפן, וואָסער טיפּ איז עס געווען. אַלע האָבן געזאָגט מבינות און דעות, אי די וואָס האָבן געענדיקט אַ פאַלקסשול, אי די וואָס האָבן געלערנט אין אַ ישיבה, יידן וואָס פאָרן אויף יאָרידן. קרעמערס וואָס שטייען אָפּ זייער לעבן אין די הילצערנע קלייטלעך. אין די בודעס אין מאַרק, לערער און קלעזמערס, פאַלאָקן וואָס האָנדלען מיט חזיר. אַלע, אַלע אין שטעטל האָבן געהאלטן פאַר זייער חוב און באַווייז פון מענערישקייט און מענערישן שכל צו באַזיצן די געווע קענטעניש פון מלחמה און מלחמה־כלי־זין. דער עיקר אויף באַמבאַרדירער זענען זיי געווען ספּעציעלע זאַכקענערס.

עמעצער האָט זיך נאָך געפרווט אַמאָל אַמפּערן און באַווייזן מיט ביידע גראָבע פינגער, אַז דאָס איז אַ פּוילישער באַמבאַרדירער, אָבער געווּסט האָט מען, אַז ס׳איז אַ דייטשער אַראָפּלאָן. דאָס גרויליקע קאָטשען פון אייזערנע פוסטע פעסער אין דער לופטן, הויך איבערן קאָפּ, האָט מודיע געווען: אַן אַראָפּלאָן פליט־אַן אין די הימלען פון פוילן. אין גאַנץ פוילן האָט באַלד פון ערשטן טאָג פֿון דער מלחמה איבערגענומען די ממשלה דער דייטשער פילאָט, דער דייטשער מעסערשמידט, דער יעגער־אָוויאָן, די שווערע זון לייכטע

באַמבאַרדירערס. איצט, צען טעג נאָכן מלחמה־אַנהויב איז דער דייטש געוואָרן דער מאַנאַרך, דער אַליין־הערשער אין פוילנס הימלען.

אָלע אַנדערע פרוווון צו אַנטלויפן פון לאַסקאַשטעוו און אַריבער קיין לובלין בכדי פון דאָרט זיך לאָזן ווייטער אין וועג — האָבן זיך נישט אייַנגעגעבן. דער שאָסיי קיין לובלין איז געוואָרן דער שרעקלעכער בלוט־שאָסיי פון דער וועלט־מלחמה. ערטערווייז ממש צונטער רויט פון בלוט. די בערג טויטע קערפערס געמישט מיט פֿערדישע פגרים, מאַשינטיילן, וועגענער, פעק — זענען געווען נישט אַריבערצושפּאַנען. נישט נאָר דער הויפּט־טראָקט, נאָר אָלע אַרומיקע און זייטיקע וועגן, די פוילישע פעלדוועגן און סטעזשקעס, אָלץ איז געווען אַריינגענומען אין ציל פון דער דייטשער באַמבאַרדירונג און שיסעריי.

מיליטעריש וואָגנס פלעגן נאָך אַמאָל פון צייט־צו־צייט פֿליען ווי ווילדע, פרוווונדיק זיך דורכצרייסן דורכן שונאס פייער. זיי פלעגן אָנשטעלן מאַשין־געווער אויפן דאָך, שיסן אַן אויפהער, וועלנדיק פאַריאָגן דעם דייטשן באַמבאַרדירער, וועלכער שוין איין מאָל האָט אַ צווייטער זיך אייַנגעבן אַריבערפֿליען אַ פּאָר קילאָמעטער — האָט זי זיך צום סוף געמוזט פאַרהאַלטן, זיך פאַרהאָקן ביי די בערג טויטע און פאַרוווונדיקטע, אַנגעוואָלגערטע מאַטאַציקלען, ברענענדיקע קלעצער, קופערטלעך, קליידער, פֿעסער און ביימער, קינדער־וועגעלעך, וואָליזקעס, פערד, בהמות, וואָס האָבן פאַרהאַמעוועט דעם וועג. זיי פלעגן אַראָפגיין און פרוווון אַוועקשאַרן, אַוועקרוקן די לעבעדיקע באַריקאַדע. אַ באַריקאַדע פון פוילישע בירגער קעגן פוילישע בירגער, געשאָפן קעגן דעם ווילן פון ביידע אָבער לויטן ווילן פון שונא. דאָס האָט דער שונא געוואָלט, דאָ האָט ער זיין ציל דערגרייכט, די צעטיילונג פון דער ציווילי־באַפעלקערונג האָט גלייכצייטיק צעמישט און צעשטערט די אייגענע אַרמיי.

פלעג אַ מיליטערישער געפאַנצערטער אויטאָ, וואָס האָט זיך שוין דורכ־געשלאָגן צענדליקער קילאָמעטער, אַנקומען ביי אַזאַ לעבעדיקער באַריערע, האָבן די סאָלדאָטן און אָפיצירן פון אינעווייניק געמוזט אַראָפגיין, פרוווון אַוועקשאַרן די שטערונג, זענען אָפט געווען לעבעדיקע אַדער פאַרוווונדיקטע אייגענע בירגער. האָבן זיי פאַרלאָנגט, אַז די סאָלדאָטן זאָלן זיי גאָר אַרייַ־נעמען אין געפאַנצערטן אויטאָ. אָלע הויכע מיליטערישע סטראָטעגיש־טאַק־טישע אויפקלערונגען פון די פוילישע אָפיצירן האָבן זיך צעשלאָגן ביי אַ געוויין פון פרויען, מאַמעס, פאַרחלשטע קינדער. יונגע, עלטערע, דראָונגען און קלעפ

פון מענער. דעמאלט האָט זיך אַרײַנגעמישט דער דייטש פון אויבן און מיט באַמבעס און מאַשין־געוועהר געזייט טויט און חורבן צווישן די ציווילע און מיליטער־לייט אינאײנעם.

מיר האָבן געפלאָנט זיך אַרויסצולאָזן ביינאַכט אויפן שאָסיי אָבער די צוריקגעקומענע לאָסקאָזשעווער האָבן אונדז געוואָרנט און געסטראָשעט. אויפן שאָסיי איז אַ זיכערער טויט, דאָ אין שטעטל איז נאָר אַ מעגלעכער. און אפשר וועט מען בשלום איבערקומען, אָפקומען בלויז מיט שרעק.

— „ברי ושמא בריא עדיף" — האָבן מיר געוואָלט איינרעדן זיך און אונדזערע פרויען און אויסטייטשן די סיבה פון אונדזער בלייבן דאָ, אין לאָסקאָזשעוו. אַ מענטש איז נישט קיין באַלעבאָס איבער זיין לעבן, עס גיהער נישט צו אים, נאָר צום באַשעפער. צו דער משפחה, צום פאָלק. ער טאָר דעריבער אַליין נישט דעצידירן און איינשטעלן זיין קיום, נאָך דערצו. וועו ער איז זיכער, אַז דאָרט לאָקערט אויף אים דער טויט און דאָ וואָרט ער אויף אים בלויז.

פנינה, וואָס האָט געהאָט אַ ריכטיקן פרויען־אינסטינקט און היפער־אַנט־וויקלט מוטער־געפיל — האָט זיך נישט באַפרידיקט מיט אויסטייטשונגען און האָט פאָרלאָנגט מען זאָל אַנטלויפן.

לאָסקאָזשעוו איז נאָענט צו וואָרשע. דער דייטש וועט זיך אָפּפאָרטיקן מיט וואָרשע, וועט ער קומען ענדיקן מיט דער סביבה... דאָרט אין דרום, אין איר אַלטער היים, נאָענט פון די עלטערן, פריינד און יוגנט־תברים, וועט זיין לייכטער איבערצוהאַלטן די צרות. אויב זיי וועלן קומען. ס׳איז אָבער מער ווי זיכער, אַז אָהינצו וועט דער דייטש נישט קומען — איז געווען איר ארגומענטירן.

— דו ביסט געראָטן, גיב־זשע אַן עצה ווי אַזוי קומט מען אָהין. קיין באַנען גייען נישט, קיינער וויל נישט פאָרן מיט אונדז, נישט מיט קיין אויטאָ, נישט מיט קיין פערד־און־וועגעלע. דער וועג איז איין שטיק פייער. מען וועט דאָרט לעבעדיקערהייט פאַרברענט. קאָן מען לויפן צופוס? — האָט מען צוריק אַרגומענטירט.

— אַז מען קען נישט — מוז מען. מען וועט זיך באַהאַלטן אין וועלדער און פעלדער, מען וועט גיין ביינאַכט, זיך רוקן ווייט פון טראָקט און מען וועט דערגיין.

— הונדערטער קילאָמעטער וועט מען גיין. נעכטיקן אין וועלדער, פעלדער. דעם ערשטן טאָג באָלד וועט מען דאָך נישט איבערלעבן. געדענקסט דאָך דעם פרייטיק, וועו מיר זענען קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן פון טראָקט. דעמאָלט האָבן מיר געהאַט אַ פערד־און־וואָגן און ס׳איז געווען דער אָנהויב. היינט ווערט מיט יעדן טאָג ערגער. די דיוועדסיע וואָקסט, דער פּאַראָט איז גרויס. מען לאָזט שוין היינט קיינעם נישט אַדורך.

אונטערן דרוק פון פנינה האָבן מיר באַשלאָסן זיך אָפּצוטיילן פֿון ד״ר אָלטער און פרוון גיין קיין לובלין. די צוויי סאָלדאָטן, וואָס האָבן זיך אָפּגע־טיילט שבת פון דער אַנטלויפנדיקער אַרמיי, זענען געווען גרייט מיטצוגיין מיט אונדז, ווי נאָר די צעקאָלעטשעטע פּאַרוונדיקטע פיס וועלן זיך ביי זיי אַ ביסל פּאַרהיילן. אויך דוד ווינציגער האָט מסכים געווען צו גיין מיט אונדז.

ד״ר אָלטער און די שטעטלדיקע תושבים האָבן אונדז געבעטן איבער־וואַרטן ביז נאָך ראש־השנה. ד״ר אָלטער האָט געזאָגט, אַז ער פּאַרשטייט און גלייבט, אַז עפּעס וועט געשען ראש־השנה און דאָס וועט ענדערן אין גאַנצן אונדזערע פּלענער.

מיטוואָך, דעם 13־טן סעפּטעמבער. פּאָר ראש־השנה, האָט זיך דאָס שטעטל שוין געגרייט אויפצונעמען דעם הייליקן יום־טוב. מ׳האָט געבאַקן חלות און קוכנס, געקויעלעט עופות, אָנגעגרייט פלייש, איינגעקויפט פיש, וואָס די גויים האָבן ממש מיט סכנות־נפשות צוגעשטעלט אין שטעטל אַריין. מ׳האָט נישט פּאַרגעסן אויך זיך צו באַזאָרגן מיט די געהעריקע פֿרוכטן, צו קענען מאַכן די ברכה „לראש ולא לזנב", מיר זאָלן ווערן דערהויבן און נישט דער־נידעריקט. מ׳האָט געעפּנט אָלע געשעפטן און מ׳איז געשטאַנען הינטער די טישן און ביי די סטראָגאָנעס און פּאַרקויפט. יידן און פּאָלאָקן האָבן געקויפט, געהאַנדלט. יידיש סוחרים האָבן מיט ענגיטע אויגן געפרווט טרעפֿן ווי לאַנג די מלחמה וועט דויערן און אויסקאַלקולירן, ס׳זאָל קלעקן ביזן סוף פּאָר אים. פּאָר דער משפּחה און פּאָר נאָענטע.

אין שטאָט האָט זיך באַוויזן מיט אַ מיליטעריש מאָרש אַ גרופּע פּוילישע סאָלדאָטן מיט אַ יונגן אָפיציר אין דער שפּיץ און געבליבן שטיין אין מיטן מאַרק.

אַ מאָדנע געפּיל האָט זיך דערוועקט אין די הערצער פון די איינווויינער:

פּוּ יִשע טָלדאָטן אין פּולן סטראי, אוניפאָרמירט. באַוואָפֿנט. דאָס איז נישט קיין קלייניקייט.

— הייסט עס, אַז מ׳איז נישט מער פֿאַרלאָזט. זיי וועלן אונדז דאָ שוין שיצן. פּוילן איז נישט הפֿקר, לאַסקאַזשעוו איז מער שוין נישט הפקר. מען קלערט וועגן אונדז. אית דין ואית דיין — האָבן געטענהט יידן סוחרים.

— הייסט עס — האָבן אויסגעטייטשט אַנדערע — אַז דאָ וועט נאָר זיין גאָר פּריילעך. זאָל איצט פּרוווון אַריינקומען דער דייטש, וועט ער טרעפֿן אַ ווידערשטאַנד, מען וועט מיט אים פּירן מלחמה — און דווקא אין לאַס־קאַזשעוו.

— נאָראַנים. — האָט זיך אַנגערופֿן דער רויטער ברוך, אַ געוועזענער סאָלדאָט, וואָס האָט געדינט צווישן יאָר און געוואָרן קאַפּראָל, — די דאָ זענען נאָר אַן אַוואַנגאָרד. די הויפּטלייטונג האָט איינגעפונען, אַז דאָ איז אַ סטראַ־טעגישער פונקט, זי וועט אים שוין נישט פֿאַרלאָזן.

די סאָלדאָטן האָבן זיך באָלד אייגקוואַרטירט אין אַ פֿאָר שטובן אין די זייטיקע גאַסן פון מאָרק. דער אָפּיציר איז געגאַנגען צום גלח אין דער פֿאָראָפּיע און דאָרט זיך איינגעאָרדנט.

ווי אויף אַ באָפעל איז פלוצים אָלץ פֿאַרשוווונדן פון די פֿאָליצעס — סחורות, עסנוואָרג, מעל, פלייש. אָפּילו חלות און ברויט. פון מאָרק איז אויך נעלם געוואָרן דאָס גאַנצע גרינוואָרג.

אַ סך פון די אָרעמע שיכטן און פֿאָלאָקן, וואָס זענען געקומען פון די ווייטערע געסלעך אין מאָרק אריין איינקויפן — האָבן שוין כמעט גאָרנישט געטראָפֿן. דער עולם האָט זיך אָנגעהויבן פֿאַרזאָמלען אין מאָרק. מ׳האָט שוין געהערט אויסגעשרייען וועגן „אייגענער דיווערסיע", אַ וואָרט, וואָס איז געוואָרן אַ טייל פון דער מלחמה־לאָגיק און האָט געגעבן אַ תשובה אויף אַ סך נישט־פֿאַרשטענדלעכע געשעענישן. מ׳האָט שוין אָפּילו געדרופן אויפהאקן די יאָטקעס און די שפּייז־געשעפטן, וואס מ׳האָט פֿאַרמאַכט.

דאָנערשטיק, ערב ראש־השנה. דעם 14־טן סעפּטעמבער, האָט שוין דאָס שטעטל איבערגעלעבט דעם ערשטן ווירטשאָפּטלעכן קריזיס־טאָג. די געשעפטן זענען געווען כמעט ווי פֿאַרמאַכט, מ׳עפּנט נאָר הינטערטירלעך און מען פֿאַרקויפט נאָר אויף טויש. מען טויש קלייַדער, שיך פֿאַר שפּייז, פֿאַר פלייש און פֿאַרקערט. די פרייזן זענען געוואָלטיק געשטיגן. די, וואָס האָבן נישט געהאָט קיין קלייטלעך, קיין קראָמען, קיין יאָטקע. קיין בעקעריי, קיין בוד־

קעס — האבן נישט געהאט וואס און מיט וואס צו טוישן. זיי זענען ארומ־געלאפן ווי פארסמטע, זוכנדיק א פראדוקט, א חלה, א הינדל, א ביסל משקה, א פרוכט, צו האבן מיט וואס אויפצונעמען דעם יום־טוב ווי עס דארף צו זיין.

מיר האבן נישט אנגענומען די איינלאדונג פון אונדזערע ידידים צו עסן יום־טוב ביי זיי און האבן באשלאסן זיך צו זעצן, אין אונדזער צימערל, ווו מיר האבן איצט געווינט, צו אונדזער אייגענעם טיש.

צוויי אנגעזעענע. אפשר די חשובסטע באלעבאטים פון שטעטל, דוד זעמאן, דער זון פון אטוואצקער רב, א סוחר, א גביר און זיין שוואגער לערנער, האבן נישט געלאזט שטיין אונדזערע פרויען אין אטשערעד, כאטש מ׳איז שוין גאנץ געשמאק געשטאנען אין דער ריי נאך חלות, ברויט, פלייש, — האבן זיי אוועקגעשטעלט זייערע פרויען און פארזארגט אונדז מיט אלעם, וואס דער יום־טוב פארלאנגט. אפילו א פרוכט אויף איינצוטונקען אין האניק.

פרייטיק, דעם 15־טן סעפטעמבער, דעם ערשטן טאג ראש־השנה, איז ווי פון הינטערווייל עכץ אנגעקומען די גרויסע כמארע, דער אנזאג פון חורבן אויף לאסקאזשעוו.

ווי יעדן טאג איז אויך דאס מאל א זייגער עלף אין דער פרי דורכגע־פלויגן דער דייטשער אראפלאן, צו זען צי אלץ איז אין ארדענונג. פלוצים האט זיך דערהערט א שאס, איין אייניציקער ביקסן־שאס. אלע זענען געווארן אויפגעציטערט. לויטן זשומען, ווי מיליאנען בינען וואלטן געבזיקעט אין דער לופטן, איז עס געווען א יעגער־אראפלאן. דאס האט א פוילישער סאלדאט, פון די וואס זענען נעכטן אנגעקומען, אויסגעשאסן אין דער לופטן. פונעם קלויסטער־טורעם האט ער געשאסן.

דער דייטשער אראפלאן האט זיך אויסגעדרייט, נאך אמאל ארומגע־קרייזט ארום דער שטאט און אין איילעניש אוועקגעפלויגן.

אלע האבן פארשטאנען, אז ס׳האט זיך אנגעהויבן עפעס שלעכטס, אז די קליינע ביקסן־קויל קען דעם שטאלענעם פויגל גארנישט טון. אויך דער אפיציר און די סאלדאטן ווייסן דאס. ס׳איז געווען אן ארויספאדערונג צום קאמף.

דער אראפלאן האט געענטפערט. ערשטנס אז ער לאכט פון דעם כוח צווייטנס איז ער נאך אמאל געפלויגן איבער דער שטאט, ווי א מלמד, וואס ווייזט מיטן פינגער, זאגט־אן און טייטלט...

אַ שרעק איז געפֿאַלן אויף אַ סך. איצט האָבן שוין מערערע געוואָלט אַנטלויפן נאָר וווהין? אַלע וועגן זענען פֿאַרהאָקט מיט פֿייער און בלוט. ארום ברענט. דו ווערסט פֿאַרברענט און קאָנסט דיך אפֿילו נישט ראַטעווען.

מען וואַרפט זיך וו׳ אַ לייב אין שטייג. דו זעסט די סכנה, פֿאַרשטייסט זי און קאָנסט זיך נישט העלפֿן.

פּנינה און ד״ר אַלטער האָבן אויסגעבראָכן ביידע אין אַ געווײַן. ביידע האָבן נישט דורכגעפֿירט זייערס. דער גורל פון די קינדער — אונדזער גאַנץ פֿאַרמעגן און אפשר דאָס אייניציקע — האָט אונדז אַזוי צוגעזעצט, אַז זיי האָבן געפֿילט אַ וואַרגעניש אין האַלדז.

מיר, ביידע מענער, זענען געשטאַנען אין הויף, לעבן אונדזער צימערל. מיר האָבן נישט געקוקט איינער אויפֿן צווייטן. זיין אַ טאָטע הייסט — זיין אַ מענטש. וואָס איז לויט די געזעצן פון דער נאַטור, פון גאָט, פון דער געזעלשאַפֿט, פון דער מאָראַל, פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר זיינע קינדער. נאָר דערצו אַ יידישער טאָטע, וואָס פילט אויך אַן אינערלעכע אחריות פון אייבי־קייט און המשך, וויטער צו ציען די גאָלדענע קייט יידישע דורות; צו זיין פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַרן קינדס לעבן און גורל, — צו זען די סכנה, די שוואַרצע חיה, וואָס לאָקערט טייוולאָניש־רוצחיש ביים קינדס בעטל. איז ווי קען אַ טאָטע זיין גלייכגילטיק, רואיק און שווייגן אין אַנבליק פון טויט־געפֿאָר אויף טריט און שריט? שטייַן פֿאַרשטיינערט און גאָרנישט קענען טון? דאָס האָט דאָנטע נישט אויסגעקלערט. איוב איז דערמיט נישט געשטראָפט געוואָרן. דאָס שטייגט איבער דעם צער פֿון חיבוט־הקבר, פון קלאָפן זיך אוז וואַרפן זיך אין קבר, פון טילטול מחילות; פֿון געשליידערט צו ווערן פון איין עק וועלט צום צווייטן; ערגער ווי אַראָפגעשטירצט צו ווערן פון אַלע וועלטן און הימלען צוזאַמען.

שטייען מיר בײַדע, פֿאַרגליווערט און פֿארשווארצט. דאָס הארץ וואַרפט זיך אַזוי, אַז מען מוז עס פשוט צוהאַלטן, ס׳זאָל נישט צעזעצט ווערן.

— איצט מוז מען אַנטלויפן. דאָ וועט זיין שרעקלעך — האָט זיך אַלטער געגעבן אַ ריס פֿון אַרט.

— און דאָרט, און אומעטום? — האָבן געענטפֿערט אַלע, צו וועלכע ער האָט זיך געווענדעט.

— ווהין. ווי אַזוי? די יידישע גורל־פראָגע, וואָס באגלייט אונדז פון

וויגעלע ביזן סוף, האט זיך אַוועקגעשטעלט פאַר אונדז שטאַרצעם און פייניקט ווי מיט אייזערנע שטאַנגען צעגליט אין העליש פייער.

ס׳זענען אַוועק אַ פאַר שעה, אין רו און שטילקייט.

— דער דייטש לאַכט זיך אויס פון דעם נאַרישן שאַס — האָבן יידן געטענהט, אַוועקמאַכנדיק די גאַנצע מעשה מיט דער האַנט. יידן האָבן זיך געגרייט צו צוויי גרויסע אויפגאַבעס, צו תשליך און מקבל צו זיין דעם שבת, שבת ראש־השנה.

אויך אין אונדזער צימערל האָט מען זיך געגרייט מקבל־פנים זיין דעם צווילינג.

די פרויען האָבן אונדז נישט געוואָלט דערלויבן צו גיין דאַוונען. עפעס זענען זיי געווען אומרואיק, נישט אויפגענומען די אַלגעמיינע באַרואיקונג־ווערטער, כאָטש אַלע שכנים האָבן דערין יאָ געגלייבט.

פונקט האָבן מיר מענער זיך צעזונגען מיט אונדזערע צוויי באַסאַוע שטימען, דעם אייביקן רעפריין פון אַלטן קבלהשן דועט צווישן די יידן און דעם שבת, דעם באַרימטן „לכה דודי" און מע דערהערט אַ שאַס.

כמעט דירעקט אין צימערל אַריין.

מיר זענען באַלד געפאַלן צו דער ערד, איבערגעשראָקענע: — עס הויבט זיך אָן!

— האי מאן דמבעית...

באַלד האָט זיך אַנגעהויבן אַ געדיכטע שיסעריי פון אזוי נאָענט, אַז אַלע זענען געווען זיכער, אַז קונקט אונדזער צימער איז דער ציל פון אַלע קוילן פון דער שיסעריי.

מיר האָבן אַנגעהויבן קלאָפן אין דער פאַרשלאָסענער טיר, וואָס האָט אַפּגעטיילט אונדזער צימערל פונעם צימער פון דער באַלעבאָסטע, אָן אַלטע פאַלקע. ביי וועמען מיר האָבן איצט געווויינט.

אָבער די אַלטע האָט נישט געוואָלט עפענען, אַפילו נישט פאַר די קינדער. מיר האָבן זיך אַרומגעוויקלט מיט קישנס, קאַצן, מלבושים, געלעגן אויף דער ערד און געוואַרט.

מיר האָבן געוווסט, אַז דאָס זענען נישט קיין באַמבעס, נאָר שיסעריי פון ביקסן און מאַשין־געווער. און דאָ נאָענט אין די שכנותדיקע געסלער.

— צווישן יידן... לאָמיר זיין צווישן יידן. אויב ס׳דאַרף חלילה עפעס געשען זאָלן מיר נישט זיין אָן יידן — האָט געשעפטשעט ד״ר אלטער.

איבערוואַרטנדיק אַ מאַמענט, וועלן די שיסעריי האָט אַזוי ווי אויפגעהערט, האָבן מיר געגעבן אַ כאַפּ די קינדער, איינגעוויקלטע אין קישנס און אַרײַנגע־לאָפן אין דער שטוב פון די פיינשניידערס. וואָס האָט זיך געפונען אויף דער זעלבער גאַס.

די פיינשניידערס האָבן פונקט געעפנט די טיר פאַר זייערע קרובים, וואָס זענען געלאָפן פון זייערע הילצערנע שטיבלעך אהער צו, צו דער הייזקע פון די פיינשניידערס, די עלטערן פונעם תחכמוני־תלמיד. די הייזקע איז אויך געווען פון ליימענע ציגל און פון האַלץ, זי האָט אַבער געהאַט אַ בלעכענעם דאַך.

אין דער הייזקע איז שוין געלעגן אַ מנין יידן אויף דער ערד. מ׳האָט זיך מורא געהאַט צו רירן פון אָרט און געשעפטשעט תפילות. די פרויען — תחינות פון „צאינה וראינה", די מענער — ווער אַ קאַפּיטל תהילים, ווער אַ שטיק פונעם דאַוונען. די פרויען האָבן אַנגעהויבן וויינען „גאָט פון אברהם". דער־נאָך „שמע ישראל" און „מודה אני". די מענער האָבן געמומען ענדיקן מעריב וואָס מ׳האָט זיי איבערגעשלאָגן אין מיטן, וועלן די שיסעריי האָט זיך אַנגעהויבן. נאָך יעדן שאָס אַדער סעריע פון שאָסן האָבן זיך אַלע, מענער ווי פרויען, געגעבן אַ דריק צו צו דער ערד מיט אַ געשריי: „גאָטעניו, האָב רחמנות האַר־ציקער פאָטער, זיי זיך מרחם אויף אונדז"... און ווייטער געדאַוונט.

אונדזערע משפחות זענען אַריין אין קיך אַריין, זיך דאַרט פאַרגראָבן צווישן אויוון, קיך און אַ גרויס באַנקבעטל.

— דאַוון, בעט — האָט פנינה מיך געטרייסלט פאַרן אַקסל — בעט פאַר דער קליינער, בעט פאַר אונדז אַלע...

דער באַלעבאָס, ראובן פיינשניידער, אַ קליין פעסט יידל, כמעט אַן מורא, איז געלעגן לעבן פענצטער, זיך אונטערגעהויבן און אַרויסגעקוקט און אַלע מאָל אַריינגעווארפן אין שטוב אַריין אַ „שאַ!" „שאַ דאַרט" נאָך יעדער הפסקה האָט ער געפסקנט: — „שוין געענדיקט, ברוך־השם. אַריבער". און ווי ס׳האָט אַנגעהויבן אויפסניי האָט ער זיך איינגעבויגן און ווידער געגעבן אַ וואַרף אין חלל אַריין „שאַ!", וואָס האָט געמאַכט גליווערן דאָס בלוט.

אויפן טיש האָבן געברענט די שבתדיקע ליכט. כאָטש עטלעכע האָבן ג׳ע־טענהט, אַז ס׳קאָן דינען דעם שונא פאַר אַ ציל, הגם די פענצטער זענען פאַר־טונקלט, האָט דער רוב נישט דערלויבט מע זאל זיי פאַרלעשן.

פלוצלונג זענען די שאָסן געווארן געדיכטער, נענטער און אַפּגעהילכט מעכטיקער ווי פון אַן אַנדערן און שטאַרקערן כלי־זין. יעדער שאָס האָט ג׳ע־

מאַכט שאַקלען די דינע וועגטלעך, פֿענצטער און טירן און אַפּגעהילכט אין די הערצער מיט אַ פּאַרדומפּענעם. שווערן ציטער.

באַלד האָט מען געהערט דאָס קלינגענדיקע געלייבעריי פון קייטן, פון טאַנקעניקייטן. די טאַנקען זענען געבליבן שטיין אין מאַרק. אַ צוואַנציק־דרייסיק מעטער פון אונדזער געסל. זיי האָבן געשאָסן אויף עפּעס אַ ציל מיט עקשנות און ענויער פינקטלעכקייט.

דאָ האָט מען געהערט ווי די טאַנקן רירן און ס׳האָט אַ ריר געטון דאָס האָרץ פון אָרט. אפשר רוקן זיי זיך צו נענטער אַהערצו, נאָך דעם ווי זיי האָבן שוין אַלץ אַרום צעשטערט. דאָס בלוט איז ממש פֿאַרגליווערט געוואָרן פון שרעק ביי אַלעמען.

מיר האָבן געהערט ווי די טאַנקן האָבן זיך דערווייטערט פון מאַרק און ווידער אַנגעהויבן שיסן. פון צייט־צו־צייט האָט מען אויך געהערט אַ פּאָר פּאַראיינצלטע ביקסנשאָסן.

— דאָס שיסן די פּוילישע סאָלדאָטן — האָבן געזאָגט אַ פּאָר מבינים.

— זיי האָבן געבראַכט דאָס גאַנצע אומגליק...

עפּעס האָט די שיסעריי אויפגעהערט. דער באַלעבאָס האָט באַשלאָסן אַרויפּצוגיין אויפן בוידעם און כאָפן אַ קוק אויף דער וועלט, כדי צו וויסן, וואָס צו טון. אַלע תחנונים און סברות האָבן נישט געהאָלפן. ער האָט זיך נאָך מער פֿאַרעקשנט.

איך בין מיטגעקראָכן צוזאַמען מיט אים דורכן לייטערל אין קיך.

מיר האָבן אַרויסגעקוקט אין דרויסן. אַ שטילקייט ווי פּאָר אַ שטורעם, אַלץ אין שוואַרץ. פון יעדן קוימען זעצט אַן אימהדיקער רויך. פון יעדן הויז און בוים שלאָגט מיט פּאַרניכטונג.

ווי נאָר מיר זענען אַראָפּ האָט אַנגעהויבן צו זעצן מיט שווערע קוילן, מיט אַזאַ כוח, אַז דאָס פּריערדיקע איז געווען ווי בלויז אַ פּאַרשפּיל.

מיט אַמאָל אַ דרייַ פון די טאַנקען און די קוילן פּליען דירעקט אין געסל אַריין. מ׳הערט אַפּילו זייער פייפן און וואַיען, איידער זיי טרעפֿן אַן אויף עפּעס און צערייסן עס. די טאַנקען זענען געשטאַנען אויפן גאַרוואַלינער וועג מיט די לופּעס אויסגעדרייט צום געסל.

אַלע ווי אייַנער האָבן זיך געגעבן אַ רייס אויף און געמומען אַריינקריכן אין קיך אַריין. די באַלעבאָסטע מיט אירע קינדער האָבן פּאַרנומען דעם פּלאַץ פון אונדזערע משפּחות, די אַנדערע האָבן זיך געשטופּט ווו ס׳האָט זיך

געלאזט. אונטערן באַנקבעטל, זיך איינגעקאַרטשעט נעבן אויוון. מען איז אַריינגעקראַכן כמעט אין קליינעם קיכקרעדעלנצל אַריין.

דאַן האָט געגעבן אַזאַ שטאַרקן קראַך, אַז אויף אַ רגע זענען די אויערן ממש פאַרטויבט געוואָרן. ס׳האָט אויסגעוויזן, אַז די לעצטע מינוט האָט אויס־געשלאָגן. באַלד קומען נאָך דריי אַזעלכע שאָסן.

איין שאָס האָט געטראָפן אין פונדאַמענט פֿון הויז. מ׳האָט געהערט שפּליטערס פֿליען אין אַלע זייטן און די דרויסנדיקע טרעפ האָבן זיך ווי איינגעבראַכן.

איצט האָט די שרעק און פּאַניק דערגרייכט איר קולמינאַציע.

— אַנטלויפן! אַנטלויפן! אַרויס!

— ווהין? אין דרויסן לאָקערט דאָך דער זיכערער טויט! ווהין?

פיינשניידער, דער באַלעבאָס. איז אויפגעשפרונגען פֿון אָרט. אַריין אין ערשטן צימער, אויפגעעפנט אַ קעלער־טירל און אַנגעוויזן מיטן פינגער:

— דאָ, אַהער! דאָ...

דאָס קעלערל איז געווען צו קליין אויף אַריינצונעמען אַזוי פיל עולם.

— די קינדער אַהינצו! די קינדער!

האָט מען אַריינגעשטופט אַלע איבערגעשראָקענע, פאַרשלאָפענע, מידע קינדער אין קעלער אַריין.

מען האָט נישט געזען, אַז דאָס קעלערל איז צו קליין, צו דושנע. ס׳איז נאָענט פון דער טיר, פון דער דרויסן־טיר און נאָענט צום יסוד, וואָס איז איצט געטראָפן געוואָרן. דאָס געפיל און דער פּחד האָבן פאַרלאָנגט מעשים. כדי דער מענטש זאָל נישט אויפפלאַצן פון דער אַנגעזאַמלטער שפּאַנונג — האָט מען אַלע קינדער אַריינגעשטופט אינעווייניק.

דער עולם האָט פרייער אָפגעאָטעמט. איצט וואָס ס׳וועט זיין — וועט זיין. דער עיקר — די קינדער זענען באַוואָרנט.

עמעץ האָט איצט פאַרלאָשן דאָס צאַנקענדיקע ליכטל פונעם שבת־לייכטער. קיינער האָט שוין מער נישט פראָטעסטירט.

אַלע האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם און געוואָרט. די מאַמעס האָבן זיך אויסגעלייגט אַרום דעם קעלער, ווי זיי וואָלטן פאַרשטאַרקן מיט זייערע קערפערס און הייסע הערצער דאָס דינטשיקע קעלער־טירל. די מענער זענען געלעגן אַרום זיי.

— ווידוי זאָגט, יידן, זאָגט ווידוי — האָט זיך דערהערט דאָס הייזע־ריקע פעסטע קול פון באַלעבאָסעס שוועך. איידער עמעצער נאָך האָט געהאָט צייט צו פראָטעסטירן, אַדער מסכים צו זיין, האָט מען שוין געהערט שעפטשען:

— אשמנו, בגדנו, גזלנו, דברנו דופי...

אונטערן האַגל פון קוילן פון די דייטשע טאַנקען, ביים צעשטערטן הויז־פונדאָמענט, נעבן איינגעפאַלענע טרעפ, ארום אַ קעלער מיט ציטערנ־דיקע קינדער און ווייַנענדיקע, קלאָגנדיקע מאַמעס, האָט זיך געהערט דאָס רואיקע, צילבאָווסטע, אייביק־זיכערע, אויסגעפרווועטע יידישע שעפטשען:

— יעצנו רע, כזבנו, לצנו...

— אוי, אוי, טאָטעניו, עווינו, פשענו...

אַריבער דריי שעה. דער באַלעבאָס האָט אויפגעעפנט פאַמעלעך די טיר און אַרויס אין גאַס.

דאָס ווידוי־זאָגן האָט זיך געענדיקט, נאָר אַ שטיקל צייט האָט דאָס שיסן אויפגעהערט.

אויך אַנדערע זענען אַרויס אין גאַס.

— דריי דייטשע טאַנקען האָבן זיך אוועקגעשטעלט אין מאַרק, פונקט אַקעגן דער דירה פון די זעמאַנס און האָבן געהאַלטן אין איין זעצן — האָט דערציילט איינער — טאַנקען ווי עוג מלך הבשן.

— טאַנקען דווקא מיטעלע — האָט געמיינט אַן אַנדערער — מ׳האָט שוין געזען גרעסערע.

— טאַנקען קליינינקע זענען דאָס געווען. די דייטשן האָבן אזעלכע. זיי זענען גאָר געפערלעך.

— אַזוי ווי קיינער פון די דריי האָט די טאַנקען נישט געזען, ווייל די דריי זענען געלעגן באַהאַלטן דערשראָקענע גלייך ווי מיר אַלע, האָט מען נישט געקענט פעסטשטעלן, וואָס פאַרא טאַנקען דאָס זענען געווען.

איינס איז געווען זיכער. די טאַנקען האָבן געשאָסן פון קליינע טאַנק־האַרמאַטלעך אויפן הויז פון די זעמאַנס, פון שוחט. דאָס הויז איז אין מאַרק, איינס פון די ערשטע. דאָס הויז איז זייער אַ שטאַרקס. עס שטייט נאָך פון גאָר אַלטע צייטן, אפשר געהערט אמאָל צו אַ פוילישן שלאַכטשיץ. די קוילן האָבן געזעצט אַן אויפהער, אַ טייל האָט דורכגעזעצט די אייזערנע טיר, זענען אַריין אין שטוב אַריין. אפילו אַ וואַנט כמעט איינגעלייגט, אַבער קיין

מענטשן נישט געשאַדט. אַ פאר פרויען האָבן געחלשט, צוליב דער כסדרדיקער שיסעריי האָט מען נישט געקענט צוקומען צום וואַסער. מ׳האָט זיי געראַטעוועט מיטן אַלטן מיטל פון אייניבן די שלייפן.

די זעמאַנס האָבן מיר אי־בערגעגעבן געגוי ווי ס׳איז געווען, מ׳האָט געהאַלטן אין מיטן דאָוועגען. גראָד איז געווען אַ מנין בייַם שוחט, ביי די זעמאַנס, ווי געווייגלעך אין די יום־טובים. פונקט ביי „שמע ישראל״ פון מעריב־דאָוועגען, האָבן זיי דערזען די שרעקלעכע טאַנקען מיט די לופעס אויסגעדרייט צום הויז. די הויז־מענטשן זענען צוגעשפרונגען פאַרמאַכן די שווערע אייזערנע טיר און די מתפללים זענען אַרויס דורך דער הינטערשטער טיר. נישט אַלע, אַ לייט איז געבליבן און האָט מיטגעמאַכט די גאַנצע אַטאַקע פון די טאַנקען אויפן הויז.

יעדער נייַ־צוגעקומענער, ציטערנדיק פון באַגינען־קעלט און פון דער ערשט נישט־לאַנג איבערגעלעבטער שרעק, האָט גענוי אויפגעקלערט, ווי אַזוי ער האָט דורכגעהאַלטן די שיסעריי, ווו ער האָט באַהאַלטן די פרוי און די קינדער, ווי אַזוי ער האָט געוווסט ווהין מע שיסט אין זיין גאַס אַריין, ווי אַזוי ער איז דער ערשטער אַרויסגעגאַנגען אין גאַס נאָכן שיסן.

— די פוילישע סאָלדאָטן האָבן אויך געשאָסן — האָבן פעסטגעשטעלט עטלעכע.

— מישטיינס געזאָגט. וואָס זיי קענען שוין שיסן. זיי האָבן נעבעך געוואָלט, זיי האָבן אַ גוטן ווילן. אָבער וואָס קענען זיי אויפטוען, אַז קיין געווער האָבן זיי נישט. קיין אַמוניציע, נישט קיין פלאַן, נישט קיין פירער. בלויז אַ פאַר ביקסעלעך און איין אָפיציר, אַ לייטענאַנט.

— ווער האָט זיי געשיקט? — האָבן אַ סך געוואָלט וויסן.

— צי האָבן זיי עפעס דערמיט אַ מיין אָפצוציען דעם דייטש, אפשר אָפציען זיינע כוחות פון וואַרשע? — האָבן מיר געפרווט זאָגן אונדזער וואַרט.

— ניין, ניין — האָבן געשריגן אַנדערע — דאָס איז אַן אַ קאָפּ. יעדער טוט וואָס ער ווייל. דער אָפיציר א״ז אַ פאַטריאָט, דאָס הארץ טוט אים וויי — קעמפט ער.

— „פוילן עקזיסטירט דורך און אין הפקר״ — האָט ציטירט ד״ר אַלטער די באַקאַנטע פוילישע באַהויפטונג.

— אויף הפקר, אַן קאָפּ, אַן פלאַן, אַן פירער.

קאַפּיטל פּיר

אָן אַ מאָרגן

ראש־השנה 1939. צוויי וואָכן נאָכן אַנהייב פון דער וועלט־מלחמה.

פּוילן עקזיסטירט שוין נאָר אין די הערצער פון אירע פאַטריאָטן, אין די חלומות פון אירע זין, אין דער געשיכטע פון דער פאַרגאַנגענהייט.

אַ שוואַרצע קראָ האָט מיט אירע שוואַרצע פליגל פאַרדעקט פּוילנס פרייהייט און מיט אירע שמוציקע פאַרבלוטיקטע נעגל געדראָפּעט פּוילנס קערפּער. בלוט איז גערונען פון די אָפענע ווונדן.

שטעט האָבן געברענט, שטעטלעך האָבן געפלאַקערט. סטאַדאָלעס מיט תבואה זענען געשטאַנען אין העלישן פייער. רויטע לונעס, שריפה־אָפשיינען פון ברענענדיקע דערפער און אונטערגעצונדענע ישובים האָבן זיך געטראָגן איבער די נעכט.

די פּוילישע וועלדער זענען געשטאַנען אין פייער, שאַסייען און טראַקטן, צווישן זיי דער לובלינער טראַקט.

אין לאַסקאָזשעוו האָט מען איצט געזען באַשיינפּערלעך די לונע, דעם שׂריפה־אָפשיין פון דער גאַרוואַלינער זייט. די גאַרוואַלינער קאַוואַלעריסטן, הייזער און קראָמען האָבן געברענט און אָנגעזאָגט מיט זייערע פייער־צונגען אַ וויסטע בשורה דער שכנטע אירער — לאַסקאָזשעוו.

פון אונטער דער ערד האָבן זיך געהערט קולות פון הונדערטער טויזנטער געהרגעטע, פאַרוווונדעטע און היימלאָזע. וואַרשע גייט אָפּ אין בלוט, וואַרשע עקזיסטירט נישט מער, האָבן צוגעגעבן אַנדערע, דער עיקר די פישערס, וואָס זענען פאַר ראש־השנה געווען אין די אַרומיקע דערפער צו באַזוכן פיש אויף יום־טוב און שבת־תשובה.

עפּעס האָט מען געמורמלט וועגן אַ נייעם שונא, וואָס גייט אויף פּוילן, אַז פּוילן וועט שוין קיין מאָל קיין תחית־המתים נישט אויפשטיין. מ׳האָט

געראדט, איבערגעגעבן אי אמתע השערות, אי פאלשע, און ביידע אזוי אויס־געמישט, אז אין דעם אמת איז שוין נישט געווען מער קיין אמת ווי אין פאלשן און פארקערט.

לאסקאזשעוו איז שוין דורכגעקומען דאס ערגסטע. פארן נארישן שאס פון דעם פוילישן סאלדאט האבן מיר באקומען אונדזער שטראף — האבן זיך געפרווט באראיקן די ייִדישע איינווינער.

— ווער גיט זיי די אינפארמאציע? פון וואנען האבן זיי געוווסט, אז דער סאלדאט האט געשאסן פון דעם מארק, פון דעם קלויסטער־טורעם? און אויף אייגענער האנט — האבן געוואלט אנדערע וויסן.

— זיי האבן טאקע נישט געוווסט — האט א מבין איבערגעהאקט — אן אראפלאן קען נישט קיין באזונדערע פרטים.

— און איך זאג, האט זיך אפגערופן דער רויטער קאפראל — אז זיי האבן יא געזען. איי, זיי האבן נישט געשאסן אויפן קלויסטער, איז זיך נישטא וואס צו חידושן. זיי זענען דאך אויך גויים, קריסטן, און אויף יידן שיסט זיך לייכטער.

— דער עיקר, מיר זענען אונדזערס שוין איבערגעקומען — האבן זיך געטרייסט די לאסקאזשעווער באלעבאטים.

— האי מאן דמבעית האט זיך שוין ווידער געחזרט ביי מיר אין מוח.

און אויפגעשטאנען איז א שבת־שובה, ווי שוין הונדערטער יארן נישט אויף פוילנס ערד, ווי שוין דורות־לאנג נישט אין לאסקאזשעוו.

מ׳האט נישט געוווסט, צי די שטאט געהערט צו די דייטשן, צי זי געהערט נאך צו די פאלאקן. זיכער איז, אז דאס איז א שטאט פון יידן. יידן, וואס ווויינען דא שוין הונדערטער יארן און קיין שום שטורעם־ווינט וועט זיי שוין פון דאנעט נישט אוועקרייסן, וועט זיי נישט קענען אויסווארצלען.

די הייזער און די מענטשן זענען יום־טובדיק, מען דערקענט נישט די אקערשט דורכגעלעבטע שווערע נאכט. קיינעם ארט נישט די לעכער אין די וועגט, דער צעדראפעטער פונדאמענט פון פיינשניידערס הויז און אנדערע הייזער.

שבת־שובה איז. אין די שולן איז ווארעם. וואס מער צרות, וואס שווערער אויפן געמיט אלץ היציקער איז די תפילה. התלהבות מיט א שטיקעלע פרעמדן ציטער.

א ציטערן פאר גאט און א דראזש פאר זיך און הויזגעזינט, פאר זיך

און פאַר כל־ישראל. אַ ציטערן פֿאַרן יום־הדין, פאַר יום־כיפור, וואָס דער־
נענטערט זיך און אַ ציטער פאַרן פאַרשווימענעם פרימאַרגן, וואָס האָט זיך
אַזוי מיאוס צעלייגט אויף די גאַסן, דעכער, הייזער, הערצער און געמיטער.

אין דער שול פון דעם שוחט, די זעמאַנס, האָט מען שוין אַרויסגענומען
די ספר־תורהס, מען גרייט זיך צום לייענען.

— יעמוד... לכבוד השבת ולכבוד...

פלוצלינג האָבן אַ ציטער געטאָן די פענצטער, די וועגט האָבן זיך צע־
שאָקלט. אַלע קני האָט אנגעכאַפט אַ דראָזש. איין שטארקער שאָס ווי אַ באַמבע
און נאָך אים אַ רייַ קלענערע און קליינע דעטאָנאַציעס, אַזוי ווי ביקסן־שאָסן.
אַלע זענען אויפגעציטערט געוואָרן.

— נו, א, עה! — האָבן געשריגן גבאים, דער בעל־קורא און אַנ־
דערע: — „נו, א!" און מכוון געווען אי כלפי דרויסן, אַקעגן די שיסערס,
אי כלפי אינעווייניק, אַקעגן די מתפללים.

פיר מנינים יידן שטייען און רירן זיך נישט פונעם אָרט, זענען ממשיך
ווייטער די הייליקע אַרבעט, עבודת־הבורא.

מיך האָט אַנגעכאַפט אַ ציטערניש. ס'האָט מיר אַבער אימפאַנירט דער
כוח פון יידן, דער געהאָרטעוועטער כוח פון ברידער, אויסגעקאָוועט אין די
טויזנטער יאָרן פון פיין און ווידערשטאַנד. איך בין געבליבן. שוין האָט
ד"ר אַלטער באַקומען אַן עליה און מען גרייט זיך שוין צו רופן אויך מיך
עולה צו זיין צו דער תורה — קומען צולויפן פנינה און מרים און בעטן,
פאַדערן מיר זאָלן קומען אַהיים און דאָס תיכף: — די קינדער זענען זייער
איבערגעשראָקן, שרייען טאָטע, טאָטע...

ד"ר אַלטער און איך האָבן זיך אַנטשולדיקט. מיר האָבן געפילט, אַז
מיר זענען קלענער פון די אַנדערע, קלענער אין די אויגן פון יענע און
אונדזערע אייגענע. מיר זענען איצט געלאָפֿן האָרט ביי די מויערן, ווי גנבים,
איינמאָל זיך געמוזט אַראָפבייגן ביז צו דער ערד, ווייל מ'האָט געשאָסן
ערגעץ נישט ווייט, און קוים צוגעלאָפן אהיים.

באַלד האָבן מיר שוין געווסט, אַז דאָס שיסן די פּוילישע סאָלדאָטן,
וואָס זענען נעכטן געקומען אין שטאָט אריין. זיי שיסן אויף יעדן טאָנק.
אַראָפֿלאָן. אפילו לאָסט־אויטאָ, אויף אַלץ וואָס מען זעט זיך דערנענטערן
צו דער שטאָט, אויך אויף סאָלדאָטן, דייטשע, וואָס זענען פון דער ווייטנס.
דורכן שפאקטיוו — שיסן זיי.

פלוצים איז אנגעפלויגן דער דייטשער אראפלאן, וואס פליט יעדן טאג, אבער העכער, גאר הויך איז ער היינט געפלויגן. א סך האבן פשוט געהאט א סאטיספאקציע: — ער האט מורא, זיך איבערגעשראקן!

נאך איידער מען האט פארענדיקט דעם יום־טובדיקן מיטאג, הערט מען א לויפעריי פון טריט, מען זעט מענטשן לויפן אין גאס לויפן, אנטלויפן.

די פוילישע סאלדאטן כאפן צו דער ארבעט.

וואס פארא ארבעט האט מען נישט געוווסט. האבן מענטשן שנעל פאר־מאכט טיר און טויער, מיט לאדנס, מיט שטאנגען, מיט קייטעלעך. ריגע־לער, האטשיקעס, שלעסער. מען האט זיך באהאלטן אויפן בוידעם און אריינ־געצויגן די לייטערס.

אין גאס לויפט דער פוילישער אפיציר מיט א רעוואלווער אין האנט. ער יאגט זיך נאך יעדן, לויפט צו די טירן, קלאפט און לארעמט, אין איין ארט האט ער מיט צוויי סאלדאטן אויפגעהאקט די טיר, אויפגעריסן די קעלער־טיר, אריינגעשאסן צוויי מאל אין קעלער אריין, געשריגן און גע־שאלטן, וואס ער טרעפט נאר פרויען און קינדער און געדראט מיט שיסן יעדן מאנצביל, וועמען ער וועט טרעפן אויסבאהאלטן.

פילנדיק, אז זיין דראאונג איז אן ערנסטע און געווויר ווערנדיק וועגן וואס פארא ארבעט עס גייט — זענען א פאר עלטערע לייט צוגעגאנגען צום אפיציר און אים דערקלערט, אז היינט איז א הייליקער, פייערלעכער יום־טוב, א גרויסער טאג פאר יידן. דער אפיציר האט אויפגעהויבן א פייטש, וואס ער האט געטראגן, כעסדיק א שאקל געטאן מיטן קאפ און דערקלערט, אז ער וועט אויפרייסן יעדע טיר און שיסן יעדן באהאלטענעם, אויב מען וועט נישט ארבעטן און אים נישט העלפן.

— דאס פאטערלאנד איז אין געפאר, איז בטול א יום־טוב, איז בטול די משפחה, איז בטול אפילו דאס לעבן — האט ער געשריגן מיט כעס און וויטיק.

אלע האבן געפילט, אז דער יונגער מענטש מיינט עס ערנסט מיטן גאנצן הארצן, פאר אים איז זיין פאטערלאנד העכער פון זיין לעבן, וויכטיקער ווי זיין משפחה, באדייטנדיקער ווי זיין פערזענלעך גליק. און ער איז נאך אזוי יונג, אזוי שיין, אזוי העלדיש.

יא, ווען ס'זאלן זיין א סך אזעלכע יונגע פאלאקן — האב איך גע־טראכט — וואלט קיין שום שונא נישט געקענט בייקומען פוילן. דער כוח

פון אַזאַ יוגנט איז גרעסער ווי דער כוח פון חורבן, וואָס עקזיסטירט אויף דער וועלט.

און דער אָפּיציר האָט דערקלערט, אַז מען דאַרף בויען באַריקאַדעס, און אָנגעצייכנט, אַז דאָס מוזן זיין אַזעלכע שטאַרקע שטערונגען, וואָס וועלן זיין ביכולת אויפצוהאַלטן די דייטשע טאַנקען אין זייער מאַרש.

— צו בויען באַריקאַדעס דאַרף מען האָבן אייזנס. קלעצער, בעטאָן, שטיינער. צעמענט. אויב עס פעלט עפּעס, — מעג מען עס דערגאַנצן מיט אַנדערע מאַטעריאַלן — האָט ער געזאָגט, ווי אַ לעקציע, אַן אויסגעלערנטע.

און אום יום־טוב, באונס, האָט מען אָנגעהויבן בויען די באַריקאַדעס, בויען אין אַלע פּיר עקן, אין אַלע פּיר אַריינגענג צום מאַרק, און דאָרט ווז ס'ווויגען. ווי אין אַלע שטעט אין פוילן, כמעט לויטער יידן.

מען האָט אָנגעהויבן צו ברענגען מאַטעריאַלן צו די באַריקאַדעס, אַ צע־בראָכן בענקל, אַ צעריסן קיישל, אַ ברעט, שטיינער, ציגל, שטיקלעך קלעצ־לעך, בלעכן, איינגעלייגטע אייוועלעך, פאַרזשאַווערטע טעפּ, מ'האָט אויפ־געהויבן שטיינער פון דער ערד, געשיט בלאָטע. ווען דאָס אַלץ האָט נישט געקלעקט, האָט מען אָנגעהויבן ברענגען שמאטעס, לאָכעס, איינער האָט אַרויסגעשלעפּט אַ צעבראָכענעם דישעל פון אַ שטאָל, אַ שטיק פון אַ ראָד, ספּריכעס. די פּוילישע סאָלדאָטן האָבן אָכטונג געגעבן און יידן האָבן דער־וויל געפּירט וויכוחים. געלערנט פּשט, איינגעטענהט און מסביר געווען, יעדער איינער ממש ווי אַ ענערגאַל, וואָס זיין גאַנץ לעבן איז זיין הויפּט־אַרבעט באַשטאַנען אין בויען באַריקאַדעס. איינער גיט עצות דעם צווייטן. אין דער אַרבעט זענען יידן אַריין אין התלהבות: מען שטופּט און מען פּאַר־שטאָפּט, מען שלעפּט, מען בויט, מען צעווואַרפּט, מען לאָזט איבער, מען דרייט איבער, מען גלייכט אויס, מען קערט איבער, מען שיט־אַן אויף ס'ניי ערד. מען מעסט די לענג, די ברייט, די הויך, מען פאַרגלייכט, מען נעמט אַראָפּ, מען גיט צו.

פון דער ווייטנס האָט מען דערזען דעם גלח, ער איז געגאַנגען מיט אַ גאַר אייליקן שריט, מיט אַ קליין רענצעלע אין האַנט, ווי ער וואָלט וועלן נעלם ווערן. ד"ר אָלטער און איר, וואָס האָבן זיך מיט אים געהאָט באַקענט פריער, ווי אינטעליגענטן געקומענע פון דער הויפּט־שטאָט, האָבן אָנגעהויבן אים נאָכגיין, כדי אים אָניאָגן און ווייסן די סיבה פון זיין אנטלויפֿן. אָבער מיר האָבן אים נישט דעריאָגט.

— ע, דער גלח ווייסט עפעס. אים האָט מען מסתמא עפּעס איבערגע־
געבן. אָז ער אַנטלויפט, איז נישט גוט! — האָט מען געזומען טייטשן.

נאָך איידער עס איז טונקל געוואָרן האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי
פון מאַשין־געווער.

די שיסעריי דערנענטערט זיך. מיט שרעק האָט מען פאַרמאַכט טיר און
לאָדנס, מ׳איז געפאַלן צו דער ערד און געלעגן געשפאַנט.

קייטן הערט מען. ס׳ציטערט דער שאַסיי, די פענצטער, די ערד.

— טאַנקען, טאַנקען פאַרן. שוועריע טאַנקען. דייטשע טאַנקען — האָבן
מיר זיך אַזוי ווי איינגעחזרט.

זיי פאַרן דירעקט נאָענט צום מאַרק דורך דער גאַרוואָלינער גאַס. דאָס
הויז פון פיינשניידער, די עלטערן פון תחכמוני־תלמיד, ביי וועלכן מיר
זענען איצט געווען, איז דאָס דריטע אין דער גאַס. פיינשניידער ציטערט ווי
אַ פיש אין וואַסער, ווי אַ ייד אין הייליקן יום־הדין.

די טאַנקען פאַרן אַזוי שוואַר, אַזוי רוישיק. די קייטן קלינגען מיט אַ וויסטן
אָנזאָג פון טויט, פון צרות.

פלוצלונג האָבן זיי דערזען די באַריקאַדעס. אַ הילכיק געלעכטער האָט
זיך אַרויסגעטראָגן פון אַלע פינף טאַנקען: — באַריקאַדעס פון טלית־ים און
ציצית!

— כאַ־כאַ־כאַ!! — און נאָך אַמאָל — כאַ־כאַ־כאַ!! שוי האָנס; שוי
עריך: שוי קורט! כאַ־כאַ־כאַ!!

פון די טאַנקען זענען אַרויסגעקראָכן כמעט אַלע סאָלדאָטן און זיך אייַ־
געקוקט אין די באַריקאַדעס, וואָס ווילן אויפהאַלטן די שטאַרקסטע, די מא־
טאַריזירסטע אַרמיי אין דער וועלט.

פלוצים דערהערן זיך שאָסן, אַ סך, מיט אַמאָל, געדיכט, נאָענט.

איידער די דייטשן כאָפן זיך און איידער זיי פאַרשטייען, וואָס דאָ איז
געשען. ליגן שוין טויט אין קאַנוואָולסיעס איבער צוואַנציק דייטשע סאָלדאָטן.
דער רעשט שפרינגט אַריין אין די טאַנקען. עטלעכע נעמען צוריק שיסן אוּן
פאָקן זיך אויך אַריין אינעווייניק. דרייַען אויס די טאַנקען און אנטלויפן.
די פוילישע סאָלדאָטן, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אויף די בוידעמער פון
יידישע הייזער האָבן אָפגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון. אַן אומדערוואַרטן נצחון
אויף אַזאַ שונא.

— דרייסיק, פערציק, זעכציק, אַכציק סאָלדאַטן זענען געהרגעט אוּן פאַרוווּנדעט —האָט מען זיך אַנגעהויבן איבערגעבן פון מויל צו מויל.

די פּוילישע סאָלדאַטן, וואָס זענען צוגעקומען צו די באַריקאַדעס, נאָכן אַטלויפן פון די טאַנקען, האָבן איבערגעציילט: דריי און צוואַנציק טויטע.

פון דער ווייטנס האָט זיך נאָך דערטראָגן אַ ווידערקול פֿון די שוועריע טאַנקען־קייטן, ווען דער אַפּיציר האָט באַפוילן אַפּרוקן די געהרגעטע אין ביידע זייטן פון שאָסיי און לאָזן ליגן אויפֿן אָרט.

— מאָרגן וועלן מיר זיי באַגראָבן מיט מיליטעריש פּראַכט — האָט באַפוילן דער יונגער פּוילישער אַפּיציר.

ווידער האָבן מיר דערהערט אין דער לופֿטן אָט דאָס שרעקלעכע זשומען. מיליאָנען בינען האָבן זיך פֿאַרזאַמלט, זשומען צוזאַמען. גרילצן אַריין אין קאָפּ אַריין, באַלד נאָך זיי טאָפּטשען, קייקלען זיך, קאָטשלען זיך פּעסער. פּוסטע, אייזערנע פּעסער אין די הויכע הימלען, קאָטשלען זיך איבער די קעפּ, אַ קאָטשל און אַ קלאַפּ, אַ קאָטשל און אַ זעץ אין האָרצן. די דייטשע אַראָפּלאָנען זענען געפּלויגן לאָנגזאַם אַבער הויך. גאָר הויך. דער נעראָוון־צעשרויפּנדיקער גרילע הערט נישט אויף. עס פּליען אַ סך, אַן עסקאָדרע, צוויי, דריי.

ווען זיי האָבן זיך שוין געפונען פונקט איבערן קאָפּ פון שטעטל, הייבן־אָן פון אַ פּאָר זייטן, אויסער דער שטאָט, צו שפּילן קאָנאָנען, האר־מאָטן, מאָשין־געווער. אַ טייוולאָנישע מוזיק אויסגעשפּילט אויף סטרונעס פֿון מענטשלעכן מוח און רייסעבץ פֿון בלוט־פֿולע ציטערנדיקע אָדערן.

פון אָלע זייטן באָשיסט מען איצט לאָסקאָשעוו.

אַפּנים, אַז דאָס איז אַ גרויסע פּעסטונג. די דייטשע מאָפּעס האָבן, קענ־טיק, נישט געווווסט פון דעם אוּן ערשט געווויר געוואָרן איצט, ווען זייערע דריי אוּן צוואַנציג סאָלדאָטן האָבן באַצאָלט דערפּאָר מיטן לעבן.

אָזעלכע באַריקאָדעס! אָזאַ ווידערשטאַנד! האָבן די דייטשן אַפּנים באַ־שלאָסן אייגצונעמען די שטאָט אין אַ פּראָנטאָלן אָנגריף, אין אַ שטורעם־אַטאַקע.

מוצאי־שבת, אין דער נאָכט אויף זונטיק, דעם 17-טן סעפּטעמבער, האָט זיך אָנגעהויבן דער אַקט פון סוף, וואָס האָט געבראַכט חורבן אוּן טויט דעם פּוילישן שטעטל לאָסקאָשעוו. דעם שטעטל מיט די איינווווינער אוּן אין דער ערשטער רייַ — דער יידישער באָפעלקערונג.

אין פיינשניידערס הויז ליגן ווידער אַ פּאָר משפחות אַרטיקע. מיר די צוויי וואַרשעווער און אַ דאָקטאָר, וואָס איז אַנטלאָפן פון וואַרשע און אַ לייכט־פֿאַרוווּנדיקטער אויפן לובלינער שליאַך — זיך צוגעשלעפּט קיין לאָסקאָזשעוו, צו יידן.

דאָס שיסן הערט נישט אויף, אָלע ליגן אויף דער ערד, ציטערן און שעפּטשען. מערערע מאָל דערהערט זיך אַ לאָנגער, אויסגעצויגענער פייף. אָלע בייגן אַן די קעפּ, ווי די קויל וואָלט געווען געצילט אויף זיי.

יעדעס מאָל הערט זיך אויך פֿונעם מאַרק אַ שיסן פון מאַשין־געווער און פון ביקסן דאָס שיסן די פּוילישע סאָלדאָטן, וואָס האָבן פון זייער זייט אָפּגעעפֿנט פּערט, געגעבן די דייטשן אַ תשובה.

ביי די פיינשניידערס האָט זיך פאַרגעשטעלט אַזאַ מאַדנע משונהדיק בילד. אַ שאָק, אַן אויפטרייסלונג און אַ דערהויבנקייט. פון אונטער דער ערד איז מען געווויר געוואָרן, אַז דער אַנטלאָפענער איז אַ מעדיצין־דאָקטאָר. און בעת אין דרויסן האָט געהאָגלט מיט קוילן זענען מאָמעס געקומען צו לויפן אין ציטער און פּלאָטער פון הערצער הינטן אַרום זיך געשאָרט ביי די וועגט, געשלעפּט זיך, געקראָכן אָהער און געצוווּנגען דעם דאָקטאָר אונ־טערצוווכן זייערע קינדער, פאַרשרייבן אַ רעצעפּט, געבן אַ דיעטע. עפּעס האָט מען אין שטאָט געמורמלט, אַז ס׳איז אויסגעבראָכן אַ קינדער־מגיפּה, אָן עפּידעמיע. יעדע מאָמע האָט שוין געזען אין די אייגעלעך פון איר קינד דעם פּיבער און די היץ, אין איר האַרצן — די שרעק.

ליגט דער דאָקטאָר אויף דער ערד. בייזערט זיך און שרייט, ציטערט גלייך מיט אָלע אַנדערע ביי יעדן שאָס, ביי יעדן פייף, מעסט מיט עפּעס אַ קאָלטן, קאָליעדיקן טערמאָמעטער, וואָס מען האָט ערגעץ־וווּ געפונען, די היץ פון יעדן קינדערש קעפּעלע שאָקלט מיטן קאָפּ, פרעגט, פאַרשט און זאָגט רעצעפּטן, גיט דיעטעס.

יידישע מאָמעס באַגונגענען זיך נישט מיטן אונטערזוכן, מיטן אויס־הערן דאָס אָטעמען פון איר „נחמה״, פון איר געליבט נפשל, אָפילו נישט מיטן אונטערזוכן די באַוועגונגען, די רעאַקציעס פון די הענטעלעך און פי־סעלעך פון זייערע קינדער, נאָר זיי לאָזן זיך אַרויס צו זייערע היימען זוכן אָלע באַשטאָנדטיילן, וואָס מען דאַרף צו דער דיעטע. צוויי מאָמעס האָבן אָפילו געוואָלט מאַכן פּייער, כדי אָפּצוקאָכן די „דיעטע״ פאַר זייערע קינ־דער — עס איז שיעור נישט געקומען צו קיין געשלעג. מען האָט ערשט

געמוזט דעם דאָקטאָר בעטן, דראָען, ער זאל צוריקציען זיין געזאָגטע, נישט פאַרשריבענע ״געקאָכטע״ דיעטע און זאגן אַן אַנדערע, אַ רויע. און קויפ דערמיט באַרואיקט די ממש צעווילדעוועטע מאַמעס.

אין דרויסן ווערט די שיסעריי אַלע מאָל געדיכטער און נענטער. מען הערט שוין דאָס איינפאַלן פון דעכער, דאָס קרישלען זיך פון ציגל, שטיינער, וואָס פאַלן ווי ביז אַנזאָגנדיקע גרודעס ערד־פארשיטעכצער אויף קברים.

אין משך פון דער צייט האָט זיך פאָמעלעך פארקלענערט די שיסעריי פון מאַרק און שפּעטער אין גאַנצן אויפגעהערט.

הייסט עס, אַז די פוילישע סאָלדאַטן זענען שוין אַלע טויט. זיי שיסן שוין נישט צוריק.

אַבער גלייך האָט מען ווידער געהערט דאָס ביקסן־שיסן פון מארק. זיי לעבן נאָך, די פוילישע סאָלדאַטן. זיי זשאָלעווען אַמוניציע, מסתמא האָבן זיי נישט צופיל, ענטפערן זיי נאָר פון צייט־צו־צייט.

די דייטשע שיסעריי הערט נישט אויף.

אַלע ליגן מיר אין די שטיבער, שעהנווייז. רירן זיך קוים און אַ קאָל־טער נאָסער שווייס, אַ בייסנדיקער, אַ פֿרעסנדיקער, קריכט און רינט איבערן גאַנצן קערפער. מען האָט מורא זיך צו רירן, אַפילו דעם שווייס אָפצווישן. דער שווייס הייבט אָן עסן דאָס העמד און די קליידער, די מלבושים, קילט. בייסט, מאַכט דעם מענטש שיוער און אומבאַהאַלפן.

אונדזערע צוויי משפחות ליגן אין קיך ביי די פיינשניידערס. די קינדער ליגן אויף אונדז, זיי זאָלן זיך נישט פאַרקילן פֿון דער נאָסער פאָדלאָגע אין דעמפיקער שווייסיקער לופט. מיר הארכן זיך צו מיט אַנגעשפּיצטע אויערן און ציטערנדיקע קערפערס צום גאַנג פון דער מלחמה, וואָס פירט זיך איבער אונדזערע קעפ.

באַלד הערן־אויף די ביקסן־שאָסן פון די פוילישע סאָלדאַטן, אין גאנצן. זיי זענען געפאַלן אויף זייער פאַזיציע מיט אַ העלדן־טויט. עטלעכע דרייסיק געזונטע יונגען פול מיט לעבן און פול מיט בענקשאפט, האָבן זיי אויסגע־הויכט זייערע נשמות, זיך געברענגט אַ קרבן פאַרן פוילישן פאָטערלאַנד. אַ קרבן אומנייטיק. אַ קרבן צוליבן פאַראַט, פחדנות און מאַנגל פון פאָטריאָ טיזם פון פוילנס פירערס. געשטאָרבן, ווייל עס האָט זיי געפעלט אמוניציע. קיינער האָט זיי נישט צוגעטראָגן קיינער איז זיי נישט געקומען צו הילף. די דייטשן האָבן באַקומען אלע מאָל פארשטארקונג, אַראַפלאנען, האָר־

מאַטן, טאַנקען. און די דאָ, ערלעכע, אמתע, געטרייע זין פון פוילינס לאַנד, זענען געווען פאַרלאַזט פון זייערע אייגענע ברידער אויף זייער אייגענער ערד.

אָט איז אין גאַנצן שטיל געוואָרן. אויך די דייטשן האָבן אויפגעהערט שיסן.

אין דער פרי, זונטיק, דעם 17־טן מלחמה־טאָג, הערט מען קלינגען די קלויסטער־גלאָקן.

ווי תמיד, ווי שטענדיק, מאַיעסטעטיש, ווייט, טיף, קאַנטעמפלאַטיוו. און ווי תמיד וואַרפן זיי אַן אָ שטילע אימה אין יעדן יידישן האַרץ. די זעלבע גלאָקן האָבן געקלונגען און באַגלייט נישט איין פאַראָם, נישט איין בלוט־בלבול, נישט איין שחיטה.

די קלויסטער־גלאָקן קלינגען.

פויערים הייבן אַן קומען אין שטאָט אַריין, אויסגעפוצטע, יום־טובדיק. רואיק. פון די ווייטע גאַסן פון דער פאַרשטאָט זענען זיי אַנגעקומען, אָ ביסל איבערגעשראָקן פון דער נאַענטקייט פון די דייטשע טאַנקען, אָבער אַנגע־פילט מיט מוט און גלויבן, אַז דער גורל פון די שכנותדיקע שטעט, פון גאַרוואָלין, סאַבאַלעוו און אַנדערע וועט זיי אויסמיידן. לאסקאַזשעוו וועט ווערן גערעטעוועט.

פון קלויסטער טראָגט מען אַרויס טרומנעס מיט די געפאַלענע זעלבער דער עולם צלמט זיך און טרעט אָפּ אין טיפער, געבויגענער אַכטונג. אויך די יידן שטייען אָ ביסל ווייט. אין אָ סך אויגן גלאָנצן טערען. אָט ליגן דאָ די יונגע קינדער פוילינס, וואָס האָבן אַוועקגעגעבן זייער יונג לעבן פאַר פוילנס אַלטער ערד און אַלטער געשיכטע.

די גלאָקן קלינגען און די זון שיינט אַזוי מאַדנע וואַרעם און נישט זיכער. און אין האַרצן ווערט ווידער אומרואיק.

איידער מיר האָבן באַוויזן זיך אָ ביסל אַרומצוואָשן און זיך באַפרייען פון שווערן, קאַלטן שווייס, וואָס האָט זיך אייגנגעזעסן אין אונדזער לייב און אין אונדזערע מלבושים, ווי אָ גרינער, מיאוסער זשאָווער, דערטראָגט זיך מיט איין מאָל, פון אַלע זייטן, און פון אַלע דימענסיעס. פון אויבן, אונטן, פאַרנט, אין מיטן, אָ האָגלעריי פון קוילן, שאָסן פון אַלע מינים. באַמבעס, עקספלאָדיר־באָמבעס, פייער־באָמבעס, שאָסן פון ביקסן, מאשין־געווער. אוי־

טאַמאַטן, האַרמאַטן. אַ גיהנום אויף דער ערד. פֿייער און שוועבל פֿון הימל, שאַסן און דונערן אין דער לופֿט, צינדבאַמבעס און ציטערניש פון דער ערד.

מיט אַמאָל, אַזוי פלוצלינג און פון אַלע זייטן און אַלע מינים!

די קינדער האָבן אויסגעבראַכן אין אַ ביטערן, מוראדיקן געווײן, נישט געוואָלט אין קיין פאַל אײנליגן רואיק אויף דער ערד. די פרויען וויינען צעטומלט. ווילד־איבערגעשראַקן, אַ פּאָר מענער שלאָגן זיך פאַר שרעק אין קאָפּ אַריין. די נערוון ווילן מער נישט פאָלגן און האָרכן.

מען פרווט בעטן די קינדער, זיי זאָלן נישט שרייען אַזוי ווילד. מען הערט, ווי עס פאַלן דעכער, וועלט. די שאַסן קומען איצט פון דעם מאַרק. אַבער נישט פון די פּוילישע סאָלדאַטן, זיי האָבן שוין אין גאַנצן אויפגעהערט. דאָ דערהערן מיר שוין יללות פון דרויסן, אוממענטשלעכע קולות:

— עפּנט! אַנטלויפֿט! איר ברענט!

אין שטוב גיט אַ זעץ אַריין אַ געדיכטער רויך. דער אָטעם ווערט כמעט פֿאַרשטיקט. דער טשאָד און ברענדיקער רויך פֿאַרשטעלט די אויגן. אַ פֿלאַמיקע היץ גיט אַ זעץ אין פּנים, אַז מיר בלייבן אַלע ווי צעטאָמט.

מען שרייט. מען ליאַרעמט, מען קען נישט עפענען די טיר. מען רייסט זי ענדלעך אויף און דאָ זעען מיר, ווי ס'שטייט אונדזער פּוילישער שכן, אַן אַלטער. אויסגעדינטער סאָלדאַט פון די לעגיאָנערן און שיסט אין גאַס אַריין, צו די דייטשן, וואָס מען זעט נישט, אַבער מען פילט זייער אַנ־ווענהייט.

עס נעמען דאָ פאַלן נעבן אונדז, פאַר אונדז, איבער אונדז, די באַמבעס, האַנט־גראַנטן, צינד־באַמבעס, איינס נאָכן אנדערן. אָט ליגט שוין דער אַלטער לעגיאָנער. שוואַר פֿאַרוווּנדיקט, די ביקס איז אים אַרויסגעפאַלן פון דער האַנט. מיט אַ בעטנדיקן, רחמנות־פולן בליק, אָן ווערטער, ווייל ער קען שוין נישט רעדן, ווייזט ער אויף דער ביקס. די לויפּנדיקע יידן זאָלן אים געבן די פּוילישע לעגיאָנערסקע ביקס. ער ווייל נאָך פאַרן טויט זיך נוקם זיין פאַר פּוילנס שאַנד און הרגענען אַ דייטש ער ווייל שטאַרבן מיט דער ביקס אין האַנט.

אַלע נעמען זיך שטופן צוריק אַריין אין שטוב, צוויי באַמבעס זענען געלאָפן צו אונדזערע פֿיס. דורכן פֿראָנט קען מען נישט אַרויס מער.

די מאַמעס און טאַטעס כאָפן די קינדער און זעקלעך־פּעקלעך אויף די הענט און מע לויפט צו דער הינטערטיר.

דער רויך, דאָס פייַער, די פלאַמען, די היץ דושען און שטיקן.

ווהין? נישטאָ קיין וועג! אַלץ איז איין ברענענדיקער קאַלכאויוון. די גאַנצע שטאָט ברענט. לאַסקאַזשעוו ברענט. פון אַלע אירע אברים, פון קאָפּ ביז די פיס. פון דרויסן און פון אינעווייניק ברענט.

מענער שטופן פאָר זיך די פרויען, אַליין, מיט קינדער, שטאַרקע יאָגן פאַרויס, אין די פלאַמען אַריין, לויפן צוריק.

לויפן אַן אָ זייט, אָ פּאַרקן, אָ פּאַרקן פון ברעטער, סלופעס און דראָט. אין אָ מינוט איז אַלץ צעבראָכן, צעריסן. מע קריכט פון אונטן, מע שפרינגט פון אויבן. מאַמעס מיט קינדער שטופן זיך מיט נסים אַדורך. מ׳איז אַריבער אין צווייטן, אין דריטן, אין פערטן הויף אונטער די הייזער פון גענסל.

מיר הערן לעבן אונדז מאַשין־געוואָר און קוילן פאַלן דירעקט אין אונ־דזער גרופע לויפנדיקע. אָ געוואַלט, אָ געשריי, עמעץ פאַלט. מע לויפט ווייטער. אַן אָפּהאַלט — ווי צעווילדעוועטע, וואָס האָבן שוין אין זיך נישט קיין געפיל. קיין פּאַרשטאַנד, נאָר אין טעמפּן אינסטינקט פון יאָגן און פּאַרטיידיקן זיך — רייסן זיך אַלע, פּאַרויס, רעכטס, לינקס, נישט זעענדיק דעם צווייטן, נישט פּאַרשטייענדיק זיך אַליין.

אונדזער גרופּע וואָקסט, פון אַלע טירן און ברענענדיקע הייזער, פון אַלע הויפן און גאַסלעך יאָגן מענטשן. אָ פּופּציק מענטשן לויפן שוין אַזוי, שרייען און שווייגן גלייכצייטיק אַדער דורכאַנאַנד. ס׳לויפן שוין מיט פּאַרוווונדיקטע. געשלאָגענע, פּאַרברענטע, האַלב־מטורפּע. איינער איז אַנטלאָפן, בשעת אָ דייטש איז אַריין אין שטוב אַריין און האָט באָפוילן אים און זיין פאַטער און מוטער פאַלן צו דער ערד. דער דייטש האָט אַריינגעשאָסן דעם טאַטן און דער מאַמען אָ קויל אין אונטערשטן טייל פון גוף, איז דער זון אויפגעשפרונגען און אַוועק און די רויכוואָלקנס האָבן אים געשיצט, ביז ער איז צו צו אונדזער גרופע. דער פאַטער און מוטער זענען שוין געבליבן דאָרט. ווידער אַן אַנדערע, אָ מאַמע איז אַנטלאָפן, טראָגנדיק אָ קינד, דער דייטש האָט איר געהייסן לאָזן דאָס קינד אין א זייט און האָט אויף איר אויסגעשאָסן. די קויל האָט נישט געטראָפן און זי איז אַוועק. שרייט זי היסטעריש. זי וויל לויפן זוכן דאָס קינד. איינער איז אַנט־לאָפן, בשעת דער דייטש האָט אים געשאָסן אין פנים אַריין און אים אָפּגעסמאַ־ליעט. אַלע שרייען ווי משוגע: — לויפן! לויפן! אַנטלויפן! לויפן!...

מען רירט זיך קוים פון אָרט. ברענענדיקע הייזער, פּאַרקאַנעס, דראָטן. פּאַלנדיקע בעלקעס, רויך און פלאַמען האָמעווען דעם וועג.

דאָס פייער קראָכט. מ׳הערט דאָס איינברעכן זיך פון בעלקעס, ברעטער. וועגט, מויערן, שטאַלן, געביידעס, קליינע און גרויסע. דאָס סיטשען פון פייער, ווי דאָס בייזע סיטשען פֿון אַ גיפֿטיקער שלאַנג רוקט זיך אַלע מאָל נענטער. ווי־צו ברענען לעבעדיקערהייט דעם גוף און פאַרשרפֿהנען אים אין די פלאַמען.

מע שטאַלפערט, מען קערט זיך איבער, מע לויפט אַהין און צוריק, מע קריכט אַרויס פון איין רויך און אַריין אין צווייטן. מאַמעס שלעפן קינדער און קינדער שרייען אַפֿגעבריטע און פאַרטומלטע, הוסטנדיק און פישטשענדיק.

אַ פאַר שאָסן טרעפן אין דער גרופּע אַריין. אַלע ווי איינער האָבן זיך געוואַרפן צו דער ברענענדיקער ערד. אין דער זעלבער צייט האָבן זיך באַוויזן זעקס דייטשע סאָלדאַטן, זיי גייען פאַרביי און זען די גרופּע יידן ליגן טויט־דערשראָקן אויף דער ערד און שיסן אויס מיט אַ געלעכטער. אין דער האַנט טראָגן זיי צינדגראַנאַטן.

פאַרגליווערט ליגן אַלע. זיי וועלן שיסן! זיי טשעפען נישט קיינעם.

זיי גייען אַריבער. נאָר צווישן די יידן ווערט עפּעס אַ געמורמל. עמעצער ווייזט מיטן פינגער אין אַ זייט און אַלע גיבן זיך אַ לאָז אהינצו.

מיר לויפֿן. שיסעריי פון אַלע זייטן. אַרום ברענט. ס׳שטיקט רויך. ס׳רייסן זיך פלאַמען. ס׳פֿאַלן דעכער, וועגט, סטאַדאַלעס, געביידעס.

— אין וואַלד אַריין! — שרייען די ווילקעניעוודיקע.

מיר לויפֿן און פון בייד זייטן גאָס ברענען הייזער אומגעשטערט אין אַ זיכערן, פרייליכן. פלאַקערנדיקן פייער. הייזער אונטערגעצונדן דורך צינד־באָמבעס געוואַרפענע פון דייטשע סאָלדאַטן, ווו די באָמבע רייסט נישט אויף, גייען סאָלדאַטן און גיסן בענזין.

ס׳ברענען הייזער פון האַלץ און שטרוי, הילצערנע שטאַלן, ארעמע קרעמ־לעך און בודקעס, פויערישע ווירטשאַפֿטן. רויך און פייערצונגען פליען. שלענג־לען זיך און שלאָגן אין פנים אַריין.

מערערע מאָל האָבן רויך און פלאַמען אָנגעכאַפט אונדזערע קליידער און פונקען האָבן געביסן פנים און לייב. נאָר דאָס שטופענויש און דאָס רייבן זיך איינער אָן אַנדערן האָבן אונדז אפֿגעראַטעוועט. נישט פאַרברענט צו ווערן לע־בעדיקערהייט. ביים עק פֿון שטאָט האָבן זיך די פלאַמען פון בייד זייטן הייזקעס און ביימער געגעבן די האַנט, אַריבערדערלאַנגט איבער די פאַרקאַנס און גע־שאַפֿן אַ ברענענדיקע מויער, נישט אַריבערצוגיין. פייער־סלופעס פון פלאַמען, פון קויל און שריפה האָבן געשאַפֿן אַ מויער... ווי צעטומלטע פון שרעק, פון

לויפֿן, פון די דייטשן, פון קינדערישן געוויין, פון מאמעס געשריי, פון אייגענעם פחד — זענען מיר אלע צו צו דער פייערמויער, א כאפ געטון א קוק אונטן און געזומען שפרינגען אין פֿייער אריין.

א שאד, וואס א פאטאגראף איז נישט געשטאנען פון ווייט אויף אראפּצוגעמען א בילד, ווי אזוי יידן מיט באָרד און פיאות אין ברייטע קאפאטעס האבן פאַרהויבן די פאלעס, אריין און אריבערגעשפרונגען, פאַרסמאליעט און פאַרויכערט די פלאמענדיקע מויער. מאמעס מיט קינדער אויף די הענט האבן אריינגעטאנצט אין די פלאמען, דורכגעלאפן און ארויס מיט אזא כוח און טעמפּ, אז נישט איין באָרימטער מאראטאן־לויפער וואלט זיי מקנא געווען.

פנינה און מרים האבן געוואלט צוריקלויפן מיט די קינדער, אבער א קוק־טוענדיק הינטער זיך, דערזעענדיק די שוואַרצע רויכוואלקנס, די צעשויבערטע פלאמען, די לאכנדיקע, טויטברענענדיקע פייערן, פונקן און הויכע, שטיקנדיקע טשאדעס, הערנדיק ווייטער די באמבעס און שאסן, זענען זיי אריין אין דער שריפה, נאך די אנדערע, ארויס פאַרסמאלעטע, שוואַרצע, אביסל צוגעברענטע, שטיקנדיק זיך פון היץ.

ארויסקומענדיק פון דער צווייטער זייט פייער מיט די קינדער אויף די הענט, אין שויס ביי דער ברוסט, האבן די מאמעס נישט געוואָלט קיין מינוט, נאָר ווייטער געלאפֿן.

דא האט מען דערזען, ווי איבער אונדזערע קעפ פליט א דייטשער אראפלאן.

— צוריק! צוריק!

נאָר קיינער האט נישט געהערט מער. די מאמעס מיט די קינדער זענען געלאפן פארויס, די מענער — הוסטנדיק, ניסנדיק, הינקענדיק, שרייענדיק נאָר זיי. אלע זענען מיר געלאפן צום וואלד.

אבער פארן וואלד, אויף א גרויסן פרייען פלאץ האבן מיר זיך אפּגע־שטעלט. קיינער האט נישט געוווסט פארוואס דווקא דא, אבער אלע זענען געבליבן שטיין.

די זון שיינט, דער רויך קומט קוים צו אהער. די פלאמען גרייכן נישט, האט מען ארופגעלאזט די קינדער פון די הענט און ארעמס און זיך אוועקגעזעצט אויף דער ערד.

פון דער ווייטנס דערזעען מיר א קליין גרופקעלע פוילישע אולאנער־רייטער. זיי שטייען געשיצט אונטער א בערגל און שיסן. די דייטשע אראפּ־

לאַנען פליען אַן אויף זיי און באַמבאַרדירן דעם פונקט. אַרום אונדז, זיצנדיקע און ליגנדיקע יידן שפּרינגען אַלעמאָל ארויף אין דער לופֿט ראַקעטעס, פלאַצן אין דער הויך מיט אַ בליץ און פּאַרשווינדן.

באַלד זענען מיר ווי די אולאַנער הייבן־אַן אין אַ גרעסטן גאַלאָפּ צו יאָגן צום וואַלד. די סיגנאַל־ראַקעטן ווערן אַפּטער און ס׳נעמט שיטן מיט באַמבעס אין אַזאַ קראַפּט און מאַס, אַז מיר פאַלן צו דער ערד און הייבן זיך אַן ממש מיט די נעגל איינגראָבן און אַריינרוקן אין דער פרישער, ווייכער, אויפּ־געאַקערטער ערד.

ביים וואַלד זענען די אולאַנער געבליבן שטיין און געמען העפטיק שיסן.

דער לעצטער אויסדרוק פון פוילנס אומאַפהענגיקייט און מאַכט. די יונגע סאַלדאַטן האָבן אויף זייער אייגענער האַנט, אַן פּירער, אויסגעשריגן דאָס געשריי פון זייער בלוט און פרייהייט, פון זייער ליבע און צוגעבונדנקייט צו פוילנס ערד.

מיר דאָ הייבן אַן גראָבן ממש גריבער, גרויסע עפענונגען, מע נוצט אויס יעדעס שטיקל בערגעלע אַדער אַנשניט פונעם באָדן, מע שטופט אַריין די קינ־דער אין די שפּאַרעס, אין די ערד־פאַרטיפונגען און מע גראָבט ווייטער.

אָט קומט אַן אַן עסקאָדע פונעם וואַלד און ציט אין דער ריכטונג אהער צום פלאַץ, זייענדיק באַמבעס אויפן וועג פון איר פליען.

דאָ האָט שוין קיין שום כוח נישט געקאָנט אָפּשטעלן דעם עולם יידן. מיר האָבן זיך געגעבן אַ ריס פון אָרט און געמען יאָגן, זייטיק, אין דער ריכטונג פון וואַלד. דער שטומער, שווייגנדיקער, גרויסער, גרינער שאָטן ביים ראַנד פון האָריזאָנט איז ביי אונדז איצט געווען דער גרויסער אָנזאָג, דער מלאך־הגואל, די אויסגעשטרעקטע האַנט פון אליהו־הנביא.

מיר לויפן צום וואַלד. די ערד איז פול מיט גרודעס, אין טייל ערטער איז זי שוין אויפגעאַקערט פאר דער הארבסט־זריעה. ערטערווייז לאַנגע, ווייכע אַקער־קנייטשן, ברוזדעס, מע שטעקט אריין אַ פוס און מע קאָן אים קוים אַרויס־שלעפּן, אָבער דער כוח פון שרעק, צוגעשלייפט מיטן ווילן צום לעבן, רייסט און טרייבט דעם מענטש פֿאָרויס.

ביים וואַלד האָבן מיר געטראָפן אַ דראָטענעם פאַרקאָן. פנינה פאַרלירט אַ פעקל, דער אַראָפלאָן פֿליט איבער די קעפ און איך לויף צוריק זוכן דאָס פעקל, כ׳געפין עס און ברענג עס צוריק. מרים, ד״ר אלטערס פרוי, שלעפּט

די קליינע אַמאַליע און באַמערקט נישט, אַז זי האָט זיך פאַרטשעפעט אין שטעכעדיקן דראָט, קוים מע באַפרייט זיי פונעם שטעכל-דראָט.

מיר זענען אַריין אין וואַלד מיט און אָן פעק, מיט פנימער פאַרשמירטע פון ערד־גרודעס, מיט אויגן פאַרטרערטע פון פלאַמען, רויך און פאַניק, מיט קעפ צעשויבערטע, מיט קליידער־צעריסענע. מיר הערן נאָך אַלץ איבער די קעפ דאָס דרייען פון די טויטברענגענדיקע פראָפעלערס. מיר זענען די בליצן פון געווארפענע באַמבעס און יעדער שאָס שלאָגט זיך אָפ הילכיק אין וואַלד און אין אונדזער צעוויטיקט האַרץ.

מיר לויפן נאָך ווייטער. לעבן אַ קליינעם וואַלד-פלאַץ, אַ פאַליאַנע, שטייען אַ פאָר פורלער, איינגעשפאַנט אין פויערישע קליינע, שטאַרקע פערד און פאַלאַקן לאַדן אויף זיי אַרויף האָב און גוטס. גייען מיר צו נענטער, בעסטן, אפשר קאָן מען אונדז מיטנעמען. די פאַלאַקן פאַרטרייבן אונדז מיט שטעקנס און מיט אַנגעריצטע הינט.

— די דייטשן האָבן געזאָגט — שרייען די פאַלאַקן צו אונדז — אַז יידן האָבן געהרגעט דייטשע סאָלדאָטן און זיי וועלן זיך ביטער נוקם זיין אין אייך, יידן, דערפאָר...

— אַ ליגן! — שרייען די יידן — אַ ליגן...

— אָן אמת! — רופט זיך אָן אויף אַ הויכן קול ד״ר אַלטער — אמת! אָבער מיר האָבן דערמיט פארטיידיקט פוילן, פוילישע ערד...

— אָוועק! אָוועק, זשידעס! אָוועק!...

אַ פאָר רעוואָלווערן האָבן געגעבן אַ בלישטש אין די פוילישע הענט. די אַנגעריצטע הינט האָבן געגומען שטשירען אויף אונדז די ציין. מיר האָבן זיך דערווייטערט פון זיי און געגומען ווייטער לויפן.

אויפן וועג זענען אָפגעפאַלן אַ סך, נישט געווען ביכולת מער צו לויפן. אַנדערע זענען צוגעקומען און אַ דרייַ מניינים יידן זענען לויפנדיק ביים וואַלד צוגעקומען צו דער ערשטער שטוב פון דערפל וואַליַא לאַסקאַזשעווסקאַ.

פרוי פיינשניידער איז אַריין צום באַלעבאָס, צום פויער. אָן אַלטער, גוטער באַקאַנטער פון זייער הויז.

איך וויל אייך בעטן. איר זאָלט אונדז אריינלאָזן צו אייך אין שטוב אַריין, ווייל די דייטשן יאָגן זיך נאָך אונדז...

דער פויער גיט איר אַ הילכיקן, פלאַמיקן פאַטש, אַז צייגער און ביינער האָבן זיך צעקלונגען.

— אַנטלויפט! ווייל מע וועט אונדז דערהרגענען! — האָט ער נאָך מיט אַ געשריי צוגעגעבן.

באַלד הערט מען אַ שיסעריי פון מאַשין־געווער און די קוילן לויפן דורך פאַרביי דער גרופע יידן. אַלע פאַלן מיר צו דער ערד אונטער אַ פאַר בלימ־לעך אין גאָרטן. גלייך איז אויסגעוואַקסן, ווי פון אונטער דער ערד, אַ גרופע דייטשע סאָלדאַטן מיט רעוואָלווערן אין האַנט און האַנט־מאַשין־געווער אויפן אַקסל. זיי קומען צו צום פויערס הייזקע.

אַלע יידן טוען זיך אַ רייס־אויף פון דער ערד און גיבן אינסטינקטיוו אַ געשריי:

— גוט מאָרגן! הייל!

איין ייד פאַלט אַריין אין התלהבות, הייבט אויף די האַנט צו אַ היטלעריס־טישן גרוס און רופט אויס:

— הייל היטלער!

אַ קויל פונעם אַפּיצירס רעוואָלווער לייגט אים אַוועק אַ טויטן אויפן אָרט.

מע באַפעלט אונדז אַלע אַרויסגיין פון גאָרטן. די פאָלאַקן הייסט מען שטיין באַזונדער. די יידן הייסט מען עפענען זייערע פעקלעך און אַלעמאָל שרייט מען צו אונדז:

— איר האָט געהרגעט אונדזערע סאָלדאַטן!

די גרופע יידן גייט אַפּ באַזונדער אין איין זייט און די פּאָלאַקן אין דער אַנדערער זייט. אַלע מאָל טרייבט מען צו אַ נייע גרופע צו די יידן און צו די פּאָלאַקן.

פון דער ווייטנס הערט מען שיסן. דאָס באַמבאַרדירן האָט אויפגעהערט.

— איר יידן וועט באַצאָלן דערפאַר! — שרייען די דייטשן און קריצן מיט די ציין.

הענט און קני הייבן אַן ביי אונדז צו ציטערן. מיר מוזן נעמען די קינדער אויף די הענט, אַזוי זאָגט מען אונדז צום גיין, צו לויפן.

אויף אַ פלאַץ הינטערן דאָרף האָט מען אָפּגעטיילט. פאָלאַקן אויף רעכטס און יידן אויף לינקס.

אַן אָפּיציר הייסט צייגן די יידן. אַ גרופע סאָלדאַטן שטעלט זיך פון הינטן. אַלעמען באַפאַלט עפעס אַ טויט־שרעק, וואָס נעמט צו ביי אונדז דאָס לשון. פון הימל גיט פלוצלינג אַ פאָל אַן אומדערוואַרטער האָגל און נאָך אים

אַ שטאַרקער שלאַקסרעגן. און לופט פֿאַלט אריין אין אַלע לונגען. מע דעכעט פֿרייער אָפּ.

די גאַנצע צייט פון דער מלחמה האָט נישט געריבן, פונקט ווי דער הימל וואָלט געמאַכט יד־אַחת מיטן שד. מיט היטלערס חיילות, זיי זאָלן קאָנען מאַרשירן אומגעשטערט, ברענען און הרגענען. אין האַיאַריקן האַרבסט זענען קיין רעגנס נישט געפאַלן. איצט האָט אַ גאַס געטון דער ערשטער רעגן, וואָס האָט אַ ביסל אָפּגעקילט די מוחות און די פֿאַרשוויצטע לייבער.

די דייטשן לאָזן די פֿאַלאַקן שטיין און אונדז פירט מען ווייטער. ביי אַ צווייטן פלאַץ רייסן זיך אַריין אין אונדזערע רייען סאַלדאַטן מיט קאַלבעס און פייטשן. מיט ווילדע קולות און געשרייען שטויסן זיי אַרויס. רייסן אַוועק די פרויען מיט די קינדער באַזונדער און אונדז מענער נעמען זיי צעווילדעווען יאָגן, ווי אַ סטאַדע בהמות.

דאָס געשריי פון די פרויען און קינדער איז אַזוי יאָמערלעך, אַז ס׳דערשיטערט דעם מאַרך פון די ביינער און צעשרויפט דעם געדאַנק און דעם זין. עטלעכע פרויען האָבן זיך געגומען רייסן, נאָכלויפן נאָך אונדז. אַ פּאָר קלעפ פון די דייטשן האָבן זיי צוריקגעוואָרפֿן אויף זייער אַרט.

— יידן, ווידוי — צעשרייט זיך פלוצלינג דער אַלטער גבאי — איך קאָן נישט מער. דאָ וועט זיין מיין מקום־קבורתי! — און הייבט אָן צו זינגען מיט אַ טרויעריקן גמרא־ניגון...

— ווידוי! ווידוי! — טראָגן זיך שוין קולות פון אַלע זייטן.

און די דייטשן יאָגן. זיי אַליין פֿאָרן אויף מיליטעריש מאַטאָציקלען. מיט די קאַלבעס יאָגן זיי אונדז אונטער צום לויפן. בלייבט איינער הינטערשטעליק, פֿאָרן זיי ממש אַריין מיטן מאַטאָציקל מיט אַזאַ מין רעש און געפילדער, אַז דער ייד פליט ווי אַן אויפגעציטערטער ווייטער, אַן אָטעם, אַן כוח.

דער קליינער דאָרער שיע, דער שניט־סוחר, אַ למדן און ירא־שמים, לויפט, שטופט זיך, ציילט, חשבונט, לויפט צוריק, לויפט אין דער זייט, רייסט זיך אַריין שטופט דעם זון אויף לינקס, אויף רעכטס, אויף פֿאָרויס, אויף איין אַרט אויף אַ צווייטן. די אַרומיקע ווערן אין כעס און פֿאַרשטעלן אים דעם וועג:

— וואָס איז, שיע? חלילה חסר־דעה? חלילה אַראָפּ פון זינען? וואָס פֿאָרא ציילן, וואָס פֿאָרא יאָגן, פֿליען, אַריבערשפרינגען?

און שיעלע לויפט ווייטער, יאָגט, רעכנט, יאָגט אריבער, לויפט צוריק.

— אַן עק, ר׳ שיע. איך וועל אייך דאָ באַלד מקיים־פסק זיין. דאָ אויף

אַן אַרט. יידן לויפֿן אין טויט־שרעק, חלילה וחלילה, אל תפתח פה לשטן, מע טאָר נישט אַרויסרעדן, און ער שטופט דעם זון אַרויף, אַראָפּ. פע! מיאוס! פע!

— לאָזט אים, — שרייען אַנדערע — ער ווייסט וואָס ער טוט! ר׳ שיע, וואָס איז, וואָס רעכנט אירן?

ר׳ שיע קליין האָט ענדלעך אויסגעזאָגט דעם סוד:

— לעבן פֿאַרשעמטן האָבן די דייטשן געכאַפּט אַ גרופּע יידן און אַרויס־געפירט אויפן פרייען פעלד, געהייסן ציילן און יצדן צענטן האָבן זיי דערשאָסן!

— אוי, אוי, אכטיק און ווייטיק, אוי, הייסט עס, הייסט עס, אַז ר׳ שיע ציילט...

ווי באַנומענע פון אַ פֿוריע האָבן מיר זיך אַנגעהויבן צו שטופן פֿאַרויס און צו יאָגן אין אַזאַ ווילדן געיעג, אַז די דייטשן האָבן נישט געקאָנט פֿארשטיין די סיבה פון דער ענערגיע און אימפעט.

אָלע זענען געלאָפן פֿאַרויס, געשטופט, געריסן זיך. אָלע ווילן זיין פֿאַרן צענטן.

דער שוחט איז אַנידערגעפֿאַלן. עולם האָט זיך געוואָלט אַפּשטעלן. שיעלע מיט זיין זון האָבן געגעבן אַ פלי־צו צו דער ערשטער ריי. פון די ערשטע.

אָלע האָבן זיך געגעבן אַ יאָג און געפרווט איבעריאָגן, אָבער לאַנגזאַם זענען זיי אָפּגעשטאָנען. די כוחות האָבן אַנגעהויבן אויסגיין.

שיעלע האָט געריפֿן:

— איינס, צוויי, דריי, פיר, פינף... אין אַ שטופ דעם בחור פֿאַרויס. אפשר וועט אויסקומען דער גורל אויף אים. שיען, צו זיין דער צענטער, איז ער גרייט, אָבי נאָר דער זון זאָל נישט זיין דער צענטער.

— ווידוי! ווידוי! — האָט זיך ווידער דערהערט.

פלוצלינג האָבן די דייטשן געגעבן אַ שטעל אַפּ די גאַנצע מחנה. פון דער זייט איז אַנגעפֿאָרן אַן אויטאָ, קענטיק, מיט אַ גרויסן אָפּיציר.

אָלע סאָלדאָטן האָבן זיך באָלד אויסגעגלייכט און אים אָפּגעגעבן כבוד. ער האָט צוגערופן דעם עלטסטן. איינגעטענהט מיט אים. שפעטער צוגעקומען נאָענט צו דער מחנה יידן און אַ זאָג געטון:

— מיר לאָזן אייך היינט פריי, לכבוד אונדזער נצחון. אויב נאָך איין דייטשער סאָלדאָט וועט פֿאַלן ביי אייך, ווערט איר אָלע דערשאָסן.

די דייטשע מאַטאַציקליסטן־סאָלדאַטן זענען אַפּגעפאָרן אין דער זייט, נאָכ־
געפאָרן דעם אויטאָ מיטן אָפּיציר און די יידן האָבן זיך געמומען צעלויפן.

— צו די ווייבער!

— ניין! נישט צוריק, ס׳איז א סכנה!

די ווייבער האָבן אָבער אונדז אָנגעיאָגט. כמעט אַלע מיט די קינדער אויף
די הענט:

מע לויפט אַן א וועג, אַן א פלאַן, אַן פאַרשטאַנד — געיאָגט פון שרעק,
אַן א ציל.

אַן א מאַרגן! אונטערגעגראָבן און אַרויסגעריסן מיטן ווארצל!

— צוריק קיין לאַסקאָזשעוו, אין שטעטל אריין! — האָט מען געמומען
שרייען אַלע מאָל העכער.

— נאָראָנים, דאָרט איז א העליש פייער! דער גיהנום אַליין, ווי קאָנט
איר אַהין צוקומען?

— נאָר אַהין, נאָר אַהיים — האָבן געשריגן די פרויען. דאָ וועט מען
אונדז אויסענדיקן.

— אַהיים! קיין לאַסקאָזשעוו, — האָבן פאָטאַקעווטש מענער, — די גמרא
זאָגט, אַז דער פיש אין וואַסער איז אין סכנה, אויף דער יבשה גייט ער דאָך
באַלד אונטער... דאָ וועלן מיר אונטערגיין.

באַווייזט זיך, ווידער ווי פון אונטער דער ערד, א גרופע זשאַנדאַרן אַדער
עסעס. מיר האָבן זיי נאָך דעמאָלט נישט אַזוי גוט געקענט. זיי שטעלן אונדז
אפּ און הייסן עפּענען אויף ס׳ניי די פעקלעך. די דייטשן נעמען אַלץ צו, לייגן
די זעקלעך אַוועק אין א זייט, טיילן ווידער אפּ די מענער פון די פרויען אָן
הייסן די מענער לויפן צוריק צום ברענענדיקן לאַסקאָזשעוו.

די פרויען האָבן זיך א ריס געטון נאָך אונדז. גלייך איז אַנגעפאָרן א דייטשע
אַרמיי־גרופע מיט קאַנאָנען, פעלדקיכן ,טאַנקען, טאַנקעטקעס, וועגענער מיט
אַמוניציע, מיט פראָוויאַנט. דערזעענדיק אַזוי פיל לויפנדיקע פרויען, האָבן זיי
אפּגעשטעלט דעם גאַנצן מאַרש און כיז וואָס־ווען האָבן דער גרעסטער טייל
פרויען אונדז אָנגעיאָגט אין וועג.

וואָס די פוילישע אַרמיי האָט נישט באַווייזן — אפּצושטעלן די דייטשע
חיילות — האָבן עס באַווייזן יידישע פרויען פון לאַסקאָזשעוו. צעטומלענדיק
זיי מיט פאַרצווייפלטע געשרייען און פאַרפאָקן מיט זיך דעם שאָסיי.

אין שטאָט אַריין איז געווען אוממעגלעך זיך אריינצוקריגן. דאָס פייער

איז איצט געווען נאָך גרעסער ווי פריער. ס׳האָט געסמאָלעט און געבראָטן, דער עולם האָט זיך פֿאַרנומען אָן אַ זייט, צוצולויפן צום צווייטן וואָלד, וואָס געפינט זיך אַרום שטעטל. מיר האָבן אָבער געזען פון דער ווייטנס דייטשן לויפן אין דער זעלבער ריכטונג, האָבן מיר — באַפאָלענע פון טויטשרעק — זיך געזרוקט אויף אַלע פיר ווייטער, זיך געראַטשקעט, דערנאָך זיך אויסגעקערעוועט פאַר־נומען אין אַ זייט.

אויך דאָ האָבן אונדז געיאָגט די פלאָמען, געהילט אין וואָלקנס רויך. דאָס ברענעניש אין דער לופט האָט זיך איינגעגעסן אין האָלדז.

צענדליקער מענטשן, פרויען, קינדער און אַלטע לייט האָבן איינגעטונקען די קעפ אין אַ שמוציקע קאָלוזשע וואָסער, וואָס מיר האָבן געטראָפן אין וועג, אבי אַביסל באַרואיקן און אפקילן די שריפה־היץ פון פנים און גוף. בכבודיקע יידן, רייכע באַלעבאָסטעס, געפיעשטשעטע און גוט געהאָדעוועטע קינדער, זע־נען געלעגן, געוואָשן זיך און געטרונקען דאָס שמוציקע קאָלוזשע־וואָסער, אין וועלכן ס׳קריכן געווינלעך אַריין די קי, שאָף און רינדער, וואָס קומען אַרויס אין פעלד אויף פּאַשע.

זעענדיק פון דער ווייטנס, אַז דאָרט דרייען זיך אַרום דייטשן, האָבן מיר ווידער אַנגעהויבן לויפן און דאָ קומט אונדז אַנטקעגן אַ נייע גרופע דייטשע זעלנער און באַטראַכט אונדז פון קאָפּ ביז פיס.

זענען מיר: די מענער, געפאַלן צו דער ערד און די פרויען מיט די קינדע־האָבן זיך אַרומגעשטעלט אַרום אונדז, ווי אַ לעבעדיקע מויער.

די דייטשן האָבן געקוקט פאַרוווונדערט אויף דער משונהדיקער מויער, אויף די צו־דער־ערד־געפאַלענע מענער, און האָבן זיך צוריקגעצויגן, אַ פנים זיך געווענדעט צו זייערע אפיצירן, זיי זאָלן דערקלערן וואָס דאָ קומט פאָר און וואָס זיי האָבן צו טון.

דער עולם ליגט און האָט זיך מורא צו רירן און די פרויען מיט די קינדער שטייען אַרום. לויפן אין שטאָט אַריין קאָן מען נישט. ס׳ברענט. די אַנגעלאָפענע פויערים האָבן איבערגעגעבן, אַז אין שטאָט זענען פינפהונדערט מענטשן פאַר־ברענט געוואָרן לעבעדיקערהייט. אין וואָלד אַריין קאָנען מיר נישט לויפן, ווייל דאָרט דרייען זיך דייטשן מכל־המינים. ליגן מיר און וואַרטן.

באַלד קומען צוריק די פריערדיקע סאַלדאַטן מיט צוויי אפיצירן, קומען צו נענטער צו דער „מויער". זיי זענען פון דער ווייטנס די אין טויט־שווייגן־ליגנדיקע יידן און איינער רופט זיך אָן צום צווייטן:

— זעסט, דאָס זענען זיי. אָט די אַרמיי האָט מיט אונדז מלחמה געפירט. זיי האָבן אונדז אויפֿגעהאַלטן.

זיי האָבן געקוקט און יעדער קוק האָט געמאַכט גליווערן דאָס בלוט אין די אָדערן און געשאָפֿן אַ דראָשטש אוו אַ היץ גלייכצייטיק. אַ מין מוראדיק קדחת פון קעלט און פיבער.

זיי האָבן זיך זאָט נישט געקאָנט אָנקוקן. ווייזט אויס, אַזעלכע יידן האָבן זיי נאָך נישט געזען. מיט בערד און פיאות, מיט אויסגעשמירטע קאָפאָטעס, פאַר־סמאָלעטע פנימער, שוואַרצע, פחדפולע אויגן, ציטערנדיקע הענט און פיס. אָלע זענען זיי באָלאָדן. זיי האָלטן אין דער הענט ווער אַ טשיניק, ווער אַ טאָפּ אַ פעקל, אַ קישן, אַן איבערבעט און נאָך אַזעלכע „געפערלעכע" כלי־זין.

ליגט די אַרמיי מיט די טשיניקעס און האָט מורא אָן אויג צו עפענען און די ווייבער שטייען אַרום, פאַרחושכט, פאַרשוואַרצט, פאַרשמירט, אויסגעברו־דיקט און ווי פאַרטשאַדעט, פאָלגן נאָך מיט האָלב־וואַנזיניקע בליקן נאָך יעדן ריר, נאָך יעדער תנועה פון די דייטשן און זייערע אָפיצירן און וואַרטן אויף עפעס אומגעריכטס.

ענדלעך האָבן די דייטשן אַ מאָך געטון מיט דער האַנט, צוגעררופֿן איין סאָלדאָט און אים געלאָזט מעלדן צום באָפעל:

— אָלע די, וואָס ליגן דאָ, זאָלן נישט ענדערן זייער פאָזיציע, ביז ס׳וועט נישט קומען קיין נייער באָפעל.

זיי זענען זיך אויף זייערע מאַטאָציקלעטן און פאָרן אָפּ.

און שוין האָט דער דייטשער סאָלדאָט באָווּזן צו באַהערשן דעם ציווּיל־מענטש, דער עיקר דעם ייד. ליגנדיק אין אימה און פחד האָבן עטלעכע פון אונדז שטילערהייט געהייסן זיך אויפהייבן און אָנטלויפן. אָבער דער רוב איז געווען קעגן: — זיי זענען נאָענט, זיי זענען אונדז, זיי וועלן אונדז דערשיסן. און מיר זענען ווייטער גלעגן.

ס׳איז אָפּגעלאָפן אַ שעה, אָנדערטהאַלבן, און קיין שום נייער באָפעל איז נישט געקומען. ס׳האָט אָנגעהויבן טונקל ווערן. דער גאָנצער עולם האָט זיך געטון אַ ריים־אויף פון אָרט און געזומען לויפן צום וואַלד.

אָבער ביים טייכל, ביי דער „זשעקע", ווי מ׳האָט עס גערופן, זענען מיר ווייטער געבליבן שטיין, דערשראָקן, אָן כוח און אָן מוט צוריקצולויפן.

פון יענער זייט טייכל, הינטער ביימער, איז געשטאַנען אַ גרופּע דייטשע סאָלדאָטן. אָן אָפיציר האָט געווכט אין דער מאָפע דאָס פלאָכע אָרט פונעם

דורכגאַנג פאַר פוסגייער. נישט לאַנג געזוכט האָט ער עפּעס אויסגעמאַסטן אוֹן באַלד צוגעשיקט אַ סאָלדאַט אַ ביסל ווייטער און דאָרט גלייך אַנגעטראַפן אויפן נישט־טיפן אָרט אין וואַסער, וואָס דערמעגלעכט דאָס אַריבערגיין אויפן אַנדערן ברעג.

אַלטע איינווינער, געבוירענע אין לאַסקאַזשעוו, האָבן זיך געוווּנדערט איבערגעראַשט. זיי האָבן נישט געווּוסט, אַז דאָ געפינט זיך אַ כּמעט טרוקענער דורכגאַנג איבערן טייכל. אויף דער דייטשער שטאַב־מאַפּע איז עס געווען פאַרצייכנט.

וען מ׳האָט געזען, אַז די דייטשן מיינען נישט אונדז, האָבן מיר זיך אַ ביסל באַרואיקט. וען די סאָלדאַטן זענען אַריבער, האָבן מיר זיך צוגעשאָרט נענטער צו אַ גרויסן, ברייטן פלאַץ לעבן טייכל און זיך אָפּגעשטעלט אויפן שיינעם געדיכט־באַגרינטן פּאַשע־פעלד.

אויך דאָ זענען שוין געווען סימנים פון דער מלחמה. ביים טייך איז געלעגן טויט אַ פּוילישער סאָלדאַט. ער האָט געוואָלט, זעט אויס, אַריבערגיין, נאָר די מערדערישע קויל איז געווען שנעלער פאַר אים. אַ צווייטער סאָלדאַט איז געלעגן דערהרגעט ביים ברעג. אַ ביסל ווייטער איז געלעגן אַ זעלנער לעבן אַ ציווילן און ביידע אַנגעצויגן ווי סטרונעם. זיי האָבן אַ פּנים געשאָסן ליגנדיקערהייט און אַזוי האָט זיי ביידע צוזאַמען געטראָפן דער טויט. אַ פאַר געהרגעטע פֿערד האָט אויך נישט געפֿעלט, אָפילו אַ טויטע בהמה איז געלעגן אויפן גראָז.

די זון איז אונטערגעגאַנגען. אויפן פלאַץ זענען אַנגעלאָפן נאָך יידן אוֹן פֿאַלאַקן. אָלע וואָס האָבן נישט געקאָנט אַריין אין שטאָט צוליבן פייער, האָבן זיך פאַרקערעוועט אַהערצו. די קריסטן האָבן געכראַכט מיט זיך אָפילו די קי און ציגן, וואָס זיי האָבן אַרויסגעצויגן כמעט פון דער שריפה ארויס.

יידן האָבן מיטגעבראַכט בעטגעוואַנט, טשיניקעס, עסנווארג.

באַלד האָט זיך אַנגעהויבן אַ טויש־האַנדל. יידישע מאַמעס האָבן געכאַפט מילך, פרישע מילך, פון דער קו פאַר זייערע קינדער. געבנדיק דערפאַר חלה, קוילעטש און אַנדערע זאַכן, וואָס זיי האָבן באַוויזן צו כאַפן פון די ברענענדיקע הייזער, איבערלאָזנדיק די פעקלעך, וואָס זיי האָבן געהאַט אַנגעגרייט אויפֿן פאַל פון אַ סכנה.

די צווייי מחנות האָבן זיך אויסגעלייגט, די יידן נענטער צום טייכל, די פאַלאַקן נענטער צום וועג צו.

די יידישע מהנה האָט געוויסט מיט פחד און געריידעריי. די פֿאלאָקן האָבן געריידט שטיל און רואיק.

פֿאָמעלעך איז אָנגעקומען דער אוונט.

די שאָסן האָבן אויפגעהערט, קיין זשומען פון אראָפלאָנען און אָנדערע קריג־משחיתים האָט מען נישט געהערט. געטראָגן האָט זיך נאָר אהערצו דאָס פייער און זיין פרעסן. ס׳האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן און געוויסט אין די אויערן.

דער פלאָץ איז געווען באלויכטן, כמעט העל. צייטנווייז האָט מען געהערט ווייטע שאָסן פון דאָמבראָווקער וואַלד און עפעס ווי אַ תשובה פון די דייטשן, וואָס איז געקומען פון דער לינקער זייט פונעם פלאָץ.

ביסלעכווייז זענען די פֿאלאָקן איינגעשלאָפן. די יידישע פרויען האָבן אויס־געלייגט די קינדער אויף די פערענעס און קישנס, וואָס דער אלטער יידישער וואנדערער־אינסטינקט האָט זיי געהייסן מיטנעמען, האָבן זיך צוגעלייגט צו די קינדער און געטוליעט זיי, געשיצט מיט זיערע קערפערס און וואָרעמקייט. דער באָדן איז געווען קאַלט און נאַס, אָבער פון דער שטאָט האָט געטראָגן ביז אהער אַ טרוקענעניש, וואָס האָט געברענט און געשטיקט אין האַלדז. די קינדערלעך האָבן זיך אַלע מאָל אויפגעכאַפּט, געווינט און געוואָלט טרינקען. די מאַמעס האָבן געשעפט וואָסער פון דער ברודיקער „זשעקע״ צו שטילן דעם דאָרשט פון זייערע טייערע. דאָס וואָסער איז פול געווען מיט צואה, אומריינקייט, באַקצילן און קרענק, פון צייט צו צייט האָט זיך אַ קו צעריטשעט, עפעס ווי ענטפערנדיק אויף אַ וויידערקול פון אַ ווייטער קו, וואָס האָט געברענט אָדער איז שוין פאָרברענט געוואָרן אין פייער פון שטעטל. אויך די הינט דאָ און דאָרט האָבן נישט געשוויגן און געשטערט דעם שלאָף פון די קינדער.

די מענער זענען געווען אומרואיק. מ׳האָט געמאַכט פלענער, געזוכט עצות. אַ טייל האָט אַרומגערינגלט דעם רב, ווָאס איז על־פי־נס ניצול געוואָרן פונעם ברענענדיקן הויז אַרויס. מיט פאַרגלייזטע אויגן האָט מען אַרויפגעקוקט צום רבונו־של־עולם און געוואָרט אויף אַ נס.

אַלע האָבן זיך איבערגעגעבן די פריידיקע ידיעה, אַז דער בית־המדרש איז נישט אין גאָנצן פאַרברענט געוואָרן, נאָר דעמאָלט, ווען די דייטשן זענען שוין געווען אין שטאָט, האָבן שוין געשאָסן און געברענט, האָבן די גבאים מיטן שמש און צווי מתפללים אויסגעגראָבן א גרוב און באַהאַלטן די הייליקע ספר־תורהס. דאָס האָרץ האָט זיך ביי זיי ווי איינגעשרומפט, איינגעצויגן פֿאר

ווייטיק, ווייל זיי האבן נישט געווסט דעם גורל פון די צוויי ספר־תורהס פון שטיבל, וואס געפינט זיך אין אַ זייטיק געסל, ווו עס זענען געשטאַנען די דיי־טשע האַרמאַסן.

„הכל תלוי במזל אפילו ספרי־תורה שבהיכל", אַלץ הענגט אַפ פונעם מזל, אַפילו די ספר־תורהס פונעם היכל.

צו באַוונדערן איז געווען דעם ביז גאָר הויכן גייסט פון אַט די קלייני־שטעטלדיקע פוילישע יידן, דאָ, אויפֿן פעלד אַנטקעגן דעם דייטשן רוצח, פנים־אל־פּנים מיטן אַנזאַג פון חורבן און אומקום.

אַרום זיי ליגן זייערע שלאָפנדיקע ווייבער און קינדער, אין נויט און פיין, אויף דער נאַסער, קאַלטער פוילישער ערד. פאַר זייערע אויגן ברענט זייער שטעטל, זייער האָב־און־גוטס, וואס זיי האָבן זיך פֿאַרשאַפט אין משך פון זייער גאַנץ לעבן, אין האַרעוואַניע און צרות. טיילמאָל נאָך אַ ירושה פון דורות, פון טאַטעס און זיידעס. דער מוח ברענט. מחשבות יאָגן זיך אין יעדן איינעם: וואס וועט זיין מאָרגן. וווהין גייט מען מאָרגן? וואס וועט זיין מיט ווייב און קינד, מיט לעבן און אַרבעט, מיט צוקונפט און אויסזיכט, אַלץ ברענט דאָך, אַלץ שטייט אין פלאַמען פייער, דאָס לאַנד, די ערד, דאָס שטעטל, די פרנסה, די געזעלשאפט, דער מאָרגן! און דער שונא איז דאָך אַזאַ גזלן, אַן אכזר — אַ פחד!

און דאָ שטייען זיי, די אין פייער איינגעהילטע יידן פון שטעטל און פרייען זיך מיט די אַפּגעראַטעוועטע ספֿר־תורהס און דאָס האַרץ טוט זיי ווי אויפן גורל פון די צוויי אַנדערע ספרים, פונעם נישט־זיכערן גורל זייערן, ווייל זיי זענען געווען אין אַ געסל, ווו די דייטשע הארמאטלעך זענען געשטאַנען. איי פונעם געסל איז נישטאָ קיין אײן ייד צווישן זיי און דער גורל פון אַלע יידן פון דאָזיקן געסל איז נישט זיכער — דאָס איז אַ צרה פאַר זיך. אַן אומגליק, אַ שרעק! אבער צוערשט קלאָפט דאָס האַרץ אויף יענעם גורל, אויפן אומזיכערן גורל פון די ספר־תורהס.

מיר האָבן גאָר שטאַרק געליטן דערפון, וואס אונדזער האַרץ איז שוין געווען אַן אַנדערס. יידיש אַבער אַנדערש. אונדז האָט געקלאַפט אין האַרצן און געציטערט דער גורל פון ווייב און קינד, פון לאַנד און צוקונפט. נאָר אין אַ ווינקעלע, און אויך דאָרט רעכט נישט אַנזעעודיק איז געווען פלאַץ פאַר אַזאַ שותפֿות־ווייטיק, ווי ברענענדיקע ספרים אַדער די אומזיכערקייט מיטן גורל פון די ספרים. אונדז האָט דער פחד פון היינטיקן טאָג געעקבערט אין מוח. די קליינשטעטלדיקע יידן האָבן אונדז אַריינגענומען אין קאָן אַריין.

דער רב און אַנדערע שטעטל־פערזונלעכקייטן האבן אויסגעדריקט זייער צער, וואס אַזעלכע צווויי וויכטיקע לייט, אַ דירעקטאָר פון אַ רבנים־סעמינאַר און אַ וויכטיקער ציוניסטישער פירער און שריפטשטעלער מוזן טיילן דעם גורל. מיטמאַכן אַ שריפה פון אַ קליין שטעטל.

— אַ שריפה אויף אַלע אופנים — האָט געטענהט דער רב — עפעס דאַכט זיך, אַז ס׳איז נישט סתם קיין שריפה, חלילה, אל תפתח פה לשטן, איז עס עפעס ווי, להבדיל, גלייך צו דער שריפה פון בית־המקדש. נישט די הייזער וועלן פאַרברענט, נישט נאָר פאַרמעגן, דאַכט מיר אויך, אַז מער. אַ סך מער ברענט. מען דערציילט, אַז דער הייליקער מגיד, דער רבי ר׳ בער פון מעזריטש...

און ס׳האָט זיך אַנגעהויבן אַ סדרה רבישע מעשיות, באַלויכטן פונעם אָפשיין פון ברענדיקן שטעטל. אַ פייער פון התלהבות און גרויסער אמונה האָט געברענט אין יידישע הערצער, באַגלייט פון די פייערצונגען פון דער שטעטלשער שריפה, פון זייער ברענדיקער היים.

— אַ שריפה. ס׳ברענט. עפעס מער, ס׳ברענט, אפשר, אונדזער לעבן — האָט אַ זאָג געטאָן, אַזוי ווי צו דערענדיקן דעם רב׳ס מחשבות, ד״ר אַלטער, גייענדיק אַהין און צוריק.

— שטילער, יידן, זשידעס — האָט זיך אַלע מאָל געהערט פון דער זייט, ווו די פאַליאַקן זענען געשלאָפן.

יידן האָבן געשעפטשעט, געמורמלט. געשווייגן רעדעוודיק און געערדט שווייגנדיק.

* * *

שפעט ביינאַכט. זעלטן ווער עס שלאָפט. דער רב און אַ פאָר יידן האָבן שוין אָפגעריכט חצות, אַנדערע זענען געשטאַנען, זיך צוגעהערט, געשאָקלט מיטן קאָפּ, פאַרבייסנדיק די ליפן.

— וואָס וועט זיין? וואָס ייעט זיין מאָרגן?

גרופעסווייז שטייט מען און מען קוקט אויפן ברענדיקן שטעטל.

— גיט אַ קוק, מיין הויז ברענט אציגד. כמעט שוין פאַרקוילט. דער דאָך איז שוין נישטאָ.

— מיין שלאָפצימער ברענט — האָט געווויזן מיטן פינגער דער שטעטלשער גביר און דער שטערן האָט זיך געקנייטשט ווי איינגעקאָרטשעטער פאַרמעט.

ער האָט געקוקט און געזען זיין שטוב, זיין שלאָפצימער. די וויג פון דורות וואָס ער האָט געוואָלט איבערלאָזן אויף ווייטערדיקע דורות, גייט אויס פאַר אים אין די אויגן. און ער שטייט פון ווייטנס און ציטערט. דאָס האַרץ קאַר־טשעט זיך, די אברים טוען ווי און די פיס רירן זיך נישט פון אָרט. ער קאָן נישט ראָטעוון, גאָרנישט!

— נאָט, זעט, מיין שפייכלער, מיין שפייכלער — האָט זיך געקניפט די באַקן אַ הויכער, ברייטביניקער ייד — שוין אַ קופע אַש. אוי, ווי, אַזוי פיל תבואה. אוי, מיין שפיזי, מיין לעבן, מיין שפייכלער, אוי, אוי, ווי ער איז פאַר־שרפהט. קויל, קויל...

— קוקט נאָר, קוקט — האָט זיך אַ קליין יידל צעשריגן, אַז די פאַלאָקז האָבן אַזש אַנגעהויבן צו שרייען און פאָדערן, ס'זאָל זיין שטיל, די יידן זאָלן גיין שלאָפן.

— גיטס נאָר אַ קוק — האָט ממשיך געוועזן דאָס קליינע יידל אין דער שטיל — דאָרט אין געסל, אין דער זייט פון דער וואַרשעווער גאַס, איז דאָס פייער אַוועקגעאַנגעזן, דער ווינט האָט עס פֿאַרטראָגן אין אַ זייט. מיין שטוב איז געבליבן, מיין הייזקע איז גאָנץ. קוקט, קוקט! ..

— די טומאה ברענט. די טומאה פלאָקערט, די טומאה...

— אוי ווי, די שיל, די שיל ברענט, די שיל... ווי גרויס זענען אונדזערע זינד, ווי גרויס זענען אונדזערע עבירות, רבונו־של־עולם.

יאָסימאַ איז געשלאָפן, פנינה האָט זי אַרומגעטוליעט, אַרומגעוויקלט מיט אַלץ וואָס זי האָט געהאָט: אַ מאַנטל, רעקלעך, עפעס אַ דעק, קיין פערינעס און קישנס, ווי די שטעטלדיקע האָבן מיטגעבראכט. האָבן מיר נישט געהאָט.

כ'בין איצט ארומגעגאַנגען לענג־אויס דעם טייכל, דער „זשעקא". גע־טראָפן אַלע מאל געהרגעטע פוילישע סאלדאטן. מסתמא איז דאָ געווען עפעס אַ פאַזיציע, אַ שלאַכטפעלד.

ליגט אַ פוילישער סאלדאָט, האַלט צו מיט דער האַנט דאָס האָרץ. דאָ האָט איכ אַוודאי, געטראָפן די קויל, די לעצטע, וואָס האָט געמאכט אַ סוף צו זיין האָרץ און צו זיין לעבן.

אָט דא ליגט ער, אַ זון פון פוילישע טאָטע־מאמע, אפשר אַ טאָטע פון אַ יונגן זון, אַ ברודער פון אַ שוועסטער, אפֿשר אַ מאַן פון אַ ווייב, אַדער אַ חתן פון אַ כלה. מע וואָרט אויף אים דאָרט אין דער היים. מע ציטערט וועגן זיין לעבן. מע זינגט אַ ליד פון מלחמה, מע זאגט תפילה. און די מאמע, די

שוועסטער, די כלה וועבן אַריין אין זייערע תפילות אַ בקשה פאַרן געזונט און לעבן פון זייער ליבן, אפשר געליבסטן מענטשן. טערעז רינען שטיל און באַגלייטן אים אויף אַלע וועלדער און פעלדער, אויף אלע וועגן און סטעזשקעס. מע וואַרט אויף אים!

און ער ליגט דאָ טויט! אויף אייביק טויט. ס׳וועט אים שוין קיינמאָל נישט זען די מאַמע, די שוועסטער, נישט הערן זיין געלעכטער, נישט זען זיין אַרבעט, נישט פאַרנעמען זיין געזאַנג, נישט וויסן פון זיין לעבנס-געראַנגל — די פרוי, די כלה.

ער ליגט דאָ טויט. אַבער נישט אַליין. ארום און אַרום אַ סך, אַנדערע פונקט ווי ער, אַזוי געליבט, אַזוי פול מיט האַרץ און לעבן. פונקט אַזוי געליבט. זיי ליגן אויסגעלייגט טויט — פוילנס זין, וואָס האבן אַוועקגעגעבן זייער יונג, פריש, צאַפלדיק לעבן פאַרן ווייל פון זייער הייס געליבטן פאַטערלאַנד אוה אַ פרעמדער, רוצחישער זון פון אַן אימגליקלעכער מאַמע, אַ פארשאלטענער זון, פון הונענבלוט און גערמאַנען־שורש, האָט עס ביי זיי צוגענומען.

דער גורל פון מלחמות! דער גורל פון מענטשלעכער חיה־פאַראַזיקענעניש און בעסטיע־פרעסענעניש.

דאָס קנאַקן פון די וועגט, פון די איינפאַלנדיקע וועגט, פון שטיינער און ציגל, וואָס שיטן זיך, איינצלנע שאַסן, וואס מ׳האָט געהערט פון נאַענט, אוו וויטע, גאָר ווייטע פאַרדומפענע וויידערקולות פון הארמאָטן אַדער באַמבאַרדירונגען, און די פלאַמען, וואָס זענען פאַמעלעך איבערגעגאַנגען פון ברענענדיקן גאַלדקאַליר צו אַן אַפגעבלאַקעוועטער גאַלדפאַרב האָבן מיטן דערנענטערן זיך פונעם מאַרגנשטערן. אַנגעהויבן בלייכן, ס׳האָט געזומען נאָגן אין האַרצן און ציען ביי דער נשמה.

עפעס אַ בענקעניש, אַ קרענקעניש, אַ פלאַמעניש און אַ ציטערניש האָט זיך אַריינגעגנבעט אין די הערצער און אַנגעווארפן אַן אימה, אַוועקגעשטעלט מיטן אַכזריותדיקן פרצוף די גאַנצע גרויסקייט און וואניקייט פון דער פראַגע: ווהין? דער מאַרגן קומט באַלד, ער איז שוין דאָ. ווהין איצט? ווהין? אַלץ איז פאַרברענט, די וועגן אין סכנה!

—וואַרשע? אפשר צוריק קיין וואַרשע? — האָט שטילשווייגיק געטראַכט ד״ר אַלטער.

מיר צוויי, ד״ר אַלטער און איך. האבן פולשטענדיק פארלוירן אונדזער אַריענטאַציע. דאָס שטעטל ברענט, די וועגן שפייען מיט פייער און טויט, וואַר־

שע איז איין גרויסער פלאַם, ווי די פֿאַלאַקן האָבן איבערגעגעבן. דערגיין צו די היימען וועלן מיר נישט קאָנען, צוריק צו אונדזער וואַרשעווער היים — שטייט אַ פייערבאַרג אין מיטן. איז וואָס טוט מען, וווהין לויפֿט מען מאָרגן?

— דער גורל, דאָס אומגליק, דאָס פייער האָט אונדז פֿאַרבונדן מיט די יידן דא פון שטעטל. יוועלן מיר לויפן מיט זיי, טון דאָס וואָס זיי טוען; גיין דאָרט און זיין דאָרט, וווהין זיי וועלן גיין — האָבן מיר באַשלאָסן.

ווי נאָר ס׳האָט אַנגעהויבן צו טאָגן, האָט מען דערזען, אַז ס׳זענען דא צוויי באַזונדערע, געטיילטע מחנות דאָ אויפן פוילישן פעלד.

די פֿאַלאַקן האָבן זיך ,אין משך פֿון אַ קורצער צייט, אַלע געגעבן אַ טראָג אָפּ. וועך צו אַ קרוב, צו אַ גואל, וועך אין אַ שכנותדיק דאָרף, וועך צו זיך אַהיים, צו זיין גאָרטן, פעלד.

געבליבן זענען די יידן, פאַרלוירן, אַן א פלאָץ אונטער דער זון, אַן אָרט אויף דער ערד ווו אַוועקצולייגן דעם קאָפּ. אַנטקעגן הערשט די מורא, דער ברענענדיקער און טויטנדיקער שונא.

אין דער לופט האָט זיך געטראָגן דער אָנזאָג, אַז שולדיק אין אַלעמען זענען די יידן. די דייטשן האָבן גאָרנישט צו די פאַלאַקן, נאָר צו די יידן. אומעטום און אין לאַסקאָשעוו ספּעציעל. די יידן האָבן געבויט די באַריקאַדעס און דערהרגעט דייטשע סאָלדאָטן.

דער אייביקער שעיר־לעזאָזל, דאָס שעפּעלע וואָס מע צעשמעטערט, דאָס ציגעלע, וואָס מע מוז דערהרגענען, כדי מוחל צו זיין די זינד פון אָנדערע.

די יידן זענען געבליבן אַליין אויפן פעלד. מאַמעס האָבן אויסגעוויינט די אייגעלעך פון די קינדער, וואָס האָבן זיך אויפגעכאַפּט פון שלאָף; צוגעדעקט און איינגעטוליעט בעסער די עופֿהלעך וואָס זענען נאָך געשלאָפן. אָנדערע זענען נאָכגעלאָפן נאָך די פאַלאַקן, געבעטן נאָך א ביסעלע מילך פון דער קו פֿאַר די קינדער, כאָטש אָן אָנדערש מאָל האָבן זיי געקויפט מילך נאָר ביים מילך־ייד.

אין גרופּקעלעך זענען איצט געשטאַנען די יידן און זיך באַראָטן. פון שטעטל איז אָנגעלאָפן א כמעט פאַרברענטער ייד, מיט בראַנדיקע ווונדן, און איבערגעגעבן, אַז אויף דער גאַרוואַלינער גאָס האָט עמעץ דערהרגעט ביינאַכט אַ דייטשן סאָלדאָט און די דייטשן האָבן געברענט און געבראָטן לעבעדיקער־הייט אַלע, וועמען זיי האָבן געטראָפן, דער עיקר יידן. אויך דער דאָקטער, וואָס איז געווען ביי די פיינשניידערס, איז פאַרברענט. אלע, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין די קעלערן זענען שוין פארקוילט. א סך האָבן געפרווט אָנט־

לויפן — האָט מען זיי געשאָסן אָדער אריינגעטריבן אין פייער אַריין. ער אַליין איז על־פי־נס נישט פאַרברענט געוואָרן אין גאַנצן, ס׳האָט אים אפֿגעראַטעוועט דאָס פערד, דאָס געפֿגרטע, וואָס האָט אים פֿאַרדעקט און דערווינט וואָס האָט אוועקגעטריבן דאָס פייער.

צווישן עולם איז אויסגעבראַכן אַ גרויסע יללה, איצט האָבן געווויינט אַלע, עטלעכע מענטשן האָבן געוואָלט לויפן אין שטאָט אַריין ראַטעווען... אַנדערע האָבן זיך געוואָלט זעצן שבעה, זאָגן קדיש.

באַלד האָבן יידן אריבערגעוואָרפן טליתים איבער די אַקסלען, תפילין האָבן זיך באָווינען אויף די קעפּ. אַלץ אַזעלכע כאַרמעגנס, וואָס מ׳האָט אין דער גרעסטער סכנה נישט פאַרגעסן מיטצונעמען. אין מיטן דער יללה האָט זיך דערהערט דער אַלטער, אַנגעווייטיקטער, פֿאַרצייטיש־מאַדערנער, פֿאַרצווייפלט־גלייביקער, טונקל־געלייטערטער ניגון פון יידישן דאָוונען.

פלוצלונג האָט מען דערהערט אַ פּאָר שאָסן, ביקסנקנאַלן פון גאָר נאָענט, פון דער זייט פון דאָמבראָווקער וואַלד. אין אַ קורצער הפֿסקה — אַנדערע שאָסן, אַזוי ווי אַ תשובה אויף די פּריערדיקע.

מיר האָבן באַשלאָסן צו לויפן אין דער פֿאַרקערטער זייט — אין דאָרף אַריין.

מיר זענען צוגעלאָפן מיטן גאַנצן לעבעדיקן פאַרמעגן ביז צו אַ בריקל איבער אַ זומפּיקער בלאָטע פונעם טייכל. מיר זענען אַריבערגעלאָפן די קליאַדקע, אַבער די פּרויען און קינדער זענען געבליבן הינטערשטעליק. דאָ האָט מען דערהערט אַ שאָס, ווי איבערן קאָפּ ממש.

אין בהלה זענען מיר אַלע געלאָפן אויף צוריק. צום פּעלד צו. אַבער איצט האָט שוין דאָ געהערשט אַ פֿאַניק און אַ כאַאָס. די שאָסן האָבן געשראָקן. פון דער וויטנס האָט מען דערזען אַ פּאָר באַוואָפנטע דייטשע סאָלדאָטן לויפן אין דער ריכטונג פון פעלד און אַלץ האָט זיך געגומען שטופן, יאָגן, פֿליען, וועקן די קינדער, פֿאָקן, וויינען, וואַרפן, רייסן, ווי אין אַ פֿאַרצווייפלטן, נישט־נאָרמאַלן שדים־טאַנץ.

מיר מיט אונדזערע משפּחות האָבן שוין נישט געוואָרט. ווידער זענען מיר געלאָפן אין דער ריכטונג פון דאָרף און צוקומענדיק צו דער קליאַדקע האָבן מיר, אין האַסטיקן און איבערגעשראָקענעם געיעג, געכאַפט די קינדער אויף די הענט און מיט דער הילף פון צווויי חלוצים, די וואַרקער חלוצים, וואָס האָבן

זיך געיאוועט אזוי ווי פון אונטער דער ערד, זענען מיר אריבער די קליאדקע, און געלאפן מיט אלע כוחות, וויפל מיר האבן פארמאגט כוח.

א בצרגל פירט צום דארף. סאפענדיק ווי א לאקאמאטיוו, שוויצנדיק ווי אין פרייטיקדיקן מרחץ, ציטערנדיק פאר פחד און אנגסטן, זענען מיר געפלויגן אין מיט אונדז די צוויי חלוצים.

אויפן בערגל אין א זייט איז געשטאנען א גרופקעלע פויערישע הייזקעס. ווירטשאפטן, סאסינקי האט מען געקופן דאס ארט.

מיר און אונדזערע משפחות האבן שוין נישט געקאנט צולויפן ביזן דארף אריין. מיר האבן באשלאסן צו בלייבן דא אינעם פאר־דערפל. די חלוצים האבן אונדז געפרוווט איבערצייגן, אז דא איז צו נאענט צו לאסקאזשעווו, בעסער צו לויפן א ביסל ווייטער, ביזן דארף, אבער די כוחות און שרעק האבן נישט געלאזט זיך רירן פון ארט. זענען זיי צוויי אווק ווייטער. מיר זענען געבליבן.

איבערגעלאזט די משפחות אויפן פרייען פעלד, זענען מיר ביידע, ד״ר אל־טער און איך, געגאנגען צו דער ערשטער שטוב, געוואלט אנקלאפן און בעטן אן ארט. ביידע האבן מיר ארויפגעצויגן אויף זיך דעם פוילישן פנים, אויסזען, שמייכל און רואיקייט, דעם פאלאק. מיט אונדזערע שטאטישע היטלען, קאפע־לושן, אייף די קעפ, און מיט אונדזער ריינעם, שיינעם, קלינגענדיקן פויליש לשון, האבן מיר געגעבן צו פארשטיין דעם פויער, וואס איז צו אונדז ארויס־געגאנגען. אז מיר וואלטן געוואלט באצאלן זיין דירה מיט אונדזער אנוועזנהייט. אים געבן די מעגלעכקייט אנצווענדן לגבי אונדז די אלטע באריכטע פוילישע גאסטפריינטלעכקייט.

אויך די פויערטע איז ארויסגעקומען. זי האט אונדז אפגעמאסטן פון קאפ ביז ארא. קענטיק, מיר האבן איר אימפאנירט, אזעלכע צווי שטאטישע, וויכ־טיקע, רייך־אנגעטונע הערן.

זיי האבן אונדז אריינגעבעטן אין דער ארעמער, ליימענער כאטקע מיטן שטרויענעם דאכל. מ׳האט אונדז געוואלט מכבד זיין אפילו מיט אן עסן, ראַ־זעווע ברויט מיט מילך און א ציבל דע־צו.

מיר האבן אנגעהויבן פארפירן א שמועס ווענן מלחמה, דייטש, שריפות. וועגן משפחות. כדי ארויפצוברענגען די פויערים אויפן געדאנק פון רחמנות, קליינע קינדער, פרויען, פליטים, מע דארף ראטעווען; זענען אבער אין צווישן אנגעלאפן אנדערע יידן מיט פעק און זעק, מיט קינדער און געשריי און דאס גאנצע בילד האט זיך מיט אמאל געענדערט.

געלט, צוזאַגעכצער, זכרונות, געבעטן האָבן באַווּיזן די פאַר פּויערים פון עטלעכע קליינע ווירטשאַפטן צו עפענען זייערע דירות, זייערע שטאַלן, זייערע סטאַדאַלעס, זייערע גרויסע אויוונס אויף די הייף, אלץ כדי אַרייַנצונעמען און געבן אַ נאכט פאַר די אַלע יידן, וואס זענען געלאָפן פון פלאַץ לעבן טייכל ,צום דאָרף און נישט דערלאַפן, געבליבן דאָ, אין סאַסינקי.

נאכמיטאָג זענען געקומען צו לויפן אַ פאַר אַפגעסמאַלעטע, פאַרשרפהטע יידן, מיט אַ געוואַלט — קובר זיין די מתים!

מע לאָזט נישט קובר זיין די מתים. אַריבער הונדערט יידישע מתים ליגן אויף די גאַסן, גאַנצע, צעשטיקלטע, פאַרברענטע, אַפגעברענטע, דערשאַסענע. די עטלעכע האַלבטויטע, וואָס זענען געבליבן אין שטעטל, האָבן זיי געוואַלט קובר זיין אויפן יידישן בית־עולם, האָבן די דייטשן נישט געלאָזט, געזומען שלאָגן מיט קאָלבעס, מיט פייטשן און אַלעמען צעיאָגט.

— צוריק מוז מען אַריבערפירן די דייטשע סאַלדאַטן, צום באַגראָבן, און אין שפיטאל — האָבן די דייטשן געשריגן. ס׳שטייט אַ גאַנצע קאַמיסיע שוין פון אַ פולן טאָג און פאַרשרייבט יעדן דייטשן געהרגעטן סאַלדאַט, מעסט, צייכנט, און מע רירט זיי נישט פון ארט.

— מע דאַרף אַ סך קברנים, באַגרעבער — האָבן פאַרלאַנגט די פון שטעטל געקומענע. אַ סך קערפערס זענען פאַרברענט, פאַרקוילט. ווי נאָר מע רירט זיך צו צו זיי צעפאַלן זיי זיך. מוז מען כמעט יעדעס אבר נעמען באזונדער.

אויפדערנאכט האָט מען צונויפגענומען טליתים, לייוונט און וועש, צו מאכן פון זיי תכריכים, לויטן דין, און אַ גאנצע ריי יידן האָט זיך געלאָזט מיט יללה, געווויין און פחד גיין אין שטעטל אַריין, קובר צו זיין מתים, ביינאכט. וועו מען וועט זיי נישט קאָנען שטערן.

די זעלבע נאכט האָבן מיר איבערגעלעבט אין דער דאָרפישער כאָטע אַ ריין דאָרפישע אַרעמע מלחמה נאכט. עפעס אַ שטשאָר האָט דערפילט דעם ריח פון פריש לייב ליגן אויפן פרישן שטרוי, וואָס דער זוויער האָט געבראכט פון דער סטאַדאָלע און אויסגעלייגט אויף דער ערד פאַר זיינע שטאָטישע לאָקאַטאָרן, דער שטשאָר האָט אַנגעהויבן גריזען די פאַדלאָגע, כדי אַ פנים זיך מיט אונדז נענטער צו באַקענען. די שרעק פון די שטאָטישע פרויען און קינדער איז געווען גרויס און מיר, די צוויי גבורים, די צוויי מענער, האָבן אין מיטן דער נאכט, איבערגעביטן אונדזער געלעגער, זיך געלייגט אין דער זייט פון וואַנען די שטשאָרעס האָבן אַנגעגריפן. די קינדער האָבן מיר איבערגעלייגט פון

דער צווייטער זייט. דער שטשאַר איז אויך געווען אַ גאַנצער חכם, און האָט איצט אַנגעהויבן דאָס גריזען די פאָדלאָגע פונקט פון דער זייט, ווו עס זענען געלעגן די קינדער. די שרעק און די געוואַלטן איז נישט געווען מעגלעך אייַנ־ צוהאַלטן. די פויערים האָבן אונדז פשוט געוואַלט אַרויסווארפן.

אין דער פינצטערער נאַכט האָט מען פון דער ווייטנס געהערט שיסן, לונעס זענען געשטאַנען גאָר נאָענט. דאָס קליינע הילצערנע שטיבל ציטערט און וואַרפט זיך. אַרום פאַרגנבענען זיך יידן אין שטעטל אַריין, כדי צו באַגראָבן זייערע מתים, און מיר זיצן אין שרעק און אומזיכערקייט, אַ שטשאָר, שאָסן, קברים, דייטשע רציחה.

אין דער פרי האָבן מיר באַנייט אונדזער בקשה. אונדזער פאַרשלאָג ביים באַלעבאָס אונדזערן, פראַנק וואַוער, ער זאָל מיט אונדז פאָרן קיין לובלין כאָטש מיר האָבן געוווסט, אַז לובלין ברענט, אַז דער וועג קיין לובלין איז איין גרויס גיהנום — האָבן מיר אָבער פאַרשטאַנען, אַז דער אינציקער וועג פון ראָטעווען זיך, איז אַנטלויפן קיין מזרח, קיין דרום, ווייט פון דייטש. דער צונויפטרעף מיט אים האָט צעשטערט יעדן פלאַן פון בלייבן דאָ, מיט אים.

בייטאָג האָבן מיר באַקומען אַ שטיקל פון אַ פוילישער צייטונג „דאָבריִ ווייעסשור", פון וואַרשע, און אַ מאָדנער געפיל פון „ויחד", פון פרייד באַגלייט מיט שטעכעניש, אַ ויתרוצצו. האָט אַלעמען אַרומגענומען. אין דער צייטונג איז געווען אַנגעגעבן וועגן גרויסע פוילישע נצחונות, וועגן מפלות וואָס דער דייטש לייַדט אומעטום, פון גבורות פון פוילישע סאָלדאַטן.

דאָרט איז געווען געשריבן, ווי וואַרשע האָלט זיך פעסט און איז נישט צום באַזיגן. דער דייטש איז שוין געווען נאָענט פון די וואַרשעווער פאָרשטעט. איצט האָט מען אים שוין אין גאַנצן פאַרייאָגט. אויך האָט מען איבערגעגעבן וועגן דער הילף, וואָס ענגלאַנד און פראַנקרייך גרייטן שוין צו. נישט ווייט איז דער טאָג פון פוילנס נצחון.

דורכן זייטיקן וועגל זעט מען לויפֿן אין דער ריכטונג צו די וועלדער אַנטלאָפענע פאָלאָקן פון פאַרשידענע פראַנטן, פון ברענענדיקע שטעט. אָלע געבן איבער שרעקלעכע ידיעות, דערציילן וועגן ווילדע, מערדערלעכע, גרוי־ליקע געשעענישן.

וואַוערס אַ קרוב איז געקומען צו לויפֿן, נישט טויט. נישט לעבעדיק, מיט אויגן איבערגעשראָקענע פונקט ווי ביי די אַנטלויפנדיקע יידן. ער איז גע־ ווען אין דער אַרמיי לעבן לובלין. די דייטשן האָבן זיי פאַרכאַפט נאָכדעם ווי

זיי האָבן אַ גאַנצע נאַכט באַמבאַרדירט זייער פאַזיציע. אין דער פרי האָבן זיי מיט טאַנקן געבראכן יעדן וויידערשטאַנד. זיי זענען געווען זעקס הונדערט גע־פאַנגענע. דער דייטש האָט ביי זיי צוגענומען דאָס געווער. זיי אויסגעשטעלט אין רייען אויף אַוועקצופירן אין אַ לאַגער. אויסער דער שטאָט האָט מען זיי גע־הייסן לויפן. פלוצלונג האבן די דייטשן אָנגעהויבן שיסן אין זיי פון הינטן. ס׳איז געווארן אַ גרויסע בהלה. אָלע זענען געפלויגן ווי צעווילדעוועטע. אָבער דאָס שיסן האָט נישט אויפגעהערט. די צאָל אַוועקגעפאַלענע — טויטע און פאַרוווּנ־דיקטע — איז געוואקסן מיט יעדער מינוט. הינטערשטע רייען האָבן זיך אָנגע־הויבן צו רייסן אויף פאַרנט כדי אַרויסצוקומען פון דער שיסעריי. די פאָדערשטע האָבן געזומען צוריקשטופן און געמאַכט אַ לעבעדיקע קייט, פון צוויי־דריי רייען, כדי נישט דורכצולאָזן די הינטערשטע, וואָס זענען אַריין אין אַ מין שגעון, האָבן געבישן, געריסן, געשלאָגן אין די אויגן אריין די אייגענע ברידער, די אייגענע סאָלדאָטן. ארום פירהונדערט פון זיי זענען געפאַלן טויט.

ער האָט באַוויזן צו אָנטלויפן און געהאָלטן אין איין ציטערן ביי יעדן שאָס וואָס ער האָט געהערט. ביי יעדן אָעראָפלאָן־גערויש וואָס האָט זיך דערטראָגן אָהער.

דער באָלעבאָס אונדזערער, פראָנק וואָוער, האָט אפילו נישט געוואָלט הערן איצט פון פאָרן, אויך אָנדערע פויערים, צו וועלכע מיר האָבן זיך גע־וענדט, האָבן מיט געבייזער אָפגעוואָרפן אונדזער בקשה, כאָטש מיר האָבן זיי צוגעזאָגט ממש צו באַגילטן.

אויף אָלע וועגן שטעגן האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן משונהדיקע גרופ־קעלעך צו פינף פאָלאָקן. איינער פֿאַרויס און צוויי רייען צו צוויי הינטער אים זיי זענען רואיק, פעסט, קוקן זיך אָלע מאָל ארום אין אָלע זייטן און שפּאַנען אין דער ריכטונג צו די וועלדער צו.

די פויערים האָבן איבערגעגעבן, אַז דאָס זענען די רעשטלעך פון דער צעשלאָגענען פוילישער אַרמיי. וואָס ציען זיך אין די וועלדער אַריין, כדי דאָרט זיך אויף ס׳ניי צונויפצונעמען און אָנהייבן די מלחמה מיטן רוצחישן שונא. אַ סך פון זיי וויידער זענען יונגע לייט, וואָס האָבן פאַרלאָזט די הויפטשטאָט דעם 6־טן סעפטעמבער, וועו דער פֿאַרצטערישער פולקאָוויניק אומיאַסטאָווסקי האָט געהייסן אָלע יונגע לייט פאָלאָזן וואו עס. דעם פולקאָוויניק האָט מען באָלד געהרגעט און די יונגע לייט ציען זיך איצט צוריק, קיין וואַרשע — קעמפן, פאַרטיידיקן.

ווידער האָבן מיר ביידע — איך און ד״ר אַלטער — זיך געשלאָגן מיט דער דעה, אפשר, באמת, צוריקפאַרן קיין וואַרשע. קיין לובלין, צום אויסגעטרוימטן שליסל-אַרט, פון וואַנען ס׳פירן די וועגן צו די טויערן פון פַרייהייט און לעבן — קיין דרום און קיין מזרח — קאָן מען זיך נישט דערשלאָגן. דאָ אויף דעם אַרט טאָר מען נישט בלייבן. די סכנה איז דאָ גרויס. ס׳האָט נישט צומאל קיין זין און קיין תכלית דא צו בלייבן!

די וועגן אין אַלע ריכטונגען זענען אַבער געווען לעבנס־געפערלעך און קיינער. קיינער נישט, אַפילו נישט דוד ווייניציגער, וואָס האָט איינגעלייגט וועלטן כדי צו העלפן, איז נישט געווען ביכולת עפעס צו טון פאַר אונדז.

די שיסעריין האָבן אַנגעהויבן צו קומען אַלע מאָל נענטער צו אונדז, דער עיקר פון דער זייט פון די וועלדער, פון דאָמבראָווקע.

די דייטשע סאַלדאַטן־מאַטאָציקליסטן און די, וואָס זענען געפאָרן מיט אויטאָס, אַדער טאַנקן, פלעגן זיך אומקערן, אַפשטעלן, זוכן אַן אַנדערן וועג. וועג זיי פלעגן קומען צו די וועלדער.

פוילנס וועלדער זענען געבליבן טריי זייער פאָטערלאַנד. דאָס געהיימע פאַרבאַרגענע שווייגן זייערס האָט אַנגעוואַרפן אַן אימה אויף די סאַלדאַטן פון דער „שטאַרקסטער״ אַרמיי אין דער וועלט. צוקומענדיק צום וואַלד, פלעגן זיי זיך אָפשטעלן, באַשיסן און פאַרקערעוועט אין אַ זייט, נישט אַריינגעפאַרן אין וואַלד אַריין.

ליידער האָט קיינער נישט אויסגענוצט ווי געהעריק דעם פאָטריאָטיזם פון פוילנס וועלדער, חוץ די יונגע, אומדערפאַרענע סאַלדאַטן. די פירער זענען אַנטלאָפן, ווי ס׳איז תמיד דער גורל פון פוילן. אַמאָל האָט זי צעפרעסן די אייגענע שלאָכטע, היינט האָט זי איבערגעגעבן אין שונאס הענט די עליטע, די סמעטענע, די געוועזענע לעגיאָנערן־פירער.

ווידער האָט מען דערציילט נסים ממש פון דער גבורה פון די יונגע אָפיצירן, און דער עיקר, אַז די יידישע אונטערלייטענאַנטן אַדער פאָדכאָראַנזשעס (פאָנטרעגער) זענען געבליבן די לעצטע אויפן שלאָכטפעלד. דער פאָנטרעגער לאָסקער, פון וועלכן מ׳האָט שוין דערציילט נסים, האָט איבערגעוונען די קאַמאַנדע פון זיין קאָמפּאַניע, וועו אַלע אַנדערע אָפיצירן זענען געפאַלן, געפירט די קאָמפּאַניע אין שלאָכט מיטן שונא און אים אָפגעשטופט אויף צוריק. ליידער איז נישט געווען ווער ס׳וואָל אויסנוצן אָט די לאָקאַלע נצחונות. אָפט מאָל האָט געטראָפן, אַז יידישע יונגע אָפיצירן, פאָנטרעגער. האָבן ארויסגענומען רעוואָל־

ווערן און געדראָט אַלע וואָס וועלן אָנטלויפן און אַזוי אויפגעהאַלטן גאַנצע קאַמפאַניעס סאָלדאָטן, זיי געצוווונגען צום קאַמף, אַרײַנגעגעבן מוט און גלויבן אין זעלנערישע רייען. יונגע פוילישע אפיצירן האָבן פארשעמטע נאָכגעטון דעם ביישפיל פון זייערע יידישע קאָלעגן און האָבן געראָטעוועט אַ ביסל דעם כבוד פון פוילישן סאָלדאָט, פון דער פוילישער ארמיי.

נישט ווייט פון קוטנע, ביים בוג האָט אַ יידישער אפיציר איבערגענומען אַ קאָמאַנדע איבער אַ גרעסערער סאָלדאָטן־אײנהייט און אָפגעשטופט דעם שונא פון טייך. דער געווער באַרטנאָווסקי, איינער פון די פאָר געווערָאָלן, וואָס זענען נישט אָנטלאָפן, האָט אים איבערגעשיקט אַן אויסצייכענונג און פאָר־געלייענט דעם אָנערקענונג־בריוו אין טאָגבאפעל פון זיין ארמייאישן טייל.

קיין וואָרשע קען מען נישט פאָרן, ווייל די וועגן אהינצו זענען באָזעצט, ממש באָשפיקעווט, מיט דייטשע חיילות, טאַנקען, האַרמאַטן. און איצט גאָר אַ ניי אומגליק. מען קען שוין נישט פאָרן קיין דרום, קיין מזרח. ווי אַ דונער איז געפאָלן די ידיעה אויף אונדזערע קעפ, אַז דער דייטש מיטן רוס האָבן געמאַכט יד אחת און דער מאָסקאָל, דער באָלשעוויק פארנעמט דעם דרום און דעם מזרח פון פוילן.

קיינער האָט נישט געקאָנט און נישט געוואָלט גלייבן די ידיעה. די צוויי קעגנזייטיקע שונאים וואָס זייערע וועלט־אָנשויאונגען זענען פרעמד איינע צו דער אַנדערער, ווי אַ וואַלף צו אַ שפּעלע — אָט די צוויי קעגנער האָבן זיך פאַראייניקט, כדי אויפצופרעסן דאָס יונגע, קוים באפרייטע פוילישע מדי־נהלע. די צוויי אייביקע באָגרעבער פון פוילן האָבן זיך געגעבן די הענט איבערן בלוטנדיקן פוילישן פאָלק און ווי צוויי בלוטדאָרשטיקע קראָען, ווילן זיי איר אויסרייסן די אויגן מיט זייערע פאָרשמוצטע, בלוט־פארפלעקטע, מיאוסע נעגל.

פינצטערע צוויי טעג זענען אַריבער איבער אונדז. אינעם 19־טן און 20־טן סעפטעמבער איז אויסגעאָנגען און האט זיך פאַרלאָשן דאס קלייניע, צאנקנדיקע ליכטל פון האָפענונג. נישטא מער קיין וועג. אונדזער מאָרגן איז געוואָרן פאָר־טונקלט, שוואַרץ — אַן אַ שטראָל פון ליכט.

קיין וואָרשע — נישט. דאָרט איז חורבן, טויט, פייער, הונגער, נויט, רציחה.

קיין לובלין, דרום, מזרח, — נישט. דאָרט לאָקערן שוין צוויי חיות אויף אונדזער לעבן, אונדז צו פאַרצוקן, צו צערייסן, אפילו אַן קבורה.

דאָ בלייבן — נישט. פייער, טויט, נויט אַרעמקייט פֿרעמדקייט, קעלט, אויסזיכטלאָזיקייט.

איז ווהין? ווהין? איז דאָס ווייטער?

דער קליינער קיבוץ פון די פאַר צענדליק יידן האָט אַנגעהויבן צו צעגיין, זיך צו צעשמעלצן. מ'האָט זיך געלאָזט גיין צוריק אין פאַרבראַנטן שטעטל אַריין.

עשרת ימי־תשובה, די טעג צווישן ראש־השנה און יום־כיפור, האָבן אַלע געוואָלט זיין צווישן יידן.

אַרום פלאַקערן שטעט. הערצער ציטערן. גייען פאַרלוירן האָפענונגען, וועלדער שושקען זיך, אויגן ברענען אין באַגער צו לעבן, צו פארטיידיקן דעם כבוד. צוויי גיגאַנטן לאָקערן אויף צו צעפלייישן פוילן. די לופט איז אַנגעפולט פון טויט־שנאה פאַר די יידן, און זיי, די אייביק־אויסדערוויילטע צו פיניקן זיך און צו גלויבן — גרייטן זיך צום יום־הדין.

א טאָג פאַר ערב יום־כיפור, דעם 21־סטן סעפטעמבער, זענען אין שרעק געקומען צו לויפן עטלעכע משפחות פון שטעטל. א פאַר לאָסקאַזשעווער, וואָס זענען פאַרכאַפט געוואָרן קיין וועגראָוו, זענען צוריקגעקומען. זייערע מורא־דיקע איבערלעבונגען האָבן געזייט שרעק און פחד. די פאַלאַקן האָבן געזאָגט, אַז אויך דאָ אין לאָסקאַזשעוו וועט מען מאַכן מיט די פאַר יידן דאָס זעלביקע.

אין וועגראָוו האָט מען אַריינגעטריבן עטלעכע טויזנט יידן פון דער גאַנצער געגנט אין שול אַריין. נאַכדעם ווי דער רעשט פון שטעטל איז כמעט פאַרברענט געוואָרן האָט מען אַריינגעטריבן אַהינצו מענער, פרויען און קינ־דער און אינעם שרעקלעכן געדראַנג האָבן אַנגעהויבן מענטשן שוואַכע, פרויען און קינדער, צו חלשן און צו אַנטגיין, אַריינפאַלן אין קרענק. צוויי טעג האָבן זיי געהונגערט, זיי זענען שיער נישט פאַרברענט געוואָרן פון דאַרשט און ווייטיק. דעם דריטן טאָג האָט מען זיי אַריינגעוואָרפן עפעס א ביסן, אויפדער־נאַכט האָט מען אַרויסגעפירט א גאַנצע ריי מענטשן. אַוועקגעפירט ווייט און קיינער ווייסט נישט וואָס מיט זיי איז געשען. די בהלה איז געוואַקסן. מענטשן האָבן אַנגעהויבן צו שרייען. די דיימשן האָבן מערדערלעך געשלאָגן, ביז בלוט און ביז טויט. שפּעטער אַריינגעפֿירט נאָך נייע מענטשן. און אַנדערע אַרויסגע־פירט. מע ווייסט נישט ווהין. א סך מענטשן זענען אַראָפּ פון זינען.

די פאַר צוריקגעקומענע קיין סאָסינקי האָבן זיך געדרייט, ווי אין אַפּאָ־לעקסיע, נישט געוווסט וואָס מיט זיך צו טון.

ערב יום־כיפור, דעם 22־סטן סעפטעמבער, האָבן מיר פלוצלינג דערזען,

אַז מיר זענען געבליבן די איינציקע יידן דאָ. אָלע זענען שוין צוריק אַוועק, אין שטעטל אַריין, צווישן יידן.

אַ גאַלדן זייגערל פֿאַר דער פרוי וואָוער און אַ שיינע מטבע פֿאַר פּראַנק וואָוער האָבן געבראַכט דערצו, אַז ער האָט געשפּאַנט זיין פערד־און־וועגעלע און מסכים געווען צו פֿאָרן מיט אונדז, זיינע ביז איצטיקע לאַקאַטאַרן, ביז קיין סאַבאַלעוו.

סאַבאַלעוו — האָבן מיר געקלערט — איז איין סטאַציע וויטער פון לאַס־קאַשעוו און נענטער צו לובלין. צווישן אָלע וועגן פון פּחד איז נאָך פֿאַרט דער וועג קיין דרום־מזרח דער בעסטער. וואָס עס דאַרף געשען זאָל געשען, כאָטש צווישן אייגענע. דאָרט אין דרום ווינען אונדזערע עלטערן, אונדזערע נא־ענטסטע. דאָרט אַהינצו וועלן מיר ברענגען אונדזערע פרויען און קינדער און זיך פֿאַרלאָזן אויף גאָטס געוואָר. וואָס עס דאַרף געשען, זאָל עס נישט פֿאַר־פרעמדעט ווערן. צווישן אייגענע איז אָלץ אנדערש.

אַנגעקומען קיין לאַסקאַשעוו האָבן אונדז די שטעטישע פֿשוט מיט כוח נישט געלאָזט פֿאָרן וויטער, קיין סאַבאַלעוו.

— די וועגן זענען אין סכנה.

— מ׳אַנטלויפט נישט פון יידן ערב יום־כיפור.

— קיינער ווייסט נישט, וור ס׳איז בעסער.

אויך די פריינט אונדזערע, דוד זעמאָן, זיין שוואָגער, דוד ווינציגער און די אַנדערע, האָבן זיך מיט אַ סך מי אַנגעשטרענגט, אונדז איבערצוצייגן אַז מיר זאָלן נישט פֿארן וויטער.

אונדזערע פרויען האָבן נישט געוואָלט הערן מער פֿון לאַסקאַשעוו, וואָס האָט זיי פֿאַרשאַפט אַזוי פיל שרעק, לייד און כּיין.

דעצידירט האָט ווידער דער פֿאָלק. דורות־לאַנג צוואַמענלעבן צווישן יידן און פֿאָלקן אויף איין ערד האָט געשאַפן רעספּעקט און פֿאַרשטענדעניש איינער פֿאַרן אַנדערנס רעליגיע. „דער טאָג פון משפּט", ווי זיי רופן יום־כיפור, איז אַ הייליקער טאָג. און ווי אונדזער באַלעגאָלע, וואָוער האָט געהערט, אַז אין דעם טאָג איז אַ סכנה צו פֿאָרן, האָט ער אפֿגעגעבן דאָס געלט (דאָס זייגערל איז געבליבן אין דער היים) און אויסגעדרייט דעם וואָגן אויף צוריק און אַנט־לאָפֿן צו זיך קיין סאסינקי.

מען האָט אונדז אַריינגענומען אויפן בוידעם אינעם אייגיקן הויז, וואָס

איז געבליבן כמעט ווי נישט פֿאַרבּ־ענט, אין דער מויער פון שוחט און די זעמאַנס.

די שטאָט אַרום האָט מיט זיך פֿאַרגעשטעלט איין גרויסע חורבה, אַ בית־עולם. אַלץ איז פֿאַרקוילט. נאָר פֿאַריתומטע, פֿאַרבּרענטע קוימענס שטעקן אַרויס פון צווישן קופּעס גראָז, שטיינער, ליים, האַלץ.

דער אייניקיקער סימן, אַז דאָ איז אַמאָל געשטאַנען אַ הויז. אַלץ אַרום איז פֿאַרבּרענט. פֿאַרסמאָלטע, צעהאַקט, צעבּראָכן, בלאָטע, ברעטער, אָפּגעבּרענטע בעלקעס, אָפּגעשיילטע שטיקלעך ווענט, האָקנס, אייזנס פֿאַרדרייטע, פֿאַרקרומטע שטיקלעך געשיר, מאָשינטיילן, רערן פון קינדערישע בעטלעך, נישט דערבּרענטע ווײַס, מלבושים, חפצים. איין גרויסער כאָאַס פון פֿאַרבּרענטן, נישט־דערבּרענטן האָב־און־גוטס.

לעבן יעדער חורבה שטייט אַ גרופּע יידן מיט פֿאַרבּראָכענע הענט. מע ווײַנט און מע זוכט, מע קראָצט און מע דלובעט, מע ציט אַרויס, מע גראָבט מיט די הענט, מיט שטיקער אייזן, מיט אַ שטיק האָלץ, מע גראָבט, מע נישטערט, מע זוכט ווו דער קעלער איז געווען, די הויפּט־שטוב־באַהעלטעניש. אפֿשר וועט מען געפֿינען עפּעס פון די שטובזאַכן, אַ מלבוש, אַ קלייד, עפּעס אַ בעטגעוואַנד, אַ שטיקל סחורה באַהאַלטן אין שמוב.

גרויס און ביטער איז דאָס זוכעניש אַרום יעדער קראָם, יעדער קלייט. יעדעס שמאָטקעלע, וואָס מע ציט אַרויס, יעדעס שטיקל פֿאַרבּרענטע סחורה וועקט ממש באַגאָסן מיט טערנס, באַווײַנט אַן באַקלאָגט, ווי אַ לעבעדיקער נפֿש. אַזוי זענען דאָך פֿאַרבּרענט געוואָרן זייערע טעג און נעכט, זייער האַרעוואָניע, זייער האָפּענונג.

היינט, ערב יום־כיפּור זוכט מען שוין נישט קיין מתים אונטער די חורבות. מ'האָט זיי שוין אַרויסגעצויגן: גרויס איז געווען דער פֿאַרלוסט, אַ סך גרעסער, ווי מ'האָט געמיינט. אין אַ ריי גאָסן האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן די הייזקעס און געווארט, ביז די איינווינער זענען אַרויסגעלאָפֿן. ווי נאָר זיי זענען אַרויס, האָט מען אויף זיי געשאָסן און געצוונגען צוריק אריינצולויפֿן אין ברענענדיקן הויז אריין. אַזוי זענען לעבעדיקערהייט פֿאַרקוילט געוואָרן כמעט צוויי הונדערט איינווינער, פון זיי בלויז צוויי פוילישע משפחות. די איבעריקע אַלע יידישע.

אַ שרעק און עפּעס אַן אָטאָויסטיש־שער פֿחד איז געווען איצט צו קוקן אויף די צענדליקער גרופּעס יידן, שטייענדיקע, שרייענדיקע, קריכנדיקע אויף אַלע

פֿיר, צעלייגט אין דער גאַנצער לענג, נישטערנדיק אינעם שוואַרצן, פֿאַר־ברענטן מיסטהויפן, מיט אַן איבלדיקן ריח פון שריפה, אַרעמקייט, נויט, בלוט. פֿאַרברענטע קערפֿערס, פֿאַרקוילטע וועש און מלבושים, עפּעס ווי פֿאַרצייטיקע, הונגעריקע, פֿאַרבלאַנקעטע באַשעפענישן...

פֿאַרנאַכט איז מיטאַמאָל ווי איבערגעביטן געוואָרן דאָס גאַנצע בילד. אַ פּולשטענדיקע ענדערונג פון דער אומענדלעך־טרויעריקער פֿאַנאַראַמע.

פון אונטער דער ערד ממש, פון אונטער די חורבות אַפּער האָט דער עולם אויסגעקראַצט יום־טובדיקע מלבושים און געקומען צו „כל־נדרי".

ביים שוחט אין הויז, ביי די זעמאַנס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן דער הויפּט־מנין. די שטוב איז געווען פּולשטענדיק דורכגעלעכערט פון קוילן. שטי־קער וועגט האַבן געפּעלט. אַרום איז געווען אַנגעשטעלט בעטן, בעטלעך, טעפּ. געשירן, צעבראָכענע מעבל פון צוואַנציק־דרייסיק משפּחות, וואָס האָבן זיך איצט דאָ באַוועגט נאָכן חורבן. אין לעצטן צימער, וואָס גייט אַרויס צום הויף, צום אָפּגעברענטן פֿאַרקאַן צו, איז געווען דער מענערשער מנין.

ליכט האָבן געברענט, גרויסע יאָרצייט־ליכט. די פרויען האָבן הארצ־רייסנדיק געווויינט. מענער האָבן אין הער שטיל געווישט די טרערן. קינדער האָבן פון ווייטנס געשריגן און געווויינט. אַלע האָבן מוראדיק געשוויצט פֿאַר ענגשאַפט און ווייטיק. דער חזן האָט מיט דער אַלטער מעלאַדיע פון די צייטן פון אמאַליקע שריפות, שריפות פון קערפּער און גייסט, געצויגן זיין נאַגנדיקן־צעבראָכענעם ווייטיקלעך־אַלטן, מיט אַ שוועכער האָפּענונג־באַגלייטן ניגון פון „כל־נדרי".

איך האָב געפּילט, אַז עפּעס רוק איך זיך איבער אין אַ פֿרעמדער, אַלטער און אפשר מיין אייגענער וועלט. דאָס בילד דאָ איז ווי אַ רעליף, אַ סטאָטוע פון די אַלטע רוימישע קאַטאַקאָמבן. ליכט טונקל־העל, שטערנס גלאַנציקע אויגן פֿאַרגלאָזטע, טליתים פֿאַרוואָרפענע, מלבושים זיידענע, ווו־נישט־ווו אַ קיטל, עלנבויגנס געפּרעסטע, הענט געהויבענע אין דער הויך, קולות, וואָס קומען פון דער טיפענישׂ פון מענטשלעכע נשמה־וווּלקאַנען.

ווי די אנוסים אין שפּאַניע. אין ביידע ערטער, דאָרט און דאָ — אַ גרופּע באַשפּיגענע, געיאָגטע מענטשן, וואָס יעדער תקיף און גוי רויבט ביי זיי צו די רעכט צו זיין מענטשן. ווו יעדער מעג זיי טרעטן, שפּייען; באַהאַלטן זיי זיך איצט אין די לעכער, שרייען אויס זייער גאנצע, אַנגעזאַמלטע ביטערקייט זייער גרויסן פּראַטעסט. זיי שרייען אויס זייער ווייטיק, פֿאַרבראָקט מיט האָרץ,

מיט האָפענונג אויף עפעס העכערס, בעסערס, גרעסערס, וואָס דערוואַרט זיי דאָרט. ווו זייער פּלאַץ איז רעזערווירט, אין דער וועלט ווו ס׳הערשט יושר און גערעכטיקייט, דאָרט ווו זייער גאָט ווויינט און ווו ס׳איז אַנגעגרייט אַ שטול פאַר יעדן פון זיי.

אין צווישן וויגט זיך דער ריטעם פון קערפערס, טליתים, קיטלען, פּויסטן און ברענענדיקע ליכט, ווי פון אַ ווינט דיריגירט. פון די טיפסטע טיפענישן קומען אַרויס די קרעכצן, די האַרצבערעכנדיקע קרעכצן און אויגן פאַרהייבן זיך צום רבונו־של־עולם; ווהין? פאַרוואָס? ביז ווען? די דריי ביטערע שאלות פון יידן אין גלות געבן זיך אַ רייס אַרויס פון הונדערטער ברוסטן און אַ רייס־ארויף צום גרויסן חלל. רבונו־של־עולם ווהין? פאַרוואָס? ווי לאַנג נאָך? אי, אי, אי, „יעלה תחנוננו... ויבוא ישועתנו״...

ד״ר אַלטער און איך האָבן איצט פאַרשטאַנען, אַז מיט אונדז איז געשען אַ נס. די דייטשע רוצחים האָבן אונדז נישט דערשאָסן נאָר דורכגעלאָזט, געלאָזט לויפן און אַנטלויפן פון הער שריפה אַרויס.

שבת אין דער פרי, יום־כיפור, דעם 23־סטן מלחמה־טאָג, איז דער עולם אין שול געווען נאָך גרעסער. עס זענען געקומען אַלע, וואָס האָבן זיך אין צווישן אייגעאַרדנט אין קעלערס, אין פאַרברענטע שטובן, אויף בייהעמס ביי קריסטלעכע שכנים, אין סטאַדאָלעס, אין גאָס לעבן די בודעס. אַלע זענען געקומען דאָווענען אין יום־הדין, יום־הקודש, יום־כיפור.

מע דאָוונט אָן מחזורים. אין פאַרברענטע מחזורים, אין קיטלען און אָן קיטלען. די אויפגעראָבענע ספר־תורהס זענען באהאַלטן אין אַ ספעציעלער שאָפע, דער חזן גאַרגלט זיך אויף אַ פאַרהייזעריקע קול און פון דער זייט פון וואַרשע זעצט אַ באַמבאַרדירונג מיט אַזאַ כוח, אַז אַלץ ציטערט.

— וואַרשע, וואַרשע... מע באַמבאַרדירט וואַרשע, וואַרשע ברענט ווי העליש פייער.

— וואַרשע — גיט יעדער אַ קרעכץ — וואַרשע, דאָס יידישע וואַרשע, די קרוין אויף פוילנס קאָפּ, די שטאָט פון אָן אמתער, עכטער, גרויסער יידישקייט, די שטאָט פון יידיש לעבן, פון נגידים, חסידים, גבירים, אדירים, לומדים, אינטעליגענטן, יידישע פערזענלעכקייטן און גרויסקייטן, אָט דאָס וואַרשע שטייט איצט אין פלאַמען.

עס דריקט ביים האַרצן. אַ סך פילן דעם וויטיקדיקן ברי פון וואַרשעס

פייער ממש אין די ביינער פונקט ווי לאַסקאַזשעווער פּייער. און אפשר, אפשר נאָך מער!

שטייען צוויי יידן אויף דער וואַך אין דרויסן „על כל צרה שלא תבוא". טאַמער קומט עפעס אַן אומגליק, עפעס אַ נישט־גוטער. און דער עולם אינעוויניק ציטערט און דאַוונט.

די ליכט ברענען העל. דער שוויים רינט, טרערן גיסן זיך. מע ווישט דעם שוויים מיט פאַטשיילעס. טרערן, היץ און קרעכצענישן שפּאַלטן די שול. מע דאַוונט.

פלוצים גיבן אַ שפרונג אַריין די צוויי וועכטערס, בלאַס, טויט:

— זיי... זיי...

און שוין הערט מען דאָס באַראַקטעריסטישע קנאַקן פון מאַטאַציקליסטישע רעדער. פרויען און קינדער וואַרפן זיך אַריין אינעווייניק אין באַהעלטעניש. מע פאַרמאַכט די טיר. אַ ציטער־שרעק געמישט מיט בהלה־דערינערונגען פון עטלעכע טעג צוריק, פון דער גרויסער שריפה, פון די הונדערטער קדושים, פאַרמאַכט אַלעמען מויל און אָטעם.

אַ גרופע דייטשע מאַטאַציקליסטן האָט זיך אָפּגעשטעלט פונקט אַנטקעגן דער שול. שטאַלענע העלמען אויף די קעפ, אויטאָמאַטיש געווער אויף דער ברוסט. ביי אַ טייל — אין דער האַנט.

זיי זענען אַראָפּגעגאַנגען פון זייערע מאַטאַציקלען און שפּיאַנירן מיט שפּיזיקע בליקן אַרום דער שיל.

הונדערטער מענטשן אין שיל האָבן געגעבן אַ בייג אַראָפּ די קעפ, פאַרטאַלטן דעם אָטעם און די אויגן געווענדעט אויף אַרויף, קוקן נאָר אין איין ריכטונג, צו די הימלען, קוקן געשפּאַנט, ווי זיי וואַלטן געהאַלטן ביי פלאַצן, אַרויסשפּרינגען פון די אויגלעכער.

דער עולם אינעווייניק גיט זיך אַ וויג ווי אויף צו אַנטלויפן.

— נו, אַ, שאַ, שטיל — הערט מען פון אַ פאַר זייטן אין שיל.

— מפּסיק — שרייט דער גבאי מיט רוגזה, ממש מיט כעס — מפּסיק — און איז עס מכוון אי צו די העלמען אין דרויסן און צו די איבערגעשראָקענע מתפּללים דאָ. ווי קינדער, וואָס דער רבי ווייזט דעם קאַנטשיק, האָבן זיך אַלע א ריר געטון, נישט אַנטשלאָסן; אַבער באַלד הערט מען ווידער פון עטלעכע עקן: — מפּסיק, מפּסיק, יום־הקודש...

מיט פאַרמאַכטע אויגן, מיט אַ ציטער אין קול און מיט אַ שפּרינגענדיקן

טאנץ, עפעס ווי רעפלעקסיוו באַוווינגן, שטאַרקער פון ווילן און פאַרשטאַנד, הייבן אן אַ סך מיטצודאַוועגען, מיטצוזינגען.

די מאַטאַציקליסטן האבן זיך צוגעהערט צו די משונהדיקע קולות, געקנייטשט די שטערנס.

די יידן אין שיל האבן שוין ווי נישט געקוקט אויף זיי. בלויז אין ווייטסטן ווינקל פון אויגאפל האט זיך נאָך אפגעשלאגן דאס בילד פון די דייטשן, זייערע תנועות. דער רעשט בליק, דאס גאנצע אויג איז שוין געווען אינעווייניק. מיט די מתפללים און תפילות. די קולות און געזאנגען זענען געוואָרן שטאַרקער, מעכטיקער, אַ גאנצע סימפאניע.

איך בין געשטאַנען באַרוישט. אויב איך האָב אין מיינע קינדער־יאָרן געחלומט אמאל וועגן קידוש־השם, בין איך איצט אן עדות דערפון, אן עדות און אין אַ געוויסער מאס אַ שותף, אַ מיטבאַטיליקער. איך פיל, ווי כ׳הייב זיך, שריי, זינג־מיט, איך שטייג הויך צוזאמען מיט אלע. איך זע קוים, ווי די דייטשן רעדן עפעס, ווייזן עפעס, פרעגן עפעס, באַוועגן זיך. אין גאנצן בין איך אויסגעפילט מיטן געזאנג, מיט דער נגינה. איך קוק אויף אלע מתפללים און כ׳בין פול מיט זייער געפיל. אויב איז עס דאס לעצטע געזאנג, אפשר דער געזעגענונג, ארט עס נישט קיינעם. אזוי דאַרף אויסזען דאס לעצטע געזאנג פון מענטשן. איך האָב איצט פאַרשטאַנען, אז דער וואס איז מקדש דעם שם ליידט גאַרנישט, ער פילט נישט די קערפערלעכע יסורים, די פיזישע וויטקן, שטעכענישן און ברעכענישן. דער גאנצער גוף טאנצט אין דערהויבענער געלייטערטקייט, אין הייסן, גליענדיקן באַגער פון באהעפטן זיך, הויך־הויך, גאָר הויך!

אט זינגט מען ונתנה תוקף, די וווּנדערלעכע מארטירער־פאַעמע פונעם מוטיקן רבי אמנון. און פון יענעם מארטירער לייכט ארא אַ העלע, פרייַדיקע האַפענונג אויף שכר פון יענע־וועלט. קיין זאָך גייט נישט פאַרלוירן, די וואס ליידן דא, ווערן זייערע ליידן פאַרשריבן, נאטירט, ויכתבון ויחתמון, פאַר־צייכנט אין די אייביקע ביכער, ערגעץ־וווּ רעגיסטרירט. ער איז שוין פריי פון ליידן דאָרט, אויבן, אין דער הויך...

— גאַטעניו יחתמון, יחתמון — זיפצן הונדערטער און פילן בחוש, אז דער רוצח, דער קאַלטער מערדער, וואס ברענט לעבעדיקערהייט, שטייט איבער דרויסן און וואַרט — יחתמון...

דאס קול פון חזן איז געוואָרן לויטערער, העלער, קלאָרער. אַ טיף שווייגן

באַגלייט מיט אַ קרעכץ פון עולם, וואָס וואַרט ביז ער ענדיקט און מיט אַמאָל גיבן אַלע אַ לאָז אַרויס אויפן קול התלהבותדיק־צעוואַדעמט, דראַענדיק־זאַנפט:

— ונתנה תוקף קדושת היום...

עפעס ווי א טריאומפמאַרש, אַ טריאומף פון קליינע איבער מעכטיקע און שטאַרקע.

פון דער וואַרשעווער זייט באַגלייט מען די תפילות מיט שרעקלעכע דעטאַנאַציעס, איינע מעכטיקער פון דער אַנדערער. די גאַנצע לופט ציטערט.

פלוצלינג זעצן זיך אויף די מאַטאַציקליסטן אויף זייערע מאַשינען און פאָרן ווייטער.

איינער אַ „ווילער יונג", פון די אויפגעקלערטע בחורים, וואָס גייען שוין אַפילו יום־כיפור נישט אין שול אַריין, האָט זיי דערקלערט, אַז דאָס דאָזיקע אַלטע לייט, פרויען און קינדער אינעם יידישן יום־טוב און בעטן מע זאָל מוחל זיין די זינד.

— אַ, יאָ — האָבן געענטפערט די דייטשן — דאָס דאַרפן זיי האָבן, מע זאָל זיי פאַרגעבן די זינד. זיי האָבן שטאַרק געזינדיקט — און זענען אַזוינע־געפאָרן.

פאַרנאַכט־צו, ביי „פתח לנו שער לדופקי בשער" האָט דער נעילה־ניגון שוין נישט איינגעהאַלטן דעם עולם. אַ שרעק איז אַלעמען באַפאַלן, דאָס באַמ־באַרדירן פון וואַרשע האָט אויסגעזען ווי דער הימל וואָלט זיך צעקלונגען מיט אַ בייזן, דראַענדיקן, שניידנדיקן ניגון... אָט, אָט, פאַלט ער אַראָפּ אויף דער ערד.

די לופט זינגט, זינגט מיט באַמבעס, שווערע קלעפ און שרעק.

די לבנה האָט מען מחדש געווען גאָר אייזלנדיק און מ׳איז געלאָפֿן אַהיים, צו די ביידעמס, קעלערס, בודעס, צו דער אַרעמער סעודה און זיך וואָס גיכער צו פאַרמאַכן, פאַרמאַכן פאַר דער שרעק פון עפעס אַ צאַרנדיקן הימל־קול. דאָס קול פון דונערן, וואָס קייקלען זיך, קאַטשלען זיך, וואַרפן זיך און זעצן, האָקן, בראָקן און הערן גאָר נישט אויף. אַ פערמאַנענטער צוזאַמענשטויס פון בערג, מאַשינען, אייזנס, שטייגער אין דער לופטן הייבט זיך און פאַלט, שטייגט־אויף און פאַלט ארונטער, נאָכאַנאַנד, אַן אויפהער. ס׳האָט ממש אַנגעהויבן קלאַפן אין קאָפּ מיטן זעלביקן געוויש און ריטעם פון הייבן און פאַלן און נישט אויפ־הערן אויף קיין רגע.

דער יום כיפור איז אַוועק. איצט מוזן מיר פאָרן ווייטער. מיר האָבן גע־

וואלט באשליסן עפעס וואס צו טון, ווי אזוי צו פארן און ווען, זענען ביידע מוטערס, פנינה און מרים, אונדז אנטקעגנגעקומען מיט פארווויינטע אויגן און פארטרויערטע פנימער:

— יאסימא האט אביסל היץ.

— די קליינע אמאליע האט נישט קיין אפעטיט און וויל גארנישט עסן.

צוויי משפחות זענען מיט אמאל ארויסגעריסן געוואָרן פון דער וועלט־מלחמה און געפירט זייער מלחמה פארן געזונט פון זייערע עופהלעך.

צווישן די חורבות האט מען ארויסגעשלעפט אן אלט בעטל און עפעס ווי א שטרויזאק, אויסגעלייגט די קינדער אויף אט די געלעגערס אויפן בוידעמ־שטיבל און געזוכט א רופא, א פעלדשער, ווייל דער דאקטער פון שטעטל איז אוועק קיין לובלין העם בארימטן שבת פון דער גרויסער באמבארדירונג.

די טעג און די נעכט זענען איצט ביי אונדז געווען געמישט מיט וועלט־שרעק און אייגענעם פערזענלעכן פחד.

אין שטעטל האט מען אנגעהויבן צו שטעלן סוכות. דאס לעבן האט זיך א ביסל איינגעשטעלט. כאטש די דעטאנאציעס פון די באמבעס זענען געקומען אלע מאל נענטער. ווידער האט אויפגעפלאקערט א קאמף ביי דער ווייסל. די צעשלאגענע פוילישע ארמיי האט זיך ווידער א ביסל צונויפגעזאמלט, צום דריטן מאל, א דאנק די אנשטרענגונגען פון די ענגעראלן בערבעצקי, בארט־נאווסקי און סאסנקאווסקי. זיי האבן געשטעלט א ווידערשטאנד, ווו ס'איז נאר געווען מעגלעך, ביי דער ווייסל, פוילנס קאמוניקאציע־נערוו, געהיליקט מיט לעגענדעס און געשיכטלעכע נסים, זענען ווידער פארגעקומען קאמפן, שוועּ־רע שלאכטן.

די דעטאנאציעס קומען איצט פון אלע זייטן, פון דער ווייסל, פון וואַרשע, דער מרחק פון זעכציק קילאמעטער, וואס טיילט אפ דאס שטעטל פון וואַרשע איז געווארן אריבערגעשפרונגען פון די נישט־אויפהערנדיקע דעטאנאציעס. בום־בום... טראַ־א־א־ך!. — מישן זיך אפהילכן פון קנאלן, אויפרייסן און הארמאטן־שאסן ארום דער ווייסל. א לאנגער, זיך ציענדיקער „בום", א לאנגער, געדיכטער, גראבער, פארדומפענער, קאפ־שפאלטנדיקער, נערוון־רייסנדיקער געמיש פון משוגהדיקע דונערן. טייל מאל אזוי געדיכט און גראב, אז דער פלומפ פון הארץ פארלירט דעם כוח צו שעפן דאס בלוט, דאס שווער געווארענע בלוט אין די אדערן אריין און ס'דראט אפצושטעלן אין גאנצן זיין פונקציע.

אין די נעכט פלאקערט די בריטע, א האלב־הימל־פארנעמענדיקע לונע, דער וויסטער שריפה־אפשיין.

מאנטיק בייגאכט האט זיך דורכגעריסן דורך דער אייזערנער קייט פון פייער און חורבן, וואס רינגלט ארום וואַרשע, א פאלאק, דער געמיינדע־סעק־רעטאר און שרייבער פון שטעטל. מער טויט ווי לעבעדיק האט ער דערציילט פון זיין אנטלויפן. דאס איז געשען אין דער לעצטער מינוט פון זיין נארמאלער עקזיסטענץ. נאר איין נאכט וואלט ער נישט אויסגעהאלטן, ער וואלט ארא פון זינען.

אין דער פרי האבן זיך באוויזן הונדערטער און הונדערטער דייטשע ארא־פלאנען איבערן הימל פון וואַרשע. קיינער, קיין איין פוילישער שאס איז נישט געקומען פון ערגעץ, האט זיי נישט געשטערט. זיי האבן אנגעהויבן ארומ־שפאַצירן איבער דער לענג און בריים פון דער שטאט, ארייגגיסנדיק טיפע שרעק און ווייטיקפולע אומזיכערקייט אין די שווער־געפרוועטע בלוטן פון דער וואַרשעווער באפעלקערונג. פלוצלונג האבן אלע אוויאנען זיך ארא־פגעלאזט נידעריק, נידעריק, אז זיי האבן כמעט אנגעירט די קוימענס פון די הייזער. די הענערווירנדיקייט פון די איינווינער איז געשטיגן. דאס בלוט האט אנגע־הויבן צו זידן. באלד זיך ווידער אויפגעהויבן אין דער הויך און געפלויגן גלאט אזוי, שפאַצירנדיק. וען די געשפאנטע און אנגעצויגענע איינווינער זענען ארויס אויף די באלקאנען, אין די הייף, קוקן און נאכפאלגן דעם משונהדיקן גאנג זייערן, האבן די אראפלאנען געגעבן א שאט מיט האגל פון קוילן און באמבעס, אזוי פלוצלינג, אז אין א פאר מינוט ארום זענען געווען אלע הייף, גאסן, באלקאנען, באדעקט מיט הונדערטער, טויזנטער טויטע. בלוט האט גע־נומען רינען שטראמענווייז, ווי א וואסערפאל, אין אלע הייף און גאסן איבער די טראטוארן און אין די ראוון ביז אין מיטן גאס־ארויס, און זיי, אויבן, האבן נישט אויפגעהערט, וואַרפנדיק גרילץ־און־שרעק־באמבעס, וואס רופו ארויס שגעון און וואנזין אין מענטשלעכע מוחות. זייער פייף ציט זיך און שניידט גלייך ווי אן אנגעשארפטע זעג זאל זעגן די נערוון, באלד האבן זיי אנ־געהויבן וואַרפן צינד־באמבעס. אין א קורצער צייט זענען הונדערטער הייזער געשטאנען אין פלאמען.

די א. פ. ל. האט געארבעט מוסטערהאפט. קיין וואסער איז נישט געווען. מ׳האט געלאשן מיט זאמד. איידער אבער מ׳האט פארלאשן איין באמבע, האבן שוין אויפגעריסן, געברענט צענדליקער אנדערע. די האלב־פארברענטע הייזער

פון פריערדיקע באַמבאַרדירונגען האָבן איצט אָנגעהויבן איינפאַלן. פון אייבער־שטע שטאָקן האָבן געוואלטן פאַלן ציגל, שטיינער, באַלקאָנען, טירן, פענצטער, אייזנס. די געשרייען פון די פאַרוווונדיקטע און געטראָפענע האָבן געשפאַלטן די לופֿט. מענטשן זענען אַרויסגעלאָפֿן זיך ראַטעווען, אָנטלויפן. די גיהנום־העלדן האָבן דאָ באַוויזן וואָס זיי קאָנען. ווי נאָר זיי האָבן געזען מענטשן ראַטעווען זיך, לויפן, טראָגן פאַרוווונדיקטע, יאָגן, באַהאַלטן זיך, האָבן זיי אראָפגענע־דערט מיט די אַעראָפלאָנען און אָנגעהויבן שיסן מיט מאַשין־געווער גלייך אויף די דאָזיקע גרופּעס. מענטשן האָבן אָנגעהויבן יאָגן ווי נישט־נאָרמאַלע, ווי חיות איז מען געשפרונגען, געלאָפֿן. אָנטלאָפֿן אין ווילדע געשרייען. מאַמעס האָבן פאַרלוירן זייערע קינדער; קינדער זייערע עלטערן. פרויען זענען אָפּגע־ריסן געוואָרן פון מענער, מענער פון פרויען. די באַמבירער יאָגן זיך נאָר אַלע און שיסן אָן דערבאַרעמונג, אָן רחמנות אויף פרויען, קינדער, זקנים, ליגנדיקע, האַלב־טויטע, טויטע, גוססדיקע, שרייענדיקע און פארשטומטע. מענטשן זענען אַריין אין אַ מין שגעון און געפלויגן פון הויז צו הויז, געזומען לויפן אַהין און צוריק, אַריין אין אַ טויער און שוין פאַלן שטיקער פון הויז. ס׳ברענט. עפּעס הייבט זיך, פאַלט און שיט זיך אויפן קאָפּ. מאַמעס האָבן גע־כאַפט די וויגעלעך מיט די קינדער און זענען געלאָפֿן, פלאַנטערנדיק זיך און גליטשנדיק זיך אין בלוט, ביז זיי זענען אַנידערגעפאַלן, אַדער אַ קויל האָט זיי אַנידערגעשלייידערט. אַ סך מאַמעס האָבן געטוליעט צו זיך דאָס בעטגעוואַנד, אַדער די קליידלעך, געדריקט צו דער ברוסט, נישט וויסנדיק, אַז דאָס קינד איז שוין לאַנג פון דאָרט אַרויסגעפאַלן, אַדער ליגט ערגעץ דערשטיקט, פאַר־ברענט .זיי זענען געקראָכן מיט דער טייערער לאַסט, אויף אַלע פיר, אונטער די הייזער, דורך קעלערס, דורך ברענענדיקע מויערן, דושנדיק זיך פון רויך, שטיקנדיק זיך פון פלאַמען, וואַרפנדיק זיך פאַר שרעק.

ערשט ביינאַכט האָבן זיי דערזען, אַז זיי האָבן געדריקט צו זייער מאַמי־שער ברוסט אַ מענטעלע, אַ קליידעלע, די וועש, די קאַלדערקע פון קינד אָנעם קינד. פֿאַרנאַכט איז די לופֿט געוואָרן נאָך שטיקנדיקער. מענטשן זענען געפאַלן צו דער ערד, אויפגעהויבן די הענט צו די רוצחים אין אַ געוואַלטיקער בקשה, אויפצוהערן, אָפּשטעלן. אָבער די רוצחים זענען געווען שטום און טויב אויף יעדן מענטשלעכן רופֿ. די מתים זענען געלעגן אין אַזאַ צאָל, אַז מ׳האָט נישט געקאָנט גיין, מ׳האָט געשטאַלפערט איבער זיי, בשעתן לויפן. טויזנטער זענען דערשטיקט און פאַרברענט געוואָרן אין די סכראָנעס, די שוצקעלערן. די

פראָויזאָרישע. נישט צוגעפאַסטע באַהעלטענישן, וואָס מ׳האָט ערשט געזומען מאַכן בשעת דער שונא איז שוין געווען אַרום דער שטאָט.

אַלץ האָט דער מערדער צעשטערט, נישט געשאַנעוועט קיין שפּיטעלער, נישט קיין קינדערהייזער, געמאַך־דעווועט און געשמעטערט אַלץ און אַלעמען, אָן שום איינזען.

גלייכצייטיק מיטן דאָזיקן אויסגוס פון העכסטן באַרבאַריזם פון דער דזשונגל־חיה, פונעם הונישן טעווטאָן, אין סאָמע האַרץ פון אייראָפּע, זענען געווען הויכע, טיף־מענטשלעכע און העכסט־פאַטריאָטישע אויסדרוקן אינעם קעמפנדיקן וואַרשע.

פאַראייניקט מיט אייַן גורל האָבן פאַלאָקן, צוזאַמען מיט יידן, געמאַכט באַריקאַדעס, — אַרום דער שטאָט און דערנאָך כמעט אין אַלע גאַסן — צונויפגעשטעלט פון בעטן, שטאָנגען, מיערן, שטייגער, בעטאָן, וועגעלעך, אויטאָבוס־וואָגאָנען, שינעס. די שוצוואַלן האָט מען אויפגעשטעלט, כדי די מערדערישע אַרמיי זאָל נישט קאָנען צוקומען צו דער שטאָט. ביי יעדער גאַס וועט ער מוזן קעמפן און צעזעצט והערן. אונטער די באַריקאַדעס האָט מען אונטערגעלייגט מינעס, וואָס זאָלן אויפֿרייסן און צעזעצן דעם שונאס חיילות. כאָטש אַלע האָבן געוווסט, אַז ווען די באַריקאַדעס וועלן פליען אין דער לופֿטן, וועלן אויך פליען זייערע הייזער און ווינונגען, צוזאַמען מיט זיי, זייערע וויבער און קינדער, מיט אַלץ צוזאַמען — האָבן זיי נישט אויפגעהערט צו בויען די באַריקאַדעס.

דינסטיק דעם 26־סטן סעפטעמבער האָבן די דעטאַנאַציעס פון די באָמבעס שוין געשפּאָלטן אַלע מוחות, דער ווינט האָט זיי צעטראָגן פון דער ריכטונג פון וואַרשע. ס׳האָט אויסגעוויזן יעדעס מאָל, אַז די קאָנאָנען מיט די באָמבאַרדירערס דרייען זיך אויס צום שטעטל צו. הויכע בליצנדיקע דונער־רעדער האָבן זיך געקאָטשלט, געוואָלדעוועט איבער די קעפ. אַ גאַנצע סימפאָניע פון פּחד האָט זיך צעקלונגען אינעווייניק מיט שניידנדיקע געוואיען, וואָס האָבן זיך אַרייַנגעשניטן טיף אין פלייש, מיט קולות־העמערלעך, וואָס האָבן געהאָמערט איבערן קאָפּ.

ביינאַכט האָט די לונע שוין פאַרנומען אַלץ מער און מער פון הימל. אזוי ווי אַלע הימלען וואָלטן זיך אַנגעצונדן. דער שריפה־אָפּשיין האָט זיך ווי אויסגעגאָסן אויף אַלע חלקים פון דער וועלט אין יעדן־אָט צו פאַרניסן, פאַר־

שיטן, פֿאַרברענען די גאַנצע אויבערפלאַך פון דער ערד. דער אַלטער נשמה־פּחד האָט זיך געהויבן ווי אַן אונטערגעצונדענער.

אַלץ צוזאַמען האָט אונדז אַזוי אויפגעריסן, אַז מיר האבן געוואָלט אַנט־לויפן אין די וועלדער אַריין, ווהין די אויגן וועלן טראָגן, אבי נישט זען מער. נישט הערן, נישט פילן. דער גאַנצער קאָשמאַר איז שוין געווען איבער דער מאָס וואָס אַ מענטש קאָן אויסהאַלטן, אַפילו בייַ די גרעסטע אַנשטרענגונגען, אין די קריטישסטע מאָמענטן, נעמענדיק צו הילף אַלע זאָפטן און קראָפטן וואָס ער באַזיצט און וואָס ער האָט אויסבאַהאַלטן אויף די שוואַרצע שעהען.

אין די נעכט, ביים לבנה־שיין, האָבן אַ סך אייגווויגער פון שטעטל געכאַפט די זעק אויף די פלייצעס און זיך געוואָלט לאָזן לויפן, זיין וואָס ווייטער פון אומגליק. זענען געשטאַנען יידן מיט ווייב און קינד, געקוקט אויפן הימל פֿאַרשטאָפט די אויערן נישט צו הערן דאָס גרילצן פון די הארמאָטן און געציטערט פֿאַר שרעק.

פון צייט־צו־צייט האָבן זיך עטלעכע אָפּגעריסן און אַנטלאָפן און נאָר אַ פּאָר שעה ווידער צוריקגעקומען.

— די וועגן זענען פֿאַרשטאָפּט. נישטאָ ווהין צו לויפן, ווו זיך צו באַהאַלטן.

אונדזערע צוויי פרויען זענען געזעסן ווי צוגעשמידטע, צוגעקאָוועטע צו די פּראָוויזאָרישע בעטלעך פון זייערע קראַנקע קינדער. אַ פּאָר מאָל אַ טאָג זענען זיי אַראָפּ עפּעס אָפּקאָכן פאָר זיי און צוריק אוועק צו די קינדער.

גרויס איז שוין געווען מאָראַלישער חורבן פון שטעטל. יעדע פרוי האָט געקאָכט ביי איר „אויוון", דאָס הייסט, לעבן דעם קוימען פון איר פאָרברענטן הויז. די צוויי פרעמדע „אינטעליגענטקעס", „דאָקטאָרקעס", ווי מ׳האָט זיי גערופן, האָבן געמוזט וואַרטן, ביז יענע האָבן אָפּגעקאָכט זייערע בידנע שפייזן. אַ פּאָר מאָל האָבן פנינה און מרים געמוזט אָנקומען צו די פּאָלאָקן. די פּוילישע פרויען זאָלן זיי לאָזן אָפּקאָכן אַ יאָכל אדער אַ גריץ פאָר די קינדער וואָס ליגן צו בעט.

די צאָל קראַנקע קינדער אין שטעטל איז שנעל געוואקסן. דער רופֿא האָט געהאָלטן, אַז דאָס איז אַ געווייגלעכע גריפּע. ס׳קאָן אמאָל זיין — האָט ער צוגעגעבן — אַז דאָס איז אויך אַ שטיקל דיפטעריט, געמישט מיט אַנגינע, און אַ צווייטע צוטשעפּניש, אַדער באַזונדער.

די רעצעפּטן זענען געווען אויסגעפּרווטע: באַנקעס, געשטעלט מיט טעפּ־

לער, קאַמפרעסן, שמירעכצער, הייס זאַמד און ענלעכע מיטלען פון דער אייבי־קער פאַלקס־מעדיצין, וואס מ׳האָט איצט אין לאַסקאזשעוו קוים געקאָנט אויס־פירן.

אונדזערע פרויען האָבן אויך געהאַט די ערשטע דירעקטע באַגעגענישן מיט דייטשע סאָלדאַטן. אין שטעטל איז אָנגעפאָרן אַן אויטאָמאָביל מיט דייטשע סאָלדאַטן און אַן אָפיציר. ער האָט זיך אָפגעשטעלט לעבן דעם קוימען, ווו זיי האָבן געקאָכט און געגומען פרעגן דעם וועג. אונדזערע פרויען, וואס האָבן גוט גערעדט דייטש, זענען נישט־ווילנדיק אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין אַ שמועס מיט זיי, דער עיקר מיטן אָפיציר. ער האָט גערעדט העפלעך, רואיק, אָנגענעם. אָבער וועו ער האָט געזאָגט, אַז די יידן וועלן נאָך האָבן אַ סך אויסצושטיין און אַז דאָס שטעטל איז חרוב־געוואָרן ווייל די יידן זענען שולדיק אין אָלע צרות, דערפאַר וויל זיי האָבן פראַוואָצירט און אַרויסגערופן די מלחמה, האָבן אונ־דזערע פרויען פראָטעסטירט און געוואָלט אויפווייזן מיט אותות ומופתים, אַז דאָס איז פאַלש — איז דער אָפיציר אַריין אין אַ רציחה און אַ געשריי געטון:

— דער פירער האָט דאָס גענוי דערקלערט. דאָס איז זיכער אזוי.

וועו די צוויי פרויען האָבן געוואָלט עפעס איינוועגדן, האָט ער אויפגע־הויבן זיין פייטש און אַ געשריי געטון:

— אָוועק!

מיט פחד און דענערוויורונג זענען זיי אַנטלאָפן, איבערלאָזנדיק די טעפלער עסן אויפן פייער.

די יידן זענען געווען ברוגז אויפן דאָזיקן געשפּרעך:

— מיט אַ שרץ, מיט אַ טמא פירט מען נישט קיין וויכוח — האָבן זיי געטענהט.

זיי האָבן נישט געוווסט, אַז די אָלע אָלטע באַגריפן זייערע ווי „בקהלם אל תחד כבודו", אין זייער גרופע זאָלסטו מיך נישט אַריינענעמען. „אסור לעמוד בד׳ אמות", מען טאָר נישט שטיין אין זייערע ד׳ אמות, און „פגיעתן רעה", טרעפן זיך מיט זיי אין אַן אומגליק — אַז דאָס אָלץ איז נישט צוגעפאַסט פֿאַר דער נידעריקסטער בריה אויף דער וועלט, פאַר אַ פֿאַרבלענדטן, פאַר־שקלאַפטן, פאַרטומלטן דייטשן סאָלדאַט אין די הענט פון אַ פאַלקס־מטורף, אַן אויסשפּיי פון דער מענטשלעכער נאַטור.

מיטוואָך ביינאַכט, סוכות, דעם 27־סטן סעפטעמבער, איז געווען דער אָנזאָג פון אַן אומגליק, וואס דאָס שטעטל האָט נישט פארשטאַנען.

בײנאַכט. נאָך האַלבער נאַכט. איך בין געזעסן אויפן בוידעם און געהאַלטן וואַך. ס׳איז פונקט געווען מיין וואַכנאַכט. איך דערזע דורכן פענצטערל ווי ס׳הייבט אָן צו קומען פון דער ווייטנס אַ ליכט, ס׳דערנענטערט זיך אַהער צום שטעטל מיט רעש קומט־אָן אַ דייטשער געפּאַנצערטער אויטאָמאָביל, נעמט שפּיאָנירן מיט זיינע גרויסע רעפלעקטאָרן־אויגן דעם מאַרק, דערזעט דאָס גע־מויערטע הויז פון די זעמאַנס און פּאַרט צו ביז צו דער טיר. די רעפלעקטאָרן זענען געווען אָזוי שטאַרק, אַז זיי האָבן אַריינגעדרונגען אין יעדער שפּאָרונע. מרים און פנינה האָבן זיך אויפגעכאַפּט. די קראַנקע קינדער האָבן זיך אויפ־געוועקט, אָלע צענדליקער משפחות, וואָס האָבן זיך געוואָלגערט־געווינט אין דעם גרויסן הויז האָבן זיך מיט שרעק אויפגעזעצט. די געשרייען און ווילדע קולות און געלעכטערס פון די סאָלדאָטן אין דרויסן האָבן נאָך צוגעגעבן אַ פּחד צו דער מורא. אַ סך האָבן געוואָלט אָנטלויפן, נאָר די שרעק האָט זיי פאָר־האַלטן.

אַ זעץ אין דער טיר. מ׳עפּנט זיי אויף. זיי הייסן מאַכן ליכט און פּרעגן באַלד:

— יודן, לויטער יודן?

באַקומענדיק אַ פאַזיטיווע תשובה, בלייבט אײנער שטיין בײ דער טיר פון פראָנט. אַ צווייטער גייט צו צו דער טיר, וואָס פּירט אין הויף אריין און אײנער גיט אַ זאָג:

— אָנטון זיך, שנעל. אָלע מענער!... וויפל זענט איר דאָ?

אונטן אין די צימערן ברעכט אויס אַ יללה. מיר זיצן אויפן בוידעם און אַ שרעק באַפאָלט אונדז. אָלע האַלטן־איין דעם אָטעם, אָפילו די קליינע קינ־דער. מ׳הערט נישט קיין שאָרך. נאָר דאָס קלאָפן פון הערצער.

קיינער רירט זיך נישט. קיינער באַוועגט נישט מיט קיין האָנט .ווי הינער. ווען ס׳קוקט אויף זיי דער מאָרדער, שטרעקן זיי אויס די העלדזער און וואָרטן ביז ער בייסט אָריין איינס נאָך ס׳אַנדערע און רונען אַפ אין בלוט.

די דייטשן קוקן זיך אָרום. איין דייטש קוקט אַן דעם אַנדערן. איינער לויפט אַרויס, גייט צו צום אויטאָמאָביל. דאָרט זיצט קענטיק אַן אַנפירער אוי מעלדעט אים וועגן דעם אָלעמען.

דער סאָלדאָט קומט צוריק און גיט אַ געשריי:

— יודן, אַרויס!

אין דער שטוב ווערט פלוצלינג אַזאַ געשריי און געוואָלט, אַז מ׳האָט

געקאָנט טויב ווערן. אָלע ווייבער, אָלע קינדער און די מענער דערצו הייבן אויף אָן יאָמערלעך קול, אָזא וואָיען, ווי וועלף אין וואַלד. אָזעלכע נישט־פאָר־שטענדלעכע געוואָלדן: „רחמנות! עופהלעך! ווייַ איז מיר! גאָטעניו! וואָס וויל מען פון אונדז?!" מע נעמט זיך קלאָפן מיט די פויסטן אין די קעפ, אין די בעטן, מעבל, אין די טירן. באָלד הערט מען שוין שרייען פון אָרומיקע שטיבער און הייף. ליכטער צינדן זיך אָן. מוטיקע גייען אָרויס אין גאָס. אָנדערע לויפן זיך באָהאָלטן.

דער עלטסטער קומט אָריין. טוט אָ שפּיי אויס, גיט אָ געשריי: — „פאָרפלוכטע"! — נעמט אָרויס דעם רעוואָלווער, גיט אָ שאָס אין דער לופֿטן און אָ געשריי:

— וואָרט פאָרפלוכטע! מיר וועלן באָלד צוריקקומען!

מיט אָ רוישיקן געפילדער און כמעט פאָרלאָשענעם רעפלעקטאָר פאָרן די דייטשן אָוועק.

— רבונו־של־עולם! רבונו־של־עולם! וואָס איז עס געווען? אָן אָנטשע־פענישׂ. אָ משלחת, אָ משונהדיקע צרה! וואָס האָבן זיי געוואָלט, וואָס? — האָבן זיך געריסן קולות און געוויינען געמישט מיט באָרואיקונג.

— ברוך־השם... ברוך־השם?...

עפּעס האָבן הערצער געפילט ,אָז ס'איז אָ מיאוסער, געפערלעכער אָנזאָג. אָבער אויף וואָס? וואָס וויל עס זאָגן! וואָס האָבן זיי געמיינט? וועמען האָבן זיי געמיינט? וועמען? וואָס?

אין צווישן האָט אויפגעהערט דאָס באָמבאָרדירן פון דער זייט פון וואַר־שע. וואַרשע איז שוין טויט, האָבן אייניקע געזאָגט: — די פאָלאָקן האָבן פאָרטריבן די דייטשן.

— זיי זענען אָוועק — האָבן זיך געטרייסט די אָנדערע.

פרייטיק־צו־נאָכט, דעם 29־סטן סעפּטעמבער, איז אָנגעלאָפֿן דעם שוחטס קרוב פון קאָנסק, חיים בערגער. אָ לעבעדיקער מת, געראָטעוועט פון טויט אַליין.

וועג די דייטשן זענען אַריינגעפאָרן מיט זייערע טאַנקן קיין קאָנסק, זע־נען זיי דאָרטן אויפגענומען געוואָרן דורך פאַראייניגלטע פּוילישע סאָלדאָטן מיט ביקסנשאָסן און עטלעכע דייטשע סאָלדאָטן זענען געפאָלן. די דייטשן האָבן באָלד פאַרשפּרייט אָ קלאָנג, אַז די יידן האָבן געהרגעט דייטשע סאָלדאָטן און נישט געלאָזט באָפרייען די שטאָט.

אויפן אַנדערן טאָג זענען די דייטשן צוריקגעקומען מיט אַ גרויסער מאַכט און מיט ביקסן, רעוואָלווער־ן און פּייטשן האָבן זיי אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון די הייזער און זיי פֿאַרזאַמלט אויפן גרויסן מאַרק־פּלאַץ, אין זייט ווו ס׳איז נישט ברוקירט. דאָרט האָבן זיי געהייסן גראָבן גריבער. יידישע הערצער האָט אָנגעכאַפּט אַ ציטער, אפשר גראָבן זיי קברים פֿאַר זיך אַליין. אָפּהענטיק און פֿאַרצווייפלט זענען די לאָפֿאַטעס און די שיפלעס זיי אַרויסגעפֿאַלן פון די הענט.

די דייטשן זענען צוגעלאָפֿן און געזומען אָכזריותדיק שלאָגן איבערן קאָפּ, הענט און פיס, בויך, און פּלייצעס, ביז פון אַ סך האָט געזומען רינען דאָס בלוט. שפּעטער האָט פּלוצלינג פון אַלע פיר זייטן מאַרק געזומען שיסן מאַשין־געווער, וואָס איז געווען אָנגעשטעלט אויבן, אויף די שטאָקן פון די הויכע הייזער. אין משך פון געציילטע מינוטן פֿון דער מערדערלעכער קאָנאָדע זענען אַלע אויפן מאַרק געפֿאַלן. קיינער האָט זיך נישט אויפגעשטעלט. אַ סך זענען אַריינגעפֿאַלן דירעקט אין די קברים וואָס זיי האָבן זיך אַליין אויסגע־גראָבן. אַ סך זענען שוואר פֿאַרוווּנדיקט געוואָרן, אָנדערע לייכט. די האַלב־טויטע האָבן זיך מורא געהאַט צו רירן, אַרויסצווייזן סימנים פון לעבן. זיי זענען געקראָכן אונטער די מתים אָדער אַרויפגעלייגט אויף זיך אַ מת, די רוצחים זאָלן מיינען, אַז אַלע זענען טויט. קינדער האָבן אַבער נישט אויס־געהאַלטן. לעבעדיקע און האַלבלעבעדיקע האָבן זיי געשריגן, זיך געוואָרפן.

די רוצחים האָבן אויך דערפילט, אז אונטער די מתים זענען דאָ אַ סך לעבעדיקע, האָבן זיי אויסגערופן מיט אַ הויך קול, דורך אַ הילכער, אַז די וואָס זענען געבליבן לעבן, קאָנען אַרויסגיין. זיי וועט שוין גאָרנישט געשען. פֿאַמע־לער און אַן צוטרוי האָבן זיך געזומען אַרויסריקן די לעבעדיקע און לייכט־פֿאַרוווּנדיקטע. ווידער האָבן צוויי מאַשין־געווער געגעבן אַ פּאָר זאַלפֿן אויף זיי און ווי אונטערגעשניטן זענען אַלע אוועקגעפֿאַלן. קיינער איז מער נישט אויפגעשטאַנען.

אַן אָפּיציר האָט געפרווט נאָך אַמאָל רופן די לעבעדיקע זיי זאָלן צוקומען. ער האָט אָפּילו געזומען שרייען און פֿאַרטרייבן די סאָלדאָטן, וואָס האָבן אָפּגע־נאַרט און געשאָסן. ער האָט דערקלערט, אַז איצט איז ער פֿאַראַנטוואָרטלעך פֿאַר אָרדענונג און לעבן.

נאָך אַ לאַנגער צייט זענען די, וועמען די לופט האָט געשטיקט און דאָס בלוט האָט געדרשעט, אינעציקווייז צוגעקומען צום אָפּיציר. די האָט שוין נישט אוועקגעשניטן דאָס מאַשין־געווער. פֿאַרנאַכט האָט מען זיי אוועקגעפירט און

איינציקווייז אויסגעשאַסן, מיט רעוואַלווערן. די דייטשן האָבן נאָך דערנאָך אַ פּאָר מאָל אַריינגעשאַסן אין די ליגנדיקע. וווּ נאָר זיי האָבן באַמערקט אַ ריר האָבן זיי פון דער וווייטנס און פון דער נאָענט געשאַסן. וועמען ס׳איז געקומען די נאָכט און קיינער האָט זיך שוין נישט געריר, האָבן זיי אויפגעהערט. ביינאָכט זענען געבליבן אין שטאָט, אויפן מאַרק, צווישן יידן לעבעדיקע, און ער, בערגער, איז אייגער פון זיי.

די האָר אויפן קאָפּ האָבן זיך געשטעלט קאָפויר. די אויגן האָבן פֿאַרלוירן די ריכטונג און זענען געפלויגן, ווי זיי וואָלטן זיך אָפּגעריסן פון קאָפּ. איז עס מעגלעך? אַזעלכע רציחות וואָלטן דאָך פּאַרשעמט אַפילו דושינגיס כאָן. אַפילו די הונען מיט אַטילאָן בראש.

און קאָנסק איז נישט איין־אייַנציק. און וועגראָוו איז נישט איינע, און לובלין איז נישט קיין בן־יחיד, און וואַרשע... גאַנץ פוילן וועט פאַרברענט מיט אַ העלישן פייער, וועט פאַרשניטן, גייט אויס אין בלוט, און די וועלט שווייגט? ענגלאַנד, פראַנקרייך האָבן דאָך עפּעס דערקלערט קריג און זיי לאָזן דאָס צו?

נישט אַנדערש, די וועלט ווייסט נישט.

און וווהין לויפֿט מען איצט? אַלע וועגן און שטעגן זענען באַזעצט מיט זיי און וער ווייסט, וואָס זיי פלאָנעווען, די דייטשע רוצחים.

די מלחמה איז צווישן פוילן און דייטשלאַנד און דערווייל גייט עס אויס צום יידס קאָפּ. ער וועט ווידער זיין, ווי זיין גורל איז, דאָס כּפֿרה־הינדל און אפשר נאָך מער ווי תמיד! וואָס טוט מען? וווהין לויפֿט מען ראַטעווען זיך און די משפּחה?

דאָס שטעטל האָט שבת, דעם 30־סטן סעפּטעמבער, באַקומען אַן איבערראַשונג, אי אָנגענעם אי סטראַשנע. פון אין דער פרי אַן האָבן אָנגעהויבן קומען אין שטעטל אַריין ייִדעגער מיט באַוואָפנטע פוילישע סאָלדאָטן. זיי האָבן געפירט קליינע פעלד־האַרמאַטן, זענים־האַרמאַטלעך, פעלד־קיכן, אַ סאַניטאַראָפּטיילונג און צווייַ וועגענער מיט פּאַרוונדיקטע.

באַלד איז מען געווויר געוואָרן, אַז זיי וואָנדערן אַזוי פון אָרט צו אָרט, ווו זיי טרעפן דייטשן, שלאָגן זיי זיך, הרגענען, האָבן פאַרלוסטן, אָנטלויפן, זאַמלען זיך ווידער און ציען וויַיטער. זיי האָבן באַשלאָסן צו קעמפן און זיך דערשלאָגן ביז קיין קוטנע צו דער אַרמיי, וואָס וועט אַרגאַניזירט דורכן ג־

נעראָל בערבעצקי און סאָסנקאָווסקי. זיי האָבן זיך איצט איינקוואָטירט אין שטאָט.

פון אַלע עקן שטאָט האָט מען מודיע געווען, אַז זיי האָבן אַוועקגעשטעלט קאָנאָנען און מאָכן באַריקאָדעס. דאָס שטעטל איז אַריין אין שרעק. דער עיקר די יידן. באַריקאָדעס! ווייניק האָט מען געצאָלט דערפאַר. א פאַרברענטע שטאָט. אַריבער צוויי הונדערט געהרגעטע יידן און ווידער באַריקאָדעס.

די פני פונעם אָפּגעברענטן שטעטל האָבן פאַרלאָנגט, אַז מיר ביידע, די צוויי דאָקטוירים, זאָלן געפינען אַן עצה און ראַטעווען.

די קליינע אַמאָליע איז שוין געווען כמעט געזונט. יאָסימאַ איז געלעגן אין הויכן פיבער און פנינה איז געלאָפֿן צו די סאָלדאָטן בעטן, אפשר האָבן זיי אַ דאָקטער, אַ גוטן דאָקטער, וואָס פאָרשטייט זיך אויף אַ קרענק. איך און ד"ר אַלטער זענען ביידע צוגעגאָנגען צום גלח, אונדזערס אַן אַלטער באַקאַנטער. ס'האָט אונדז פאַרבונדן דאָס קענען לאָטיין און העברעאיש און די קענטניש פון דער פוילישער געשיכטע. אויך האָט מען עפעס אין שטעטל גערמלט פון באָלשעוויקעס און דער גלח איז געווען גרייט זיך צו באַוואָרענען אויך מיט די „פריינד" פון דער קריסטלעכער אמונה און גערן אַנגעהאָלטן באַציאונגען מיט די צוויי וואַרשעווער אינטעליגענטן, וואָס זענען יידן און ווי אזעלכע נאָענט צו די באָלשעוויסטישע הערשער, ווי ער האָט געגלייבט.

מיר האָבן איבערגעגעבן דעם גלח די שרעק, וואָס הערשט אין שטעטל און געזאָגט, אַז אַלץ הענגט אַפּ פון אים. הונדערטער לעבנס זענען איצט אין זיינע הענט. מיר האָבן אים איבערגעגעבן, אַז וואַרשע איז שוין געפאַלן. א שאד פוילישע סאָלדאָטן זאָלן פאָלן אויפן פוייען פעלד און זיך נישט פאַרשאַנצן אין וואַלד.

דער גלח האָט איבערגעגעבן דעם אָפּיציר זיין מיינונג און דער יונגער אָפּיציר האָט געענטפֿערט, אַז זיי טאָרן נישט ענדערן דעם באַפעל פונעם קאָלאָנעל־פולקאָוויניק, וואָס געפינט זיך אין וואַלד. דער גלח האָט געפּועלט, אַז מע זאָל שיקן אַנפרעגן דעם פולקאָוויניק.

רייטנדיק איז איינער פון די יונגע אָפּיצירן אַוועק אין וואַלד אריין פרעגן וואָס צו טון.

מיטאָג עסט מען אין איילעניש און דאָס שטעטל וואַרט. שהן פאַרגייען, דער אָפּיציר קומט נישט צוריק. מיר שפּאַצירן מיטן גלח אין מאַרק, בלעטערן איבער די גאַנצע פוילישע געשיכטע. דער אָפּיציר וויזט זיך נישט.

דער טאָג פֿאַרגייט און די שרעק וואַקסט. ביי די האַרמאָטן ליגן פּוילישע סאָלדאָטן — גרייט יעדע מינוט צו שיסן. עפּעס רעדט מען, אז פֿון דער ווייטנס זאָמלען זיך דייטשן. מ׳הערט שוין שאָסן.

מע לויפט בעסטן דעם אָפּיציר, ער זאָל אויף זיין אַחריות אָפּהאַלטן די סאָלדאָטן פון שיסן. נאָר אַן רעזולטאַט. ער טאָר נישט — זאָגט ער.

דער גלח גייט אַהיים, אָבער גייען אַריין אין זייערע שטיבער, בוידעמס, קעלערס, בודעס. מע פֿאַרמאַכט טירן, פֿענצטער, לאָדן. מע שטעלט אַרום פּעסער, קאַסטנס, ברעטער. די שרעק וואקסט פון מינוט צו מינוט.

פון ווייטן הערט מען אַ פּאָר ביקסן־שאָסן.

יאָסימאָ רעדט פון היץ: — זיי לויפן, אונדזערע זעלנערלעך... לויפן אויף די פערדעלעך... שיסן מיט ביקסעלעך, פּאָכן מיט שוועדעלעך... לויפן, לויפן אונדזערע זעלנערלעך.

מיר הערן זיך צו. אין דרויסן איז אַ באַוועגונג. ס׳רירט זיך. מע פֿאָרט. די וועגענער, די קיכן, די האַרמאָטן, די סאַניטאָרן, אָלץ פֿאָרט, אָלץ אין אַוועקגעפֿאָרן.

דאָס שטעטל, וואָס איז געווען געשפּאַנט אַ גאַנצן טאָג, האָט איצט פּרייער אָפּגעאָטעמט.

דער יונגער אָפּיציר איז זיך געקומען געזעגענען מיט אונדז און האָט דערציילט, אַז ווען דער פּולקאָווניק האָט דערהערט, אַז וואַרשע איז געפאלן. האָט ער פֿאַרמאַכט די אויגן, אַזוי ווי ער וואלט אַוועקגעחלשט. אַ לענגערע צייט האָט ער געשוויגן. דער נאָר האָט ער געהייסן פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל און באפוילן, אז אָבער דריי באַטאַליאָנען זאָלן תיכף קומען אין וואָלד אַריין. אויב וואַרשע איז געפאָלן, דאַרף מען קלערן, צי זייער קאָמף האָט אַ זין. מיט וועמען? פֿאַר וועמען?

ביינאכט האָט לאָסקאָזשעוו אָפּגערוט אַ ביסל. מ׳האָט זיך געלייגט שלאָפן, כאָטש שלאָפן האָבן נאָר געקאָנט די, וואָס האָבן נישט געהאָט קיין מורא פֿאַרן בלוטיקן פּליי־לייז־וואַנצן־דרייבונד. זיי זענען דווקא נישט אומגעקומען אין דער גרויסער שריפה, און האָבן געביסן, געריסן, געצופט שטיקער, געזויגן ס׳בלוט פון יעדן איינעם.

אונדזערע משפחות אויפן בוידעם האָבן געפֿירט אַ פּאַרצווייפלטע מלחמה מיט די קוים־זעבאָרע שונאים. ס׳האָט נישט געהאָלפן קיין ליכט, נישט קיין פּינצטערניש, קיין רויך, קיין טשאַד, נישט דער קאָפּעץ פון נאַפּטלעמפּל. שוין

גאַנצע חיילות האָבן זיי שפּאַצירט אויפן קערפּער, באַלד אַליין, באַלד צוזאַמען, באַלד איינע נאָך דער אַנדערער, גרופּעסווייז, חמרימווייז.

דאָס קראָצן איז געווען א הויפּט־מלאכה, ספּעציעל ביינאכט. בייטאָג האָבן זיי, ווייזט אויס, א ביסל געדרעמלט. די קליינע חיהלער האָבן זיך א ביסל צוגעלייגט בייטאָג, כדי צו זיין וואַך ביינאכט. דעמאָלט זענען זיי, פריש און געזונט, אַרויסגעגאַנגען אויף יאָגד. צוערשט פלעגט זיך דער עולם קראָצן מיט בושה, פאַמעלעך, אין דער זייט. שפּעטער האָט מען שוין געקראָצט בפרהסיא, עפּנטלעך. נאָך שפּעטער האָט מען שוין עפּעס אַריינגעטון די האָנט אינעווייניק און זעלטן וועט אַרויסגענומען ליידיק. די בלוטיקע פלעקן אויף די קליידער און גוף האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג, פון שעה צו שעה.

זונטיק, דעם 31־סטן סעפּטעמבער, זענען געקומען צולויפן א רייַ לאָסקאָזשעווער, וואָס די מלחמה האָט זיי פאַרכאַפּט אין וואַרשע. אויסגעטרוקנטע אויסגעקלאָפּטע ווי ליידיקע זאָנגען, אויגן אויפֿגעריסענע, קליידער צעפּליקטע. דערזעענדיק דעם לאָסקאָזשעווער חורבן האָט זיך אָנגעהויבן די אמתע יללה. אינעם שרעקלעכן וואַרשע האָבן זיי איבערגעלעבט דעם טויט, געבליבן לעבן און דאָ אין שטעטל איז פאַרבליבן דער טאטע, די מאַמע, א ברודער, א שוועסטער, א קינד, געהרגעט געוואָרן. צעריסן געוואָרן.

א סך האָבן אויסגעטון די שיך, זיך געזעצט שבעה ביי די פאַרבליבענע הייזער. אַנדערע זענען גלאָפן אויפן בית־עולם, געריסן קריעה, געקלאפט זיך אין קאָפּ אַריין, געשריגן ווי ביי א לוויה.

זיי זענען אָנטלאָפן מיטן לעבן פון וואַרשע. דער ברוינער מערדער האָט אין וואַרשע דער עיקר געצילט אויף דער יידישער געגנט: די נאָלעווקעס, די געגשע, זאָמענהאָף, מילע, מילנע, נאָוואָליפּקי, סמאָטשע, מוראָנאָוו, סטאָווקע און די שכנותדיקע גאָסן. פון אַלעם איז געוואָרן נישט מער ווי קופּעס גראָז, א הויפן אַש. אויך נייוועלט און מאַרשאַלקאָווסקע זענען מוראַדיק צעשטערט.

מאָנטיק, ווען מ׳האָט אין וואַרשע געווארפן צינד־באָמבעס, זענען געפאָלן טייזנטער ,צענדליקער טויזנטער. דינסטיק האָבן די דייטשן געמאָלדן, אז אויב וואַרשע וועט זיך נישט אונטערגעבן, וועלן זיי באָניצן גאָזן. דאָס האָט געבראָכט די שטאָט צו שגעון און מיטוואָך האָט מען באַשלאָסן איבערצוגעבן די שטאָט.

די געקומענע האָבן דערציילט, אז טויזנטער מענטשן זענען געשטאַרבן געשוואָלענע פון הונגער. בשעת די שרעקלעכסטע באָמבארדירונגען האָט מען

געזען גרופּעס מענטשן קניען איבער אַ געפּגרט פערד און זיך רייסן איבער אַ שטיקל פונעם פּגירה־פּלייש. נאָך שוידערלעכער איז געווען מיטן קריגן וואַסער.

פון יום־כיפור אָן, ווען די דייטשן האָבן צעזעצט די גאַז־רעזערוואַרן און די עלעקטרישע סטאַנציעס, איז די שטאָט געבליבן אין איין גרויסער פּינצטער־ניש און וואַסער. אַריבער אַ מיליאָן מענטשן האָט געלעבט אַ טאָג־אַנדערט־האַלבן אָן וואַסער. מער האָבן זיי נישט אויסגעהאַלטן. פּריער שריפות, באַמבעס, פּאַרוווונדיקטע, בלוט, שגעון, דאָרשט און קיין טראָפן וואַסער צו לעשן, צו ראַטעווען אַ פּאַרחלשטן, צו וואַשן אַ וווּנד.

מענטשן זענען געלאָפן צו דער וויסל, כאָטש דאָרט זענען געפּאָלן די באַמבעס אָן אויפהער. דער וועג פון דער וויסל אין שטאָט אַריין איז געווען אויסגעבעט מיט געפּאַלענע, וועג איינער איז שוין צוריקגעגאַנגען מיטן אוצר. מיטן זילבערנעם וואַסער אין קרוג און געחלומט צו באַנעצן די ליפן פון פּי־בערנדיקע טאָטע־מאַמע, אָדער האַלב־פּאַרחלשטע קינדער — האָט אים גע־טראָפן אַ שפּליטער פון אַ באַמבע צי פון אַ שראפּנעל און ער האָט זיך אויס־געצויגן מיטן וואַסער.

אַ סך האָבן זיך איינגעשטעלט און געהאַנדלט מיטן וואַסער. פּינפאונ־צוואַנציק זלאָטעס פּאַר אַ קריגעלע וואַסער. גאַנצע מלחמות האָבן זיך געפּירט ביי די הויפּברונעמס, דאָרט וו זיי זענען געווען. מ׳האָט זיך געהרגעט איבער יעדן טראָפן. בשעתן שטיין און וואַרטן, פלעגן זיי „פּייגל״ פון אויבן אויפ־כאַפן און באַוואָרפן מיט באַמבעס און קהלן. זעלטן וועו מ׳איז אוועקגעלאָפן פון ברונעם פאַר מורא יענער זאָל נישט פאַרכאַפן דאָס אָרט. וויל צוריקקומען אַהיים אָן וואַסער איז געווען ערגער וויי דער טויט. ד״ר גאָטליב, פון „היינט״, איז מיט סטאָישער רואיקייט געשטאַנען טעג לאַנג ביי אַ ברונעם נאָך אַ קריגל וואַסער.

אומגעהויער שוידערלעך זענען געווען די פּאַלן פון פּאַרשיט ווערן לעבע־דיקערהייט. אַ באַמבע פלעגט שפּאַלטן אַ הויז און באַגראָבן אונטער זיך צענדליקער מענטשן לעבעדיקערהייט. זיי האָבן געמוזט אויסגיין, דערשטיקט ווערן אין שרעקלעכע יסורים און טויטשרעק.

ד״ר וואַרטמאַן איז פּאַרשיט געוואָרן און לעבן אים זיין מאַמע. — מאַמע! זון! מאַמע! זון! — האָבן זיי זיך דורכגעשריגן. ביידע לעבן נאָך. אַבער אַרויס קאָנען זיי נישט. אויף זיי ליגן טויזנטער, צענדליקער טויזנטער קילאָס משא.

אייזן, שטיין, בעטאַן, יעדער ריר איז טויט. אַ צופאַל בלויז, אַ בעלקע, אַ שטיק מויער האַלט אויף די לאַסט. אַרום הערשן פינצטערניש און פחד; אַפּגעליגן אַ נאַכט און געשריגן אייניער צום אַנדערן: — מאַמע! זון! מאַמע! זון! — האָט ד״ר וואַרטמאַן באַשלאָסן זיך צו דערקריגן צו דער מוטער און זאָל געשען וואָס עס ווייל. נאָר לאַנגן מוטשען זיך איז עס אים געלונגען. מאַמע און זון האָבן זיך אין דער פינצטער אַרומגענומען צום לעצטן קוש. ס׳האָט גענומען שיטן שטיינער און משא. אַ בעלקע האָט צוגעדריקט די מאַמע. ד״ר וואַרטמאַן האָט זיך אַרויסגעריסן. זיך געשטעלט לעבן די שווערע טאַנען גרוז און געשריגן:

— יידן! מענטשן! ראַטעוועט! מיין מאַמע! מיין מאַמע! דאַרט! זי לעבט נאָך! ראַטעוועט!

די פייגל זעצן פון אויבן אח אַלע לויפן, יאָגן, ראַטעוועז זיך, זייער לעבן, זייערע אייגענע מאַמעס.

צומאַרגנס, מאַנטיק, דעם 1־טן אַקטאָבער, איז געווען אַ נייער ווייַן־און־קלאָג־טאָג אין שטעטל. דאָס מאָל האָבן געווייַנט יידן און פאַלאָקן.

אין שטעטל אַריין זענען געקומען גרופּעס פאַלאָקן, ציווייל און מילי־טעריש, האַלב־מיליטעריש געקליידט, אַלע אָן וואָפן. דער באַטאַליאָן, וואָס האָט ערשט מיט צוויי טעג צוריק געוואָלט פירן אַ שלאַכט מיט די דייטשן, איז אויפן באָפעל פון זיין פולקאָווניק געוואָרן אין גאַנצן אויפגעלייזט.

דער פולקאָווניק האָט פאַרזאַמלט אַלע דריי באַטאַליאָנען אין וואַלד אַדיין און זיך שטיקנדיק פון טרערן האָט ער זיי דערציילט, אַז די געזעראַלן האָבן פאַראַטן, די רעגירונג איז אוועק קיין רומעניע, וואַרשע איז געפאַלן. דער רוס, דער מאָסקאָל, האָט געגעבן די האַנט דעם דייטשן רוצח און ביידע ווילן צע־רייסן פוילן. די פוילישע ארמיי האָט העלדיש געקעמפט. אָבער אָן מאַטאָרן, אָן מעכאַניזירטע טיילן, אָן געווער, אָן אַמוניציע, אָן פראַוויאַנט, אָן אַ פלאַן אוז אָן פירער איז זי געווען אָן כוח און אָן נצחון. ער, דער פולקאָווניק, האָט אַפילו געוואָלט, אַז די דריי באַטאַליאָנען זאָלן קעמפן ביז צום לעצטן זעלנער. קיינער פון זיי זאָל נישט איבערלעבן די חרפה פון פוילנס פאַרטיליקונג. מ׳האָט אים אָבער איבערגעצייגט, אַז ס׳וועלן פאַלן טויזנטער קרבנות פון דער ציווייל־באַפעלקערונג, אין וועמען די דייטשן וועלן זיך ביטער נוקם זיין. און ער וועט סיי־ווי פאַרלירן זיין טייער פוליש וואָפן. דעריבער באפעלט ער, אַלע זאָלן זיך אויפלייזן, זיך צעגיין, נאָר פארבלייבן אָבער אויך ווייטער סאָל־

דאָטן און וועט דאָס פּאָטערלאַנד וועט זיי רופן — זאָלן זיי קומען אויסהערן און פּאָלגן זיין באַפעל.

אָלע האָבן זיך צעקושט. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ געוויין פון כעס, וויטיק און צאָרן.

דער פּולקאָווניק האָט אָלעמען געהייסן זיך צעגיין און וואַרטן פונקט ווי די פּוילישע סאָלדאָטן אין די שוויענטאָקשיסקער היילן, וואָס שלאָפן און וואַרטן. וועט דאָס פּאָטערלאַנד וועט זיי רופן, וועלן זיי אויפֿשטיין און אַנהייבן דעם גרויסן קאַמף פּאַר פּוילנס פרייהייט און אומאָפּהענגיקייט אויף אייביק.

שפּעטער האָט ער געהייסן די אָפּיצירן בלייבן. מ׳האָט טיף אין וואַלד אויסגעגראָבן גריבער און דאָרט באַהאָלטן די טייערע, פּוילישע וואָפן. וועט פּוילן וועט זיי דאָרפֿן, וועלן די וואָס ווייסן — אויסגראָבן און אָנטקעגנטראָגן. פּאַר איר נוצן וועגז.

אַ גאַנצע נאַכט האָט מען געגראָבן גריבער און באַהאָלטן ס׳געווער. אין דער פרי האָט זיי דער פּולקאָווניק נאָך אַמאָל פּארזאַמלט און אָלע האָבן געשווירן, אַז זיי האָבן נאָר באַקומען אירלויב, אָבער זיי זענען נישט באַפרייט געוואָרן פון מיליטער־דינסט. וועט דער באַפעל וועט קומען, דאָרפן זיי זיך שטעלן צום דינסט פון פֿאָטערלאַנד.

טויזנטער מיילער האָבן געשווירן, טויזנטער פּארהויבענע פויסטן האָבן געדראָט דעם ביטערן שונא. דער אלטער, שטילער פּוילישער וואָלד האָט אין זיך אַרײַנגענומען די שבועה, ווי ער וואלט זי באַהאָלטן אויך פּאַר זיך. מיט אַ פּעסטן ווידערקול האָט דער וואָלד נאָכגעזאָגט די שבועה וואָרט־בײַ־וואָרט.

די צאָל יידישע סאָלדאָטן אין די דאָזיקע באַטאַליאָנען איז געווען געזונג באַטייטיק, דאָס שטעטל האָט אָנגעהויבן זאָרגן וועגן ציווילע קליידער, כדי איבערצוטון די זעלנער, זיי זאָלן נישט אַרײַנפאַלן אין די דייטשע הענט בשעת זיי זענען נאָך אין די פּוילישע מיליטערישע מונדירן.

עס זענען אויך געווען עטלעכע צעקאָלעטשעטע צווישן זיי. מ׳האָט זיי נישט געקאָנט אָפּפּירן אין שפּיטאָל אַריין, ווייל אָן אַמבולאַנס מיט פּאַרוווּנדיקטע, וואָס מ׳האָט איבערגעשיקט אין גאַרוואָלינער שפּיטאָל, האָבן די דייטשן אַרויסגעזעצט אין דער לופֿט. האָט מען די פּארוווּנדיקטע פּאַרטיילט צווישן יידן און געקלערט, ווי אַזוי שיקט מען זיי אָוועק און ווהין? אָלע וועגן זענען פּול מיט דייטשן. זיי שיסן, יאָגן, ברענען. אלץ אַרום איז אין סכנה.

ד״ר אַלטער האָט מיך ווידער געפרעגט, שוין צום הונדערטסטן מאָל:

— וואָס וועט זיין מיט אונדז? ווהין? נישט קיין דרום־מזרח, נישט קיין וואַרשע און נישט דאָ. עפעס מוז מען טון. און וואָס? ווען?

— מיר זענען שוין איצט, ביים אַנהייב פון דער מלחמה, געבליבן אָן אַ מאַרגן; מענטשן וואָס האָבן פאַרלוירן זייער ליניע, זייער וועג, זייער מאַרגן — האָבן איך געענטפֿערט.

— מיר מוזן גלייבן — האָט געטענהט ד״ר אַלטער — אַז ס׳איז דאָ אַ השגחה. מע רעגירט און מע פירט מיט אונדז פון אויבן. קוקט, הונדערטער זענען פאַרברענט געוואָרן. די דייטשן האָבן זיי אַרייַנגעטריבן אין פייער. אונדז האָט מען געלאָזט גיין און אַנטלויפן. הונדערטער, טויזנטער זענען געבליבן אין דרויסן. אונדז איז געלונגען אַריינצוקומען אין באַן אַריין. נס בתוך נס, אַ נס אינמיטן פון אַ נס. און דאָ, ווען מיר פאָרן פֿאַר יום־כיפור אַוועק, וועט ווייסט צי מיר וואָלטן שוין היינט געווען. אפשר איז די קרענק פון אונדזערע קינדער אַן אצבע־אלוקים, אַ פינגער פון גאָטס האַנט, אַן אנווייז אַז מיר דאַרפן נאָך וויטער לעבן.

— פאַטאַליזם. צידוק הדין — האָב איך איינגעוועדט — אויב אזוי דאַרף מען גאָרנישט און נאָר זיצן און וואַרטן. שב ואל תעשה. זיץ און טו גאָרנישט.

— איר רירט אָן די העכסטע יסודות פון גלויבן, פֿון רעליגיע, פון מענטש.

— האָט זיך אַלטער דענערווירט. — ס׳איז אַן אַלטע פראַגע וואָס האָט אַלטע וואָרצלען. אונדזערע חכמים האָבן זיך נישט איינמאָל דערויף אַפגעשטעלט, וווּ איז דער מיטלוועג, דער אויסוועג צווישן השגחה פרטית און בחירה חפשית. דער רבונו־של־עולם פירט יעדעס וועלט אויף דער וועלט און דאָ זאָגט מען, אַז דער מצנטש קאָן אויסקלייבן זיין וועג. אמת, דאָס ווייזט אויס, תרתי דסתרי, צוויי קעגנזאַצן, ברענגט דער תוספות־יום־טוב, דאָכט מיר, פֿון מדרש שמואל, אַ קלוגן פירוש דערויף, מיט אַ משל, ווי געווייַנלעך. איך קוק דורך דעם פֿענצטער און זע, אַ מענטש גייט באַרג־אַראָפּ. ווייס איך, אַז ער וועט צוקומען אונטן. איך שטער אים נישט און העלף נישט דעם מענטשן. אזוי איז מיטן רבונו־של־עולם. ער שטערט אונדז נישט אין אונדזערע מעשים אַבער ער קען זיי פאַרווייַז. אינעם זין פון המביט בראשית אחרית, ער ווייסט דעם סוף באַלד ביים אַנהייב.

— ניין, ד״ר אַלטער — האָב איך אים געלאָזט רואיק אויסרעדן — דאָס

איז צו קנאפ פאר אן ארגומענט. שטעלט איר דאך דעם מענטש אין איין מדרגה מיט גאט. דער מענטש אליין באשטימט זיינע מעשים, זיין גורל, זיין עקזיס־טענץ. וואסזשע טוט איר מיט דער גמרא „אין אדם נוקף אצבעו מלמטה עד שלא יגזרו עליו מלמעלה". א מענטש רירט זיך נישט אונטן, ביז מע באַ־שטימט עס נישט דאָרטן, אויבן אין הימל.

— איז דאך ווידער — פאַרענטפערט ד"ר אלטער — צדיק גוזר והקב"ה מקיים. דער צדיק הייסט, פאַרלאַנגט און דער רבונו־של־עולם פירט אויס זיין ווילן. זעט איר דאך שוין, ליבער פריינט, אז ס'איז דא א ווילן, א זעלבסטשטענ־דיקער ביים מענטשן און גאָט העלפט צו, רעאליזירן דעם ווילן.

— טא וואס טוט איר מיט דער גאנצער אמונה? איז דאך בעסער דוד המלכס רעצעפט „השלך על ד' יהבך", וואָרף אַרויף אויף גאָט דאס פעקל, ער וועט עס שוין אויסטראָגן. א מין פאַרלאָזן זיך אויף גאָטס באַראַט. וואלט דאך, חלילה, די וועלט אונטערגעגאנגען, ס'וואלט אויפגעהערט דאס טון און דאס ווירקן, אלץ איינס בין איך נישט דער באלעבאס איבער דעם. איך טאָר גאָר נישט זיין דער באלעבאס, אדער איך בין א שותף למעשי־בראשית, א שותף צום שאפן, איז דאך ווידער...

— איך וויל נישט ענטפערן — עקשנט זיך ד"ר אלטער — אז מיר טאָרן נישט אַריינגיין אין „מה למעלה, מה למטה, מה לפנים ומה לאחור", וואס איז אויבן, וואס אונטן, וואס פאַרנט און וואס הינטער אונדז. ווי ס'זאגט די גמרא אין חגיגה. ס'איז אבער יא דא א ליניע, און די חכמים האבן זי קלאָר אַנגעצייכנט „הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים". אלץ ליגט אין די הענט פון גאָט חוץ די מורא פאר גאָט, דאָ האָט יעדער מענטש דעם אויסוועג, דעם אויסקלויב.

— אויך נישט אין גאנצן — האָב איך אויפסניי איינגעוועלנדעט — ס'איז דאך ווידער דא אן אריינמישן זיך, אמת, א פאסיווע השפעה, אזוי ווי ס'הייסט „בדרך שאדם רוצה לילך מוליכים אותו", מע פירט דעם מענטשן אין דעם וועג אין וועלכן ער וויל גיין. דאס איז דאך אייגנטלעך א מין פרעדעסטינאציע. דער מענטש איז צו עפעס באַשטימט. פאַלט דאך אפ דער אינדעטערמיניסטישע־פרינציפ פונעם מענטשנס פרייהייט, פונעם מענטשנס ווילן. וויל ווען אנדערש, וואלט דאך די העכערע קראפט פארלוירן איר מאַראלישן אינהאלט, איר עטישן אנשפאַר־כוח אויף וועלכן דער גלויבן איז דער עיקר געבויט.

— דער עטישער פרינציפ אין דער אמונה איז אייגנטלעך די אמונה אליין.

דער עצם גלויבן איז שוין עטיק, איז שוין די פיינערונג פון געפיל אין מענטש־לעכן וועזן.

— אמת — האָב איך קאָנטינואירט — אָבער דאָן באַדאַרף דאָך די הע־כערע קראַפט געבן אַ ביישפיל פון עטיק, כדי צו פאַדערן עטיק. מיר שטייען דאָך תמיד פאַר דער איוב־פראָגע פון „צדיק ורע, רשע וטוב לו", דעם גוטן און מאַראַלישן מענטש גייט שלעכט און דעם שלעכטן איז גוט אויף דער וועלט. מיר זוכן אויסטייטשונגען, אַז דאָס איז טאַקע גאָטס פרווושטיין. וואָלט מען באַלד געצאָלט פאַר גוטס און געשטראָפט פאַר שלעכטס, וואָלטן דאָך מענטשן נישט געזינדיקט.

— ס'וואָלטן דאָן נישט געווען קיין נסיונות, קיין פרוון און אויספרי־וועכצער. פאַרגעסט אויך נישט — האָט ד"ר אַלטער ממשיך געווען — אַז דער „שכר מצווה", דער העכסטער לוין פאַר אַ גוטער טאַט איז — די געשאַפענע טאַט. דאָס געפיל פון האָבן עפעס געשאַפן. און „העובדים על מנת לקבל פרס" איז שוין ווייט נישט קיין מדרגה, דאָס איז שוין אַ געווינלעך געשעפט. דאָס גייט שוין אַריין אין ווארטן אויף אותות ומופתים, אין קעגנזייטיקן פאַרהאַלטן זיך אין אַ דעביט־קרעדיט.

— דערקלערט מיר, ד"ר אַלטער, פאַרוואָס וואַרט איר אויף אַ מופת. לא בכל יום מתרחשים נסים, נישט יעדן טאָג קומען פאַר נסים און איר ווילט פון די נסים דרינגען, וואָס מיר זאָלן טון און וואָס נישט.

— ניין, מיין יונגער פריינד, ניין, נישט אָזוי. די מופתים, די נסים, וואָס זענען מיט אונדז געשען, זענען נישט געווען קיין לוין פאַר אונדזערע ביז איצטיקע מעשים. איך ווייס נישט צי זיי קומען אונדז .איך באַטראַכט זיי, ווי אַן אָנווייז פון רבונו־של־עולמס חסד צו אונדז. לויטן מידת הדין — וואָס וואָלט מיט אונדז שוין געווען היינט? דאָס איז מידת הרחמים, די מאָס פון גאָטס רחמים.

— אָבער אין סומכין על הנס, מע טאָר זיך דאָך נישט שטיצן אויף קיין נס און וואַרטן אויף אַ נס טאָר מען אויך נישט.

— אמת, דאָס טאָר מען נישט. דאָס וויל איך אויך נישט. ס'וואָלט גע־הייסן איבערגיין די קאָמפּעטענץ, די גרענעץ פון מענטשן. אָנשטאָט גאָט זאָל א ו נ ד ז אויספרווון, גייען גאָר מיר אויספרווון א י ם.

מיר האָבן ביידע איינגעשטימט, אַז מע טאָר זיך נישט פאַרלאָזן אויף קיין נס און אַז מע דאַרף עפעס טון.

אָבער ממשותדיק טון האָבן מיר גאָרנישט געקאָנט. מיר האָבן געוואָרט, געמוזט וואָרטן.

* * *

אין שטעטל וואָקסט דער יקרות. די פרייזן פליען אין דער הויך. יידן האָנדלען שוין, ווי אין די אַלטע, נאָרמאַלע צייטן. צו באַוונדערן איז די אויסערגעווייניקע קראָפט און סגולה פון די יידן צוצופאַסן זיך צו יעטוועדן מצב, צו יעטוועדן שטאַנד, צו יעדער לאָגע.

ווער עס טרויערט — טרויערט, זיצט שבעה, זאָגט קדיש, לויפט דאוונען מיט מנין, ווייניקט, קלאָגט, באַווייניקט די וועלט און זיין אייגענעם מזל. די אַנדערע באַמיען זיך צו פאַרגעסן און שאָפן אַ נייי לעבן.

אין די פאַר טעג פון יום־כיפור ביז סוכות און איצט אין חול־המועד סוכות האָט מען שוין באַוויזן צוצוקלאַפן טירן, שטיקלעך פענצטער און וועניקלעך צו די חורבות. מ׳האָט פאַריכט די בודעס אין מאַרק, כמעט צונויפגעשטעלט אויף ס׳נייי די קראָמען, צונויפגעשלעפט די סחורות און מע קויפט, פאַרקויפט, מע דינגט זיך, מע קראָצט זיך, און ס׳גייט אַ האָנדל.

די פויערים קומען שוין מיט זייערע פראָדוקטן פון דער געגנט, אָפילו פון די דערפלעך, מע טוישט, מ׳אָמפערט זיך, מע בייזערט זיך אויפן יקרות מע שעלט, מע דראָט און מע קויפט.

— איך פאַרשטיי די פאַלאַקן — האָב איך אַ פאַרוונדערטער געטענהט צו מיינע באַקאַנטע פון שטעטל — זיי האָט גאַרנישט געשאַדט און זיי וועט נישט שאַדטן. דער דייטש קערעוועט אומיסטן אזוי, אַז דער גאַנצער האָס און כעס זאָל פאַלן אויף די יידן. זיי, די פאַלאַקן, וועלן אָפקומען מיט שרעק און זענען שוין אפשר זייערס אָפגעקומען. אָבער די יידן? די יידן האָבן שוין באַוויזן צו פאַרגעסן דאָס שרעקלעכע אומגליק, די שריפה, דעם חורבן, די קדושים? אָלץ! און דער עיקר פאַרגעסן זיי, אַז דער רוצחישער שונא, דער יידן־מערדער שטייט הינטער דער טיר און זיינע חיילות ווילן אונדז רואינירן און אפשר אומברענגען.

— איך וועל אייך דערויף ענטפערן מיט אַ משל — רופט זיך אַן איינער פון די שטאָט־פאַרזאַרגטע, פון די פרנסים — אין כעלעם האָבן מענטשן סטראָשנע מורא געהאַט פאַרן טויט. ס׳איז זיי באַפאַלן אַזאַ שרעק אַז זיי האָבן אויפגעהערט צו עסן און טרינקען, צו דאַוונען און האָנדלען און אָפילו לעבן

מיט זייערע אייגענע ווייבער. ס׳האָט געדראָט, אַז די שטאָט זאָל חלילה אונ־טערגיין. האָט מען, ווי דער מנהג איז, גערופֿן אסיפות און באַשלאָסן איבער־צוגעבן דעם גאַנצן ענין דעם רב, דעם כעלעמער רב. האָט דער רב גענומען פאַסטן תעניתים, בלעטערן גמרות, ש״ס מיט פוסקים. ער האָט געדאַוונט מיט ספּעציעלע כוונות, זיך מתבודד געווען, אַפּגעזונדערט טאָג און נאַכט, געזעסן פאַרקלערט און פאַרמוחט, געלערנט, געוואַרט. נאָך עטלעכע וואָכן האָט ער צונויפגערופֿן די ראשי־העדה און זיי געזאָגט, אַז מ׳האָט אים מודיע געווען פון אויבן, אַז מע זאָל נישט קובר זיין דעם מת, וואָס וועט איצט קומען. מע זאָל אים מאַכן זיין רעכט, די טהרה, אָנטון די תכריכים, לויטן דין און דערנאָך אויפהענגען אין בית־מדרש ביי דער טיר. יעדער ייד, וואָס וועט קומען דאָ־וועגן, זאָל אַ שאָקל טון מיטן מת. וועט דער עולם זען, אַז דער טויט איז נישט אַזוי געפערלעך און מע וועט אַנהייבן צו לעבן. אַזוי איז טאַקע געווען. עולם האָט זיך אַזוי צוגעווויגט צום מת, אַז יעדער איינער, וואָס פלעגט זיך וואַשן די הענט, נטילת־ידים, האָט זיך אַפּגעווישט די פינגער אין מת, פונקט ווי אין אַ האָנטעך. ווייל דאָס לעבן — האָט ער פאַרענדיקט, דער לאָסקאָזשעווער פרנס — טוט זיך נישט רעכענען מיטן טויט. „וחי בהם״ שטייט ביי אונדז גע־שריבן. דו דאַרפסט לעבן, אַפילו בעל־כרחך, אַפילו קעגן דיין ווילן.

שבת, דעם 6־טן אָקטאָבער, איז אונדז אויסגעקומען צו זיין עדות פון אַ טאָפל־לעבן פון אונדזער פאָלק.

יאָסימען איז שוין געווען אַביסל בעסער. מיר גלייבן, אַז די קומענדיקע וואָך וועלן מיר פאַרלאָזן לאָסקאָזשעוו און גיין, ווו די אויגן וועלן טראָגן, אבי אַוועק פון דאָנען. די פרויען אונדזערע האָלטן נאָר פון דרום און מזרח, ציען צו זייערע הייזער. מסתמא פילן זיי בעסער די סכנה און דעם וועג. זייער מוטער־געפיל וועט זיי נישט נאָרן. אונדזער שכל שווייגט. וועלן מיר מוזן נאָכגיין נאָר זייערע קעפ.

דערווייל לעבן מיר מיט מיטן שטעטל און נעמען אָנטייל אין זיין נייעם גערָאָנגל.

עס מערן זיך לעצטנס די גניבות פון נאָכט צו נאָכט. יעדע נאָכט באַ־גנבעט מען אַ נייע קראָם. אַ בודע, אַ קעלער, אפילו אַ שטוב. די גנבים, די שקצים פון די ווייטערע גאָסן, אַדער פון דער געגנט אַרום, טוען דאָס כמעט אָפן, אָן מורא און אָן האָרץ. דאָרט ווו מע כאָפט זיי ביי דער האָנט, אַדער מע וויל זיי שטערן, גיבן זיי מוראדיקע קלעפ און אָנטלויפן מיט דער סחורה. עס

ליגן שוין צעשלאָגן עטלעכע יידישע סוחרים און זייערע ווייבער. די לעצטע נאַכט, פֿרייטיק־צו־נאַכטס, האָבן זיי שוין צעשלאָגן אַ משפּחה מיט קינדער גאָר מערדערלעך און אין גאַנצן באַרויבט.

אין שטאָט איז נישטאָ קיין פּאָליציי, קיין פּאַרוואַלטונג, קיין שום מאַכט, אַלץ איז הפקר. געניסן די שקצים פונעם הפקר.

„עבדא בהיפֿקרא ניחא לו".

אָלע יונגע שקצים און אויך עלטערע פּאָלאָקן חזרן אָלע מאָל איבער, אַז די דייטשן וועלן מאַכן אַ סוף מיט די יידן. די פּאָלאָקן וועלן זיי גאָר נישט טון. זאָלן נאָר די פּוילישע סאָלדאָטן אויפֿהערן קעמפֿן, וועט דער דייטש זיי, די פּאָלאָקן, גאָרנישט טון.

יידן הייבן אָן מורא צו האָבן אַרויסצוגיין אין גאַס. מע וויל שוין נישט עפענען די קראָמען, מע פֿאַרלירט דעם קאָפּ.

האָבן זיך איצט די וויכטיקסטע באָלעבאָטים צונויפגעזאַמלט און מע באַראָט זיך וואָס צו טון.

כאָטש אָלע זענען רעליגיעזע, גאָטפֿאַרכטיקע און היטן אַפּ אָלע מצוות. האָבן דאָך עטלעכע פון זיי פֿאַרגעשלאָגן, מע זאָל שאָפן אָן אייגענע יידישע זעלבסטשוץ. יידישע ייִנגלעך, יידישע יונגעלייט וועלן שוין וויסן, ווי זיך צו פֿאַרטיידיקן און צו לערנען בלק מיט די אייגענע שקצים, וועלכע זענען גרויסע פּחדנים. מע וועט זיי נאָר ווייזן אַ שטעקן, וועלן זיי זיך גלייך אָפּטראָגן. אָז מע וועט דאָרפֿן עפּעס מער — וועלן זיי אַוודאי ליגן אייגעלייגט.

אַ קליינער טייל האָט פּראָטעסטירט קעגן דער מיינונג און געהאָלטן, אַז מע דאַרף דורכרעדן מיט עלטערע פּאָלאָקן, זיי זאָלן ווירקן אויף זייערע קינדער, אויף די שקצים, זיי זאָלן אויפֿהערן פּיניקן די יידן.

די הערהייט האָט אַבער אַנגעהויבן צוצוטרעטן צו שאָפן אַ זעלבסטשוץ.

אַבער די יונגט, צו וועלכער מ׳האָט זיך געווענדעט, האָט דערקלערט, אַז זי איז פֿאַרנומען מיט אַ סך אַ וויכטיקערער זאַך ווי צו העלפן זייערע אייגענע טאָטעס, די בורזשויען און ראָטעווען זייער קאַפּיטאַליסטיש פֿאַרמעגן.

זיי זענען באמת געווען זייער פֿאַרנומען. אין די קעלערס און בוידעמס האָבן זיך פֿאַרזאַמלט כמעט אָלע יונגטלעכע פֿון שטאָט, ייִנגלעך און מיידלעך, כדי אויסצוקלייבן אַ קבלת פּנים־קאָמיטעט אויפֿצונעמען דעם אריינמאָרש פון די סאָוויעטישע סאָלדאָטן, וואָס מע דערוואַרט אַ ליאָדע טאָג אין שטאָט.

לויטן אַפּמאַך צווישן היטלערן און סטאַלינען דאַרף ראַטנפאַרבאַנד פאַר־נעמען דעם דאָזיקן טייל פוילן. חוץ דעם אויפנעם־קאַמיטעט האָט מען אויך אויסגעקליבן אַ צווייטן, אַ קאַמיסאַריאַט, וואָס דאַרף אַנפירן מיט דער שטאַט. ביז די רויטע אַרמיי וועט אַריינקומען און דערנאָך איבערגעבן דעם רויטן קאַמאַנדיר, וועלן ער וועט קומען, די שטאַט אין זיין רשות.

מ׳האָט שוין אויסגעקליבן אַ קאַמיסאַר, אַ פאַרטרעטער, צוויי מיטהעל־פערס און אַ ספּעציעלע וואָך, אַ מיליץ. פון ערגעץ־ווו האָט מען באַקומען רויטן שטאַף און דער שטעטל־קינסטלער האָט אויפגעמאָלט אַ האַמער־מיט־אַ־סערפּ אויף אַ פאָן. אויסער דעם האָט מען געקריגן רויטע לענטעס פאַר די אַלע דיגניטאַרן, פאַרן קאַמיסאַר, זיינע מיטהעלפער און וועכטער. מ׳האָט שוין געזומען זוכן און זאַמלען געווער. דער קאַמיסאַר האָט שוין געלערנט אויף אויסנווייניק זיין הויפטרעדע וואָס ער וועט האַלטן בשעת דער רויטער קאַ־מאַנדיר וועט קומען. מ׳איז שוין צוגעטרעטן צונויפצושטעלן אַ „שוואַרצע ליסטע„ פון די אַלע גרויס־קאַפּיטאַליסטן און בלוטזויגערס, וואָס האָבן ביז היינט געשטערט און אויפגעהאַלטן דעם מאַרש פון דער גרויסער, הייליקער רעוואָלוציע. א רשימה פון אייגענע טאַטע-מאמע. אַלץ איז געמאַכט געוואָרן בסוד, ווי ס׳פאַסט פאַר קאַנספּיראַטיווע רעוואָלוציאָנערן, פונקט ווי אין הונ־דערטער אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון פוילן.

איז אַבער די צרה, אַז אין שטעטל וענען געווען צוויי קרוין־פרעטענ־דענטן, צוויי קאַנדידאַטן אויף קאַמיסאַר און יעדער האָט געהאַט זיינע אַנ־העגער. איז אויסגעבראַכן אַ מחלוקת, איין גרופּע האָט באַשולדיקט די אַנדערע אין אָפּנייג, אין טראַצקיזם. יעדע גרופּע האָט געמאַכט שבת פאַר זיך, אַן אייגענעם קאַמיסאַר, אייגענע מיליץ און אפילו אַן אייגענע שוואַרצע ליסטע.

האָט געטראָפן, אַז איין גרופּע האָט אַריינגענומען יונגעלייט, וואָס האָבן געהערט צו דער צווייטער גרופּע אין זייער שווארצער ליסטע אַריין. ס׳איז געווארן אַ בהלה. יידן זענען געלאָפן צו יעדן צד, זיך בעטן, מען זאָל זיי אויסמעקן פון דער שוואַרצער ליסטע. מ׳האָט דערמאָנט אַלע זכות־אבות, אַלדאָס גוטס וואָס זיי האָבן געטון פאַר די אַרבעטאַרערס און פאַרן קאַמוניזם, צוגע־זאָגט צו זיין גוט און פרום און פולשטענדיק אויף דער זייט פון פראַלעטא־ריאָט, אבי מע זאָל זיי נישט טשעפען. מע זאָל זיי לאָזן צו רו.

אַ פאַר עלטערע יידן האָבן אפילו געזומען לערנען פשט און געגעבן צו פאַרשטיין, אַז דער אמתער קאַמוניזם איז אין דער תורה: לא תלין פעלת שכיר

מע מוז אַן אַרבעטאַרער באַלד באַצאָלן פאַר זיין אַרבעט. „חוקה אחת לכם, לגר ולאזרח", אָלע זענען גלייך ביים רבונו־של־עולם. און נאָך און נאָך.

צו אונדז זענען געקומען פאַרטרעטער פון ביידע קאַמיסאַריאַטן. זיי האָבן אונדז געגעבן צו פאַרשטיין, אַז מיר זענען נישט קיין געוווּנטשענער עלעמענט אין לאַסקאַזשעוו, ממש שוואַרצע רעאַקציע. וועָן נישט דער זכות פון דוד ווייניציגער, דער קאַמענדאַנט פון בית״ר, וועלכער האָט פאַרשטאַנען צו שפּילן אַ וויכטיקע ראָל אויך בייַ זיי, וואָלטן מיר באמת געהאַט אויסצושטיין צרות אין דער פאַרקאַמוניסטישער רעגירונג פון לאַסקאַזשעוו.

ד״ר אָלטער און איך האָבן זיך אויף אַן אמת געמוטשעט פאַרטראַכטן, צי מען מיר זיך לאָזן אין וועג אַריין, קיין דרום, קיין מזרח, דאָרטן וווּ עס הערשט די ממשלה פון סערפ און האַמער. אויב דאָ, אויף דער פּוילישער ערד, וווּ מיר זענען אייגנעפונדעווועטע, בכבודיקע, אין אַ געוויסער מאַס אייַנפלוסרייכע מענטשן, קאַנען יונגע צוציקעס, וואָס האָבן נאָך נישט געפאַקט און נישט געמאַזלט, בלויז אַנטוענדיק אַ רויטע לענטע אויפן אָרבל, האָבן צו אונדז אָוא מין חוצפה און אונדז געבן צו פאַרשטיין, אַז אייגנטלעך וואָלט מען אונדז באַדאַרפט אויפהענגען פאַרן פאַרברעכן וואָס מיר זענען נישט געבוירן געוואָרן אין אַ שטאָל, אין אַ ווערקשטאָט. אונדזערע מאמעס זענען נישט געווען קיין דינסטן און די טאַטעס קיין שמאַטשאזשעס, שוסטערס אָדער שניידערס. מ׳האָט אונדז אפילו מרמז געווען, אַז אונדזער גורל איז כמעט אַ פאַרחתמעטער. ביי אַן אמתער רויטער רעגירונג וועלן מיר קיין סך זופ נישט אויפעסן.

איינער פון די קאַמיסאָרן האָט מיר דערקלערט, אַז ער קאָן מיר אפילו נישט טון דעם חסד פון אַרויפנעמען מיך — אַ רב־ציוניסט־רעוויזיאָניסט, אַ דרייפאַכן פאַרברעכער, אַ פאַשיסטיש־קלעריקאַלן קאָנטרעוואָלוציאָנער — אויף דער שוואַרצער ליסטע. דאָס וואָלט געהייסן, אַז מע באַטראַכט מיך פאַר אַ מענטש מיט מענטשן גלייך. נאָר מע באַדאַרף מיך אומברענגען. און איך בין דאָך אין גאַנצן נישט ראוי זיך צו געפינען צווישן מענטשן, אפילו צווישן טויט־פאַראורטיילטע.

ד״ר אָלטער האָט אפילו געמיינט, אַז „אפיקורס ישראל כל שכן דפקר טפי". אַ ייד אַ קאָמוניסט איז אַ סך ערגער און געפערלעכער פון אַן אמתן באַלשעוויק. אין אים, אינעם ייד, ברענט דאָך דאָס התלהבות פון אָלטן גלויבן, פון דער גרויסער אמונה. אַז ער מישט עס צו און גיט עס צו צום קאָמוניזם — קומט אַרויס אַ פייערדיקער קאָמוניזם. וואָס איז גרייט צו פאַרשרפהנען. די

באַלשעוויקעס אַליין וועלן אונדז אמת נישט אַרויפזעצן אויבן־אָן, אבער אויך נישט פאַרטיליקן.

— די דייטשן קעמפן מיט אונדזער ראַסע — האָט ער געטענהט — די ראַסע קאָן איך נישט ענדערן. די באַלשעוויקעס פאַרלאַנגען פון מיר, איך זאָל אַרבעטן, טו איך דאָס, איך אַרבעט. אלא וואָס, זיי וועלן מיר געבן אָן אַנדער אַרבעט — וועלן מיר דעמאָלט זען.

איך האָב געשוויגן. זייענדיק אַמאָל א סעקרעטאַר אין אַ קאָמוניסטיש קרייזל אין ווין, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָב איך געקענט דעם באַלשעוויסטישן פאַנאַטיזם און געווסט, ווי שטאַרק ס׳איז דער איינפלוס פון יידן און יידישע עקסטרעמיסטן אויפן רוסישן קאָמוניזם.

וואָס שייך יידן, לגבי זיי האָט דער קאָמוניזם, און נאָך מער האָבן די יידישע קאָמוניסטן, א שטעלונג פון האס, ביטול, כעס און אפילו פאראַכטונג. דאָס איז נאָך אַ מין צוואה פון זייער גרויסן רבין, קאַרל מאַרקס, וואָס האָט איבערגעלאָזט אַ ירושה. אַז דער גאָט פון די יידן און זייער רעליגיע איז דאָס געלט, דאָס וועקסל און דאָס אויסניצעריי. פונקט ווי אָט דער אַלטער משומד האָט געשפיגן זיין אייגענער ראָסע אין פנים אַריין, האלטן דאָס אלע יידישע קאָמוניסטלעך אויף דער גאַנצער וועלט פאַר אַ געזעץ נאָכצוטון דאָס זעלבע.

דאָס איז אויך, אין אַ גרויסער מאָס געווען די סיבה, וואָס האָט מיך אפגעשטויסן פון קאָמוניזם, כאטש איך האָב דעמאָלט, אין מיינע ערשטע יוגנטיאָרן, געהאַלטן די קאָמוניסטישע אידיי און איר תורה פאַרן העכסטן אויסדרוק פון הויכער עטיק, גערעכטער געזעלשאַפטלעכער אַרדענונג און פערזענלעכער דערהייבונג.

שבת נאָכמיטאָג זענען מיר נישט ווילנדיק געווען עדות פון אַן אינטערעסאַנט ספעקטאַקל.

אין אונדזער שטוב, אונטן, איז פאַרגעקומען א באַראַטונג פון איינעם פון די צוויי קאָמיסאַריאַטן מיט די חשובסטע באַלעבאַטים פון שטעטל. מיר זענען געהאַט געדרעמלט אויפן בוידעם און ביידע אונדזערע משפחות זענען איינגעשלאָפן — מיד פון לויפעניש און יאָגעניש נאָך א ביסל קרויט מיט קאַרטאָפל. קאָכן ביי פרעמדע קוימענס און פלעגן קראַנקע קינדער. אונטן האָט מען געמיינט, אַז ס׳איז קיינער נישטא אין מ׳האָט געדעדט פריי.

די וווילע יונגען, די היינטיקע קאַנדידאַטן און מאַרגנדיקע הערשער, זענען

געזעסן צוזאַמען מיט זייערע טאַטעס אדער אַנדערע טאַטעס און באַהאַנדלט די פראַגע פון זאַמלען געלט און באַהערשן די שטאָט. די עלטערע יידן האָבן מיטן גאַנצן ברען געגעבן עצות ווי אַזוי צו זאַמלען געלט אויף לענטעס, פע־ נער, קליידער, מונדירן, היטלעך, אפצייכנס און אויפן נייטיקן געווער.

די עלטערע האָבן געריידט מיט התלהבות, מיטן זעלבן שאַקלען זיך, מיט וועלכן זיי טוען עס ביים דאַוונען, מיט די זעלביקע גראָבע פינגער, וואָס זיי באַניצן זיך ביים לערנען גמרא און ציילן געלט מיט אַ ברען פון פייער. די ווילע יונגען האָבן גערעדט פעסט, מיט אַ כוח פון פאַדערונג און זיכערקייט, ווי ס׳רעדן הערשער און מענטשן, וואָס וויסן וואָס זיי ווילן.

הערנדיק זייערע רייד, די אַרגומענטן, פאַדערונגען און פאַרשלאָגן, האָט זיך אריינגענבעט אין אונדזערע הערצער, איבערהויפט צו מיר, אַן אומאַנגע־ נעם געפיל פון ביטערקייט. דאָס חנפענען זיך פון די עלטערע צו די יונגערע, צו די צוקונפטיקע הערשער, איז געווען אַזוי צעקראַכן, נידעריק, אַז ס׳האָט מיר אויסגעוויזן ,אַז מיינע חשדים זענען באַהעכטיקט. נישט איין מאָל האָב איך שוין געקלערט, אַז אונדזער צייט איז שוין פאַרבי. אונדזער רעליגיע ליידט אויף עלטער־שוואַכקייט, סעניליטאָס. זי האָט פארלוירן איר גלאַנץ און שיינקייט. מיר האָבן שוין נישט דעם יוגנט־כוח, דעם גלויבן אינעם ווערט פון אונדזער גלויבן.

דאָכט זיך מיט צווייי טויזנט יאָר צוריק, ביי ישו, האָט אונדזער אמונה געמאַכט די גרעסטע אַנשטרענגונג פון שאַפן. פון דעמאָלט הייבט זיך אָן איר אימפּאָטענץ. דאָס מינטערן זי מיט חלשות־טראָפן פון השכלה און חסידיזם קאָן זי נישט אויפוועקן. מאַרפיום־איינשפריצונגען פון קידוש־השם, ראַמאַנטיק זענען בלויז אַ מיטל צו פאַרלענגערן די גסיסה. די דרויסנדיקע וועלט איז שטורמיש, ליידיק פון אידיי, אַבער שטאַרק אין איר פאַדערונג. אין איר האַלטן זיך אין איין צוריקציען, אַפילו זיך נישט פארטיידיקנדיק צומאָל.

ווי זיי קריכן אויף אַלע פיר אונדזערע עלטערע באַלעבאָטים, שלעפּן אַרויס די תורה אויף צו באַווייזן פאַר די ווילע יונגען, ווי גוט און פרום מיר זענען. און זיי, די ווילע יונגען, ווילן פון גאַרנישט וויסן, זיי פאַדערן. עס קומט זיי.

דאָכט זיך, אַז די צייט פון אבסטראַקטער עקזיסטענץ, פון ריינע אידייען איז אַוועק. עקזיסטירן קאָן מען, וען מע טוט אָן דער אידיי אַ מלבוש פון אַן

אייגענער רעגירונג, פון אייגענער ערד, נאָקעטע אידייען פֿאַרקילן זיך שנעל און סטראַשען מער ווי זיי ציען צו.

מיר האָבן באַשלאָסן געווויר צו ווערן, צי ס׳איז פֿאַראַן וואָסער ס׳איז שאָנס צו קאָנען אָנטלויפן ווייט, ביז קיין ארץ־ישראל. אויב נישט — טאָרן מיר זיך נישט לאָזן אין וועג אַריין און זיך איבערגעבן אין די הענט פון אונ־ דזערע יונגע יידן, וואָס זענען געפֿערלעך, ווייל זיי געפינען אין קאָמוניזם דעם באַקליידטן גאָט, דעם אָנגעטוענעם, וועלכן זיי האָבן געזוכט.

נישט דער נאָקעטער, אידייען־גאָט פון ישראל, נאָר דער גוט־אָנגעטוענער, מיט אייגענער ערד פֿאַרזאָרגטער און מיט אַן אייגענער רעגירונג פֿאַרזיכער־ טער רויטער אידייען־גאָט. און ווי ס׳פֿאַסט פֿאַר יידן, און פֿאָנאַטישע יינגלעך. וועלן זיי דעם נייעם גאָט מקריב זיין אָלץ — דאָס טייערסטע, דאָס הייסט אייגענע טאָטע־מאָמע און די נאָענטסטע.

ביינאָכט האָבן מיר געהערט הבדלה־מאָכן און דערנאָך זינגען זמירות פון מלווה־מלכה פון די זעלביקע יידן, וואָס האָבן אָ פֿאַר שעה פריער אָזוי לייכט אָנגעטון זייער גאָט אין פרעמדע, רויטע מלבושים.

עפּעס אָ טרויער און ווידערווילן האָט זיך אַריינגעגנבעט אין האָרצן אַריין. אָזאָ טיפער טרויער כמעט ביז אויסזיכטלאָז צוזאַמען מיט אָ ספק אינעם „אל תירא עבדי יעקב", האָב נישט קיין מורא יעקב מיין קנעכט. דערנאָך אינעם „איש חסיד", אז אַפֿילו אליהו הנביא מיט זיין פֿראַכטפולער הערראָיש־מיסטישער געשטאַלט האָט נישט געקאָנט גאָרנישט ענדערן.

מיר זענען אַראָפּגעגאַנגען פון בוידעם זיך באַטייליקן אונטן אין דער סעודה.

אויגן לייכטנדיקע אָבער טרויעריקע, גאָר טרויעריקע זענען עס געווען די אויגן פון די פֿאַר מלווה־מלכה־פֿראַוועלט.

אָ טרויעריק ליכט... אָ ליכטיקער טרויער. אָלע האָבן דערפֿילט אי אָ טרויעריקייט אי אָ ליכטיקייט. דער טרויער ביי זיי איז אָבער געווען שטאַר־ קער און פֿעסטער, ווייל ער איז געווען זיכערער ווי דאָס ליכט אין דער דאָזי־ קער יידישער שטוב.

זונטיק אין דער פרי, דעם 7־טן אָקטאָבער, האָט זיך אויפגעהויבן איבער לאָסקאָזשעוו אָ געוויינלעכע פוילישע האַרבסט־זון, וואָס וואַרעמט נישט און קילט נישט, מער אַן אָפּשיין אָ פֿאַרלוירענער פונעם ווייטן זומער איידער אָ זעלבסטשטענדיקער קוואַל פון ליכט און וואַרעמקייט.

מיר לאָון זיך אַרויס צו די אַרומיקע פויערים צו דינגען אַ פערד־און־וועגעלע, כדי צו פאָרן קיין וואַרשע.

אויך אונדזער פריינט און חסיד, דוד וויינציגער האָלט, אַז ס׳וועט זיין בעסער פאַר אונדז אפצוואַרטן אַ ביסל און זען, ווי די באָלשעוויקעס וועלן זיך פירן מיט צִיוניסטישע מנהיגים און נישט לויפן דעם לייב אין פיסק אַריין. וואַרשע וועט בלייבן ביים דייטש און ווי גרויס זיין שנאָה צו יידן זאָל נישט זיין, וועט ער אין אַ גרויסער שטאָט זיך נישט דערלויבן צו טון דאָס וואָס ער טוט אין אַ קליין שטעטל ווו קיינער קאָנטראָלירט אים נישט און די וועלט וויסט נישט וואָס ער טוט און ווי אַזוי ער איז זיך נוהג מיט דער ציווילער באָפעלקערונג.

עפּעס אַ בענקעניש נאָך וואַרשע, נאָך דער שטאָט פון טיף־דורכגעאקערטן יידישן פאָלקסלעבן, ווו מיר האָבן גענאָסן פון כבוד און ווילשטאַנד, האָט אונדז געזומען ציען אַהין. אויך דער איינגעפונדעוועטער עגאָיזם אין מענטשן, די בענקעניש נאָך פריינד, וואָס באַוונדערן דיך, נאָך דער באַטייטיקער גע־זעלשאַפטלעכער פאָזיציע, וואָס מיר האָבן אין וואַרשע פאָרנומען און אויך נאָך אונדזער פאַרמעגן, די שטוב, די בילדער, די ביכער, נאָך אַלץ אַרום. דער חשק נאָך אייגענער היימישקייט האָט זיך אויפגעוועקט ווי פון שלאָף און נעמאַנט זיינס. אמת טאָקע, מע זאָגט, אַז וואַרשע ליגט אין גרוז, איז ערשטנס האָט מען צווישן די גאַסן, וואָס מ׳האָט אויסגערעכנט אַז זיי זענען פאַרברענט און חרוב. נישט דערמאָנט לעשנע, צווייטנס, מויערן ברענען דאָך נישט, וועלן מיר פאַ־מעלעך צוריק רעסטאַווירירן אונדזער הויז, פונקט ווי ס׳טוען עס די לאָסקאַ־זשעווער מיט זייערע חורבות.

אויך אונדזערע פרויען, וואָס האָבן פריער געצויגן נאָר קיין דרום. צוריק אהיים, האָבן מורא באַקומען פאַרן לאַנגן וועג און פאָר די באַלשעוויקעס. דער וועג איז געפערלעך נאָך דערצו מיט קליינע, שוואַכע קינדער, רעקאָנוואַלעס־צענטן און דערביי נאָך אין אַ באַלשעוויסטישער סביבה.

די פאַלאָקן האָבן געזונטיקט, ווי געווייגלעך, מיט קלינגען אין קלויסטער, מיט אָנטון חגא־מלבושים, מיט שיכורן און גוט עסן, ווי דער מנהג און די געזעצן פון זייער אַלטער טראַדיציע האָט זיי אָנגעזאָגט. ס׳האָט זיך אָבער געפינען איינער, וואָס איז גרייט געווען פאַר אַ גוטער מטבע איינצושפּאָנען מאָנטיק פרי זיינע פערד און אונדז צופירן קיין וואַרשע.

מיר האָבן אים געגעבן אַ דערויף און צופּרידן, דאָס ערשטע מאָל בשעת

אונדזער זיין אין לאַסקאַזשעוו, גייען מיר צוריק, אַנזאַגן אונדזערע פרויען, זיי זאָלן זיך גרייטן מאָרגן באַגינען אין וועג אַריין.

צוריקגייענדיק באַמערקן מיר, ווי די געסלעך לייַדיקן זיך אויס פון יידן, מע פאַרמאַכט שנעל טירן און לאָדנס, מע באַהאַלט זיך אויס.

אַ שרעקלעך בילד. עפּעס ווי צוריק מיט וואַכן, ווען דער פחד פון דייטש איז געפאַלן אויף אונדזערע קעפּ ווי אַן אַנגעשאַרפּטע האַק.

מיר זענען אַריין אין אַ צעבראָכענער חורבה, ביי דער זייט, ווו מ׳האָט קוים מיט מי און פאַרשפּעטיקונג אויפגעעפּנט פאַר אונדז אַ שטיק ברעט, וואָס האָט געדינט פאַר אַ טיר. מיר האָבן דערפֿילט אַ ציטערניש גלייך מיט אַלע. עפּעס פון מאַרק האָט זיך געטראָגן אַן אימה.

— מע כאַפּט, מע כאַפּט יידן.

אין מיטן מאַרק אַריין איז אַנגעקומען אַ גרויסער דייטשער לאַסט־וואָגן, אַ פינף־זעקס דייטשע סאָלדאַטן אין העלמען זענען פון אים אַרויס און געגומען כאַפן נאָר יידן. אַ פֿאַלאַק האָבן זיי אַוועקגעטריבן און אויב אַ סאָלדאַט האָט על־פּי־טעות געכאַפט אַ פֿאַלאַק און די פֿאַלאַקן אַרום האָבן געגומען שרייען: — ס׳איז אַן אונדזערער, אַ פֿאַלאַק! — האָבן אים די דייטשע סאָלדאַטן צוריק אַרויסגעטריבן פון לאַסט־אויטאָ. די מאַשין איז געווען צוגעדעקט מיט אַ פּלאַנדעקע און מ׳האָט נישט געזען, וואָס ס׳טוט זיך אינעווייניק. אָבער לייט, וואָס האָבן נישט געקאָנט אַרויפגיין, האָבן די סאָלדאַטן אַנגענומען און אַריינגעוואָרפן אינעווייניק. די דייטשן האָבן געציילט, ווייזט אויס, אַז ס׳האָבן זיי אויסגעפעלט יידן צו דער צאָל. זענען זיי צוגעלאָפן צו די געסלעך און געכאַפּט נאָך דריי יידן, אַ טאַטן מיט צוויי זין.

זיי זענען אַוועקגעפאָרן. און דעם עולם אין שטאָט האָט אַנגעכאַפּט עפּעס אַ קלעמעניש מיט אַ פּחד צוזאַמען.

— מ׳האָט געכאַפּט צו דער אַרבעט — האָט מען זיך געפרווט טרייסטן, אָבער די משפּחות פון די געכאַפּטע האָבן עפּעס געהאָט אַן אויסטערליש פאַר־געפֿיל פון אומרו אין אימה. מ׳האָט געוואָלט לויפן, נאָכלויפֿן, נאָכיאָגן.

אין צווישן האָבן די דייטשע סאָלדאַטן אַוועקגעפירט די גרופּע געכאַפּטע יידן צום וואַלד, וואָס לויפט לענג־אויס פון די באַנרעלסן. דאָרט האָבן זיי אויסגעשטעלט אַלע געכאַפּטע אין צוויי שורות, געציילט איין מאָל, צוויי מאָל: זעקסאונצוואַנציק. יא, ס׳שטימט, זעקסאונצוואַנציק.

זיי האָבן זיי דערנאָך אויסגעשטעלט אין אַ פירעק און אין יעדן ווינקל האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַ סאָלדאָט מיט אַ רייטפייטש אין דער האַנט. מ׳האָט אַלע געגעבן לאָפעטעס און געהייסן גראָבן. צוערשט האָבן די יידן געמיינט, אַז דאָס איז סתם אַן אַרבעט, כאָטש דאָס הארץ האָט זיי נביאות־געזאָגט גאָר שלעכטס פון דער ערשטער מינוט אָן. זיי גראָבן און גראָבן. די סאָלדאָטן יאָגן זיי, זיי זאָלן גראָבן שנעלער און שווערע קלעפ פאָלן אויף זייערע פלייצעס און קעפ. אז בלוט הייבט אָן צו רינען, און שטאַרק און מעכטיק איז דער כוח פון דער בייטש, די שפראָך פון שלאָגן. האָבן די סאָלדאָטן באָפוילן אויסצוגלייכן און צו מאַכן פונעם גאַנצן איין גרויסן גרוב. אָלע האָבן זיך פלוצלונג געכאַפט, אַז זיי גראָבן אַ קבר, אַ קבר פאַר זיך אַליין. זענען זיי געפאַלן אויף די קני, אַנגעהויבן צו קריכן אויף אָלע פיר און בעטן רחמים ביי די רוצחים, זיי זאָלן אויף זיי רחמנות האָבן. זיי האָבן דאָך מיט גאַרנישט נישט געזינדיקט. הייסע טרערן, געמישט מיט בלוט, האָבן אַרויסגעשטורצט ווי פון אַ ברענענדיקן קראָטער. פון די אויגן פון די טאָטעס און די זין. זיי זענען אַנידערגעפאַלן דאָ אויף דער פויליישער ערד, זיך געקלאָמערט אָן די דייטשע מונדירן און רוצחישע הענט פון סאָלדאָטן, אָן זייערע שטיוול, הויזן און בייטשן:

— רחמנות! רחמנות!

די רוצחים האָבן זיי מיט כעס און רציחה אָפגעשטופט און געטרעטן די קריכנדיקע יידן. דער רופא פון שטעטל, וואָס איז אויך געווען צווישן זיי, האָט אַרויסגעכאַפט דעם גאָלדענעם זייגער און געשטופט די רוצחים אין די הענט אַריין. ס׳איז אויסגעבראָכן אַ יללה. ווייזט אויס, אַז די דייטשן האָבן זיך אַ ביסל דערשראָקן און אָנגעהויבן צו באַרואיקן דעם עולם.

— ענדיקט אייער אַרבעט, דערנאָך וועט איר רואיק אהיימגיין — האָבן די דייטשן געזאָגט צו די יידן, געהייסן זיי אויפשטיין, און געגנוי און גוט אויסענדיקן דאָס גראָבן.

די יידן האָבן זיך אַ ביסל באַרואיקט און ווייטער געגראָבן דעם גרוב.

פלוצלינג האָבן די דייטשן געלאָזט א׳ן גאַנג דעם מאָטאָר פונעם לאָסטאויטאָ, וואָס האָט אָנגעהויבן שטאַרק צו רויזן. האָט זיך אויפגעשטעלט דער אָלטער אבא, האָט אָנגעהויבן צו קלאָפן מיט די קולאַקעס אויף זיין ברוסט און אַ געשריי געטון:

— יידן! על חטא! יידן, זאָגט וויידוי!...

אַ מוראדיקער פחד און צאָרן האָט אָלעמען אָרומגענומען. אַ פאָר האָבן

געוואָלט אויפהייבן די ריסקאַלעס און לאָפעטעס און זיך וואַרפן אויף די דייטשן. אין זעלבן מאָמענט האָט זיך צעשפּילט אַ שנעלע קאַנאַנאַדע פון מאַשין־געווער פונעם אויטאָ אַרויס און פון די אויטאָמאַטן וואָס די סאָלדאָטן האָבן געהאַלטן אין די הענט.

אין אַ מינוט אַרום זענען אַלע יידן אַוועקגעפאַלן, ווי אונטערגעהאַקט. אַריינגעפאַלן אין גרוב, וואָס זיי האָבן אַליין אויסגעגראָבן.

די דייטשן האָבן איצט אויף גיך פאַרשיט דעם גרוב, דערנאָך האָבן זיי אַרויפגעוואָרפֿן האַלץ און ביימער און צווייגן, וואָס זיי האָבן געפינען אין דער נאָענט, זיך אויפגעזעצט אויפן לאַסטאויטאָ, גרייט אַוועקצופאָרן. דאָ האָט זיך אַרויסגעריסן אַ בחור, וואָס איז לייכט פאַרוווונדיקט געוואָרן, בלויז אין אויער אריין און איז געפאַלן ביים עק פון גרוב — האָט ער אַוועקגעשאָרט די צווייגן און די ערד, וואָס איז געלעגן אויף אים, זיך אויפגעכאַפט און איז אַנטלאָפן אין וואַלד אַריין.

די מערדער האָבן אים אַנגעהויבן נאָכשיסן פון אַלע כלי־זיין. אַ קויל האָט אים פאַרוווונדיקט אין פּוס. ער איז געפאַלן, אָבער באַלד זיך אויפגעשטעלט און ווייטער געלאָפֿן. די סאָלדאָטן האָבן זיך האַסטיק פון אים אַוועקגעדרייט און צוגעלאָפֿן פאַרשיטן דעם גרוב, וויל ס׳האָט זיי זיך אויסגעוויזן, אַז זיי הערן קהעכצן, וואַיען, זיך ראַטשקעווען און רייסן פון פארשיטע מענטשן. זיי האָבן אַ פאָר מאָל אַריינגעשאָסן אין גרוב אַריין פון זייערע אויטאָמאָטן, אָנגע־שאָטן ערד, פאַרוואָרפן מיט צווייגן און אַוועקגעפאָרן.

עטלעכע פאַלאָקן, וואָס זענען גראָד דאָרט פאַרבייגעגאַנגען און אויך אַ באָר שכנים, וואָס ווינען נישט וויט, האָבן דאָס אַלץ צוגעזען. עטלעכע זענען צוגעגאַנגען אין דער שטיל. זיי האָבן געהערט זיפצן, שרעקלעך יענקען און סטענקען און פאַרזיכטיק אַרויסקריכנדיק פון דער טיפֿעניש פון דער ערד. אַ פּנים נישט אַלע זענען געהרגעט געוואָרן פון די קוילן, אַ סך זענען בלויז פאַרוווונדיקט געוואָרן און האָבן נישט געהאָט דעם כוח אַוועקצורוקן די ביימער און די ערד, וואָס האָט פאַרדעקט זייערע אויגן און זייער מויל. דער פֿונק פון לעבן, דאָס חיות, האָט נאָך אין זיי געטליעט. עטלעכע פויערים האָבן גע־וואָלט העלפן ראַטעווען. זיי האָבן דערהערט פון דער ווייטנס אַ טרובעז פון אויטאָמאָבילן און זענען אין שרעק אַוועקגעלאָפֿן.

פאַרנאַכט איז אין שטעטל געקומען צו לויפן דוד ווייניציגער און געפירט־געשלעפט מיט זיך אַ פאַרוווונדיקטן, מער טויט ווי לעבעדיק. ס׳איז געווען

דער בחור, וואָס איז אַוועק פֿון לעבעדיקן קבר, פון גרוב, וואָס האָט באַגראָבן פינפאונצוואַנציק יידן, אַ טייל פון זיי לעבעדיקערהייט.

— איר מוזט אים נעמען מיט זיך — האָט דוד געזאָגט, כמעט באַפֿוילן — איר פֿאָרט קיין וואַרשע. דאָרט וועט מען אים אויסהיילן. דאָ וועלן אים די פֿאַלאָקן אויסגעבן און די רוצחים וועלן דעם בחור דערהרגענען.

ס׳איז געפֿאַלן אַן אימה אויפן שטעטל. מ׳האָט נישט געוואָלט און נישט געקאָנט בלייבן...

די משפּחות פון די געכאָפּטע האָבן געוואָלט לויפן אין וואלד אַריין, זוכן דאָס אָרט און פֿרוון ראַטעווען, אויב ס׳איז נאָר עפּעס מעגלעך. אין צווישן איז געווען אַ פּינצטערע נאַכט און דייטשע אויטאָמאָבילן האָבן אַלע מאָל דורכגעקרייצט דאָס שטעטל. אַ טויטשרעק איז אַלעמען באָפֿאַלן. צי גייט מען נישט ווייטער כאָפן.

צומאָרגנס באָגינען האָט שוין קיינער נישט געקאָנט אָפּהאַלטן דאָס לויפן פון די קרובים אין וואלד אַריין זוכן דאָס קבר. זיי האָבן געוווסט, אַז זיי קאָנען אמאָל באָצאָלן מיטן לעבן דערפֿאַר. אָבער קיין שום זאָך האָט זיי נישט געקאָנט מער אָפּשרעקן.

פֿאַלאָקן וואָס זענען איצט געקומען אין שטעטל אַריין האָבן דערציילט, אַז נעכטן אַ גאַנצן טאָג און כמעט די גאַנצע נאַכט האָט זיך די ערד איבערן קבר געהויבן. צוערשט גאָר שטאַרק און שפּעטער אַלע מאָל שוואָכער. איצט, אין דער פרי, זענען נאָך דאָ אויף דער ערד בלאָטערלעך און בלעזלעך. אַזוי ווי אַ קראָטבערגל, וואָס דער קראָט, גראָבנדיק אונטער דער ערד, וואַרפֿט אויף פון אויבן. די פֿאַלאָקן האָבן מורא געהאַט צוצוגיין העלפן גראָבן.

אונטער דער ערד, אונטער דער קאלטער, שוועראַר ערד, האָבן נאָך געאָטעמט און געלעבט אַ פּאָר מענטשן, וואָס האָבן זיך באַמיט מיט זייערע פּאָרשטאַרטע, אָפּגעשוואָכטע, פֿאַרוווּנדיקטע הענט אַוועקצורוקן דעם דיקן שיכט ערד, אָבער אַן רעזולטאַט. די לונגען האָבן זיך אַנגעהויבן צוזאַמענקורטשען, פֿאַרלירן דעם אָטעם. די נישט־דערקוילעטע האָבן זיך נעמוטשעט, וואַרגנדיק זיך אין אַ שווערן קאָשמאַר. זייערע לונגען האָבן אַריינגעאָטעמט ערד. זיי האָבן געגעסן ערד, וואָס האָט פאַמעלעך פּארשטאָפּט דעם שלונגקאָנאָל און לונגענרער, אויגן, מויל און אויערן. אַלץ מיט ערד, ביז צום שרעקלעכן, גסיסהדיקן דערשטיקט־ווערן. אַרום איז געווען חושך.בלוט און קאָנוולסיעס זיך וואַרפּנדיקע קערפערס פון טאָטעס, זין קרובים, ברידער, יידן.

נאָך באַגין האָט זיך געגעבן אויף איין אָרט אַ ריר די ערד. אַ פּנים דער לעצטער האָט נאָך נישט געהאָט אויסגעהויכט זיין נשמה, נאָך נישט אין גאַנצן דערשטיקט געוואָרן און נאָך אין אַ קאַנוולסיוון אימפעט געפרווט זיך רירן. דאָס בלוט אין זיינע אָדערן איז נאָך נישט פאַרגליווערט געוואָרן פון טויט־שרעק און ערדדריקענישׂ. אפשר האָט ער נאָך געפינען עפעס אַ לאָך אין דער באַרעמהאַרציקער ערד, דורך וועלכער ער האָט נאָך געכאַפט אָטעם, כוח און געוואָלט אָווקוואָרפן, אַראָפנעמען פון זיך די דעק פונעם טויט, דעם באַרג, וואָס פאַרשטאָפט זיין לעבן. ליידער איז ער אויך שוין דערשטיקט. אפשר האָבן אים די קערפערס פון זיינע אייגענע מיט־דערשטיקטע פאַרשטעלט דעם וועג דעם אָטעמדיקן לעבנסוועג, ווייל די בלויזן אויף דער ערד האָבן אָנגעוויזן אויף אַ שווערן קאַמף, וואָס דער לעצטער האָט געפירט.

איצט איז שוין אַלץ שטיל, טויטשטיל, דערוואָרגן, דערשטיקט.

אונדזער פאַלאָק האָט זיך אַ ביסל איבערגעשראָקן, אָבער געשפּאַנט די פערד. באַגלייט פון טויט־שרעק און ווילדן ערדטאָנץ דאָרט ביים וועלדל פון לאָסקאָזשעוו, האָבן מיר זיך אויפגעזעצט אַוועקצופאָרן, אַוועקצולויפן צוריק קיין וואָרשע.

דאָס האָבן די דייטשן באַצאָלט די יידן פאַר די זעקסאונצוואָנציק דייטשן, וואָס זענען געהרגעט געוואָרן אין שטעטל. דרייאונצוואָנציק ביי די באַריקאַדעס און דריי אין טאָג פון דער שריפה — האָט אונדז איבערגעגעבן דער פאַלאָק, און זיינע שכנים האָבן עס באַשטעטיקט מיט שטילער סאָטיספאַקציע.

פּוילישע סאָלדאָטן פאַרטיידיקן פּוילישע ערד און זעקס און צוואָנציק דייטשן ווערן דערביי דערהרגעט. דאָרפן דערפאַר די זעלבע צאָל יידן ווערן דערשטיקט. חוץ די הונדערטער, וואָס מ'האָט באַלד אין טאָג פון פייער כמעט ווי לעבעדיקערהייט פאַרברענט.

דעם יונגן פאַרוונדיקטן בחור האָט דער פאַלאָק נישט געוואָלט מיטנעמען ער האָט נישט געוואָלט זיך איינשטעלן ראָטעוון אַ יידן. די דייטשן וועלן אים דאָס נישט מוחל זיין.

נאָר די דייטשן? — האָב איך אים אין דער שטיל געפרעגט — איך וועל געפינען אַן עצה דערויף.

— ניין, ניין, נישט נאָר די דייטשן — האָט ער ווי פאַרשעמט געענטפערט — מיינע אויך... מיין משפּחה, מיינע שכנים.

זיינע ווילן אויך נישט. די פאַלאָקן, פאַר וועמענס ערד און כבוד יידן

קעמפן און פֿאַרטיידיקן, ווילן נישט ראַטעווען אַ יידן, וואָס איז זייערס אַ קרבן, פון זייער פֿאַרלוירנקייט און אומבאַהאַלפנקייט.

מיר פֿאַרן אויסער דער שטאָט. דער הימל, די זון, די ערד, די גרעזלעך, די וועלדער אַרום, די געגנט, די פֿאַנאַראַמע, פֿוילנס בילד, פוילנס ערד, פוילנס האַרבסט — רירט מיך אַן אַזוי נאָענט, אַזוי וואַרעם, אַזוי אייגן, אַזוי משפחה־דיק כמעט אַזוי אייביק, אַזוי טיף־יידישלעך, פוילישׂ־יידישלעך.

דאָס איז כמעט מיין ערד, מיין לופט, מיין הימל, מיין לאַנד, מיין פוילן, פוילן פון מיינע אבות און פון מיינע יאָרן. פוילן פון מיינע ווענגען און מיינע אומוועגן.

אַלץ אַרום איז לויטער, שיינענדיק, שטיל, פֿאַרטיפט, הארציק, פון דער ווייטנס זעט מען שוין אַ טייך, אַ ויאָסער, באָפוצט מיט ביימער, מיט בלומען באַזונגען פון פייגל.

איך האָב ליב פוילן פוילנס ערד, אָבער זיי, די פֿאַלאַקן, פוילנס איינ־ווינער, זענען מיר ווייט צו ווין בריהער. ווייט, ווייט. זיי זענען מיר שונאים. נאָרישע שונאים.

פֿאַלאַקן זענען נישט ווערט צו זיין פוילנס זון, פוילנס באַלעבאָטים. צו שיין, צו לויטער איז פוילן פֿאַר די פֿאַלאַקן, וואָס זענען אויפגעהאָדעווען אין שנאה, אין נאָרישן האָס. נישט קיין זון זענען זיי, פוילנס שטיפזון. קאָמיש אָבער אמת. די אמתדיקע זון פון פוילן, וואָס האָבן זי אמתדיק ליב, וואָס זענען מיט איר צוגעוואָקסן, איינגעוואָקסן און אויפגעוואָקסן זענען די פוילישע יידן.

נאָר אַ שלעכטער, נאָרישער פוילישער שכל פֿאַריאָגט זיי און פֿאַרטראָגט זיי פון דאָנען און שאָפט האָס צווישן קינדער פון איין מאמע.

מיט אונדז פֿאַרן נאָך צוויי פורלעך קיין ווארשע.

יידן־סוחרים, וואָס האָבן נאָך פֿאַרן שווארצן שבת באַשטעלט פורמאַנקעס, צו פֿאַרן קיין גאָרוואָלין, אַטוואָצק און אפשר קיין ווארשע, כדי איינצוקויפן, קויפן, פֿאַרקויפן, טוישן סחורות, און אין איין וועגס כאָפן אַ קוק, וואָס עס טוט זיך אויף דער וועלט, אין ווארשע, ביי באַקאַנטע, קרובים און פריינד.

די מורא פֿאַרן דייטש איז גרויס אַבער די באַדערפֿענישן פונעם לעבן פֿאַר־לאַנגען זייערס, שטעלט מען זיך איין און מע פֿאָרט.

איצט פֿאָרט מען מיט נאָך מער פחד און גרויל נאָך דער שרעקלעכער לעבעדיקער קבורה פון זעקסאונצוואַנציק יידן.

מורא־האַבנדיק צו ווייזן דעם יידישן פרצוף, דער דייטש זאָל נישט דער־

קענען און נעמען מוטשען, האבן אלע יידן און מיר בתוכם אנגעטון אזעלכע ספעציעלע פוילישע היטלעך, פארשייט, א ביסל אויף דער זייט, א חוץ דעם האבן אלע באזיצערס פון בערד און פיאות, און דאס האבן פארמאגט כמעט אלע יידישע סוחרים פון לאסקאזשעוו און דער סביבה, אנגעטון פאטשיילעס אויף די קעפ, פארבינדנדיק באקן און בארד. זאל דער דייטש מיינען, אז די ציין טוען זיי ווייַ.

קאמיש איז געווען צו זען צוויי וועגענער מיט יידן מיט פוילישע קאש־קעטעלעך און אלע מיט ציינווייטיק, פארבונדן מיט פאטשיילעס. פון אונטער די קאשקעטעלעך און פאטשיילעס שטעקן ארויס קויל־שוואַרצע האר און בארד און פיאות אין צוויי פליענדיקע אויגן, וואס זוכן, פארשן, יעדן איינעם, וואס גייט פארביי אדער פארט פארביי, צו זען, צי דערקענט ער נישט אין אים, אז ער איז א יידּ.

מיר פארן ארויף אויפן לובלינער שליאך, פון טראקט לובלין־וואַרשע. דער וועג, וואס איז מיט א פאר טעג צוריק געווען דער גרעסטער בית־עולם פון פאלאקן, ציווילע און מיליטער־לייט; אויף וועלכן ס׳האבן געפינען זייער טויט, אין שווערע שרעקלעכע יסורים, טויזנטער, צענדליקער טויזנטער יונגע פאלאקן, בשעת זיי זענען אנטלאפן קיין לובלין — פארנארט און ארויסגעפירט דורך א פארעטער, וואס האט זיי געשיקט גלייך אונטער די באמבעס פון די דייטשע אראפלאנען.

די סמנים פון חורבן ליגן צעזייט און צעשפרייט אויפן גאנצן וועג. דער געשטאנק פון פערדישע פגרים, פון וועלכע הינט, חיות און קראען האבן שוין צעשלעפט שטיקער, פארשטאפט ממש די לופט. ערטערווייז איז פשוט שווער צו אטעמען. מערערע מאל האבן מיר פארשטעקט נאז און פנים אין די טיכ־לער, קישנס און דעקן. ווען ס׳האט אויסגעפעלט לופט צו אטעמען, זענען מיר געלאפן נענטער צו ביימער, צו א וועלדל, ווייט, ווייט, צו קאנען כאפן א ווייע פון דער לופט צו דערכאפן די ארבעט פון די לונגען.

דייטשע אויטאס און מאטאציקליסטן זענען אלע מאל דורכגעפארן, געקוקט מיט פארוונדערונג און געהויבן די אקסלען אויף אזא גרויסער צאל צייגקראנקע און געפארן ווייטער. מעגלעך זיי האבן נישט דערקענט, אז דאס זענען יידן, אדער זיי האבן נישט געהאט קיין באפעל אונדז איצט צו טשעפען.

כאטש דער וועג איז געווען שווער און דושנע, האבן מיר געכאפט א ג־עלעגנהייט זיך אביסל גוט אויסצוקראצן און צו פאריאגן די קליינע ברואימלעך.

וואס האבן שוין געווינט אויף אונדזערע קערפערס און אין אונדזערע בגדים, ווי אמתע באלעבאטים, וואס קלערן גארנישט צו פארלאזן זייערע היימען.

נאכן אלבן טאג זענען מיר אנגעקומען קיין אטוואצק. פאר אטוואצק האבן מיר אנגעהויבן הערן מערערע ארמאטן־שאסן און פון צייט־צו־צייט מאשין־געווער און אויטאמאטן. מיר האבן קוים געפועלט ביי אונדזערע פוילישע באלעגאלעס, זיי זאלן פארן ווייטער.

באלד האבן מיר שוין געוווסט, אז פוילן איז נאך נישט אין גאנצן אין דייטשע הענט. אין די וועלדער פירט זיך נאך די מלחמה. די פוילישע וועלדער האבן נאך נישט אוועקגעלייגט זייער געווער. כאטש די דייטשע איבערמאכט איז גרויס, שטייען נאך די פוילישע פאטריאטן אויף דער וואך פון פוילנס כבוד, הגם די פוילישע ערד געהערט שוין נישט צו פוילן.

דא האט אונדז אונדזער פאלאק איבערגעלאזט און קיין שום כוח האט אים שוין נישט געקאנט צוריקהאלטן נישט צוריקצולויפן צו זיך אהיים.

לאסקאשטווער יידישע שלערינס פון דער פוילישער פאלקס־שולע
די ערשטע פון לינקס: אסתר שאליט־וואלדמאן

זלמן קאַשקעוויטש (ישראל)

אַווי האָט זיך עס אַנגעהויבן

דעם ערשטן סעפטעמבער 1939 זענען עסקאַדרעס דייטשע אַראַפלאַנען איבערגעפלויגן אונדזער שטעטל לאַסקאַראַוו אויף זייער וועג קיין ווארשע. זיי האָבן דאָס שטעטל באַשאָסן מיט מאַשין־געווער. צום גליק זענען דאָס מאַל קיין קרבנות נישט געווען. מיטן דאָזיקן ערשטן איבערפאַל איז אין שטעטל אַנטשטאַנען דער קריגס־פסיכאָז. דער איבערפאַל איז נעמלעך פאַרגעקומען ממש אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה, וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעצוווּנגען.

דעם זעלביקן טאָג, צווישן פינף און זעקס אזייגער פאַרנאַכט, האָבן די דייטשן באַמבאַרדירט די נאַענטע אייזנבאַן־ליניע, וואָס געפינט זיך אַ האַלבן קילאָמעטער פון שטעטל. אין וועלדל ביי דער ציגעלניע זענען געפאַלן דריי קריסטן. געווען איז עס פרייטיק פאַרנאַכט; די געשעפטן זענען שוין געווען געשלאָסן; די יידן זענען אַרומגעגאַנגען דערשלאָגענע. ס׳איז געווען דער ערשטער פאַרשטערטער שבת ביי די לאַסקאַראַווער יידן.

אַרום אַכט אין אוונט זענען מיר, איך, וועלוול באַרנשטיין (ברכה לובעל־סקיס מאַן), יצחק שניידלעדער און מיין ברודער משה, געזעסן ביי מיין בעל־הבית, וויכאָוויטש, און געהערט ראַדיאָ. לייבל בערנהאַלץ איז אַרײַנגעקומען און האָט דערציילט. אַז שקאַטאָק, אַ באַקאַנטער אונטערוועלטניק, מיט נאָך עטלעכע שגצים האָבן אויפגעריסן יצחק יאָסקעס געוועלבל פון סאָדע־וואָסער אויפן עק פון דער דאָמבראָווער גאַס און צעראַבירט די סחורה. איך און יצחק שניידלעדער (מיר זענען געווען ראַטמענער) זענען געגאַנגען צו מרדכי ניי־

מאַן (אויך אַ ראַטמאַן). כדי זיך צו באַראַטן וואָס מען קען טאָן. מיר זענען אַוועקגעאַנגען צום געוועלבל און נאָך געטראַפן דאָרט שקאַטאָקן, מרדכי נייַמאַן האָט געפרווט צו אַפּעלירן צו זיינע פּאַטריאָטישע געפילן, אויפקלערן אים די געפערלעכע לאַגע פֿון פוילן אין איצטיקן מאָמענט און געבעטן, אַז ער זאָל זיך צוריקציען פון אַזאַ שענדלעכער אַרבעט. עס זענען דערווייל אַנגעקומען קריסטן פון שטעטל און מיין בעל־הבית האָט אים געמוסרט. דאָס אַלץ האָט דאָך געווירקט, הגם זיי האָבן באַוויזן אַרויסצונעמען אַ גרויסן טייל פֿון דער סחורה. נאָכדעם, ווי זיי זענען אַוועק, האָט יאָסקע, וועלכער איז געקומען צולויפן פֿאַרשלאָסן זיין געוועלבל.

אַזוי האָט אויסגעזען דער ערשטער טאָג פון פוילנס גרויסן אומגליק אין אונדזער שטעטל, ווו זין פון פוילישן פֿאָלק האָבן אנשטאָט צו פֿאַרטיידיקן זייער פֿאַטערלאַנד געראַבוועט די יידישע אַרעמקייט.

איך האָב אויפן אָרט פֿאַרגעלייגט די אַנדערע ראַטמענער זיך צו וועגדן צום וואַיט וויכאָוויטש, אַז ער זאָל רופן אַן אויסערארדנטלעכע זיצונג פון שטאָטראָט און מען זאָל אָוועקשטעלן אַ וואַך פֿון קריסטן מיט יידן, כדי צו פֿאַרהיטן דאָס שטעטל און איינהאָלטן די אָרדענונג.

יענע ערשטע טעג זענען געשטאַנען אונטערן רושם פון די ערשטע קריגס־אָפּעראַציעס. אַ סך בירגער פון שטעטל, קריסטן און יידן. זענען געווען מאַביליזירט. פון פֿאַרשידענע ערטער זענען אַנגעקומען ידיעות וועגן באַמבאַרדירונגען פון שטעט און שטעטלעך און פון אייזנבאַן־ליניעס.

מאַנטיק איז פֿאַרגעקומען די גערופענע זיצונג פון גמינע־ראָט. איך האָב ווידער פֿאַרגעלייגט צו גרינדן די געמישטע וואַך, ווייל די פּיר פֿאַליציאַנטן זענען נישט בכוח צו פֿאַרהיטן דאָס שטעטל פון פֿאַרברעכערישע אַקטן און ראָבירונגען. צוויי ראַטמענער, פּאָבאָזע, דער ענדעק, און טאַדעאוש מאַראָווסקי, דער סוכאָטניק, האָבן געשטיצט מיין פֿאַרשלאָג, אָבער דער וואַיט וויכאָוויטש איז געווען קעגן. דער פֿאַרלויף פון דער זיצונג איז אַפילו נישט געוואָרן פּראָטאָקולירט. אין דער לאַגע און זענדיק, אַז עס איז נישטאָ וואָס צו דערוואַרטן קיין הילף פֿון דער גמינע, האָט אַ גרופּע יידן. צווישן זיי הערשל וואַרשעווער, לייביש פיינזילבער, משה קאשקעוויטש, יאָסל פיינזילבער, חנא מיקאָווסקי, איך און נאָך עטלעכע, באַשלאָסן יעדן אָוונט צו זיין אין דער גאס און ווי וועלך מעגלעך נישט צו דערלאָזן צו רויב־אַנפאַלן. די דערמאָנטע זענען על פי צופאַל נישט געווען מאַביליזירט און מיר האָבן דעם באשלוס רעאַליזירט.

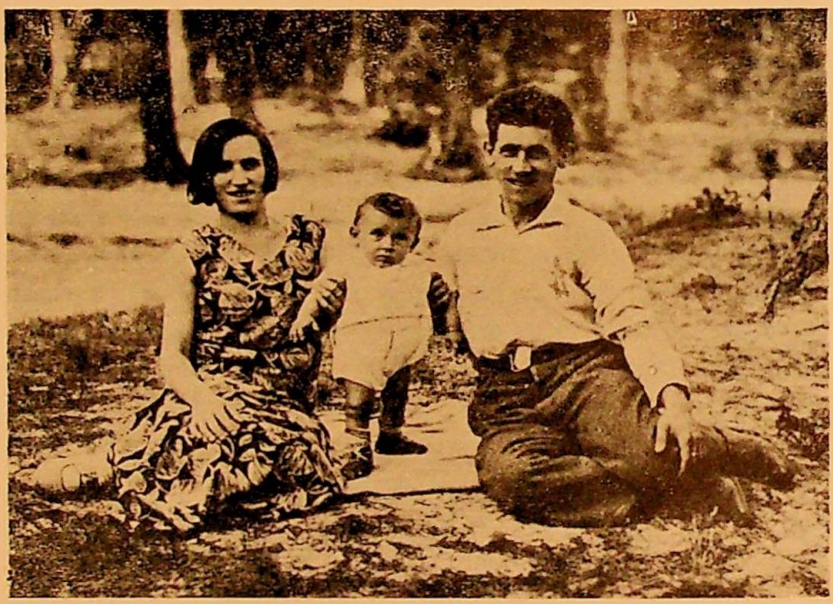
ראש-השנה. דעם 16־טן סעפטעמבער, געווען איז עס אַ שבת, זענען די יידן נישט געווען, ווי געווײנלעך פֿאַרזאַמלט אין בית־מדרש און אין די שטיבלעך. אין שטעטל האָט געהערשט מלחמה־שטימונג. עס זענען געקומען און אָפּגעפֿאַרן פּוילישע מיליטעריש אײנהייטן און דאָס שטעטל האָט געפּיבערט, ווי פֿאַר אַ שלאַכט. מיט אַ טאָג פֿריער האָט דאָס פּוילישע מיליטער אָפּגעטראָטן פֿון דער ווייסל אין דער ריכטונג פֿון לובלינער שאָסיי. די אַלע אײנהייטן זענען דורכגעגאַנגען דאָס שטעטל. די גאַסן זענען געווען אָנגעפּולט מיט זעלנער און קוים צוויי גאַנץ קלײנע טאָנקן, ווי שפּילצאַיג פֿאַר קינדער, זענען דורכגעפֿאָרן. די אַרמיי איז שוין אין יענע ערשטע טעג געווען, ווי דערשלאָגן. די יידן פֿון שטעטל האָבן דערלאַנגט די זעלנער ברויט, וואַסער און מילך. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט בערל כינקעס וויינציגער, וועלכער האָט געשאָפֿן פֿאַר די זעלנער פֿאַרשידענע זאַכן און עסנוואָרג, אין וועלכע זיי האָבן זיך ענויטיקט. ער איז געווען זייער פֿאָפּולער און באַליבט ביי קריסטן און יידן.

צומאָרגנס זענען אַ סך זעלנער צוריקגעקומען אין שטעטל מחמת דער לובלינער שאָסיי איז געווען שטאַרק באַמבאַרדירט און זיי האָבן זיך נישט געקענט דורכרייסן קיין לובלין. שבת ביינאַכט איז דאָס שטעטל ווידער אויסגעלייקט געוואָרן. געבליבן זענען נאָר 15 זעלנער מיט אַ פֿאָרוטשניק. זונטיק, דעם 17־טן סעפטעמבער, האָט דער פֿאָרוטשניק געגעבן אַ באַפֿעל צו בויען באַריקאַדעס אויף דער מאַצעוויטשער גאַס, ביי דער בריק אויפֿן טייך „יוטשניאַ", ביי דער סאָבאַלעווער בריק און אין דער פּילטשינער גאַס.

דער פֿאָרוטשניק מיט זיין קלײנער אײנהייט האָט זיך באַפּעסטיקט אויפֿן באַלקאָן פון ראָקיצקין און אויפֿן ווינקל פֿון זשענטשינעס הויז ביי דער פּילטשינער גאַס. דער גלח האָט אינטערווענירט ביים פֿאָרוטשניק, אַז זיין פֿאָרטיידיקונג וועט צו גאָרנישט פּירן און קען בלויז ברענגען אַ חורבן פֿאַרן שטעטל. דער פֿאָרוטשניק האָט דעם גלח באַוואָרפֿן מיט זידלווערטער און האָט פֿאַרגעזעצט צו בויען די הויכע באַריקאַדעס מיט דער הילף פון געכאַפּטע יידן און קריסטן פֿון די הייזער און גאַסן. פֿאַר דער בריק אויף דער מאַצעוויטשער גאַס האָבן זיך דערנאָך באַווײַזן צוויי דייטשע טאַנקן. זיי האָבן אַבסערווירט די באַריקאַדעס און זיך צוריקגעצויגן, נישט געבנדיק קיין שאָס.

צווישן 10 און 11 אַזײגער פֿאַרמיטאָג האָבן זיך באַווײַזן אין עק פּילטשינער גאַס צוויי דייטשע מאָטאָציקליסטן. זיי זענען באַשאָסן געוואָרן פון דאָקיצקיס באַלקאָן און זענען געפֿאַלן נישט וויַיט פֿון דער באַריקאַדע. אַ פּערטל שעה

שפעטער איז אנגעקומען א געפאנצערטער אויטא און דערנאך א טאנק. דיי־ טשע זעלנער זענען ארויסגעשפרונגען און זיי זענען האסטיק באשאסן געוואָרן דורך די פוילישע זעלנער. דרויי און צוואנציק דייטשע זעלנער פאלן. אייניקע דייטשן באוויזן זיך ארויינצוכאפן צוריק אין אויטא און אין טאנק און זיי פארן אפ. במשך א שעה צייט איז געווען רואיק. דערנאך איז אבער אויפן שטעטל געפאלן א האגל פון סנארדן פון שווערע הארמאטן און במשך אייניקע מינוט

זלמן קאשקעוויטש (לעבט אין ישראל), זיין פרוי מיט זייער קינד (אומגעקומען)

איז דאס גאנצע שטעטל געשטאנען אין פלאמען. די דייטשן האבן ארומגע־ רינגלט דאס שטעטל און ארויינגעווארפן צינד־באמבעס. עס האבן געברענט הויי־ זער מיט מענטשן און בהמות, פערד און חזרים זענען געלאפן אין פייער אריין. יידן און פאלאקן פרווון זיך דורכצייסן דורך די פלאמען פארביי דער מיל אויף פילטשינער גאס. אנדערע לויפן דורך דער גארוואלינער גאס, צום בית־עלמין. א סך מענטשן זענען געלאפן דורך דער וואליער גאס, ביים „גראבן בוים", ווו עס געפינט זיך א וואסער און ווו מען פלעגט זיך באדן. אבער וווהין מען זאל נישט לויפן שטויסט מען זיך אן אויף דייטשן. זיי קאנצענטרירן די אנטלויפנדיקע אויף איין ארט, מענער באזונדער און פרויען באזונדער, זיי

רעווידירן יעדן איינעם, נעמען אַלץ צו און הייסן זיך אויסזעצן אויפֿן פלאַץ. איך האָב זיך דורכגעריסן דורך דער וואַליער גאַס ביים בוים. אונדז, אַלע מע־נער האָבן די דייטשן דורכגעפֿירט דורך די גאַרבאַרניעס, דורכן גלחס סאַד ביז צו דער מיל.

אַרום פיר אַזייגער פֿאַרנאַכט האָט דאָס פֿייער אין שטעטל זיך אַנגעהויבן צו לעשן. ביי דער מיל האָבן מיר זיך געזאַלט פֿאַראייניקן מיט דער גרופּע, וואָס איז אַנגעקומען פון דער פילטשינער גאַס. אַבער וען מיר זענען אַנגעקומען איז יענע גרופּע שוין אָפּגעשיקט געוואָרן קיין וועגראָוו. אין יענער גרופּע זע־נען צווישן אַנדערע געווען אריה שוחט. גוטמאַנס איידעם געליבטער, שלמה פיינוואַקס; די דייטשן האָבן אונדז צוריקגעפֿירט דורך דער פילטשינער גאַס. ביי א וואַנט פון אַ הויז האָב איך דאָרט געזען שטיין יצחק שניידלעדער, יעקב נחמנס סאַדאָוניקס זון, אַנגעטאָן אין אַ טלית... ער האָט זיך נישט געריכט. ער איז געווען טויט. זיי האָבן אים דערשאָסן און ער איז געבליבן שטיין אַנגע־שפּאַרט אין דער וואַנט. אין זעלביקן צושטאַנד האָב איך געזען ירחמיאל גע־ליבטער פון קעגנאיבעריקן הויז, וואָס האָט נאָך געבראַנט. עס איז דאָרט דער־נעבן געלעגן דער דירעקטאָר פון דער עלעקטראָוניע, א פאַלאַק מיט אַן אויפ־געהויבענע פוס און האַנט, נאָך עטלעכע פאַלאַקן. אויף דער זעלביקער גאַס זענען דערשאָסן געוואָרן דער משוגענער ישראל יונג, יודל וואַרשעווער, איטשע מאיר פיניעס זון און פּעלטע פיינוואַקס. א ביסל ווייטער האָב איך דערזען פיר טויטע יידן אין איין קנויל. זיי זענען געווען פון מישעוו. פאַלגנדיקע יידן זענען דערשאָסן געוואָרן און א טייל פון זיי זענען פאַרברענט געוואָרן: זעליג ברייט־שטיין, וועלוול באַרנשטיין (ברכה לובעלסקיס מאַן) — זיי זענען דערשאָסן און פאַרברענט געוואָרן; יצחק מארעל — פאַרברענט; דער פאטשטער מיט זיין ווייב פאַרברענט ביי זעליג ברייטשטיין אין שטוב; ישראל אנגליסטער פון סאַבאַלעוו — דערשאָסן; פיניע פיינשניידער — פאַרברענט; ברוך הוטמאַן — דערשאָסן אויפן בית־הקברות; משה ראָזענבלום, שיינדל מאיר נעמיס מאַן —דערשאָסן און פאַרברענט; מאָטל הוטמאַן — דערשאָסן און פאַרברענט; אברהם ווייסבערג — דערשאָסן. די אַלע האָב איך אַליין געזען טויטע. איך האָב אויך געזען דעם פּוילישן פאַרוטשניק מיט זיינע 15 זעלנער מיט זייערע אָפּגע־ברענטע קעפּ און גופים.

די דייטשן האָבן אונדז צוגעפֿירט ביז אונטערן דאָרף, צוויי קילאָמעטער פֿון לאַסקאַראָוו. די עלטערע מענטשן און אינוואַלידן האָבן זיי פון דאָרטן גע־

שיקט אַהיים. אונדז אַלעמען שטעלן זיי אויס אין רייען און פֿירן ווייטער. סײַ שפּילן זיך אַפֿ האַרצרייסנדיקע סצענעס. פּרויען און קינדער ווייגען וואָס מען נעמט צו זייערע מענער און פֿאָטערס. משה הערצבערג כאַפּט ארויס פון זיין פּרוי זייער יינגעלע און פּרווט זיך צו ראַטעווען. אַ דייטשער רייטער יאָגט אים נאָך מיט אַ שוועד אין דער האַנט. עס ווערט אַ גרויסער געיאָמער און שליסלעך געלינגט אים צו אַנטלויפן און זיך צו ראַטעווען.

די דייטשן האָבן אונדז געטריבן פֿאַרויס. הינטער אונדז איז געווען די דייטשע אַרמיי. בייגאַכט זענען עטלעכע אַנטלאָפן. צווישן זיי אויך דער איז שטעטל באַקאַנטער אונטערוועלטניק אַדאַשעק. שפּעטער האָט מען דערציילט אז ער איז אַנגעקומען אין שטאָט און געראַבירט קעלערן פון יידישע הייזער.

אינמיטן דער נאַכט זענען מיר אַנגעקומען אין דאָרף ווילגי, 15 קילאָמעטער פון לאַסקאַראָוו. די דייטשן האָבן אונדז צונויפגעזאַמלט אויף איין פּלאַץ אַ סך פון אונדז זענען געווען אין איין העמד. ס׳האָט געגאָסן אַ רעגן און מיר זענען געזעסן אין בלאָטע אויסגעוויקטע. אַ סך פון אונדז האָבן זיך פּיזיש צוזאַמענגעבראָכן. עס האָט קיינעם נישט געהאָלפן דאָס קרעכצן. מיר זענען געווען אַרומגערינגלט פון דער רעגולערער דייטשער אַרמיי אין דער פֿולער באַוואָפענונג

אַ זייגער ניין אינדערפרי איז געקומען אַ פֿאָלקסדויטש אויף אַ וועיסן פערד. ער האָט אונדז דערקלערט, אז היות אונדזער שטעטל האָט זיך קעגנגעשטעלט דער דייטשער אַרמיי זענען מיר פֿאַראורטיילט צום טויט און דאָס שטעטל איז פֿאַרברענט געוואָרן. עס איז נישט שווער זיך פֿאָרצושטעלן די ווירקונג פון דער דאָזיקער דערקלערונג. קריסטן האָבן געקרעכצט „באַשע מאַי״ און יידן האָבן געזאָגט „שמע ישראל״. הערשל ראַטפוס, אַ קצב און דאַרפסגייער האָט אויפן קול אַנגעהויבן זאָגן תהלים. די בשורה פון דייטשן פֿאָלקסדויטש אלס צולייג צו די שווערע 24 שעה, וואָס אַלע האָבן דורכגעלעבט אין הונגער און אין נעץ, האָט פֿאַרוואַנדלט די מענטשן אין שאָטנס. עס איז קיינעם נישט געווען צו דערקענען. איך געדענק, ווי שלמה וואלדמאן האָט געבראָכן מיט די הענט. געעפּנט און פֿאַרמאַכט דאָס מויל מיט פֿאַרשידענע העוויות. כ׳האָב זיך ממש פֿאַר אים געשראָקן. ס׳האָט מיך געמאַטערט דער געדאַנק פון אַנטלויפן און כ׳האָב געזוכט מיטלען צו אויפמונטערן די מענטשן, אַז זיי זאָלן אויך ווענן דעם קלערן. כ׳האָב זיך צו דעם צוועק באַראָטן מיט עטלעכע קריסטן, אַבער זיי האָבן געראָטן נאָך אַפּצוואַרטן.

אַרום 11 אַזייגער איז דער פֿאַלקאַוויניק געקומען און אונדז געמאַלדן, אַז דער טויט-אורטייל איז געווארן אָפּגערופֿן אַבער ער וועט דורכפירן אַ סע־ לעקציע און וועט אָפּקלייבן די אַלע, וואָס האָבן געדינט אין מיליטער. מיר האָבן אַלע אָפּגעאַטעמט פרייער, אַבער מיר האָבן זיך ווידער געפונען אין אַ קלעם. קיינער האָט זיך נישט געקענט אַנטשליסן, צו גיין אויף דער זייט פון די געדינטע אין מיליטער אַדער אויף דער אַנדערער זייט. משה וואַלדמאַן האָט געבעטן אַ וואַרט און אין אַ גוטן דייטש געזאָגט, אַז די אַלע מענטשן זענען אומשולדיק אין קעגנשטעלן זיך דער דייטשער אַרמיי. דער פֿאַלקאַוויניק האָט אויסגעהערט און אָן צו ענטפערן אַ וואָרט איז ער אַוועקגעגאַנגען.

פון די יידן האָבן זיך געמאַלדן אַלס געדינטע אין מיליטער בלויז צוויי: מיין ברודער משה קאַשקעוויטש און ראובן בייטל. די אַנדערע זענען געווען פֿאַליאַקן. די געדינטע אין מיליטער האָבן די דייטשן געשיקט אויפן וועג קיין וואַרשע. הינטער זיי האָט מאַרשירט די דייטשע אַרמיי, פאַר זיי האָט זיך געפֿונען די פּוילישע ארמיי. די 92 מענטשן האָבן זיך אַזוי אַרום געפונען צווישן צוויי פייערן. פון זיי זענען אַרום פערציק פערזאָן געפֿאַלן. די אַנדערע האָבן זיך צעלאָפן, אויך אונדז האָט מען באַפרייט.

לאַסקאַראַוו איז געווען אינגאַנצן אָפּגעברענט. עס איז נישט געבליבן קיין אַנדערע בריהה, ווי צו זוכן אַ נייעם מקום מנוחה. איך בין געגאַנגען קיין סאַבאַלעוו און אויפן וועג האָב איך געטראָפֿן ליגן יאַנקל צוקערניק (שאַליט) מיט אַ דורכגעשאָסענעם פוס. כ׳האָב אים אויף אַ וועגעלע געבראַכט קיין סאַ־ באַלעוו. דאָרט האָבן די דייטשן פון אונדז אלץ צוגענומען און אָפּגעגעבן די פֿאַלאַקן, וואָס האָבן געווארט, ווי היענעס אויפן רויב. דאָ האָבן מיר זיך איבער־ צייגט, אַז אַלע אונדזערע איבערלעבונגען מיט דער וועלט זענען געווען ווי אַ קינדערשפיל אין פאַרגלייך מיט דעם, וואָס אונדז דערוואַרט פון די ס.ס.־לייט. נאָך אַ באַראַטונג מיט באַקאַנטע בין איך געקומען צו דער מסקנה, אַז דער אייניציקער אויסוועג צו בלייבן לעבן איז אריבערצוגיין אויף יענער זייט גרענעץ צו די סאָוויעטן. איך האָב געפרווט און עס איז מיר נישט גע־ לונגען. עטלעכע טעג שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז די ס. ס. האָבן אויסגעהרגעט 26 יידן פאַר די געפאַלענע 26 דייטשן אין לאַסקאַראַוו. נאָך דער ידיעה בין איך געגאַנגען צו דער גרענעץ און דאָס מאָל איז מיר געלונגען אַריבערצוגיין צו די סאָוויעטן.

משה האַנאָוער (ניו-יאָרק)

די ערשטע וואָכן פון דער דייטשער אָקופּאַציע

אין בין געבוירן געוואָרן אין לאָסקאָראָוו. אין יאָר 1934 האָבן מיר זיך איבערגעצויגן קיין וואַרשע, וווּ מיר האָבן געלעבט ביזן קריג. מיט די דייטשן זענען מיר געווען בלויז זעקס וואָכן. אָבער וואָס מיר האָבן אין די ערשטע וואָכן פון דער דייטשער אָקופּאַציע איבערגעלעבט האָט זיך מיר טיף אייַנגעקריצט אין זכרון.

אין די ערשטע טעג האָבן די דייטשן געגומען פון יעדן הויז צו עטלעכע

יאָוקל האַנאָוער פון לאָסקאָזשעוו
(פאַטאָ פון געטאָ 1940. 10. 22)

פערזאָן, כדי אָפּצורייניקן די גאַסן פון די חרובע הייזער, וואָס זיי אַליין האָבן אויפגעריסן אדער פאַרברענט. זיי האָבן אויך גענומען מיין פאָטער צו דער אַרבעט. געווען איז עס דעם 18-טן אקטאָבער 1939. איך האָב אים פאַרטראָטן און מען האָט מיך צוואַמען מיט אַ גרופּע יוגנטלעכע און עלטערע אפגעפירט אין דער ציטאַדעל צו דער אַרבעט.

דער פּוילישער פאַליציאַנט, וואָס האָט אונדז געפירט, האָט אונדז דאָרט איבערגעגעבן אין די הענט

פון אַ דייטשן אָפיציר. ער האָט אונדז אויסגעשטעלט אין אַ רייַ און געזומען ציילן. יעדן צענטן פון אונדז האָט ער געפיניקט. איז דער צענטער אין דער רייַ געווען אַ ייד מיט אַ באָרד, האָט ער די באָרד אָפגעשניטן צוזאַמען מיט אַ שטיק פלייש און האָט אָפילו נישט געלאָזט באַנדאָזשירן די ווונד. איז דער צענטער אין דער רייַ געווען אַ ייד אָן אַ באָרד, האָט ער פּאַר אים אויסגעוכט אָן אַנדערע פיניקונג, אַבער פטור בלא כלום האָט ער קיין איין צענטן נישט געלאָזן. די רייַ האָט געציילט 250 פערזאָן און קיין „אַרבעט" האָט אים נישט געפעלט. איך האָב אויך געהאָט דאָס „גליק" צו זיין דער צענטער. ער האָט מיך באַהאַנדלט „מענטשלעך". ער האָט פון מיר אַראָפגענומען די הוט און זי אַרויפגעזעצט אויפן קאָפּ מיט אַזאַ האַסטיקייט, אַז איך בין געפאָלן אין חלשות. געקומען צו זיך. האָב איך זיך צוריק אריינגעשטעלט אין דער רייַ.

איין ייד מיט אַ באָרד האָט דער אָפיציר געוואָלט אַראָפנעמען דאָס היטל. דער ייד האָט נישט געלאָזן און ער איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. געווען אַ פּאָל, וועז דער צענטער איז געווען אַ פּאָלאַק. דער אָפיציר האָט אים געגעבן סיגאָרעטן און אַ שאָכטל סאַרדינען. מיר זענען אַלע געשטאַנען דערנידעריקטע און דערשלאָגענע.

דאָס לעבן פאָר די יידן אין וואַרשע איז געוואָרן אומדערטרעגלעך. ס׳איז געווען אַן אמתער גהינום. קיין עסן איז נישט געווען און שטיין אין דער רייַ נאָך ברויט איז פאַר אַ יידן געווען אַ לעבנס־געפאָר, מחמת די דייטשן און אָפילו די פּוילישע גראַנאַטאָוויע פאָליציי, פלעגט אַרויסשלעפּן יידן פון דער רייַ און זיי מערדערלעך שלאָגן.

דעם 7־טן נאָוועמבער 1939 האָב איך אויף דער גאַס פאָקאָרנע דערזען ווי אַ ייד ליגט אין אַ רינשטאָק מיט וואַסער און איבער אים שטייט אַ דייטש און לאַזט אים זיך נישט אויפשטעלן. דערנאָך איז דער דייטש אָפּגעגאַנגען אין דער ריכטונג פון מוראַנאָווסקאַ גאַס און דער ייד האָט געפרווועט זיך אויפשטעלן. אַבער דער דייטש האָט זיך פלוצלונג צוריקגעקערט און האָט אַרויסגעציגן זיין רעוואָלווער. אין דעם מאָמענט איז אַנגעגאַנגען אַ דאָמע, עלעגאַנט געקליידעט און האָט אין אַ פערפעקטן דייטש זיך געוועדעט צום אָפיציר, אַז ער זאָל נישט שיסן דעם ייד. דער דייטש האָט איר באָפוילן זיך צו לייגן אין רינשטאָק לעבן ייד.

וועז איך האָב זיך נענטער צוגעקוקט איז מיר געוואָרן פינצטער אין רי אויגן. אין רינשטאָק איז געלעגן מיין פּאָטער. דער דייטש איז ווידער אַוועק־

געגאַנגען. איך בין נאָכגעגאַנגען און געזען, אַז ער איז ווירקלעך געגאַנגען ווייטער און איך האָב געמוסען מיין פאַטער מיט דער פרוי און געשווינד זע־נען מיר אַריינגעגאַנגען אין אַ טויער

נאָכן דאָזיקן פיינלעכן עפיזאָד האָב איך באַשלאָסן צו פאַרלאָזן וואַרשע.

מיין פאַטער, אַ פאַריסאָווער חסיד, איז געווען קענען דעם, אַז איך זאָל גיין קיין רוסלאַנד. מיין מיינונג איז געווען, אַז מיר דאַרפֿן אַלע אַנטלויפן פֿון פוילן, ווייל די יידן דערווארט דאָרט נישט קיין גוטס. מיין ברודער הערשל, וואָס האָט געהאַט אַ פרוי און אַ קינד, האָט פאַרגעלייגט זיך צו וועגדן צום פיאַסעטשנער רבי, ר׳ קלונימוס קלמן שאַפּירא ז״ל, און אים פרעגן אַן עצה. דער רבי איז נישט געווען דאָקענען. אגב איז כדאי צו דערמאָנען, אַז דער פיאַסעטשנער רבי איז געווען אַ פאַרגעשריטענער מענטש, ער פלעגט שפילן פידל און האָט געשריבן רעצעפטן פאַר קראַנקע. דער רבי האָט אונדז גע־ווונטשן הצלחה. מיר זענען אַלע אַרויסגעפאָרן, אָבער מיין ברודער איז שפע־טער צוריקגעפאָרן קיין פוילן און ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פאַ־מיליע און מיט אַלע יידן פון פוילן.

יענע קליינע עפיזאָדן אין די ערשטע וואָכן פֿון דער דייטשער הערשאַפט אין פוילן זענען געווען ממש אומבאַדייטנדיקע אין פֿאַרגלייך מיט די גהינום־ליידן, וואָס די דייטשע באַנדיטן האָבן שפעטער פאַרשאַפֿט אונדזערע שוועסטער און ברידער אין פוילן ביז זיי האָבן געפונען זייער אויסלייזערישן טויט.

אסתר שאַליט־וואַלדמאַן און מנחם שאַליט (ישראל)

חורבן לאַסקאַשעוו דורך דער פּריזמע פון פּערזענלעכע איבערלעבונגען

די עדשטע 27 קדושים

עשען איז עס דעם 21־טן נאָוועמבער (ט׳ כסלו) 1939, צען וואָכן נאָכן אַנקום פון די דייטשן. די יידן פון לאַסקאַזשעוו האָבן קוים באַ־ווייזן אַ ביסל פרייער אַצוואַטעמען נאָך דער גרויסער הריגה, ווען עס זענען אומגעקומען איבער פופציק מענטשן פון שטעטל גלייך אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאַציע. לאַסקאַזשעוו איז געווען אַפּגעברענט. אַ סך יידן זענען אַנטלאָפן אין שכנותדיקן שטעטל סאַבאַלעוו. די, וואָס זענען געבליבן, האָבן ווי עס איז זיך איינגעאַרדנט אין די חורבות און יעדער איינער האָט געפונען אַ שטיקל נאַרע און אַ מקום מקלט. אַ טייל איינווינער האָט זיך באַ־זעצט אין די קעלערן פון די אָפּגעברענטע הייזער, אַנדערע האָבן געדונגען דירות אין נאָענטן וואַלד, וואָס איז פֿריער געווען אַ דאַטשע־אַרט.

צווישן די הייזער וואָס זענען געבליבן גאַנץ איז געווען דאָס הויז פֿון שמואל חיים שוחט (ראָזענבלום). נישט געקוקט אויף דער ענגשאַפט האָט ער אַריינגענומען צו זיך אַ טייל פון דער פאַמיליע וואַלדמאַן. שמואל חיים איז געווען זייער אַ גוטער מענטש און ליב געהאַט טאָן טובות. אויך איצט אין דער עת צרה איז ער געבליבן געטריי זיין גוטן כאַראַקטער.

געווען איז אַ שיינער זוניקער האַרבסט־טאָג. גאַנץ באַגינען איז אַנגעפֿאָרן אין שטעטל אַן אויטאָ פול מיט דייטשן. זיי זענען זיך צעגאַנגען אין אַלע געסלעך און אַנגעהויבן כאַפּן יידן, וועלכע זיי האָבן אַריינגעשטופט אין אוי־

טאָ. וועו זיי האָבן קיין שום יידן נישט געטראָפן אין גאַס. האָבן זיי לויט די אַנווייזונגען פון די פאַלאָקן זיך אַריינגעריסן אין די צעלעכערטע דירות און באַהעלטענישן און אַרויסגעשלעפט פון דאָרטן די איבערגעשראָקענע יידן. בזה האופן האָבן די דייטשן זיך אַריינגעריסן אין קעלער פון יאָסל שאַליט, אַ ייד פון אַ יאָר 55. ער איז געשטאַנען אין טלית און תפילין און געדאַוונט. זיי האָבן אים אַרויסגעשלעפט פון קעלער און אַרויפֿגעשלייפערט אויפֿן אויטאָ. זיי האָבן אויך געזומען יאָסל שאַליטס פערצן-יעריקן זון, מרדכי. זיין צווייטער זון ישעיה שאַליט איז געזומען געוואָרן פון זיין פריזיר־אַנשטאַלט צוזאַמען מיט מרדכי נייַמאַן.

צווי זין פון לאָזער וואָלדמאַן זענען גראָד אַרויסגעגאַנגען פון שמואל חיימס הויז. וון זיי האָבן געווויינט און זעענדיק, וואָס עס קומט פאָר אין מאַרק. האָבן זיי געזומען לויפן דורך דער „באַאיסקאָ" אין דער ריכטונג פון וואָלד. דאָרט איז אַ ווילאָ האָט געווויינט זייער ברודער אשר. עס האָט געדויערט עטלעכע מינוט און באָלד זענען אַנגעקומען די דייטשן, אַרויסגעזומען מיין פאָטער אשר וואָלדמאַן און זיינע צווויי ברידער. דאָס האָבן קליינע שקצימלער אַנגעוויזן וווהין זיי זענען אַנטלאָפן.

געמיינט האָבן מיר, אַז מען כאָפט זיי אַלע אויף אַרבעט. די דייטשן האָבן אָפט אַזוי אָפגעאַרט. זיבן און צוואַנציק יידן האָבן די דייטשן יענעם טאָג געכאַפט. צווישן זיי: יאָסל שאַליט, זיינע צווויי זין ישעיה און מרדכי, אלעזר וואָלדמאַן, זיינע זין אשר, שלמה און מענדל וואלדמאַן, שמואל וואָלדמאַן (אלעזרס אַ ברודער), רחמיאל ראָזענבלום (שמואל חיים שוחטס זון) מיט זיין 13־יעריקן יינגל, מרדכי נייַמאַן, יענקל משה שאַליט. מענדל זייגערמאַכער (האָרעוויץ), ברוך זייגערמאַכער (פֿיינשנייַדער) מיט זיין 13־יעריקן יינגל, שרה די קעטשעס, יענקל ברוך בעקערס (ראָזענבלום), ישעיה בייגער (שארפֿ־האָרץ), אלטער רימאָזש, יעקב מאָלאָזש, אַהרן קאָנסקי, דעם רבס איידעם. יאָסל אבא שוסטערס זון (האָרטמאַן), אלעזר פֿישמאַן, אפרים זילקעס גאָלד־בערג, שלמה זישע מענדלס (ראָטפוס).

וועו אַלע זענען שוין געווען אין אויטאָ האָבן אייניקע פרויען, צווישן זיי רייזל נייַמען, צוגעטראָגן זייערע מענער זעקלעך ברויט. די דייטשע רוצחים האָבן זיך־ווילד צעלאָכט און געזאָגט: — איר דאַרפט זיך נישט זאָרגן, וועו זיי וועלן גוט אַרבעטן, וועלן זיי באָקומען גוט צום פרעסן...

ביים אויטאָ איז געשטאַנען אשר וואָלדמאַנס 13 יאָריקער יינגל, מיין

ברודער הערשל. ער האָט נישט געקענט זיך שיידן מיטן פאַטער. ער איז אַפילו נאָכגעלאָפן דעם אויטאָ, ווען ער האָט געירט פון אָרט. ער האָט שנעל פאַר־לוירן דעם אויטאָ פון די אויגן. איז ער נאָכגעגאַנגען נאָך די שפורן פון די רעדער ביז ער איז אַ מידער אַנגעקומען אין שליזער וואַלד, זיבן קילאָמעטער פון לאָסקאָראָוו. קיין אויטאָ האָט ער שוין דאָרט נישט געטראָפן, נאָר צוויי פּריש פאַרשאָטענע גריבער, אַ גרויסע קאָלוושע בלוט און צעוואָרפענע דא־קומענטן.

דאָס קינד האָט אַ כאַפּ געטאָן אַ טייל פון די דאָקומענטן און מיט אַ יאָמער זיך געלאָזט לויפן צוריק. מיר האָבן אַלע געזען די דאָזיקע דאָקומענטן און מיר האָבן אַלע געהערט זיין יאָמעריי, אָן מען האָט זיי אַלע אויסגעהרגעט. אָבער קיינער פון אונדז האָט נישט געוואָלט גלויבן. דערווייל איז די נאָכט צוגעפאַלן און מיר האָבן נישט געקענט גיין אין וואַלד און זען דעם גרויסן אומגליק.

אַ גאַנצע נאָכט האָבן מיר געווייַנט און באַווייַנט. פון צייט צו צייט האָט עמיצער געפרוווט טרייסטן, אָן מען קען נישט גלויבן קיין קינד. ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן צו טאָגן זענען מיר מיט הערשעלען אַוועקגעגאַנגען איז וואַלד. מיר האָבן דעם פלאָץ נישט געפונען און מיר האָבן נישט געוואָלט צו־לאָזן צו זיך דעם געדאַנק, אָן זיי זענען אַלע טויט. פלוצלונג האָט מיין מוטער חיינעלע אויסגעשריען: יידן אונדזער חורבן איז גרויס! אָט דאָ איז עס, דאָ זענען זיי! עס איז שווער צו שילדערן אונדזער געוויין און אונדזערע גע־פילן.

בלייבן אויפן אָרט האָבן מיר נישט געטאָרט. געקומען אין שטעטל האָבן מיר געהאַט פרישע בשורות רעות וועגן אומגליק. מרדכי שאָליט, וועלכער איז געשאָסן געוואָרן דער לעצטער, איז געבליבן ליגן איבער אַלע הרוגים. ער האָט זיך מיט די הענט פאַרשטעלט דאָס פנים. אַ קויל האָט אים דורכגעשאָסן די האַנט און די נאָז און ער איז געפאַלן. וועמען זיי האָבן פאַרשאָטן די גרוב האָט די נאָסע ערד אים אויפגעמונטערט. ער איז צוריקגעקומען צום באַווסט־זיין און האָט געהערט. ווי די דייטשע מערדער פֿאָרן אַפּ. מיט אַלע כוחות האָט ער זיך אַרויסגעראָבן פון אונטער דער שיכט ערד. צום גליק איז די שיכט נישט געווען קיין דיקע. ער איז צוריקגעקומען אַהיים, אין זיין קעלער.

שפעטער האָט מרדכי דערציילט פרטים וועגן פאַרלויף פון דער טראָגעדיע. אין וואַלד האָבן די דייטשן באַפוילן די יידן אויסצוגראָבן גריבער. די דייטשן

האבן זיי אפן געזאגט, אז די גריבער זענען פאר זיי. לאזער וואלדמאן האט זיך ביי זיי געבעטן: היות ער האט דא דריי זין, זאלן זיי לאזן לעבן כאטש איינעם פון זיי. די מערדער האבן זיך צעלאכט און געפרעגט: וועלכן ווילסטו? ער האט זיי גענטפערט: ביי מיר זענען אלע גלייך, ביי מיר זענען אלע טייער. דאס איז דער ערשטער מאל אין דער גאנצער מענדלען און שלמהן. מיין פאטער אשר האט אנגעהויבן צו אנטלויפן. זיי האבן אים נאכגעשאסן, צוגעשלעפט צו דער גרוב און אים דארט ארויסגעוואלפן. יענקל ראזענבלומען איז געלונגען צו אנטלויפן אויף א מרחק פון א האלבן קילאמעטער. זיי האבן אים נאכגעיאגט, דערשאסן און באגראבן אויפן ארט, ווו ער איז געפאלן.

עס איז לייכט זיך פארצושטעלן די שרעק, וואס האט אונדז אלעמען באפאלן. מיר האבן איצט מורא געהאט פארן לעבן פון אונדזער יינגסטן ברודערל הערשעלע. דעם זעלביקן טאג האבן מיר איינגעפאקט א ביסל זאכן און זענען אוועקגעפארן קיין וואדשע.

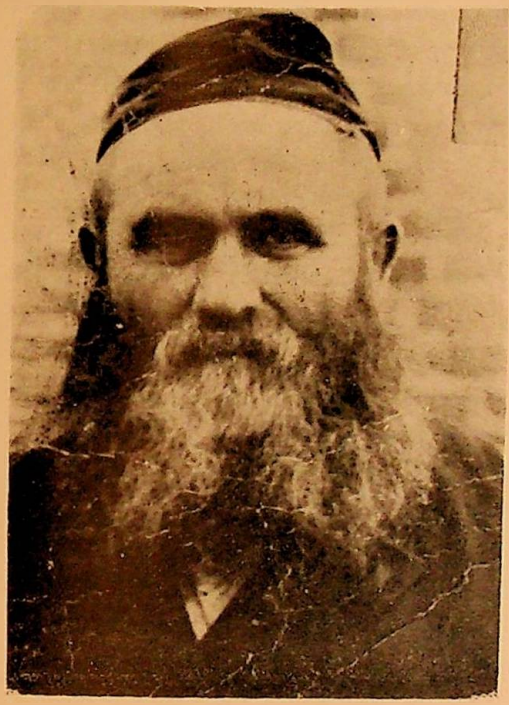
איך בין נאך דאמאלט געווען א יונג מיידל. איך בין געלאפן און זיך באמיט פאר א דערלויבעניש צו קענען ברענגען די הרוגים צו קבר ישראל. מיר איז עס אבער נישט געלונגען. איינמאל האב איך אפילו ריזיקירט מיט מיין לעבן. איך בין אנגעקומען צו דער הויפט־קאמענדאנטורע אין גארוואלין. דער אפיציר האט מיך געפרעגט, ווער האט זיי דערהרגעט? איך האב נאאיוו געענטפערט, אז דאס האבן געטאן פרעמדע, אומבאקאנטע דייטשן. ער האט זיך ווילד צעשריען: ווי וואגסטו צו וואלפן אזא באשולדיקונג אויף אונדזערע דייטשע זעלנער? ער האט אויף מיר אנגעצילט זיין רעוואלווער. על פי נס האט עמיצער אנגעקלאפט אין דער טיר און דאס האט מיך געראטעוועט פון א זיכערן טויט. כ'בין אפגעקומען מיט א געשריי: „לאוס גיין!".

דער יודענראט

בדרך כלל זענען אין לאסקארוו קיין דייטשן נישט געבליבן, ווייל דאס שטעטל איז געווען אפגעברענט. זיי זענען געווען אין סאבאלעוו. פון דארטן פלעגן זיי פון צייט צו צייט ארפקומען ווי טיוולאנים, אפמאכן א חורבן און ווידער אוועקפארן.

זומער 1940 זענען זיי ארפגעקומען און געגעבן א באפעל צו שאפן א יודענראט. דער געשאפענער יודענראט האט געגעבן מתנות די דייטשן פון

סאָבאָלעוו, כדי אפצוווענדן זייער חיהשן צאָרן פון אונדזער שטעטל. מיך האָט נישט געלאָזט רוען דער פּאָקס, וואָס די 27 הרוגים זענען נישט געקומען צו קבר ישראל. בין איך געקומען צום יודענראָט בעטן, אַז ער זאָל אויספועלן אַ דערלויבעניש צו באָערדיקן די 27 קדושים.

יאָסל שאָלאָט. דערשאָסן צווישן די 39 יידן אין אָקטאָבער 1939 (לאָסקאָזשעוו)

שליסלעך איז געלונגען צו באָקומען די דערלויבעניש. אונטער דער אויפזיכט פון אַ דייטשער סאַניטאַר־קאָמיסיע האָט מען די הרוגים אפגעפירט אין קאָסטנס. עס איז געווען אומעגלעך זיי צו דערקענען, ווייל עס זענען שוין פאַרלאָפן אַכט חדשים. בלויז לויט די בגדים האָבן די משפחות דערקאָנט זייערע מתים. די דייטשן האָבן געצוונגען אונטערצושרייבן, אַז זיי זענען געפֿאַלן אין דער מלחמה. מען האָט זיי מקבר געווען אין איין קבר אָבער אין באַזונדערע קאָסטנס. מיר האָבן נאָך דאָמאָלסט געגלויבט, אַז מיר וועלן זיי קענען שטעלן אַ מצבה... דאָס גאַנצע שטעטל, קינד און קייט, איז געקומען צו דער לוויה פון די קדושים. זאָלן די דאָזיקע שורות, געשריבן מיט בלוט, דינען אַלס זייער מצבה. הי"ד.

דעם גאַנצןווינטער זענען מיר געווען ביי מיין מוטערס שוועסטער אין וואַרשע. די צייט איז געווען זייער אַ שווערע. נישט נאָר האָט דער אומגליק געמאַכט אַן אויפהער, נאָר אויך די מאָטעריעלע לאגע איז געוואָרן וואס אַמאָל אַלץ ערגער. עס האָט אויסגעפעלט גאָלט און מיר האָבן נישט געוואָלט פאַלן

צו לאָסט אין אַ צייט. וועלן קיינער האָט נאָרנישט פאַרמאָגט און אָפטמאָל נישט געהאָט דעם ביסן אין מויל.

וועלן איך האָבן אייניקע מאָל באַזוכט לאָסקאָראָוו. טאָקע אין ענין פון דער קבורה, האָב איך געזען, אַז יידן אין שטעטל האָבן אָנגעהויבן ביסלעכווייז זיך איינצולעבן. אייניקע האָבן אָפגעבויט זייערע הייזער און אָנדערע האָבן אָפילו אָנגעהויבן צו האַנדלען. איך האָב געפרווט איבערצייגן מיין מוטער ע"ה, אַז מיר זאָלן צוריקפאָרן קיין לאָסקאָראָוו. לייכט איז עס מיר נישט אָנגעקומען, ווייל די מוטער האָט נישט געוואָלט צוריקפאָרן צום אָרט פֿון אונדזער אומגליק. שליסלעך זענען מיר דאָך פרילינגס־צייט צוריקגעקומען אין לאָסקאָראָוו. מיר האָבן וויידער געווויינט אין וואָלד און געעפנט אַ געוועלבל מיט שפייז. ווי אַ סך אָנדערע פאָמיליעס האָבן מיר זיך געמאָטערט. היות יידן האָבן נישט געטאָרט פאָרן מיט דער באַן, פלעג איך ממש איינשטעלן דאָס לעבן אין אַ געפאָר. כדי צו ברענגען אַ ביסל סחורה מיטן דאָמפס־שיפל פון וואַרשע. יידן האָבן אָבער די גאַנצע צייט געלעבט אין שרעק. דער יודענראָט האָט נישט אויפגעהערט צו געבן מתנות די דייטשן, כדי אָפצושרייען גזירות. גזירות זענען דאָך געקומען.

א ג ע ט א א י ן ל א ס ק א ר א ָ ו

פאָר די ימים נוראים פון יאָר 1940 איז געקומען אַ באָפֿעל צום יודענראָט צו מאַכן אַ געטאָ פֿאָר אַלע יידן פון לאָסקאָראָוו. אין געטאָ זענען אַרײַנגענומען געווארן פאָלגנדיקע גאָסן: דער קלייַנער מאָרק, אַ העלפט פון דער מאָטשעוויצער גאָס, ווו עס האָט געווויינט משה פיינזילבער, איין זייט פון גרויסן מאָרק פון פּאָבאָשעס הויז ביזן הויז פון משה וואָלדמאַן מיט אַ העלפט פון דער אָלעיאָוא גאָס פון דער זייט, ווו עס איז געווען זילעקס הויז און די גאַנצע רייַ הייזער הינטער דעם הויז ביזן קלייַנעם מאָרק.

יידן איז געווען פאַרבאָטן צו גיין אויפֿן טראָטואַר. פֿאָר עובר זיין אויף דעם גזר האָט געקומען טויט־שטראָף. דער טערמין אַריינצוגיין אין געטאָ איז געווען אַ קורצער. יידישע משפחות זענען געלאָפן צו די קריסטן, וואָס האָבן געווויינט אין די גאָסן פון באָשטימטן געטאָ, כדי זיך מיט זיי צו טוישן. ערגער איז געווען די אָלע, וואָס האָבן געהאָט געשעפטן און האָבן נאָך מיט די געשעפטן אָנגעפירט.

אונדזער משפחה, די קינדער און אייניקלעך פון לאזער וואלדמאן, אונ־
דזער זיידע (געפאלן צווישן די 27). האט דורך דער צייט צוריק אויפגע־
שטעלט דאס אפגעברענטע הויז. מיר האבן געהאט פיר פראנטאווע צימערן,
וועלכע מיר האבן פארטיילט פאלגנדיק: עובדיה מיט די קינדער (זיין פרוי
רבקה, לאזערס טאכטער איז געפאלן פון א באמבע אין ווארשע), שיינדל,
שלמהס פרוי מיטן קינד (ער איז געפאלן צווישן די 27). מיין מוטער חיינעלע
מיט מיר און מיטן ברודערל הערשעלע, אין פערטן צימער האט דער יודענראט
ארייניגעזעצט א פרעמדע פרוי, וואס איר מאן איז אויך געפאלן צווישן די 27.
פריידע יאסלס טאכטער האט געווינט ביי יאסל שאליט.

די עקאנאמישע לאגע אין געטא איז געווען זייער א שווערע. עס איז
געווען פארבאטן צו קויפן ביי פויערים און מען האט זיך נישט געקענט בא־
וועגן. עס איז אבער נישט געווען קיין ברירה און יידן האבן איינגעשטעלט
זייער לעבן אין א געפאר, כדי דאך עפעס איינצוהאנדלען אויפן מארק. מאמעס
און פאטערס פלעגן ממש ריזיקירן מיט זייער לעבן, כדי צו ברענגען עפעס
צום עסן אהיים. איך האב אפט געזען ריווילע מאטלס (פיינזילבער). ווי זי
גייט אין מארק, נישט געקוקט אויפן פארבאט און ווען איך פלעג זען פונדער־
ווייטנס דייטשן פלעג איך איר געבן צייכנס, אז זי זאל זיך אפטראגן. איינמאל
איז שמואל דאקטארס טאכטער געגאנגען אויף פילטשינער גאס און געטראגן
א קוישל פלייש. די דייטשן האבן זי געכאפט און מיר זענען געווען זיכער.
אז זיי וועלן זי שיסן. ארויסגעראטעוועט זי האט דער יודענראט.

עס האבן נישט געפעלט קיין אומגליקס־פאלן. דער שוסטער יצחק כינקעס
(ראטפוס) איז געגאנגען אין דארף פשיכוד, כדי אנצונעמען א ביסל שיך צו
פארייכטן. ער איז שוין געווען צוריקווענדס און אויף די לאנקעס. עס האט אים
בלויז געפעלט דאס איבערגיין דעם טייך און ארייניצוגיין צו אים אין שטוב.
זענען אבער גראד אין דעם מאמענט אנגעפארן די אזוי גערופענע „שווארצע"
— זיי זענען געווען די ערגסטע רוצחים — און האבן אים געכאפט. דער
יודענראט האט מיט זיי נישט געהאט קיין שום פארבינדונג און קיינער האט
נישט געווארנט איבערצוגיין אויף דעם אנדערן ברעג פון טייך. דער אומגליק־
לעכער יצחק איז דארט געשטאנען און געגעבן צייכנס מיט דער האנט, אז
מען זאל אים ראטעווען. א שעה צייט האבן געדויערט די אונטערהאנדלונגען.
וואס האבן זיך געפירט אויף ביידע ברעגעס פון טייך. קיין שום רעזולטאט האבן
די געשפרעכן נישט געגעבן. פלוצלונג האט אפגעהילכט א שאס און יצחק איז

געפֿאַלן. דער שוידערלעבער מאַרד האָט אָנגעוואַרפֿן אַ פחד אויף אַלע יידן. טיילמאָל איז דעם יודענראַט געלונגען אויסצוקויפן אַ קרבן פֿאַר גרויסע געל־טער און מתנות. אָבער איז געווען מיטן שוואַרצן אלעזר, וועלכער איז אָנגעקו־מען מיט זיין 14־יאָריקער מיידל פון וואַרשעווער געטאָ.

ד י ק י ך א י ן ג ע ט א

די לאַגע אין געטאָ איז געווען אומדערטרעגלעך. פון וואַרשעווער געטאָ און אויך פון לאָדזש זענען אָנגעקומען יידן, וואָס זענען אָנטלאָפן פון דאַרטיקו פיין און פון הונגער. מענטשן זענען אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן פון געטאָ באַרוועסט און נאַקעטע מיט געשוואָלענע פיס און אויסגעשטרעקט הענט צום בעטלען. ס׳איז געווען אַ שוידער דורכצוגיין די גאַסן. צווישן די בעטלער זענען אָפֿט געווען געוועזענע בכבודיקע יידן און בעלי־בתים.

אין יענע טעג פון גרויל האָבן עטלעכע יידן אונטערגענומען אַ פריוואַטע איניציאַטיוו צו גרינדן אַ קיך. די איניציאַטאָרן זענען געווען: יעקב הערש דעם געלן אברהמס, חיים שמואל וויינבערג, ישראל יענקל שאַליט, וואָס איז געקו־מען אין די מלחמה־טעג פון וואַרשע קיין לאָסקאָראָוו, איטשע מאיר גאָלדבערג און בערל כינקעס (ראָטפֿוס). זיי האָבן זיך געוועדעט צו מיר און צו פרימעט. אברהמטשע קאַהענס טאָכטער און בערל ראָטפֿוס פרוי, אַז מיר זאָלן צו־העלפן קאָכן אין דער קיך.

די זופ איז באַשטאַנען פון אַ מעטער אָדער מער קאַרטאָפֿל, צוגעמישט מיט אַ פערטל קילאָ פעטס. עס איז פאַקטיש געווען אַ שיטער און וואַרעם אָדער הייס וואָסער איידער אַ זופ. עס איז אָבער קיין ברירה נישט געווען. דאָס דאָ־זיקע וואָסער האָט מען געטיילט צווישן די הונגעריקע. יעדער איינער האָט באַקומען אַ שעפּ־לעפל איין מאָל אַ טאָג.

דאָס גאלט אויסצוהאַלטן די קיך האָבן געגעבן אייניקע פאַמיליעס, וואָס האָבן נאָך עפּעס געהאַט פון די פריערדיקע צייטן. צווישן זיי זענען געווען די אויבן דערמאָנטע אָרגאַניזאַטאָרן און איך די פאַמיליעס שאַליט און וואָלד־מאַן. אין שטעטל זענען אויך געווען צוויי פאַמיליעס. וואָס האָבן יעדן שבת געטיילט ברויט: ישראל יענקל שאַליט און חיינע וואָלדמאַן. מיין מוטער פֿלעגט אויסגעבן 200 זלאָטעס פֿאַר די הוצאות פֿון דער היים און 300 זלאָטעס פֿאַר אָרעמע. מיין ברודער הערשל איז געווען אַ געשיקטער און נישט קיין

שרעקעוודיקער. ער פלעגט ברענגען מעל פון די שמוגלערס און מיר האָבן גוט פאַרדינט. א דאַנק דעם האָבן מיר געקענט העלפן אנדערע. מיר האָבן נישט געקאַרגט פאַר די נויטבאַדערפטיקע, וואָס זענען געווען געצוווּנגען אויסצושטרעקן די האַנט.

איינמאָל האָט מען מיין מוטער געכאַפט מיט מעל. די פוילישע פאָליציי האָט זי אַרעסטירט און זיי האָבן זי געשלאָגן. צום גליק האָבן זיי זי באַפרייט.

דער הונגער אין שטעטל האָט דערפירט צו אַן עפידעמיע פון טיפוס. א סך יידן זענען אויסגעשטאַרבן. אין דוד האַנאַוועלס הויז האָט דער יודענראַט אויפגעעפנט א שפּיטאָל. קלמן צוקערס צוויי אייניקלעך, וואָס זענען אַנטלאָפן פון וואַרשע, האָבן דאָרט געאַרבעט אָלס פלעגערינס. אָלס דאָקטאָר האָט גע־ אַרבעט א פּרוי מיטן נאָמען פשיבילסקא פון פּויזנער געגנט. דער שפּיטאָל איז באַשטאַנען פון א גרויס צימער. אין וועלכן עס איז געווען אָרט פאַר 20 ביז 30 קראַנקע און נאָך א קליין צימערל.

דאָס מערקווירדיקע איז, וואָס נישט געקוקט אויף די אָלע צרות און אויפן אומאויפהערלעכן טויט־שרעק זענען אין געטאָ פארגעקומען שמחות. עס זענען געווען חתונות און בריתן און ביים פרעזידענט פון יהדענראַט איז געבוירן גע־ וואָרן א דריילינג. איך האָב בייגעווינט די חתונה פון רחל ברוך בעקערס (ראָזענבלום) מיט אביגדור צאָלעס (פּיינזילבער). ס׳איז געווען זייער היימלעך. דער עולם האָט געטאַנצט און געזונגען. נאָר מיט איינמאָל האָט אָלעמען באַ־ הערשט א טרויער. עמיצער האָט אָנגעהויבן זינגען דאָס באָקאַנטע ליד „גליק דו האָסט מיך שטענדיק אָפגענאַרט / אומזיסט האָב איך אויף דיר געוואַרט / צי וועט דאָס גליק פאַר אונדז נאָך אויפשיינען? / צי וועט אונדז נאָך גוט זיין אויף דער וועלט?!...״

דער לאָגער אין וילנע

פוצן קילאָמעטער פון לאָסקאַראָוו האָבן די דייטשן איינגעאַרדנט אָן אַר־ בעט־לאָגער. צו דעם לאָגער האָט דער גאַרוואָלינער פאָוויאָט געמוזט צושטעלן יידן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין אָנשיטן א וואָל ביים ברעג פון דער ווייסל.

דער יודענראַט פון לאָסקאַראָוו האָט יעדע וואָך געדאַרפט צושטעלן 60 יידן צו דער אַרבעט. די 60 יידן פלעגן אויסגעטוישט ווערן יעדע וואָך אַדער

יעדע צוויי וואָכן מיט אַנדערע יידן פון שטעטל. וועט עס איז געווען פאַר־מעגלעך האָס געדונגען אַן אַרעמאַן, וואָס האָט זיך געוויטיקט אין געלט. דערי־בער איז אויסגעקומען, אַז אַ טייל יידן איז געזעסן מערערע וואָכן אין לאַגער און געאַרבעט פאַר זיך און פאַר יענעם. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. מען האָט אויך געמוזט גיין 12 ק״מ ביז מען איז אַנגעקומען צום אַרבעט־פלאַץ. דאָס עסן איז באַשטאַנען פון אַ ביסל וואַסערדיקע זופ מיט אַ שטיקל ברויט. דער יודענראַט פלעגט איין מאָל אין דער וואָך שיקן אַ וואָגן ברויט. אייגער פון די 60 איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר פאַנאַנדערטיילן דאָס ברויט אַלס צוגאָב צו דער פאַרציע פון לאַגער. דער דאָזיקער פאַראַנטוואָרטלעכער איז געווען ישראל יצחק שלמהס (בריוו), וועלכער איז אַנטלאָפן פון וואַרשע־ווער געטאָ. ער איז געווען אין לאַגער אַ סטאַבילער אַרבעטער פאַר באַצאָלט ער איז געווען אַן אַרנטלעכער און אויפריכטיקער און דאָס ברויט פלעגט ער פאַרטיילן זייער יושרדיק.

דער יודענראַט איז לאָסקאַראָוו איז נישט געווען פון די ערגסטע. ער פלעגט באַשטימען ווער עס דאַרף גיין צו דער אַרבעט און ער פלעגט פון צייט צו צייט פּאָדערן געלט, וואָס עס איז נויטיק געווען, כדי צו אונטערקויפן די דייטשן. אָבער די פּאָדערונגען זענען געווען אפטע און איבערגעטריבענע און דער עולם האָט זיך אַנגעהויבן קעגנשטעלן, נישט ווייל זיי האָבן נישט געוואָלט געבן, נאָר ווייל עס איז נישט געווען ווו דאָס געלט צו נעמען און ווי אַזוי צו פאַר־דינען. עס איז געווען אַ פּאַל, ווען דער יודענראַט האָט געפּאָדערט פון ישראל יענקל שאַליט אין פון יהודה לייב וויסקאָווער שניידער אַ גרויסע סומע געלט און יענע האָבן נישט געהאָט צו געבן. דער יודענראַט האָט צו זיי געשיקט זשאַנדאַרמען. מען האָט זיי אַוועקגעשיקט אין לאַגער ווילגע. אין געטאָ האָט מען קעגן דעם פראָטעסטירט. אָבער עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. זיי זענען אָפּגעווען דריי וואָכן אין לאַגער און זיי זענען באַפרייט געוואָרן ערשט דאָן. ווען זיי האָבן באַצאָלט, וואָס דער יודענראַט האָט פון זיי פאַרלאַנגט.

איינמאָל האָבן די דייטשן געפּאָדערט יידן צו דער אַרבעט אין אַ לאַגער נעבן מינסק מאָזאָוויעצק. צו דעם צוועק האָבן די דייטשן אויסגעשטעלט אַלע מענער אויף דער וואָליע גאָס. דער יודענראַט האָט אַנגעוויזן אויף די קצבים און ענלעכע קאָטעגאָריעס. וואָס זענען געווען פאַרמעגלעך און האָבן געקענט געבן געלט. זיי זענען אַלע געוואָרן רעגיסטרירט און זיי האָבן טאָקע גוט באַצאָלט. די דייטשן זענען אַוועקגעפאָרן. אָבער אכט טעג שפּעטער זענען די זעלביקע

דייטשן ווידער געקומען, ווידער געהייסן אויסשטעלן אַלע מענער אין רייען. דער יודענראַט האָט אויסגעשטעלט די אַלע, וואָס האָבן געגעבן געלט אין אייז זייס און אַלע אַנדערע אין אַן אַנדערער זייט. די דייטשן האָבן ערשט איצט גענומען פֿרישע מענטשן צו דער אַרבעט. צווישן אַנדערע האָבן די דייטשן גענומען יחיאל מאיר גניוועטשער (אייזנבערג) און לייביש דעם „דאָקטאָרס". אַ פּאָטער פֿון אַכט קינדער. זיין פֿרוי האָט אַנגעהויבן שרייען און ווײַנען, האָבן די דייטשן זי דערשאָסן אינמיטן מאַרק. נאָכן דאָזיקן מאָרד איז די אומצו־ פֿרידנקייט פון יודענראַט שטאַרק געשטיגן און דער יודענראַט האָט צוגעזאָגט אויסצוהאַלטן די קינדער.

אויך מיין ברודער הערשל איז געווען אויף דער ליסטע פון די וואָס דאַרפן גיין אין לאַגער. מיין מוטער איז געווען לאַנג קראַנק אויף טיפוס און מיר האָבן אויסגעגעבן דאָס גאַנצע גלעלט און נישט געקענט אויסקויפן מיין ברודער. עס האָט אים אָבער אָפּגעגליקט. ער איז אַנטלאָפן פון דער רייע.

קלאַנגען וועגן דעפּאַרטאַציעס

פון וואַרשע האָבן זיך דערטראָגן קלאַנגען, אַז עס ווערן דאָרט איינגע־ אַרדנט אַקציעס און מען כאַפּט יידן פון גענט. אויך פון דעמבלין האָט מען אַנ־ געהויבן אַרויסשיקן יידן. די קלאַנגען וועגן די דעפּאַרטאַציעס זענען געווען באַגלייט מיט אַ סך אויפֿשוידערנדיקע פּרטים. צווישן אַנדערע האָט מען דער־ ציילט, אַז ווער עס האָט נישט באַווײַזן אַריינצוגיין אין וואַגאָן אַזוי שנעל, ווי די דייטשן האָבן עס געפּאָדערט, איז אויפֿן אָרט דערשאָסן געוואָרן. אַלע האָבן אויך גוט געוווסט, אַז די דאָזיקע דעפּאַרטאַציעס. די אויסזידלונגען און כאַפּע־ נישן פירן צום לעצטן וועג פון פאַרניכטונג.

ערב די ימים נוראים זענען אַנגעקומען ידיעות וועגן אַן אויסזידלונג פון פאַריסאָוו און סאָבין. אויך ביי אונדז האָט מען זיך געריכט דאָרויף. אונדזער יודענראַט האָט זיך טעלעפאָניש פאַרבונדן מיט פאַריסאָוו און ער האָט זיך דערוווסט, אַז אין פאַריסאָוו געפינען זיך אַלע יידן פאַרזאַמלט אויפן מאַרק־ פלאַץ.

ראש השנה און יום־כיפור זענען פאַרבייגעגאַנגען אין אַ געדריקטער שטי־ מונג. פֿאַרן עמוד אין שמוטערס הויז האָט געדאָוונט איטשע מאיר זילקעס. זיין דאָוונען איז דאָס יאָר געווען אַ סך מער האַרצרייסנדיק, ווי געווײַנלעך אין

די פֿאַרכטיקע טעג. איין גרויסער יאָמער און געוויין האָבן אַרומגעכאַפּט אַלע מתפללים. יעדער איינער האָט געפילט, אַז ער דאַוונט צום לעצטן מאָל. ביים דאַוונען זענען אַנווועזנדיק געווען עטלעכע הונדערט מענער און פרויען און אַ סך יידן זענען געשטאַנען אין דרויסן צוליבן מאַנגל אין פלאַץ. ביז היינט פֿאַרפֿאַלגט מיך יענער ימים־נוראימדיקער יאָמער פון די יידן, וועלכע האָבן געפילט, אַז זייערע טעג אַדער אַפילו שעהן זענען געציילטע.

חול המועד סוכות האָבן מיר זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון, אַז אונדזער ריי צו ווערן אויסגעזידלט איז געקומען, ווייל די יידן אין דער גאַנצער אומגעגנט זענען שוין געווען אַרויסגעשיקט, צי אַפילו ליקווידירט. אַ גרופּע פון אונדזער יוגנט איז זיך צוזאַמענגעקומען ביי רייזל נייַמאַן אין פֿריזיר־אַנשטאַלט. עס זענען דאָרטן געווען: כאָמע פיינשניידער מיט איר מאַן שמואל ליפסקי, געלע שניידלעדער. ישראל בערנהאָלץ, אסתר, אריה ישראל יחיאלס גאָלדשטיין, רחל ברוכס ראָזענבלום מיט איר מאַן אביגדור צאָלעס פֿיינזילבער, גיטל קאשקע־ וויטש, שמאי, הערשל היטלמאַכערס זון, איך און נאָך אייניקע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך נישט אָבער וואָס זענען אַלע געווען געבונדן מיטן גורל פֿון געטאָ.

מיר האָבן יענעם אָוונט פֿאַרבראַכט צוזאַמען. גערעדט האָבן מיר וועגן דער נאַענטער צוקונפט, וואָס דערוואַרט אונדז. מיר האָבן גערעדט וועגן דער פראַגע פון געבן הילף אייניער דעם אַנדערן, ווען מיר וועלן זיין צונויפגעדריקט אין די וואַגאָנעס. מיר זענען ממש געווען גרייט צום טויט, נישט זענענדיק קיין אַנדער אויסוועג. דער אייניציקער באָגער איז געווען אייניער דעם אַנדערן פאַר־ לייכטערן, ווי ווייט מעגלעך, די טויט-געפאָר.

איך ווייס נישט ווי אַזוי דאָס איז געשען. נאָר עמיצער האָט פארצויגן אַ טרויעריקן ניגון, וואָס האָט אַלעמען אָנגעשטעקט. געזונגען האָבן אַלע, אָבער דער געזאַנג איז געווען געדעמפט און טרויעריק און האָט נאָך מער צעווייטיקט די יונגע געמיטער. עס האָט אויסגעזען, ווי די צום טויט פארמשפּטע ווילן מיט זייער געזאַנג אויסדריקן אַ קאַמף פֿאַרן לעבן. עס האָט אויסגעזען, ווי אַ לעצטער גראַנגל אין מאַמענט, ווען דער טויט שוועבט איבער אַלעמענס קעפּ.

די פאַניק איז געשטיגן פֿון שעה צו שעה. במשך דעם טאָג זענען יידן אַרומגעלאָפן און געזוכט באָהעלטענישן ביי באָקאַנטע קריסטן. באציע יענקל דודם פיינשניידער איז צו מיר געקומען פרעגן אַן עצה, צי זאָל ער אנטלויפן. איך ראָט אים צו לויפן, הגם איך אַליין לויף אין ערגעץ נישט צוליב דעם, וואָס

מיין מוטער ווייל נישט אַנטלויפן. איך זאָג אים, אַז היות די גאַנצע יוגנט אַנט־
לויפט, דאַרף ער אויך לויפן. דאָס אַנטלויפן פון געטאָ און פֿון שטעטל איז
געווען אין יענעם מאָמענט דער איינציקער וועג זיך צו ראַטעווען און די יוגנט
האָט אַלץ געדאַרפט טאָן. כדי נישט צו גיין צום טויט.

נישט געקוקט דאַרויף, וואָס מיין מוטער ווייל נישט אַנטלויפן, איז מיין
ברודער הערשעלע געגאַנגען אין דאַרף פשיכוד צו אַ באַקאַנטן קריסט און מיט
אים געראַדט, אַז ער זאָל נעמען מיין מוטער. צו מיר איז געקומען דבורה דעם
זשאַבעניצערס טאָכטער און האָט מיר פאַרגעלייגט, אַז איך זאָל מיט איר אַנט־
לויפן צו אירס אַ באַקאַנטן קריסט אין דאַרף זשאַבעניץ. אויך איר האָב איך
אָפגעזאָגט צוליב מיין מוטער, וואָס האָט נישט געוואָלט הערן פון אַנטלויפן.

מיין ברודער הערשל האָט באַשלאָסן אַריינצוגיין אין ווילגער לאַגער. דער
יחדענראַט האָט דערקלערט, אַז עס איז מעגלעך אויסצוארבעטן אַ דערלויבעניש
פאַר 70 ביז 80 פערזאָן, וואָס זאָלן גיין ארבעטן אין לאַגער אין ווילגע. זיי
האָבן אָבער פאַרלאַנגט געלט פאַר אָזאַ דערלויבעניש. אַ סך האָבן באַשלאָסן
צו אַנטלויפן אַליין, וווהין איינער קען.

איך און מיין מוטער זענען אַ גאַנצע נאַכט געלעגן און געוויינט. פֿאַר־
טאָג האָבן מיר דערהערט אַ שאָס און מיר זענען געוואָרן אויפגעציטערט. איך
האָב אין יענעם מאָמענט געהאָט טענות צו מיין מוטער: — צוליב דיר וועל איר
גיין צום טויט. אָלע ראַטעווען זיך, ווי נאָר זיי קענען, נאָר דו האָסט זיך איינ־
געעקשנט און ווילסט בלייבן ביז די באַנדיטן וועלן אונדז קומען נעמען צו
דער שחיטה. די וועריטער האָבן אויף איר שטאַרק געווירקט און זי האָט מיר
געזאָגט: — קינד מיינס. מיר גייען אויך. מיין לעבן איז סיי ווי גאָרנישט וועט,
נאָר אייך וויל איך ראַטעווען. זי האָט צווישן אונדז צעטיילט איר צירונג. מיין
ברודער האָט אָפגעפירט אונדזער מיטער צום פויער אין פשיכוד. דער פויער
האָט פאַרשטייט זיך באַקומען דערפאַר גוט באַצאָלט. איך און דבורה זענען
דורכן וואַלד געגאַנגען אין דאַרף זשאַבעניץ.

דער שאָס, וועלכן מיר האָבן געהערט יענעם פאַרטאָג האָט קיין באַזונדע־
רע באַדייטונג נישט געהאַט, ווייל אין שטעטל זענען קיין דייטשן דאָמאָלסט
נישט געווען. אָבער פאַר א סך יידן איז דער שאָס געווען אַ סיגנאַל פון אַלאַרם
און אין יענעם טאָג זענען בערך טויזנט מענער און פֿרויען אַנטלאָפן פון שטעטל.

צו דער אַנטשלאָסנקייט פון די יידן צו אַנטלויפן האָט אויך מיט געווירקט
דער אָנקום אין שטעטל פון צווויי יידן פון סאבין, וועלכע זענען געשפרונגען

פֿון די וואַגאנעס. זיי האָבן זיך געווונדערט, וואָס מיר זיצן אַלע אַזוי רואיק. „אַנטלויפט, ווי שנעל נאָר איר קענט, ווייל די רוצחים קומען באַלד און קיין איינער פון אייך וועט נישט אַרויסגיין קיין לעבעדיקער" — האָבן זיי געזאָגט.

אַ סך זענען געלאָפֿן אין לאָגער ווילגע מיטן גלויבן, אַז דאָרט איז די רעטונג. קיינער האָט נישט געוואָרט אויף דער דערלויבענישׂ, וועלכע דער יודענראַט איז געפאָרן אַרויסנעמען אין גאַרוואַלין.

די פרוי פון יאָסל שאַלאָט ה"ד

איך, מנחם שאָליט, האָב זיך געהאַלטן צוזאַמען מיט דבורהלעס חתן, לייבל שמואל־זאָולס פיינוואָקס. מיר זענען געווען בערך אכציק מאָן, וואָס זענען אַנגעקומען פֿאַרטאָג אין לאָגער. די מערנער האָט מען אַריינגעלאָזט. אַבער אויף יענער זייט דראָטן זענען געבליבן צווישען 60 און 70 פרויען. דער פֿוילישער לאָגער־פֿירער האָט זיי נישט געוואָלט אַרייַנלאָזן. כ׳האָב געזען דאָס לעבן אין לאָגער, די אויסגעדאָרטע און הונגעריקע מענטשן, און כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז קיין שום רעטונג קען דאָ נישט זיין. דבורהלעס חתן האָט מיר געזאָגט, אַז ער וועיסט ווו דבורהלע מיט אסתרן געפינען זיך און נאָך דעם זעלביקן טאָג האָבן מיר זיך אַרויסגעשלייכט פון לאָגער און געגאַנגען אין דער ריכטונג פון דאָרף זשאָבעניץ. אַנגעקומען זענען מיר אינמיטן נאַכט. דער פויער האָט אונדז אַריינגעפירט אין דער באַהעלטעניש פון די צוויי מיידלעך.

פֿאַרנאַכט איז דער פויער אַרויפגעקומען צו אונדז אויפן בוידעם און

אונדז געזאגט, אַז די שכנים זענען געווויר געוואָרן וועגן אונדז און מיר מוזן שוין פון אים אַוועקגיין. מיר זענען געוואָרן שטאַרק פאַרצווייפלט. אונדזער איבערצייגונג איז געווען, אַז דער פויער האָט באמת אונדז געוואָלט אויסבאַהאַלטן, אבער ער האָט מורא. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז 3 ק״מ פון אים, אין סאַמע וואַלד, אינגאַנצן איזאָלירט שטייט אַ הייזקע. אין וועלכער עס ווויינט אַ פרוי, אַן אלמנה. אפשר וועט זי וועלן אונדז באַהאַלטן.

אינמיטן דער נאַכט זענען מיר אַנגעקומען צו דער אלמנה. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאַרטן ווויינט אויך אַן אַלטער קריסט מיט זיינער אַ טאַכטער. ער האָט זיך עס איינגעשפּאַרט, אַז ער וויל נישט די אלמנה זאָל אונדז אַריינלאָזן. ער האָט אויך געדראָט, אַז אויב זי וועט אים נישט הערן, וועט ער אונדז מסרן פאַר די דייטשן. אסתר האָט זיך אַוועקגעזעצט נעבן בעט, אין וועלכער דער גוי איז געלעגן און גענומען אַראָפציען פון זיך די קליידער, וואָס זי האָט געטראָגן איינע אויף דער אַנדערער. זע — האָט זי אים געזאָגט — די אַלע קליידער גיב איך אַפ דיין טאַכטער, נעם זיי! און זי האָט אים אוטערגערוקט די קליידער צו דער נאָז. דער קריסט האָט אַנגעהויבן פינטלען מיט די אויגן. געריבן מיט איין האַנט זיין אויסגעהאַרעוועט פנים... און איז שליסלעך באַשטאַנען.

די אַלמנה האָט אונדז געהייסן אַרויפגיין אויפן פיעקעלניק מיר זענען דאַרטן אַלע פיר קוים געזעסן. דערנאָך איז די היץ געוואָרן אומדערטרעגלעך, ווייל זי האָט אַנגעהייצט דעם אויוון צו באַקן ברויט. מיר האָבן אַבער קיין ברירה נישט געהאַט און געזעסן אין דער מוראדיקער היץ.

לאַנג זענען מיר אין דער הייזקע נישט געבליבן. דער גוי איז נאָכמיטאַנגעקומען פון דער שטאָט אַן איבערגעשראָקענער. ער האָט דערקלערט, אַז ער האָט מורא און אַז מיר דאַרפן שוין פאַרלאָזן די שטוב, ווען נישט וועט ער אונדז איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן. די מוטיקסטע צווישן אונדז אין יענעם מאָמענט איז געווען דבורה. זי איז געגאַנגען אין דאַרף זוכן אַ באַהעלטעניש און אין עטלעכע שעה שפעטער איז זי צוריקגעקומען מיט דער גוטער בשורה: חברה, נישט געזאַרגט, קומט מיט מיר! געגאַנגען זענען מיר צו אַ צוויטן פויער. ער האָט איינגעאַרדנט אַ מין הייל אונטער אַן אַנגעוואָרפענע קופּע האַלץ אין דער סטאַדאָלע און אויף דער הייל האָט ער אַרויפגעלייגט שטרוי. דאַרטן זענען מיר געזעסן עטלעכע טעג.

דריי מאָל אַ טאָג האָט אונדז דער פויער געבראַכט עסן אין אַ העמד. גע־

הייסן האָט עס, אַז ער טראָגט עסן פאַר די חזרים, וואָס האָבן זיך געפונען נעבן דער סטאַדאָלע. מיר האָבן אים אַפגעגעבן פאַרשידענע בגדים, וואָס מיר האָבן באַווײַזן מיטצונעמען. אָבער אויך דער מקום מקלט האָט נישט אָנגענאָלטן מער, ווי אייניקע טעג.

איינמאָל ביינאַכט האָבן מיר דערהערט קולות פון מענטשן. וואָס האָבן זיך דערנענטערט צו דער סטאַדאָלע. פלוצלונג האָט זיך דערווײַזן ליכט פון באַטערייקעס . מיר האָבן געהערט, ווי מען וואַרפט פאַנאַנדער די קופע האָלץ. איך בין צוגעגאַנגען צו דער עפענונג, כדי צו זען, ווער עס איז געקומען, און איך האָב באָקומען אַ קלאַפ מיט אַ דראָנג איבערן קאָפּ. כ׳בין אַוועקגעפאַלן (ביז היינט איז מיר פאַרבליבן דער צייכן פון יענעם קלאַפּ). אסתר האָט זיך אָנגעהויבן בעטן רחמים ביי די שגצים און זיי פאַרגעלייגט אַלץ אַוועקצוגעבן, אַבי זיי זאָלן אונדז לאָזן לעבן. זיי האָבן ביי מיר צוגענומען מיין ווינטער־מאַנטל. זיי האָבן געפרווט ביי מיר אַראָפציען מיינע שטיוול. אָבער איך האָב זיך געווערט. נאָר לאָנגע ראָנגלענישן און ווײַנען האָבן זיי אונדז געלאָזן צו רו.

אונדז איז נישט געבליבן קיין אָנדער ברירה, ווי נאָר צוריקצוגיין אין לאָגער. דבורה האָט גוט געקענט דעם וועג און זי האָט אונדז געפֿירט. אין דער סטאַדאָלע איז נאָר געבליבן אסתר. מיר זענען אָנגעקומען אין לאָגער ביינאַכט און מיר האָבן זיך אַריינגעגנבעט דורך די דראָטן. די יידן פון שטעטל האָבן אונדז דערקענט און אַריינגענומען צווישן זיך. צומאָרגנס זענען מיר שוין געשטאַנען אין די רייען צום אַפּעל צוואַמען מיט אַלע יידן.

דער לאָגער איז געווען געצוימט מיט דראָטן. אינעווייניק זענען געווען באַראַקעס פון ברעטער. אין די באַראַקעס זענען געווען נאָרעס אין עטלעכע שטאָק. מיר זענען געשלאָפן אויף די הוילע ברעטער. ס׳איז געווען שוין גוט קאַלט און מיר האָבן נישט געהאַט מיט וואָס זיך צוצודעקן. מיר פלעגן אויפֿשטיין ווען עס איז נאָך געווען שטאָק פינצטער. ביים באָקומען דאָס ביסל וואַסערדיקע זופ האָבן די וועכטער געשלאָגן מיט שטעקנס. ס׳איז געווען א גליק צו כאַפן דאָס ביסל וואַסער און צו אַנטלויפן, כדי נישט צו באָקומען מיטן שטעקן איבערן קאָפּ.

די וועכטער ביי דער אַרבעט זענען געווען פאַלאָקן. מיר זענען געווען געצוווּנגען צו גיין צו דער אַרבעט מיט געזאַנג. צווישן אונדז זענען געווען צוויי עלטערע יידן. איינער איז געווען אברהמטשע קאַהן, 65 יאָר אַלט, מיט אַן אָפּגעשוירענע בארד, מיט א היטל. וואָס דער דאָשעק האָט געגלאָנצט און

מיט אַ שטריק איבער די לענדן אויפן מאַנטל. דער צווייטער, איטשע נישטשעוויניצער מאַנדעל איז אויך געווען אַן אַלטער מאַן. זיי האָבן נישט געהאַט קיין כח נישט בלויז צו אַרבעטן, נאָר אַפֿילו נישט צו גיין צו דער אַרבעט. מיר האָבן אַלע זיך באַמיט במשך דעם טאָג זיי צו דעקן. אָבער די פּאַלאַקן האָבן זיי נישט געשווינט. זיי שטייען מיר נאָך היינט פּאָר די אויגן, ווי זיי האָבן מיט די לעצטע כוחות געאַרבעט מיט די לאָפּאַטעס. שפּעטער איז אונדז געלונגען אַפּצומאַכן מיט די פּוילישע וועכטער, אַז זיי זאָלן די אַלטע לייט נישט טרייבן ביי דער אַרבעט. אברהמטשע און איטשע זענען ביידע געשטאַרבן אין לאַגער.

די ליקווידאַציע פון געטאָ

אין לאַגער זענען אַנגעקומען נאָך יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן אין די לעצטע מינוטן פּאָר דער אַקציע. זיי האָבן דערציילט, אַז מער ווי טויזנט יונגעלייט זענען אַנטלאָפן אין די וועלדער. אלע אַנדערע און צווישן זיי דער גרעסטער טייל קינדער, אַלטע לייט, קראַנקע און אומבאַהאָלפענע פּרויען, אַרום 350 נפשות, זענען אַריינגעטריבן געווארן אין די וואַגאָנעס.

געווען איז עס דעם 30-טן סעפּטעמבער נאָכמיטאָג. דעם טאָג זענען די דייטשן אַריינגעפאַלן אין געטאָ ווי היצלעס. געהאָלפן האָבן די דייטשן די פּוילישע פּאָליציי און די פּייערלעשער.

אַלע יידן זענען אַרויסגעטריבן געווארן פון די הייזער און צונויפגעזאַמלט געווארן אויפן מאַרק. פונדאָנען האָט מען זיי געפּירט צו דער באַן. ביי רייזלען האָט געאַרבעט אַ יונגער בחור פון ווארשע. קורץ פאָר דער אקציע האָט ער באַקומען אַ קלאַפּ אין קני און האָט נישט געקענט גיין. ביי דער באַן האָבן די רוצחים מיט באַגענטן אים אַריינגעשטופט אין וואַגאַן.

צווישן די אַנטלאָפענע זענען געווען שלמה ראָטפוסעס פּרוי מיט זיבן קליינע קינדערלעך. דער עלטסטער איז אַלט געווען 13 יאָר און דאָס יינגסטע קינד צוויי יאָר. צוויי טעג האָט זי זיך מיט די קינדער אַרומגעוואַלגערט אין וואַלד. זי האָט נישט געהאָט קיין שום אויסזיכט זיך צו ראָטעווען און קיין שום אויסוועג און זי איז אַליין אַוועקגעגאַנגען אין דער זשאַנדאַרמעריע, זיך געבעטן ביי די זשאַנדאַרן, אַז זיי זאָלן טאָן מיט איר וואָס זיי ווילן. די זשאַנדאַרן האָבן זי צוריקגעפּירט קיין לאַסקאַראָוו און איבערגעגעבן אין די

הענט פון דער פוילישער פאליציי. די פוילישע פאליציי האט זי אריינגעזעצט אין א קעלער פון גדליה וואַרשעווערס אפגעברענט הויז און באפוילן, אז די גמינע זאל זי אויסהאלטן מיט אירע קינדער. וועו יידן פון לאגער פלעגן זיך ארויסגנבענען, כדי עפעס צו דערלויבידיקן אין שטעטל, פלעגן זיי זיך אויסבא־ האלטן ביי איר אין קעלער. א געוויסן טאג זענען געקומען דייטשן, ארויסגע־ פירט די גאנצע משפחה אויפן בית-עולם און זיי אויסגעשאסן...

די 48 קדושים אויפן בערגל

א געוויסן טאג זענען צום לאגער געקומען פויערים און דערציילט, אז א פויער האט באראבעוועט אסתרס מוטער און זי ארויסגעטריבן. זי איז אוועק אין וואלד. הערשעלע, אסתרס ברודער, מיין הייגטיקער שוואגער, האט זיך פון לאגער ארויסגעגנבעט דורך די דראטן און איז געגאנגען זוכן זיין מוטער. ער האט שליסלעך זי געפונען אויף א בערגל אין פשיכודער וואלד און ער האט זי איינגעארדנט ביי אן אנדערן פויער.

אויפן דאזיקן בערגל זענען געווען בערך 50 מענטשן און צווישן זיי דער רב ר׳ הענעך האַרנער מיט זיין טאכטער פריידע גאלדע, לייביש דעם „דאק־ טערס״ מיט די קינדער. שמואל דעם „דאקטערס״ מיט די קינדער. זלמן שאליט מיט א יינגל און אנדערע.

זיי זענען אלע צעשלאגן געווארן דורך פאליאקן, וואס האבן ביי זיי אלץ צוגענומען. אין א געוויסן פרימארגן האבן דייטשן ארומגערינגלט דאס בערגל, צונויפגענומען אלע יידן, אפגעפירט זיי אויף דער „באיסקא״ און זיי אלעמען אויסגעשאסן. צווישן די יידן פון בערגל זענען געווען א סך, וואס זענען געווארן פולשטענדיק אפאטיש. זיי האבן מער נישט געהאט קיין כוחות איבערצוטראגן די רדיפות פון די פאלאקן פון איין זייט און פון די דייטשן פון דער אנדערער. זיי האבן אפילו נישט געפרווט זיך צו ראטעווען.

א כאראקטעריסטישער פאל איז געווען מיט לייזער הימעלפארב, וועלכער איז אנטלאפן אין דער לעצטער מינוט פון וואַרשעווער געטא און אנגעקומען קיין לאסקארוו. נישט זענדיק קיין אויסוועג האט ער זיך איבערגעגבן דער פוילישער פאליציי, וועלכע האט אים ארויסגעטריבן. ער האט זיך אייניקע מאל אליין צוגעשטעלט צו די דייטשן ביז זיי האבן אים דערשאסן. פאר א סך אזעלכע אנטוישטע און אפאטישע יידן איז דער אייניציקער אויסוועג געווען דער טויט.

עס זענען אבער אויך געווען פאלן פון מוטיקן ווידערשטאנד. זלאטע קאש־קעוויטש, א יונגע 17-יאריקע מיידל האט זיך געראנגלט פארן לעבן מיט איר גאנצן יונגן כח. געכאפט איז זי געוואלן דורך א פוילישן פאליציאנט, וואס האט זי געוואלט שיסן. זי האט אנגעכאפט זיין ביקס און זיך מיט אים גע־ראנגלט. ער האט אבער מיט דער צווייטער האנט ארויסגענומען א רעוואל־ווער און זי דערשאסן.

* *
*

נאכדעם, ווי מענדל שאליט מיט דבורהן און מיט לייבל פיינוואקס האבן פארלאזן דעם פויערס באהעלטענישׂ, בין איך געבליבן אליין אין סטאדאלע. דער פויער איז ארויסגעקומען פארטאג און איך האב אים איבערגעגעבן, וואס עס איז געשען אין דער נאכט. איך האב אים פארגעלייגט צו ארבעטן פאר אים שטריקעריי און ער זאל מיך פאר דעם אויסבאהאלטן. ער איז באשטאנען אז איך האב במשך אייניקע טעג געשטריקט פאר דער משפחה. א געווינסן טאג זענען געקומען צווי דייטשן און זיי האבן גענישטערט אומעטום. עמיצער האט ווייזט אוים געמסרט. זיי האבן אזוי לאנג גענישטערט ביז זיי האבן מיך געפונען. געפירט האבן זיי מיך קיין גארוואלין. לכתחילה איז מיך באפאלן א שטארקער יאוש. כ׳האב מער נישט געהאט קיין כח זיך צו ראנגלען פארן לעבן. אין וואלד אבער האט מיך די פרישע לופט אפגעקילט; די זון האט אזוי ליכטיק געשיינט און אין מיר האט זיך דערוועקט א נייער כח צו קעמפן.

איך האב אין א געווינסן מאמענט א כאפ געטאן דעם ראוער פון דייטש, וואס האט מיך געפירט; דער צווייטער דייטש איז געגאנגען פארויס. איך האב זיך ביי אים געבעטן: — זע. איך בין נאך יונג. צוריק מיט א יאר האב איך נישט געקענט חלומען, אז איך וועל זיך געפינען אין אזא לאגע. דו ביסט אויך נישט אלט, האסט געוויס א פרוי מיט קינדער. ווען דו וועסט זיין אויפן פראנט און וועסט זיך אליין געפינען אין א געפאר, וועט דיך פארפאלגן דער אנדענק פון מיר, דער דערשאסענער. באדענק זיך, ליבער הער...

מיינע רייד האבן אויף אים געווירקט. פון זיינע אויגן האבן זיך אנגע־הויבן צו גיסן טרערן. ער איז ווייזט אוים געווען וויניקער חיה, ווי א סך אנדערע. ער האט ארויסגענומען א פאפיר און מיר געווייזן, אז ער האט א בא־פעל מיך און נאך א מיידל צו ברענגען קיין גארוואלין.

— אָבער דו האָסט דאָך די צווייטע נישט געפונען, וועסטו זאָגן, אַז מיר האָסטו אויך נישט געפונען.

אַ ווייַלע איז ער געשטאַנען און געטראַכט. דערנאָך האָט ער מיר אַנגע־ וויזן אויפן דייטש, וואָס איז געגאַנגען פאָרויס. כ׳האָב פאַרשטאַנען און אים געזאָגט:

— וועַן איך וועל אַנטלויפן וועסטו אויסשיסן אין דער לופט...

ישראל־יאַנקל, זון פון יאָסל שאָלאָט. ער איז דערשאָסן געוואָרן דורך דער א. ק. צוואָמען מיט זיין פרוי און קינד אין די וועלדער פון לאָסקאָזשעוו זיין זיבן־יאָריק יינגל דאָ־ נעק איז געלונגען צו אַנט־ לויפן און איז היינט אַפי־ ציר אין צה״ל.

ער האָט זיך ווידער פאַרטראַכט און שליסלעך געזאָגט: — לויף ווי וויַיט מעגלעך לאָוס. איך האָב אַנגעהויבן גיין היינטערווייַלעכס און געגומען לויפֿן אַזוי שנעל, ווי איך האָב נאָר געקענט. וועַן איך בין שוין געווען וויַיט האָב איך געהערט אַ ביקסן־זאָלפֿ. דאָס האָט ער מן הסתם אויסגעשאָסן. כדי זיין חבר זאָל מיינען, אַז איך בין אַנטלאָפֿן.

איך בין אַנגעקומען צו אַ פויערטע, וואָס האָט מיך אַוועקגעפירט צו אַ שוועגערין אויף גראָבענע. וועַן איך האָב געפֿונט די טיר האָב איך דערזען

דעם מערדער, וואס האָט אונדז באַפאַלן אין דער סטאַדאָלע אין מאַיווועק. געוען איז עס דער ברודער פון בעל-הבית, ביי וועלכן איך האָב זיך געפונען. זיי האָבן מיך אויסגעפרעגט וועגן אַנפאַל און האָבן געטאַדלט די אומענטשלעכע אַנדלונג. איך האָב געפרווט זיי פאַרטיידיקן און געזאָגט, אַז אַפּטמאָל קענען גוטע מענטשן ווערן אויפגעהעצט פון בייזע. זיי האָבן באַווילּיקט מיך צו באַהאַלטן און איך זאל פאָר זיי שטריקן.

פון דאָרט האָבן זיי מיך אין עטלעכע טעג אַרום געפירט צו אַן אַנדער משפּחה. אינצווישנצייט האָבן זיי אַראָפּגעבראַכט דבורהן פון מאַיווועק. מיר האָבן אונטערהאַנדלט מיט די בעלי־בתים, אַז זיי זאָלן דערלויבן ברענגען לייבלען מיט מענדלען פון לאַגער. מיר האָבן זיך אַזוי אַרום ווידער צוזאַמענגעטראָפן. די מענער זענען געזעסן אין בונקער און מיר האָבן געשטריקט.

אַ געוויסן טאָג איז דבורה געגאַנגען קיין לאסקאַראָוו. דעם זעלביקן פאָרטאָג האָבן מיר דערהערט אַ שיסעריי. די פויערטע האָט ציטערנדיק אונדז דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אין גראָבנער וואַלד אויסגעשאָסן אפשר צוואַנציק יידן. געווען זענען דאָרט צוויי משפּחות: דער שוואַרצער משה מיט זיין פאַמיליע און דער שוואַרצער יאָסל מיט דער משפּחה. איך האָב געבעטן פויערישע קליידער און בין אַרויסגעגאַנגען אין דאָרף. צוערשט האָב איך זיך גוט געהאַלטן. דערנאָך אָבער איז מיך באַפאַלן אַ פחד און איך האָב אַנגעהויבן צו לויפן. כ׳האָב געטראָפן דבורהן, וועלכע זי איז צוריקגעקומען פון לאסקאַראָוו. מיר זענען ביידע אַהין אַוועק.

אויף די הייזער זענען צעקלעפט געוואָרן באַקאַנטמאַכונגען, אַז אין סאַבאָלעוו וועט איינגעאָרדנט אַ נייער געטאָ און אַז אַלע יידן, וואָס וועלן צוריקומען וועלן באַשעפטיקט ווערן ביי פּראָדוקטיווע אַרבעט און קיין שלעכטס וועט זיי נישט געשען. מיר האָבן גוט פאַרשטאַנען די אַפּנאַרעריי פון די דייטשן. וואָס ווילן אַריינקריגן אַלע באַהאַלטענע יידן. מיר האָבן זיך אַ ביסל שפּעטער געטראָפן מיט מענדלען און מיט לייבלען ביי סטאַשעק קאָפּיעקן. אין דער זעלביקער נאַכט האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט די שטאָט. דאָס מאָל האָבן זיי געזוכט פאַלאַקן, כדי זיי זו שיקן אויף אַרבעט אין דייטשלאַנד. סטאַשעק האָט אַבער מורא געהאַט, אַז די דייטשן וועלן אונדז ביי אים געפינען און ער האָט אונדז אַרויסגעיאָגט.

מענדל און לייבל האָבן באַשלאָסן אַריינצוגיין אין געטאָ פון סאַבאָלעוו. דבורה איז געגאַנגען זוכן אַ נייע באַהעלטעניש און איך בין געגאַנגען קיין

פֿשיכוד, כדי צו זען מיין מוטער. ביינאַכט האָב איך עמיצן דערזען אויף גאַרבאַרסקע גאַס. ערשט שפּעטער האָב איך זיך דערוווסט, אַז דאָס איז געווען מיין ברודער. געטראָפֿן האָבן מיר זיך אין פֿשיכוד. מיין מוטער איז שוין דאָרט נישט געווען. מיין ברודער האָט זי דורך דער צייט איבערגעפֿירט צו אַן אַנדערן פּוינקט אין פֿשילינג, ווו עס איז אויך געווען ישׂראל יענקל שאַליט מיט דער פֿאַמיליע.

אין פֿשילינג האָבן מיר אין אַ סטאַדאָלע אויסגעבויט אַ וואַנט פון בעלקעס, וואָס האָט אפּגעטיילט אַ טייל פון דער סטאַדאָלע. ס׳איז אויך געווען אַז עפּענונג, דורך וועלכער דער פּויער האָט אונדז געבראַכט עסן. אויף אַ שטח, וואָס האָט דריי מעטער די לענג און איין מעטער די בריים זענען דאָרט געווען עלף מענטשן. געווען זענען דאָרט: ישׂראל יענקל שאַליט מיט זיין פרוי ראָמאַ און זייער זון דן, זיין ברודער ירוחם און מרדכי, וואָס זענען אַנטלאָפן אין דער לעצטער מינוט בעת דער ליקווידאַציע פון סאַבאַלעווער געטאָ. ישׂראל יענקל שוועסטערן טאַכטער צפורה באַלטשע און זיין פרויס שוועסטערן טאַכטער חנטשע. זיי זענען געזעסן אויף אייַן פריטשע. מענדלען האָבן מיר אַראָפּגעבראַכט נאכדעם, ווי ער איז במשך דריי וואָכן געלעגן אין אַ בונקער. אונדזער איבערצייגונג איז געווען, אַז דער נייער סאַבאַלעווער געטאָ איז געשאַפֿן געוואָרן נאָר, כדי אַריינצונאַרן די באַהאַלטענע יידן און אַ ליאדע טאָג וועט דער געטאָ ווערן ליקווידירט.

אין נייעם סאַבאַלעווער געטאָ זענען דערווייל אַנגעקומען אַ סך יידן. די פרעסט און די שנייען האָבן געצוונגען אַ סך יידן, וואס האָבן זיך באַהאַלטן אין וואַלד און אין פֿאַרשידענע מעלינעס, צו קומען אין געטאָ. די לאָגע איז אין געטאָ געווען אַן אויסזיכטלאָזע. עס איז נישט געווען קיין ארבעט און עס איז נישט געווען וואָס צום עסן. פֿאַרלאָזן דעם געטאָ האָט געדראָט מיט טויט. צוליבן דאָזיקן חטא האָבן די דייטשן דערשאָסן חנה משה אהרנס פֿיינשניידער, שמואל ברוך גאָלדבערגן, מיין מומע פּייגע הימלפֿאַרב און נאָך אנדערע, וואָס זענען געגאַנגען זוכן עסן אויסערהאָלב דעם געטאָ. דער הונגער האָט אַלעמען שטאַרק אויסגעמאַטערט און אין געטאָ האָט זיך פֿאַרשפּרייט טיפוס, וואָס איז געווען אַ הילף און אַ צוגאָב צו דער דייטשער פֿאַרניכטונגס־אַקציע.

נישט געקוקט אויף די אַלע צרות האָבן זיך נאָך געפונען מוטיקע יידן. עס איז כדאי צו דערציילן וועגן אַ פֿאַל פון נקמה. וואָס אַ יידישע האָט געטומען

פון אַ מערדער. יצחק שניידלעדערס טאַכטער, אַ מיידל פון 19 יאָר, האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי דעם לומען קונדיס אַ ברודער פון לאַסקאַראַוו. אַ געווויסן טאָג איז איר חתן, ישראל בערנהאַלץ (יענקל קאשאס זון) געגאַנגען זי באַזוכן. ער איז מער נישט צוריקגעקומען. יצחקן איז דער ענין אויסגעקומען צו זיין פאַרדעכטיקט. ער איז דעריבער געגאַנגען צום לומען קונדי זיך דערווויסן וועגן גורל פון די צוויי. ער האָט דאָרט געטראַפֿן קונדיס ברודער, וועלכער האָט יצחקן געזאָגט: קום און איך וועל דיר ווייזן, ווו זיי זענען...

ביידע זענען אַרויסגעגאַנגען און על פי צופֿאַל האָט זיך יצחק אויסגעדרייט און דערזען, ווי דער פויער שטרעקט אויס צו אים אַ רעוואָלווער. יצחק האָט אַנגעהויבן צו לויפן. דער גוי האָט נאָכגעשאָסן און אים צום גליק נישט געטראָפן. יצחק האָט זיך געמאַלדן אין דער דייטשער קאַמענדאַטורע און דערציילט, אַז דער פויער קונדי האָט געווען. ער האָט אויך דערציילט וועגן דער גאַנצער געשעעניש. קונדי איז אַרעסטירט געוואָרן. ער האָט זיך מודה געווען און געוויזן די גרוב, אין וועלכער ער האָט באַגראָבן די צוויי קרבנות. די דייטשן האָבן אים דערשאָסן פאַר אומלעגאַלן באזיץ פון געווער. יידן אין סאַבאַלעווער געטאָ זענען געווען צופרידן פון דער נקמה איבער אַ באַנדיט. וויפל יונגעלייט זענען אומגעקומען אָן צו לאָזן קיין שום שפור צוליב אַזעלכע מערדער און פון די הענט פון פוילישע באַנדיטן, ביי וועלכע זיי האָבן געזוכט אַ מקום מקלט.

פון סאַבאַלעווער געטאָ איז מענדל צוריקגעקומען אין בונקער און האָט מיטגעבראַכט אַ טיפוס, וואָס האָט אַלעמען אָנגעשטעקט. דער פויער האָט פֿארן טיפוס מורא געהאַט און אונדז נישט געוואָלט האַלטן. די אייניציקע, וואָס האָט זיך נאָך געהאַלטן אויף די פֿיס, הגם אויך קראַנק, בין איך געווען. אויף מיר איז געפאַלן דער גורל צו גיין זוכן אַ נייעם אָרט פאַר אַלעמען. כ'האָב געפונען אָן ארט ביי אַ פויער אין פשיכוד. באַלד בין איך אַבער קראַנק געוואָרן אויף טיפֿוס. אויך אין נייעם אָרט האָבן מיר נישט געקענט בלייבן. די לאַגע איז געווען אַ ביטערע. עס האָבן זיך גראַד געשטעלט שטאַרקע פרעסט און אין וואַלד איז געלעגן אַ טיפער שניי.

מיר האָבן זיך דערמאָנט. אַז אין וואַלד פון לאַסקאָראַוו געפינט זיך אָן אָרעמע לעפיאַנקע, אין וועלכער עס ווויינט אַ גוי. די לעפיאַנקע האָט זיך געפונען נישט ווייט פון גוישן בית־עלמין. קיין געלט האָבן מיר מער נישט געהאַט. עס זענען אונדז געבליבן אייניקע זאַכן צום פאַרקויפֿן: איך האָב

נאָך געהאָט אויף די פיס אַ פאָר שיך, מיר האָבן געהאָט אַ ציך און הערשל האָט געטראָגן זיין לעצטע מאַרינאַרקע. מיר האָבן עס פארקויפט און דערמיט באַצאָלט דעם גוי פון דער לעפיאַנקע. ביינאַכט פלעגן מיר אַרויסגיין בעטלען עסן ביי די פויערים. אונדזער ציל איז געווען צו בלייבן אין דער לעפיאַנקע ביז די פרעסט וועלן זיך ענדיקן און דערנאָך אַרויסצוגיין אין וואלד.

איך בין אין אַ געוויסע נאַכט געגאַנגען אויפמאַנען די לעצטע ראַטע פון הונדערט זלאָטעס ביי דער גויה, וועלכער מיר האָבן פאַרקויפט די ציך. איך האָב דאָס געלט אויפגעמאַנט מיט גרויסע שווערקייטן. צוריקווענדט האָב איך

אשר וואַלדמאַן (דערשאַסן צווישן די 39) און זיין פרוי
חיינע (געשטאַרבן אין ישראל אין די 50־קער יאָרן)

געטראָפן דבורהן. מיר האָבן זיך דערציילט די צרות און זיך גוט אויסגעווויינט וויזט אויס, אַז ווישנדיק די טרערן מיט אַ נאַז־טיכל, וואָס איך האָב אַרויס־גענומען פון טאַש, זענען אַרויסגעפאַלן די הונדערט זלאָטעס. די סומע איז געווען אונדזער לעצטע האָפענונג. אַן געלט האָט דער פויער אונדז נישט געוואָלט האַלטן. אומזיסט בין איך צוריקגעגאַנגען און געזוכט דעם באַנקנאָט. כ׳האָב דאָס געלט מער נישט געפונען. מיר זענען געווען געצווונגען אין די סאָמע פרעסט צו גיין אין וואַלד.

אין וואַלד האָבן מיר געטראָפן ישראל גדליהס וואַרשעווער. ער איז גע־שפרונגען פון וואַגאַן נאָך דער ליקווידאַציע פון צווייטן געטאָ אין סאָבא־

לעוו. מיר האבן אויסגעבויט אַן אונטערערדישן בונקער און געלעבט האבן מיר פון דעם, וואס איך האב געשטריקט פאר די פויערים. אויך מיין ברודער האט זיך אויסגעלערנט שטריקן און פאר זיין ארבעט באקומען פראדוקטן.

דער הונגער האט אונדז אבער תמיד און אומעטום באגלייט. איין מאל האב איך געפארבט וואל ביי א פויערטע. אויפן טיש האט זי פאר מיר צוגע־גרייט א געשמאקן מיטאג, וואס איך האב שוין לאנג דעם טעם נישט געפילט. גראד ווען איך האב געזאלט צוגיין צום טיש האט עמיצער א געשריי געטאן דייטשן קומען! כ׳האב פארשטייט זיך איבערגעלאזן דעם געשמאקן מיטאגעסן און בין אנטלאפן דורכן פעלד. כ׳האב נאר דארט געטראפן א פויער אויף א וואגן. עס זענען קיין דייטשן נישט געווען.

די פראגע פון פרנסה איז געווען זייער א הארבע, ווען מיר האבן גע־לעבט אין בונקער. מענדל האט איינמאל פארגעלייגט א פויער, אז ער זאל קויפן און אים צושטעלן רויע פעל און ער וועט דערפון אויסארבעטן לעדער. אין יענער צייט איז נעמלעך לעדער געווען א זעלטענער ארטיקל.

פסח 1943 איז צו אונדז געקומען ישראל יענקל שאליט מיט א גרופע יידן, וואס האבן זיך געפונען אין אישטשיניצער וואלד. צווישן זיי זענען געווען: הערשעלע איטשע מאירס, אידעלע סטאפקע, צפורה, וואס איז געווען ישראל יענקלס א שוועסטערן טאכטער. איך האב גראד יענעם טאג באקומען צוויי קילא קארטאפל אלס אקאנטא פאר מיין שטריקערייי ארבעט. מיין מוטער האט אפגע־קאכט א זופ פון קארטאפל מיט שטשאוו. מיר האבן ארום דעם טאפ געפראווט א קאלעקטיווע סעודה. ביי אייניקע האבן זיך געגאסן טרערן און מיר האבן זיך געוווינטשן צו קענען א טאג דערציילן אין נחת וועגן קבלת פנים אין וואלד. דערלעבט האבן מיר, אבער אן נחת, צוליבן אומקום פון אונדזערע נאענטסטע.

אין יענע טעג איז פארגעקומען דער אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא. א סך יידן, וואס זענען ארויסגעפירט געוואָרן פון וואַרשע, זענען געשפרונגען פון די וואגאנעס און געלאפן אין וואלד. אויך צו אונדז זענען אנגעקומען יידן, וואס זענען אנטלאפן פון געטא און פון די וואגאנעס. די דייטשן און די פאלאקן האבן געמאכט א געיעג אין די וועלדער, כדי צו כאפן די אומגליק־לעכע יידן. ס׳איז געווען א געיעג, ווי אויף וויילדע חיות. דערצו האבן די דייטשן צוגעזאגט פרעמיעס אין דער פארם פון צוקער און אנדערע שפייזן פארן כאפן און ברענגען צו זיי א ייד, א לעבעדיקן אדער אפילו א טויטן. די לאגע אין וואלד איז געווארן פון טאג צו טאג געפערלעכער. מיר זענען דערי־

בער איבערגעגאַנגען אין אַ נייעם אָרט און אַנגעהויבן גראָבן אַ נייעם בונקער. אָבער אויך דאָס נייע אָרט האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין געפערלעך. מיר האָבן געזוכט אַ דריט אָרט און באַלד אויך פון דאָרט אַנטלאָפן. אַזוי זענען מיר אַיין נאָכט נאָך דער אַנדערער איבערגעגאַנגען אין אַלץ נייע ערטער. מיר זענען אַלע געוואָרן שטאַרק פאַרצווייפלט. אפילו מיין ברודער הערשל, דער אַמייסטן אָפטימיסטישער, האָט פאַרלוירן די אמונה אין דער מעגלעכקייט זיך צו ראַטעווען. ערשט די אויסגעבאָקענע פלעצלעך, וואָס איך האָב געקענט מאָכן ביי אַ פויער, האָבן אַ ביסל דערמוטערט מיין יונגן ברודער. צו יענער צייט האָט מענדל אויסגעפאַרטיקט לעדער. ער האָט דעם פויער געבראָכט צען אויסגעאַרבעטע פעל און מיט גרויסער שוועריקייט האָט מענדל אַרויסבאָקומען דריי אַלס באַלוינונג פאַר דער אַרבעט. ער האָט געזאָלט געבן אַ העלפט. מיר זענען אָבער געווען גליקלעך. ווייל פון די דריי פעל האָבן מיר געמאָכט אַ ביסל געלט. אַ דאַנק דעם האָבן מיר געקענט צוריק גיין אין דער לעפיאַנקע נעבן קריסטלעכן בית-עלמין. מיר האָבן באַצאָלט און אויך צוגעזאָגט צו קויפן קלייד‌ער פאַר זיין טאָכטער.

אין אַ לייטישן בונקער...

דער וואָלד איז צוגעקומען נאָענט צו דער לעפיאַנקע. דערנעבן איז געווען אַ ברונעם פון צוויי און אַ האַלבן מעטער די טיף ביזן אויבערפלאַך פון וואַסער. קעגנאיבער דעם ברונעם, אַ מרחק פון דריי מעטער איז געווען אַ קלאָזעט אויפן וועג. צווישן די צוויי האָט דער פויער אַנגעשאָטן צווייגן און מיר האָבן אונטער די צווייגן אויסגעגראָבן אַ בונקער פון צוויי מעטער די ברייט און צוויי די טיף: אין גרוב האָבן מיר געמאָכט אַ פריטשע. אין אַווינקל האָט מענדל איינגעאַרדנט אַ „קאָטש" — אַ הילצערנעם קאָסטן מיט וואָסער צו וויקן פעל. דער אַרויסגאַנג איז געווען דורכן קלאָזעט, אין וועלכן די פאַדלאָגע האָט זיך אויפגעהויבן. מיר האָבן זיך פון אינעווייניק געקענט פאַריגלען.

די רויע פעל פלעגן מענדל און הערשל אָפנעמען בייַם פויער אויפן נאָענטן בית-עלמין. בייַנאָכט פלעג איך גיין אין שטאָט אַריין פאַרקויפן לעדער. פאַרשטייט זיך, אַז די דאָזיקע אַקטיוויטעט און באַוועגונג איז געווען שטאַרק ריזיקאַליש. אָבער מיר האָבן קיין ברירה נישט געהאַט.

אַ געוויסע נאָכט האָט דער פויער אונדז דערציילט, אַז ער האָט באַגעגנט לייבל קוגל פיינוואָקס. ער האָט אים וועגן אונדז דערציילט און לייבל קוגל

האָט דעם פויער געבעטן אונדז איבערצוגעבן ווען עס פֿאַלט אויס ראש השנה. דער פויער האָט נישט געווּוסט, אַז מיר געפּינען זיך גאָר נאָענט. מיר האָבן אים געזאָגט, אַז מיר געפּינען זיך צען קילאָמעטער ווייטער. אייגנטלעך האָבן מיר אָבער געהערט, ווי קינדער דערציילן זיך וועגן ליכט, וואָס מען זעט ביינאַכט אין ברונעם. אונדזער אָרט איז געווּאָרן קאַמפּראָמיטירט.

אין יענע טעג איז אַנגעקומען די ידיעה וועגן דער קאַפּיטולאַציע פון באַדאָגליאָ אין איטאַליע. צווישן די פויערים האָט געהערשט די איבערצייגונג אַז דער קריג ענדיקט זיך. מיר האָבן אַנגעהויבן זוכן אַ נייעם מקום מקלט, קיין איין פויער האָט אונדז אָבער נישט געוואָלט באַהאַלטן. איך און הערשל האָבן איין מאָל גוט אָפּגעשניטן. מיר זענען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די „אָקאַ", עס איז אונדז דאָך געלונגען ניצול צו ווערן פֿון טויט. קיין פלאַץ האָבן מיר נישט געקענט געפּינען. די פויערים האָבן אונדז געזאָגט: דער קריג ענדיקט זיך שוין און מיר ווילן נישט קיין געלט.

אין וואַלד איז געווען פאַר אונדז אַ סכנה. יעדער פאַלאַק האָט געוואָלט אויסגעפּינען יידן, היות דער קריג ענדיקט זיך, וועלן די ביים לעבן געבליבענע יידן קומען און מאַנען זייער האָב און גוטס, דאַרף מען זיי אָפּרוימען. בלית ברירה האָבן מיר אויסגעווויילט אַ פלאַץ, וואָס איז בכלל נישט געווען זיכער. מיר האָבן זיך געווענדעט צום פויער פֿון דער לעפּיאַנקע, אַז ער זאָל אונדז דערלויבן אויסגראָבן אַ נייעם בונקער אויפֿן זעלביקן הויף.

אין צווישנצייט האָט מענדל זיך צונויפגערעדט מיטן פויער. וואָס האָט אונדז געליפערט רויע פעל, אַז ער זאָל ברענגען צו אונדז ישראל יענקל שאַליט, וועלכער האָט אין איטשיוויצער וואַלד אויך געווייקט לעדער. מיר האָבן זיי געוואָלט אַרײַנעמען אין אונדזער בונקער. דער אומגליק האָט זיי געטראָפן גראָד אין טאָג, וועו זיי האָבן געזאָלט צו אונדז קומען. דער פויער האָט אונדז דערציילט, אַז „אַקאַוונצעס" זענען זיי באַפאַלן און זיי אויסגעהרגעט: געבליבן איז נאָר זיין זיבן יעריק יינגעלע, וואָס אים איז געלונגען צו אַנטלויפן. במשך אַ מאָנאַט צייט בערך האָט אים מענדל אַרומגעווּוכט אין דער געגנט ביז ער האָט אים געפונען, וועו ער האָט געבעטלט עסן ביי אַ פויער.

דער זיבניעריקער יינגעלע, דן, האָט אונדז דערציילט, אַז וועו זיי זענען אַלע אַוועקגעגאַנגען פון פשילינג, זענען זיי געקומען אין לאַסקאַראָוו צו דער הינטשלעגערין אין קעלער. זיי האָבן געצאָלט אַ הויכן פרייז דער גויה פאַר האַלטן דאָס קינד. די גויה האָט טאָקע אַלעמען דערקלערט, אַז עס איז איר

קינד, אַבער זי האָט דעם קינד נישט געגעבן צום עסן און די געווויינען פֿון עופּהלע זענען געווען נישט אויסצוהאַלטן. דעריבער איז די משפּחה צוזאַמען מיטן קינד אַוועקגעאַנגען אין וואַלד. דאָ האָט דאָס געוויין פון קינד דערפירט צו זיי די „אקא". וואָס האָבן זיי אַלעמען אויסגעשאָסן. בלויז דער קליינער דן איז אַנטלאָפן און וועט עס איז געוואָרן פֿינצטער איז ער צוריק אַריין אין בונקער. אינדערפרי זענען צוריקגעקומען אייניקע פון דער גרופּע. זיי זענען געווען בייאַכט אין די דערפער. כדי צו זוכן שפּייז. דאָס זענען געווען: די באַנצקערין מיט צוויי טעכטער, אשר פיינזילבער, משה פיינזילבערס זון און הערשעלע איטשע מאירס פישערס. דער קליינער דן האָט זיי אַלץ דערציילט. אויסגעפונען די טויטע חברים האָט די גרופּע זיי געוואָלט ברענגען צו קבר ישראל. איידער זיי האָבן באַוויזן זיי צו באַערדיקן זענען וויידער אַנגעקומען די „אקא"־מענטשן און זיי אַלעמען אויסגעשאָסן. הערשעלע און דער קליינער דן זענען אנטלאָפן. ביידע זענען אַבער געלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. דער קליינער דן האָט זיך איינגעגראָבן אין אַ סטויג היי. ער פלעגט בעטלען עסן ביים פּריץ און ביי די פויערים ביז מענדל האָט אים געטראָפן. דער ווילן צום לעבן איז ביים קליינעם דן געווען אַזוי שטאַרק, אַז ער האָט אַנגעהויבן קלערן וועגן בריען אַ בונקער אויף ווינטער.

אונדזער נייער בונקער

דער נייער בונקער איז געווען אַ קעלער-גרוב מיט אַ פריטשע. ס'איז דאָ געווען זייער ענג. אויף דער פריטשע האָבן געפעלט ליגן זעקס מענטשן, אַבער אויף איין זייט. האָט איינער געוואָלט זיך איבערדרייען אויף דער אַנדערער זייט, האָבן אַלע געמוזט טאָן דאָס זעלביקע. דער אַריינגאַנג צום בונקער איז געווען פון פויערס כאַטע: פון אַן אויסגעמויערטן ווינקל־שענקל האָט זיך אַרויסגענומען די אונטערשטע פאַליצע און מיר פלעגן זיך אַראָפלאָזן, ווי אין אַ גרוב. איבערן בונקער אינדרויסן האָט דער פויער אויפגעשטעלט אַ שטעלכל, ווו ער האָט אַריינגעלייגט האַלץ. דעם פריערדיקן, ערשטן בונקער האָט קיינער נישט אַנטדעקט און דעריבער האָבן מיר דאָ אויפֿן זעלביקן הויף זיך געפילט מער וויניקער זיכער.

אינעווייניק אין בונקער איז נישט געווען קיין לופט. אַ לאָמפּ און אַפילו אַ שוועבעלע פלעגט זיך גלייך אויסלעשן. פון היץ פלעגן מיר ליגן אין די

בלויזע העמדער. עס איז פֿאַרשטייט זיך קיין רייד נישט געווען פון ווייקן לע־דער. מיר האָבן אויך בכלל נישט געקענט אַרויסגיין, ווייל די פֿאַלאָקן פון דער גאַנצער געגנט האָבן נאָר אויסגעקוקט צו כאָפּן אַ ייד. עס איז זיי געווען אַ שאָד דאס אַנגערויבטע יידישע פֿאַרמעגן און יעדער ייד האָט געקענט ביי זיי מאַנען נאָכן קריג. לויט דעם, וואָס אונדזער גוי האָט דערציילט זענען אין שטעטל געווען אין יענעם מאָמענט אַרום 500 דיי־טשן. אין דער סיטואַציע האָבן זיך אונדזערע פי־נאַנץ־מיטלען געהאַלטן ביים ענדיקן. מיר פֿלעגן דאָך יעדן טאָג קויפֿן אַ צייטונג, כדי נאָכצופֿאָלגן דעם פֿאַרלויף פון קריג.

מוטער פון אסתר וואַלדמאַן

פון צייט צו צייט פלעגט אונדזער בעל־הבית אונדז אינפֿאָרמירן ווען די יידן, וואָס ווערן געהרגעט. אַזוי האָט ער אונדז דערציילט, אַז מען האָט געפֿונען מרד־כי שאָליט אַ דערשאָסע־נעם אין וואַלד פשיכוד. א גוי האָט אַוועקגעפירט יידעלע סטאָפקע אין דער קאָמענדאַנטור און דאָרט האָט מען אים דער־שאָסן. אין וואַלד איז אויך געפֿאַלן הערשל איטשע מאירס וואַרשעווער. רייזל נייפֿאַנען, וואָס איז געווען באַהאַלטן ביי מאַיעקן, האָט מען געמסרט. ווען די דייטשן זענען אַנגעקומען האָט דער גוי זי אַרונטערגעשטופט הינטער דער טיר און אַרויפגעווארפן אויף איר שמאַטעס. זי איז געווען געראַטעוועט, אַבער מאַיעק האָט זי מער נישט געוואָלט האַלטן. זי איז אַוועקגעגאַנגען צו דער בעקערין און דאָרטן האָט מען זי אויסגעגעבן. די דייטשן האָבן זי שרעקלעך

געפיניקט און ממש אויסגעבראַכן איר די הענט. זי איז שוין געווען האַלב טויט, וועו זיי האָבן זי דערשאָסן.

און אָט וואָס אונדזער בעל־הבית האָט אונדז דערציילט וועגן דבורהן:

אַ געוויסן אַוונט איז זי אַנגעקומען צו דער הינטשלעגערין. גראַד איז די שטוב פול געווען מיט דייטשן. זי האָט זיך נישט פֿאַרלוירן. זי איז געווען אַנגעטאָן אין פויערישע קלײדער און מיט איר אויסערגעווײנלעכן מוט האָט זי פֿאַרווײלט די גאַנצע געזעלשאַפט פון די רוצחים. קיין איינער פון דײַ דייטשן האָט זי נישט חושד געווען, אַז זי איז אַ יידישע. פֿאַרטאָג, וועו דבורה האָט געהאַלטן בײַם אָוועקגיין, האָט די הינטשלעגערין אונטערגעזאָגט די דייטשן. אָו זי איז אַ יידישע. בײַ דער הינטשלעגערין זענען געווען אַלע דבורהס זאַכן און זי האָט געוואָלט בלײַבן דײַ יורשטע. די דייטשן זענען געבליבן דער־שטוינט און האָבן לכתחילה נישט געוואָלט גלויבן. אָבער די הינטשלעגערין האָט זיי פֿאַרזיכערט און ווידעראַמאָל איבערגעחזרט, אַז דבורה איז אַ יידישקע. דבורהס שיינקייט און איר מוטיקע אויפֿפֿירונג האָט זיי אָפּגעהאַלטן פון דער־שיסן זי. קיינער פֿון זיי האָט נישט געוואָגט. זיי האָבן באַשלאָסן צו וואַרפֿן גורל, ווער עס זאָל זי הרגענען.

דבורהס טויט האָט אונדז אַלעמען איינגעהילט אין טיפֿן טרויער. מיט איר טראַגישן טויט האָב איך פֿאַרלוירן מיין כוח פון אויסדויער. האָט זי דאָך אונדז נישט איינמאָל געראַטעוועט מיט איר מוט און גוטסקייט.

מיר האָבן נאָך נישט באַוויזן צו קומען צו זיך, ווי גלייך האָבן מיר זיך דערוווסט פון אַ נייעם אומגליק. געשען איז עס מיט די לעצטע 13 יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין אַ בונקער, אין וואָלד פון פשיכוד. זיי האָבן געליטן הונגער און זיי האָבן זיך דערשאָגן צו אַ קאָפּיעץ קאַרטאָפֿל. זיי האָבן אַרויס־געגומען עטלעכע קילאָ קאַרטאָפֿל און צוריקגעגאַנגען אין זייער בונקער. די שפורן אויפן שניי האָבן זיי פֿאַראַטן. דער פויער, וואָס איז געווען דער בעל־הבית פון קאָפּיעץ איז געגאַנגען צו די דייטשן און זיי אַנגעוויזן דאָס אָרט. די דייטשן האָבן אַריינגעוואָרפן אַ גראַנאַט אין בונקער און אַלע זענען אומגע־קומען. צוויישן זיי זענען געווען: שמחה זישע מענדלס ראָטפֿוס, זיין ברודער חיים מנחם, חנה צלאָווע, אביגדור משה אליס, משה מאיר נעמיס קאָהן, לייבל שמואל זאָוולס, דבורהס חתן און זיין ברודער גדליה, משה גדליהס וואַרשע־ווער, צפורה דבורהטשעס גאָלדבערג. די באַנצקערין און נאָך אַ וואַרשעווער ייד,

וועלכער איז זייַנער צייט געשפּרונגען פֿון וואָגאָן. נאָר צוויי יידן, וואָס זייַערע נעמען געדענק איך נישט.

די אַלע בשורות רעות האָבן אונדז זייער נידערגעשלאָגן. לויט די אַלע דערציילונגען און בשורות איז שוין אין שטעטל כמעט קיין אייַן ייד נישט געבליבן. פֿאַר אונדז איז געווען קלאָר, אַז מיר טאָרן זיך נישט רירן פון בונקער. מיר האָבן אַבער אויך מורא געהאַט, אַז דער פויער זאָל זיך נישט מיישב זיין און אונדז אַרויסטרייבן. דערצו האָבן מיר געהאַט זייער ווייניק געלט. די נייַעס פון פּראָנט האָבן אויך אונדז נישט געקענט דערמוטיקן. די דייטשן זענען געבליבן שטיין ביי די פּינסקער בלאָטעס.

אין מאָמענט, ווען אונדזער פּאַרטייַפלונג האָט הערגרייכט איר הויפּונקט, זענען אַנגעקומען דערמוטערנדיקע ידיעות פון פּראָנט. דער פּראָנט האָט זיך אַנגעהויבן דערנענטערן צו אונדז און אונדזער לאָגע האָט זיך געענדערט צום בעסערן. די דייטשן זענען געלאָפֿן צוריק, ווי געיאָגטע חיות. דער נעכטיקער 'אויבערמענטש", וואָס איז מיטן כח פון זיין געווער געווען אַ העלד קעגן די וואָפנלאָזע יידן. איז געלאָפֿן, ווי נאָר די אויגן האָבן אים געטראָגן.

אין אונדז האָט זיך דערוועקט אַ פֿונק פון האָפֿענונג, אַז מיר וועלן איצט בלייבן לעבן. ווי אין יענע טעג פון וואָלד בין איך אין איין נאָכט ארויסגעגאַנגען אין שטאָט. איך בין געגאַנגען צו קאָנדי ווינצענטי אויסטוישן אַ גאָלדשטיקל. ער פלעגט מיך שטענדיק טרייסטן און מונטערן, אז אינגיכן וועט דער קריג זיך ענדיקן. אויך איצט האָט ער מיך געטרייסט און פּארזיכערט, אַז לויט ווי דער פּראָנט רוקט זיך. וועלן די רוסן אין צוויי וואָכן אַרום זיין ביי אונדז. דו דאַרפסט זיך האַלטן, כדי צו דערלעבן די פּרייהייט. איך האָב זיך שטאַרק צעווויינט. איך האָב געווויינט צוליבן אומקום פון די אַלע טייערע נאָענטע און באַקאַנטע, וואָס זענען אַזוי טראַגיש פּאַרשניטן געוואָרן. איך האָב נעווויינט אויך צוליב אונדזער געפאַלנקייט וואס נעמט נישט קיין סוף.

ער האָט מיר פּאַרן גאָלד־שטיקל געגעבן אַ דאָפלטן פרייז, זאָגנדיק, אז מיטן אָנטלויפן פון די דייטשן איז נאָלד געשטיגן. פֿאַר אונדז איז די סומע, וואָס איך האָב באַקומען — צען טויזנט זלאָטעס, געווען אַ גרויסער פּאַרמעגן, וואָס האָט אונדז דערלויבט ווייטער צו בלייבן באַהאַלטן און זיך צו ראַטעווען.

ווען זיי האָבן מיך צוריק דערזען אין בונקער האָבן זיי געווויינט פֿון פרייד, וואָס איך בין צוריקגעקומען און פון דעם אַלעם, וואָס ווינצענטי האָט מיר געזאָגט.

געגוי אין צוויי וואכן, גלייך ווי ער וואלט געווען אַ נביא, איז אַנגע־קומען דער ערשטער סאוויעטישער טאנק. די בשורה האָט אונדז געבראכט דער פויער. אין דער ערשטער מינוט האָבן מיר זיך אַ ריס געטאָן צום ארויס־גאַנג פון בונקער. אַזוי ווי מיר זענען געווען אויסגעטאָן אין די העמדער. אַבער דער פויער האָט אונדז אָפגעקילט. מיר זענען נאָך געבליבן 8 טעג אין בונ־קער צוליב דער מורא, אַז די אַרומיקע גויים זאָלן אונדז נישט הרגענען. אויך דער פויער איז געווען ביי דער מיינונג, אַז מיר טאָרן נישט אַרויסגיין.

* *
*

ווען מיר האָבן זיך דערוווסט. אַז אין שטאָט געפינט זיך שוין אַ סאוויע־טישער קאָמענדאַנט, האָב איך באַשלאָסן אַרויסצוגיין און זען אפשר זענען נאָך געבליבן יידן. כ׳האָב זיך אַרומגעדרייט איבער די פאַרברענטע גאָסן פאַריתומטע און פאַרחושכטע, אויך די גויים זענען אין יענע ערשטע טעג געווען דערשלאָגן. עס איז נישט געווען וואָס פאַר זיי מורא צו האָבן.

געווען איז עס אין אָקטאָבער 1944. ווען איך בין צוריקגעקומען אין בונ־קער און איבערגעגעבן די נייעס פון דער שטאָט האָבן אַלע באַשלאָסן אַרויסצו־גיין. מיין ברודער הערשל האָט נישט געקענט גיין אויף די פיס. ער איז גע־קראָכן, ווי אַ קאַליקע און אַ הויקער. עס איז נישט געווען קיין וווּנדער, מיר זענען אין דעם בונקער אָפגעלעגן 18 חדשים. אין שטעטל זענען אָנגעקומען נאָר עטלעכע יידן. מיר זענען געווען 17 יידן אין מאָמענט פון דער באפרייאונג.

פון לאָסקאָראָוו זענען מיר איבערגעגאַנגען קיין זשעלעכאָוו, ווו עס האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אַרום 200 יידן. דערווייל איז וואַרשע געוואָרן דורך די רוסן. די פאַלאָקן האָבן אָנגעהויבן באַפאַלן יידן, דערשיסן די לעבג־געבליבענע רעשטלעך. זענען מיר דעריבער איבערגעפאָרן קיין וואַרשע. דאָ האָבן מיר אָנגעהויבן טראָכטן וועגן אונדזער צוקונפט. עס איז פאַר אונדז גע־ווען קלאָר, אַז אין פוילן איז פאַר אונדז מער נישטאָ קיין אָרט, ווייל יעדער שפּאַן ערד איז דאָ דורכגעזאָפט מיטן בלוט פון אונדזערע נאָענטע. מיר האָבן באַשלאָסן אַוועקצופאָרן קיין ארץ־ישראל.

דער וועג קיין ארץ־ישראל האָט געפירט דורך דייטשלאַנד. אין לאַנד פון די מערדער, צווישן פאַלק, וואָס האָט אויסגעשאָכטן אַ דריטל פון אונדזער פאָלק האָבן מיר געמוזט וואַרטן אויף אונדזער באפרייאונג. וועג ווייסט וויפל

מערדער האָבן אויף אונדז געקוקט אין די גאַסן און מיט וויפל מערדער מיר האָבן זיך געטראָפן אין די טראַמווייען. איצט האָבן זיי זיך מיט חניפה געבויגן פאַרן ייד און געטראָגן פאַרויס דעם גוטמאָרגן בעטלענדיק אַ שטיקל ברויט אָדער אַ סיגאָרעט. איצט איז ביי זיי פאַרשוווונדן זייער גרויסקייט און געפיל פון אַ „הערנפאָלק". אַ סך פון די נעכטיקע מערדער האָבן זיך אָנגעגעבן אין די יידישע לאָגערן אָלס „האָלב-יודע" אָדער „דרייפערטל יודע", אבי צו באַקומען אַ לעפל זופ. קיינער האָט זיי דאָ נישט געשאָסן, נישט געקלאָפט מיטן שפיצרוט איבער די קעפ און נישט אָנגעראַיצט אויף זיי די הינט.

אין אויגוסט 1945 זענען מיר אָנגעקומען אין לאָגער פון פֿערנוואַלד. מיר האָבן געהערט צו אַ קיבוץ. מיין ברודער הערשל און נאָך אַ יינגל זענען געווען פון די ערשטע, וואָס זענען געפאָרן מיט דער עליה ב'. צוויי יאָר צייט זענען מיר געזעסן צווישן דעם בלוטיקסטן פאָלק אין דער גאַנצער וועלט־געשיכטע. ענדלעך. אין יאָר 1947 איז געקומען אונדזער ריפ אין דער עליה ב'. עס איז אונדזער שיף געלונגען נישט געכאָפט צו ווערן פון די ענגלענדער. נאָר אויף דער שיף זייענדיק האָבן מיר געהאָט די זכיה צו הערן וועגן באַשלוס פון דער אָנ"ו פון 29־טן נאָוועמבער 1947.

מיר זענען אָנגעקומען אין תל-אביב דעם 5־טן דעצעמבער. מיר זענען געווען באַהאַלטן אין פריוואַטע דירות נישט פון די דייטשן, נאָר פון די ענגלענדער. אין זעלביקן טאָג האָבן זיך אָנגעהויבן די געשעענישן אין לאָנד. איז תל־אָביב זענען געפאָלן די ערשטע פינף יידן. דער באפרייאונגס־קריג האָט זיך אָנגעהויבן.

מיין מוטער האָבן מיר איינגעאָרדנט אין גבעת-שמואל. מיר זענען געגאַנגען דינען אין „הגנה". די גרעסטע טרייסט פאַר מיין מוטער איז געווען, ווען זי האָט אונדז געזען קעמפן פאַרן אייגענעם לאַנד. אויך מיר האָבן זיך געפילט, ווי גלייכע צווישן גלייכע און פריי געאָטעמט אין יידישן לאַנד, זיך גרייטנדיק צו אַ ניי לעבן.

מיין מוטער איז אָבער געווען אָפגעשוואַכט פון אַלע ליידן און פיינקונגען אין די קריגס־יאָרן, וואָס האָבן זיך אפגערופן אויף איר געזונט. זי איז געוואָרן געפערלעך קראַנק און ליידער זענען אונדזערע באמיאונגען זי צו ראַטעווען נישט געלונגען. זי איז געשטאָרבן אין עלטער פון 52 יאָר דעם 4־טן יאַנואַר 1951.

מיין מוטער ע"ה איז געווען אונדזער איינציקע טרייסט און איך האָב נאָך

געהאָפט איר צו פֿאַרשאָפן אַ סך נחת. דער גורל האָט אַנדערש געוואָלט. איצט איז מיין אייניציקער ווונטש, אַז אונדזערע קינדערלעך, די טייערע סאַבערלעך, זאָלן וועגן דעם אַלעם וויסן און זאָלן אויסוואָקסן אַלס העלדישע פּאַרטיידיקער פון לאַנד, זיי זאָלן זיין געזונ שטאַרק און העלדיש, כדי נישט צו דערלאָזן, אַז די בלוטיקע געשיכטע פון אינדזער פֿאָלק אין 20־סטן יאָרהונדערט זאָל זיך אי־ בערחזרן.

(1934) ראוה, ו"ק מאקאם מהנה לוז ה"ק מרדכי בן הלל מאיר

צוויי רשימות פון לאַסקאַשעווער קרושים הי״ד

די 38 און די 27

דעם 17־טן סעפטעמבער 1939 האָט אַ קליינע אייניהייט פון 15 זעלנער פון דער פוילישער אַרמיי מיט אַ פאַרוטשניק בראש אַרגאַניזירט אין לאַסקאַשעוו אַ ווידערשטאַנד. יידן און פאַליאַקן האָבן באַקומען אַ באַפעל צו בויען באַריקאַדעס, כדי אָפּצוהאַלטן דעם פאַרויסמאַרש פון דער וועהרמאַכט. בעתן ווידערשטאַנד זענען געפאַלן 27 דייטשן. אייניקע שעה שפּעטער האָט די דייטשע אַרמיי באַזעצט דאָס שטעטל, אונטערגעצונדן די הייזער און געכאַפּט פאַליאַקן און יידן. די דייטשן האָבן אויסגעשאָסן די 15 פוילישע זעלנער מיטן פאַרוטשניק, אייניקע ציווילע פאַליאַקן און 38 יידן.

דערמיט האָט זיך נאָך אַבער די נקמה פון די דייטשן נישט אויסגעשפּט. דעם 21 נאָוועמבער 1939 איז קיין לאַסקאַשעוו אַראָפּגעקומען אַן איינזאַץקאָמאַנדאָ און האָט געכאַפּט 27 יידן, כדי זיי דערמאָרדן אָלס נקמה פאַר די 27 דייטשן, געפאַלענע אין טאָג פון דעראַבערן לאַסקאַשעוו.

פון די 27 האָט זיך גערעטעוועט דער יונגער מרדכי שאַליט. אַ פאַרוונדעטער איז ער געבליבן ליגן אונטער אַ דינער שיכט פון פייכטער ערד און ווען די מערדער זענען אָפּגעפאָרן האָט ער זיך מיט די לעצטע כוחות אַרויסגעגראָבן און איז געקומען אין שטעטל. פון אים האָט מען זיך דערוווסט די פרטים וועגן מאָרד איבער די 26 אומשולדיקע יידן.

די צוויי רשימות, פון די 38 און פון די 26, געפינען זיך אין אַ דאָקומענט פון רינגעלבלום־אַרכיוו. אייניקע נעמען פון די 38 קדושים געפינען מיר אין דער גבית־עדות פון זלמן קאַשקעוויטש. מיר ברענגען דאָ קודם די פולע רשימה פון די 38. ווי זי פיגורירט אין דאָקומענט פון רינגעלבלום־אַרכיוו.

ר ש י מ ה נר. 1

1	זעליק בריימשטיין,	45	י. סוחר
2.	יצחה מאַרעל,	40	" "
3.	וואַלף באַרנשטיין,	40	" "
4.	צוויי מישאַוער יידן		(אומבאקאַנט)
5.	" " "		
6.	יצחה פרידמאַן	52	י. שניידער
7.	רחמיאל געליבטער	17	" סוחר
8.	משה פרידמאן	45	" קצב
9.	אדזשאלאווא	60	"
10.	ישראל שוסטער	55	" שוסטער
11.	מאַטל העלפאנט	40	" בראַקער
12.	זיין שוואגער		
13.	יהודה וואַרשעווער	18	" פיש־סוחר
14.	פעלטע פיינוואקס	34	" קצב
15.	זיין טעכטערל	8	"
16.	אריה פיינוואקס	12	"
17.	יצחק אַראַנזאן	55	" סוחר
18.	אברהם ביסטראַוויטש	48	" בעקער
19.	משה־נחום ביסטראַוויטש	48	" סוחר
20.	מרים ווייגבערג	8	"
21.	ברוך ויטמאַן	70	" א שמש
22.	דאַברע זילבערבערג	75	"
23.	משה־יעקב ברענער	13	"
24.	גרשון טרעגער	10	"
25	א לאַדזשער דאַקטער		
26	ישראל לאַנגעוויטש	24	" שניידער
27.	מלכה מיאַדאַווסקא	75	"
28.	מאַטל הויטמאַן	94	"
29.	חיה־טובה בערנהאַלץ	60	"
30.	שרה בראף	11	"
31.	פרץ מאַטשעבויטשער	40	" גלעזער
32	משה־ברוך ראַזנבוים	26	" סוחר
33.	פייגע־צירל האַנאַוער	40	" סוחר
34.-35.	אין ב"מ פארברענט		
36.	37. פיר מיטאַוער יידן		
38.	פנחס פיינשניידער	70	יאר.

וואס שייך די 26 קדושים געפינען מיט 25 נעמען פון דער רשימה אין דער גבית־עדות פון אסתר שאַליט - וואַלדמאַן און מנחם שאַליט. אַבער די רשימה פון דער גבית־עדות מיט דער פון רינגעלבלום־אַרכיוו שטימען נישט אייגע מיט דער אַנדערער. מיר ברענגען זיי דעריבער ביידע. אין דאַקומענט פון רינגעלבלום־אַרכיוו געפינען זיך די 26 נעמען אין דער רשימה נר. 2.

ר ש י מ ה נר. 2

1.	אליעזר וואלדמאן	70	יאַר סוחר
2	אשר וואַלדמאַן	32	" " (זון)
3	שלמה וואַלדמאַן	28	" " "
4	מענדל וואַלדמאַן	25	" " "
5.	יוסף שאַליט	62	" גאַרבער (פאַבריקאַנט)
6.	יהושע שאַליט	35	" (זון)
7.	ברוך פיינשניידער	45	" זייגער־מאַכער
8.	אברהם־יעקב פיינשניידער	14	" (זון)
9.	אפרים גאַלדבערג	43	" סוחר
10.	אליעזר פישמאַן	70	" שוסטער
11.	יעקב וואַסער	37	" סוחר
12.	משה פיינוואקס	47	" בעקעריי־אייגנטימער
13.	יחיאל ראַזענבלום	45	" סוחר
14.	נתן ראַזענבלום	14	" (זון)
15.	מענדל האַראַוויטש	70	" יובילער - סוחר
16.	משה שאַליט	25	" גאַרבער
17.	משה שאַליט	17	" סוחר
18.	ישעיהו שאַרפהאַרץ	50	" "
19.	שמואל וואַלדמאַן	45	" בעקעריי־אייגנטימער
20.	אשר וואַלדמאַן	47	" סוחר
21.	שלמה ראַטפוס	35	" קצב
22.	אלטער גלאזער	40	" רימער
23.	מאַקס ניימאַן	47	" פריזיר־אנשטאַלט
24.	יוסף הוטמאַן	22	" קאַמאַשנמאַכער
25.	אַלטער קאַנסקי	46	" וואַלד־סוחר
26.	זישקע ראַזנבלום	25	" בעקער

די רשימה אין דער גביית־עדות פון אסהר שאַליט־וואלדמאַן און מנחם שאַליט אַנטהאַלט 25 נעמען

1.	יאַסל שאליט	
2.	ישעיה שאַליט	יאַסלס צוויי זין
3.	מרדכי שאַליט	
4.	אלעזר וואלדמאַן	
5.	אשר וואלדמאַן	
6.	שלמה וואַלדמאַן	אלעזרס זין
7.	מענדל וואַלדמאַן	
8.	שמואל וואַלדמאַן	אלעזרס ברודער
9.	יחיאל ראַזענבלום	שמואל חיים שוחטס זון
10.	נתן ראַזענבלום	יחיאלס 13-יאַריקער זון
11.	מרדכי נייַמאַן	
12.	מענדל האַרעוויץ	(זייגערמאַכער)
13.	ברוך פיינשנייַדער	(זייגערמאַכער)
14.	אברהם־יעקב פיינשנייַדער	ברוכס 13-יאַריקער זון
15.	יאַנקל משה שאַליט	
16.	שרה די קעטשעס	
17.	יאַנקל ברוך ראַזענבלום	(בעקער)
18.	ישעיה שאַרפהאַרץ	
19.	אלטער רימאזש	
20.	יעקב מאַלאַזש	
21.	אהרן קאַנסקי	(דעם רבס איידעם)
22.	יאַסל האַרטמאַן	(אבא שוסטערס זון)
23.	אלעזר פישמאַן	
24.	אפרים גאַלדבערג	(זילקעס)
25.	שלמה ראַטפוס	(זישע מענדלס)

צבי (הערשל) ווַאלדמַאן (ישראל)

לַאסקַאראָוער יידן אין נעראַנגל פּארן לעבן

ב יז דער גרינדונג פון געטאָ אין לַאסקַאראָוו האָבן די יידן ווי ס׳איז אויס־געהַאלטן, איינער בעסער, דער אַנדערער ערגער. אויף פַּאַרשידענע וועגן האָט יעדער איינער געפונען די מעגלעכקייט צו עקזיסטירן. פון צייט צו צייט איז געקומען אַ פּרישע גזירה פון די דייטשן. מיט געלט, מתנות און אַנדערע מיטלען פלעגט געלינגען די גזירה אויסצומיידן אינגאַנצן אָדער טיילוויין.

די לאָגע האָט זיך שטאַרק פאַרערגערט מיט דער גרינדונג פון געטאָ. די יידן זענען געווען געצוווּנגען צו פאַרלאָזן זייערע דירות און זיך אויסצוזידלען. די מערהייט יידן האָט פאַרלוירן די עקזיסטענץ־מעגלעכקייט. פאַרן איבערגיין אויף דער אַרישער זייט, פאַר האַלטן סחורה אָדער שפייז האָט געקומען טויט־שטראָף. וואָס לענגער דער געטאָ האָט עקזיסטירט אַלץ איז די לאָגע געווָאָרן ערגער. נאָך אַ געוויסע צייט איז בכלל אומעגלעך געווען צו געפינען אַ וואָס פאַראַ עס איז באַשעפטיקונג, פון וועלכער מען זאָל זיך קענען דערנערן. אַ קאָנטיקער טייל פון לַאסקַאראָווער יידישן ישוב האָט אַנגעהויבן צו ליידן הונגער און קעלט. אייניקע האָבן געליטן און אויסגעאָנגען שטילערהייט אין זייערע הייזער, די אַנדערע האָבן געבעטלט נדבות. די קלַאנגען פון דרויסן האָבן אויך געווירקט זייער דערדריקנדיק. עס זענען נעמלעך אַנגעקומען ידיעות וועגן טויט־לאָגער אין טרעבלינקע און וועגן דער אויסראָטונג פון וואַרשעווער געטאָ. אָלע האָבן געפילט, אז די געפאַר דערנענטערט זיך. דאָך איז די זאַרג פאַר אַ שטיקל ברויט געווען שטאַרקער פון אָלע אַנדערע דאגות. דער געדאַנק, ווי אַזוי דורכצולעבן, האָט פולשטענדיק באַהערשט דעם מוח. ערגעץ ווו אין דער טיפענישׂ פון מענטש האָט געטליעט די האָפענונג, אַז מען וועט דערלעבן די מפלה פון דייטש און

אַז ער וועט נישט באַווייזן אויסצוראַטן אַלעמען. אָבער ביז יענע מינוט דאַרף מען קענען אויסהאַלטן. דעריבער האָט יעדער איינער געפירט אַ שוועלן קאַמף קעגן הונגער.

די לאַגע איז געווען פאַר אַלעמען שווער. אָבער אין דער מאָס פון דער מעגלעכקייט האָבן לאַסקאַראָוער יידן געהאָלפן איינער דעם אַנדערן. די אַלע, וואָס האָבן מיט גרויסער שוועריקייט אויסגעקעמפט אַ שטיקל ברויט האָבן זיך מיטן ברויט געטיילט מיט די, וואָס ליידן הונגער. יידן פלעגן באַרגן געלט און באַרגן סחורה און מיט פאַרשידענע מיטלען קעגנזייטיק זיך געהאָלפֿן. דאָס געפיל פון דער קעגנזייטיקער פליכט האָט זיך אין געטאָ שטאַרק אָנטוויקלט. אַ געוויסן טאָג איז אָנגעקומען אַ ידיעה וועגן וואַרשע. קיין שפּייז צום געטאָ וואַרשע לאָזט מען נישט צו. אָבער דורך דער פּאָסט קען מען שיקן צו קרובים פּינף קילאָ קאַרטאָפל. אלע האָבן געטראָגן קאַרטאָפל צו דער פּאָסט. ווער נאָר עס האָט געהאָט עפּעס צום פּארקויפן האָט אויסגעטוישט אויף קאַרטאָפל, כדי עס אָוועקצושיקן קיין וואַרשע. וואָס עס איז געווארן פון די פּעקלעך, געשיקט מיט דער פּאָסט, האָט קיינער נישט געווסט. אָבער אַ פּאָקט איז, אַז יידן האָבן אָפּגענומען דעם לעצטן ביסן פון מויל און געשיקט קאַרטאָפל אין געטאָ וואַרשע.

דער עֶרשטער קרבן אין געטאָ פון לאָסקאַראָוו

אין אַ קליין שטיבל ,די פענצטער פּאַרהאַקטע מיט ברעטלעך און דיקטן, האָט געלעבט די משפּחה פון יצחק חינקעס. די צוויי קינדער זענען געלעגן אין בעט, וואָס איז געווען דאָס אייניציקע מעבל אין שטוב. יצחק האָט געשפּאַנט נערוועז איבערן צימער און פון צייט צו צייט געכאַפּט אַ בליק אויף די פֿאַר־טריקנטע ליפּן פון זיין פרוי און פון די בלאָסע פנימלעך פון זיינע צוויי קינ־דער. שוין אייניקע מאָל האָט ער געטומען זיינע שוסטער־געצייג, כדי צו גיין אין אַ דאַרף זוכן אַרבעט און ברענגען אַ ביסל שפּייז פאַר זיין משפּחה. אָבער ווי נאָר ער פלעגט אַרויפלייגן דעם זעקל געצייג אויף די פלייצעס האָט זיין פרוי אויסגעבראָכן מיט אַ געווייַן און די קינדער האָבן זיך אָנגעהאָנגען אין אים און געבעטן רחמים: טאָטעשי, גיי נישט, בלייב מיט אונדז אין דער היים! ער האָט אַוועקגעלייגט דאָס זעקל, זיך געזעצט מיט פֿאַרלייגטע הענט און מיט אַ צעבראָכן האַרץ. ביסלעכווייז האָט מען אויספאָקופט אַלץ, וואָס איז געווען. די מעבל האָט מען צעהאַקט אויף האָלץ, כדי עפּעס אָפּצוקאָכן. אַ געוויסן אָונט האָט די פרוי אָפּגעקאָכט די לעצטע פּאָר קאַרטאָפל.

לענגער ווארטן טאר מען נישט — האט יצחק געזאגט — בעסער אומצו־קומען פון א קויל איידער צוזען. ווי קינדער הונגערן. ער האט זיך געזעגנט מיט דער משפחה און מיט גרויסער שרעק און ציטערנדיקע פיס האט ער פארלאזן דעם געטא. אויף די אים גוט באקאנטע וועגן אויסער דער שטאט האט ער גע־טראכט צו וועלכן פויער ער זאל ארייגגיין ארבעטן. אבער אין יענע טעג איז דאס נישט געווען קיין פראבלעם. ער האט באקומען ארבעט און פארדינט א ביסל שפייז. אויך דער וועג צוריק האט אים אנגעפילט מיט פחד. אבער ער איז געגאנגען לייכטער מיטן אויפגעלאדענעם זעקל שפייז אויף די פלייצעס. די פרייד אין דער היים איז געווען אין לשער. די פרוי האט געווויינט און די קינ־דערלעך האבן מיט לאכעדיקע אויגן ארויסגעשלעפט די שפייז פון זעקל. זיי האבן געציילט די קארטאפל און בארעכנט אויף ווי לאנג דאס אלץ קען סטאיען.

יצחק איז פון צייט צו צייט געגאנגען אין די דערפער, אנגענומען באַ־שטעלונגען און אפגעטראגן די ארבעט און דערמיט געשפייזט זיין משפחה. ביז איין מאל האבן די דייטשן אים געכאפט אויסערהאלב פון געטא. די דיי־טשע פאליציי האט אים געטראפן קוים דרייסיק מעטער ווייט פון געטא־פלויט. די יידן אין שטעטל האבן געזאמלט גענוג, כדי אויסצוקויפן יצחקן. עס האט אבער גארנישט געהאלפן. די דייטשן האבן צוגענומען דאס גענוג און אויך דאס לעבן פון געטרייען פאטער, וואס זיין איינציקע זינד איז געווען צו וועלן ברענגען א ביסל שפייז פאר זיינע קינדער. די אלמנה און די יתומים האבן מיט טרויער באגלייט אויף זיין לעצטן וועג זייער מאן און פאטער און דעם ערשטן קרבן פון לאסקארווער געטא.

צוויי טעג פאר דער ליקווידאציע פון געטא האבן זיך אין שטעטל באוויזן צוויי יידן, וואס האבן זיך געראטעוועט פון דער ליקווידאציע פון געטא אין סאבין. אין שטעטל איז געווארן א בהלה. מען איז געלאפן איינער צום צווייטן און געזוכט אן עצה וואס צו טאן. קיינער האט אבער קיין עצה נישט געקענט געבן. די פארצווייפלונג האט אלעמען באהערשט. עס זענען שוין אפילו געקומען קריסטלעכע שכנים צו נעמען באצייטנס דאס יידישע פארמעגן מיטן אויסרייד. אז סיי ווי וועט איר דאך שוין מארגן נישט לעבן איז וואס איז דער אונ־טערשיד?!...

י״ח תשרי 1942, אזייגער 6 פארנאכט, האבן די דייטשן ארומגערינגלט דעם לאסקארווער געטא. דער דראנג צום לעבן איז געווען זייער שטארק. פון די 1200 נפשות, וואס האבן געלעבט אין געטא זענען אין מאמענט פון דער

ליקווידאַציע געבליבן בלויז 360 עלטערע מענטשן, קינדער און קראַנקע, וועל־כע זענען געווען צו שוואַך און נישט געהאַט קיין כח צו אַנטלויפן. עטלעכע פון זיי האָבן די דייטשן דערמאָרדעט אין די הייזער, ווי צום ביישפּיל שמואל חיים שוחט, וועלכער האָט אַנגעטאָן דעם טלית און תפילין כדי צו גיין אויף קידוש השם און ער האָט נישט געוואָלט אויספירן דעם באַפעל פון די דייטשן. די יידן זענען צונויפֿגעזאַמלט געוואָרן אויפן מאַרק און פֿונדאַנען האָט מען זיי אַפּגעפירט צו דער באַן־סטאַנציע, כדי זיי אַוועקצופירן צום פאַרניכטונגס־לאַ־גער טרעבלינקע. ווער עס האָט נישט געקענט גיין צופוס איז געפירט געוואָרן מיט אַ וואָגן. אויף וועלכן די דייטשן האָבן אַרויפגעוואָרפן איינע אויף די אַנ־דערע. פֿון די 840 בערך אַנטלאָפענע איז אַ טייל געלאָפן אין די דערפער און אַ צווייטער טייל איז געגאַנגען אין אַרבעט־לאַגער ווילגע, וואָס האָט זיך גע־פונען 13 קילאָמעטער ווייט פֿון שטעטל.

מוראדיק פוסט איז געווען אין געטאָ. אַ טויטע שטילקייט האָט דאָ גע־הערשט און נאָר דער ווינט האָט צעבלאָזן די שמות פון די צעריסענע ספֿרים. וואָס האָבן זיך געוואָלגערט אין די גאַסן, אַ שוידער האָט דורכגענומען צו זען די צעראַבירטע יידישע ווינונגען, אין וועלכע עס איז נאָך מיט עטלעכע טעג צוריק געווען ליכט, אין וועלכע קינדערלעך, וואָס האָבן נאָך נישט פֿארשטאַנען די סכנה, האָבן פריילעך געלאַכט און מיט זייער געלעכטער אַריינגעבראַכט אַ ביסל לעבן אין די צעבראָכענע הערצער.

די לעצטע טעג פֿון ראחמע מיט אירע קינדער

„מאַמע, ס׳איז מיר קאַלט" — האָט געווויינט איינס פון די זיבן קינדער אין אַ רעגנדיקער נאַכט אונטערן פרייען הימל. די מאַמע ראחמע האָט מיט פֿאַרווויינטע אויגן און מיט אַ צעבראָכן האַרץ געקוקט אויף די פֿאַרשמאַכטע פּני־מער פון אירע קינדער, וואָס האָבן געציטערט פֿאַר קעלט. קלאַפּנדיק אַ צאָן אין אַ צאָן. פון בוים אונטער וועלכן זיי זענען געשטאַנען האָט געטריפט וואַ־סער. דער רעגן האָט זיך געשטאַרקט און האָט דורכגעווייקט זייערע קליידער ביז צום לייב. דער ווינט האָט אומברחמנותדיק געבלאָזן און די נאַכט האָט זיך געצויגן אַן אָן עק.

צומאַרגנס פרי איז ראַחמע געשטאַנען אונטער דער טיר פֿון דער דייטשער קאַמענדאַנטור און זיך געבעטן, אַז מען זאָל זי דערשיסן. ווי אויף צו להכעיס האָבן די דייטשן זי אַפּגעשיקט צוריק אין געטאָ און נישט געוואָלט מאַכן קיין

סוף צו אירע ליידן. נישט האבנדיק קיין ברירה האט זיך ראחמע באועצט אין געטא און אנגעהויבן פונדאסניי, געפרווט שפייזן די קינדער און אנווארעמען די דירה. זי האט נישט פארשטאנען דעם נס, וואס איר איז געשען. עטלעכע וואכן שפעטער, ווען די דייטשן האבן געזען, אז מער קיין יידן קומען נישט צו, האבן זיי ארויסגעפירט ראחמען מיט אירע קינדער אויפן בית-עלמין. איצט האט אבער ראחמע מער נישט געוואלט שטארבן. זי האט געווייגט און געקושט די הענט פון די מערדער, זיך געבעטן ביי זיי, אז זיי זאלן איר לאזן לעבן. אויך דאסמאל האבן די מערדער איר געטאן אויף צו להכעיס און אויפן לאס־קאראוער בית הקברות איז פארגאסן געווארן דאס אומשולדיקע בלוט פון ראחמען מיט אירע קינדער.

דער ארבעט־לאגער ווילגא

אין לאגער ווילגא האבן זיך געפונען יידן פון גאנצן גארוואלינער פא־וויאט. זיי האבן געארבעט ביים ט־יקענען זומפן און אויפשיטן א וואל פאר א טייך, וואס איז אריינגעפאלן אין ווייסל. די אויפזעער ביי דער ארבעט זע־נען געווען פאלאקן פון דער אונטערוועלט. זיי האבן געהאלטן אין איין שלאגן און דראען און האבן ארויסגעצויגן דאס לעצטע ביסל כוחות פון די אויסגעמא־טערטע לאגערניקעס. ווער עס איז געווען שוואך איז געפאלן אונטער די קלעפ אדער אפילו אויסגעגאנגען אויפן וועג צו דער ארבעט.

צומארגנס נאך דער ליקווידאציע פון לאסקארוער גטא איז ביי די דראטן פון לאגער געשטאנען א מחנה מענער און פרויען, וועלכע האבן זיך געבעטן אז מען זאל זיי אריינלאזן אין לאגער. לויט דער פארארדענונג פון דייטשן קרייז־האופטמאן איז דערלויבט געווען אויפצונעמען אין לאגער בלויז מענער. ארום 68 פערזאן, פרויען און קינדער, זענען אכזריותדיק דערמארדעט געווארן און די דייטשן האבן בעסטיאליש געפייניקט די קרבנות פארן טויט.

מיר זענען עדות געווען ווי אזוי א דייטש האט דערמארדעט ציניש א קינד. ער האט פריער געזאגט זיין מוטער: „ווי שיין דאס קינד איז! פונוואנען קומט צו דיר אזא שיין קינד? עס איז זיכער נישט דיינס! אבער מילא זאל עס פאר־בלייבן צוזאמען מיט דיר...“ ער האט אנגעטאן די שפיז אויפן ביקס און קאלטבלוטיק דערשטאכן דאס קינד אין די ארעמס פון דער מוטער. צוערשט האט די מוטער פארשטעלט דאס קינד מיט איר קערפער און האט זיך גע־

אַמפערט מיטן דייטש. דער מערדער האָט דאָס קינד אַרויסגעריסן און דער־שטאָכן.

און אַט אַ צווייטע שוידער־סצענע: „ווי אַזוי רופט מען אייך, פריילין?" — פרעגט אַ מערדער רבקה מאַנדעל. די אומגליקלעכע ענטפערט: — רבקה. „יאָ, רבקה, דו געפעלסט מיר, זען זיך אין אַ זייט" — האָט דער דייטש איר געזאָגט. רבקה זעצט זיך אין אַ זייט און מוז צוקוקן דעם פיין פון די נישט דערשאָסענע און זייערע יסורים. זי זעט אויך, ווי די דייטשן דערמאָרדן איר יינגערע שוועסטער. שליסלעך זאָגט איר דער דייטש: „דו האָסט מזל, רבקה; ס׳האָט מיר פאַרפעלט קוילן. געפין איך נישט קיין קויל. בלייבסטו לעבן". דער מערדער מאַכט דעם אָנשטעל, ווי ער זוכט אין זיין טאַש און גלייך רופט ער אויס מיט אַ בעסטיאַלישן געלעכטער: — „ניין, דו האָסט קיין גליק! איך האָב נאָך געפונען איין קויל". אַזוי איז אויך רבקה דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט די 68 קרבנות אין וואַלד ביים לאַגער ווילגא.

* *
*

דער וואַלד האָט איינגעשלונגען די טיפע קרעכצן, וואָס האָבן זיך געטראָגן אויפן וועג פון ווילגער לאַגער צום אַרבעט־אָרט ביי דער ווייסל. נאָך אַ קרבן איז דאָ געלעגן. מיר האָבן אים געגומען אויף אונדזערע אַקסלען און געטראָגן אין לאַגער. אויף די בילדער, וואָס מיר האָבן ביי אים געפונען, איז צו זען אַן עלעגאַנטן און שמייכלענדיקן בחור. ווי אַנדערש ער זעט איצט אויס. מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ קבר און אים באַערדיקט אונטערן געווייש פון די בוימער. עס איז נאָך אַ באַזונדערער מזל צו באַערדיקט ווערן אין אַ קבר...

* *
*

אויף אַ בארג אין וואַלד, עטלעכע קילאָמעטער ווייט פון דער שטאָט, זענען געזעסן 48 אַנטלאָפענע יידן, צווישן זיי דער רב און אַמאָל בכבודיקע יידן פון שטעטל. זיי זענען געווען באַרוועס און האַלב נאַקעט. דורכגעווייקט פון רעגן און געפרוירן פון קעלט און פון ווינט. זייערע פנימער צעשלאָגענע פון רויבער, וואָס זענען געקומען ביי זיי פאַרלאָנגען גלעלט און קאָסטבאַרע חפצים, וואָס האָבן זיי באַרויבט פון זייערע שיך און קליידער. זיי האָבן געוואָרט אויף אַ נס אויסגעלייזט צו ווערן פון אַזא הינטיש לעבן אָן האָפענונג. דער „נס" איז געשען

אַ ביסל שפּעטער זענען זיי אַלע געשטאַנען אויף דער „באַיסקאָ" און קעגנאיבער זיי דאָס דייטשע מאַשין־געווער. אַן אויסנאַם זענען זיי דאָ געשטאַנען. אַלטע און יונגע און קינדער. צווישן זיי זלמן שאַלאָט מיט זיין 7-יאָריק יינגעלע, וואָס האָט זיך געבעטן ביים טאַטן: קום,לאָמיר אַנטלויפן, זיי וועלן אונדז נישט באַמערקן... קינד מיינס, — ענטפערט דער פאָטער — ווהין זאָלן מיר לויפן? צו וועמען? דאָס קינד האָט זיך צוגעטוליעט צום פאָטער, ווי ער וואָלט פאַרשטאַנען.

— אַבער טאַטעשי, איך האָב מורא צו שטאַרבן...

— האָב נישט קיין מורא. זעץ זיך מיטן פנים צו מיר און מיט דער פלייצע צו די מערדער.

דאָס קינד האָט נישט געווויינט און נישט געשריען. עס האָט געקוקט אין פאָטערס פנים. און דער פאָטער האָט זיס געשמייכלט, כדי דאָס קינד זאָל נישט האָבן מורא אין די לעצטע מינוטן. אויך דאָס קינד האָט געשמייכלט ביז דאָס מאַשין געווער פון די מערדער האָט פאַרענדיקט דאָס יונגע לעבן פֿון קינד מיטן לעבן פון זיין פאָטער און פון די אַנדערע 48 קרבנות פֿון שטעטל לאָסקאַראָוו.

* *
*

אין עטלעכע בונקערס אין אַ יונגן געדיכטן וועלדל האָבן זיך געפונען עטלעכע פאַמיליעס. צווישט איז זיי געווען זייער שווער. עס האָט נאָך אויף זיי געפאָלן דער שאָטן פֿון די איבערגעלעבטע שוועכע טעג. דערנאָך איז זיי געלונגען צו באַקעמפן אַלע שוועריקייטן. ביינאַכט פלעגן די מענער און די יונגערע ארויסגיין איבער אומבאַקאַנטע דערפער, קלאָפן אין אומבאַקאַנטע טירן, כדי צו בעטן ברויט און שפייז. די, וואָס זענען געבליבן אין בונקער, האָבן נישט וויניקער מורא געהאַט פאַר זיי. זיי האָבן געציטערט און געוואַרט אויפן צוריקום פון די טאַטעס און זין. אַזוי איז די צייט פאַרביי. ביינאַכט האָבן זיי זיך ארויסגענגבעט אין וואַלד ווי שאַטנס און צוריקגעקומען שפעט מיט עסן פֿאַר זייערע נאָענטע און מיט נייעס וועגן אַלץ, וואָס עס איז געשען אין דער געגנט.

צוזאַמען מיט די פאַמיליעס איז דאָ געווען ברכה וואַלדמאַן מיט אירע דריי קינדער: רחלע, ישעיהלע און רייזעלע. רחלע, די עלטסטע, איז געווען די שפייזערין. זי האָט געבעטלט אין שטאָט און אין די דערפער. אין איינעם אַוונט איז זי אַריינגעקומען צום סעקרעטאַר פון דער לאָסקאַראָווער גמינע. ער

האָט איר פאַרגעלייגט צו פאַרשאַפן אַרישע פאַפירן און זי אַוועקשיקן צו זיינע אַלטע עלטערן אין אַ דאָרף, נעבן דעמבלין. זי וועט זיי דאָרט באַדינען און וועט איבערלעבן.

—עס ווילט זיך לעבן, אָבער נישט אַליין. מעגלעך, אַז זי וואָלט דאָרטן געקענט איבערלעבן נישט ליידנדיק קיין שרעק, קעלט און חרפה ביים בעסלעז — האָט מיר רחלע געזאָגט ווען איך האָב זי צום לעצטן מאָל געזען ביינאַכט אין אַפגעשטאָרבענעם געטאָ. רחלע מיט אירע בלויע אויגן און בלאָנדע האָר האָט געקענט אָנגיין אַלס אַריערין. אין אַ אָרט, ווו מען האָט זי נישט געקענט וואָלט זי זיכער איבערגעלעבט. זי האָט נישט פאַרלאָזט אירע אייגענע, וואָס האָבן אויף איר געוואָרט אין וואָלד. זי איז צוואַמען מיט איר מוטער און ברודער אומגעקומען אין די וואַגאָנעס, אין וועלכע מען האָט זיי אַרייגעוואָרפן פון צווייטן געטאָ אין סאָבאָלעוו. די שוועסטער רייזעלע איז דערשאָסן געוואָרן אויף דער אָרישער זייט אין סאָבאָלעוו.

* *
*

אין די שטאָרקסטע פרעסט פון 1942 האָבן די דייטשן גענאָזט וויסן, אַז עס ווערן געשאַפן פינף געטאָס, אין וועלכע די יידן וועלן ווערן געשפייזט און וועלן אַרבעטן אונטער דער אויפזיכט פון רויטן קרייץ. די יידן, וואָס באַהאַלטן זיך אין די אומגעגנטן קענען פריי אַרייגיין אין איינעם פון די געטאָס.

די באַהאַלטענע יידן אין די וועלדער האָבן זיך אַנגעכאַפט, ווי טרינקנדיקע מענטשן, וואָס כאַפן זיך אָן אין אַ שאָרף פון אַ מעסער. אַ סך זענען געגאַנגען אין די געטאָס. כדי זיך צו ראַטעווען פון קעלט און פון הונגער און זאל עס אַפילו זיין צייטווייליק. אַ טייל האָט געטראַכט בלויז איבערצוואָרטן אין די ניי געשאַפענע געטאָס דעם בייזן וויינטער.

איינער פון די דאָזיקע נייע געטאָס איז געווען אין סאָבאָלעוו. יידן פון די אַרומיקע וועלדער זענען צוריק געגאַנגען אין געטאָ. אין דער זעלביקער צייט איז אויך ליקווידירט געוואָרן דער ווילגער לאָגער און די לאָגערניקעס זענען איבערגעפירט געוואָרן אין געטאָ סאָבאָלעוו. איין גרופע האָט דער טויט געטראָפן נאָך איידער זיי זענען אָנגעקומען אין געטאָ. די סאָבאָלעווער זשאַנדאַרמעריע איז נעמלעך אַרויסגעפאָרן אויפן וועג און באַווייז איר העלדישקייט קעגן די אויסגעדאַרטע און שוצלאָזע לאָגערניקעס. 54 אומשולדיקע נפשות

האבן די זשאנדאַרמען אויסגעשאסן. זינט עס איז געשען דער דאזיקער פאל זענען יידן געגאנגען פון וואלד אין נייעם סאבאלעווער געטא אין די נעכט.

לאנג האט דער דאזיקער צווייטער געטא נישט עקזיסטירט. א געוויסן טאג זענען די איינווינער פון דאזיקן געטא אין סאבאלעוו געגאנגען אויפן וועג פון זייערע נאענטסטע, וואס זענען שוין פריער ערגעץ־וווּ פארשוווּנדן אין דער פארגעסנקייט. ס׳איז געווען א קאלטער טאג און די יידן זענען געגאנגען ביי די זייטן פון די ווייסע פארשנייטע פעלדער, העלפֿנדיק איינער דעם אנדערן און צוזעענדיק אפט. ווי איינער פון זיי קען שוין מער נישט גיין און בלייבט אויפן ארט א פארפרוירענער. אין דער צייט פון דער ליקווידאציע פון צווייטן געטא אין סאבאלעוו איז געלונגען איינצלנע יידן זיך ארויסצורייסן פון דער־ רייען און אנטלויפן. שפעטער זענען נאך אנדערע געשפרונגען פון די וואגאנעס פון צוג, וואס האט זיי געפירט קיין טרעבלינקע.

דער אפקלאנג פון אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא איז געווען אין אונ־ דזער געגנט א שטארקער. צום ערשטן מאל האבן אונדזערע פוילישע שכנים גע־ רעדט מיט כבוד און מיט אכטונג וועגן ייד. זיי האבן געזען, אז יידן גייען נישט תמיד ווי שאף צו דער שחיטה, נאר אז זיי קענען זיך פארטיידיקן און קעמפן. אז זיי קענען אויך שטארבן ווי העלדן ביים פארטיידיקן זייער כבוד און דעם כבוד פון זייער פאלק.

די יידן, וואס זענען געכאפט געווארן בעת און נאכן אויפשטאנד זענען געפירט געווארן קיין טרעבלינקע. א געוויסע צאל איז אבער געשפרונגען פון די וואגאנעס און אין אונדזער געגנט האבן זיך באוויזן וואַרשעווער יידן פון צווישן די, וואס זענען געשפרונגען. די גויישע עלעמענט, וואס האבן פריער געריבט די לאסקארווער און סאבאלעווער יידן האבן איצט אנגעהויבן צו רויבן, שאנטאזשירן און יאגן די גערעטעוועטע וואַרשעווער יידן. א סך פון זיי זענען דערמארדעט געווארן. גיין ביינאכט אין שטאט איז געווארן פאר יעדן איינעם א געפאר. די רויבער און אנפאלער פלעגן אפווארטן אין די שטילע געסלעך יעדן שאטן, וואס האט זיך נאר באוויזן. כדי אים צו ליקווידירן.

איינער פון די קרבנות אין די טעג איז געווען זלאטע קאשקעוויטש, א מיידל פון 18 יאר, וועלכע האט זיך געראטעוועט פון ערשטן געטא, געווען אין צווייטן געטא און געווען שוין אין וואגאן אויפן וועג קיין טרעבלינקע און איז פון וואגאן געשפרונגען. זי האט שפרינגענדיק צעבראכן א האנט. געלעבט האט זי אין וואלד און געליטן הונגער און קעלט. איר איז אויסגעקומען צו

ראַנגלען זיך מיט אַ פויער, וואָס האָט זי געוואָלט פֿאַרגוואָלטיקן און זי האָט מיט דערפֿאָלג אים זיך קעגנגעשטעלט. שליסלעך אָבער איז זי געפֿאַלן אָבער אויך אין קאָמף. זי האָט זיך לאַנג געראַנגלט מיטן פּוילישן פֿאַליציאַנט ביז ער האָט זי דערשאָסן אויפן אָרט.

יעדער טאָג האָט מיט זיך געבראַכט נייע קרבנות. די אַנפֿאַלן פֿון די אַרטיקע פויערים און דאָס באַרויבן די קוים לעבעדיקע יידן אין וואַלד איז געווען אַן אמתע פלאָג. אַ געוויסן טאָג האָט אַזאַ באַנדע פויערים באַפֿאַלן אַ גרופּע יידן, גראָד ווּאַרשעווער, וואָס זענען געשפּרינגען פון די וואַגאַנעס, צוגענומען ביי זיי דאָס געלט, וואָס זיי האָבן געהאָט און אויסגעטאָן זיי, צוגענומען ביי זיי די בגדים, וואָס זיי האָבן אויף זיך געטראָגן און געלאָזן זיי נאַקעט אין וואַלד. עס האָט נישט געהאָלפן דאָס בעטן זיך. וועז די באַנדע איז אָפּגעגאַנגען וווייטער זענען מיר, אַ גרופּע יידן אין וואַלד. געקומען און זיי געהאָלפן מיט וואָס מיר האָבן געקענט און דער עיקר זיי געטרייסט.

אַ פּאָרפֿאָלק פון וואַרשע האָט דערציילט זייער פּרייד, וועז זיי איז געלונגען צו שפּרינגען פון וואַגאַן און בלייבן גאַנץ, נישט פּאַוווונדעט. געמיינט האָבן זיי, אַז פון איצט אָן זענען זיי געראַטעוועט. זיי האָבן נאָך געהאָפֿט דורכשיפן זיך דורכן ווייסל און צוריק אַנקומען קיין וואַרשע צו זייערע פריינט. אָבער דאָ אין וואַלד האָבן זיך אָנגעהויבן פֿרישע צרות, וועלכע זיי האָבן נישט דער־וואַרט.

* *
*

די נאַטור גייט אָבער איר וועג. דער פרילינג איז געקומען מיט די גרינע פֿאַרבן אין וועלכע דער וואַלד האָט זיך באַפּוצט און מיטן געזאַנג פון די פויגל. אויך די באַהאַלטענע יידן אין וואַלד האָבן לייכטער אָפּגעאָטעמט שוין צוליב דעם, וואָס איז מער נישט געווען אַזוי קאַלט און אויך צוליב דער נייער האָפענונג, וואָס דער פרילינג אין דער נאַטור האָט געבראַכט. עס פלעגט אָמאָל טרעפן, אַז אייניקע באַהאַלטענע יידן פלעגן קומען צוגאַסט צו אַ גרופּע יידן. וואָס האָט זיך באַהאַלטן אין אַ צווייטן וואַלד. די שמחה איז געווען גרויס. מיר האָבן אָפּגעקאָכט די לעצטע קאַרטאָפל, וואָס מיר האָבן געהאָט מיט שטשאָוו, וואָס מיר האָבן צונויפּגעקליבן אין וואַלד און ביים עסן האָבן מיר זיך צעזונ־גען, דערמאָנט די אמאליקע צייטן. אָבער אויך דערמאָנט די אומשולדיק אום־

געבראַכטע נאַענטע און קרובים, וואָס זענען ערשט נעכטן געווען מיט אונדז, אַפילו דאָ אין וואַלד, און זענען מער נישטאָ.

וואָס לענגער דער קריג האָט געדויערט אַלץ מער קרבנות זענען געווען צווישן די באַהאַלטענע יידן. יעדער טאָג האָט געבראַכט נייע געפאַרן. די דייטשע פרעסע אין דער פוילישער שפראַך האָט געהאַלטן אין איין העצן קעגן יידן, טאָגטעגלעך זענען דערשינען אַרטיקלען קעגן יידן מיט בלבולים, און מיט אַן אַפעל צו אויסראָטן די רעשטלעך. די פוילישע באַפעלקערונג האָט זיך גע־לאָזט באַאיינפלוסן און געגעבן הילף די דייטשן ביים אויסכאַפן און דערמאָרדן די איבערגעבליבענע רעשטלעך יידן. אַ גרויסע ווירקונג אויף די פאַלאַקן האָט געהאַט די אַרגאַניזאַציע אַ. ק., וואָס האָט אַלס איינעם פון אירע צילן זיך גע־שטעלט אויסצוראָטן אַלע יידן פון פוילן. אין זייערע געהיימע בלעטלעך פלעגן זיי אויסשרייבן אַלדאָס ביז אויף יידן, באַוויזן כלומרשט דעם שאָדן, וואָס אַ ייד ברענגט דער פוילישער באַפעלקערונג. עס האָט זיך געשאָפן אַ שטימונג, אַז הרגענען אַ ייד איז אַ נאַטירלעכע און נוצלעכע זאַך, אפילו אַ פוילישער, פאַטריאָטישער אקט.

די לאָגע אין וואַלד איז געווען פול מיט סכנות. יידן האָבן זיך נישט געקענט באַהאַלטן פון די א. ק.-מערדער, וועלכע האָבן זיך אויך באַהאַלטן אין די וועלדער פון די דייטשן און פלעגן אויך אַרויסגיין אין די נעכט. עס איז ממש נישט געווען ווו זיך אַהינצוטאָן.

אַ סך קרבנות זענען געווען פון די א. ק. ־ באַנדיטן. איך ווייס, אַז צווישן די קרבנות זענען געווען ישראל־יעקב שאַלאָט, זיין פרוי און זייער צוויי־יאָריק מיידעלע. דעם 7־יאָריקן יינגל דאָניק איז געלונגען צו אַנטלויפן. ער האָט זיך באַהאַלטן אַ מאָנאַט צייט איינער אַליין אין וואַלד ביז מיר האָבן אים אַפגעזוכט און ער איז געבליבן מיט אונדז. ער איז היינט אַ זעלנער אין צה״ל. געפאַלן זענען אויך צוויי באַנצקעס מיידלעך און אשר פיינזילבער. הערשעלע פישערן איז געלונגען צו אַנטלויפן און איז אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט עטלכע וואָכן שפעטער.

אין דער לאָגע האָט זיך אויך געעפנט אַ נייער וועג פאַר די קריסטן, וואָס האָבן אויסבאַהאַלטן יידן. מיט אַ לייכטן געוויסן, געהעצט דורך די דייטשן פון איין זייט און דורך דער א. ק. פון דער צווייטער זייט איז זיי געווארן באַקוועם צונעמען אַלץ ביי די יידן, וואָס זיי האַלטן אויס און זיי דערמאָרדן. זיי האָבן עס געמאַכט בשתיקה, ווייל זיי האָבן מער נישט געוואַלט האָבן צו טאָן מיט

די דייטשן. אגב, האבן אַ סך פויערים געהאט זייערע קינדער אַדער קרובים אין די רייען פון א. ק. דער פּראָבלעם פון דערמאָרדן אַ ייד איז געווען אַ לייכטער.

דער מאָמענט פון דער פּרייהייט דערנענטערט זיך. אָבער מיר פאַרלירן די האָפענונג דורכצולעבן. אט שטויסן מיר זיך אָן איין נאַכט אויף אַ באַנדע פון א. ק. מיר האָבן גראָד געוואָלט ענדערן אָן אָרט אין וואַלד. בדרך נס איז אונדז געלונגען צו אַנטלויפן. געמיינט האָבן מיר, אז דער דייטש וועט קאַפּיטולאַציע פון איטאַליע. אָבער אַזוי איז נישט געשען. דער פּראָמט פון וועלכן מיר האָבן דערוואַרט אונדזער אויסלייזונג איז נאָך געוון זייער ווייט פון אונדז. מיר האָבן געמוזט זיך אַנעמען מיט פּרישן מוט און וואַרטן געדולדיק, פאַרזעצן דעם קאַמף. אָבער מיט יעדן טאָג איז אונדזער קאַמף געוואָרן אויסזיכטלאָזער.

אט איז אַנגעקומען אין שטעטל אָן איינהייט פון 60 דייטשן מיט נאָך אָן איינהייט פון אוקראַינער צו קעמפן קעגן א. ק. אָבער ביי דער געלעגנהייט האָבן זיי נאָכגעשפּיאָנירט און געזוכט יידן. יעדער איינער איז ביי זיי געווען פאַרדעכטיקט און זיי האָבן אַלעמען לעגיטימירט. מיר האָבן בכלל קיין שום פאַפּירן נישט געהאָט און עס איז אונדז אומעגלעך געווען אַרויסצושטעקן די נאָז. דאָס האָט באַדייט פאַר אונדז אַ זיכערער טויט, וויל מיר האָבן דאָך גענוג זוכן עסן, אויסטוישן געלט.

די איינציקע טרייסט איז געווען יואָס דער פּראָמט האָט זיך דאָך דערנענטערט. מיט אַ פאַרשפּעטיקונג און מיט פאַרשידענע אויסריידן האָבן די דייטשן געמאַלדן וועגן זייערע פאַרלוסטן. מיר האָבן געזען דעם אָנהייב פון דער ישועה. א געוויסן טאָג האָבן מיר שוין דערהערט אַרטילעריע-שאָסן און מיר האָבן געלייענט אין דער דייטש־פוילישער פרעסע, אז דער פּראָמט גענפינט זיך אין די פינסקער בלאָטעס. די טעג האָבן זיך אָבער געצויגן אין מורא און אין פיין. אין יענע לעצטע טעג זענען געפאַלן נאָך 17 יידן אין אַ שכנותדיקן וואַלד. צווישן זיי זענען געווען: משה קאָן, משה וואַרשאַווסקי, צפורה. נחקע קצב. דאָך אָבער האָט ביי אונדז געטליעט אַ פונק פון האָפענונג. מיר האָבן נאָך באַקומען אַ סך טרויעריקע ידיעות וועגן אומקום פון לאַסקאַראָווער יידן אין די לעצטע שעהן פאַר דער באַפרייאונג. די ידיעות האָט מען אונדז צוגעשטעלט אין אונדזער באַהעלטעניש אין ברונעם, וווהין מיר פלעגן באַקומען אַריינגעוואָרפן דורך אַ שמאָלע שפּאָרע אַ צעטל. אזוי האָבן מיר זיך דער-

ווסט וועגן אומקום פֿון רייזל נײמאַן, וואָס איז ברוסאַל דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן.

אַ געוויסע נאָכט האָבן מיר אַבער געזען, ווי ראָקעטעס באַלויכטן דעם הימל און מיר האָבן געהערט, ווי די רוסן באָמבאַרדירן די דייטשע פאָזיציעס. מיט פרייד האָבן מיר יענע נאָכט אויפגענומען דעם גערויש פון די אויפֿרייסן. די דייטשן האָבן שליסלעך פאַרלאָזן דאָס שטעטל. די גאַס איז באָהערשט געוואָרן דורך אַ. ק. אַ דייטשער צוג מיט מיליטערישע בגדים איז פאָרהאַלטן געוואָרן און אַלץ איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן דער באָפעלקערונג. באַלד האָבן זיך פאַרשפרייט קלאָנגען, אַז די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן און ווידער האָט אונדז געדראָט אַ געפאָר אַריינצופאַלן אין די הענט פון דייטשן. אין אָזאַ פאַל און אויב די געפאָר וועט זיך דערנענטערן האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוגיין צוריק אין וואַלד. אָבער אין וואַלד בושעוועז די מענטשן פון אַ. ק. בלייבן מיר נאָך אַ נאָכט אין אונדזער באָהעלטעניש אָן לופט. ביז אַ געוויסן מאָמענט האָט דער פויער אונדז אָנגעזאָגט, אַז רוסישע טאַנקען קומען אָן. מיט טרערן אין די אויגן זענען מיר אַרויסגעלאָפן צו זען דאָס רוסישע מיליטער און צו גלויבן, אַז אונדזער טרוים וועגן פרייהייט איז געוואָרן פאַרווירקלעכט.

אסתר וואַלדמאַן (ישראל)

די לִיקווידאַציע פון לאַסקאַזשעווער געטאָ

אין אָקטאָבער 1940 האָבן די דייטשע אָקופאַנטן געשאַפן אַ געטאָ פאַר יידן אין לאַסקאַזשעוו. אין שטעטל האָבן אין יענעם מאָמענט געלעבט אַרום 1500 יידן. די יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אין שרעק פאַר אַן עוואַקואַציע. דער שטאָט־קאָמיסאַר האָט די יידן, וואָס האָבן געלעבט אין שרעק און אין פּאַניק. דערקלערט, אַז ער איז אַ שוואַגער פון גענעראַל־גובערנאַטאָר פֿראַנק און ער וועט זיך באַמיען צו אינטערוועניִרן פאַר די לאַסקאַזשעווער יידן, אַז זיי זאָל קיין שלעכטס נישט געשען. ער האָט געזאָגט, אַז ער איז זיכער אין דעם דערפאָלג פון זיין אינטערוועניִרן. ער האָט אויך געזאָגט, אַז ער וועט פאַר־עפנטלעכן אין דער דייטשער פרעסע אַ קאָמוניקאַט, אַז די יידן פון לאַסקאַזשעוו זענען אַן אַרבעטזאַמער עלעמענט, זיי זענען נישט רייך און דעריבער דאַרף מען מבטל מאָכן די גזירה פון אַרויסטרייבן זיי. היות די גזירות פון פאַרשיקונג זענען געווען אָפּטע, האָט דער קאָמיסאַר כסדר אויסגעפרעסט פון די איבערגע־שראָקענע יידן פאַרשידענע קאָנטריבוציעס און פשוט שוחד, כדי אָפּצושרייַען די גזירות. ער האָט זיך אויך באָמיט, אַז עס זאָלן געזומען ווערן ערובניקעס, כדי זיי שפּעטער צו באַפרייַען פאַר גרויסע סומעס געלט. געווען איז עס אַ שאַנ־טאָוש קעגן די יידן אין שטעטל.

אין אַ געוויסן מאָמענט איז דעם פּיפּיקן קאָמיסאַר איינגעפאַלן אַ המצאה. היות אין שטעטל זענען אָפּגעברענט געוואָרן אַ סך יידישע הייזער, וועלכע דער אָקופאַנט האָט אונטערגעצונדן, זאָלן די יידן צונויפנעמען די ציגל פון די חור־בות און אויסבויען אַ שאָסי לאַסקאַזשעוו — סאָבאָלעוו. אַ דאַנק דער דאָזיקער אַרבעט — האָט ער פאַרזיכערט — וועט מען אַלע יידן לאָזן בלייבן אין שטעטל. נישט ווייט פון שטעטל איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער און די יידן האָבן

זיך געאיילט אַנצוקומען אין דאָזיקן לאַגער אויף אַרבעט. די האַפענונג איז געוואָרן ניצול צו ווערן אַ דאַנק דער אַרבעט אין לאַגער. די לעבנס-באַדינגונגען אין דעם לאַגער זענען געווען שרעקלעך שווערע, אָבער די יידן פון שטעטל זענען געווען דאָרויף גרייט. בעסער דער לאַגער אידער דער טויט „אין די וואַגאָנעס". די הערשנדיקע מיינונג איז געווען, אַז בלויז די מענער דראָט אַ געפּאָר און דעריבער דאַרפֿן זיי זיך קודם כל ראַטעווען. זיי האָבן נישט געזען קיין שום סכנה פאַר זייערע פרויען און קינדער.

די היטלעריסטישע סאָדיסטן האָבן אָבער גראָד איצט קיינעם אין לאַגער נישט אַריינגעלאָזן. פֿריער האָבן די היטלעריסטן געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט אין לאַגער. קיין איין ייד האָט אַהין נישט געוואָלט גיין. זיי האָבן באַצאָלט גרויסע סומעס אָלס אויסקויף־געלט. איצט אָבער האָבן זיי געצאָלט אַ סך טויזנטער פאַרן „גליק" אַריינגענומען צו ווערן אין לאַגער. דער קאָמיסאַר האָט פאַרן דאָזיקן אויפֿטו באַקומען גוט באַצאָלט. די יידן האָבן אָנגעהויבן פלייסיק צו אַרבעטן, צוערשט ביים צענעמען די חרובע הייזער פון שטעטל.

דער גרעסטער טייל יידן האָט אָבער נישט געהאַט קיין צו גרויסן צוטרוי צום פֿראָיעקט פון קאָמיסאַר. זיי האָבן איינגעזען, אַז ער וויל זיי בלויז אַריינאַרן אין אַ טייוולאַנישן פלאַן. מיט זיין פֿראָיעקט וועט ער האָבן אַלע יידן קאָנצענטרירט אויף איין אָרט און וועט קאָנען טאָן אַלץ, וואָס זיין „באַפעלערישע מאַכט" וועט אים הייסן מיט זיי טאָן. יידן זענען דעריבער געווען אויף דער וואַך און זענען געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט יידן פון שכנותדיקע שטעטלעך. ווי פּאריסאָוו און סאָבין. די דאָרטיקע יידן האָבן אונדז טאַקע איבערגעגעבן אַלאַרמירנדיקע ידיעות. מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז די דאָזיקע שטעטלעך זענען אָרומגערינגלט פון דייטשן און אַז עס גרייט זיך אַ „ווישעדלעניע", דאָס הייסט אַן אויסזידלונג. ביי אַלעמען איז דאָס בלוט אין די אָדערן ממש פֿאַרגליווערט געווארן פון דער שרעק געשיקט צו ווערן „אין די וואַגאָנעס", וואָס עס באַדייט אַ זיכערער טויט.

עס האָט לאַנג נישט געדויערט און אַ געוויסן טאָג האָט זיך פֿאַרשפּרייט די ידיעה אין לאַסקאָזשעוו, אַז עס גרייט זיך אַ „ווישעדלעניע". עס איז אַנטשטאַנען אַ מהומה און די פרויען און קינדער האָבן זיך אַוועקגעלאָזט צום לאַגער אין ווילגאָ. דאָרט האָבן געאָרבעט זייערע מענער ביים בויען „וואָלן" כדי צו רעגולירן די ווייסל. דער לאַגער איז געווען אָפּגעשלאָסן און די פֿרויען האָבן זיך געבעטן ביי די דייטשע וועכטער, אַז מען זאָל זיי אַריינלאָזן אין לאַגער.

די כוונה איז דאָ געווען אַ דאָפּלטע: ערשטנס וועלן זיי געראַטעוועט ווערן פון דער אויסזידלונג, אַזוי ווי זייערע מענער. צווייטנס וועלן זיי כאַטש האָבן אַ שטיקל ברויט פאַר דער שווערער קאַטאַרגע־אַרבעט און זיי וועלן זיך קענען ווי עס איז דערנערן. דער עיקר אָבער איז געווען צו בלייבן צוזאַמען מיט זייערע מענער און טיילן דעם גורל צוזאַמען, אויב געלעבט צוזאַמען, זאָל אויך זיין אומקומען צוזאַמען — האָבן די פרויען געטענהט.

צוויי מעת־לעת זענען די אומגליקלעכע פרויען געשטאַנען ביי די שטעכל־דראָטן פון לאַגער אין ווילגאַ און געבעטן זיך, אַז מען זאָל זיי אַרייננעמען אין לאַגער. פון דער אַנדערער זייט פון די שטעכל-דראָטן, אינעווייניק אין לאַגער. האָבן די מענער זיך געבעטן ביי זייערע פרויען, אַז זיי זאלן זיך ראַטעוועון, ווי זיי קענען, און אַוועקלויפן פון לאַגער צוריק אַ היים. עס איז געווען אַ געוויין פון דרויסן און פון אינעווייניק.

אויפן דריטן טאָג האָבן די היטלעריסטישע רוצחים אַלעמען אַרומגערינגלט און געזאָגט צו די פֿרויען, אַז זיי זאָלן נישט מורא האָבן, אַז מען וועט זיי אָפּשיקן אין פריצישע הויפן צו אַרבעטן, אָבער זיי דאַרפן אָפּגעבן זייער גאָלד און צירונג, וואָס זיי האָבן ביי זיך. ווען די פרויען האָבן אַלץ אַוועקגעגעבן האָט איינער פון די געסטאַפּאַ־לייט אויסגערופֿן: זוכט נאָך, ווער פון אייך וועט צו־געבן נאָך גאָלד, וועט באַקומען אַ בעסערע ארבעט. האָבן זיך געפונען נאָך פרויען, וואָס האָבן איבערגעלאָזט קדושין־רינגלעך און אַנדערע חפצים און האָבן דאָס אלץ אַוועקגעגעבן. באָלד דערנאָך האָט איינער פון די געסטאַפּאַ־לייט אויס־געוויילט אַ פּאָר פרויען און מיט זיי אַוועקגעגאַנגען. ווי נאָר זיי זענען צוגע־קומען צום נאַנטן וועלדל זענען זיי אויסגעשאָסן געוואָרן. מיר האָבן די שאָסן גיהערט און באָלד פּאַרשטאַנען די טראַגישע סיטואציע, אין וועלכער מיר גע־פינען זיך.

דער דערמאַנטער געסטאַפאַוויץ איז באָלד צוריקגעקומען און אַנגעהויבן אויסצוווייילן אַ צווייטע גרופּע פרויען. איינע פון דער גרופּע האָט הויך אייס־געשריגן: — מיר פאַרשטייען דעם טייוולאַנישן פּלאַן, מיר ווייסן וואָס דו גייסט טאָן מיט אונדז. אָבער געדענק — יידן זענען געווען אַ פאלק און וועלן תמיד זייז א פאלק. פון אייך אָבער. דייטשן, וועט געמומען ווערן נקמה פאר אייערע באנדיטישע און מערדערישע מעשים. אונדזער אומשולדיק פארגאסן בלוט וועט נישט רוען אזוי לאנג. ווי פון אייך וועט פארכלייבן א שריד און פליט. הינט וועלן פרעסן אייערע לייבער! דער געסטאפא-מאן האט אויפי ארט געשפאלטן

דעם קאפ פון דער פֿרוי און זי געטויט. ער האָט דערנאָך געזומען צען פרויען און זיי געפירט צום וועלדל. אויף דעם אופן האָט ער דערמאָרדעט 67 יידישע פרויען און קינדער.

עס איז אומעגלעך צו באַשרייבן די האָרצרייסנדיקע סצענעס. אָט איז געשטאַנען אַ מוטער, וואָס האָט געדריקט צו איר ברוסט אַ קליין קינד. דער מערדער האָט זיך אַפֿגערופן צו אַ זשאַנדאַר, וואָס איז דערביי געשטאַנען, אַז ער האָט נאָך קיינמאָל נישט געזען אַזאַ שיין קינד. נאָך די דאָזיקע וועלטער האָט ער מיט אַ באַגנעט דערשטאָכן דאָס קינד ביי דער ברוסט פון דער מוטער.

א יונגע יידישע פֿרוי, וועלכע דער געסטאַפּאָ־מאַן האָט געקענט, איז געלעגן אין אַ זייט. מיט אַ שמייכל האָט ער צו איר געזאָגט: זעסט, מיין רבקהלע, דו האָסט מזל, ס׳האָט מיר אויסגעפעלט אַ קויל און דו וועסט דעריבער בלייבן לעבן. אָבער זוכדיק אין די קעשענעס האָט ער געפונען איין קויל און ער האָט געזאָגט צו זיין קרבן: — כ׳האָב געמיינט, רבקהלע, אַז דו האָסט מזל. אָבער ווייזט אויס, אַז דיין גורל איז דער זעלביקער פון אַלע אַנדערע. זאָגנדיק די וועלטער האָט ער זי דערשאָסן די לעצטע.

בערך 48 יידן פון שטעטל מיטן אַלטן רב בראש זענען זיך אָבער צעלאָפן. זיי זענען אַנטלאָפן אין די נאָענטע וועלדער, אָבער אויך דאָרטן האָבן זיי די היטלעריסטישע מערדער געכאָפט. אַלע אַנדערע מענער, פרויען און קינדער, וואָס זענען געווען אין שטעטל, זענען פֿאַרשיקט געוואָרן אין טויטן־לאָגער טרעבלינקאַ. דאָס איז געשען דעם 30־טן סעפטעמבער 1942. דאָס שטעטל איז געוואָרן כמעט יידן־ריין. די דייטשן האָבן געוווסט, אַז אַ סך יידן באַהאַלטן זיך אין וואַלד און אין אַנדערע ערטער. האָבן זיי דעריבער פֿאַרשפרייט קלאָנגען, אַז זיי שאָפן נאָך אַ געטאָ און די יידן, וואָס וועלן דאָ זיין, וועלן לעבן רואיק, אָן קיין שום סכנה. די דאָזיקע קלאָנגען האָבן געבראַכט פאַלשע האָפענונגען. אָבער דער וויכטער האָט זיך דערנענטערט און די באַדינגונגען איז די וועלדער זענען געווען זייער שווערע. די באַהאַלטענע יידן אין די וועלדער האָבן געהונגערט, גליטן פון קעלט. זיי האָבן נישט געהאַט קיין וואַרעמע בגדים און קיין געווער אויך נישט. עס האָט זיי אין די וועלדער געדראָט אויסצושטאַרבן פון הונגער, קעלט און קראַנקהייטן. האָבן זיי באַשלאָסן צו מאַכן נאָך אַ פרווו און אַריינגיין אין געטאָ. צוריק אַנטלויפן אין וואַלד וועט מען דאָך מן הסתם קענען — האָבן זיי געקלערט:

דער נייער געטאָ האָט זיך ווידער אָנגעפילט מיט יידן. זיי האָבן דאָרט

געלעבט קוים 6 וואכן און זיי זענען אלע פארשיקט געווארן קיין טרעבלינקא. פון די וואגאנעס, וואס האבן די יידן געפירט אין טויט־לאגער, איז געלונגען ארום 100 פון זיי ארויסצושפרינגען. זיי זענען געשפרונגען פון לויפנדיקן צוג. א סך פון זיי זענען פארוווונדעט געווארן. זיי זענען ווידער אנטלאפן אין וואלד. צווישן די, וואס זענען געשפרונגען , זענען אויך געווען אייניקע פרויען. א סך פון זיי האבן נישט אויסגעהאלטן. איינע האט פארלוירן א פוס, די אנדערע הענט און סוף כל סוף זענען זיי שנעל געשטארבן פון יסורים און פון די ווונדן, ווייל קיין מעדיצינישע הילף האבן זיי נישט געהאט.

די דאזיקע אנטלאפענע האבן אפטמאל ארויסגעוויזן אויסערגעווייניגלעכע גבורה און א מוטיקן ווידערשטאנד. איין מיידל האט זיך אפגעראטעוועט מיט איין האנט. די צווייטע האנט האבן די רעדער פון צוג איר אפגעהאקט. זי איז ארייניגעפאלן און געכאפט געווארן פון א גראנאטאוון פאליציאנט. זי האט מיט אירע לעצטע כוחות און מיט איר אייניקער האנט אנגעכאפט די ביקס פון פאליציאנט און האט זיך מיט אים געראנגלט: דער פאליציאנט האט ארויסגענומען א רעוואלווער און דערשאסן די הילפלאזע אויפן ארט. א סך יידן זענען געכאפט געווארן, ווייל מען האט זיי געמסרט. אט אזוי איז אפגעגאנגען מיט בלוט די יידישע באפעלקערונג פון לאסקאזשעוו. כמעט אלע זענען אומגעקומען. עס זענען געבליבן לעבן בלויז איינצלנע.

רבקה קאַגאַן־אייזענבוים און בערל אייזענבוים (ישראל)

וועג די דייטשן האָבן פאַרבראָכן לאַסקאַראָוו

דעם ערשטן סעפטעמבער 1939. וועג די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן מיר זיך געפֿונען אין וואַרשע. באַלד זענען מיר אַוועקגעפאָרן צוריק אין לאַסקאַראָוו, ווו עס האָבן געלעבט אונדזערע עלטערן מיט אַלע קינדער.

ביי אונדזער פאַטער, חיים־נח און אונדזער מוטער בריינדל זענען געווען זעקס קינדער: דריי ברידער און דריי שוועסטער. דער עלטסטער ישראל (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ מיט זיין פרוי און פֿיר קינדער פון 2 ביז 8 יאָר). יידל, שרהטשע, די יינגסטע פרימעטל און מיר ביידע.

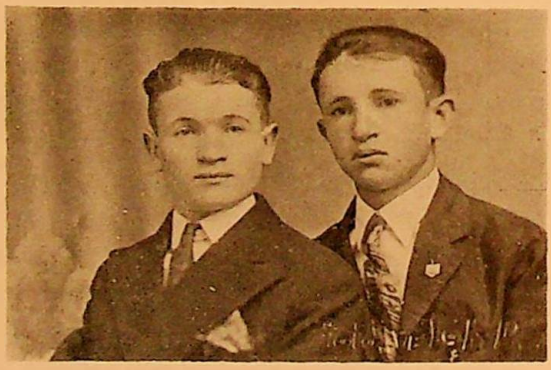
וועג מיר זענען אַנגעקומען אין שטעטל האָט זיך ביי די יידן געפילט אַן אומרו, וואָס האָט זיך זייער שנעל אַנטוויקלט ממש אין אַ בהלה און גרויליקן פחד. דער עולם האָט מורא געהאַט אַרויסצוגיין אין גאַס, די פאַרצווייפלונג איז ביי אַלעמען געווען גרויס. נישט געקוקט דאַרויף, וואָס די דייטשן זענען נאָך אין לאַסקאַראָוו נישט געווען, האָט זיך געפילט אַ שרעק און אַ גרויל פֿאַר זייער אַנקום.

עטלעכע טעג שפעטער איז אַ דייטשע אויסשפיר־אייניהייט אַריינגעקומען אין שטעטל. אַ קליינע אייניהייט פון דער פוילישער ארמיי האָט זיי באַגעגנט מיט פייער און אַ סך פון די דייטשן זענען אומגעקומען. דעם זעלביקן טאָג האָט אין שטעטל אַריינמאַרשירט די דייטשע אַרמיי, וואָס האָט אונטערגעצונדז לאַסקאַראָוו פון הויז צו הויז. מיר מיט אונדזער גאַנצער פאַמיליע, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אין אַ קעלער, האָבן פלוצלונג דערהערט, ווי מען שרייט אַריין צו אונדז. אַז מיר זאָלן אַרויסגיין פון קעלער, וויל דאָס גאַנצע שטעטל ברענט מיר האָבן זיך טאָקע קוים גערעטעוועט און זיך דורכגעריסן דורך די ברע־

די ערשטע
רעכטס:
רבקה קאגאן
אייזנבוים

נענדיקע גאסן. מיר זענען געלאפן אויפן וואלינער וועג. די דייטשן האבן אונדז באשאסן מיט מאשין־געווער. א סך זענען געפאלן. מיר האבן צ'ם ביישפיל געפונען דערשאסענע חיה־טויבע בערנהאלץ מיט אירע צוויי אייניקלעך אוז אנדערע. אויף הענט און פיס זענען מיר געקראכן ביזן וואלד. אין וועלכן מיר זענען געבליבן עטלעכע טעג און נעכט.

די ברידער הוטמאן

וועז מיר זענען שפעטער צוריקגעקומען אין שטעטל האבן מיר נישט דערקאנט די גאסן. אלץ איז געווען פארברענט, געלעגן אין קוילן און אש. מיר האבן אויפן ויצג געטראפן אין שטעטל א סך דערהרגעטע, צווישן זיי: משהלע פרידמאן. ירחמיאל געליבטער. וועלוול (ברכה לובעלסקיס מאן), יידל וואר־שאויער. שמעון הערשל שוסטערס זון איז פארברענט געווארן אין שטוב. מחמת

ער איז געווען קראַנק אויף די פיס און האָט נישט געקענט אַרויסלויפן. מיר און נאָך עטלעכע חברים האָבן זיי אַלעמען געבראַכט צו קבר ישראל.

אין לאָסקאַראָו איז איצט נישט געווען ווו צו ווויינען. זענען מיר בלית ברירה געגאַנגען אין נאָענטן שטעטל סאָבאָלעוו. געווען איז אין סאָבאָלעוו אַ דייטשע קאָמענדאַטורע און די דייטשן, וואָס זענען דאָ איינגעשטאָנען, האָבן די יידן אַנגעטאָן גרויסע צרות. זיי פלעגן צוטראַכטן פאַרשידענע שפּיצלעך ביים פייניקן, זיי פלעגן כאָפּן יידן מיט בערד און זיי אָפּשניידן די בערד מיט שטיקער פלייש פון די באַקן, זיי פלעגן אָנרייצן הינט אויף דורכגייענדיקע יידן און אפילו שיסן וועמען עס האָט זיך זיי געוואָלט אָדער סתם שלאָגן יידן מכות רצח. עס איז נישט פאַרבייגעגאַנגען קיין טאָג, אָן פון זייערע הענט זאָלן נישט פאַלן עטלעכע יידן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די שרעק, וואָס האָט באַהערשט די יידן נאָך איידער די דייטשן זענען געקומען, איז געווען באַרעכטיקט און אָפּטמאָל אָפילו אונטערגעשאַצט:

אויך די אַלע צרות פון די ערשטע טעג און וואָכן פון דער דייטשער ממשלה זענען געווען ווי אַ קינדער-שפּיל קעגן שפּעטערדיקן קאָשמאַר פון דער פאַרניכטונג.

דוד פרימער (ישראל)

מיינע איבערלעבונגען אונטער דער דייטשער טיראניע

אכט טעג נאָך דער שחיטה פון די 27 מאַן אין לאַסקאַראַוו, בערך אין חודש דעצעמבער 1939, בין איך אַנטלאָפן אין נאַענטסטן שטעטל סאַבאַ־לעוו צוזאַמען מיט מיין פרוי עלקע און אונדזערע 4 קינדער: פייגע־רבקה 13 יאָר אַלט, יוסף־אלעזר 11 יאָר, דינטשעלע 9 יאָר און דאָס יונגסטע מרימל 7 יאָר אַלט. מיר האָבן אויסגערעכנט, אַז דאָרט וועט אונדז זיין לייכטער איבערצוקומען די שווערע צייט. אגב איז לאַסקאַראַוו געווען אַפּגעברענט. מיט אונדז זענען מיטגעאַנגען: דער שוואַר אברהם פרימער און זיין פרוי חנה. זיי האָבן אין סאַבאַלעוו געהאַט אַ טאַכטער רבקה. מיר זענען נישט געווען די איינציקע, וואָס האָבן פֿאַרלאָזן לאַסקאַראַוו. צוליבן מאַנגל אין דירות האָבן דריי פערטל פון דער באַפעלקערונג פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

פֿיר ביז פינף חדשים האָבן מיר געלעבט מער ווייניקער „רואיק", אויף וויפל עס איז בכלל מעגלעך געווען צו לעבן רואיק אונטער דער הערשאַפט פון די דייטשע רוצחים. דערנאָך האָבן די דייטשן געשאַפֿן אַ געטאָ פאַר די יידן אין סאַבאַלעוו.

איך האָב געאַרבעט ביי מיין פאָך שוסטעריי. מיר איז נאָך געבליבן פֿון פאַר דעם קריג לעדער, וואָס איך האָב באַהאַלטן און איצט מיטגענומען. איך פלעג אַרבעטן פאַר די פויערים און זיי פלעגן מיר באַצאָלן אין נאַטור. די תבואות און פּראָדוקטן, וואָס איך האָב באַקומען פאַר מיין אַרבעט, פלעג איך אַפּגעבן אַ פוילישן בעקער פֿאַר ברויט. וואָס איז מיר געבליבן האָב איך פארקויפט.

אַ געוויסן טאָג זענען אַראַפּגעקומען דער אינספּעקטאָר פון אַרבעטס־אַמט

און צוויי פֿאלקס־דייטשן. זיי האָבן געפֿאדערט, אַז איך זאָל אָפּגעבן דאָס לעדער און האָבן אָפּילו אַנגעוויזן דאָס אַרט, ווו דאָס לעדער איז געווען באַהאלטן. זיי האָבן אויפֿגעריסן די פּאַדלאָגע און פון דאָרט אַרויסגענומען, לעדער, שיך און שטיוול און מיך מוראדיק צעשלאָגן. איך ווייס ביז היינט נישט ווי אַזוי איך האָב אויסגעהאַלטן די קלעפּ. שפּעטער בין איך געווויר געוואָרן, אַז מיך האָט געמסרט אַ ייד, ווָאס האָט געאַרבעט אין אַרבעטס־אָמט. זיי האָבן מיך מיטגענומען צוזאַמען מיט דער גאַנצער סחורה. דער אינספּעקטאָר האָט מיר פֿאַרגעלייגט צו אַרבעטן פֿאַר אים און דערפֿאַר וועט ער מיך באַפֿרייען. איך בין באַשטאַנען. דאָקעגן האָב איך קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט צו מאַכן אַ פֿאַר שטיוול פֿאַרן מסור. ער האָט מיר געגעבן לעדער און מיר געהייסן מאַכן די אַרבעט. צוויי טעג שפּעטער זענען די צוויי פֿאַלקס־דייטשן ווידער געקומען און מיך פונדאָסנייי מוראדיק צעשלאָגן. זייער אויסרייד איז געווען, אַז לויט געווי־סע קלאָגען, וואָס זענען צו זיי דערגאַנגען, האָב איך בדעה צו מאַכן שטיוול פון פֿאַפּיר. דאָס איז געווען דאָס שטיקל אַרבעט פֿון זעלביקן מסור. דאָס לעדער האָבן זיי ביי מיר צוריקגענומען. צומאָרגנס האָט דער אינספּעקטאָר אפּגעבראַכט די סחורה און איך האָב פֿאַר אים געאַרבעט. ער האָט מיר געצאָלט מיט פּראַדוקטן. כ׳האָב זיך געפּילט מער ווייניקער „זיכער״.

א געוויסן טאָג בין איך געגאַנגען אין דער גאַס פון געטאָ. פּלוצלונג זענען אַנגעקומען צוויי זשאַנדאַרמען מיטן זון פון פּרעזעס פון יודענראַט, שמואל פֿיינקוואָס. ער האָט זיי אַנגעוויזן אויף מיר און אַ געשריי געטאָן „פּרימער״. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי האָבן געכאַפּט יידן צו דער אַרבעט. איך האָב זיך נישט וויסנדיק געמאַכט און געגאַנגען מיין וועג. אַבער איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז זיי וועלן מיך זוכן דעריבער בין איך אַנטלאָפן אין נאַענטן דאָרף קאַרנאַטשיצאַ. איך בין אַרויף אויף א בוים און דאָרט אָפּגעזעסן אַ טאָג און אַ נאַכט. דערווייל איז דער זון פון יודענראַט־פּרעזעס מיט די צוויי זשאַנדאַרמען געקומען צו מיר אַהיים און געדראָט מיין פּרוי, אַז אויב איך וועל זיך נישט צושטעלן וועלן זיי אויסשיסן אַלע יידן. מיין פּרוי, אַנגעטאָן אין פּויעריש קלייַדער, איז געקומען צום בוים, אויף וועלכן איך בין געזעסן. זי האָט געמאַכט דעם אַנשטעל, אַז זי גראָבט עפּעס און צו מיר אַרויפּגעשריען, אַז איך זאָל זיך נישט צושטעלן, ווייל זיי וועלן מיך שיסן. כ׳האָב אַבער נישט געוואָלט האָבן אויף מיין גצוויסן אַנדערע יידן פון שטעטל, אין וועלכע זיי האָבן זיך געקענט נוקם זיין. דעריבער האָב איך זיך צוגעשטעלט אין דער זשאַנדאַרמעריע.

די זשאַנדאַרמען האָבן זיך אויסגעשטעלט אין אַ שפּאַלער און מיר גיהיסן דורכגיין. איך האָב פּאַרשטאַנען זייער מיין און מיט איין שפּרונג בין איך געווען אין צווייטן עק. זיי האָבן נישט באַווײַזן מיך אַנצורירן אפילו מיט זייערע שפּיצרוטן. זיי האָבן זיך צעלאַכט און מיר געהייסן גיין צוריק. דער עלטסטער האָט מיך דערנאָך אויסגעפרעגט וועגן מיין ארבעט און מיר פּאַרגעלייגט צו אַרבעטן פּאַר זיי. כ׳האָב זיך נישט אַפּגעזאָגט און באַלד אים גענומען אַ מאָס ווען איך האָב דעם עלטסטן פון דער זשאַנדאַרמעריע אַפּגעבראָכט די אַרבעט, האָט ער מיר געגעבן אַ שיין, אַז איך אַרבעט פּאַר דער זשאַנדאַרמעריע און האָב רעכט פּריי אַרויסצוגיין און אַריינגיין אין געטא.

די ליקווידאציע פון געטא סאַבאַלעוו

אַ טאָג אַדער צווײַ פּאַר די ימים נוראים פון יאָר 1942 זענען געקומען אייניקע מיטגלידער פון יודענראָט און מיך געבעטן צו אינטערוועניר־ן ביים עלטסטן פון דער זשאַנדאַרמעריע, ווײַלכן איך האָב גוט געקענט, אַז ער זאָל נעמען אַ 50 מאָן אין לאַגער פון ווילגע, כדי כאָטש אַפּראָטעוועז אַ זכר פון שטעטל. כ׳האָב דעם עלטסטן פון דער זשאַנדאַרמעריע געגעבן אַלס מתנה אַ גאָלדענעם זייגער און נאָך דעם זעלביקן טאָג איז אַ גרופּע פון 50 מאָן געגאַנגען אין לאַגער ווילגע. מיר האָבן זיך געזעגנט מיט די פרויען און קינ־דער אין אַ טרויעריקער שטימונג און מיט אַ שרעקלעכן יאָמער. „ווער ווייסט צי מיר וועלן זיך נאָך זען״ — האָבן אַלע געזאָגט.

ווען מיר זענען געווען אינמיטן וועג צום לאַגער איז אַנגעלאָפן זשאַנדאַר־מעריע, אונדז אַרומגערינגלט און צוריקגעטריבן קיין סאַבאַלעוו. זיי האָבן אונדז געבראָכט אויפן הויף פון דער זשאַנדאַרמעריע, דורכגעפּירט איבער אונדז אַ רע־וויזיע, אַלץ צוגענומען, וואָס נאָר איינער האָט ביי זיך געהאַט, און צוריק אריינגעטריבן אין געטאָ. פּאַר אנטלויפֿן האָבן זיי געדראָט מיט שיסן.

אין דעם טאָג איז ליקווידירט געוואָרן דער סאַבאַלעווער געטאָ. די יידן זענען אַפּגעשיקט געוואָרן צו די וואַגאָנעס. אין אַוונט זענען מיר, אַ קלענערע גרופּע, אַנטלאָפן. עס האָט אונדז פּאַרפאַלגט דער געשרייַ פון די פרויען אין קינדער, וואָס מען האָט געוואָרפן אין די וואַגאָנעס. פֿאַרטאָג זענען מיר צו־געקומען צום לאַגער אין ווילגע.

דער קאָמענדאַנט פון לאַגער איז געווען דער יידישער דענטיסט פון זשע־לעכאָוו, קלעטפיש. דער קאָמענדאַנט פון דער פּאָליציי איז געווען גוויאָזדי

און איבער זיי איז אַלס הויפּט־קאַמענדאַנט געווען אַ פּוילישער פּאַרטיזאַנישער זיי האָבן אויסגעקליבן צווישן אונדז די שטאַרקסטע און יינגסטע: די שוואַכע, פּרויען מיט קינדער און עלטערע יידן האָבן זיי גלאַזט שטיין אויף יענער זייט פון טויער. פּאַרנאַכט ווען מיר זענען צוריקגעקומען פון דער אַרבעט זענען זיי נאָך געשטאַנען אויף יענער זייט פון לאַגער.

צומאַרגנס איז געקומען זשאַנדאַרמעריע און אויסגעשאָסן די אַלע, וואָס זענען געווען אויסערהאַלב פון לאַגער. אַ טייל פון די מענטשן האָבן זיי אַרײַנגעוואַרפן לעבעדיקערהייט אין די אויסגעגראָבענע גריבער: ווען איך בין געקומען פון דער אַרבעט ...ָב איך געזען, ווי די ערד הויבט זיך פֿון זי לעבעדיקע פּאַרשאָטענע יידן.

דער דאָזיקער מאָרד איז געווען באַגלייט מיט שוידער־סצענעס. מען האָט דערציילט, אַז אַ מיידל מיטן נאָמען רבקה זילבערבערג האָט געשריגן צו אַ פּאָלקסדויטש: דו הרגעסט מיך היינט און מיינע ברידער וועלן קומען פון רוסלאַנד וועלן זיי דיך הרגענען. הערנדיק די ווערטער האָט דער פּאָלקסדויטש מיט דער ביקס איר געשפּאָלטן דעם קאָפּ אויף צוויי.

פון די פרויען איז געלונגען זיך צו ראַטעווען בלויז אייניער — איטע שמואל זאָוולס פייגוואָקס. זי איז צוגעדעקט געוואָרן אין גרוב מיט די דערשאָסענע און האָט געקענט שפּעטער זיך אַרויסרוקן אַ לעבעדיקע. זי איז שפּעטער אומגעקומען אין סאָבאָלעווער געטאָ. די פרוי רבקה גאָלדנאַדעל האָט אויפן האָנט געהאַלטן איר שיין קינד. אַ דייטש האָט אָנגעהויבן באַוונדערן די שיינקייט פון קינד מיט זיין בלאָנד קעפל האָר. מיט איין מאָל האָט ער מיט אַ באַגנעט דורכגעשטאָכן דאָס קינד אויף די הענט פֿון דער מוטער.

אין לאַגער זענען די מענטשן געווען ממש ווי שקעלעטן. פון די צעריסענע שמאַטעס, וואָס זיי האָבן אויף זיך געטראָגן, האָט מען געזען הויט און ביינער. די פּנימער זענען געווען אויסגעצויגן און דאָר און פון זיי האָבן צו אייך אַרויסגעקוקט פּאַרלאָשענע אויגן. מיר, וואָס זענען פריש אָנגעקומען, האָבן אין פּאַרגלייך מיט זיי אויסגעזען, ווי מאָגנאָטן.

די טראָגעדיע פון די לאַגער־מענטשן און די ליידן צוליבן הונגער זענען אומבאַשרייבלעך. אַ געוויסן טאָג האָב איך גענומען אַ ביסל וואַסערדיקע זופּ מיטן קליינעם שטיקל ברויט, וואָס מען האָט אונדז פּאַרטיילט. אַ שאָטן־שקעלעט האָט זיך צו מיר דערנענטערט מיט זיינע אויסגעזעצטע אויגן, האָט זיך אַ וואַרף געטאָן אויף מיין האָנט, אין וועלכער כ׳האָב געהאַלטן דאָס פיצל ברויט און אין

איין רגע איז דאָס ברויט פֿאַרשוווּנדן ביי אים אין האַלדז. נישט געקוקט דאַרויף, וואָס איך בין אויך געווען שטאַרק הונגעריק, האָט די סצענע מיך ממש דערשיט־טערט. כ׳האָב אַזש אַנגעהויבן צו וויינען און כ׳בין געווען צופרידן, וואָס ער האָט ביי מיר אַרויסגעכאַפט דאָס שטיקל ברויט.

איך האָב געהאָט אַ ביסל געלט, וואָס דער לאַגער־קאָמענדאַנט קלעטפיש האָט ביי מיר צוגענומען. אַ טייל פון דעם האָט ער מיר שפּעטער אָפּגעגעבן. אָבער גלייך דערנאָך איז געקומען גוויאַזדי און ביי מיר דעם טייל צוגענומען.

ביים באַקומען דאָס עסן איז געווען אַן אמתער גהינום. אַ קרומער פּאָליאַק איז דאָרט געשטאַנען מיט אַ גראָבן שטעקן און יעדן איינעם, וואָס איז צוגעקו־מען, האָט ער געקלאַפּט מיטן שטעקן איבערן קאָפּ. נישט איינער פלעגט איבער־לאָזן דאָס ביסל עסן און אַנטלויפֿן, כדי נישט צו באַקומען דעם קלאַפּ.

אין לאַגער האָב איך געטראָפֿן מיין שוואגער יעקב הערש פרימער, וועלכער איז געווען פרעזעס פון יודענראַט אין לאָסקאָראָוו. די אלע, וואָס קענען זיין טעטיקייט, ווייסן, אז ער האָט געטאָן אַ סך גוטס און אפט אפילו אַליין געצאָלט אַרויסגעלייגטע קאָנטריבוציעס, כדי נישט צו נעמען ביי אַנדערע יידן. ער איז אויסגעשטאַנען נישט ווייניק צרות און פיין צוליב זיין אַמט. איין מאָל האָט מען געמסרט אַ שוחט און מען האָט אים געגומען צו שיסן. דער שוחט האָט געוואָלט זאָגן וידוי פֿאַרן טויט און איז געקומען אין קיטל און טלית. אין דעם מאָמענט האָט מיין שוואָגער אַ כאַפּ געטאָן די ביקס פון די הענט פֿון קרייז־האָפּטמאַן. פּאַר דעם חטא האָט דער קרייז־האָפּטמאַן געזאָגט דאָרף מען דיך אויך דערשיסן און ער האָט אים געהייסן זיך אויסדרייען. דער דייטשער אָפּיציר האָט אַבער בלויז אויסגעשאָסן אין דער לופט און זיי ביידע באפרייט. אַ צווייט מאָל האָט מען מיין שוואָגער געמסרט אין מאָגיסטראָט, אַז ער רע־גיסטרירט צוגעפֿאָרענע יידן. ווידער האָט מען אים געוואָלט שיסן און ער האָט באַשלאָסן אַריינצוגיין אין לאַגער פֿון ווילגע.

מיין שוואָגער האָט מיר געגעבן אַן עצה, אַז איך זאָל שיקן אַ פויער קיין סאָבאָלעווו און ער זאָל ברענגען מיין פרוי מיט די קינדער. איך האָב אַזוי געטאָן, אָבער זיי זענען שוין אין סאָבאָלעווו נישט געווען.

איך אַנטלויף פון לאַגער

ווען די לאַגע אין ווילגע איז געווארן אומדערטרעגלעך און מיט יעדן טאָג אַלץ ערגער האָב איך אין אייזיק קושקעוויטש באשלאָסן צו אַנטלויפן. אין

אַ געוויסער נאַכט האָבן מיר אונטערגעגראָבן די דראָטן אויף אַ זאַמדיקן אָרט און מיר זענען אַרויסגעגאַנגען פון לאַגער. דורכן וואַלד האָבן מיר זיך געקליבן צו גיין קיין לאַסקאַראַוו. אין וואַלד האָט אונדז אָבער באַפאַלן אַ פּוילישער באַנדיט. איידער כ׳האָב באַוויזן עפּעס צו זאָגן האָט קושקעוויטש אים דער־שאָסן מיטן רעוואָלווער. וואָס ער האָט ביי זיך תּמיד געהאַט.

אַנגעקומען זענען מיר אין מיין אייגענער ווויינונג. מיין קריסטלעכער בעל־הבית, אַנטאַני איזשוויצקי, האָט דורך דער צייט פאַריכט זיין אָפּגעברענט הויז און זיך געמאַכט אַ צימער. ער האָט אונדז געגעבן ברויט און האָט אונדז געבעטן צו פֿאַרלאָזן דאָס הויז, ווייל ער האָט מורא. גיין איבער דער שטאָט אַדער אויף וועגן איז פאַר אונדז געווען אַ לעבנס־געפאַר. מיר האָבן אַבער קיין ברירה נישט געהאַט. דעם זעלביקן טאָג זענען מיר אַנגעקומען אין דאָרף קאַרנאַטשיצע.

דער סאָלטיס פון דאָרף איז געווען מיינער אַ גוטער באַקאַנטער. דער סאָלטיס מייעק איז געווען זייער אַ רייכער פויער. איך האָב ביי אים געהאַט אַ גרויסן פאַרמעגן. איידער מען האָט ליקווידירט די יידישע געשעפטן האָב איך צו אים געבראַכט אַ פור מיט לעדער. וועג ער האָט אונדז דערזען האָט ער זיך אַנגעכאַפּט ביים קאָפּ. ער האָט נעמלעך געהאַט אַ באַפעל פון די דייטשן, אַז וועג אַ ייד וועט זיך באַווייזן אין דאָרף, איז זיין פֿליכט צוצושטעלן דעם ייד אין דער זשאַנדאַרמעריע אַדער אין דער פּוילישער פאָליציי. ער איז אָבער געווען אַ גוטער מענטש. נאָכדעם, ווי מיר האָבן ביי אים אָפּגעגעסן, האָט ער אונדז אַרויפגעפירט אויפן בוידעם פון זיין בהמות־שטאַל. דריי טעג זענען מיר דאָרט געווען. ער האָט אונדז גוט דערנערט און ס׳איז געווען ריין. נאָך אַזוי־פיל חדשים פון שמוץ און הונגער זענען מיר אַ ביסל געקומען צו זיך. אויפּן דריטן טאָג האָבן מיר געהערט, אַז אין סאָבאָלעוו קומען זיך ווידער צונויף יידן. דאָס האָבן די דייטשן פאַרנאַרט די יידן, וואָס זענען געווען באַהאַלטן אין פאַרשידענע ערטער. די דייטשן האָבן געמאַלדן, אַז די יידן וועלן פון איצט אָן אַרבעטן ביי אַ פּראָדוקטיווער אַרבעט און קיין שום שלעכטס וועט זיי מער נישט געשען. מיר האָבן באַצאָלט אַ פויער, אַז ער זאָל גיין זיך דערוויסן, צי אַלץ איז ריכטיק: אויפן פערטן טאָג זענען מיר אוועקגעפאָרן אין נייעם געטא פון סאָבאָלעוו.

די לעצטע אקציע אין סאבאלעווער געטא

זעקס וואכן זענען מיר געווען אין נייעם געטא. דער בלאָף פון דייטשן צוזאָג וועגן פראדוקטיווער ארבעט איז געווען א בלוטיקער. צוליבן דאזיקן ליגן האָט זיך ווידער געגאסן יידיש בלוט.

אפטמאל פלעגט קומען רייטנדיק אויף א פערד דער קריז־האופטמאן פון גארוואלין. קיין יודענראט איז נישט געווען. האָט ער זיך אויסגעפרעגט ביי די געטראפענע יידן וועגן לעבן אין געטא, וויפל יידן שטארבן אויס א טאג, צי זענען זיי אלטע אדער יונגע, צי זענען פאראן לייז? ער האָט געוווסט ווי אזוי עס זעט אויס די לאָגע אין דעם נייעם געטא. 1400 יידן האָבן געווינט אין א קליינעם געסל, אין 14 קליינע הייזקעס, אנגעשטופט איינער אויפן אנדערן. קיין עסן איז נישט געווען און נאָר מיט א לעבנס־געפאָר און מיט איינשטעלן דאָס לעבן איז פון צייט צו צייט עמיצן געלונגען זיך איינצושאָפן עפעס צום עסן. די לייז האָבן אויפגעגעסן די מענטשן לעבעדיקערהייט.

במשך פון די זעקס וואכן זענען די זשאנדארמען און די פוילישע פאליציי בכלל נישט געקומען אין געטא. בלויז דער קריז־האופטמאן, ווי געזאגט, פלעגט זיך באוויזן פון צייט צו צייט, אויספרעגן, געבן עמיצן א טויט־קלאפ און אוועק־רייטן. מיר אליין האָט ער איינמאל געגעבן צוויי פעטש, אז דער קאפ האָט זיך מיר פארדרייט.

איך האָב געפילט. אז די דייטשן נארן אונדז אפ. איך האָב געזאגט מיין שוואגער יעקב הערש פרימער, אז די דייטשן וועלן אומגעריכט א טאג אנ־פאלן אויפן געטא. זיי ווילן, אז מיר זאלן ביסלעכווייז אויסשטארבן און די איבעריקע וועלן זיי אויסשיסן. לאמיר באצייטנס אנטלויפן. מיין שוואגער האָט וועגן דעם נישט געוואלט הערן און געבעטן. אז מיר זאלן נאָך וואַרטן.

זונטיק, דעם ערשטן פעברואר 1942, האָט א גרויסע צאל דייטשן ארום־גערינגלט דעם געטא. געהייסן אלעמען זיך אנטאן. אפילו קראנקע. דערקלערט אז עס וועט אונדז קיין שלעכטס נישט געשען און אז מען פירט אונדז פון דעמבלין אויף ארבעט. זיי האָבן געהייסן מיטנעמען, וואס נאָר מען קען, ווייל אלץ וועט קומען צונוץ. זייער קונסט פון אפנארן און פארנארן איז געווען זייער גרויס.

זיי האָבן אויסגעשטעלט רייען צו פיר און אלעמען שטארק געהיצט. דאָך האָבן א סך יונגע אנגעהויבן צו אנטלויפן. אייניקע האָבן אפילו מיט דרענגער

זיך קעגנגעשטעלט די דייטשן. אבער קעמפן קעגן מאשין-געווער איז אומעג־
לעך. א סך זענען אראפגעשאסן געוואָרן פון די דעכער, אויף וועלכע זיי
זענען ארויפגעקראכן: דער קרייז־האוּפטמאן האט זיך ארומגעדרייט און זיך
נישט אפגעזאגט פון פארגעניגן צו פייניקן, ווי א סאדיסט. אין א געוויסן מא־
מענט האט ער צו מיר אויסגעשריען פארוואס איך קוק אויף אים. ער האט מיר
באפוילן, אז איך זאל שמעקן מיט דער נאז און ביי דער געלעגנהייט האט ער
מיר אריינגערוקט א לאנגן שפיציקן שטעקן אין דער נאז. עס האט זיך מיר
געדוכט, אז ער רייסט מיר אפ די נאז מיטן קאפ צוזאמען.

די יידן זענען געטריבן געוואָרן אין די וואגאנעס. געווען זענען עס
לאסט־וואגאנעס און אין יעדן אזא וואגאן האבן זיי אריינגעשטופט ארום 250
מענטשן. די געוואלד־געשרייען און דאס געווײַן פון פרויען און קינדער איז
נישט צום באשרייבן. אין דרויסן איז געווען זייער קאלט, אבער דאָ אין וואָ־
גאן איז געווען שרעקלעך הייס און עס איז נישט געווען קיין לופט. עס האט
לאנג נישט געדויערט און א סך זענען דערשטיקט געוואָרן אויף טויט. מענטשן
האבן געטראטן אויף טויטע קערפער. מיך אליין האט עמיצער ארויפגעשטופט
אויף א קערפער פון א דערשטיקטן ייד.

דאס איז געווען דער סוף פון צווייטן סאבאלעווער געטא. עס זענען אגב
פארגעקומען אויסטערלישע מערדער־פאסירונגען. א געוויסער פריץ, כאניעוו־
סקי, פון קאזשעניץ האט צו זיך פארנארט רייכע יידן. ער האט ביי זיי צוגע־
נומען א סך גלעס און זיי האבן ביי אים געארבעט. איינער פון די יידן פלעגט
תמיד שטיין מיט א ביקס אויף דער וואך. ווען דער פריץ האט די יידן אויס־
געגוצט ביזן סוף און צוגענומען ביי זיי זייער גאנץ גלעט, האט ער גערופן
די זשאנדארמעריע. דער יידישער וועכטער האט דערזען די זשאנדארמעריע
און האט פון זיין ביקס געעפנט א פייער. די זשאנדארן האבן זיך א ווייטע
צוריקגעצויגן און עס איז דעם וועכטער געלונגען צו אנטלויפן. אויך א טייל
יידן איז געלונגען צו אנטלויפן. איינער פון די, אברהם סעקולע, איז נאך
דער באפרייאינג געווען אין דער פאליציי אין פוילן און די „אקא" האט אים
דערהרגעט. די אנדערע, וואס זענען אנטלאפן זענען נאך פריער אומגעקומען.
לויט דעם, ווי אברהם סעקולע האט מיר דערציילט, האט ער מיט נאך עטלעכע
יידן דערהרגעט דעם פריץ כאניעווסקי.

געשפּרונגען פון וואַגאַן

אין וואַגאַן בין איך אַריין דער ערשטער. באַלד איז געווארן אַזוי ענג. אַז עס איז אפילו נישט געווען קיין אָרט צו שטיין אויף איין פוס. נעבן מיר איז געשטאַנען מיין חבר משה אַהרן פּיינשנייַדער. זיין פרוי חאמע פון דער היים קושקעוויטש איז פאַרגוואַלטיקט געוואָרן פון ס.ס.־לייט אין געטאָ פון לאַסקאַראָוו. דערנאָך האָבן די זעלבע זי אַנגענומען ביי די פיס און ביים קאָפּ און זי אַ וואַרף געגעבן. זי איז געפאַלן אַ טויטע אויפן אָרט. עס איז אויך געווען נעבן אונדז בײַדן אין וואַגאַן זיין 12 יאָריקער יינגל. איך האָב אים פאַרגעלייגט אויסצוהאַקן אַ לאָך און שפרינגען פון צוג. דער צוג איז געלאָפן זייער שנעל. כלים האָבן מיר געהאַט, וויייל זיי האָבן אונדז געהייסן אַלץ מיטנעמען. כ׳בין געשטאַנען אויף מיין שוואָגערס אַקסלען און אויסגעהאַקט די עפענונג. איך געדענק נישט ווי לאַנג די אַרבעט האָט געדויערט. אין אַ געוויסן מאָמענט האָב איך דערזען דעם הימל.

איצט איז אַנטשטאַנען אַן אַמפּערניש ווער עס זאָל שפרינגען דער ערשטער. איך האָב נישט געוואָלט מוותר זיין און באַשטאַנען צו שפרינגען דער ערשטער. ווען איך האָב אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ האָב איך דערזען אויפן טרעפּל פון וואַגאַן אַ דייטש מיט אַ מאשין־געווער אין דער האַנט. כ׳האָב זיך צוריקגעצויגן און דער דייטש האָט אַריינגעשאָסן אין דער לאָך, געטראָפן משה חיים אשרס. איך האָב עטלעכע מאָל אַרויסגעקוקט און תמיד געמוזט זיך צוריקציען.

פּאַר דעמבלין האָט זיך דער צוג אָפּגעשטעלט. די דייטשן זענען אַוועק און זייער אָרט האָבן פאַרנומען פּוילישע פּאָליציאַנטן. פון וואַגאַן האָט מען זיי געגעבן געלט, אַז זיי זאָלן אַריינטראָגן פּלעשער וואַסער מיט קוילן שניי. כ׳האָב געכאַפט אַ פּולע פּלאַש וואַסער און האָב קיינעם נישט געוואָלט גבען טרינקען. אויך איך האָב נישט געטרונקען. די פּלאַש האָט געדאַרפט דינען פאַר אַן אַנדערן צוועק. „טייערע יידן — האָב איך צו אַלעמען געזאָגט — זייט נישט בייז אויף מיר, איך טרינק אַליין אויך נישט. איך וויל מיט דער פּלאַש זיך פאַרטיידיקן פאַרן דייטשן וועכטער״. זיי האָבן אַלע מסכים געווען מיט מיר. די דייטשן זענען באַלד צוריקגעקומען און דער צוג האָט געירט. אין וואַגאַן זענען שוין געווען צענדליקער געשטאָהבענע. עס האָט געפעלט לופט.

פאַרטאָג האָב איך באַשלאָסן צו שפרינגען. בעסער אומקומען פון לויפנדיקן צוג איידער פון זייערע קוילן. מיט איינמאָל איז פון דער דאַמף־מאַשין

ארויס א ...שוערער וואלקן פון דאמף. אין דעם מאמענט האב איך זיך אויפ־
געשטעלט אויף מיין שוואגערס פלייצעס און אין דער האנט געהאלטן די פלאש.
דער דייט...ש איז געזעסן אויפן שטיגל און כ׳האב נישט געוווסט צי ער איז
שיכור אד...ער מאכט ער זיך נישט וויסנדיק פון דער לאך. איך בין ארויסגע־
קראכן פון דער לאך און מיט מיין גאנצער קראפט א זעץ געטאן דעם דייטש
איבערן קאפ מיט דער פלאש. כ׳האב נאר געהערט א געשריי און דער דייטש
איז פארשוווונדן. איצט האב איך זיך געבעטן ביי מיין שוואגער. שטופ מיך
ארויס, דע...ר וועג איז פריי. ער האט אונטער־געשטופט מיין קערפער און איך
בין געשפרונגען אינמיטן פון ווילדן גאלאפ פון צוג. עס האבן זיך דערהערט
שיסעריין און איך בין געבליבן ליגן אין א גרוב מיט שניי. איך בין ארויס־
געפאלן ארי...פן שטח פון דער פעסטונג דעמבלין.

ווי אזוי איך בין נישט אומגעקומען שפרינגענדיק פון לויפנדיקן צוג ווייס
איך נישט... אין א גרויסער מאס האב איך עס מן הסתם צו פארדאנקען דעם
אויסערגעוו...יינלעך שטארקן ווילן נישט צו גיין אין די גאז־קאמערן פון טרעב־
לינקע. אוי...ך דער ווילן צום לעבן האט מיך אנגעפולט מיט א באזונדערן כח.
מיין היטל איז געווען צעלעכערט פון די קוילן, וואס זענען געשאסן געוואָרן.
ארום מיר זענען געווען ליידיקע גילזן. בדרך נס האבן די קוילן אויף מיר
קיין שליטה נישט געהאט.

כ׳האב זיך אויפגעהויבן און כ׳האב זיך איבערצייגט, אז איך בין נישט
פארווונדעט. געקומען צו זיך פון דער גרויסער שרעק האב איך געזומען גיין
פארויס. פלוצלונג איז מיר עמיצער געקומען אנטקעגן. כ׳האב שוין כמעט
אנגעהויבן צו אנטלויפן, ווען יענער האט מיר געמאכט צייכנס. געווען איז עס
א 19־יאר...קער בחור פון זשעלעכאוו. ער איז געשטאנען נעבן מיר אין וואגאן
און איז אוי...ך געשפרונגען. מיר האבן זיך ארומגענומען און געווויינט.

אין וואל האבן אונדז געכאפט צוויי פאליאקן מיט „מאציעווקעס" אויף
די קעפ. זי...י האבן אונדז געפרעגט צו מיר זענען יידן, וואס האבן געשפרונגען
פון צוג: זי...י האבן געזען, אז מיר ציטערן פאר שרעק און האבן גלייך געזאגט:
האט נישט קיין מורא, מיר זענען אויך יידן. שוין דאס דריטע מאל ווי מיר
שפרינגען. א שטיק וועג זענען זיי געגאנגען צוזאמען מיט אונדז. שפעטער
זענען זיי אוועקגעגאנגען אנדערשוווו. מיר זענען ארויינגעגאנגען אין א דערפל
נעבן דעמבלין, די גויים האבן פארהאקט די טירן און אונדז נישט ארייגעלאזן.
פון אויסן קוימען האט זיך געהויבן א רויך. „דא באקט מען ברויט!" —

האָב איך געזאָגט צום זשעלעכאָווער יונגנמאַן. כ׳בין פֿאַרלאָפֿן דעם וועג אַ קליינ־נעם שגצל, וואָס האָט געשריען „יידן גייען". איך בין אַנגעקומען פֿאַר איבן אַריינגעגאַנגען אין שטוב. עטלעכע פּוילישע יינגלעך זענען דאָרט געווען. דער אויוון האָט זיך געברענט און פֿאַרן פֿלאָם האָבן זיך געבאַקן „פֿאַפּיעל־ניקעס".

„אַהאַ, זשידקעס זענען געקומען!" — האָבן די פּאָליאַקן אונדז באַגעגנט מיט אַ געלעכטער. פֿאַר אַ טויטן ייד באַקומט מען אַ האַלב זעקל צוקער און פֿאַר אַ לעבעדיקן — אַ גאַנצן זאַק. לאָמיר זיי אַפּפירן און מיר האָבן צוויי זעק צוקער. איך האָב נישט געהאַט וואָס צו פֿאַרלירן און כ׳האָב זיי געזאָגט: „הערט פֿאָליאַקן, וואָס עס רעדט צו אייך אַ פּאָליאַק פון משהס גלויבן. עס איז אמת, אַז די דייטשן ברענגען איצט אום אַלע יידן. אַבער מען קען נישט וויסן, צי נאָך אונדז וועלן זיי זיך נישט נעמען צו רייניע פּוילישע אַריער. איר זייט פֿאָליאַקן, אַבער אויך מיר, יידן, האָבן שטענדיק מיטגעליטן און מיטגעפֿריימט זיך מיט אייך. מיר זענען דאָ געבוירן פון דור דורות. באַדענקט אייך וואָס איר גייט טאָן!"

איינער פֿון זיי האָט זיך אָפּגערופן: „כלאָפּצי, לאָזט צו רו די אומגליק־לעכע יידן. ס׳איז דאָך אמת וואָס ער זאָגט. ווער ווייס וואָס די פֿארשאָלטענע דייטשן וועלן נאָך טאָן מיט אונדז, פֿאָליאַקן, און וויפֿל מיליאָנען פֿאָליאַקן זענען שוין ביז איצט אויסגעהרגעט געוואָרן: גיט זיי אָפּצוסן און לאָזט זיי ליין זיך ראָטעוועו".

די דאָזיקע יוערטער האָבן געווירקט. איינער פון זיי האָט אונדז דערלאָנגט צוויי קאָכעדיקע פּלעצלעך און אויך גלעזער מילך און געזאָגט: עסט, ברידער פֿאָלאַקן פון יידישן אָפּשטאַם: עסט און גייט אייך אייער פּרידלעכן וועג...

מיר זענען ביידע געבליבן שטאַרק צעטומלט פון דער פּלוצלומדיקער וועגדונג לטובת אונדז. מיר זענען געווען אינגאַנצן פֿארשטיינערט און נישט געקענט צוטראָגן די פּלעצלעך צום מויל. מיר זענען ממש געווען איבערראַשט פון נייעם נס. איך האָב ווייטער געזאָגט, אַז מיר קענען נישט דעם וועג און געבעטן, אַז עמיצער פון זיי זאָל אונדז אַרויספירן. גראַד דער זעלביקער פֿאָליאַק, וואָס האָט פריער פֿארגעלייגט אונדז איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן, האָט אָנגעטאָן אַ פוטער מיט וואַילאָקעס — עס איז געווען אין דרויסן אַ פֿראָסט — און איז מיט אונדז אַרויסגעגאַנגען. ער האָט אונדז געפּירט דורכן וואַלד

און צוגעפירט אונדז צו אַ קליינער הייזקע. „גייט דאָ אַריין, אפשר וועט איר דאָ קענען איבערנעכטיקן" — האָט ער געזאָגט און האָט זיך אַפגעטראָגן.

אַ יונגער פויער האָט אונדז געעפנט די טיר און געפרעגט: „יידן? געשפרונגען פֿון צוג?" ער איז געווען אַ באַן־אַרבעטער. ער האָט אונדז דערלויבט ביי אים איבערצונעכטיקן.

אונדזערע דורכגעוועקטע שיך האָט ער געשטעלט טריקענען. מיר האָבן אים געגעבן געלט, ער זאָל קויפֿן בראָנפן און מילך. ער און זיין פרוי האָבן זיך געזעצט מיט אונדז צום טיש. מיר האָבן געגעסן און זיך גערוואַרעמט.

פלוצלונג האָט עמיצער געקלאַפּט אין טיר. ער האָט שנעל אַראָפגעכאַפּט דאָס עסן פון טיש און אונדז אַריינגעשטופּט אין אַ שטעלכל צוזאַמען מיט זיין קעלבל. איך האָב באַוויזן אַ כאַפּ צו טאָן בלויז איין שוך. מער ווי אַ שעה זענען מיר געשטאַנען אין שטעלכל. דערנאָך איז ער געקומען און אונדז אַריינגענומען אין שטוב. געווען איז עס אַ פּוילישער כאָפער, וואָס די דייטשן האָבן צוגעזאָגט פאַר יעדן טויטן ייד אַ האַלב זעקל צוקער און פאַר יעדן לעבעדיקן אַ גאַנצן זעקל צוקער. דער כאָפער האָט דערציילט, אַז ער האָט שוין אַ גאַנצן באַרג מיט זייגערלעך, וואָס ער האָט אַראָפגעריסן פון די הענט פון יידישע מיידלעך. ער האָט זיי אַליין געהרגעט מיט אַ דראָנג איבערן קאָפּ. ער האָט אויך דערציילט, אַז יידן האָבן אויסגעבראָכן די טירן פון אַ וואַגאָן און מאַסנווייז זיך אַרויסגעוואָרפן פון לויפנדיקן צוג. אַ סך זענען דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט. אַנדערע האָבן די דייטשן נאָכגעשאָסן און דערהרגעט, אַנדערע ווידער האָבן די הינט צעריסן צום טויט. פאַר די, וואָס זענען נישט געכאַפּט געוואָרן, איז באַשטימט געוואָרן אַ הויכער פרייז אין צוקער.

ער האָט אויסגעבעט געלעגערט אויף דער ערד, אָבער מיט קאַלדרעס. מיר האָבן אין אים געזען אַ מלאך און נישט קיין מענטש. ער איז מסכים געווען אונדז צו האַלטן, אינדערפרי איז ער געגאַנגען אַרבעטן און מיר זענען געבליבן. במשך דעם טאָג האָט זיין פרוי געהאַט צוליב אונדז אַ סך שרעק. ווי נאָר עמיצער האָט געקלאַפּט אין דער טיר, איז איר ממש די נשמה אַרויס. זי האָט אונדז אַריפּגעשיקט אויפן בוידעם און אונדז איז דאָרט געווען זייער קאַלט. גראָד האָט זיך איר איינציקע קו געקאַלבט און זי האָט צו דער געלעגנהייט אַראָפּגעבראָכט אַ קווין.

וועו דער מאָן איז אַוונט געקומען פון דער אַרבעט האָט זיך די פרוי שטאַרק באַקלאָגט. זי האָט געווויינט, אַז זי קען מער נישט זיין מיט די צוויי

יידן, ווייל זי האָט מורא. ער האָט דערציילט וועגן די יידן, וואָס רייסן אויף די וואַגאָנעס און אַנטלויפֿן. עס גאַלינגט אַ טייל פון זיי זיך צו ראַטעוונען. איצט פֿליען אַרום איבער דער געגנט אַראָפּלאָנען, כדי צו זוכן די יידן און כאָפּערס לויפן אַרום ווי ווילדע הינט אויף אַ געיאָג, כדי צו געפינען די אַנטלאָפענע. שליסלעך האָט ער אונדז געזאָגט, אַז ער וואָלט זייער גאַווען אונדז העלפן, אָבער ער האָט מורא פֿאַר זיך און פֿאַר זיין משפּחה.

פּיר אַזייגער פֿאַרטאָג איז ער מיט אונדז אַרויסגעגאַנגען, אונדז גאַווען דעם וועג און האָט אונדז איבערגעלאָזן. אויפן וועג זענען אורכגעפֿאָרן טאָקסי־אויטאָס מיט רעפֿלעקטאָרן און מיר האָבן זיך אָפּט באַהאַלטן. פלוצלונג האָט אונדז דערייאָגט אַ טאָקסי אָן ליכט. כ׳בין אַריינגעגאַנגען אין עפּעס אַ גרוב: אַ דייטש איז צו מיר צוגעגאַנגען, מיך אַרויסגעצויגן פֿון דער גרוב און געפּרעגט פֿאַרוואָס כ׳בין אַנטלאָפן. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז כ׳האָב זיך דערשראָקן אַז מיין פּרוי גייט צו קינד, און איך זוך אַ דאָקטאָר. ער האָט געפּרעגט ווי ווייט איז צו ריקי? כ׳האָב געזאָגט — 18 ק״מ און כ׳האָב אַפֿילו נישט געווסט וואָס איך זאָג. ווייל מיר זענען געווען פּולשטענדיק פֿאַרשטיינערט. וועלן דער דייטש האָט צוריק פֿאַרנומען זיין אָרט אין דער טאָקסי. דערנאָך זענען מיר געווען געצווונגען דורכצוגיין פֿאָרביי אַ דייטשן פֿאָטרול. כ׳האָב זיך אויסגע־משט מיט פּוילישע אַרבעטער און בין געגאַנגען דרייסט. פלוצלונג האָב איך דערהערט: ביסטו יודע? — באַלד דאָרויף האָב איך געהערט אַ שאָס. כ׳האָב שוין מער מיין חבר קיינמאָל נישט געזען. נאָך עטלעכע שעה וואַנדערן בין איך אַנגעקומען אין זעלביקן דאָרף קאָרנאָטשיצע, אין וועלכן איך בין פֿריער געווען ביי מאַיעקן.

צו מיינע צרות נעמט נישט קיין סוף

בלויז עטלעכע טעג בין איך געווען ביי מאַיעקן. די שטוב איז געווארן פֿאַרדעכטיקט און איך האָב געמוזט פֿאַרלאָזן זיין סטאָדאָלע. ער האָט מיך אַוועקגעפֿירט אין אַ צווייטער סטאָדאָלע, וואָס ער האָט געהאָט צווישן קילאָמע־טער וווייטער. דאָ האָב איך געטראָפֿן צווי לאָסקאָראָווער יינגלעך. דער פּויער האָט אָפּילו נישט געווסט, אַז זיי זענען דאָ פֿאַראַן. צוערשט האָבן מיר אַלע מורא געהאַט ווייל ס׳איז געווען פּינצטער. דערנאָך האָבן מיר זיך זייער גע־פרייט איינער מיט די אַנדערע. געווען איז עס דעם 2־טן פֿעברואַר 1943. ס׳איז געווען אַ גרויסער פֿראָסט און זיי האָבן מיך אַריינגענומען צווישן זיי ביידן,

כדי מיך צו דערוואַרעמען. שפּעטער זענען זיי געגאַנגען זוכן עסן אוו איך בין געבליבן אליין אויף די ווישקעס. פלוצלונג זענען מענטשן געקומען אין דער סטאַדאַלע. איינער האָט אַנגעצונדן אַ שוועבעלע און האָט אַראָפּגעלאָזט אַ שוועַרע משא. היות זיי האָבן נישט געגעבן דעם צייכן, וואָס מיר האָבן צווישן אונדז אָפּגערעדט, האָב איך געוווסט, אַז דאָס זענען נישט מיינע חברים לצרה. איך בין געבליבן ליגן אַן אָטעם. די צוויי האָבן אויפגעהויבן די שווערע משא און זענען אַוועקגעגאַנגען.

ווען מיינע יונגע צווי חברים זענען צוריקגעקומען האָב איך זיי דערצווילט וועגן באַזוך. זיי האָבן זיי געטראָפן און האָבן איינעם פון די צווי גוט צעשלאָגן. בעתן געשלעג האָבן אַבער מיינע חברים פאַרלאָרן די שפּייז. זיי האָבן באַשלאָסן צוריקגיין און זוכן דאָס עסן. כ׳האָב זיך ביי זיי געבעטן, אַז זיי זאָלן נישט גיין. שליסלעך זענען זיי צוריקגעקומען און געבראַכט ברויט און מילך, וואָס זיי האָבן צוריקגעפונען. מיין פרייד איז געווען גרויס.

צומאַרגנס זענען פויערים, לויט די שפּורן אויפן שניי, געקומען זוכן די תבואה, וואָס די גנבים האָבן ביינאַכט צוגענומען. איינער פון זיי איז געקומען אין דער סטאַדאַלע און האָט אויסגעשריען, אַז דאָ זענען פאַראַן אַדער יידן אַדער די גנבים און אַז ער גייט מעלדן די זשאַנדאַרמעריע. איך האָב געהייסן מיינע חברים בלייבן שטיל און איך בין אַראָפּגעקומען צו די צוויי פויערים. זיי האָבן מיך גוט גיקענט און מיר געראַטן צו פאַרווישן די שפּורן אויפן שניי און גלייך אַנטלויפן. דאָס ארט האָבן מיר געמוזט פאַרלאָזן. די צוויי בחורים זענען צוזאַמען אַוועקגעגאַנגען. איך בין געגאַנגען צו וולאדקע באַנאַסיוק איז טאַרנאָשיצע. ער האָט מיר אַמאָל געזאָגט, אַז אין אַן עת צרה קען איך קומען צו אים אין סטאַדאַלע, אַבער ער זאָל נישט וויסן. איך האָב ביי אים אין סטאַדאַלע אויסגעגראָבן עטלעכע גריבער, כדי זיך אין זיי באהאלטן; ער איז אַבער איינמאָל אַריינגעפאַלן אין אַזא גרוב און צעבראָכן אַ פוס. כ׳האָב מורא געקראָגן און כ׳בין פון דאָרט אַנטלאָפן.

אין מיין קריטישער לאגע, נישט האָבנדיק ווו זיך צו באהאלטן, בין איך אַוועקגעגאַנגען אין דאָרף זיגמונטאָ צו קאָפּיעק פראַנצישעק, וואָס איז געווען אַ גרויסער אַרעמאַן און האָט געשמט אַלס באַנדיט. כ׳האָב קיין ברירה נישט געהאַט. צוערשט האָט ער מיר געדראָט, ווייל איך האָב אים אמאל נישט געוואָלט באַרגן קיין געלט פאַר אַ פאַר שטיוול. דערנאָך איז ער אַבער געוואָרן ווייכער, האָט פון מיר אַראָפּגעצויגן די קליידער. דערלויבט מיר זיך אר־מצו־

וואָשן און מיר געגעבן עסן. ס׳איז אין מיר אַריין אַ נייע נשמה. כ׳האָב באַקומען מוט וווייטער צו קעמפן פאַרן לעבן.

אַ געוויסן טאָג איז אַריינגעקומען אַ שכן און האָט מיך געטראָפן ליגנדיק אויפן בעט. אך, דו ביכט דאָ — האָט ער געזאָגט — איצט פאַרשטיי איך שוין פונוואַנען קאָפיעק פירט אזא ברייט לעבן. אין דאַרף איז זינט אַ געוויסע צייט געווען אויפֿאַלנדיק, וואָס דער אַרעמער קאָפיעק דערלויבט זיך צו קויפן הינער און האָט אפילו געקויפט אַ קו. כ׳האָב קאָפיעקן שפעטער אלץ דערציילט. ער איז געגאַנגען צום שכן און האָט אים געדראָט פשוט צו דערשטעכן, אויב ער וועט וואָגן צו מסרן.

קאָפיעק האָט מיר אויך געגעבן אַן אויטאָמאָט, כדי זיך צו פארטיידיקן, וועז נויטיק. איך האָב מיט זיינע צוויי זין געארבעט אין פעלד, כדי צוזאַמענצונעמען די תבואה. וועז איך בין אין איינעם אזא ארבעטס־טאָג צוריקגעקומען אהיים, ס׳איז שוין געווען אין אוונט, האָבן זיך פלוצלונג צעבילט די הינט. איך האָב קוים באַוויזן זיך אַריינצוכאַפן אין דער סטאָדאָלע. אין שיין פון דער לבנה האָב איך דערזען א מחנה „אקאַווצעס", אַנגעטאָן אין מונדירן פון דער פוילישער ארמיי. דער פארוטשניק האָט געפאַדערט אריסצוגעבן דעם זשיד און האָט געדראָט מיט פֿאַרברענען די גאַנצע ווירטשאפט. דערנאָך האָט ער אַנגעהויבן איינרעדן קאָפיעקן מיט גוטן אוז אים אויפקלערן, אז די זשידעס זענען אַ ראַק אויפן פוילישן קערפער, אז נאָך דער מלחמה וועט דער זשיד ווידער זיך אַנזעצן אויפן קאָרג פון פויער און זויגן פון אים דאָס בלוט. מיר מוזן אויסהרגענען אלע יידן, אז עס זאָל פון זיי קיין זכר נישט בלייבן.

וועז זיינע רייד האָבן קיין פעולה נישט געהאָט האָט דער אפיציר צעשלאָגן קאָפיעקן. דערנאָך האָט ער זיך געווארפן אויף זיין 16־יעריקער טאכטער, זי געטראָטן מיט די פיס און געפרעגט וו דער זשיד איז באהאלטן. זי האָט געשריען, אבער מיך נישט ארויסגעגעבן. דער פארוטשניק האָט זיך אַ נעם געטאָן צום זון העניעק, געהייסן אים נעמען אַ לאפאָטע און אים מיטגענומען אין וואַלד. דאָרט האָט ער אים געהייסן גראָבן פאר זיך אליין אַ גרוב און געדראָט אים מיט שיסן, ווייל ער שיצט אַ יייד, דעם גרעסטן שונא פון פוילישן פאָלק.

העניעק האָט מיר שפעטער דערציילט, אז ער האָט געשריען צום פארוטשניק: „מיך גייסטו שיסן? איך בין אַן אפיציר פון א. ק., פונקט ווי דו. כ׳האָב דעם זעלביקן רעוואלווער, ווי דו. גיי זוך! וועסטו געפינען א זשיד, זאלסטו מיך שיסן. טאָמער אבער דו געפינסט נישט, וועל איך דיך שיסן!".

דער פֿאַרוטשניק האָט געזען, אַז ער קען גאָרנישט אויפטאָן און איז אַוועק־געגאַנגען מיט זיין איינהייט. ער האָט צוגעזאָגט צומאָרגנס ווידער צו קומען. אַ צעשלאָגענער איז קאָפּיעק אַרויפגעקומען צו מיר. כ׳האָב אים געפרעגט, וואָס ער האָט בדעה מיט מיר צו טאָן און בשעת מעשה האָב איך געהאַלטן די רעכטע האַנט אין טאָש, ווו איך האָב געהאַט אַ רעוואָלווער.

— נעם אַרויס די האַנט פֿון טאָש — האָט ער מיר געזאָגט. איך וויל דיך ראַטעווען. כל זמן איך לעב, וועל איך נישט לאָזן מען זאָל דיר שלעכטס טאָן. דו קענסט מיך נאָך נישט. איך דאַרף דיך ראַטעווען, ווייל דו האָסט מיין גאַנצע פֿאַמיליע געראַטעוועט פון הונגער. גלייך דערנאָך האָט ער מיך אריינגעלאָזן צו זיין באַהאַלטענעם חזיר, אַז איך זאָל דאָרטן ליגן. כ׳בין אַריין אין גרוב, וואָס איז געווען מאַסקירט מיט צווייגן. כ׳בין דאָרט געבליבן 12 טעג, אָן לופט, איז שמוץ, פֿאַרלייזיקט און אויך הונגעריק, ווייל נישט תמיד האָט מיר קאָפּיעק געקענט דערלאַנגען עסן. כ׳האָב אויף זיך געבעטן דעם טויט, אַזוי איז מיר דאָרט געווען שלעכט. אויפן דרייצנטן טאָג האָט ער מיך ארויסגעצויגן פון גרוב און האָט זיך אליין דערשראָקן פאַר מיין אויסזען. מער האָט ער מיך אין גרוב נישט געהאַלטן. ער האָט באַשלאָסן צו ריזיקירן און אין פֿאַל פון אַ געפאַר צוזאַמען מיט מיר זיך צו פאַרטיידיקן.

דער אַלטער קאָפּיעק האָט אַבער אַנגעהויבן קרענקען. דאָקטוירים זענען געקומען אים אונטערזוכן. איך האָב געצאָלט, ווייל איך האָב אים געוואָלט פאַר יעדן פרייז ראַטעווען. די דאָקטוירים האָבן אַבער פון אים נישט געהאַלטן. דער פֿאַרוטשניק פון א. ק. האָט אים אַפּגעשלאָגן די לונגען. ווען ער האָט געהאַלטן ביים שטאַרבן האָט ער גערופֿן דעם גלח. איך בין געווען פאַרשטעקט אין דער שאָפע און האָב אַלץ געהערט. קאָפּיעק האָט זיך מודה געווען אין אַלע זייַנע חטאים און גנבות. ער האָט אַבער וועגן מיר קיין וואָרט נישט געזאָגט. וועגן דער גלח איז אַוועקגעגאַנגען, האָט ער אַנגעזאָגט די קינדער, אַז זיי זאָלן מיך אַפּהיטן און באַהאַלטן ביז דער באַפרייאונג, כדי עס זאָלן נישט גיין לאיבוד די צוויי און אַ האַלב יאָר פון שרעק, וואָס זיי האָבן צוליב מיר געהאט. אויך מיך האָט ער צוגערופן, געמומען מיינע הענט אין זיינע און געזאָגט: דודעניו טיי־ערער, איך שטאַרב. אַבער זיי צו מיינע קינדער אַ פאַטער. זיי וועלן דיך באַ־האַלטן אין באַשיצן... גלייך דערנאָך איז ער געשטאַרבן.

* *

*

די צוויי לאסקאראוער יינגלעך מיט וועלכע איך בין זיינער צייט גע־לעגן אין שייער, האב איך מער נישט געזען. איינער פון זיי, בערל בענדזינסקי, איז געווען א שניידער. ער פלעגט גיין אין די דערפער נייען, באקומען פאר זיין ארבעט פראדוקטן און באשפייזן דערמיט זיך און זיין חבר קלמן האראוויץ (היינט אין אמעריקע). א געוויסן טאג האבן שגצים אין דארף קארנאטשיצא זיי באפאלן מיט העק. בערלען האבן זיי אויפן ארט דערהרגעט. קלמן איז אנטלאפן אין א שטאל און זיך באהאלטן אין א גרויסן הינער־קויש. די שגצים האבן אים געזוכט און נישט געפונען. פארטאג איז ער אנטלאפן. ער האט עס מיר דער־ציילט נאך דער באפרייאונג און מיר זענען געגאנגען אפזוכן בערלס קבר.

שפעטער האט קלמן זיך געטראפן מיט נאך פיר יידן: משה גרינקארן, ישראל ווארשעווער, יאסל, בנימין ווייסמאנס אן איידעם און אומבאקאנטער ווארשעווער ייד, וואס האט פון שפרינגען פון צוג געהאט א דורכגעשאסענעם פוס. זיי האבן זיך באהאלטן אין א גרוב, פארמאסקירט מיט א בוים.

א געוויסן טאג האב איך געארבעט ביי א פויערטע. פלוצלונג האט זי מיר אנגעזאגט מיט פחד אין די אויגן, אז דייטשן קומען אן. ס׳איז געווען צו שפעט זיך צו באהאלטן. כ׳האב אנגעטאן דאס פויערישע היטל פון בעל־הבית און בין ארויסגעקומען צום הונט, וואס האט שטארק געבילט. דער הונט האט מיר געקענט און ווען איך האב אים געגלעטט, האט ער זיך גלייך בארואיקט. די דייטשן האבן געמיינט, אז איך בין דער פויער.

די דייטשן האט געפירט א יונגער פויער פון פשילינג. כ׳האב אים גע־קענט אלס קאמוניסט. ער האט פונדערווייטנס געפרעגט די בעל הביתטע, צי עס זענען דא פאראן יידן. זיי זענען געגאנגען אין דער ריכטונג פון וואלד און האבן ארומגערינגלט די באהעלטעניש פון די פינף יידן אונטערן בוים. קלמן און נאך צוויי זענען גלייך געלאפן אין וואלד אריין. די דייטשן האבן זיי נאכ־געשאסן און נישט געטראפן. די אנדערע צוויי זענען צעטומלט געווארן און גלאפן אנטקעגן די דייטשן. יאסל איז באלד געפאלן. דער וואר־שעווער האט זיך אפגעשאסן מיט זיין רעוואלווער. זיי האבן אים געהייסן ווארפן דאס גע־ווער. ער האט זיך אנטזאגט און זיי פארגעלייגט צוצוקומען נענטער, ווען ער זיי אפגעבן זיין רעוואלווער. ער האט זיך דערשאסן מיט זיין לעצטער קויל.

די באפרייאונג

דער פראנט האָט זיך דערנענטערט אין אויגוסט 1944. אַ באמבע איז געפֿאַלן נעבן דער סטאַדאָלע, אין וועלכער איך בין געווען באַהאַלטן. צומאַרגנס האָט זיך אין דאָרף באַוויזן די אויסשפּיר־דינסט פון דער רויטער אַרמיי. די שטוביקע האָבן מיר געהייסן אַרויסגיין, ווייל ס׳איז מער נישטאָ קיין געפֿאַר. כ׳האָב דאָך נאָר מורא געהאַט זיך צו באַווייזן. עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיי מיך ממש געצוונגען אַרויסצוגיין. אַרויסגייענדיק האָב איך דערזען אַ רייטער און כ׳האָב אַנגעהויבן צו אַנטלויפֿן. דער רייטער האָט נערעדט רוסיש. איך האָב געהערט, אז ער פאָדערט אַרויסצוגעבן אַן אַנטלאָפענעם דייטש. אין דעם מאָמענט בין איך צו אים אַרויסגעקומען מיט אויפגעהויבענע הענט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער רייטער איז אויך אַ יִד. ער האָט זיך אויסגעפרעגט, ווי איך האָב זיך געראַטעוועט און צי האָבן זיך די פויערים צו מיר גוט באַצויגן. ער האָט מיר דערציילט, אז ער שטאַמט פון ראַדאָם און איז שוין 25 יאָר אין רוסלאַנד. זיין גאַנצע משפּחה א־ז אומגעקומען. ער האָט מיך געבעטן מאַכן אַ ברכה און וועלן איך האָב געמאַכט, האָט ער זיך צעווויינט. אין שטאָב האָט ער וועגן מיר דערציילט. ער האָט מיר געהייסן צוריקגיין צום פויער און ער האָט מיך יעדן טאָג באַזוכט און געבראַכט אַ סך גוטע שפּיין.

אַ געוויסן טאָג האָט הענריק דערציילט, אז אַ גרופּע פאַלקס־דייטשן גיבן זיך אַן אַלס קאַצעטלער און בעטן ביים סאַלטיס אַ וואָגן מיט פערד, כדי צו פֿאָרן אין שטאָט. איך בין מיטגעגאַנגען און האָב באשטעטיקט, אז זיי זענען פאַלקס־דייטשן. באַלד איז אַנגעקומען מיין באַקאַנטער רויטאַרמייער מיט נאָך אַ חבר. מיר האָבן געריטן צוזאַמען צום סאַלטיס, אָבער די פאַלקס־דייטשן זענען דערווייל נעלם געוואָרן. מיר האָבן זיי נאָכגעיאָגט אין וואַלד און קאַנט־ראַלירט זייערע דאָקומענטן. דער יינגערער רויטארמייער האָט אויסגעשריען: — וואָס דאַרפן מיר מיט זיי זיך צערעמאָניען? וועך ווייסט וויפֿל בלוט זיי האָבן פֿאַרגאָסן פון אונדזערע שוועסטער, ברידער און קינדער. ער האָט אַנגעצילט אין זיי זיין אויטאָמאָט. דוד האָט נאָכגעטאָן דאָס זעלביקע. ס׳איז געווען עין תחת עין, טויט פֿאַר טויט.

אין שטאָב האָט מיין באַקאַנטער רויטארמייער דערציילט וועגן מיינע ליידן, וועגן מיין פרוי מיט די קינדער, וועלכע איך האָב פארלוירן. איך האָב געווויינט און דער פולקאָוויניק האָט מיר געגלעט איבערן קאָפּ און צוגעזאָגט

נעמען נקמה פון די גערמאַנצעס. דער יינגערער רויטאַרמייער האָט ווייניגער־מער געזאָגט, אַז עס איז היינט דער גליקלעכסטער טאָג אין זיין לעבן, ווייל ער האָט כאָטש טיילווייז געקאָנט נעמען נקמה פון דייטשן, פֿאַרן בלוט, וואָס זיי האָבן פֿאַרגאָסן.

עטלעכע טעג שפּעטער בין איך אַנגעקומען אין לאָסקאַראָוו, ווו איך האָב געטראָפן חיינע וואַלדמאַן, אסתר וואַלדמאַן, הערשל וואַלדמאַן און מענדל שאַליט. שפּעטער זענען צוגעקומען נאָך עטלעכע יידן. צוליב די נאָענטע שלאַכטן זענען מיר איבערגעפֿאָרן קיין זשעלעכאָוו, ווו מיר זענען געבליבן עטלעכע חדשים. אין דער געגנט האָבן אָבער געבושעוועט די א.ק.־מענטשן און איך בין צוזאַמען מיט אַ גאַנצער גרופּע יידן געפֿאָרן קיין לאָדזש. דאָ האָב איך חתונה געהאַט מיט מיין איצטיקער פרוי, ראָזאַ סאַלאַדוכא, וואָס האָט מיט איר טאַכטער זלאַטקא איבערגעלעבט דעם קריג אין ווילנע. איר מאַן איז אומגעקומען. זי איז אויך געווען פֿאַרשפּאַרט אין אַרבעטס־לאַגער קייזערוואַלד אין ריגע און צולעצט אין קאַנצענטראַציע־לאַגער שטוטהאָף, נעבן דאַנציג.

פון לאָדזש זענען מיר אַלע איבערגעפֿאָרן אין דייטשלאַנד, ווו מיר זענען געבליבן קעגן אונדזער ווילן דריי יאר צייט, ביז מיר האָבן געקענט עולה זיין קיין ישראל דעם 22־טן דעצעמבער 1948.

זיגמונט וואַרשעווער (פוילן)

ווי אַזוי איך בין דאָך ניצול געוואָרן

קיין לאַסקאַזשעוו זענען די דייטשן אַריינגעגאַנגען דעם 10־טן סעפ־טעמבער 1939. מיטן אויסרייד, אַז די ציווילע באַפעלקערונג האָט באַשאָסן די דייטשן האָבן זיי אַלע איינווויינער, ממש קינד און קייט, אַרויס־געיאָגט אויף אַ פעלד הינטער דער שטאָט ,נעבן דער ווייסל. א גלח, וואָס האָט זיך אַרויסגעווויזן אַלס פאַלקס־דייטש, האָט די דייטשן אויפגעקלערט. אַז גע־שאָסן האָבן די פוילישע מיליטערלייט. די דייטשן האָבן באַפרייט די ציווילע און פאַרהאַלטן בלויז די מיליטערלייט.

אין שטאָט איז געוואָרן רואיקער. אָבער די רו האָט לאַנג נישט געדויערט. אין אַ צווויי וואָכן אַרום בערך האָבן די דייטשן אַרויסגעיאָגט אַלע יידן, צווישן זיי אויך זקנים, כדי צו רייניקן די שטאָט. אַ פאַר הונדערט יידן האָבן זיי אָפגעשיקט קיין פעלטשין, ווו זיי האָבן געאַרבעט ביים רייניקן קלאָזעטן, האָקן האַלץ און אַנדערע שווערע אַרבעט. ביינאַכט האָט מען זיי אָפגעלאָזט אַ היים.

אָט אַזוי האָט זיך עס אָנגעהויבן. די דייטשן האָבן זייער הערשאַפט אָנגע־הויבן ברוטאַל. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס דערוואַרט אַ שווער לעבן. א מלחמה איז נישט קיין טאַנץ, נאָר הונגער און נויט. קיינעם איז אָבער נישט איינגעפאַלן, אַז די ברוטאַלקייט וועט דערגיין צו אכזריות, מאָרד און הריגות.

אַ געוויסן טאָג, געווען איז עס בערך א צוויי חדשים נאָכדעם, ווי די דייטשן האָבן אָקופירט די שטאָט, האָט זיך אויפן מאַרק אָפגעשטעלט אַ לאַסט־אויטאָ און באַוואָפנטע דייטשן האָבן גענומען כאַפן די דורכגייענדיקע יידן, וועלכע זיי האָבן אַריינגעשטופט אין דער מאַשין. איך בין אויך געווען צווישן די געכאַפטע. שטייענדיק שוין נעבן דעם אויטאָ איז צוגעלאָפן דער קאָ־

מענדאַנט פון דער שטאַט־פאַליציי, סמאַזשעווסקי, און תמעוואַטע מיך גע־
פרעגט: — ווי קומסטו דאָ אַהער? דערנאָך האָט ער זיך געוועדעט צו די
דייטשן:

— פאַליאַקן נעמט איר אויך?

כ׳וועל זיך דערלויבן צו באַמערקן, אַז איך האָב נישט געהאַט קיין טיפיש
יידישן אויסזען. דערצו האָב איך נאָך דעמלט געהאַט קליינע וואָנצעלעך. די
דייטשן, וואָס זענען אין אַנהייב געווען וויניק ראַפינירט אין דער מאָדע־
קונסט, איז מעגלעך געווען אַפּצונאַרן. שפּעטער איז עס שוין געווען שווע־
רער. די געלעגנהייט האָט טאַקע סמאַזשעווסקי אויסגענוצט. ער האָט מיך
געקענט און אויף אַזאַ אופן אַפּגעראַטעוועט. סמאַזשעווסקי האָט מיך געזומען
צו זיך אין שטוב אַריין און איך בין ביי אים געבליבן בין ביינאַכט. צומאָרגנס
בין איך געווויר געוואָרן, אַז די 27 מאַן, וואָס מען האָט פֿארכאַפט, האָט מען
אַפּגעפֿירט אין שליזער וואַלד. דאָרטן האָבן די קרבנות פריער געמוזט אויס־
גראָבן אַ גרוב און דערנאָך האָט מען זיי דערשאָסן. דערציילט האָט עס מרדכי
שאַלאָט, וואָס איז על פּי נס ניצול געוואָרן פון דער גרופּע. ער איז געלעגן
אַ פּאַרוונדעטער צווישן די גוססדיקע און מתים און האָט נישט פּאַרלוירן
זיין באַוווסטזיין. ער האָט פּאַרשטאַנען, אַז ער לעבט. די דייטשן האָבן בא־
שלאָסן צו פּאַרשיטן דעם גרוב ערשט צומאָרגנס און אַ דאַנק דעם האָט זיך
שאַלאָט אַרויסבאַקומען פון אונטער דער קופּע מתים און איז צוריקגעקומען
אין שטאָט אַריין.

די שטאָט איז געוואָרן אויפגעציטערט. די יידן האָבן זיך איצט אַפּגעגעבן
אַ חשבון פון דער סכנה וואָס באדראָט זיי און זיי זענען אַנטלאפן. איך בין
אַוועקגעגאַנגען מיט מיין משפּחה אין דאָרף לעאָקאַדיע צו אַ באַקאַנטן פּויער,
יוזף בלאכניע.

אין שטאָט איז ווידער געוואָרן שטיל. ביסלעכווייז האָבן די יידן אָנגע־
הויבן צוריקצוקומען אין שטאָט. מיר האָבן נאָך דעמלט נישט פּאַרשטאַנען די
מזרדער־טאַקטיק פון דער דייטשער חיה, פּאַר וועלכער די שטילקייט איז
נישט מער ווי אַ פֿאַרטיידיגן זיך צו אַ זיכערן שפּרונג אויפן קרבן. שליסלעך
איז אויך קיין אַנדער אויסוועג נישט געווען. דאָס נע־ונד זיין איז אַלעמען
פּאַרמיאוסט געוואָרן. מענטשן זענען געוואָרן שמוציק, פּאַרלייזיקט, אַפּגעריסן,
אָן אַ מקור פון פרנסה. די דאָזיקע באַדינגונגן האָבן גציאָגט צוריק אין דער
שטאָט, אַ היים, צווישן אייגענע און באַקאַנטע.

וועו מיר זענען צוריקגעקומען אין שטאָט, האָבן מיר אונדזערע דירות געפונען חרובע. עס איז נישט געווען וווּ דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. אַ באַקאַנטער פאַליאַק, זיגמונד ווידיגא, האָט מיך מיט מיין פרוי און אונדזערע צוויי קינדער אַריינגענומען צו זיך. ביסלעכווייז האָבן מיר אַנגעהויבן צו קומען צו זיך. מיר זענען געוואָרן האַפּערדיקער און געגלויבט, אַז מיר וועלן דאָך איבערלעבן די מלחמה. מיר איז אָפילו איינגעפאַלן אויפצושטעלן אַן אייגענע דירה. אין 1940 איז עס געווען. איך האָב מיט גרויסער מי אויפגעשטעלט אַ הייזל. איין צימער האָב איך אָפּגעגעבן אויף אַ שול.

זומער 1941 איז אין לאַסקאַזשעוו פּראָקלאַמירט געוואָרן אַן אָפּענער גטא, פּון וועלכן יידן טאָרן נישט אַרויסגיין אַן אַפּיציעלער דערלויבעניש די דייטשן האָבן אַלס יודענראַט־עלטסטן באַשטימט דוד־שמואל חיימס, דעם שוחטס איידעם. דער יודענראַט איז געווען געצוווונגען צוצושטעלן אַ באַשטימטע צאָל יידן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז באַשטאַנען אין רעגולירן דעם טייך ווילגע. נגידים האָבן זיך אויסגעקויפט און אויף זייער אָרט געשיקט אַרעמעלייט.

דאָס דאָזיקע טרויעריקע לעבן, אין מאָטערניש און פיין, זייענדיק דערנידעריקט און געגליכן צו הינט, האָבן מיר אויסגעהאַלטן מיט דער האָפענונג, אַז עס מוז זיך דאָך אַמאָל ענדיקן. יעדער איינער האָט געהאָפט איבערצולעבן די מלחמה. מיר האָבן דאָס אָלץ אויפגענומען, ווי אַ שטראָף פון גאָט, ווי אַן אָפּקומעניש און שווערער נסיון. געגלויבט האָבן מיר, אַז ערגער קען שוין נישט זיין. אַרויסגעווינען האָט זיך אבער, אַז אָלץ וואָס מיר האָבן ביז איצט דורכגעלעבט, איז אַ גאַרנישט שבגאַרנישט לגבי די פיין, וואָס איז אונדז נאָך אויסגעקומען אויסצושטיין.

אין 1942, ערב די ימים־נוראים, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עס וועט זיין אַן אויסזידלונג. די יידן האָבן אַנגעהויבן אַנטלויפן פון דער שטאָט. די פּאָליציי און די פייערלעשער, וואָס האָבן געדאַרפט דורכפירן די אויסזידלונג, האָבן זיך נישט געקאָנט קיין עצה געבן. זיי האָבן וועגן דעם צוויסן געגעבן דער זשאַנדאַרמעריע אין סאַבאָלעוו.

הושענה ־ רבא ביינאַכט געווען איז עס אַ דינסטיק, האָבן זשאַנדאַרמעריע, פּאָליציי און פייערלעשער, אַרומגערינגלט די שטאָט, צונויפגענומען עטלעכע הונדערט יידן, פרויען און קינדער, אַרויסגעפירט זיי אויפן מאַרק און אָפּגעהאַלטן זיי ביז אינדערפרי. צומאָרגנס האָבן די מערדער אָלעמען פאַרפאַקט,

ווי שאַף, אין לאַסט־וואַגאַנעס און אַפגעפירט קיין טרעבלינקע. צווישן די אויס־
געזידלטע איז אַריינגעפאַלן מיין פרוי מיט איין קינד. מיר איז געלונגען זיך
אַרויסצורייסן פון דער אַרומרינגלונג. האַלטנדיק פאַר דער האַנט מיין פינף־
יאָריק זונעלע, שמואל, בין איך אַנטלאָפן קיין ווילגע, ווו עס איז געווען אַ לאַ־
גער. ביז איצט האָב אין תמיד באַוויזן זיך אַרויסצודרייען פון אַריינפאַלן איז
לאַגער. מיר איז ביז איצט קיינמאָל נישט איינגעפאַלן, אַז דער ווילגער לאַגער
קאָן מיר דינען אַלס מקום־מקלט. אויך מיין ברודער און מיינע שוועסטער זענען
אַנגעקומען אין לאַגער ווילגע. די אַרבעט אין לאַגער איז נישט געווען קיין
לייכטע. אָלע האָבן אַבער געארבעט מיט דער מיינונג, אַז דאָ איז מען זיכער
מיטן לעבן. דער דראַנג צום לאַגער איז געווען אַ גרויסער און בכדי אָנצוקומען
אהער, האָט מען נאָך געמוזט אונטערקויפֿן די לאַגער־אָנפירונג. דאָס קינד פלעג
אין איבערלאָזן אין בראָק און אַליין בין איך געגאַנגען צו דער אַרבעט.

איינמאָל ביי דער אַרבעט, האָב איך געזען, ווי אַ גרופע זשעלעכאָווער יידן
מאַטערט זיך מיט אַ פרווו צוריק אַוועקשטעלן אַ וואַגאָנדל, וואָס איז געווען
אָנגעלאָדן מיט דאַרנע און איז אַראָפּ פון די רעלסן. געווען זענען עס אָלטע
לאַגערניקעס, אויסגעמאַטערטע, אויסגעדאַרטע, לעבעדיקע מתים, ממש סקע־
לעטן. דער אוקראַינישער אויפזעער איז געשטאַנען, זיי אונטערגעיאָגט מיט
אַ שטעקן און געהירזשעט מיט אַ סאַדיסטישער הנאה. דאָס האַרץ האָט זיך
מיר פאַרקלעמט פון ווייטיק. איך האָב געוווסט, אַז פאַר אַרויסהעלפן ווערט
מען שטרענג באַשטראָפֿט. אליין בין איך שוין אויך געווען גוט פאַרמאַטערט,
אָבער איך האָב נאָך געפילט אין זיך געגנוג כוחות זיי אַרויסצוהעלפן. איך בין
צוגעגאַנגען און געהאָלפן זיי אַרויפצושטעלן דאָס וואַגאָנדל אויף די רעלסן.

דער אוקראַינישער שומר איז געווארן צעוישעט. היתכן? ווי האָב איך
געוואָגט אים צו פאַרשטערן אַזאַ ספעקטאַקל? האָט ער אויפגעהויבן דעם שטעקן
און ווען איך האָב זיך נישט געריכט מיר דערלאַנגט איבער דער פלייצע. ווען
איך האָב אים געפרעגט פאַרוואָס, האָט ער מיר דערלאַנגט נאָך אַ מאָל אַ קלאַפּ.
דאָס בלוט איז מיר געקומען אין קאָפּ אַריין. כ׳האָב נישט געטראַכט ווען
אומגליק. וואָס איך ברענג אויף זיך. מיט אָלע מיינע כוחות האָב איך מיט
דער לאָפּאָטע, וואָס איך האָב געהאַלטן, אים דערלאַנגט איבערן קאָפּ.

באַלד בין איך געקומען צו זיך און האָב פאַרשטאַנען, אַז איך טאָר נישט
וואַרטן קיין רגע. איך בין בליץ־שנעל אַריין אין בראָק, געכאַפט דאָס דער־
שראָקענע קינד און אַוועקגעגאַנגען אין די דערפער. די נעכט האָבן מיר גע־

נעכטיקט אין סטוּיגן היי אָדער זיך אַריינגעגנבעט אין אַ שייער. בייטאָג האָבן מיר געוואַנדערט אין די וועלדער. ס׳איז אַבער געוואָרן קאַלט. כ׳האָב מורא געהאַט פֿאַרן קינד. בין איך אַוועקגעגאַנגען קיין סאַבאַלעוו אין געטאָ. לאַנג אין סאַבאַלעווער געטאָ איז מיר נישט אויסגעקומען צו זיין.

דעם 9־טן יאַנואַר 1943 איז דאָס געטאָ פון סאַבאַלעוו געוואָרן אַרומגע־רינגלט דורך געסטאַפּאָ. עס איז נישט געווען קיין רייד וועגן עפּעס אַ רעטונג. איך בין אויך געוואָרן אַ ביסל אַפּאַטיש געשטימט די ענערגיע האָט זיך אויס־געלאָשן, כ׳האָב פֿאַרלוירן די כוחות צו קעמפֿן פֿאַרן לעבן.

צו 70 ביז 80 מאָן האָט מען אונדז אַריינגעשטופּט אין די וואַגאָנעס. די שטיקעניש איז געווען אומדערטרעגלעך. די היץ — אַ ברענענדיקע. מענטשן זענען צוגעדריקט געוואָרן און אויסגעגאַנגען שטייענדיקערהייט. עס איז אָפילו נישט געווען ווו אַוועקצופֿאַלן. איר האָט שוין אַמאָל געזען שטייענדיקע מתים? — באַהיט זאָלט איר ווערן דאָס צו זען! צוגעדריקט צו מיר איז געשטאָנען מיין קינד. וואָס וואָלט איך נישט געטאָן, כדי צו קאָנען זיך פון אים אָפּרוקן כאָטש אויף אַ מילימעטער. אָבער דאָס דריקענישׂ איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. איך האָב געפילט זיין קעפּל ביי מיינע פּיס. מיט איבערמענטש־לעכע כוחות האָב איך באַוויזן אַרונטערצורוקן די האַנט און אנצורירן זיין קעפּל... געוואָלד, מיין קינד לעבט נישט! מיין קינד איז דערשטיקט! און אפשר האָב איך אַליין מיט מיין אייגענעם קערפּער אים דערשטיקט?

די אַלע דערשטיקטע איז שוין בעסער. זיי פּעלט שוין גאָרנישט. מיין קינד פּילט שוין אויך גאָרנישט. פֿאַרוואָס לעב איך נאָך? וועמען וואָלט עפּעס גע־אַרט, ווען איך וואָר אויך דערשטיקט? דאָרט ביים קליינעם פּענצטערל רייסט מען די קראָטן. אַ מענטש איז אַרויסגעשפּרונגען. נאָך איינער. עס הערן זיך ביקסן־זאָלפֿן, געשרייען... איך מוז, איך מוז דערגרייכן צום פּענצטערל. ס׳איז מיר אַלץ גלייך, אַלצאיינס. איך וויל נישט לעבן... צו וואָס? די פּרוי מיט איין קינד זענען אין טרעבלינקע; מיין קינד, דאָ, אין וואָגאָן וואָר דאָרף מיך?...

איך האָב געזען ווי פון פּענצטערל שפּרינגען כסדר מענטשן. עס זענען געשפּרונגען: אַהרן באַרנהאָלץ, איטשע מאיר גאָלדבערג, יצחק שניידלעדער, שמחה זישע מענדלס, שמחהס שוואָגער אביגדור, יאָסל זעליגס קאָשקעוויטש, מנחם צלאָווע (קאָשקעוויטש), משה מאיר נעמיס, בנימין אייזענס אייידעם.

סוף כל סוף בין איך אויך צוגעגאַנגען צום פּענצטערל און איך האָב זיך אַרויסגעוואָרפן. כ׳האָב געהערט זאָלפֿן־סאָלוועס, אָבער זיי זענען מיר

וויניק אַנגעגאַנגען. איך בין לאַנג געלעגן אין שניי, נישט געפילט קיין וויי־טיק. מסתמא האָבן זיי נישט געטראָפן. קיין גרויסע פרייד וואָס איך לעב, וואָס איך בין ניצול געוואָרן, האָב איך נישט געהאַט. דאַקעגן האָב איך דערפילט אַ שטאַרקע קעלט, ווייל איך בין געווען בלויז אין אַ העמד מיט הויזן. איך בין אַריינגעגאַנגען צו אַ פויער און ער האָט מיר געגעבן אַ רעקל און אַ היסל. לאַנגזאַם בין איך געגאַנגען צוריק קיין לאַסקאַזשעוו. דאָרטן האָב איך זיך געטראָפן מיט נאָך אַנדערע, וואָס זענען בשלום אַרויסגעשפרונגען פון צוג. דער גורל האָט געוואָלט, אַז פון זעלביקן צוג, פון אַן אַנדערן וואַגאָן, זאָל אויך שפרינגען מיין ברודער, מיט וועלכן איך האָב זיך דאָ איצט געטראָפן אין לאַסקאַזשעוו.

מיר זענען ביידע אַוועקגעגאַנגען צו אַ באַקאַנטן פויער, אין דאָרף פשי־לינג. דאָרט זענען מיר געבליבן דריי טעג, געגעסן צו דער זאָט, געשלאָפן אזן געקומען אַ ביסל צו די כוחות. ווייטער צו בלייבן אין לאַסקאַזשעוו איז געווען געפערלעך. אָלע ניצול־געוואָרענע פון צוג זענען זיך צונויפגעקומען הינטער לאַסקאַזשעוו, אין וואָליער וואַלד, צווישן פשיכוד און וואליע. דאָרטן האָבן מיר זיך איינגעגראָבן אין דער ערד אזן ווי עס איז זיך איינגעאָרדנט. אין די נעכט פלעגן מיר גיין אין שטאָט אָדער צו באַקאַנטע פויערים אין די דערפער, כדי זיך איינצושאַפן שפייז. אָזוי האָבן מיר געלעבט במשך צוויי וואָכן צייט.

אַ געוויסן טאָג בין איך געלעגן אויף אַ בערגל אויף דער וואַך; איך האָב פונדעסטוויניסנס דערזען צוויי באַוואָפנטע דייטשן. זיי האָבן זיך דערנענטערט צו אונדזער באָהעלטעניש. איך האָב געגעבן דעם אפּגערעדטן סיגנאַל אזן איך האָב באַווייזן אַנטלויפן אומבאַמערקטערהייט. די דייטשן האָבן געשאָסן אזן די קוילן זענען געפֿלויגן איבער מיין קאָפּ. אויך דאָסמאָל איז מיר געלונגען אַרויסצוגיין בשלום. איך בין אַפּגעווען אין וואַלד פאָזאָמצע ביי דער ווייסל. באַקאַנטע פויערים האָבן מיר געבראַכט עסן.

מיך האָט אַבער כסדר געמאָטערט דער געדאַנק, וואָס איז געוואָרן מיט די אַנטלאָפענע יידן, מיט מיין ברודער. בין איך צוריק געגאַנגען קיין וואַליע אזן געקומען צו אַ באַקאַנטן פויער, קוסאק. ביי איר האָב איך זיך דערוווסט, אַז איך האָב געהאַט אַ סך מזל. די צוויי, וואָס איך האָב אנגענומען פאַר דייטשן, זענען גאָר געווען צוויי קאַמענדאַנטן. „ווען נישט סטראָזשעווסקי פון זשעלעכאָוו, וואָס האָט דיך דערקענט. וואַלט דער צווייטער, אַ שלאָנזאק, דיך דערשאָסן".

קוסאַק האָט מיר אויך איבערגעגעבן, אַז אַלע אַנטלאָפענע פון וואַלד לעבן און אַז מיכאַלטשיק פֿון פּשיכוד ווייסט ווו זיי געפינען זיך. כ׳האָב זיך מיט זיי געטראָפן אין וואַלד הינטער פּשיכוד. מיר האָבן אָפּגערעדט נישט צו גיין צוזאַמען, זיך אויסבאַהאַלטן ווי איינער קאָן. מיר האָבן אַבער זיך אָפּגערעדט צו טרעפן פון צייט צו צייט ביי דער לאַווע אויף די שאַשניקעס.

וועו איך בין איינמאָל געגאַנגען צו די שאַשניקעס, האָב איך געזען, אַז די פּאָליציי וואַרט אונדז אָפּ. ביזן היינטיקן טאָג ווייס איך נישט פונוואַנען די פּאָליציי האָט זיך דערוווסט וועגן אונדזער טרעף-פונקט. איך ווייס אויך נישט צי די פּאָליציי האָט מיך באַמערקט. אינסטינקטיוו האָב איך זיך אַריינגעווארפן אין קאָרן. איך האָב איבערגעדעקט דעם קאָפּ מיטן רעקל, כדי איך זאָל כאָטש נישט זען ווי מען שיסט מיך. קוילן זענען געפלויגן איבער מיין קאָפּ. איך בין געלעגן לאַנג און וועו עס איז געווארן שטיל, האָב איך זיך אויפֿגעהויבן. איך האָב קיינעם נישט געזען. איך בין איבערגעגאַנגען אַ וואַסער, דורכגעהאַקט דעם שאַסיי, ווידער אָפּגעלעגן אַ צייט אין קאָרן און דערנאָך בין איך אַריינגעגאַנגען אין וואַלד פון לעאָקאַדיע. איך בין שפעטער געווויר געוואָרן, אַז אויך מיינע חברים האָבן זיך געראַטעוועט. זיי האָבן דערהערט שיסן און זענען זיך צעלאָפן. איך האָב געווויסט, אַז זיי זענען ווידער אין וואַלד פאָאַמצע, אין אַ בונקער.

מער האָב איך מיט זיי זיך נישט געטראָפן. פון פויערים האָב איך זיך שפּעטער דערוווסט זייער טרויעריקן סוף. דער גאַיאַווי (וואַלד־וועכטער) קרול האָט זיי געמסרט. פון סאָבאָלעוו איז אַראָפּגעקומען זשאַנדאַרמעריע, וואָס האָט אַרומגערינגלט דעם בונקער און אַלע אויסגעהרגעט, בתוכם מיין ברודער.

פון דעמלט אָן האָב איך כסדר געוואַנדערט איבער די דערפער. איך האָב אין ערגעץ זיך נישט אָפּגעשטעלט אויף אַ לענגערע צייט, כדי זיך נישט צו וואַרפן אין די אויגן. פון לעאָקאַדיע בין איך געגאַנגען קיין פּשילינג, פון דאָרט קיין קאַרמאַטשיצע, זיגמונטי, סאָקול און נאָך אַנדערע דערפער. די לעצטע צייט האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אויף לענגער ביים פויער פּיאָטראָווסקי. ער האָט געהאַט אַ מילעכל און ער האָט מיך אויסגענוצט צו דער אַרבעט.

— ווער איז דער ייד? — האָב איך איינמאָל אונטערגעהערט, ווי מען האָט געפרעגט פּיאָטראָווסקין אויף מיר.

— ער איז אַן אַרנטלעכער מענטש — האָט פּיאָטראָווסקי געענטפערט. ווער האָט זיך געקוינט ריכטן, אַז איך געפין זיך ביים וואַלף אין פּיסק.

אין די דערפער האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאָנגען, וואָס אַמאָל אָלץ דרייסטער, אַז די סאָוויעטישע אַרמיי גרייפֿט אַן און גייט פֿאָרויס. דאָס האָרץ האָט אַנגע־הויבן קלאַפֿן האָפֿערדיקער. קוים געגלויבט, אַז איך וועל דערלעבן די באַפֿרייאונג, האָב איך דאָך געמיינט, אַז ביי פֿיאַטראָוסקין וועל איך שוין איבערזיצן און דערלעבן דעם סוף פון דער מלחמה. ביז אַ געוויסן טאָג האָט פֿיאַטראָוסקיס שוואָגער, סאָשקע ניעזגאָדאַ, מיר אויפֿגעמאַכט די אויגן און מיר אויפֿגעוויזן אין וואָס פֿאַראַ געפֿאַר איך געפֿין זיך.

— אַנטלויף, זיגמונט! אַנטלויף, וואָס גיכער! ער וועט דיך הרגענען. איך קאָן ביז איצט נישט פֿאַרשטיין פֿאַרוואָס דו ביסט ביי אים. ער איז דאָך אַ יידן־מערדער, אַ שאַנטאַזשיסט. איצט, וען די סאָוויעטן דערנענטערן זיך איז ער געוואָרן אינגאַנצןווילד. ער האָט מורא פֿאַר נקמה און בכדי עס זאָלן נישט בלייבן קיין עדות פון זיינע מערדעריען איז ער פֿעאיק אַלעמען אויסהרגענען, בפֿרט דיך. אַנטלויף, זיגמונט, איך קען דיך, ביסט אַן אַרנטלעכער מענטש. אַנטלויף!

איך האָב ווידער אַנגעהויבן מיין וואַנדער־וועג איבער דערפער און וועל־דער. אין אַ געוויסער נאַכט בין איך געקומען צו אַ באַקאַנטער קריסטין הינ־טער פֿשילינג, כדי זיך אַנצווואַרעמען. וועג איך האָב געוואַרט אויף אַ פֿלאַש סיי, וואָס האָט געדאַרפֿט אויפֿגעקאַכט ווערן פֿאַר מיר אין וועג אַריין, איז אַרייגעלאָפֿן די בעל־הביתטעס טאָכטער, האַלינאַ קושטשעלקאַ, און דערציילט, אַז זי האָט באַגעגנט פֿיאַטראָוסקין אַ שיכורן. ער האָט גשריען, אַז ער מוז כאָפּן זיגמונטן און אים דערשיסן.

איך בין אַרויסגעגאַנגען און צום שלימזל האָב איך זיך גלייך אַנגעשטויסן אויף פֿיאַטראָוסקין. איך האָב געמאַכט דעם אַנשטעל כלא־ידע, אז איך ווייס פון גאָרנישט און האָב זיך מיט אים באַגריסט. ער האָט מיך געפֿרעגט ווהין איך גיי און איך האָב אים געזאָגט, אַז איך גיי צו ווידאָטן אויף אוונטברויט. ווידאָט איז געווען מיינער אַ פֿריינט, זייער אַן אַרנטלעכער מענטש. פֿיאַט־ראָוסקי האָט מיך אַנגעקוקט מיט ווילדע בלאַנדזשענדיקע אויגן און איז אַוועק־געגאַנגען זיך וואַקלענדיק. איך בין געווען זיכער אַז ער איז געגאַנגען נעמען אַ ביקס. פֿאַרשטייט זיך. אַז איך בין צו ווידאָטן נישט געגאַנגען. איך בין דורך אַ וואַסער געגאַנגען אין דערפּל וויעלגעלאָס, וואָס איז באַשטאַנען פון סך־הכל 6 הייזער, און בין אַריינגעקומען צום פויער שליוויצקי, זיך אויסגעטאָן און אויפֿגעהאַנגען די מלבושים צו טריקענען. די פרוי שליוויצקאַ האָט מיר דער־

ציילט, אַז פּיאַטראָווסקי פֿאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז ווי נאָר די סאָוויעטן וועלן קומען וועסטו אונדז אַלעמען איבערגעבן אין זייערע הענט.

כ׳האָב דאָרט איבערגענעכטיקט און געגאַנגען ווייטער. שליווי־צקאַ האָט מיר געגעבן אַפּגעקאַכטע קאַרטאָפֿל, וואָס מען האָט צוגעגרייט פֿאַר די חזרים און אַ שטיק ברויט. כ׳בין אַנגעקומען אין כאָטינער וואַלד. בייטאָג האָב איך זיך געוואָלגערט אין וואַלד און ביינאַכט האָב איך זיך אַריינגענבעט אין אַ סטאַדאָלע, כדי דאָרט צו שלאָפן אַן דעם וויסן פון פויער.

דערווייל האָבן זיך געשטעלט פרעסט. די קעלט איז געווען אומדערטרעג־לעך. אין איינער אַ נאַכט, וועו איך בין געווען אין דער סטאַדאָלע פון פויער אַדאָם רומאָק, בין איך געווען אַזוי נידערגעשלאָגן, אַזוי פֿאַרפרוירן און פֿאַר־מאַטערט אַז כ׳האָב געבעטן אויף זיך דעם טויט. כ׳האָב גוט געוווסט אַז די ישועה איז אַ נאָענטע. אַז די מפלה פון דייטש איז אַ זיכערע, אָבער איך בין געווען דערשעפּט און איך האָב מער נישט געקענט אויסהאַלטן. צו מיינע צרות איז נאָך אַריינגעקומען דער פויער און זיך גענומען בעטן, אַז איך זאָל אים נישט אומגליקלעך מאַכן און אַוועקגיין פון זיין סטאַדאָלע. איך האָב זיך גע־פילט ווי אַ געיאָגטע חיה. וואָס טוט מען? ווהין גייט מען ביינאַכט אין אַזאַ פראָסט?

איך האָב זיך אַריינגענבעט אויפן בוידעם פון פויער אַנופרי ליס, זיך איינגעגראָבן אין שטרוי און איינגעשלאָפן. צומאָרגנס האָב איך באמערקט, אַז דאָס שטרוי איז נאָך פון פאַראַיאַרן. א סברה, אַז מען נויטיקט זיך נישט אין אים און אַז אהער קומט קיינער נישט אַרויף. ס׳איז מיר איינגעפאַלן, אַז דא קען איך סוף כל סוף האָבן מנוחה. אַזוי איז טאַקע געווען. ביינאַכט פלעג איך אַראָפגיין פון בוידעם און באזוכן באַקאַנטע פויערים, כדי זיך איינצושאָפּן שפייז. איך האָב דאָ פרייער אָפּגעאָטעמט.

דאָס שלימזל איז מיר אַבער נאָכגעגאַנגען אויף שריט און טריט. שלימזל? — אפשר גאָר פֿאַרקערט. לעב איך דאָך אין דער צייט, וועו מיינע אומגליק־לעכע חברים און די גאַנצע משפּחה זענען אומגעקומען.

געשען איז אַזוינס, אויף וואָס איך האָב בשום אופן זיך נישט געקענט ריכטן. דער פויער האָט געהאַט אַ משוגענעם זון. אַ געוויסן טאָג איז אויך די טאַכטער אַראָפּ פון זינען און איז אַנטלאָפֿן. ס׳איז מן הסתם געווען אַ מש־פחה־פעלער. איינמאָל, וועו עס איז מיר געווען זייער טרויעריק אויף דער נשמה, גצמאַכט אַ חשבון־הנפש פון גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן די

יידן, מיין משפּחה, האָב איך זיך צעווײַנט. דער משוגענער זון האָט זיך גראָד אויפגעכאַפּט און דערהערט מיין שטיל געווײַן. ער האָט געזאָגט דער מוטער, אַז האַלינע איז זיכער אויפן בוידעם, ער האָט זי געהערט ווײַנען.

די מוטער איז אַרויפגעגאַנגען אויפֿן בוידעם און איך האָב זיך טיפער איינגעגראָבן אין שטרוי. די מוטער האָט געראָפן די טאַכטער און האָט זיך ביי אִיר געבעטן: קום, האַלינקע, אראָפּ, קום טאַכטערשי! איך האָב איינגע־האלטן דעם אָטעם. די אַלטע, נישט הערנדיק קיין ענטפער, האָט געזומען שׂארן אין שטרוי און האָט דערטאַפּט מיין פוס. איך האָב קיין ברירה נישט געהאַט אין בין אַרויס פון מיין באַהעלטעניש. אַ דערשראָקענע האָט די אלטע זיך געזומען צלמען. איך האָב איר דערציילט מיין לאָגע.

דער אלטער אַנופרי איז געווען אין דער מיל. וועַן ער איז צוריקגעקומען איז ער געקומען אויפן בוידעם און מיך געבעטן מיט גוטן, אַז איך זאָל אַוועק־גיין און נישט ברענגען קיין אומגליק אויף זיין משפּחה, וואָס איז שוין אַן דעם געגנוג אומגליקלעך. ער האָט אַפילו געדראָט, אַז אויב איך וועל נישט אַוועק־גיין מיט מיין גוטן ווילן, וועט ער מעלדן דער פאַליציי. איך האָב אים צוגע־זאָגט ביינאַכט אַוועקצוגיין. ער האָט מיר געגעבן אפצוטסן און מיר האָבן זיך פריינטלעך געזעגנט. איך בין ביינאַכט פון אים אַרויסגעגאַנגען.

ווײַט בין איך נישט געגאַנגען. מיין פלאַן איז געווען אַ פאַרטיקער, אַן אויסנעאַרבעטער פון פריער. איך בין צוריק אַרויפֿגעגאַנגען אויפן בוידעם, זיך דאַרט אויף זיכער איינגעאַרדנט, געמאַכט אַ בונקער פון שטרוי מיט אַן אַרויס־גאַנג פון דער צווייטער זײַט. איך בין אַרויסגעגאַנגען בלויז איין מאָל אַ וואַך ביינאַכט, כדי זיך איינצושאַפן עסן. מיין חשבון איז געווען אַ ריכטיקער: דעם אַלטן וועט נישט איינפֿאַלן, אַז איך וועל אים איבערכיטרעוונען. אין יעדן קריג איז אַ גרוב פון אַ באַמבע־אויפרייס די זיכערסטע באַשיצונג. איך בין דאַרט אפגעלעגן צוויי חדשים.

אַ געוויסע נאַכט האָב איך נישט געקענט אַנטשלאָפן ווערן. כ׳האָב זיך געדרייט אויף מיין געלעגער אין דער באַהעלטעניש. עפּעס האָט מיך גענאַגט, כ׳האָב געפילט אַן אומרו און מיר האָט זיך געדאַכט, אַז איך הער אַ רויש. און אין דער אמתן האָבן זיך פון שאָסיי דערטראָגן קולות און עס האָט זיך געפילט אַ שטאַרקע באַוועגונג. אַ מינוט שפּעטער האָב איך בפירוש געהערט רוסישע ווערטער „ווּפיעראָד! ווּפיעראָד!" אַ שוואַכקייט האָט מיך באַהערשט.

איז דאָס מעגלעך? בין איך טאָקע געבליבן לעבן? אָן אָנדערש מאָל וואָלט איך מסתמא זיך צעווייגט הויך אויפֿן קול. איך האָב אָבער געדענקט מיין דורכפאָל מיט מיין ווייגען און א׳ך האָב זיך באַהערשט, געשטיקט שטילע שלוכצן. צוליב זיכערקייט און מורא בין איך נאָך געבליבן גאָנצע דריי טעג אויפֿן בוידעם.

ס׳איז געווען אַ זונטיק, ווען איך בין אַראָפּגעגאַנגען אין וואַלד און גע־קומען צו אַ באַקאַנטן פויער, אַנופרי באַרטינסקי. ער האָט מיט פרייד מיר אָנ־געזאָגט די בשורה, אַז איך האָב איבערגעלעבט די מלחמה, אַז דער דייטש איז מיט חרפה אַנטלאָפן. אָבער דריי זיך נאָך נישט אָרום. עס איז נישטאָ קיין מאָכט. די צעיושעטע מערדער פֿון מין פּיאַטראָווסקי קאָנען זיך נוקם זיין — האָט ער מיר געזאָגט.

ביינאַכט בין איך צוריק געגאַנגען אין מיין באַהעלטעניש און אָפּגע־לעגן נאָך צוויי טעג. מער האָב איך נישט געקענט אייגליגן. אינדערפרי בין איך פריי ארויסגעגאַנגען אויפן שאָסיי און זיך געזעצט אויף אַ שטיין. ס׳איז געווען קיל. כ׳האָב נישט געפילט קיין קעלט. די אויפגייענדיקע זון האָט געשיינט מיט אַ באַזונדערן ליכט. כ׳האָב צוריק ליב באַקומען די זון, וואָס איז מיר פאַר־מיאוסט געווארן, וואָס האָט מיט איר ליכטיקייט אַזוי אָפט באַדראָט מיין לעבן. דעמלט איז די נאַכט מיר געווען מער ניחא. די קילע לופט האָט געשמעקט מיט אַ באַזונדערער פֿרישקייט. אָלץ האָט מיר אויסגעזען צו זיין שיין, לייכט, פריי.

כ׳האָב נישט באַמערקט, ווי עס האָט זיך צו מיר דערנענטערט אַ סאַ־וויעטיש־ער מיליטערמאַן.

— וואָס טוסטו דאָ אויפן וועג? און ווער ביסטו?

— איך בין אַ יידי האָב איך מיט פרייד אויסגעשריען און אים דערלאַנגט אַ שלום־עליכם.

— אַ יידי? זענען נאָך געבליבן אין פוילן יידן? די דייטשן האָבן דאָך אַלע אויסגעהרגעט. ער האָט אויף מיר געקוקט מיט חשד און איך האָב געזען, אַז ער גלויבט מיר נישט. עס האָט מיר עפעס נישט געפאַסט אים צו באַווייזן מיין פיזישן סימן.

— קום מיט מיר צו מיינע באַקאַנטע פויערים, וועלן זיי דיר פעסט־שטעלן — האָב איך אים געפרווט צו איבערצייגן אין אַ צעבראָכענעם פּויליש־

רוסיש. כ׳האָב געפילט, אַז איך האָב אים קנאַפּוואַס איבערצייגט און אַז ער נעמט מיך פּאַר אַ שפּיאָן.

אַרויסגעראַטעוועט מיך פון דער משונהדיקער לאַגע האָבן צוויי מיליטער־לייט, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויפן וועג. דערהערט, אַז איך בין אַ יידּ, האָבן זיי מיך אָנגעהויבן אויסצופרעגן אויף אַ וואַלינער יידיש, ווער און וואָס פונ־וואַנען?

מיט טרערן אין די אויגן בין איך דערנאָך אַוועקגעגאַנגען קיין לאַס־קאָזשעוו.

דוד קופערמאַן (פאַריז)

חורבן ריקי

דער גורל פון גרויסן חורבן איז נישט געווען גלייך פאַר אַלע קליינע שטעטלעך. אַ סך שטעטלעך האָבן אַ געוויסע טרייסט אין דעם, וואָס עס איז עמיצער פון זיי געבליבן, כדי צו פאַרשרייבן פאַר די קומענדיקע דורות. אַז עס האָט אַמאָל עקזיסטירט אַ עיר ואם בישראל. עס זענען ליידער פאַראַן שטעטלעך, וואָס האָבן אויך דערצו נישט זוכה געווען. צו דער קאַטעגאָריע שטעטלעך געהערט אויך דאָס שטעטל ריקי.

איך אַליין בין נישט קיין ריקער. מיינע עלטערן האָבן די לעצטע צוויי צענדליק יאָרן פון זייער לעבן געווויינט אין ריקי און אויך געטיילט דעם גורל פון דער ריקער יידישער קהילה צוזאַמען מיט מיינע שוועסטער, ברידער, שוואָגערס און זייערע קינדער.

די יידן פון ריקי זענען געווען שטרענג רעליגיעז. דאָס זענען געווען חסידים פון פאַרשידענע רביים. עס איז אַבער אויך געווען אַ ריקער רבי, דוכט זיך אַ זון פון זשעליכאָווער רבי. עס זענען אין ריקי געווען עטלעכע פאַרמעגלעכע משפחות, אַבער דער גרעסטער טייל יידן איז געווען אָרעם. עס זענען געווען בעלי־מלאכה און נאָך מער האָבן זיך באַשעפטיקט מיט האַנדל. דער מסחר איז באַשטאַנען אין גיין איבער דערפער און אויפקויפן. אַנדערע פלעגן אַ גאַנצע וואָך וואַרטן אויפן מאַרק־טאָג, וואָס איז געווען אַ דאַנערשטיק, כדי עפעס צו פאַרדינען.

ריקי איז מן הסתם געווען אַן אַלט שטעטל. מיין פאָטער פלעגט דערציילן, אַז אין ריקי איז אַמאָל געווען אַ מגיד, וואָס איז געווען נאָך גרעסער און באַרימטער ווי דער קאָזשעניצער מגיד. אַ פאַר יאָר נאָך דעם ערשטן וועלט־קריג

האָט זיך די יוגנט אַנגעהויבן צו אַרגאַניזירן, בפרט די אַרבעטער־יוגנט. עס זענען געגרינדעט געוואָרן פראָפעסיאָנעלע פֿאַראיינען, אַ קולטור־ליגע מיט אַ ביבליאָטעק, אָבער די בירגערלעכע יוגנט האָט זיך דערפון געהאַלטן פון דער ווייטנס. דער קלאַסן־כאַראַקטער אין שטעטל איז געווען גענוג שטאַרק אײַנגעוואָרצלט. צוליב דער שווערער עקאָנאָמישער לאַגע האָבן אַ סך אַרבעטער און פאַכלייט עמיגרירט. אין די שפעטערדיקע יאָרן, ווען איך בין אין די דרייסיקער יאָרן געקומען אַלס גאַסט אין שטעטל, האָב איך מיט צופרידנקייט פעסטגעשטעלט, אַז אויך די אַזוי־גערופענע בירגערלעכע יוגנט איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין געזעלשאַפטלעכער און אַרגאַניזאַציאָנעלער טעטיקייט. עס זענען ביי דער יוגנט געווען פאַרשידענע פאַליטישע ריכטונגען, אָבער די קולטור־אַרבעט איז געווען אַ געמיינזאָמע. עס איז אָפילו געווען אַ דראַמאַטישער קרייז, וואָס האָט פון צייט צו צייט אויסגעשטעלט אַ פיעסע. דער דראַמאַטישער קרייז האָט באַקומען אַ הילף פון זשעלעכאָווער חברים.

דאָס לעבן פון די ריקער יידן איז אַנגעגאַנגען מער ווי־ניקער נאָרמאַל ביזן קריגס־אויסברוך און ביז די רדיפות פון היטלערן. איך בין געווען קריגס־געפאַנגענער און האָב געקענט באַקומען בריוו פון דער היים. קיין גרויסע נייעס האָבן זיי נישט געקענט שרייבן, אָבער איך האָב געוווסט, אַז אַלע לעבן און געפינען זיך אויפן אָרט, אַדער זענען אַרויסגעפאָרן קיין וואַרשע. איך האָב פון די בריוו זיך שפעטער דערוווסט אַז די יידן אַרבעטן אויפן שאָסיי אַלס צוואַנגס־אַרבעטער. צווישן די שורות פון די בריוו האָט מען געקענט אַרויס־פילן, דעם צער און די מורא. אָבער כל זמן אַלע האָבן געלעבט איז געווען די האָפענונג, אַז מען וועט איבערלעבן און אַז אַלע רדיפות וועלן זיין בלויז אַ קאָשמאַר, אַ בייזער חלום.

סוף מאי 1942 האָב איך אָבער באַקומען אַ טרויעריקן בריוו פון מיין ברודער. אין יענער צייט האָט זיך קיינער פון אונז נישט פאָרגעשטעלט, אַז עס קען פאָרקומען אַזאַ מאָרד אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. איך האָב פון בריוו פאַרשטאַנען, אַז די יידן פון ריקי זענען ערגעץ־ווו אַוועקגעשיקט געוואָרן אַדער אומגעקומען. 15 טעג שפעטער האָב איך באַקומען אַ צווייטן בריוו, אַז מיינע שוועסטער רוחמה און שרה מיט זייערע מענער געפינען זיך אין זשעלעכאָוו און אַז מען וועט מיר אין גיכן שרייבן ווו עס זענען די עלטערן. די נייעס האָט אונז אַנגעפילט מיט האָפענונג. אין אונזער לאַגער פון קריגס־געפאַנגענע האָט מען אַנגעהויבן טראַכטן, אַז אפֿשר זענען דאָך די אַלע נייעס וועגן יידן איבער־

געטריבן. די האָפענונג האט זיך שנעל צערונען. אין חודש יולי האָב איך באַקומען אַ בריוו פֿון מיין ברודער עקיבא, וועלכער איז פלוצלונג געשטאָרבן דעם 19טן יוני. עס איז מיר געוואָרן קלאָר, אַז מיין ברודער איז נישט געשטאָרבן מיט קיין נאַטירלעכן טויט, ווייל איך האָב באַקומען פון אים אַ פאַסטקאַרטל מיטן שטעמפּל, טאָקע פון 19־טן יולי. דאָס הייסט פון דעם טאָג פֿון זיין אומקום. עס איז שווער איבערצוגעבן, ווי די נייעס האָט געווירקט אויף די יידישע געפאַנגענע, וואָס האָבן געהאָט אַלע משפחות אין פוילן.

איך האָב נאָך געהאָט אייניקע בריוו פון מיין עלטערן ברודער און עס איז אין זיי געווען אויסגעגאָסן אַ סך טרויער. שפּעטער האָב איך מער קיין ענטפֿער אויף מיינע בריוו נישט באַקומען. כ׳האָב געשריבן צום רויטן קרייץ קיין בערלין און אין עטלעכע מאָנאַטן אַרום האָב איך באַקומען אַ זייער העפלעכן און אַפּיציעלן ענטפֿער: „אויסגעזידלט אין אַן אומבאַשטימטער ריכטונג״.

ביזן סוף פון קריג האָבן מיר וועגן גורל פון ריקי גאַרנישט געוווסט. יעדער האָט שטילערהייט געהאָפט, אַז אפשר האָט זיך דאָך עמיצער פון דער משפּחה געראַטעוועט אין אַן אַרבעטס־לאָגער, וויל מיר האָבן נישט ווייט פֿון אונז געזען אַן אַרבעטס־לאָגער פון פרויען. פון די האָפענונגען האָט זיך אויך גאַרנישט אויסגעלאָזן. ערשט נאָכן קריג האָבן זיך אָפּגעפונען צוויי ריקער יונגעלייט, וואָס זענען געקומען קיין פאַריז. דאָס זענען ישראל ראָטהאָלץ און זשאַק טייכמאַן. פון זיי איז באַקאַנט געוואָרן דער טראַגישער גורל פון די יידן אין ריקי.

די היטלער־ארמיי איז אַריינגעגאַנגען אין שטעטל געגוי אין טאָג פון יום־כיפור. אַלע יידן, פרומע און פריידענקער, זענען געווען פאַרזאַמלט אין דער שול. דער עולם האָט זיך געטוליעט אויפֿער צום אַנדערן פילנדיק, אַז עס רוקט זיך אַן אַ געפאַר. זייענדיק פאַרטיפט אין תפילה־טאָן, איינגעהילט אין זייערע טליתים, האָבן זיי דערהערט פון דרויסן דאָס קלאַפּעריי פון שטיוול, וואָס האָט זיך אלץ מער דערנענטערט. אין דער טיר פון דער שול האָט זיך באַוויזן אַ דייטש אין זיין אוניפֿאָרם און אַ געשריי געטאָן: „אַלע ראָוס״! אלע זענען געווען געצוווּנגען אַרויסצוגיין אין מיטן מארק. די דייטשן האָבן איבער די דערשראָקענע יידן זיך אַ ביסל פֿאַרוויילט און דערנאָך אָפּגעטיילט אַ גרופּע יידן, וועלכע זיי האָבן אַרויסגעפֿירט צום שאָסיי הינטער דער שטאָט. אויך דאָרט האָבן די דייטשן מיט זיי זיך געווויילט און געהייסן זיי טאַנצן. דערנאָך

זענען אַלע אַפּגעשיקט געוואָרן אַהיים. ערשט שפּעטער האָט מען דערציילט, אַז די דייטשן האָבן חושד געווען, אַז אַ געוויס אָרט נעבן שאָסיי איז מיניירט און זיי האָבן געשיקט די יידן אויסצופּרווון דאָס אָרט. צום גליק זענען דאָרט קיין מינעס נישט געווען.

ריקי האָט געהאָט דעם זעלביקן גורל, וואָס אַ סך אַנדערע יידישע שטעטלעך. זיי האָבן נישט געהאָט קיין רעכט אָרויסצוגיין פון שטעטל אונטער דער דראָונג דערשאָסן צו ווערן. די מער פּאַרמעגלעכע האָבן געטוישט זייערע בגדים ביי די פּויערים אויף פּראָדוקטן, אַ סך יידן האָבן דערפּאַר באַצאָלט מיט זייער לעבן, ווי משה מלך בלייכמאַן, יחיאל גאָלדנאָדעל און שמעון פּרידמאַן.

דאָס שטעטל ריקי איז געווען פון די ערשטע, וואָס זענען געוואָרן ליקווידירט. דעם 7־טן מאי 1942 האָבן די יידן אין ריקי באַקומען אַ באַפעל זיך צו פּאָרזאַמלען אין מיטן מאַרק. זיי האָבן געקענט מיטנעמען נאָר דאָס נויטיקסטע. אַ סך יינגערע יידן האָבן ריזיקירט און געלאָפן אין נאַענטן וואַלד, כדי פון דאָרטן אַנצוקומען קיין זשעלעכאָוו. געזאָגט האָט מען, אַז זשעלעכאָוו וועט זיין אַ יידן־שטאָט און פון פּאָרשידענע אַנדערע שטעט זענען יידן געקומען קיין זשעלעכאָוו, וואָס איז געוואָרן דער גרעסטער יידישער צענטער פון דער געגנט. אַ סך פון די יונגעלייט איז געלונגען אַנצוקומען קיין זשעלעכאָוו און צווישן זיי אויך מיינע שוועסטער און שוואָגערס.

פון די אַלע פּאָרזאַמלטע יידן אויפן מאַרק האָבן די דייטשע מערדער אויסגעוויילט אַרום 50 יונגעלייט. אַלע אַנדערע, אַלטע, קראַנקע, פּרויען און קינדער האָט מען אַפּגעפירט קיין דעמבלין צו דער באַן־סטאַנציע. הגם ריקי האָט געהאָט אַ באַן־סטאַנציע, האָט מען די יידן געטריבן 15 קילאָמעטער קיין דעמבלין. דער גרעסטער טייל האָט געמוזט אויפן וועג אַוועקווואַרפן דאָס ביסל נויטיקסטע זאַכן, וואָס מען האָט זיי דערלויבט מיטצונעמען. אין דעמבלין האָבן שוין געוואַרט אויף זיי לאָסט־וואַגאָנעס און זיי זענען פּאָרלאָדן געוואָרן ווי בהמות. דאָס איז געווען זייער לעצטער וועג.

די פּאָרבליבענע אין שטעטל יונגעלייט האָבן געאַרבעט אונטער דער אויפזיכט פון די דייטשן. די מורא איז ביי זיי געווען גרויס, אַבער אַ סך פון זיי האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיטן געדאַנק צו אַנטלויפן קיין זשעלעכאָוו. דעם 19־טן יוני 1942 זענען טאָקע די צוויי ברידער זאלצבערג אַנטלאָפן פון דער אַרבעט. די דייטשן האָבן באַמערקט זייער אָפּוועזנהייט און האָבן זיי נאָכ־

געיאגט. איינעם פון זיי האבן זיי געכאפט. דעם זעלביקן טאג האבן די דייטשן געגומען נאך פינף יידן. דאס זענען געווען: יצחק מאיר זילבערבערג, מיין ברודער עקיבא קופערמאן, בן־ציון ראטהאלץ, הערש דוד מלעטשקאוויטש און שמחה אנטעריאט. די פינף מיטן געכאפטן שלמה זאלצבערג זענען געווען געצוווונגען אליין זיך אויסגראבן א קבר און זיי זענען אלע דערשאסן געוואָרן.

א באזונדערס טראגישער פאל איז פארגעקומען מיט זילבערבערגן, א זון פון אייגער פון די רייכסטע משפחות אין שטעטל, האט עמיצער געמסרט, אז ער האט באהאלטן א סך גאלד. די דייטשן האבן כיי אים געפאדערט דאס גאלד און האבן אים געפייניקט אזוי לאנג, אז דער טויט איז פאר אים געווען אן אויסלייזונג.

די גרופע ארבעטער איז פארבליבן אין שטעטל ביז בערך די ימים־טובים פון יאר 1942. נאכער האט מען אייניקע ארריינגעשיקט אין לאגער פון דעמבלין און די אנדערע זענען וואַרשיינלעך געגאנגען אויפן וועג פון אלע יידן אין ריקי.

מיין פאטער, חיים קופערמאן, איז געווען א שטרענג רעליגיעזער יד, אבער נישט צופיל פאנאטיש. ער פלעגט אויך לייענען א צייטונג און א וועלט־לעך בוך. ער פלעגט נישט קענען פארליידן קיין עוולות, אפגעטאענע א צווייטן. איך געדענק א פאל, וואס איז פארגעקומען נאכן ערשטן וועלט־קריג, וען פוילן איז געווארן א זעלבסטשטענדיקע מדינה, א יידיש יינגל און א פויליש יינגל האבן געהאט עפעס א סכסוך און דאס פוילישע יינגל איז אוועק מיט א געוויין. דער פאטער פון יידישן יינגל איז ארויסגעגאנגען זען, וואס עס איז געשען, און ער האט באמערקט, ווי עס דערנענטערט זיך צו אים דער פאטער פון פוילישן יינגל. ער האט אים געוואלט אויסמיידן און איז ארייַנגעגאנגען צו אונז אין שטוב. דער גוי איז ארייַנגעגאנגען נאך אים און אים געזומען שלאגן. מיין פאטער, וועלכער איז ווי א סך פרומע יידן קיין שלעגער נישט געווען, האט דעם קריסט אנגענומען פארן קארק און אים ארויסגעוואַרפן אויף דער גאס. דער פאליאק איז אפילו א ווייליע געבליבן ליגן אויף דער ערד. מיין מוטער האט געבראכן מיט די הענט — ווער ווייס וואס אזא עשו קען אפטאן? מיין פאטער האט דערויף געענטפערט, אז עס איז אים אוממעגלעך צוזוען נישט צו רעאגירן אויף דער חוצפה פון פאליאק ארריינצוגיין צו אונז און שלאגן דא א ייד. געוועכט איז געווען מיין פאטער. דער צעשלאגענער פאליאק האט קיינעם גארנישט דערציילט און האט נישט רעאגירט.

מיין מוטער פעסי האָט געהערט צו דער קאַטעגאָריע יידישע פרויען וואָס האָבן זיך קיינמאָל נישט באַקלאָגט און געווען אַ שמחה בחלקה. הגם ביי אונז אין דער היים איז נישט תמיד געווען שטאַרק פויגלדיק. זי האָט מער געזאָרגט פאַר אַנדערע, ווי פאַר זיך אַליין, און איז געווען ביי אַלעמען זייער געשעצט.

און זאָל מיר דערלויבט זיין צו דערמאָנען מיין קרוב יואל קופּערמאַן. א רעליגיעזער, אָבער נישט קיין פאַנאַטישער יד, וואָס האָט געקענט זיך אונטערהאַלטן אפילו מיט אַ פריידענקער. ביי אים איז יעדער יד געווען אַ יד קודם כל. זיין פרוי שאשע איז געווען באַליבט ביי אַלע, וואָס האָבן זי געקענט. זיי האָבן געהאָט אַ זון הערש דוד און אַ טאַכטער רבקה. ליידער האָב איך ווייניק געקענט ריקער יידן, אַז איך זאָל קענען פאראייביקן זייערע נעמען.

מאיר גליקסער הי"ד

געפאלן אין באפרייאונגס־קריג פון ישראל

אין „יזכור"־בוך פון ישראלדיקן פארטיידיקונגס־מיניסטעריום פון יאר תשט"ז איז פארצייכנט געווארן די ביאגראפיע פון מאיר גליקסער, וועלכער איז געפאלן אין באפרייאונגס־קריג פון ישראל.

„גליקסער מאיר, דער זון פון שמחה און גיטל מרים איז געבוירן געווארן דעם צווייטן טאג ראש השנה פון יאר תרע"ז (18. 9. 1917) אין דער שטאט לאסקארוו אין פוילן. במשך יארן איז ער געווען א מיטגליד פון „השומר הצעיר". וועו ער איז דערגאנגען צום עלטער פון מיליטער־דינסט איז ער מאי־ בילדזירט געווארן אין דער פוילישער ארמיי און האט אין איר געדינט בעתן קריג. וועו די סאוויעטן זענען אריינגע־ גאנגען אין מזרח־פוילן איז מאיר גע־ נומען געווארן אין געפאנגנשאפט און האט זיך אנגעשלאסן אין דער רויטער ארמיי, אין וועלכער ער האט געדינט אלס טאנקיסט. זיין משפחה, וואס איז געבליבן אין פוילן איז אינגאנצן פארניכטעט געווארן אין לאגער מיידאנעק. וועו אין ראטנפארבאנד האט זיך ארגאניזירט די פוילישע ארמיי האט ער זיך אין איר אנגעשלאסן און מיט איר אנגעקומען קיין טעהעראן און פון דאנען איז ער אנגעקומען אין ארץ־ישראל. ער האט דא געפונען זיין פעטער, וואס האט אים געהאלפן זיך איינארדענען אין תל־אביב אלס שניידער.

ווי נאר זיין יארגאנג איז גערופן געווארן האט ער זיך מאבילדזירט צום באי־ פרייאונגס־קריג און פון טאג, וועו ער האט פארלאזט זיין היים, איז ער מער נישט צוריקגעקומען. דעם 20־טן מאי 1948 איז ער אוועק אין דער ארמיי און דעם 8־טן יוני 1948 איז ער געפאלן ביי ניצנים, 24 שעה נאך זיין אנקום צום שלאכט־פעלד. ער איז באערדיקט געווארן אויפן בית־הקברות פון ניצנים.

לייזער ראָזענווײַן (פּאַריז)

פון בירקענאָו דורך אַ שטראָף־קאָמאַנדאַ ביז דאַכאָו

קריגס־געפאַנגענער אין אַנהייב פון קריג און אַ פארוונדעטער, בין איך געבראַכט געוואָרן אין שפּיטאָל פון נאַנסי. אין אויגוסט 1940 ווער איך איבערגעשיקט קיין ווערדען און געשטעלט פאַר אַ דייטשער קאָמיסיע, וועלכע שיקט מיך אַפּ אין חודש אָקטאָבער קיין פּאַריז. די דייטשן האָבן נישט געוואָלט קיין פּאַרוונדעטע.

דעם 14־טן מאַי 1941 זענען פינף טויזנט יידן אָפּגעשיקט געוואָרן אין צוויי לאָגערן — אין פּיטיוויע און אין באַן־לא־ראָלאַנד. מיך האָט מען אָפּגעשיקט אין לאָגער פון באַן־לא־ראָלאַנד. אָבער היות איך בין נאָך נישט געווען אויסגעהיילט, שיקט מען מיך אָפּ צוריק קיין פּאַריז. איך בין באַפרייט געוואָרן נאָך דריי וואָכן בלייבן אין לאָגער, אָבער נישט אויף לאַנג. דעם 16־טן יולי 1942 קומט פּאַר די טרויעריק־באַוווסטע אקציע פון כאַפּן יידן און אָפּשיקן זיי קיין דראַנסי. איך בין געווען איינער פון די געכאַפּטע. דעם 18־טן יולי ווער איך דעפּאַרטירט און דעם 21־טן פון זעלביקן חודש ווער איך געבראַכט אין לאָגער בירקענאָו. איך האָב באַלד גזוען, אַז דאָ איז דער סוף.

ווי נאָר איך בין צוזאַמען מיט אַ גרויסע גרופּע דעפּאַרטירטע יידן אָנגעקומען אין לאָגער, האָט אַ דעפּאַרטירטער טשעך, וואָס איז געשטאַנען ביים אויסטאָואירן די נומערן אויף די אַרעמס, אונדז געזאָגט: — פּארגעסט אייער היים, פּאַרגעסט אייער פּריערדיק לעבן. נישט אַלע פון אייך וועלן בלייבן לעבן!...

איך האָב אין לאָגער געזען שאָטנס פון באַקאַנטע יידן, וואָס זענען פּריער

דעפֿאַרטירט גצוואַרן. ס׳איז פֿאַרגעקומען אַ סעלעקציע און איך האָב זיך אַנ־ געגעבן אַלס שניידער. נאָר דעם ווי מען האָט נומעריירט מיין אָרעם, האָב איך געאַרבעט ביים בויען די קרעמאַטאָריעס. מענטשן זענען דאָ געפאלן ווי פליגן, שפּעטער האָב איך געאַרבעט אַלס פלעגער.

אַ טאָג בין איך אַריינגעפֿאלן אין דער שטראַף־קאַמאַנדאָ און עס האָט זיך פֿאַר מיר אָנגעהויבן אַ נייער קאַפּיטל פון פיין אין לאַגער־לעבן. אין דער שטראַף־קאַמאַנדאָ בין איך אַריינגעפֿאלן אין פֿאַלגנדיקע אומשטענדן: — מיין בלאָק־עלטסטער איז געווען אַ פּוילישער אָפּיציר. ער האָט מיר געגעבן צו בא־ האַלטן אין שטרוי בגדים און שטיוול. זעט אויס, אז עמיצער האָט דאָס בא־ מערקט און געמסרט אין דער קאַמענדאַנטור. באַלד איז געקומען ס.ס., צוגע־ נומען די באַהאַלטענע בגדים, מיך צוגעשלאָגן און פֿארמשפט צום טויט דורך הענגען צוזאַמען מיט נאָך צוויי יידן, פון וועלכע איינער איז געווען אַן אלזשי־ רער. ער איז פֿארמשפט געוואָרן צוליב אַ בריוו. אַבער גראָד אין דעם טאָג האָט זיך געטוישט דער לאַגער־פֿירער. ער האָט געזאָגט, אַז ער וויל נישט הענגען אין זיין ערשטן טאָג. מיין טויט־שטראַף איז פארביטן געוואָרן אויף אייביקע שטראַף־קאַמאַנדאָ. איך בין דערווייל ניצול געוואָרן פון טויט, ממש בדרך נס.

נאָך ניין חדשים פון טאָגטעגלעכער געפאָר און פון קאַטאָרגע־אָרבעט האָט מען מיך אָפּגעפירט קיין וואַרשע, כדי צו רוימען דעם געטאָ. מיר זענען געווען פיר טויזנט לאַגערניקעס. וואָס זענען איבערגעפֿירט געוואָרן קיין וואַר־ שע, געווען איז עס אין אָקטאָבער 1943. איך האָב דאָ געטראָפן וועלוול קוויאָטקע, אַ שעדלעצער, פיינשטיין (ווילנער), שפּעטערדיקער רעדאַקטאָר פון דער „נייע פרעסע". זיי זענען פֿארמשפט געוואָרן צו דריי חדשים, ווען זיי האָבן פֿאַרלאָזן די שטראַף־קאַמאַנדאָ, בין איך נאָך געבליבן.

ווי נאָר מיר זענען אָנגעקומען, האָבן מיר דערזען אַ פֿאַרברענטע און חרובע שטאָט. מיר האָבן בכלל נישט געוווסט וועגן געטאָ וואַרשע און אויך נישט וועגן חורבן פון געטאָ. איך האָב דערקענט די דזשיקע גאָס אַ דאָק דעם שילד „ווילדשטראָסע". מיר זענען אין וואַרשע איינגעאַרדנט געוואָרן אין אוממצנטשלעכע באַדינגונגען. טיפוס און אַנדערע קראַנקייטן זענען געווען אַ טעגלעכע דערשיינונג צוליב דער קעלט און דער שלעכטער דערנערונג. מיר זענען געווען אין דער מיליטעריישער תפּיסה אויף לובעצקיעגאָ. דעם גאַנצן ווינטער האָבן מיר געאַרבעט ביים אָפּריניקן די ציגל אין געוועזענעם געטא

ד"ר בנימין מוסרי וחבריו לועד הלאומי בירושלים, 1938. מימין לשמאל: ד"ר בלקינד, ד"ר מוסרי, יעקב מרזוק ואליעזר שוחט

אונטער דער אויפזיכט פון פוילישע מייסטערס. צווישן אונדז זענען אויך געווען אריער, ווי האַלענדער און אויך דייטשן. ברויט האָבן מיר באַקומען בלויז אייניקע מאָל אין דער וואָך. מיר האָבן זיך אַרויסגעהאלפן אַ ביסל מיט פּאַרשידענע זאַכן, וואָס מיר האָבן געפונען אין די קעלערס פון די פּארבראנטע הייזער, ווי קאַלדרעס, לעפל א. א. פּאַר דעם האָבן מיר באַקומען ביי די פּאָליאַקן ברויט און ציבעלעס.

אַ טאָג האָבן מיר בעת דער אַרבעט געפונען צוויי לעבעדיקע יידן — אַ שוועסטער און אַ ברודער. מיר האָבן זיי אַראָפּגעלאָזט מיט שטריק פון פענסטער שטאָק, ווייל קיין טרעפ זענען נישט געווען. און מיר האָבן זיי געבראַכט אין לאַגער.

דער 26-יאָריקער בחור האָט אויסגעזען ווי אַ זקן פון 70 יאָר. זיי האָבן נישט געקענט גיין. מיר האָבן זיי געבראַכט אין אונדזער לאַגער און געוואלט פּאַר יעדן פּריז זיי ראַטעווען. דער שרייבער פון לאַגער איז געווען אַ ווינער ייד, ווועלכן מען האָט אויך געבראַכט פון בירקענאַו. זיין נאָמען איז געווען עגאַן. נאָכן קריג האָט ער צוגעשטעלט דאָקומענטן פאַרן נירנבערגער פּראָצעס. עגאַן האָט געבעטן די קאַמענדאַטור, אַז זי זאָל די צוויי געפונענע לאָזן לעבן. דער ענטפער איז געווען, אַז נאָר דאָס מיידל קען מען ראַטעווען, אַבער איר ברודער מוז דערשאָסן ווערן. זי האָט אַבער נישט געוואלט זיך ראַטעווען אַליין און זיי זענען ביידע דערשאָסן געוואָרן.

ביז דעצעמבער איז אַ העלפט פון די פּיר טויזנט לאַגערניקעס אויסגעשטאָרבן פון טיפוס. באַלד האָט מען פון אוישוויץ אַראָפּגעבראַכט אַנדערע קאַצעטניקעס צו פּאַרטרעטן די אויסגעשטאָרבענע. דאָס לעבן אין לאַגער, אין וואַרשע, איז געווען אומדערטרעגלעך. די שמוץ, די מידקייט, די אונטערנערונג האָבן אַלעמען געפייניקט און אַ סך פון די לאַגערניקעס האָבן נישט אויסגעהאלטן. די דייטשן האָבן זיך באַמיט, אַז וואָס מער לאַגערניקעס זאָלן אויסשטאַרבן און זיי האָבן אין אַ גאָר גרויסער מאָס זייער ציל דערגרייכט. אַ טרייסט אין דער אויסזיכטלאָזער לאַגע זענען פּאַר אונדז געווען די ידיעות וועגן דעם דעסאַנט פון די אַלאירטע אין פראַנקרייך, ווו עס האָט זיך געעפנט דער צווייטער פראָנט, און דער פאַרוסמאַרש פון סאָוויעטישן פּראָנט.

אין יולי 1944 זענען די סאָוויעטן שוין געווען אין פראָגע. די דייטשן האָבן דערזען זייער סוף. צו דער אַרבעט האָט מען אונדז מער נישט געפירט. סוף יולי האָבן די ס. ס. ־ באַנדיטן געהייסן צונויפזאַמלען אונדזערע אַרבעטס־

כלים, ווי רידלען און אַנדערע געצייג. זיי האָבן באָפוילן אויסצוגראָבן אַ גרוב און אונדז געלאָזן אַז די געצייג און אַן ארבעט. צומאָרגנס האָבן זיי צונויפגערופן די פיר און האַלב טויזנט אויסגעמאַטערטע צוואַנגס־אַרבעטער צו אַן אַפעל. אַ גאַנצן טאָג זענען מיר געווען געצוונגען צו שטיין אויפן פלאַץ. נאָר דער נאָכט איז ווידער געווען אַן אַפעל. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפעס דערוואָרט אונדז. די אַפעלן האָבן געדויערט אַ גאַנצע וואָך. שליסלעך האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צום אַרויסמאַרש. זיי האָבן אויסגעשאָסן אַלע קראַנקע. אַרום 400 מענטשן האָבן זיי איבערגעלאָזט אין לאָגער צו רוימען און צו באַגראָבן די טויטע. און די פיר טויזנט האָבן זיי געפירט קיין דאַכאָו. לויט די קלאָנגען האָט עס פראָנק, דער גאָולייטער פון וואַרשע, פאַראַרדנט אונדז אָפּצופֿירן קיין דאַכאָו. די וועהרמאַכט האָט אונדז באגלייט ביז זשיכלין. מיר זענען געגאַנגען צופוס צוויישן 80 און 100 ק״מ. די היץ איז געווען אַ גרויסע און מיר האָבן נישט געהאָט קיין טראָפן וואַסער. ווער עס איז אָפּגעשטאַנען איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. אין זשיכלין האָט מען אונדז פאַרפאַקט אין וואַגאָנעס און אָפּגעפירט קיין דאַכאָו. דאָ האָט מען אונדז איינגעטיילט אין קאַמאַנדאָס. געווען איז עס אין אַנהייב אויגוסט. יעדע קאַמאַנדאָ האָט געהאָט צו 400 אָדער 500 פערזאָן. געלעבט האָבן מיר אין גריבער, וועלכע מיר האָבן אַליין אויסגעגראָבן און צוגעדעקט מיט עפעס אַ דאַך. אויך דאָ זענען מענטשן געפאַלן ווי פליגן. פון שמוץ און הונגער איז געווארן אַן עפידעמיע פון טיפוס און אַ סך פון די לאָגערניקעס זענען אויסגעשטאַרבן.

אין די באַדינגונגען האָט דאָך אַ טייל פון אונדז דערלעבט די באַפרייאונג. די אַמעריקאַנער זענען שוין געווען נאָענט. ס׳איז געווען דעם 30־טן אַפּריל 1945. מיר זענען געשלאָפן אין סטאַדאָלעס. אינמיטן נאַכט האָט מען אונדז אויפֿגעוועקט און געזאָגט, אַז מען וועט אונדז אָפּפירן אין דער שווייץ און איבערגעבן אונדז דעם רויטן קרייץ. קיינער פון אונדז האָט זיי נישט געגלויבט און מיר זענען געווען גרייט צו אַלץ. מיר האָבן באַלד אַרגאַניזירט אַ גרופּע פון 120 מענטשן. די גרופע האָט געדאַרפט גיין פאַרויס און זיין גרייט צו אַן אויפשטאַנד. די אויפגאַבע איז געווען צו אָבסערווירן אונדזערע באַגלייטער און ווען נויטיק זיך וואַרפן אויף די ס. ס.־באַנדיטן און זיך נישט לאָזן אויסשחטן.

אַריינגעפירט האָט מען אונדז אין אַ לאָגער נעבן מינכען. אין יענעם מאָמענט האָבן מיר שוין געוווסט, ווו מיר געפינען זיך. שפּעטער האָבן מיר פאַר־

שטאַנען, אַז זיי האָבן אונדז אַראָפגעבראַכט אין איין אָרט, כדי זיי זאָלן קענען זיין פריי און אָנטלויפן. צומאָרגנס זענען זיי פֿאַרשוווונדן. מיר האָבן מער קיין ס. ס. נישט געזען. באַלד האָבן מיר באַהערשט דעם לאַגער. מיר האָבן זיך פֿאַרשטענדיקט מיט די טשעכישע און אונגאַרישע יידן און פֿאַרטיילט די אויפֿגאָבעס. אייניקע האָבן באַזעצט די מיראָדאָרן אָרום דעם לאַגער. דער לאַגער איז אָבער געווואָרן באָמבאַרדירט און עס זענען געווען קרבנות פון די אָמעריקאָנער באָמבעס. די אָמעריקאָנער האָבן געצילט אין די אָנטי־אַוויאַציע־באַזעס. די ערשטע אָמעריקאָנער האָבן זיך באַוויזן אין לאַגער דעם 30-טן אַפּריל.

די שווערסטע איבערלעבונגען זענען געווען אין דער שטראָפקאָמאָנדאָ. דער נאָמען פֿלעגט אָנווואָרפן אַ שרעק אויף אַלע קאָצעטניקעס. אין דער שטראָף־קאָמאָנדאָ זענען מענטשן געפֿאַלן ווי פֿליגן. די אָרבעט איז געווען אמתע קאָטאָרגע. איך האָב געאָרבעט ביים בויען קאָנאַלן. מיר האָבן די אויס־געגראָבענע ערד געפֿירט מיט וואָגאָנעטקעס. איין באָן מיט אָזעלכע וואָגאָ־נעטקעס האָט געפֿירט אַ האָמבורגער יייד, אַ צווייטע אַ ציווילער פון אוישוויץ. איך דאָרף זאָגן, אַז מיר האָט אַ שפּאָר ביסל אָפּגעגליקט. אַ טאָג האָט מען גע־זוכט אַ הייצער און אַ שמירער. איך האָב זיך אָנגעגעבן צו דער אָרבעט און דער ציווילער פון אוישוויץ האָט מיר גערָאטן, אַז איך זאָל זיך אויסלערנען פֿירן דעם לאָקאָמאָטיוו. ער האָט מיך יעדן נאָכמיטאָג געלערנט און ווען ער איז געוואָרן קראַנק, האָב איך טאָקע געפֿירט דעם לאָקאָמאָטיוו. וועגן דער סכנה פון דער שטראָף־קאָמאָנדאָ קען זאָגן עדות דער פאקט, אַז בלויז פֿינף יידן זענען לעבן געבליבן נאָך ניין חדשים שטראָף־קאָמאָנדאָ פון די 800, וואָס זענען אָנגעקו־מען במשך פון ניין חדשים.

הערשל שניידער (פאריז)

מיינע איבערלעבונגען אין די קריגס־יאָרן

אין פאריז האָבן מיך זייער שיין אויפגענומען די לאַנדסלייט חנה און איר מאַן זלמן שאַליט. זלמן האָט געוואָלט, אַז איך זאָל זיך אויסלערנען צו ווערן אַ הויזן־שניידער. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז די לעצטע נאַכט פאַר ערב פסח, ווען איך האָב פאַרלאָזט די מאַשין, האָב איך געשווירן, אַז מער וועל איך זיך צו קיין מאַשין נישט צורירן. כ׳האָב געמאַכט האַנדלס־פאַפירן און דריי חדשים נאָך מיין אַנקום האָב איך אָנגעהויבן צו האַנדלען.

במשך פון די דריי חדשים אין פאריז האָב איך זיך באַקענט מיט דער לאַגע פון אַלע לאַנדסלייט, וואָס זענען אַוועקגעאַנגען פון שטעטל פאַר מיר — אביג־דור מאַטלס, אביגדור פיינזילבער, זיין ברודער הערש, מאיר קאשקעוויטש, דוד בערלינסקי, אברהם און פנחס שאַליט, משה און העניע גאָלדנאדעל, עטע פייגע מיט איר משפחה, די קאַרפמאַנס, יאַקובאָווסקי, יעטע פייגע פיינגאָלד. משה בייטעל און אלי פישמאַן. יעדער איינער איז געווען צופֿרידן און האָט פאַרדינט זייַן לעבן.

איך בין געפאָרן קיין נאַנסי, ווו מיינע ברידער און מיינע שוועסטער האָבן געווויינט. איך האָב זיך געזומען צום האַנדל אין דער געגנט פון נאַנסי. צו די קליענטן האָב איך געהערט מער יידיש, ווי פראַנצויזיש. א יאָר שפע־טער האָב איך אַראָפגעבראַכט מיין פרוי באָשע ניימאַן פון לאָסקאַראָוו. אין נאַנסי איז געווען אַ געזעץ, אַז אויסלענדער האָבן נישט קיין רעכט צו האַנדלען. איך האָב געמיינט, אַז היות די פרעפעקטור האָט מיר דערלויבט צו ברענגען מיין פרוי, האָב איך שוין אַלע רעכט. אָן אויסלענדער האָט געמוזט באַנייען זיין קאַרטע יעדע צוויי יאָר, כדי צו האָבן ווויין־רעכט. ביי אַזאַ געלעגנהייט האָב איך

באַקומען אַן אויסווייז פון נאַנסי. מיט אַ סך מי האָב איך פונדאַסניי זיך אייגנע־
מאַלדן אין פּאַריז. געווען איז עס אין די יאָרן 1934 - 1935. אין דייטשלאַנד
האָט שוין געהערשט דער היטלעריסטיש־ער רעזשים. אין גאַנץ אייראָפּע איז די
לאָגע געווען אַן אומזיכערע. אין פּראַנקרייך האָט לאַוואַל אייניגעפירט שוועדע
געזעצן פֿאַר אויסלענדער. די עקאָנאָמישע לאָגע פֿון אַרבעטער־קלאַס איז גע־
וואָרן אַ שווערע ביז דעם פּוטש אין פעברואַר 1934, ווען עס האָט זיך אַנגע־
הויבן צו אויסקריסטאַליזירן דער פֿאַלקס־פראָנט. די ראַדיקאַלן און די סאָציא־
ליסטן האָבן זיך פֿאַראייניקט מיט די קאָמוניסטן און אין די וואָלן פון 1936
האָבן זיי באַקומען אַ מערהייט. ס׳איז אַנטשטאַנען די ערשטע רעגירונג פון
פֿאַלקס־פראָנט מיט לעאָן בלום אַלס פּרעמיער־מיניסטער. אַ נייע תקופה
האָט זיך אַנגעהויבן אין פּראַנקרייך מיט די סאָציאַלע רעפֿאָרמען. דערנאָך האָט
אַבער דער לינקער פליגל פון פֿאַלקס־פֿראָנט געפֿאַדערט מער, ווי עס איז מעג־
לעך געווען דורכצופירן און דער רעגירונג פון לעאָן בלום איז אויסגעדריקט
געוואָרן אומצוטרוי. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ נייע רעגירונג. גלייכצייטיק האָט זיך
אַנגעהויבן דער קריג אין שפּאַניע אין רעזולטאַט פון דער אַגיטאַציע און אַק־
טיוויטעט פון אינטערנאַציאָנאַלן פאַשיזם. ס׳האָט זיך אַנגעהויבן דער פאַרמעסט
צווישן פאַשיזם און דעמאָקראַטיע און ווי עס איז אפֿט געשען האָבן זיך די
דעמאָקראַטישע כוחות געלאָזט שאַנטאַזשירן דורכן היטלעריזם און פאַשיזם.
אין 1938 האָט היטלער דורכגעפירט דעם אַנשלוס און די אַלאירטע האָבן זיך
באַגנוגנט מיט אַ פראָטעסט. היטלער האָט געזען, אַז די שפּיל איז אים געלונגען
האָט ער אין סעפּטעמבער 1938 אויפגעהויבן דעם פראָבלעם פון די סודעטן.
אויך אין דעם פֿאַל האָבן די אלאירטע נאָכגעגעבן און די היטלעריסטן האָבן
אריינגעמאַרשירט אין די סודעטן און צוגענומען אַ טייל פון טשעכאָסלאָוואָקיע.
אויך רידז־שמיגלי האָט באַקומען אַ טייל פון טשעכאָסלאָוואָקיע און די פֿאַליאַקן
האָבן געמיינט, אַז דערמיט זענען זיי שוין זיכער. לאַנג האָט עס נישט געדויערט.
אין 1939 האָט היטלער אַנגעהויבן צו פאָדערן דאנציג. ווער עס האָט אים
געהאָלפן ביים אַנשלוס פון עסטרייך און דערנאָך באַקומען צוגעווארפן אַ ביינדל
פון טשעכאָסלאָוואָקיע, האָט איצט געמוזט פאַר אַלץ באַצאָלן. ער־שט איצט
האָט דער פוילישער אויסערן־מיניסטער בעק באשלאָסן זיך צו וועגדן צו די
אלאירטע וועגן הילף.

די אלאירטע האָבן זיך אַרומגעזען, אז אלע אָפמאָכן מיט היטלערן האָבן
נישט קיין שום ווערט. אויך דער אָפמאַך פון מינכען איז פֿאַר היטלערן געווען

אַ מאַנעוור און אַן אָפּנאַרעריי. היטלער האָט זיך געקליבן איינצושלינגען שטופּ־ווייז גאַנץ אייראָפּע. אין דעם מאָמענט האָבן זיך אָנגעהויבן אונטערהאַנדלונגען פון ענגלאַנד, פֿראַנקרייך מיטן ראַטנפֿאַרבאַנד. די אונטערהאַנדלונגען האָבן זיך געשלעפּט אַן קיין שום פֿאַרשריט. דערווייל איז דער סאָוויעטישער אויסערן־מיניסטער ליטווינאָוו באַזייטיקט געוואָרן. אַ סך האָבן געגלויבט, אַז דער נייער אויסערן־מיניסטער מאָלאָטאָוו וועט זיין בעסער פֿאַר די אלאירטע. ערשט אין יאָרן אַרום האָט מען זיך דערוווסט, אַז סטאַלין האָט געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט היטלערן אין דער זעלביקער צייט, וועו עס זענען פֿאָרגעקומען די אונ־טערהאַנדלונגען מיט די אלאירטע. ליטווינאָוס באַזייטיקונג איז געווען פֿאַר דעם דער סיגנאַל. אין מערב האָט מען אָבער נישט געקענט גלויבן, אַז דער קאָמוניזם קען זיך פֿאַראייניקן מיטן היטלעריזם. סוף אויגוסט איז די וועלט דערשטוינט געוואָרן פון אָפּמאַך צווישן היטלערן און סטאַלינען און גלייך דער־נאָך איז געווען דער אָנהייב פון טראָגישן פּעריאָד פֿאַר דער געשיכטע פון דער וועלט און באַזונדערס פֿאַרן אייראָפּעאישן יידנטום.

נישט אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען די טראָגעדיע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן. איך דערמאָן זיך אַ דיסקוסיע מיט אַ פּריינט, אַ קאָמוניזירנדיקער, וואָס האָט געזאָגט, אַז פֿאַר די יידן וועט עס זיין די גרעסטע לייזונג. מיר האָבן גאָרנישט צו פֿאַרלירן... יאָ, געווען איז עס אַ „לייזונג". יידן האָבן באַצאָלט מיט זעקס מיליאָן אומגעקומענע...

אויפן פּראַנט

סעפּטעמבער 1939.

דער קריג איז אויסגעבראָכן. די היטלעריסטישע ארמיי האָט באַפֿאַלן פוילן. פֿראַנקרייך און ענגלאַנד האָבן דערקלערט קריג דייטשלאַנד און רוסלאַנד איז געשטאַנען אין אַ זייט און האָט געווארט אויפן חלק פוילן, וואָס די דייטשן האָבן צוגעזאָגט.

אין פֿראַנקרייך האָט די גאַנצע לינקע באַוועגונג און די גאַנצע יידישע יוגנט צוגעזאָגט נאָר אין 1938, אַז אין פאַל פון אַ קריג קעגן פאשיזם, נעמען אַלע פרייוויליק דאָס געווער אין דער האַנט. אַ קאָנטיקער טייל פון די לינקע האָט איצט געטוישט די שטעלונג. זינט 1938 זענען מיר אַלע געווען פֿאַרשריבן

אַלס פרייוויליקע. איצט וועט מען האָט אַנגעהויבן צו רופן האָט איינער געוואָגט, אַז ער איז אַ פוילישער בירגער און ביי די פאַליאַקן האָט ער געזאָגט, אַז ער איז מאָביליזירט ביי די פראַנצויזן. געווען איז עס אַבער אַ הייפֿל. דער גרעס־טער טייל האָט זיך צוגעשטעלט צום אָפּעל פון די פֿראַנצויזן.

לאָקאַלשטווער פרייוויליקע בעתן צווייטן וועלט־קריג אין פראַנקרייך.

זיצן (פון רעכטס) — האַראַוויץ פאָל, פיינ־זילבער אביגדור (דע־פאַרטירט).

שטייען (פון רעכטס) — ראָזענוויין לייזער, שניי־דער הענרי, פיינזילבער הערש (דעפאַרטירט).

דער קריג מיט פוילן איז במשך איין חודש געווען געענדיקט. אין פראַנק־רייך האָט מען זיך געגרייט צו אַ לאַנגן קריג. ביסלעכווייז זענען מאָביליזירט געוואָרן די אויסלענדער, וואָס האָבן זיך געמאָלדן אלס פרייוויליקע. מיין ריי איז געקומען דעם 2־טן יאַנואַר 1940. מען האָט אונדז אַפגעפירט נעבן ליאָן אין אַ פעסטונג. איך בין אַריינגעפאַלן אין פראַנצויזישן פרעמדן־לעגיאָן, ווו עס הערשט, ווי באַקאַנט, אַ שטאַרקע דיסציפלין. אין לעגיאָן זענען אַפילו געווען דייטשן און דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך געלאָזט פילן. איך האָב ביי זיך בא־

שלאָסן צו רעאָגירן באָלד אין ערשטן פאַל. כ׳האָב געהאַט אַן אינצידענט מיט אַ דייטשן לעגיאָנער. די פראַנצויזן האָבן אַזעלכע אינצידענטן גלייך באַמערקט און זיי האָבן אייסגעמיטן צו נעמען דייטשן אָלס קאָדערן. אָבער אויך צווישן די פראַנצויזישע לעגיאָנערן זענען נישט אַלע געווען די בעסטע. יידן האָבן זיך דאָ שלעכט גענידלט און נאָך עפעס אַן אינטערוועניע זענען די יידן אַרויסגענומען געוואָרן פון לעגיאָן און איבערגעפירט געוואָרן סוף פעברואַר קיין בארקאַרעס, נעבן דער שפּאַנישער גרענעץ. דאָרט איז געווען אַ לאָגער פון די שפּאַנישע קעמפער, וואָס זענען איבערגעגאַנגען אין פראַנקרייך. נאָכדעם ווי פראַנקאָ האָט באַהערשט שפּאַניע.

אין באַרקאַרעס איז די באַציאונג צו אונדז געווען אינגאַנצן אַן אַנדערע. די אָפּיצירן און אונטער־אָפּיצירן האָבן פאַרשטאַנען, אַז מיר האָבן זיך נישט גיצמאָלדן אָלס פרייוויליקע, כדי צו באַקומען אַ טעלער זופּ, נאָר מיר זענען געקומען קעמפן קעגן נאַציזם און פאַשיזם.

געווען זענען דאָ יידן, שפּאַניער און מענטשן פון אַנדערע נאַציאָנאַליטעטן. פון זיי זענען געשאַפן געוואָרן 3 רעגימענטן. איך בין צוגעטיילט געוואָרן צום 21־טן רעגימענט. דאָ איז אויך געווען מיין ברודער שלמה און אויך לייזער ראָזענוויין. אין 22־טן רעגימענט איז געווען אביגדור פיינזילבער, זיין ברודער הערש און פּאָל האָראָוויץ זענען געבליבן אין לעגיאָן. מיר האָבן באַקומען אַ שנעלע מיליטעריש אויסבילדונג. אָבער דאָס רייכט פראַנקרייך האָט אונדז בלויז געקענט געבן ביקסן, אָנגעהאָנגענע אויף שטריק. מען האָט אונדז אין אַ וויץ גערופן „דער רעגימענט פון שטריק". סוף מערץ זענען מיר געפאָרן אויף מאָנעווריעס, כדי צו זען צי מיר קענען שוין די מלאכה פון זיין אַ זעלנער. סוף אַפּריל האָט מען אונדז געשיקט צו דער דייטשער גרענעץ הינטער דער ליניע מאָזשינאָ. דערווייל זענען די צוויי פיינטלעכע ארמייען, די פראַנצויזישע און דייטשע, געשטאַנען אויף די גרענעצן איינע קעגנאיבער דער אנדערער.

וועג מיר זענען אָנגעקומען אין עלזאס, האָבן מיר זיך אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן, ווי אַלע אַנדערע רעגימענטן. היות מיר האָבן די גאַנצע צייט נישט געהאָט קיין אורלויבן, האָבן מיר זיי איצט באקומען. מיין רייַ איז געווען דעם 8־טן מאַי. כ׳האָב זיך צוערשט אָפּגעשטעלט אין נאַנסי, וווּ איך האָב געהאָט אַ טייל פון מיין פאַמיליע. דערנאָך האָב איך גענומען דעם צוג קיין פּאַריז. אָבער פאַרטאָג האָבן די דייטשן אָנגעהויבן דעם בליץ־קריג. מיר זענען אַ גאַנצע נאַכט געוואָרן באַמבאַרדירט און אינדערפרי האָט זיך דער צוג אָפּגעשטעלט.

אנשטאט צו פֿאַרן קיין פּאַריז זענען מיר צוריקגעפֿאָרן צו אונדזערע רעגי־מענטן. די באַן־ליניעס זענען אָבער אָלע באָמבאַרדירט געוואָרן און עס האָט גדזויערט 3 טעג ביז מיר זענען אָנגעקומען אין רעגימענט.

אונדזער רעגימענט איז געשטאַנען ביי שטראַסבורג הינטער דער ליניע מאָזשינאָ. די דייטשן האָבן אין דער זייט נישט אָנגעגריפן, ווייל די ליניע איז געווען באָפעסטיקט. דער גאַנצער אָנגריף איז געקומען פֿון דער בעלגישער זייט און מען האָט אונדזער דיוויזיע איבערגעפירט אין צפון־מזרח פון פראַנק־רייך. מען האָט אונדז אויפגעלאָדן אין אַ צוג ביינאַכט און צומאָרגנס פרי זענען מיר אויסגעשטיגן אין סאָן־מיעל. מיר האָבן זיך פאַרשטעקט אין וועלדער, ווייל מיר זענען אומאויפהערלעך באָמבאַרדירט געוואָרן פון אַוויאָנען. דער אייזנדרוק איז דאָ געווען אַ שווערער, ווייל עס זענען דאָ געווען אויפשריפטן „אייזנאָנג פֿאַרבאָטן" און „אויפרייסן". אין די וועלדער זענען אין די יאָרן 1914 — 1918 פֿאַרגעקומען זייער שווערע קאָמפן. מיר האָבן דאָרט געפונען פאַרטיקע אָקאָ־פעס און אין זיי האָבן מיר געפונען אַלטע שאָכטלען פון קאָנסערוון. וויפל מענטשן זענען אויף די ערטער געפאַלן? — האָבן מיר געקלערט. דאָס אָרט האָט זיך געפונען 200 ק״מ פֿאָרן פראָנט. מיר האָבן געזוכט בייטאָג און מאָרשירט אַ גאַנצע נאָכט. אין פאַרלויף פון דריי נעכט זענען מיר אָנגעקומען צום פראָנט. פֿאַרשטענדלעך, אז נאָך אָזאָ מאָרש זענען מיר צום פראָנט אָנגעקומען האָלב טויט.

צום פראָנט איז נאָך געווען אַ 40 ק״מ. אָבער די דייטשע אַרטילעריע האָט שוין דאָ דערגרייכט און פון צייט צו צייט האָבן אין דעם וואָלד אָפּגע־הילכט האָרמאָטן־שאָסן. נאָכן אָפרוען זיך א נאָכט האָבן מיר זיך אָנגעהויבן דערנענטערן צו די אונדז צוגעטיילטע פאָזיציעס, וואָס מיר דארפן פאָרנעמען אויפן פראָנט. געגאָנגען זענען מיר איינער הינטער דעם אנדערן, אָפּגערוקט אויף אייניקע מעטער. די דייטשע אַרטילעריע האָט אונדז באָגריסט. די סנאָ־ריאָדן רייסן זיך אויף צווישן אונדז. ערשט דאָ האָבן מיר זיך אָדומגעזען, אַז אונדזער קורצע מיליטערישע אויסבילדונג ברענגט נוץ. מיר ווייסן ווי זיך צו שיצן, מיר פאָלן אויף דער ערד. קריכן אויף אָלע פיר, ביז מיר זענען אָנגע־קומען אין אַ וואָלד, אַ 10 ק״מ פון פראָנט. דאָ האָבן מיר אויסגעראָבן אינ־דיווידועלע לעכער, כדי זיך צו באַשיצן. וועו די נאָכט איז צוגעפאָלן האָבן מיר געמוזט זיך דערנענטערן ביז אונדזערע פאָזיציעס. פאַרשטענדלעך, אז דער שונא האָט געווסט וועו מען טוישט די רעגימענטן און דעריבער האָבן זיי אונדז

באַשאָסן. מיר האָבן געהאַט אַ גליק, וואָס מיט אונדז איז געווען אַן אָלטער רו־סישער אָפיציר און ער האָט געוווסט ווי אַזוי זיך צו פירן. אַן אָנדערע קאָמפּאַניע פון 3־טן באַטאַליאָן איז גלייך אַרויף אויף די ערטער, וואָס זענען געווען פאַר זיי באַשטימט, און זיי זענען גלייך אויסגעריניקט געוואָרן. קיין איינער פון זיי איז נישט געבליבן. מיר האָבן זיך דערנענטערט אין אָוונט און איבערגענומען אונדזערע פאָזיציעס ביים ראַנד פון קאַנאַל דע לען. דאָס אָרט ליגט נישט ווייט פון דער בעלגישער גרענעץ, נעבן סעדאַן, ווו די דייטשן זענען אַריינגעגאַנגען מיט אַ קלין. די אויפגאַבע פון אונדזער אויסלענדישן רעגימענט איז געווען זיי צו פאַרהאַלטן. מיר האָבן באַוויזן זיי אויפצוהאַלטן פון 20־טן מאי ביזן 12־טן יוני.

אָבער די ערשטע נאַכט, ווען מיר זענען אָנגעקומען, האָבן די דייטשן געפרוווט אונדז אָנצוגרייפן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין מאַשין־געווער און אונדזער לויטענאַנט האָט אונדז אַזוי אַרגאַניזירט, אַז מיט די איינפאַכע ביקסן האָבן מיר אַן אויפהער געשאַפן, כדי עס זאָל אויסזען, אַז מיר שיסן פון מאַשין־געווער. ערשט אין דער קומענדיקער נאַכט האָבן מיר באַקומען מאַשין־געווער. דער קאָנאַל דע לעז איז 20 מעטער די ברייט. מיר זענען געווען אויף איין ברעג און די דייטשן אויפן צווייטן ברעג. אַ גאַנצן טאָג האָט געשאָסן די אַרטי־לעריע און יעדן אוונט איז פאַרגעקומען אַ דועל צווישן די צדדים. איין מאָל האָבן זיי אָנגעגריפן און צוויי מאָל מיר. זייענדיק אַזוי נאָענט פון שונא האָבן מיר געמוזט בייטאָג זיך גוט פאַרשטעקן, בפרט אין די אינדיווידועלע שוץ־לעכער. עס זענען געווען יונגעלייט, וואָס האָבן זיך אויפגעשטעלט זאָגנדיק, אַז זיי ווילן זען די דייטשן. זיי זענען גלייך געפאַלן. דאָס איז געווען דער פאָל מיטן פאַריסאָוער קעזמאַן.

איין מאָל ווען דער קאָנאַל איז געווען אַן וואָסער האָט אונדזער לויטענאַנט באַראַוואָסקי געזוכט פרייוויליקע אויף איבערגיין ביינאַכט דעם קאָנאַל, כדי צו זען וואָס עס טוט זיך ביים שונא. ווען די נאַכט איז צוגעפאַלן איז דער לויטע־נאַנט מיט צוויי זעלנער איבערגעגאַנגען דעם קאָנאַל און אויסשפּיאָנירט די פּאָזיציעס פון שונא. צוריקקווענדיק האָבן די דייטשן אָנגעלאָזן וואָסער אין קאָנאַל און דער לויטענאַנט האָט געמוזט שווימען. ער האָט דערנאָך אויפגעהאָנגען זיין העמד און די הויזן אויף אַ בוים צו טריקענען. די דייטשן האָבן געמיינט, אַז עס איז אַ מענטש און זיי האָבן געשאָסן מיט מאַשין־געווער אין דער העמד. אינדערפרי האָט ער אונדז געוויזן זיין העמד מיט גענוגע לעכער: זיי האָבן אויף מיר שטאַרק געשאָסן. אָבער איך בין גזבליבן לעבן...

נאָכמיטאָג האָט דער לויטענאַנט איבערגעשיקט אַ באַריכט פון דעם וואָס ער האָט געזען אין געניראַל־שטאַב. ער האָט מיך אויסגעקליבן אַוועקצוטראָגן זיין באַריכט. אַ צוויי ק״מ הינטערן פראָנט בין איך געגאַנגען מיין וועג פאַר־קלערט, ווייל שוין העכער דריי וואָכן צייט ווי איך האָב נישט געהאַט קיין נייעס פון מיין פֿרוי און פֿון מיין משפּחה. זעלנער זענען פאַרבייגעגאַנגען און מיר געזאָגט, אַז דאָ נאָענט געפינט זיך ערגעץ מיין ברודער שלמה. איך האָב אים געפונען און שטייענדיק וויזט ער מיר בריוו פון דער משפּחה; אויך מיין פרוי האָט צוגעשריבן אַ פּאָר וועריטער. אין דעם מאָמענט האָט זיך אויף אונדז אַ שאָט געטאָן אַ האָגל פון דייטשע קוילן. מיר האָבן זיך געוואָרפן אין די ראָוועס און איינער האָט געפרעגט דעם אנדערן, צי ער איז נישט געטראָפן געוואָרן. מיר האָבן געהאַט מזל און מיר זענען בשלום אַרויסגעגאַנגען פון דער געפאַר. מיר האָבן געמוזט קריכן אויף אַלע פֿיר, כדי אַנצוקומען צום וואַלד. איך בין אַנגעקומען מיט מיין מיסיע צום געניראַל־שטאַב. איך האָב געפילט, אַז עפעס גרייט זיך אין דער געגנט אויף די נאענטסטע טעג.

ס׳איז געווען אַנהייב יוני. אונדזער קאָמפּאַניע איז צוריקגעצויגן געוואָרן עטלעכע קילאָמעטער ווייטער פון פראָנט אויף אפרו. אָבער דער אָפֿרו איז געווען ערגער ווי אויף דער ערשטער ליניע פון פראָנט. מיר זענען אַן אויפהער באָמבאַרדירט געוואָרן פון דער דייטשער אַרטילעריע. נאָך דריי טעג אָפֿרו איז געקומען אונדזער לויטענאַנט באַראָווסקי און געמאָלדן, אַז עס גרייטן זיך שווערע קאָמפֿן און דער געניראל האָט אים אָנגעטרויט דעם שלעכטן אפשניט פון פראָנט אַלס איינעם פון די פעאיקסטע אָפיצירן. ער איז געווען שטאָלץ. אונדזער סעקציע האָט אָפגעטאָן וויכטיקע אַרבעט אויפֿן פֿראָנט און האָט נישט געהאַט קיין פאַרלוסטן אין מענטשן. גלייכצייטיק האָט ער אונדז געמאָלדן, אַז ער איז דערהויבן געוואָרן צום ראַנג פון אַ קאַפּיטאַן. ער איז געווען זייער צופֿרידן, אָבער מיר נישט. מיר האָבן געווסט, אַז אַלס קאַפּיטאַן וועט ער אונדז פאַרלאָזן און וועט אָנפירן מיט אַ קאָמפּאַניע. ער האָט אונדז געשיצט ווי אַ פאָטער. אָבער דערווייל האָט זיך גאָרנישט געענדערט. לויטענאַנט באַראָווסקי גייט מיט אונדז אויפן פראָנט אין אַ צווייטן סעקטאָר. פריער זענען מיר געווען ביים ראַנד פון קאָנאל. איצט האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין זומפן און דאָ האָבן מיר געמוזט זיך אויסבאָהאַלטן. מיר האָבן אָפגעוואָרט דעם שונא. דעם 7־טן יוני האָבן מיר אָנ־געקריפן אין צוריקגענומען אַ דאָרף. דער גרעסטער טייל געביידעס פון דאָרף איז געווען פאַרברענט. אין דער נאָכט פון 8־טן אויפן 9־טן יוני בין איך מיט נאָך

א זײַלנער געשטאַנען אויף דער וואַך פון 12 ביינאַכט ביז 4 פאַרטאָג. אַרום 3 פאַרטאָג קומט צו דער לויטענאַנט און שיקט אונדז צו גיין שלאָפן ווייל אַרום 5 אַזייגער וועט זיין אַ גרויסע שלאַכט. ער האָט געהאַלטן, אַז מיר זאָלן זיך אַ ביסל אָפרוען, וועט זיין בעסער. איך האָב זיך געלייגט אין מיין אינדיווידו־ עלער לאָך און בין באַלד איינגעשלאָפן. אין חלום האָב איך געזען מיין מאַמע. איך האָב אויפגעהויבן אַ געוואַלט — ווי קומסטו דאָ אין אַזאַ אָרט און אין אַזאַ סכנה ? זי האָט מיר געענטפערט, אַז דו ביסט דאָ און האָסט נישט קיין מורא, פאַרוואָס זאָל איך מורא האָבן ?

געווײַנלעך פלעגן מיר 5 אַזייגער אינדערפרי זען די ערשטע אויסשפיר־ אַוויאַנען. היינט אַבער האָבן זיי שוין האַלב פינף פאַרטאָג אונדז אַנגעגריפן פון אַרום 200 אַוויאַנען. כ׳האָב זיך אויפגעכאַפט פון רעש און בין צוגעלאָפן צו מיין מאַשין־געווער. ווי נאָר מיר זענען אַלע געווען אויפן אָרט האָט דער לויטענאַנט געזמען אַ האַלבע גרופע מיט זיך און איז אָפגעגאַנגען אַ 500 מעטער ווייטער. ער האָט אונדז אָנגעזאָגט. אַז ווען מיר וועלן דערהערן, אַז ער שיסט, זאָלן מיר פון אונדזער זייט אָנהייבן שיסן. ער האָט אונדז אָנגעגעבן די ריכטונג. ס׳איז געווען אַ בערגל. די שיסעריי האָט געדאַרפט אויסזען ווי אַ קרייץ־ פייער. אַרום זעקס פאַרטאָג האָבן מיר מיט דער מעטאָדע אָנגעהויבן צוריק־ שטויסן די אָפענסיווע. אייניקע שעה שפּעטער איז אונדז אויסגעגאַנגען די אמו־ ניציע. מיך מיט נאָך אַ ייד האָט מען גזשיקט צו ברענגען אַמוניציע. עס איז אָבער געווען אינמיטן פון דער שלאַכט און אַן אָפיציר פון אַ צווייטער קאָמפּאַניע האָט נישט געלאָזט וווייטער גיין. ער האָט אונדז געגעבן די נויטיקע אַמוניציע פאַרן מאַשין־געווער. אין דער זעלביקער צייט האָט די אנדערע העלפט פון אונדזער קאָמפּאַניע אויך געגאַנגען זוכן אַמוניציע און זיי זענען אַלע געפאַלן, צוויישן זיי אַ יינגל פון 20 יאָר, אַ טשענסטאָכאָווער. דאָס זענען געווען די ערשטע קרבנות פון אונדזער גרופּע באַדינער פון מאַשין־געווער.

די אָפענסיווע האָט געדויערט ביז איינס אַזייגער ביינאַכט. די דייטשן האָבן באַווײַזן אַ ווייסע פאָן אַלס צייכן, אַז זיי ווילן אויפזאַמלען זייערע טויטע און פאַרוווּנדעטע. אונדזער לויטענאַנט באַראַוסקי איז געקומען צו אונדז מעלדן וועגן די געפאַלענע פון זיין גרופּע און געבעטן מיר זאָלן איבערגיין צו אים. די שלאַכט האָט זיך צוריק אָנגעהויבן 4 נאָכמיטאָג און האָט געדויערט ביז צומאָרגנס אינדערפרי. צומאָרגנס האָבן מיר באקומען אַ באָפעל זיך צוריק־ צוציען. ווייל דער גאַנצער פראָנט איז איינגעבראָכן געוואָרן אויסער אונדזער

פאַזיציע. דער דיוויזיע-געזעראַל איז געקומען אונדז פאַר דעם באַגריסן און באַפּוילן דעם קאַפּיטאַן צו באַגריסן בארואוסקין. וועז מיר וואלטן זיך נישט צורייקגעצויגן וואלטן מיר אריינגעפאלן אין געפאַנגנשאפט. פון האלב דריי ביז זעקס האבן מיר זיך צוריקגעצויגן אויף א צען קילאמעטער. דער געזעראל־שטאב האט זיך מיט אונדז דערפרייט און אונדזער טיכטיקער אפיציר בארואוסקי, איצט שוין קאַפּיטאַן, האט באַקומען די אויפגאבע צו בלייבן מיט זיין קאמפאניע

גענעראל שניידעדער, דערמארדעט דורכן פאליאק, ביי וועלכן זי האט זיך באהאלטן מיט איר חתן

און באשיצן דעם צוריקצי פון דער גאנצער דיוויזיע מיט דער ארטילעריע. נאר א גאנצער נאכט מארשירן האבן מיר זיך צומארגנס ווידער געטראפן מיט אונדזערע מענטשן. מיר האבן גערוט בייטאג און ביינאכט ווידער געזונטן מארשירן. די נאכט איז אבער געווען די טרויעריקסטע אין מיין לעבן. מיר האבן מארשירט אין א וואלד פון א סך קילאמעטערס די לענג. אויפן ראנד פון וועג זענען געווען טויטע זעלנער. אויף דער צווייטער זייט וועג — טויטע פערד. ס׳איז געווען א רעגימענט פון ארטילעריע און דער אייזנדרוק פון דעם וואס מיר האבן געזען איז געווען א שוידערלעכער.

מיר האבן באשטימט צו מארשירן ביז דריי אזייגער פארטאג און דא־מאלסט זענען מיר אריינגעגאנגען אין סטאדאלעס שלאפן. באלד איז מען געקו־

מען אונדז מעלדן, אַז אין דאַרף זענען פֿאַראַן דייטשן און מיר זענען ווייטער געגאַנגען. מיר זענען אַנגעקומען אין סאַן מענהאַלט. איך האָב זיך דאָ צוגעהערט צו אַ געשפּרעך פון אַפּיצירן און אונטער־אַפּיצירן און האָב פֿאַרשטאַנען, אַז מיר דאַרפן זיין קאַנאַנען-פוטער. דאָ איז טאַקע געפֿאַלן דער קאַפּיטאַן בראַווסקי זון איך סעקולאָ בעריש, אַ סאַבאַלעווער, אויך נאָך אַנדערע. איך האָב וועגן דעם אויפמערקזאַם געמאַכט אייניקע פון מיינע חברים, כדי צו נעמען אַ שטע־לונג.

מיר האָבן געזוכט אַ וועג אַרויסצוגיין פון גהינום. במשך אַ פּאָר טעג און נעכט האָבן מיר זיך געפונען אין קעסל צווישן די דייטשן. מיר זענען דאָך אַנגעקומען אין נאַנסי. געוואָלט האָבן מיר זיך דורכרייסן ביז דיזשאָן. מיר האָבן זיך אָבער געוואָלגערט ביזן 21־טן יוני אינדערפֿרי. מיר זענען געווען אין אַ וואַלד פון די וואָגעזן מער ווי 50 טויזנט סאָלדאַטן. אַ פּראָנצויזישער געניראַל האָט באַפוילן אַרויסצוהענגען אַ וויסע פֿאָן אָלס צייכן, אַז מיר גיבן זיך אונטער. מיט טרערן אין די אויגן האָב איך געזען די דייטשע זעלנער, וואָס זענען געקומען אונדז זאָגן, אַז זיי האָבן באַמערקט די וויסע פֿאָן. זיי האָבן באַפוילן וואַרפן דאָס געווער און דערקלערט, אַז מיר זענען קריגס־געפאַנגענע. זיי האָבן געזאָגט, אַז מיר קענען זיין רואיק און זיי וועלן זיך באַמיען אונדז צוזאַמענעמען.

אין געפאַנגענשאַפט

אָזוי האָט זיך אַנגעהויבן דאָס טראָגישע קאַפּיטל פון געפאַנגענשאפט ביי די דייטשן. מען האָט אונדז געפירט פֿון איין לאָגער אין אַ צווייטן פֿאַרשטעענד־לעך אָן עסן. וועז עמיצער האָט געוואָרפן אַ שטיקל ברויט האָבן מיר זיך געמוזט לאָזן פֿאָטאָגראַפֿירן, כדי זיי זאָלן קענען ווייזן ווי אָזוי די פראַנצויזישע ארמיי איז אויסגעהונגערט און עס איז אַ גליק וואָס די דייטשע סאָלדאַטן זענען זיך מרחם. אָבער אַ יודע האָט דאָרויף קיין רעכט נישט.

מען האָט אונדז געפירט קיין באַקאַראַ נעבן לונעוויל, אַלץ צופוס, און דערנאָך צוריק קיין סאן מענעהאָלט, ווו מיר האָבן געקעמפט. די גאַנצע צייט האָב איך אויסגעמיטן צו באַגעגענען זיך נענטער מיט אַ דייטשן סאָלדאָט. איך האָב באַמערקט, אַז ווי נאָר עמיצער האָט זיך געמאָלדן צו אָן ארבעט, כדי צו באַקומען אַ שטיקל ברויט האָבן זיי אַנגעהויבן צו זידלען. זיי האָבן אונדז צו־ריקגעפירט אין דעפּאַרטאַמענט פון אַרדען, כדי דאָ צו אַרבעטן אין דאָרף. מיר זענען געווען 3000 געפאַנגענע אין לאָגער אָן עסן. וועז מיר זענען אַרויס אין

פרייען פֿעלד האָבן אייניקע פון אונדז זיך צוגעכאָפּט צו פרובירן אויף די ביימער. די פרובירט זענען נישט געווען קיין צייטיקע און זיי האָבן באַקומען בויך-ווייטיק און אַוועקגעפאַלן. אַ דייטשער וועכטער וואָס איז נעבן מיר געגאַנגען האָט מיר געזאָגט, אַז עס איז אַ שאַנדע אַ תל צו מאַכן פון די פרובירט־בוימער אין אייגענעם לאַנד. איך האָב אים געענטפערט, אַז ווען מען איז הונגעריק עסט מען וואָס מען באַקומט. ער האָט זיך אַנגעכאַפּט אין דער געלעגנהייט מיט מיר זיך צו אונטערהאַלטן און האָט מיר געבראַכט צום עסן און צום טרינקען. אין אַוונט ווען מיר זענען אַנגעקומען אין אַ קאַזאַרמע האָט ער מיר געבראַכט אַ מאַטראַץ צום שלאָפֿן. עס איז מיר שווער געווען זיך צוגעווינען, ווייל די גאַנצע צייט האָב איך געשלאָפֿן אויף דער ערד.

צומאָרגנס האָבן מיר לאַנג מאַרשירט ביז אַרום 4 נאָכמיטאָג. מיר זענען געווען אין אַ וואַלד און מען האָט אונדז צעטיילט אין גרופּעס צו 150 מאַן. אַ צוויי־טע נאַוואָכונג האָט אונדז איבערגענומען. דאָ האָבן מיר געהאָט דעם ערשטן ס.ס.־מאַן. ער האָט אונדז געבראַכט אין מילך-קאַנעז זופּ און מיטן רעוואָלווער אין דער האַנט האָט ער באַפּוילן, אַז אין 10 מינוט דאַרף דער זופּ פאַרטיילט ווערן און אָפּגעגעסן ווערן. וואָר עס וועט זיין פאַרשפּעטיקט וועט דערשאָסן ווערן. דער איינדרוק איז געווען אַ שוועראָר.

נאָך אַ מאַרש פון נאָך צוויי טעג זענען מיר אַנגעקומען אין דער געגנט פון רעטעל. דאָ האָט מען אונדז פאַרטיילט אין 3 גרופּעס צו 50 מאַן, מיר האָבן געאַרבעט אין אַ דאַרף צו איינזאַמלען די תבואה און צוגרייטן די ערד צו אַ נייער פאַרזייעצן. געווען איז עס זעקס וואָכן נאָכדעם ווי מיר זענען געגנומען געוואָרן אין געפאַנגענשאַפֿט. די גאַנצע צייט האָבן מיר קיין שטיקל ברויט נישט באַקומען. דאָ אין דאַרף האָבן מיר אַנגעהויבן זוכן און מיר האָבן געפונען עטלעכע פּאַרשימלטע דייטשע ראַזעווע ברויט. יעדן טאָג האָבן מיר אַבער באַקומען זופּ. ס׳איז דאָ געווען בעסער ווי אין אַלע לאַגערן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. זיי האָבן צוגעאיילט דעם שניט פֿון ווייץ און גערשטן, כדי עס אַוועקצופֿירן אין דייטשלאַנד. דערנאָך האָבן מיר אַנגעהויבן באַמיסטיקן די פעלדער. זיי האָבן אונדז געהייסן אויפלאַדן דאָס מיסט פון די פערד־שטאַלן מיט די הענט. פאַר קריגס־געפאַנגענע איז עס גוט — האָבן זיי געזאָגט. פֿירן דאָס מיסט אין די פעלדער דאַרף מען מיט וועגענער אָן פערד. מיר האָבן זיך אַליין איינגעשפּאַנט. אין דאַרף זענען געווען אַ פאָר ציווילע אַבער מיר האָבן נישט געהאָט קיין רעכט מיט זיי צו רעדן.

דערווייל זענען פאַרשפרייט געוואָרן קלאַנגען, אַז נאָך דריי חדשים אַר־בעט וועלן די פראַנצויזישע געפאַנגענע קענען פאָרן אַהיים. מיר איז אַבער געווען אויפאַלנדיק דער פאַקט, וואָס עס זענען צונויפגעשטעלט געוואָרן ליס־טעס לויט דער רעליגיעזער אַנגעהעריקייט פון די געפאַנגענע. כ׳האָב פאַר־שטאַנען, אַז ס׳איז אַ מעשה אָן אַ סוף. אַבער מיינע חברים האָבן זיך פון מיר אויסגעלאַכט. אַ טאָג, אין סוף אויגוסט, האָט מיר אַ סאָלדאַט פאַרטרויט אַ סוד, אַז איינעם וועט מען אונדז אַפּפירן קיין דייטשלאַנד. כ׳האָב זיך באַראַטן מיט אייניקע פראַנצויזן און כ׳האָב פאַרגעלייגט צו אַנטלויפן. זיי האָבן מיך אויס־געלאַכט און געזאָגט, אַז עס לוינט נישט צו ריזיקירן.

כדי די געפאַנגענע זאָלן נישט האָבן קיין פאַרדאַכט, האָבן די דייטשן צוגעטיילט אַ פלאָן פון אַ מאַנאַט ארבעט און עס האָט געהייסן, אַז דערנאָך זאָלן מיר באַפרייט ווערן. ס׳איז בלויז געווען אַן אַנשטעל. אַנהייב סעפטעמ־בער האָט מען אונדז אַפּגעשלאָסן און גלייך דערנאָך אויפגעלאָדן אין וואַגאָ־נעס ווי בהמות. זיי האָבן אונדז אַפּגעשיקט קיין דייטשלאַנד. נאָך אַ רייזע פון 4 טעג זענען מיר אַנגעקומען קיין זאַקסן אין אַ גרויסן לאַגער, אין וועלכן עס זענען געווען אַ סך פראַנצויזישע געפאַנגענע און נאָך מער פוילישע געפאַנ־גענע. ס׳איז געווען אינטערעסאַנט אונטערצוהערן די געשפרעכן פון פאַליאַקן. הגם געפאַנגענע, איז ביי זיי דער אַנטיסעמיטיזם נישט געווען קלענער, ווי אמאָל. עס איז מיר נישט איינמאָל אויסגעקומען זיי צו זידלען. צווישן די געפאַנגענע זענען געווען יידן און אייניקע פון זיי האָבן אונטערגעהאַנדלט.

אייניקע טעג שפעטער איז פאַרגעקומען אַ סעלעקציע. זיי האָבן אויסגע־קליבן די, וואָס האָבן זיך דעקלאַרירט אַלס יידן. ביי דער רעגיסטראַציע בין איך געפאַלן אויף אַ פראַנצויזישן אָפיציר. ער האָט מיך גאָרנישט געפרעגט און מיך פאַרשריבן אַלס פראַנצויז פון קאַטוילישן גלויבן. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז ס׳איז נישט ריכטיק און ער האָט מיר געהייסן פארמאַכן דאָס מויל. דערמיט האָט זיך אַבער נאָך נישט געענדיקט. באַלד האָט מען אַרגאַניזירט בלאַקן פאַר יידן באַזונדער און אויך באַזונדערע בלאַקן פאַר ברעטאַנען, לאַטאַרינגען א. א. כ׳האָב געקלערט, אַז אַמבעסטן וועט זיין צו ווערן אויסגעמישט אין אַלגעמיי־נעם קעסל. די דייטשן האָבן געוואָלט אויסמיידן אַן אייניקייט צווישן די גע־פאַנגענע. זיי האָבן אויך געוואָלט, אַז די פראַנצויזן זאָלן האָסן די יידן. נישט תמיד איז עס זיי געלונגען. זיי האָבן אויך נישט באַווייזן אַריינצוציען די לאַטאַרינ־גען אין דער אַרמיי. וואָס שייך די ברעטאַנען האָבן די דייטשן זיי צוגעזאָגט

אַן אויטאָנאָמיע, אָבער אויך דער צוזאָג האָט זיי נישט געהאָלפן. איך האָב באַשלאָסן אַרויסצוגיין צו דער אַרבעט און נישט בלייבן אין לאַגער. אין הויפט־לאַגער איז נעמלעך פאַראַן אַ געפאַר, אַז עמיצער זאָל מיך אויסגעבן אָלס ייִד. אין דער אַרבעט־קאָמאַנדאָ איז די געפאַר אַ קלענערע.

אין לאַגער

מיר זענען געווען אַ קאָמאַנדאָ פון 200 געפאַנגענע און מען האָט אונדז אָפּגעשיקט אין אַ געגנט פון וועלדן. דאָ איז געווען אַ גרויסע פון פאָליאַקן, טשעכן און יוגאָסלאַווען. זיי האָבן גערעדט זייער אייגענע שפּראַך — אַ גרעמיש פון פויליש און יוגאָסלאַוויש. אונדזער לאַגער האָט זיך געפונען אין אַ וואַלד. אַרום די בארַאַקעס זענען געווען שטעכל־דראָטן. אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין בויען קאַנאַלן, כדי אויסצומיידן פאַרפליי־צונגען פון די טייכן, וואָס האָבן געשטראָמט זיג־זאַג־מעסיק. די גאַנצע אַרבעט איז געמאַכט געוואָרן מיט רידלען. קיין מאַשינעס האָבן זיי אונדז נישט געגעבן. עס זענען בלויז געווען וואַגאָנעס צו אָוועק־נעמען די אויסגעגראָבענע ערד.

הערשל שנייַדער אין די ערשטע טעג פון געפאַנגענשאַפט ביי די דייטשן.

אַנגעקומען אין לאַגער האָט דער „לאַגער־פירער" געפֿרעגט ווער עס רעדט דייטש. כ׳האָב זיך נישט געוואָלט מעלדן, אָבער מיינע פראַנצויזישע חברים האָבן אויף מיר אָנגעוויזן. אויף דער פראַגע פאַרוואָס איך האָב זיך נישט גע־מאָלדן, האָב איך געענטפערט, אַז איך באַזיץ נישט פערפעקט די דייטשע שפּראַך. ער האָט צוגעזאָגט מיך צו דערלערנען און האָט געהייסן, אַז איך זאָל מיט אים מיטאַרבעטן אָלס דאָלמעטשער. יעדן שבת נאכמיטאָג האָט מען אונדז צונויפגעזאַמלט. די ערשטע פראַגע וויעלכע איך האָב געדאַרפט איבערזעצן איז געווען צי עס זענען צווישן אונדז נישטאָ קיין ייִדן. עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלן ווי מיין האַרץ האָט געקלאָפט ווען איך האָב צום ערשטן מאָל געשטעלט די פראַגע.

ביסלעכווייז האָב איך זיך צו דעם צוגעווינט. איך האָב זיך נענטער באַקענט מיט 200 געפאַנגענע און מיט זייערע מיינונגען. ס׳איז אויך געווען נאָך אַ ייִד, אַ געבוירענער אין פראַנקרייך פון רוסישע עלטערן. אויך ער

איז געווען פֿאַרשריבן אַלס קאַטאַליק. נאָך אַ געוויסער צייט האָב איך געהערט, ווי פּראָנצויזן רופן אים „פּאַל דער ייד". כ׳האָב רעאַגירט און זיי געפרעגט פּאַרוואָס זיי רופן אים אָזוי. זיי האָבן מיר געענטפערט, אַז ער אַליין זאָגט, אַז ער איז אַ ייד. כ׳האָב דעם ייד אויסגערעדט. ער איז אַבער געווען נאָאיוו און האָט געזאָגט, אַז פֿאַר פּראָנצויזן האָט ער נישט קיין מורא. ער האָט נישט שׂראָטאָנען, אַז צווישן 200 געפֿאַנגענע קען אַמאָל עמיצער האָבן אַ לאָנגע צונג. מיינע רייד האָבן נישט געהאָלפֿן. כ׳האָב אים געראָטן צו טוישן די קאָמאָנדאָ. גראָד האָט מען פון אונדז אויסגעטיילט אַ צווייטע קא־מאָנדאָ און ער האָט מיך געפֿאָלגט. כ׳האָב אים איבערצייגט. אַז מען דאַרף האָלטן די צונג.

איך האָב באַשלאָסן צו גיין אויף דער אַרבעט־שטעלע. מיר האָבן גע־גראָבן אַ קאַנאַל. מיר האָבן געהאָט קליינע באָנען צו אָפּפירן די ערד און איך האָב געפירט אַ מאַשין, וואָס האָט געשלעפט 15 וואַגאָנעס ביז אַ געוויס אָרט. דאָרט האָט אַ צווייטער געפֿאַנגענער געהאָט אַ צווייטע מאַשין און האָט צוגענומען מיינע וואַגאָנעס. איך האָב זיי געדאַרפט אָפּטשעפּען. איין מאָל האָט דער צווייטער געפֿאַנגענער געמיינט, אַז איך בין שוין פֿאַרטיק און האָט פּריצייטיק געלאָזן אין גאַנג זיין מאַשין. ער האָט מיר אַפֿגעריסן אַ נאָגל מיט א שטיק פּינגער. איך בין געפֿאַלן אין חלשות. אַ דאָקטאָר אין שטעטל, וווהין מען האָט מיך אָפּגעפירט האָט מיר געגעבן די ערשטע הילף. דער לאָגער־פּירער האָט מיר געזאָגט, אַז לויט די פֿאַרשריפֿטן דאַרף מען מיך אָפּשיקן אין אַ מיליטערישן שפּיטאָל, אָבער די היילונג איז דאָרט אַ שלעכ־טע און אויך דאָס עסן איז ערגער, ווי דאָ אין לאָגער. וועל איך באָשטיין, וועט ער זיך באָמיען מיר צו לאָזן אין לאָגער און דער ציווילער דאָקטאָר זאָל מיך היילן. ער האָט מיך געדאַרפט האָבן אַלס דאָלמעטשער. איך בין איינגעאָנגען, ווייל אין אַרבעט־קאָמאָנדאָ האָב איך באָקומען מער עסן און עס איז געווען קלענער די געפֿאָר אויסצוגעבן ווערן אַלס ייד.

דער לאָגער־פּירער האָט מיך אַריינגענומען אין ביוראָ אַלס דאָלמעטשער און האָט מיך באָקענט מיט די רעגולאָמינען; וואָס זיי קענען פון אונדז פֿאַר־לאָנגען און וואָס זענען אונדזערע רעכט. יעדן אָוונט ווען די געפֿאַנגענע זענען געקומען פון דער אַרבעט זענען געווען אַנקלאָגעס קעגן די ציווילע שאַך־מייסטערס און יעדן פּרימאַרגן, ווען די ציווילע זענען געקומען נעמען די אַרבעטס־גרופּע האָבן זיי באָקומען פֿאַרוורפֿן, פֿאַר דעם וואָס די געפֿאַנגע־

נע ווערן שלעכט באַהאַנדלט. יעדן טאָג האָט אַזוי ארום עפּעס פּאַסירט. די אַלע שׂאָר־מייסטערס האָבן זיך צונויפגערעדט, אַז זיי מוזן עפּעס פּראָוואָצירן און צווינגען מיך אַוועקצונעמען.

איך פלעג יעדע וואָך גיין צום דאָקטאָר אויף אַ וויזיט און דער דאָקטאָר פלעגט יעדעס מאָל מיך דערקלערן אומפּאַיק צו דער ארבעט אויף אַ וואָך צייט. איינער פֿון די שאָר־מייסטערס איז געקומען צום לאַגער־פּירער און פּאַרלאַנגט ביי אים דעם דאָלמעטשער פּאַר זיין אַרבעט־שטעלע. דער לאַגער־פּירער האָט מיך געפרעגט צי איך האָב נישט קיגן דעם, ווייל איך בין נאָר אַרבעט־אומפּאַיק. איך בין איינגעגאַנגען מיטן צוזאָג, אַז איך וועל נישט אַרבעטן, נאָר זיין בלויז אַ דאָלמעטשער.

אַרויסגעווינען האָט זיך, אַז דער ציווילער שאָר־מייסטער איז אמאָל אין די יאָרן פון ערשטן וועלט־קריג געווען אַ געפאַנגענער אין פֿראַנקרייך אוּן ער רעדט אַ ביסל פראַנצויזיש. ער איז אויך געווען פּאַרן יאָר 1930 אַ „ליני־קער". אויף דער אַרבעט־שטעלע האָט ער מיר געגעבן פּאַרשידענע באַפּעלן וועגן דער אַרבעט פּאַר יעדער גרופּע. איך בין געגאַנגען פֿון איין גרופּע צו דער אַנדערער און איבערזעצט זיינע באַפֿעלן. דערנאָך איז ער געקומען מיך אויסצוזוכן און האָט דערקלערט, אַז איך פּאַרנעם צופיל צייט אויף דער אַרבעט־שטעלע. ער האָט מיר געהייסן גיין אין באַראַק און צוהאַקן האָלץ און מאַכן פייער. כ׳האָב אים געענטפערט, אַז איך בין נישט געקומען ארבעטן, ווייל דער דאָקטאָר דערלויבט מיר נישט. דאָ האָט ער מיך אַנגעהויבן צו זידלען: איר, שמוציקע פראַנצויזן, איר האָט נישט קיין רעכט צו ענטפֿערן, נאָר בלויז אויסצופירן די באַפעלן. ער האָט אויך געזאָגט, אַז ער איז געווען קריגס־געפאַנגענער אין פראַנקרייך אין דעם ערשטן קריג און איצט נעמט ער נקמה. כ׳האָב לכתחילה נישט געוואָלט ענטפערן אוּן געווארט אַנצוקומען צום באַראַק, ווו עס איז געשטאַנען אַ וואַכמאַן. ווען מיר זענען אַנגעקומען נענטער, זאָג איך אים, אַז זיינע באַפעלן זענען פּאַר מיר נישט גילטיק. ער האָט געכאַפט אַ שטיק האָלץ אוּן זיך פּאַרמאַסטן אויף מיר. איך בין אונטערגעשפרונגען, אַרויסגעכאַפט דאס שטיק האָלץ אוּן אים צוגעגעבן אַ פּאָר קלעפ. דער וואַכמאַן איז נאָר מיר געקומען צוהילף. דער ציווילער איז געלאָפֿן צום לאַגער־פּירער זיך באַקלאָגן ,אַז איך האָב אים געשלאָגן. אַבער דער וואַכמאַן האָט עדות געזאָגט פּאַר מיר. איך האָב געווונען די ערשטע רונדע. דערווייל בין איך נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט אוּן געבליבן אין לאַגער.

אינמיטן דעצעמבער האָט אַנגעהויבן צו שנייען און פרירן. די אַרבעט איז אָפּגעשטעלט געוואָרן און מיר זענען געבליבן אין לאַגער. דער אונטערנעמער האָט אונדז אויסגעהאַלטן מיט אַ ביסל זופּ, כדי צו האָבן גרייט זיינע ביליקע אַרבעטס־הענט. די אַרבעט האָט זיך באַנייט אין מערץ. אַ געוויסן טאָג האָט דער פּאר־אַרבעטער פֿאַרלאַנגט אַ דאַלמעטשער, ווייל ער האָט געהאַט שוועריקייטן. מיין אויפגאָבע איז געווען צו פֿאַרשטענדיקן אים מיט די געפֿאַנגענע. אָלץ איז געגאַנגען גוט. ער האָט מיר צוגעטיילט אַ האַלבע שעה פֿאַרן פֿאַרענדיקן די אַרבעט, אַז איך זאָל אויפּפּאַסן, אַז אַלע מכשירים זאָלן אָפּגעוואָשן ווערן און זאָלן פֿאַרשלאָסן ווערן. אַ יונגער פראנצויז האָט געהאַט די אויפגאָבע אָלץ צונויפצונעמען און באַהייצן דעם בראָק. ער האָט אים אויך געפּוצט די שטיוול. אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט ער דערקלערט, אַז ער דאַרף דעם יונגן פֿראַנצויז צו דער אַרבעט און איך זאָל פֿאַרנעמען זיין אָרט, איך זאָל אויך פּוצן זיינע שטיוול. איך האָב אים גארנישט געענטפֿערט. איך האָב זיך באַשעפטיקט מיטן בראָק, אַז עס זאָל זיין וואַרעם. זיינע שטיוול האָב איך אַרויסגעוואַרפן פון בראָק. נאָך דער אַרבעט, ווען ער איז צוריקגעקומען, האָט ער געפרעגט ווו עס זענען זיינע שטיוול. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז ער זאָל זיי זוכן, ווייל אַ פראַנצויזישער געפאַנגענער, וואָס איז דאַלמעטשער, פּוצט נישט קיין שטיוול פון אַ דייטש. ער האָט אַנגעהויבן צו זידלען און האָט זיך באַקלאָגט פֿאַרן לאַגער־פֿירער.

צומאַרגנס איז געקומען דער ערשטער שאַך־מייסטער, מיט וועלכן איך האָב שוין געהאַט אַ סכסוך, און האָט ווידער פֿאַרלאַנגט, אז איך זאָל קומען אויף אַ נייער אַרבעט-שטעלע. ער האָט זיין פֿאַרלאַנג אויסגעדריקט דורך אַן אַנדערן. ווען מיר זענען אַנגעקומען אויפן אָרט, האָט ער מיך איבערגענומען און מיך צוגעטיילט צום שוואַכסטן אַרבעטער. מען האָט נעמלעך געגראָבן צו צוויי, כדי אויפלאָדן א וואגאן מיט ערד. צווישן די פֿראַנצויזן זענען געווען אַוועלכע, וואָס גראָבן איז געווען זייער פּאַר. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און זייערע וואַגאָנעס זענען געווען פֿולע. אונדזער וואגאן איז נישט געווען פול אפילו נישט אויף אַ העלפט. דער טראַנספּאָרט האָט אַבער געמוזט אַפּ־פּאָרן. נאָכמיטאָג האָט אַ שאַך־מייסטער מיך געפרעגט פאַרוואָס אַלע וואגאנעס זענען פול און מיין וואגאן נישט. כ׳האָב אים געענטפֿערט, אַז איך אַרבעט דאָס ערשטע מאָל בייַ אַזאַ אַרבעט און אין פּופּצן טעג אַרום וועל איך זיין אַזאַ אויפטוער, ווי אַלע אַנדערע. איך האָב געקענט די דייטשע פֿאַרשריפטן,

אַז מען טאָר נישט אָפזאָגן קיין אַרבעט. אין דעם מאָמענט איז צוגעקומען אַ צווייטער דייטשער ציווילער און האָט געזאָגט, אַז ער איז געווען קריגס־געפאַנגענער אין פֿראַנקרייך און האָט נישט געהאָט קיין רעכט צו ענטפערן. ער האָט מיר דערביי געגעבן אַ פּאָטש. מיר האָבן געארבעט ביי אַ טייך און אַרום אונדז איז געווען פול וואַסער. כ׳האָב מיט מיין גאַנצן כח אים געגעבן אַ זעץ אין בויך און ער איז אַריינגעפאַלן אין וואַסער. וועז ער איז אַרויס פון וואַסער, האָב איך געהאָלטן אַ רידל און אים געדראָט, אַז אויב ער קומט מיך שלאָגן האָק איך אים אָפּ דעם קאָפּ. פונדעסטוויניסט איז געשטאַנען דער דייטשער סאַלדאָט, וואָס האָט אונדז געהיט. ער האָט באַמערקט, ווי אַלע פראַנצויזן האָבן אָפּגעשטעלט די אַרבעט און האָבן געוואָלט מיר קומען צו־הילף. איך האָב זיי געבעטן, אַז זיי זאָלן פאָרזעצן די אַרבעט און אַז וועז איך וועל דאָרפן, וועל איך זיי רופן. דערוויל האָט דער דייטשער וואַכמאַן מיך גענומען אונטער זיין שוץ און מיך אָפּגעפירט אין בארַאק.

גראָד איז פאַרבייגעגאַנגען דער שעף פון דער אונטערנעמונג. איך בין צו אים אַרויסגעגאַנגען און אים געפרעגט, צי די מייסטערס האָבן רעכט צו שלאָגן די קריגס־געפאַנגענע. זיכער נישט — האָט ער געענטפֿערט און געפֿרעגט וועמען האָט מען געשלאָגן. ער האָט זיך וועגן אַלץ אויסגעפרעגט און מיר געהייסן מאַרגן בלייבן אין לאָגער. עס איז אין דעם מאָמענט אַנגעקומען דער ערשטער שלעגער און האָט געוואָלט ווידער זיך וואַרפן אויף מיר. דער וואַכמאַן האָט אים אָבער באַזייטיקט. לויטן ראַפּאָרט פון וואַכמאַן האָט מיך געפרופן דער לאָגער־פירער און האָט מיך געשטראָפט. כ׳האָב אים געענטפערט, אַז איך קען אַרבעטן אין אַ צווייטער קאָמאַנדאַ אָדער זיין דאָלמעטשער ביי אים, אָבער ביידע צוזאַמען קען איך נישט. אַזוי אַרום בין איך געבליבן דאָל־מעטשער אין לאָגער און בין געגאַנגען מיט די קראַנקע צום דאָקטאָר און צום דענטיסט. דער דאָקטאָר איז געווען אַן אָלטער און האָט מיך תמיד גע־פרעגט וויפל טעג רו ער זאָל געבן דעם קראַנקן. דער דענטיסט איז געווען ווייניקער אָלט און איך פֿלעג מיט אים אָפט דיסקוטירן.

וועז מיר זענען אָנגעקומען אין דייטשלאַנד אין 1940, האָט מען נאָר געוזן נאָציס, ווייל אָלע דייטשן האָבן באגריסט נאָר, ווי די נאציס. איך האָב זיך געפרעגט וווּ עס זענען די קעגנער. דער ענטפֿער איז געווען: איין פירער, איין נאַציע. זיי האָבן געזען ווי עס ווערט פאַרווירקלעכט דער חלום פון „דייטשלאַנד איבער אַלעס". דייטשלאַנד האָט פארנומען פוילן, פראַנק־

רייך, בעלגיע, האָלאַנד און דענעמאַרק, אויך נאָרוועגיע, אַלבאַניע, גריכנלאַנד, יוגאָסלאַוויע און רומעניע. דער דענטיסט האָט מיר אויפגעוויזן, אַז זיין פּערער איז אַ גאון, ווייל ביסמאַרק האָט געמאַכט קריג אויף מזרח און אייַ מערב, אַבער זיין פּירער האָט פריער געזוכט אַ פאַרשטענדעניש מיט סטאַלינען און אַ דאַנק דעם וועט ער געווינען דעם קריג, אַפילו מיט זנגלאַנד.

אונדזער לאַגער האָט זיך געפונען אין אַן אַרט פון אַ באַן־קנופּ. מיר האָבן געזען ווי עס גייען צוגן אין דער ריכטונג פון מזרח בייטאָג און בעיקר ביינאַכט אַנגעלאַדענע מיט קריגס־מאַטעריאַלן. וועו עס איז אויסגעקומען צו רעדן מיט די דייטשן, האָבן זיי די כאַווענונג דערקלערט מיט דער נויטיקייט צו מאַכן מאַנעווערעס און וויזין דעם פאַלק און בעיקר אַנדערע פעלקער אויפן מזרח, אַז זיי דאַרפן זיין געהאַרכזאַם. עס האָט זיך אַבער אַרויסגעוויזן, אַז אין דער צייט וועו מאַלאַטאָוו האָט באַזוכט בערלין און האָט פאַרפעסטיקט דעם אָפמאַך מיט די דייטשן, האָט די דייטשע אַרמיי געגרייט דעם קריג קעגן רוסלאַנד, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן אין יוני 1941.

וועו דער רוסיש־דייטשער קריג האָט זיך אַנגעהויבן האָט מיר דער דענטיסט געזאָגט, אַז ער גלויבט מער נישט אין אַ זיג. אין חודש מערץ איז אין לאַגער געקומען אַ דייטשער אָפיציר, כדי זיך צו אונטערהאַלטן מיט די געפאַנגענע. ס׳איז געווען אַ פרייער געשפּרעך און ער האָט וואַרשיינלעך געוואָלט אַנטאָפן דעם דופק ביי די געפאַנגענע און זיך באַקענען מיט זייערע שטיכונגען. ער האָט גערעדט פראַנצויזיש אַ ביסל בעסער פון מיר. ער איז נעמלעך געווען אַ פאַרטרעטער פון אַ ליאַנער פאַבריק פון זיידענע שטאָפן אין דייטשלאַנד. זענדיק מיט וועמען איך האָב צו טאָן און כדי עס זאָל אים נישט אויפפאַלן ,אַז איך בין נישט קיין „פראַנצויז", האָב איך אים פאַרגעלייגט צו רעדן דייטש, ווייל היות איך בין אַ דאַלמעטשער און קען שוואַך דייטש, וועל איך האָבן די געלעגנהייט צו פאַרבעסערן מיינע קענטענישן פון דער דייטשער שפּראַך. במשך צוויי שעה צייט האָבן די פּראַנצויזן אים געשטעלט פראַגעס און ער האָט געענטפֿערט. אין אַנהייב האָט ער אונדז געזאָגט, אַז מיר וועלן אינגיכן באַפרייט ווערן. ער האָט געוואָלט זען צי די פראַנצויזן זענען געגנוג רייף, כדי זיך צו פאַרשטענדיקן מיט די דייטשן. נאָך צוויי שעה פון דיסקוטירן האָט ער מיר געזאָגט, אַז איר זייט נאָך נישט קיין גרויסע פריינט מיט אונדז און איר מוזט נאָך דורכמאַכן אַ גרויסע צייט סטודיעס אין אַנדערע לאַגערן.

אין לאַגער האָבן זיך דערנאָך אַנגעהויבן דיסקוסיעס. צווישן די 200 געפאַנגענע איז געווען איינער, וואָס האָט געפרעדיקט מיטצוארבעטן מיט די דייטשן. ער האָט אויך געהאָט אייניקע נאָכשלעפער. די מערהייט האָט זיי אויסגעפייפט. אויף אונדזער זייט זענען געווען אַלע אינטעלעקטועלע. די דיסקוסיעס זענען געווען לאַנגע. מיר איז געווען אינטערעסאַנט צו זען צי צווישן די אַנהענגער פון מיטאַרבעטן מיט די דייטשן זענען געווען אַנטיסעמיטישע מיטן. קיינער האָט זיך אבער נישט באַנוצט מיט אַנטיסעמיטישע געדאַנקען.

וועג מיר זענען אַנגעקומען אין לאַגער איז אַ פראַנצויזישער אונטער־אָפיציר געקומען אין ביוראָ צו אַרבעטן צוזאַמען מיט מיר. ער איז געווען אַ שטיקל זשורנאַליסט און איין מאָל אין אַוונט רופט מיך דער לאַגער־פֿירער אין ביוראָ און גיט מיר איבערצוזעצן אַ בריוו פֿון דעם זשורנאַליסט צום גענעראַל פון שטאַמלאַגער. ער האָט אין בריוו געשריבן, אַז היות ער איז אַ זשורנאַליסט פון באַרוף, בעט ער מען זאל אים באַפרייען. ער שטעלט זיך אין דינסט פון דער דייטשער פראָפּאַגאַנדע און ער האָט שטענדיק גע־קעמפט קעגן יידן און זאָגט צו נאָך דער באַפרייאונג צו קעמפן קעגן יידן און פריי־מוירער. לייענענדיק דעם בריוו איז מיר געוואָרן סיי היים און סיי קאַלט. איך האָב דעם לאַגער־פֿירער געזאָגט, אַז ווען ער וויל קען איך אים ברענגען 200 אַזעלכע ביטעס. עס איז בלויז אַ מיטל באַפרייט צו ווערן. דער לאַגער־פֿירער האָט צעריסן דעם בריוו און זאָגט מיר קיינעם וועגן דעם נישט דערציילן. מיין אינטערוועניץ איז געווען אַ באַוויזן, אַז מען טאָר נישט שפּילן אויפן אַנטיסעמיטישן פֿערדל. אַבער דאָס איז געווען דער איינציקער פאַל. אַלס דאָלמעטשער און פֿראַנטוואַרטלעכער פון לאַגער איז מיר אויס־געקומען צו באַשיצן די אַנדערע געפאַנגענע, צו נעמען אויף זיך זייערע אַפּ־געטאָענע נאַרישקייטן. איך האָב זיי פֿראַרדנט צו קעגנשטעלן זיך עוולות און אָפּט בין איך באַשטראָפט געוואָרן אַנשטאָט זיי, אַבער נישט שטרענג.

אַזוי איז דאָס לעבן אין לאַגער אַנגעגאַנגען ביזן 21-טן יוני 1941, וועג עס איז אויסגעבראָכן דער קריג קעגן רוסלאַנד. אַלע דייטשן האָבן געמיינט, אַז אין צווייַ אָדער העכסטנס אין דריי חדשים וועלן זיי פֿאַרענדיקן דעם קריג מיט רוסלאַנד. איך האָב געפרווועט צו באַקענען זיך מיט די שטימונגען ביי די דייטשן פון קליין ביז גרויס, אַלטע און יונגע זענען געווען איבערצייגט, אַז בקרוב וועט דער קריג זיך ענדיקן מיט אַ זיג פון די נאציס. איך האָב זיך געפרעגט וווּ עס זענען די געווועזענע קאמוניסטן, סאציאַל־דעמאָקראַטן

און אַנדערע דעמאָקראַטן. עס האָט אויסגעזען, אַז אַלע דייטשן זענען בלויז נאַציס. די לאָגע האָט געדויערט ביזן 42-טן יאָר, ווען זיי האָבן זיך אַביסל אויסגעניכטערט און געזען, אַז די רוסן הייבן אָן צו מאַכן קעגן־אָפענסיוועס און שטויסן צוריק זייערע כוחות פון פֿראַנט. עס האָט זיך אָנגעהויבן צו באַמערקן אַן אַנטוישונג און אַנטי־נאַצי־עלעמענטן האָבן אָנגעהויבן אין געהיים זיך אויפֿהרריקן.

ארבעט־קאָמאַנדאָס

דער פֿאָרויסמאַרש פון דער דייטשער אַרמיי ביז מאָסקווע האָט געבראַכט אַ סך רוסישע געפֿאַנגענע. די דייטשן האָבן אַלע גרויסע ארבעט־קאָמאַנדאָס באַזעצט מיט רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע. אויך אונדזער לאָגער איז צוגעטיילט געוואָרן אַ קאָמאַנדאָ. די רוסן זענען געקומען אויף אונדזער אָרט. דער לאַגער־פֿירער האָט פֿאָרן פֿאָרלאָזן די קאָמאַנדאָ מיר געהאַלטן אַ גאַנצע רעדע. ער האָט געזאָגט, אַז ער איז מיט אונדז פראַנצויזן געווען לאָיאַל, אָבער די רוסן וועט ער געבן טאָבאַק צו שמעקן, אַז ער וועט זיי לאָזן קריכן אויף אַלע פיר א. א. וו. איך האָב אים געענטפֿערט, אַז ווען מען וויל פון אַ קריגס־געפֿאַנגענעם באָקומען אָרבעט מוז מען אים באַהאַנדלען ווי אַ מענטש אָן אונטערשיד צי ער איז אַ פראַנצויז אָדער רוס. וועלן זיי האָבן צו עסן וועלן זיי זיין גוטע אָרבעטער. מיט אַ שלעכטער באַהאַנדלונג וועלן זיי קיין גוטע אָרבעטער נישט זיין. איין יאָר שפּעטער האָב איך געטראָפֿן דעם זעלביקן לאָגער־פֿירער און ער האָט מיר געדאָנקט פֿאַר דער עצה. ער איז געוואָרן דער הויפּט פון דער אָרגאַניזאַציע פֿון די רוסישע לאָגערן. פֿאַר אים — האָט ער געזאָגט — איז דער מענטש קודם כל אַ מענטש. אַ דאַנק דעם קען ער בלייבן אויפן אָרט און נישט גיין אויפן פראָנט.

ווען איך האָב געטוישט מיין אָרבעט־קאָמאַנדאָ בין איך אָנגעקומען אין אַ קליינעם קאָמאַנדאָ אויף לאַנדווירטשאַפט. איך בין געגאַנגען אָרבעטן צו אַ פויער אָן צו האָבן אָן אַנונג פון דער אָרבעט. כ׳האָב זיך אָבער באַמיט אַלץ צו לערנען, כדי עס זאָל נישט איינפֿאַלן, אַז איך בין אַ ייד און קען נישט די ערד־אָרבעט. דריי חדשים שפּעטער איז דער דייטשער פויער אַוועק אין דער אָרמיי און די פרוי האָט אָנגעהויבן פירן די ווירטשאַפט. עס איז אויסגעקומען אַלץ אַליין צו מאַכן און איך האָב איינגעזען, אַז עס וועט זיין

פֿאַר מיר זייער שווער. די פּויערטע האָט זיך באַקלאָגט פֿאַרן לאַגער־פּירער און היות איך האָב זיך אָפּגעזאָגט צו בלייבן, האָב איך באַקומען פּינף טעג אַרעסט און געטוישט דעם אַרבעט־פּלאַץ. אין אַרעסט זענען מיר געווען פֿיר פּראַנצויזישע קריגס־געפֿאַנגענע. ווען מיר זענען אַרויס פֿון אַרעסט, האָבן מיר זיך געטוישט מיט די אַרבעט־פּלעצער. מען האָט מיך ווידער געשיקט צו אַ לאַנד־אַרבעטער צוזאַמען מיט אַ צווייטן פּראַנצויז, אַ פּאַריזער. אויף דער נייער אַרבעט־שטעלע האָב איך אויף אַ פּראַגע וועגן דעם וואָס איך קען טאָן אין לאַנד־ווירטשאַפֿט, געזאָגט, אַז איך קען קלייבן קאַרטאָפֿל און נישט מער. נאָך צוויי חדשים פֿון אַרבעט און פֿון אַרומשלאָגן זיך מיטן בעל־הבית האָב איך באַקומען אַ בעסערן אָרט. איך האָב געאַרבעט אין אַ מיל. די אַרבעט איז געווען אַ געניג שווערע, אָבער מער אַנגענעם ווי אין פּעלד. איך האָב אויך געהאַט בעסער צום עסן און דאָס איז געווען וויכטיק. אינדערפרי האָב איך געליפֿערט צוזאַמען מיטן שאָפער מעל. נאָכמיטאָג האָב איך געאַרבעט אין דער מיל. דאָ האָב איך געאַרבעט ביז אַפּריל 1942, ווען מען האָט זיך דערמאָנט וועגן מיין טאַלאַנט אַלס ערד־אַרבעטער און מיך ווידער געשיקט צו אַ פּויער. אויך דאָ האָט די פֿרוי געפּירט די ווירטשאַפֿט און ווידער האָב איך געזאָגט, אַז איך קען נישט די אַרבעט און אַז איך קען קלייבן קאַרטאָפֿל, האָקן האָלץ און נישט מער. די פֿרוי האָט מיר געזאָגט, אַז זי איז געווען צופֿרידן ווען מען האָט איר געזאָגט, אַז איך רעד דייטש. זי האָט געמיינט, אַז איך האָב אַ לאַנדווירטשאַפֿט אין פּראַנקרייך. גראָד איז אַנגעקומען דער קאַנטראָל־אָפּיציר און ער פּרעגט מיך, פֿאַרוואָס איך ווייל נישט בלייבן. איך האָב אים אויפֿגעקלערט, אַז די פּרוי איז אַליין און זי נויטיקט זיך אין אַ פּויער צו דער אַרבעט און ניט אין אַ קויפֿמאַן. ער האָט מיך געפּרעגט צי איך האָב רעכט צו פֿירן אַן אויטאָ און צי איך וועל גיין אין אַ דאַרף 6 ק״מ ווייט, ווויינען ביי ציווילע און געהערן צו אַ לאַגער פון סערבן. ער קען מיר ליידער נישט געבן קיין אַרבעט־פּלאַץ אַלס קויפֿמאַן. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וועל פֿרוון אָן אויב עס וועט מיר זיין געפּעלן וועל איך בלייבן.

אַ פּאָר טאָג שפּעטער בין איך אַנגעקומען אויפן נייעם אָרט און איך בין דאָ געבליבן די גאַנצע צייט די ערשטע צייט פּלעג איך יעדן זונטיק גיין אין דאָרף, אין וועלכן עס זיִנען געווען די פּראַנצויזן און מיט זיי פּאַרברענגען צוזאַמען. מיט דער צייט זענען מיר אויפן אָרט געווען 4 פּראַנצויזן און מיר

האָבן אַרגאַניזירט אונדזער לעבן. איינער האָט געאַרבעט ביי אַ בעקער, אייַ־
נער אין אַ מעלקעריי און איינער אין אַן אויטאָ־גאַראַזש. מיין אַרבעט איז
באַשטאַנען אין פירן דאָס מילך אין דער מעלקעריי אינדערפרי און נאָכמי־
טאָג האָב איך געאַרבעט אין פעלד מיט אַ טראַקטאָר, אַנגעשטעלט אין אַ קאָ־
אָפעראַטיוו פֿון דאָרף. וועג אין קאָאָפעראַטיוו איז פאַר מיר נישט געווען קיין
ארבעט, האָב איך געמוזט גיין אַרבעטן כיים פויער, ביי וועלכן איך האָב
געווווינט.

דער פֿויער האָט אַנגעהויבן די אַרבעט פֿינף פאַרטאָג און האָט געפֿאָ־
דערט, אַז דער פראַנציוז (אַזוי האָט מען מיך גערופן) זאָל אויך אויפשטיין
אַזוי פרי. דאָרויף איז געקומען דער פאַרטרעטער פון הויפטמאַן און פאדערט
מיך אויף צו קומען אין לאַגער פון די סערבן. ער האָט מיך אַנגעהויבן צו
זידלען און באַפוילן, אַז איך מוז אויפשטיין צוגלייך מיט אַלע אַנדערע און
גיין צו דער אַרבעט פרי. איך האָב אים געטפֿערט, אַז איך קום פון אַ קא־
מאַנדאָ, ווו די אַרבעט האָט זיך אַנגעהויבן האַלב זיבן אינדערפרי און ער קען
מיך נישט צווינגען אויפֿצושטיין פריער. ער קען מיך העכסטנס צוריקשיקן
אין יענעם אַרבעט־קאַמאַנדאָ. מיין ענטפער האָט אים אויפגערעגט און ער
האָט געפרווט אַרויסציען זיין רעוואָלווער, כדי מיר צו דראָען. כ׳האָב אים
געזאָגט, אַז אין דער דייטשער אַרמיי איז זיכער גילטיק דער זעלביקער רע־
גולאַמין, אַז דאָס געווער קען מען נאָר אַרויסנעמען, כדי זיך צו פאַרטיידיקן
אין אויב דאָס געווער דינט צו אַנגרייפן, וועל איך זיך וועגדן צום לאַגער־
פירער, אַז ער זאָל וועגן דעם מעלדן דעם הויפט־אָפיציר. ער האָט צו מיר
אויסגעשריען: לאָס צו דער אַרבייט. איך האָב געאַרבעט אין הויף פון די־
רעקטאָר און דאָ איז צונעקומען דער לאַגער־פירער און האָט מיר געקלאפט
אין דער פלייצע זאָגנדיק, אַז איך האָב גוט געענטפערט און וועג ער וואלט
מיך אַנגעריבט, וואָלט ער גלייך טעלעפאָנירט צום הויפטמאַן שמידט.

אַזוי ווי איך האָב געקענט די פֿארשריפטן פון רויטן קרייץ וועגן קריגס־
געפֿאַנגענע, האָב איך אים דערלאַנגט אַ מעלדונג, אַז איך וויל אַוועקגיין פֿון
דער שטעלע. ער פלעגט פֿאַרן איין מאָל אין דער וואָך אין דער קאָמענדאָטור
און האָט דאָרט טאָקע אָפּגעגעבן מיין אַנקלאָגע. צוריקומענדיק האָט ער מיר
געמאָלדן, אַז מיין אַנקלאָגע איז געמומען געוואָרן אין אַכט. דער פֿאַרטרעטער
פון הויפטמאַן וועט באַזייטיקט און אַ נייער קומט אויף זיין אָרט. דער נייער
אָפיציר האָט מיך געפרעגט צי אויסער דעם פֿאַרפֿאל מיט זיין פֿארגענגער

האָב איך אויף וואָס זיך צו באַקלאָגן. איך האָב זיך בלויז באַקלאָגט, אַז איר האָב נישט קיין מעגלעכקייט צו נעמען כאַטש איין מאָל אין דער וואָך אַ וואַנע.

דערנאָך האָט דער אָפיציר גערופן דעם דירעקטאָר פון קאָאָפעראַטיוו און אים געפֿרעגט צי ער איז פון מיר צופרידן. יאָ — האָט ער געזאָגט — נאָר דער פויער פֿאַרלאַנגט ער זאָל אויפשטיין פרי צו דער ארבעט. דער אָפיציר האָט אים געזאָגט, אַז מען קען פֿאַרלאַנגען פון אַ קריגס־געפאַנענעם ער זאָל צופרידנשטעלן איין בעל־הבית, אָבער נישט צוויי און אַז ער איז גרייט מיך אַוועקצונעמען פון דאָנען. דער דירעקטאָר האָט דאָרויף דערקלערט, אַז ער איז פון מיר צופרידן. פון דעם טאָג אָן בין איך געווען רואיק. מען האָט מיר אויך געטוישט דאָס ווײַן־ארט און אַנשטאָט ביים פויער האָב איך געווינט אין דער מיל, ווו דער בעל־הבית איז געווען אַן אַנשטענדיקער מענטש און אַן אַנטי־נאַצי. וועמען עמיצער האָט ביי אים געבעטן אַ ביסל מעל און אַרײַנ־קומענדיק אים באַגריסט מיט „הייל היטלער", פלעגט ער זאָגן — גיי צו היטלערן און זאָל ער דיר געבן מעל.

כ'האָב מיט אים זיך גוט פֿאַרשטענדיקט. ער האָט אָפט געמאַכט אַ נאַכט־שיכט, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן 10 אַזייגער אין אָוונט. וועמען ער פלעגט אַרויפֿקומען האָט שוין זיין שנור געוווסט, אַז זי דאַרף אַרויסגיין פון ביורא און גיין שלאָפן. אַ פאָר מינוט שפּעטער בין איך אַרויפגעקומען און מיר האָבן אַנגעשטעלט זיין ראַדיאָ־אַפּאַראַט. אָפט וועמען ער איז געווען אין דער מיל האָב איך מיט זיין דערלויבעניש אַנגעשטעלט ראַדיאָ פאַריז, לאָנדאָן און מאָסקווע. איך פלעג אים זאָגן, אַז ס'איז פאַריז. נאָר וועמען עס זענען געווען שטערנגען האָט ער געזאָגט, אַז אונדזערע שטערן. איין מאָל, וועמען ער איז געווען אין דער מיל, האָב איך אַנגעשטעלט לאָנדאָן אויף דער דייטשער שפּראַך. איך בין געזעסן ביים ראַדיאָ און האָב נישט באַמערקט, אַז דער אלטער שטייט הינטער מיר און רויבערט זיין לולקע זיך צוהערנדיק בשעת מעשה צו די נייעס. ווי די דייטשע אַרמיי גייט צו גרונט. איך האָב שנעל איבערגעדרייט אויף אַ דיי־טשער עמיסיע און בין געגאַנגען שלאָפן. מיט מיר איז געווען נאָר אַ פּראָג־צויזישער געפֿאַנענער, וועלכער האָט געוואַרט, אַז איך זאָל אים ברענגען נייעס. איך האָב דאָך אַ ביסל מורא געהאַט וועמען דער אַלטער האָט מיך גע־כאָפט, וועמען איך האָב געהערט לאָנדאָן. צומאָרגנס וועמען מיר האָבן זיך געקליבן גיין שלאָפן איז דער אַלטער ארויפגעגאַנגען און געזאָגט: עס איז געווען נישט

שלעכט נעכטן... ער האָט געבעטן ווי אַזוי איך געפין לאַנדאַן אין ראַדיאָ. ער האָט עס פּאַרצייכנט. פון דעם טאָג אָן פלעגן מיר זיך טיילן מיט די נייעסן.

יעדן פּרימאָרגן. ווען איך האָב צוזאַמענגענומען די מילך, האָבן די אַלע רוסן, אוקראַינער, פּאָליאַקן און סערבן, וואָס האָבן געבראַכט די קאָנעס מילך. געוואָלט וויסן די לעצטע נייעס. אין מאַנאַט יולי 1942 האָב איך צוגעגרייט אַ פּלאַן צו אַנטלויפן אין סוף מאַנאַט. אָן אוקראַינער האָס מיר צוגעגרייט אַ ציווילן אָנצוג. אָבער איך האָב גראָד געלייענט אין דער צייטונג, אַז די פּראָנצויזישע רעגירונג האָט פּאַראַדנט צונויפצוזאַמלען אַלע יידן אין וועלאָ־דראָם ד׳היווער. איך האָב פּאַרשטאָנען וואָס דאָס באַדייט. שפּעטער האָב איך באַקומען אַ בריוו פון מיין פרוי און איך האָב באַשלאָסן אויפצוגעבן מיין פּלאַן. כ׳האָב געטראַכט, אַז דאָ אין געפאָנגענשאַפֿט קען מיר בעסער געלינ־גען אי׳בערצולעבן.

די פּאָליאַקן און אוקראַינער, אַלס ציווילע אַרבעטער האָבן געהאָט 15 טעג אורלויב, כדי צו פֿאָרן אַהיים. וועו זיי זענען צוריקגעקומען האָב איך געפרוּגט אַ פּאָליאַק, וואָס עס הערט זיך אין זיין שטאָט. ער האָט מיך דאָ־מאָלסט באַשולדיקט, אַז איך בין אַ ייד און אויך פון פוילן. הגם די פּאָליאַקן זענען גערודפט געוואָרן, כמעט ווי יידן, וואָלט עס פּאָר אים געווען אַ פּאָר־געניגן אויסצוגעבן אַ ייד אין דייטשלאַנד. דעריבער האָב איך זיך נישט באמיט צו האָבן מיט זיי געשפּרעכן.

אן אוקראַינער, וואָס איז צוריקגעקומען פון זיין אורלויב, פון זיין שטעטל אין גאַליציע, האָט מיר אבער דערציילט, אַז פֿאָרן קריג זענען געווען אין דעם שטעטל אַ סך יידן און איצט איז דאָס שטעטל יידן־ריין. ער האָט עס מיר דערציילט אין אַ שלעכטן „דייטש". כ׳האָב אים געפרעגט ווו זענען די יידן הינגעקומען. ער האָט מיר דערציילט, אַז די יונגע יידן און די גאָר אַלטע ווערן צוויפגעזאמלט דורך דער דייטשער און אוקראַינישער פּאליציי אויפן מאַרק. זיי ווערן אויסגעשאָסן און נאָך דעם באגיסט מען די טויטע קערפער מיט בענזין און מען פֿאַרברענט. די מיטליאַריקע אַנטלויפן אין די וועלדער, וו־ עס זענען אויך פֿאַראַן אוקראַינישע פּאַרטיזאַנער און די אוקראַינישע פּאַרטי־זאַנער זוכן אויף אַלע יידן אין די וועלדער און הרגענען זיי אויס. נאָכן קריג וועלן זיי קענען צונעמען די יידישע פֿאַרמעגנס און זיך דערמיט צעטיילן. ער־ האָט עס מיר דערציילט מיט א גלייכגילטיקן טאָן און מיט אַן עכטן אוקראַינישן

שמייכל. ער האָט מיר צוגעגעבן, אַז די אוקראַיניש פֿאַרטיזאַנער הרגענען אויס רוסן, דייטשן, פֿאַלי־אָקן פונקט ווי יידן.

עס איז נישט שווער זיך פֿאַרצושטעלן די ווירקונג פון אַזעלכע ווערטער. הגם איך האָב די נייעס שוין געהערט פון ראַדיאָ לאָנדאָן, האָט די דערציילונג פון דעם אוקראַיִנער מיט זיין ציניזם געמאַכט אויף מיר אַ שוידערלעכן אייַנ־דרוק. איך האָב באַשלאָסן וועגן דעם מיט קיינעם נישט צו רעדן.

הָאָפֿענונגען

אַזוי זענען געלאָפֿן די יאָרן. דאָס יאָר 1943 איז אַנגעקומען און אַלע האָבן געשטעלט די פראָגע: ווען וועט עס זיין אַ סוף? די נייעס וויעגן די צו־זאַמענגעבראָכענע פראָנטן האָבן אַנגעהויבן אַנקומען. ציווילע דייטשן, וואָס זענען נישט געווען קיין נאַציס, הייבן אָן אַנדערש צו רעדן. אין אַפּריל 1943 איז אויסגעבראָכן דער אויפֿשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ און די דייטשע צייטונגען האָבן געשריבן וועגן די יידישע באַנדעס, וואָס שטעלן זיך קעגן די ס.ס.־כוחות ביי דער אויסזידלונג פון געטאָ. אין יוני איז אַ דייטשער סאָל־דאָט פון דאָרף, אין וועלכן איך האָב געאַרבעט, געקומען אויף אורלויב פון וואַרשע. איך האָב אים איינמאָל געטראָפֿן גאָנץ אָליין און ער האָט מיר דער־ציילט וועגן דעם הערָאיזם פון די יידן אין וואַרשעווער געטאָ. ער האָט אָפּילו צוגעגעבן, אַז אויב די נאַציס האָבן באַזיגט פוילן אין 3 וואָכן, פֿראַנק־רייך אין 6 וואָכן, האָבן די יידן אין וואַרשע אָן געווער אויסגעהאַלטן לענגער. זיינע נייעס האָבן מיר געגעבן אַ סך מוט, אַ סך מער, ווי די נייעס, וועלכע עס האָט געבראַכט דער אוקראַינער.

בעת מיין אַרבעט אין דער לאַנדווירטשאַפטלעכער קאָאָפּעראַטיוו איז מיר אויסגעקומען צו פֿאָרן אין די שטעט ציטאָוו, גערליץ, לעבבאָו אין באָוצען. איין מאָל בין איך געקומען אין ציטאָוו, איך האָב דאָ געבראַכט אין אַ פאַבריק קאַרטאָפֿל. צום ערשטן מאָל האָב איך דאָ דערזען אין אַ לאַסט־אויטאָ אַ פּאָר מאָן מיט פּאַסע־אָנצוגן. מען האָט מיך צו זיי נישט צוגעלאָזט. אַ ציווילער דייטש האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס זענען אַרעסטאַנטן. אין דער זעלביקער שטאָט בין איך אַמאָל לאַנגזאַם געפֿאָרן מיט מיין טראַקטאָר און באַמערקט אָן עלטערן מאַן מיט אַ געלן שטערן און מיט דער אויפֿשריפֿט „יודע". כ'האָב איינגע האַלטן די מאַשין און אַנגעהויבן צו אים רעדן. וויַיזט אויס, אַז ער איז געווען אַ „ווערטפֿולער יודע". עס זענען געווען איינצלנע אַזעלכע אין דייטשלאַנד.

אַזוי זיינען די יאָרן פאַרלאָפן. אבער אַ יאָר אין דייטשלאַנד איז געווען זייער לאַנג. מען האָט זיך געפרעגט ווען וועט שוין נעמען אַ סוף. ווינטער האָבן מיר געווינט ווענן די פֿאַלגן פון פֿאַרשטויס ביי סטאַלינגראַד. מיר האָבן אַנגעהויבן צו בּאַקומען האָפענונג און מיר האָבן אַנגעהויבן רעדן ווען צווייטן פראָנט אין איר־אָפּע. מיר האָבן זיך געפרעגט — ווען וועלן די אַלאירטע לאנדן? וווּ וועלן זיי לאַנדן? יעדן אָוונט האָב איך צוזאַמען מיטן בעל־הבית געהערט די נייעס פון ראַדיאָ לאָנדאָן. נישט איין מאָל זענען מיר שיקאַנירט געוואָרן פון דער שטאָט־פאַליציי און אַפילו פון געשטאַפּא. מיר האָבן זיך פון אַלץ אַרויסגעדרייט. ס׳איז געקומען דער חודש מערץ, אויך אַפּריל און מאי און קיין שום גוטע נייעס. מיר האָבן אַנגעהויבן צו פאַרלירן מוט. אין דער נאַכט פון 5־טן יוני בין איך געזעסן בייַם ראַדיאָ ביז 12 בייַנאַכט און נישט הערנדיק קיין שום באַוונדערע נייעס, בין איך געגאַנגען שלאָפן. דער „אַלטער" האָט געמאַכט, ווי אויבן געזאָגט, אַ נאַכט־שיכט פון 10 אָוונט ביז האַלב זעקס אינ־דערפרי. דעם 6־טן יוני אַרום 5 פֿאַרטאָג האָט ער אַנגעשטעלט דעם לאַנ־דאָנער ראַדיאָ און האָט געהערט די מעלדונג, אז שוין אַ האַלבע שעה ווי די אלאירטע האָבן געלאַנדעט אין נאָרמאַנדיע. ער האָט עס געהערט און האָט מיר געוואָלט וועגן דעם אָוואָגן. היות איך בין געשלאָפן ביז האַלב זיבן, האָט ער זיך געדרייט אויף די שטיגן אין מיך אַפּגעוואָרט. שליסלעך האָט ער עס מיר געמאַלדן און מיט וואָס פאַראַ צופרידנקייט האָט ער עס מיר געזאָגט. אויפן וועג, ווו איך האָב צונויפגעזאַמלט דאָס מילך, האָב איך איבערגעגעבן די נייעס אַלע געפאַנגענע און ציווילע אויסלענדער און זיי האָבן זיך אַלע געפרייט. דער דייטשער ראַדיאָ האָט פארשטייט זיך קיין וואָרט וועגן דעם נישט געזאָגט.

אין דער מעלקעריי האָב איך די נייעס איבערגעגעבן אַ באַקאַנטן פראַנ־צויז, מיט וועלכן איך האָב געארבעט. ער איז געווען אזוי צופרידן, אז ער האָט אַנגעהויבן שנעלער צו אַרבעטן און די לויידיקע קאַנעס פון מילך זענען ממש געפֿלויגן. דער בעל הבית פרעגט אים: — רענע, וואָס איז לאָס? דער פראַנצויז האָט אים געענטפערט, אַז ער האָט באַקומען אַ ידיעה, אַז זיין פרוי האָט געבוירן אַ זון...

אַ צווייטער פראַנצויזישער אַרבעטער האָט געארבעט ביי אַ מעכאניקער. וועג איך האָב אים דערציילט די נייעס, האָט ער אַנגעהויבן וואַרפן געצייג. דער בעל הבית האָט געמיינט, אַז ער איז געוואָרן משוגע. צומאַרגנס האָט דער

דייטשער רַאדיאָ אַנגעזאָגט, אַז די אַלאירטע האָבן געמאַכט אַ פרווו פון אַ לאַנדונג און זיי זענען געוואָרן אָפּגעשטויסן. די יעקעס האָבן אַנגעהויבן צו פאַרשטיין. דער דייטשער מעכאַניקער האָט מיר געזאָגט, אַז ער פארשטייט איצט פאַרוואָס מיר האָבן זיך נעכטן געפרייט. אָבער זאָג מיר — האָט ער געפרעגט — ווו נעמט איר די נייעס? כ׳האָב אים געזאָגט: דירעקט פון הימל... ער האָט פאַרשטאַנען.

מיר האָבן אַלע באַקומען האָפענונג און מיר, די עטלעכע פראַנצויזישע געפאַנגענע האָבן מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דער באָפרייאונג פֿון פאַריז. דעם 19-טן יולי 1944 איז געקומען אַ באָפעל, אז איך דאַרף אָפּפאָרן פון דאַנען, ווו עס איז די גאַנצע צייט געווען רואיק, קיין קאסעל, ווו מען האָט באַמבאַרדירט טאָג און נאַכט. דער דירעקטאָר האָט אַנגעהויבן אינטערוויוּנירן אַזוש ביז בערלין. מיר זענען דעם 20-טן אָפּגעפאָרן קיין לעבאַו און פון דאַנען האָבן מיר געזאָלט מיט טראַנספאָרט ווערן אָפּגעשיקט ווייטער. עס איז אָבער אַנגעקומען אַ באָפעל צו פאָרן צוריק. ס׳איז אפשר געווען אַ נס. דעם זעלביקן טאָג איז געמאָלדן געוואָרן וועגן אַטענטאַט אויף היטלערן י״ש. אין לאַנד איז געוואָרן אומרואיק. עס האָט געהערשט מער שרעק און מורא.

דעם 25 טן אויגוסט האָבן מיר געפייערט די באָפרייאונג פון פאַריז. מיר זענען אָלע געווען שיכור. מיט אונדז צוזאַמען איז אויך געווען אַ גלח, אויך אַ קריגס געפאַנגענער. איך האָב אים געהאָט זייער געערן. ער האָט געהאָט אזא האַרטן קאָפּ, ווי איך, און האט זיך נישט געלאָזט בויגן... ער פלעגט אָפט קומען זונטיק, כדי צו איינאַרדענען תפילות, ווייל די נעגנט איז געווען באַווויינט פון פראַטעסטאַנטן. איין מאָל נאָך די תפילות האָט ער געהאָט אַ שמו עס מיט די געפאַנגענע. ער האָט דערמאָנט דעם פראַנצויזישן שפריכוואָרט, אַז ווער עס גנבעט אן איי, איז אָלץ איינס ווי ער וואָלט געגנבעט אַן אָקס. אָבער ביי די דייטשן וואָס מיר נעמען איז נישט קיין גניבה. מיר נעמען בלויז צוריק אַ ביסל פון דעם, וואָס איז אונדז בגניבה צוגענומען געוואָרן. מיך האָט ער איין מאָל געפרעגט פאַרוואָס מען זעט מיך נישט קיינמאָל אויף די תפילות. כ׳האָב אים געזאָגט, אַז איך בין נישט קיין גלויביקער. ער האָט מיר געענט פערט: אפשר נאָך עפעס... און מער קיין וואָרט נישט.

מיר האָבן אַנגעהויבן צו וואַרטן אויפן צוזאַמענברוך פון ריז, וואָס האָט געהאָט בדעה צו באַהערשן די גאַנצע וועלט. מיר האָבן זיך געזאָגט, אַז עס

וועט זיין אַ הערלעך שיינער ספעקטאַקל. באַדויערט האָבן מיר, וואָס פון סוף יולי זענען די רוסן געבליבן שטיין אין פראָגע און גייען נישט ווייטער. אונדזער פרייד איז געווען גרויס וואָס די אַלאירטע האָבן שוין באַפרייט פראַנקרייך, בעלגיע און האָלאַנד. דעם 15־טן דעצעמבער האָבן די דייטשן אַנגעהויבן אַ קאָנטראָפענסיוו, מיר האָבן געוווסט, אַז דאָס איז בלויז אַ מתנה צו די חגאות פון סוף יאָר. סוף דעצעמבער האָבן די רוסן אַנגעהויבן אַן אָפענסיוו אויף וואַרשע. אין יאַנואַר זענען זיי צוגעקומען צו אוישוויץ. מיר האָבן געזען לאַנגע קאָלאָנעס מיט דעפּאָרטירטע, אויסגעמישט מיט ציווילע, וואָס זענען אַנטלאָפן בלויז מיט אַ וועגעלע אָדער מיט אַ פערד.

אָנהייב פעברואַר זענען זיי צוגעקומען נישט ווייט פון אונדז, אָבער האָבן זיך אָפּגעשטעלט .דער פראָנט איז איבערגעאַנגען דרום פון בערלין. מיר האָבן געמוזט ווייטער וואַרטן. אין אַ געוויסער הינזיכט האָט זיך עס געלוינט. מיר האָבן געזען דעם אָנלויף פון פליכטלינגע און די אויפירונג פון די דייטשן אין יענעם ווינטער. זיי האָבן זיך באַקלאָגט און ממש געווויינט. מיר האָבן זיי געזאָגט, אַז זיי האָבן געהאַט אַ טעות צו גלויבן, אַז זיי וועלן תמיד זיגן. וואָס איר לעבט איצט איבער האָבן אויך איבערגעלעבט צוליב אייך — דייטשן — אָלע מענטשן אין פוילן, פראַנקרייך, בעלגיע און האָלאַנד, ווי אויך אין רוסלאַנד. איר האָט געוואָלט באַזיגן גאָנץ אייראָפּע. ווען די זעלביקע לאָגע האָט געהערשט אין אָנדערע לענדער האָט איר נישט באַדויערט. איר זענט געווען שיכור פון זיג. יעדער צאָלט אָבער פאַר זיינע פארברעכנס.

אַ סך דייטשן האָבן אַנגעהויבן מורא צו האָבן פאַר דער נקמה פון די פאָליאַקן, אוקראַינער אָדער רוסן, וואָס זענען געווען אין דייטשלאַנד. מיין בעל הביתטע האָט געמיינט, אַז איך וועל אין איר נקמה נעמען, ווייל זי האָט מיך אַ סך מאָל באַקלאָגט פאַר דער פאָליציי אָדער געשטאָפּא. יעדער דייטש, וואָס האָט געהאָט אָפּגעטאָן אַ געמיינע שטיקל אַרבעט האָט מורא באַקומען די גרויסע נאַצי־פירער זענען נאָך פריער אַנטלאָפן און האָבן אויסגעמיטן דער־קענט צו ווערן סיי פון אויסלענדער און סיי פון זייערע אייגענע. מיר אָלע האָבן זיך געפרייט, וואָס עס נעמט אַ סוף צו אונדזערע ליידן און וואָס די באַ־פרייאונג דערנענטערט זיך. דעם 1טן מאי 1945 האָבן אייַנצלנע דייטשן אַרויסגעהאָנגען פאָנען. דעם 2־טן מאי האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן, אַז היטלער י"ש „איז געפאַלן אויפן פראָנט". נאָצי־פענער האָט מען שוין געפונען אויף די מיסט־קאָסטנס. די אלאירטע האָבן געמאָלדן, אַז בערלין געפינט זיך אין

די הענט פון דער רוסישער אַרמיי. מיר האָבן איצט געוואָרט, אַז די רוסן זאָלן צוריק צוקומען צו אונדזער געגנט.

ד י ב א ֿפ ר י א ו נ ג

אין דער נאָכט פון 7־טן מאַי האָט מען אונדז געהייסן פֿאַרלאָזן דאָס דאָרף. דער דירעקטאָר פון קאָאָפּעראַטיוו, אין וועלכן איך האָב געאַרבעט, האָט צונויפגעקליבן אַ ביסל זאָכן און איך האָב צוגעגרייט דעם טראַקטאָר. מיר זענען אויסגעמישט, ציווילע מיט מיליטער און מיר האָבן נישט געטאָרט אַנ צינדן קיין ליכט, נאָר פֿאָרן אין דער פינצטערניש. איך האָב בכיוון פֿון צייט צו צייט אַ צינד געטאָן מיט די לאָנטערנעס פֿון טראַקטאָר. אַ דייטשער אָפּי ציר איז מיר געקומען דראָען זאָגנדיק, אַז אויפן פראָנט טאָר מען נישט צינדן קיין ליכט. אויפן וועג האָבן זיך אויסגעמישט מענטשן, בהמות און מאשינעס. איך האָב קוים באַוויזן צו מאַכן זעקס קילאָמעטער און מיר זענען געבליבן שטיין אויפן וועג. מיר האָבן זיך נישט געקענט רירן נישט פֿאָרויס און נישט צוריק. עס איז דאָ צופעליק געווען אַ דאָרף, אין וועלכן איך האָב אַמאָל געאַרבעט. איך בין אַריינגעגאַנגען אין דאָרף זיך צו דערוויסן נייעס. דער ראַדיאָ האָט געמאָלדן, אַז מאָרגן דעם 8טן מאַי וועט זיין וואָפנשטילשטאַנד. די ידיעה איז אָנגעקומען אפילו פון בערלין.

אין דער לאָגע. האָב איך געזאָגט דעם דירעקטאָר, אַז מען קען פֿאָרן צו ריק. ער האָט מיר אָבער געזאגט, אַז מיר דאַרפֿן אָנקומען צו די אָמעריקאָנער, וואָס זענען געווען אָרום 100 ק״מ פון אונדזער אָרט. אָבער אויף די וועגן איז געווען אַ מהומה. איך האָב זיך פאָרגעשטעלט די זעלביקע מהומה אין פראָנקרייך, אָדער אין פוילן און כמעט אין גאַנץ אייראָפּע. די גרופּע פֿראָג צוויזישע קריגס געפאָנגענע האָט זיך געפּרייט, ווייל פאר אונדז איז עס גע־ווען דער סוף פון קאָשמאָר. די דייטשן האָבן נישט געוואָלט צוריקפאָרן און ווען אינדערפרי איז דער וועג געווארן א ביסל פרייער זענען מיר געפאָרן אין דער ריכטונג פון סודעטן־לאָנד.

במשך דעם טאָג זענען מיר אייניקע מאָל אָנגעגריפן געוואָרן פֿון אָוויאַ־נען. מיליטער האָט אונדז אָפּגעהאַלטן און אָפּגעשיקט אויף אַנדערע וועגן. שליסלעך זענען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף פון די סודעטן. איך האָב גע־זאָגט דעם דירעקטאָר, אַז ער זאָל זוכן אַן אָרט ווו איבערצונעכטיקן. באָלד איז ער צוריקגעקומען און געזאָגט, אַז די ארטיקע איינווינער האָבן אים גע־

זידלט און פֿארמאכט פֿאר אים די טירן. מיר זענען געווען צוויי פּראָנצויזישע קריגס־געפֿאַנגענע אין מיר האָבן באַשלאָסן אַליין צו זוכן אַן אָרט. מיר האָבן באַקומען אַ צימער אין די דייטשן, וואָס זענען געווען מיט אונדז האָט מען געגעבן צו אויבערנעכטיקן אין אַ סטאַדאָלע.

מיד פון אַ גאַנצן טאָג פֿארן האָבן מיר זיך געלייגט שלאָפן. מיר זענען אָבער אויפגעשטאַנען זייער פרי און מיר זענען אַרויס זיך צוקוקן און זען די סיטואַציע. רעכטס פון אונדז זענען געווען די אַמעריקאַנער, לינקס — די רוסן און אין צפון די טשעכן. מיר, די צוויי פּראָנצויזישע קריגס־געפֿאַנגענע, האָבן שליסלעך באַשלאָסן צו פֿאַרן צוריק אין דאָרף, פון וועלכן מיר זענען ארויס־געפֿאָרן. מיר האָבן געזאָגט די דייטשן, אַז מיר פֿאַרלאָזן זיי. אַנהייבנדיק דעם צוריקווענ האָב איך געזאָגט, אַז מיר דאַרפן זיין זייער פֿאַרזיכטיק, כדי נישט צו זיין אַ קרבן פון אַן אויפגעהעצטן נאַצי. האָבן מיר שוין איבערגעלעבט, איז איצט, זאָלן מיר היטן אונדזערע קעפּ. אויף די וועגן זענען נישט געווען קיין סך ציווילע. מען האָט געזען בלויז דייטשע סאָלדאָטן אַן געווער און ווייט מער נישט קיין העלדן, ווי פריער.

מיר זענען דורכגעפֿאָרן אַ גרויסן וואַלד און איך האָב געזאָגט צו מיין חבר, אַז מיר זאָלן זיך אָפּשטעלן. עס זענען דאָ געווען אַ פּאָר טויזנט דייטשע סאָלדאָטן, אָלע אָן געווער און מען קען פון זיי אָפּלאָכן. עס איז אונדז געווען אינטערעסאַנט צו זען ווי די העלדן גייען אין געפֿאַנגעניש. איידער מיר זענען געפֿאַנגען געוואָרן האָבן מיר ביז דער לעצטער מינוט נישט געוואָרפן דאָס געווער. עס זענען דאָ געווען אַרום 20 טויזנט זעלנער אָן געווער. זיי זענען געקומען אונדז פרעגן אַן עצה וואָס זיי זאָלן טאָן. מיר האָבן זיי געראַטן צו וואַרטן ביים ראַנד פון וואַלד ביז מען וועט קומען זיי צוזאַמענעמען.

מיטוואָך, דעם 9־טן מאַי בייטאָג זענען מיר צוגעקומען צו אַ רוסישן קאָנטראָל־פונקט. זיי האָבן אונדז געפרעגט צי מיר האָבן געווער און געלאָזט אונדז ווייטער פֿאָרן. אויפֿן וועג איז געוואָרן שווערער צו פֿאָרן. עס זענען געווען וויניקער אויטאָס, אָבער אַ סך טראַקטאָרן און אויך פערד אָדער אָפילו איינגעשפּאַנטע קי. אַ סך מענטשן האָבן געהאַט בלויז קליינע וועגעלעך. איך האָב צווישן די מענטשן דערקאַנט דעם דאָקטאָר פון שטעטל, אין וועלכן מיר זענען געווען. איך האָב געוווסט, אַז ער איז אַן ארגטלעכער מענטש און ער איז אויך צו אונדז געווען אנשטענדיק. כ׳האָב אים איינגעלאָדן, אַז ער זאָל זיך זעצן מיט אונדז. זיין אויטאָ האָט מען צוגענומען, אָבער ער האָט זיין מער־

צעדעס־אויטא ביי אים אין דער היים און ווען איך וועל אים ברענגען אַ היים וועט ער מיר שענקען זיין מערצעדעס, כדי אי"ך זאל קענען פאָרן צו זיך אַ היים. ער האָט ווייזט אויס פאַרשטאַנען, אַז ער וועט שוין זיין מערצעדעס־אויטאָ נישט זען און דעריבער קען ער זיין אַ גוטער.

דער דירעקטאָר האָט אַנגעטשעפעט צום טראַקטאָר זיין אויטאָ. אויפן וועג האָבן די רוסן מערערע מאָל געוואָלט דעם אויטאָ צונעמען. היות ער האָט מיר צוגעזאָגט דעם אויטאָ, האָב איך תמיד אינטערווענירט ביי די רוסישע אָפיצירן. מיר האָבן זיך געפונען אויפן וועג, אויף וועלכן די רוסישע אַרמיי איז געגאַנגען אין דער ריכטונג פון טשעכאָסלאָוואָקיע, וואָס איז נאָך נישט געווען באַ־פרייט. מיר האָבן נישט געקאָנט פֿאָרן און יעדעס מאָל זענען צוגעקומען רוסי־שע זעלנער צו צונעמען דעם אויטאָ. עס איז מיר געלונגען איינצוהאַלטן דעם אויטאָ. נאָך אַ גאַנצע נאַכט שטיין אויף איין אָרט איז מיר שליסלעך געלונגען פאָרטאָג זיך אַרויפצוכאָפן אויפן וועג און אין אַ פאָר שעה זענען מיר אַנגעקו־מען צוריק אין שטעטל.

איך מיטן צווייטן פראַנצויז האָבן געזומען דעם אויטאָ און מיר זענען צוגעפאָרן צו דער קאָמענדאָטור. מיר האָבן געזען, ווי רוסן און אוקראַינער רעדן מיט אַ רוסישן אָפיציר. די רוסן און אוקראַינער האָבן אונדז דערקענט פון דער צייט, ווען מיר האָבן צוזאַמען געאָרבעט אַלס געפאַנגענע און זיי האָבן זיך מיט אונדז דערפרייט. זיי האָבן אונדז פאָרגעשטעלט פאָרן רוסישן אָפיציר.

כ'האָב געבעטן דעם רוסישן אָפיציר, אַז ער זאָל מיך פאָרשטעלן פאָרן קאָמענדאַנט פון דער שטאָט. ער האָט אַנגעהויבן צו לאַכן און זאָגט מיר: דער קאָמענדאַנט בין איך און איך הייס מישאַ מייזענבערג. זעענדיק, אַז ער איז אַ יידּ, האָב איך אַנגעהויבן רעדן יידיש. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ליידער קען ער נישט קיין יידיש, נאָר בלויז דייטש, הגם ער איז געבוירן אין בער־דיטשעוו. ער איז נאָך קיין 20 יאָר נישט אַלט און האָט קיין יידיש נישט געלערנט. איך האָב אים פאָרגעשטעלט מיין ביטע. היות איך האָב געטראָפן אויפן וועג אַ געווערל פון שטאָב האָט ער מיר געראָטן, אַז קומענדיק אין שטעטל, וווּ איך האָב געארבעט, זאָל איך זיך וועגדן צו דער קאָמענדאַנטור און בעטן בענזין, כדי איך זאָל קענען פאָרן אַ היים.

ער האָט מיר געגטפערט, אַז ער וועט מיר נישט אָפזאָגן, נאָר ער פֿאָר־

ಬಲದಿಂದ ಮೂರನೆಯವರು ಶ್ರೀ ಎಸ್.ಆರ್. ಕಂಠಿ ಮತ್ತು ಎಡದಿಂದ ಮೂರನೆಯವರು ಶ್ರೀ ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ (ಡಿಸೆಂ. 1945)

לאַנגט פון מיר אַ טובֿה. לויט ווי איך האָב פֿאַרשטאַנען פון דעם, וואָס די רוסן און אוקראַינער האָבן מיר דערציילט — האָט ער מיר געזאָגט — ביסטו דאָ געווען אַמלענגסטן אין דער געגנט. גראָד האָט דער שעף פון נ. ק. ו. ד. מיר געזאָגט, אַז ער זוכט אַזאַ מאַן, וואָס זאָל אים העלפן מאַכן אַרדענונג. פֿאַרלאַנג איך פון דיר, אַז דו זאָלסט זיך איינאַרדענען ביי אונדז אין דער קאָמענדאַנטור און אונדז צוהעלפן במשך פון 15 טעג. מיין אַרבעט האָט געדאַרפט באַשטיין אין אַרגאַניזירן דעם שטאַטראַט און באַזייטיקן די נאַציס, ווי אויך די קאָנטראָל איבער רוסן, אוקראַינער און פֿאַליאַקן.

כ׳האָב זיך באַראַטן מיט מיין חבר, דעם פראַנצויזן, און מיר זענען איינגעגאַנגען אויפן פֿאַרשלאָג. מען האָט אונדז אינסטאַלירט אין דער קאָמענדאַנטור. ער האָט מיך פֿאַרגעשטעלט פֿאַרן פֿאַליטישן קאָמיסאַר און מיר האָבן אָנגעהויבן אינסטאַלירן די מוניציפּאַלע ראַטן און די בירגערמייסטערס. איך האָב אַלעמען געקענט אין דער געגנט און געוווסט, אַז איינער איז געזעסן אַ יאָר אין לאַגער, דער אַנדערער 18 חדשים א. א. וו. מיר האָבן אין יעדן דאָרף אַרגאַניזירט די מוניציפּאַלע ראַטן. אַ פֿאַר טעג שפּעטער איז דער פֿאַליטישער קאָמיסאַר געקומען מיט אַ ליסטע פון אַלע רוסן, אוקראַינער און פּאָליאַקן, וואָס האָבן געאַרבעט אין דער געגנט און פרעגט, צי זיי האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן.

מיר האָבן זיך געפונען 18 קילאָמעטער פון גערליץ, די היינטיקע פוילישע גרענעץ. אַריינפֿאָרנדיק קיין גערליץ גייט דורך דער הויפּט־וועג דורך אַ גרויסן פֿאָרק. דאָס אָרט איז געווען אָפּגעצוימט און אַלע רוסן, פּאָליאַקן און אוקראַינער, וואָס זענען געווען אין דייטשלאַנד, און אָנגעהויבן זיך צוריקקערן אַ היים, האָבן געמוזט דאָ קאָנטראָלירט ווערן. די אַלע, וועלכע איך האָב געקענט אַלס שונאים פון יידן, און אַזעלכע האָבן נישט געפֿעלט, האָב איך אונטערגעשטראָכן מיט רויט. איך גלויב, אַז זיי האָבן באַקומען זייער שטראָף. וואָס שייך דעם קאָמף קעגן די נאַציס האָב איך אים שאָרף נישט געקענט פירן. דער גרעסטער טייל פון זיי איז אָנטלאָפן. די איינצלנע, וואָס זענען געבליבן, האָב איך באַמערקט, אַז מען שאָנעווועט זיי צו גוט. דער פּאָליטישער קאָמיסאַר האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס וועט זיין אַ גוטער עלעמענט. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך פֿאַרענטפֿערט, אַז זיי זענען געצוונגען געוואָרן, אָנדערע האָבן דערקלערט אָפילו, אַז זיי באַדויערן וואָס עס איז געקומען צום צוזאַמענברוך. כ׳האָב דעם קאָמיסאַר געזאָגט, אַז אַזאַ חיה איז בעסער אוועק־

צולייגן. ער האָט מיך אויסגעלאָכט. איך האָב זיך באַגנוגנט מיט געבן אַ פּאָר גוטע קלעפּ.

איך האָב איינגעזען, אַז מען קען קיין סך נישט טאָן צו נעמען נקמה אין די נאַציס. יונגע דייטשן זענען געקומען זיך באַקלאָגן, אַז רוסישע סאָלדאָטן דערלויבן זיך אויף פּאַרשידענע פּאַרגעניגנס. איך האָב זיי מיט אַ קאַפּ פון פוס אַרויסגעוואָרפן. דער פּאָליטישער קאָמיסאָר האָט אבער געפרעגט אין וואָס עס האַנדלט זיך און מיר האָבן געמוזט גיין אַרעסטירן רוסן און נישט די דייטשן. בעת אַן ענלעכן פאַל איז אַראָפּגעקומען אַ פראָקוראָר און האָט פאַרגלייענט דעם לעצטן באַפעל פון קאָמאַראָד סטאַלין, אַז דאָס דייטשע פּאָלק דאַרף באַ־האַנדלט ווערן ווי אַ פּאָלק, ווייל דער קריג איז געענדיקט.

צו דעם אָלעם האָבן מיר געהערט אין ראַדיאָ, אַז די אלאירטע קענען נישט קומען צו אַ פאַרשטענדעניש מיט סטאַלינען פאַר דער קאָנפערענץ איז פאָטסדאָם. ווי אויך דער ראַדיאָ האָט אויסגעדריקט אַ מיינונג, אַז עס קען אמאָל געפרווט ווערן צו שאַנטאָזשירן מיט די קריגס־געפאַנגענע פראַנצויזן, ענגלענדער אָן אמעריקאַנער. איך האָב זיך באַראָטן מיטן פראַנצויזישן חבר און מיר האָבן באַשלאָסן, ווי אַמשנעלסטן זיך דערנענטערן צו מערב. איך האָב עס אויך געמאָלדן דעם קאָמענדאַנט מישאַ מייזענבערג. איך האָב אים געזאָגט, אַז די קומענדיקע וואָך וועלן מיר פֿאָרן אַהיים. כ׳האָב אים אויסגעלערנט פאַרן מיט אָן אויטאָ. ער האָט אונדז באַגלייט ביז דרעזדען — אַ מרחק פון בערך 120 ק״מ. דאָ האָב איך אים איבערגעלאָזט דעם אויטאָ. מיר האָבן באַזוכט די שטאָט, וואָס איז צום ערשטן מאָל באַמבארדירט געוואָרן דעם 13־טן פֿעברואַר 1945. מען האָט אָפּגעשאַצט, אַז על זענען דאָ אין דרעזדען געווען 350 ביז 400 טויזנט טויטע. צום ערשטן מאָל זענען מיר אַרומגעגאַנגען צווישן אָזעלכע חורבות. פֿון דרעזדען האָבן מיר געמוזט נעמען דעם צוג ביז כעמניץ. דאָ אין קיינעמס־לאַנד זענען געקומען לאָסט־אויטאָס פון דער פראַנצויזישער אַרמיי און האָבן אונדז געפירט צו דער פראַנצויזישער גרענעץ.

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט טראַנספּאָרטן מיט דעפּאַרטירטע און גע־פאַנגענע. מען האָט אונדז געבראַכט קיין שטראַסבורג, ווו מיר האָבן געמוזט דורכגיין פאַרשידענע קאָנטראָלעס, אויך פון געזונטהייט און היגיענע. פון דאָנען איז יעדערער צוגעטיילט געוואָרן צו זיין טראַנספּאָרט. דעם 21־טן יוני 1945 בין איך נאָך 5 יאָר מיט 7 חדשים געפאַנגענשאַפט אָנגעקומען און זיך גע־טראָפֿן מיט מיין משפּחה, וואָס איך האָב איבערגעלאָזט אין פראַנקרייך.

ג ע ר א ט ע ו ע ט

מיר זענען געווען איינע פון די זעלטענע משפחות, וואס זענען געבליבן ביים לעבן און האבן זיך געטראפן. מיינע ברידער עדמאן ע״ה און אלבערט האבן באשלאסן צו זיין אויפן דארף בייַ פויערים און ארבעטן. זיי האבן גע־ האלטן, אז בלויז נישט האבנדיק קיין קאנטאקט מיט דער שטאט קען מען איבערלעבן. איינער האט זיך באמיט צו העלפן דעם צווייטן. מיין שוועסטער נחמה איז געווען אין א צווייטער געגנט מיט איר משפחה. אפרים בריוו מיט אסתרן און זייער קינד זענען אויך געווען נישט ווייט. אפרים איז געווען אין אן ארבעט־לאגער און אסתר האט געווינט אין א דארף דערנעבן.

שלמה איז אין 1942 ארויבערגעגאנגען די גרענעץ פון שפאניע און נאכדעם, ווי ער האט דורכגעמאכט פארשידענע לאגערן האט ער באוויזן ארייני־ צוטרעטן אין דער פראנצויזישער ארמיי מיט וועלכער ער האט פארגעזעצט דעם קאמף קעגן די דייטשן. ער האט אנטיילגענומען אין דער באפרייאונג פון טוניסיע און האט געלאנדעט אין 1944 צוריק אויף דער פראנצויזישער ערד. ער האט זיך באטייליקט אין די קאמפן פון טולאן ביז עלזאס און דארט איז עלזאס איז ער פארוווונדעט געווארן. ער איז אפגעלעגן אין שפיטאלן ביז דעם וואפנשטילשטאנד.

די גרעסטע זארג האבן מיר געהאט מיט אונדזער שוועסטער ראזעט. זי האט געוואלט בלייבן אין דער שטאט און איז געכאפט געווארן און אויפק־ געפירט געווארן אין לאגער פון דראנסי. פון דעם דורכגאנגס־לאגער האט מען, ווי באקאנט, אפגעפירט אין די דייטשע מארד־לאגערן. עס איז איר דאך גע־ לונגען צו בלייבן אין לאגער ביז דער באפרייאונג.

מיין פרוי באשע ניימאן איז אין דער ערשטער צייט פון קריג געשיצט געווארן דורך דער פראנצויזישער רעגירונג. בעת דער גרויסער אבלאווע פון 16־טן יולי 1942, ווען מען האט ארעסטירט אלע יידישע מענער, פרויען און קינדער פון פאריז, איז מען געקומען און מען האט געקלאפט אין איר טיר פון 5 אזייגער אינדערפרי ביז 10 אין אוונט. זענדיק, אז זי מוז עפענען די טיר האט זי עס געטאן, אבער מען האט זי געלאזן אין שטוב, ווייל איך בין געווען א געפאנגענער אין דייטשלאנד. אבער אין אקטאבער פון זעלביקן יאר איז זי געווארן פארהאלטן דורך צווויי פראנצויזישע פאליציי־לייט. עס איז איר געלונגען זיך ארויסצודרייען. זי האט געלעבט א פאר מאנאטן באהאלטן. דער־

נאָר האָט מיין ברודער אַלבערט געשיקט אַ פּאָליציי-קאָמיסאָר פון לימאָזש מיט פּאַלשע פּאַפּירן און האָט זי איבערגענומען קיין לימאָזש. זי איז געווען טיילווייז אין לימאָזש און טיילווייז אין קאָרעז מיט אסתרן. דאָרט זענען גע־ווען מאָקיזאָרן. וועלכע האָבן זיי געהאָלפן.

יעדערער האָט זיך אַזוי אַרום געקענט ראָטעוועז און ביי דער גלעגנהייט ווילט זיך אויסדריקן דאָנקבאַרקייט דער פראָנצויזישער באָפעלקערונג אויפן דאָרף, וואָס האָט אַלץ געטאָן, כדי העלפן די יידן. אַז זיי זאָלן נישט אַרײַנ־פאַלן אין די הענט פון די דייטשן.

טרויעריק איז געווען וועז מיר האָבן געטראָכט וועגן לאָסקאָזשעוו. מיר האָבן אַנגעהויבן באַקומען נייעס, אַז קיינער לעבט נישט מער. אויך פון די לאָנדסלייט אין פּאַריז איז דער גרעסטער טייל דעפּאָרטירט געוואָרן. בלויז איינצלנע זענען צוריקגעקומען פון אוישוויץ. מיר האָבן אַנגעהויבן צו אָרגא־ניזירן פונדאָסניי אַ לעבן. עס זענען געווען פֿאָלן וועז מען האָט צוגענומען אַ דירה, אַבער די פראָנצויזישע יוסטיץ האָט יעדן אַלץ צוריקגעגעבן. ביסלעכ־ווייז האָט זיך דאָס לעבן אַנגעהויבן צו אָרגאַניזירן. די דעפּאָרטירטע און גע־פאַנגענע זענען ביסלעכווייז צוריקגעקומען. עס האָבן זיך צווישן זיי אַנגע־הויבן פּאָליטישע קאַמפֿן און מיטינגען. אייניקע האָבן אָרגאַניזירט פּארטאַמלונ־גען פאַר די רוסן, ווייל זיי האָבן אונדז געהאָלפן; אַנדערע האָבן אָרגאַניזירט קעגן די רוסן מיט דער טענה, אַז די געווען דעפּאָרטירטע און קריגס־געפאַנגענע האָבן אַ סך געליטן נאָך דער באַפרייאונג. מיין ברודער עדמאָן האָט באַזוכט די מיטינגען און דערנאָך מיך געפרעגט מיין מיינונג. איך האָב געענטפערט, אַז דער שווערסטער משפט פֿאָרן ריכטער איז דאָמאָלסט, וועז דער אַנקלאָגער און דער אַנגעקלאָגטער זענען ביידע גערעכט. עס איז דערי־בער שווער אָרויסצוטראָגן אַן אורטייל. במשך די 6 וואָכן, וואָס איך האָב דורכ־געמאַכט מיט די רוסן האָב איך אַלץ געזען אוֹן געהערט, אַבער סייג לחכמה — שתיקה.

וויכטיק איז, וואָס מען האָט באַוויזן אַהיים צוברענגען גאַנצע ביינער. קיין צדיקים זענען נישטאָ. די הויפט־אויפגאבע איז איצט צו אָרגאַניזירן דאָס לעבן אין די באַדינגונגען, אין וועלכע מיר זענען אוֹן וויפל מיר זענען.

פייגע לובעלסקי־שניידער (פאריז)

אן איבערלעבונג אין דער אָקופּאַציע־צייט

עס וועלט איבערלעבונגען האבן מיר געהאט אין דער צייט פון דער דיי־
טשער אקופּאַציע אין פראַנקרייך. איינע אַזאַ איבערלעבונג וויל איך
דאָ דערציילן. ס׳איז אַן עפּיזאָד פון אונדזער לעבן אין די לעצטע וואָכן פון
דער הערשאַפט פון געסטאַפּאָ און פון די מיליץ־באַנדעס אין לימאָזש.

ס׳איז געווען א געפּאַר אַרויסצוגיין אין גאַס. זיי זענען אַרומגעלאָפן אי־
בער די ווינונגען, ווו נאָר זיי האבן געפונען אַדרעסן פון יידן, אַרויסגע־
שלעפּט קינד און קייט און אויסגעאַבעוועט אַלץ, וואָס האָט געהאט א וועלט.
זיי זענען אויך אַרומגעפאָרן איבער די גאַסן און געכאַפּט יעדן איינעם, וואָס
האָט געהאט א סעמיטישן אויסזען.

געשען איז עס דעם 15־טן יוני 1944. אַרום 7 פאַרנאַכט זענען מיר שוין
געווען נאָכן אַוונט־ברויט און מיר האבן זיך געגרייט צו גיין שלאָפן אין אַן
אַנדערן צימער, וואָס מיר האבן אויסגעהאַלטן שוין זייט צוויי יאָר צייט און
ווו מיר זענען נישט געווען דעקלאַרירט אַלס יידן. פלוצלונג — א שטאַרקער
קלאַפּ אין דער טיר און א חייהש געשריי: „אאופמאכן, דויטשע פאַליציי.“.
צום גליק זענען אונדזערע צוויי קינדער געווען ביי א פראַנצויזישער פאַמיליע.
מיר קוקן זיך ביידע אָן, בלאַסע ווי דער טויט. וואָס טוט מען? ווי אַזוי זיך
ראַטעווען?

נישט רעדנדיק קיין וואָרט מאָכן מיר אויף א פענצטער, וואָס גייט אַרויס
אויף דער צווייטער זייט גאַס. איינער נאָכן אַנדערן שפּרינגען מיר אַרויס. צו
אונדזער גליק איז עס געשען אין א מאָמענט, וועו קיינער איז אין דער גאַס
נישט געווען.

מיר לויפן אַן אָטעם, מיר זענען גערַאָטעוועט פון אַ זיכערן טויט. מיר זענען אַריינגעפֿאַלן צו אַ פריינט, אַ גוטער פריינט, אַ פראָנצויז. ער איז צו־פֿרידן, וואָס מיר האָבן זיך געקענט ראַטעווען, אָבער — זאָגט ער אונדז — בלייבן ביי מיר איז אומעגלעך. ס׳איז נישט וויט פון אייער ווינונג און מיין קאָפּ פֿאַר אייערן וויל איך נישט געבן. ס׳איז שוין געווען שפּעט אין אָוונט און עס האָט געהערשט אויסנאָם־צושטאַנד. מיר זענען אַרויסגעגאַנגען, מיר האָבן קיין ברירה נישט געהאַט. ווי פֿאַרבראכט, וואָס באַהאַלטן זיך, האָבן מיר זיך געשאַרט ביי די וועגט ביז מיר זענען אַנגעקומען אין אונדזער צימער. ווי־דער גערַאָטעוועט. דאָ בלייבן מיר עטלעכע טעג. מיר האָבן זיך דערנערט מיט איבערגעבליבענע ברעקלעך, אָבער זיכער, אַז דאָ דראָט אונדז דערווייל נישט קיין געפֿאַר.

די בעל־הביתטע פֿון צימער, אַן אַלטע פרייליז, האָט אָבער באמערקט, אַז עפּעס איז דאָ אומנאַרמאַל. ביז איצט זענען מיר געקומען פון צייט צו צייט, אָדער מיר פלעגן איבערנעכטיקן איין נאַכט. אָבער דאָ זענען שוין פֿאַרלאָפֿן אייניקע טעג און מיר פֿאַרלאָזן נישט דאָס צימער. זי איז געקומען און האָט געוועדט צו אונדז מיטן זעלביקן לשון, ווי אונדזער פריינט. איך זע, זאָגט זי, אַז איר זייט דאָפּלט פֿאַרפֿאַלגט, ווי מיר. מיך דראָט אַ געפֿאַר צו באַצאָלן פֿאַר אייך און דאָס, מיינע קינדער, קענט איר פון מיר נישט פֿאַרלאָזגען. איר מוזט שוין פונדאָנען אַרויסגיין.

אונדזער לאָגע ווערט האָפנונגסלאָז. מיר בלייבן אַן אַן אויסוועג אָן טראָכטן מיט ציטער וועגן אונדזערע צוויי קינדער. מיר זאָגן איר, אַז מארגן וועלן מיר זוכן אַן אַנדער צימער און בלויז די נאַכט בלייבן מיר דאָ. פלוצ־לונג ווערט אַ לופֿט־אַלאַרם. אין דרויסן ווערט ליכטיק פון די ליכט־רַאָקעטעס און עס הערן זיך אויפרייסן פון באמבעס. טיר און פענצטער ווערן אויפגע־פּראַלט .מענטשן אַנטלויפן אין די קעלערס. כדי זיך אויסבאַהאַלטן. מיר טוען זיך שנעל אַן און גרייטן זיך צו לויפֿן, כדי זיך צו באַהאַלטן. דורכגייענדיק די טיר פון אונדזער אַלטער פרייליז, זענען מיר זי אַ ציטערנדיקע, אַ פאַרצווייפלטע. עס קלאַפּט איר אַ צאָן אין אַ צאָן. זי געפינט נישט אירע שליסלעך און נישט אירע מלבושים. נישט רעדנדיק קיין ווארט העלפן מיר איר זיך אָנטאָן און אויסגעפינען די שליסלעך. אָבער זי קאָן נישט גיין, זי פאַלט פֿון די פיס. מיר נעמען זי יעדער איינער אונטער אַן אָרעם און טראָגן זי פשוט ביז צו דער באַהעלטעניש, ווו עס געפינען זיך אַלע מענטשן. מיר ווארטן אויפן סוף פון

אַלאַרם. דאָס האָבן די ענגלישע אַוויאַנען פאַרניכטעט דעם אַרסענאַל, ווו די דייטשן האָבן אויסגעאַרבעט מאָטאָרן פאַר זייערע אַוויאַנען פון טיפ „שטוקאַ".

ווען עס האָט זיך באַרואיקט גייען מיר צוריק אַ היים. די פרוי גייט נעבן אונדז אַ פאַרטראַכטע. מיר רעדן נישט קיין וואָרט. פלוצלונג כאָפט זי אונדז קושן. קינדער — זאָגט זי — מיין שוועסטער און שוואָגער, וואָס ווינען קעגנאיבער, זענען אַנטלאָפן אַן מיר, און איר ביידע האָט איר מיר גערא־טעוועט דאָס לעבן. איר האָט מיר געהאָלפן זיך אַנצוטאָן און מיך געגומען אויף אייערע הענט. איך באַדויער מיין האַרבקייט פון היינט. איך וועל אַלץ טאָן, כדי אייך אויסבאַהאַלטן פון דעם היטלעריזשן מערדער.

אַזוי האָט זי געטאָן ביז דער ענדגילטיקער באַפֿרייאונג.

פֿייגע לובעלסקי (פּאַריז)

אין מיין שטעטל לאַסקאַושעוו

דאָס דאָזיקע ליד האָט די אויטאָרין געשריבן
נאָך אַ באַזוך אין איר געבוירן־שטאָט אין פּוילן.

נאָר איין מאָל אַ קוק טאָן אין מיין שטעטל,
אַ געדאַנק האָט מיך כסדר געפלאָגט.
זיינען יאָרן פאַרגאַנגען ביז איינמאָל
מיטן צוג כ׳האָב אַהין זיך געיאָגט.

כ׳האָב אַ קוק געטאָן אויף מיין שטעטל,
מיט שטאַרקן האַרץ־פאַרקלעם,
ס׳איז קיין זכר געבליבן
פון זיין אַמאָליקן פאַרנעם.

בלויז די שטיינער, די געסלעך,
דער מאַרק איז דער זעלבער.
וווּ זיינען אונדזערע משפּחות,
זייערע הייזער, זייערע געוועלבער?

אָט בין איך אין מיין גאַס,
די בית־מדרש־גאָס פון מיין צייט.
קלעזמאָרים דאָ האָבן חתן כלה
מיט טראָמפּייט און געפויק באַגלייט.

מיטאַמאל דערקען איך אַ הויז,
כאָטש אינגאַנצן איבערגעבויט.
דאָ האָט יעדן אינדערפרי צו הענעך בעקער
מיין מאַמע מיך געשיקט נאָך ברויט.

און אָט שטיי איך לעם מיין היים,
כ׳האָב זי קוים דערקענט,
די היים פון מיין קינדהייט, יוגנט,
זי איז האַלב אַפגעברענט.

דער דאָך איז פֿאַרשוווּנדן,
פֿאַריתומט קוקט אויף מיר אַ מויער.
טיר און פענצטער מיט ברעטער פֿאַרשטעלט.
ס׳נעמט מיך אַרום אַ שרעקלעכער טרויער.

אויך דעם בית־עולם האָבן
די מערדער אינגאַנצן צעשטערט.
ווי שווער, ווי שווער מיר איז
באַטרעטן היינט מיין שטעטלדיקע ערד!

מאָריס גאָלדנאָדעל (פאַריז)

אלבערט שניידער ז״ל

(דער ערן־פּרעזידענט פון דער געזעלשאפט לאסקאָשעווי - סאבאָלעוו)

אלבערט שניידער ז״ל און זיין פרוי פייגע שניידער (שניידלעדער־לובעלסקי). תבדל לחיים אַרוכים, האָב איך צום ערשטן מאל באַגעגנט אין יאָר 1922, דעם ערשטן טאָג שבועות, אין וואַלד אויף אַ געהיימער פאַר־זאַמלונג פון דעמאָלט אַנטשטאַנענעם „קאָמבונד״, דעם קאָמוניסטישן יוגנט־פֿאַרבאַנד. שוין דעמאָלט זענען זיי געווען אין קאָמיטעט, וואָס איז געווען אַנ־געפירט פון אומפאַרגעסלעכן פירער און לערער וועלוול לובלסקי.

אלבערט שניידער איז געבוירן געוואָרן אין לאַסקאָשעווי ביי האַרעפאַשענע עלטערן, וועלכע זענען געווען האַנטווערקער. ווי אַלע יידישע קינדער האָט ער באַזוכט דעם חדר, וווּ ער האָט באַקומען אַ רעליגיעזע דערציאונג, געלערנט דאַוונען, שרייבן און לייענען. פרי מוז ער אַבער פֿאַרלאָזן דעם חדר, כדי צו העלפן, ווי אַלע זיינע ברידער, אין דער פרנסה פון די עלטערן. זיין פאָטער יצחק שניידלעדער איז געווען אַקטיוו אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אַרגאַניזא־ציעס, ווי אין דער חברה קדישא, ביי די האַנטווערקער און אין דער גמילות־חסד־קאַסע. ער איז אויך געווען דאָזאָר אין דער קהילה און תמיד געהאָלפן די יידן פון שטעטל.

אין 1923 פאַרלאָזט אַלבערט פוילן און באַזעצט זיך אין נאַנסי. נישט געקוקט אויף דער שווערער אַרבעט איז ער געזעלשאַפטלעך אַקטיוו. ער העלפט שאַפן דעם אַרטיקן קולטור־פאַריין און דעם ספאָרט־קלוב. ער איז ביי אַלעמען

געליבט און געשעצט און ווערט ערן־פרעזידענט פון דער יידישער קהילה אין נאַנסי.

אין 1940 פאַרלאָזט ער נאַנסי און באַזעצט זיך מיט זיין פֿרוי און זייערע צוויי קינדער אין לימאָזש, ווו ער פאַרבינדט זיך מיט דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג קעגן דעם נאַצי־אָקופאַנט. ער געהערט צו דער אָנפירנדיקער גרופּע מענטשן פון דער באַווע־גונג, ווערט קאָסירער און העלפט די באַדראָטע יידן זיך אויסצובאַהאַלטן און אויסצומיידן דעפּאָרטאַציע.

אלבערט שניידער ז״ל

נאָכן קריג קומט די משפּחה שניידער צוריק קיין נאַנסי און אַלבערט העלפט דאָ צוריק אויפּבויען די חרוב געוואָרענע קהילה.

אין 1948 באַזעצט זיך אַלבערט שניידער מיט זיין משפּחה אין פּאַריז און דאָ העלפט ער אויסצו־בויען די געזעלשאַפט „פּריינט פון לאָסקאָזשעוו און סאָבאָלעוו". ער איז ווידער אַקטיוו אין געזעלשאַפּטלעכן לעבן. תמיד געטריי די יידישע פאָלקס־אינטערעסן, באַטייליקט ער זיך אין דער הילף פאַר ישראל און אַרגאַניזירט אַן אַקציע פון סאָלידאַריטעט לטובת זיינע לאַנדסלייט, וועלכע לעבן אין ישראל און וועלכע האָבן דאָרט געגרינדעט אַ לייַ־קאָסע. ער אַרבעט מיט אין קאָמיטעט פאַר אויפשטעלן אַ מאָנומענט אין טרעבלינקע.

אין 1949 ווערט ער אויסגעווײלט אָלס ערן־פרעזידענט פון דער גע־זעלשאַפט לאָסקאָזשעוו־סאָבאָלעוו און האָלט דעם בכבודיקן אָמט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן.

זאָל מיר ביי דער געלעגנהייט דערלויבט זיין צו דערמאָנען זייער זון ד״ר מאָריס שניידער, וועלכער איז שעף פון דער אָפּטיילונג פאַר בלוט־קראַנק־הייטן אין ווילזשוויף.

די געזעלשאַפט לאָסקאָזשעוו־סאָבאָלעוו און אירע לאַנדסלייט, ווי אויך אָלע אָפּשטאַמיקע פון גאַרוואָלינער קריז, וועלן תמיד דערמאָנען מיט פּאַר־ערונג און כבוד דעם אָנדענק פון פּריצייטיק פאַרשטאַרבענעם אלבערט שניידער ז״ל.

א. שניידער ע"ה (פאַריז)

דער וועג צו טרעבלינקע

(באַזוך אין מאַנומענט אויפן אָרט פון לאַגער)

דעם 10־טן מאַי 1964 האָבן מיר זיך אויפגעהויבן זייער פרי, כדי צוצוגרייטן די בלומען־קרענץ, וועלכע מיר האָבן בדעה צו לייגן ביי די שטיינער פון אונדזערע שטעט. דער פראָבלעם , וואָס האָט זיך גע־שטעלט פֿאַר אונדז, דעלעגאַטן פון פאַריז, איז געווען צו געפינען די שטיינער פון אונדזערע שטעט צווישן די אַכצן טויזנט שטיינער, וואָס סימבאָליזירן דאָרט די זעלביקע צאָל חרוב געוואָרענע שטעט פון צען אָקופירטע קהילות. מיר האָבן צו דעם צוועק דעלעגירט פינף פון אונדזערע מענטשן. צווישן זיי אונדזער לאַנדסמאַן יצחק שאַלאָט. זייער אויפגאַבע איז געווען צו געפינען די שטיינער אין דער צייט, וועו מיר וועלן זיין פאַרנומען מיט דער צערעמאָניע. דער גורל האָט אָבער אַנדערש געוואָלט.

ניין אינדערפֿרי זענען מיר אָפגעפאָרן מיט צוויי אויטאָקאָרן. מיר זענען געזעסן מיט פאַרשטיינערטע הערצער. יעדער איינער האָט געקלערט וועגן זיין אומגעקומענער משפּחה און וועגן אַלע אומגעקומענע פון זיין שטאָט. דריי שעה צייט זענען נויטיק געווען פאַרן וועג פֿון 135 ק״מ, וואָס טיילט אָפּ וואַרשע פון טרעבלינקע. אין אויטאָקאָר האָט געהערשט אַ רעליגיעזע שטיל־קייט. יעדער פון אונדז האָט געווסט ווהין ער פאָרט און וואָס ער וועט זען.

אומגעריכט איז איין אויטאָקאָר קאַליע געוואָרן און האָט וויסטער נישט געקענט פאָרן. מיר האָבן זיך מיט שווריקייטן צוגעשלעפט ביז מינסק־מאַזאָוויעצק. נאָכן פאַרלירן אַ שעה צייט האָבן מיר באַשלאָסן, אַז דער ערשטער

אויטאָקאָר פֿאַרט זיין וועג און די, וואָס זענען געבליבן, וועלן צוקומען מיט אַ צווייטן אויטאָקאָר.

וען מיר זענען אַנגעקומען, האָט זיך די צערעמאָניע שוין אָנגעהויבן. די פֿאַראַנטוואָרטלעכע האָבן אונדז אויסגעשטעלט אין אַ רייע און אונדז צוגעפירט פֿאַר הונדערט מעטער צום טרויעריקן מאָנומענט, וואָס ווארפט אַן אויף אַלעמען אַן אימה.

ביים אַריינגאַנג פֿון לאַגער געפינט זיך אַ גראָניט־וואָנט מיט זעקס גרויסע טאָוולען. די אויפשריפֿט אין ייִדיש, פּויליש, רוסיש, ענגליש, פֿראַנצויזיש און דייטש דערציילט די געשיכטע פון דעם גרויזאָמען אָרט. אַ ביסל ווייטער רעכטס זענען מיר סימבאָלישע רעלסן געמאַכט פון צעמענט. אויף די רעלסן זענען די אומגליקלעכע קרבֿנות געפירט געוואָרן צום לעצטן וועג. דערנאָך איז פֿאַראַן אַ ריזיק גרויסער בית־עולם. אינדערמיט שטייט אַ גרויסער גראָניט־מאָנומענט מיט אַן אויסגעקריצטער מנורה. דערנעבן געפינט זיך אויף צוויי גרויסע שטיינער די אויפשריפֿט: „קיינמאָל מער נישט" — אין זעקס שפּראַכן.

עס איז דאָרט אויך געמאַכט געוואָרן אַ סימבאָלישער קרעמאַטאָריום און אָרום אים 18 נר־תמידס. וועָן מען קוקט אַן דעם גאַנצן קאָמפּלעקס וועלט דאָס בלוט פֿאַרגליווערט און מען פרעגט זיך: איז דאָס מעגלעך?

מיר האָבן זיך געגרייט צו לייגן בלומען אין נאָמען פון אַלע אַרגאַניזאַציעס פון פּאַריז. דורך דער צייט זענען אַנגעקומען די, וואָס האָבן פֿאַרשפּעטיקט, און צוזאַמען האָבן מיר מאַרשירט צום טרויעריקן מאָנומענט. מיר זענען דורכגעגאַנגען אַ לאַנגן שטח, ווו עס זענען געשטאַנען אין גרעסטן רעספּעקט צווייַ הונדערט סוויזנט מענטשן.

נאָכן באָערן די קדושים פון פֿראַנקרייך, פוילן, ראטנפארבאנד, דייטשלאַנד, עסטרייך, בעלגיע, בולגאַריע, יוגאָסלאַוויע, אונגארן, גריכנלאַנד און אַנדערע לענדער, איז יעדער פון אונדז געגאַנגען צום שטיין פון זיין שטאָט. דעם מאָמענט איז שווער צו באַשרייבן. זייער וויניק מענטשן האָבן זיך געקענט באַהערשן. ד"ר נחום גאָלדמאַן האָט אין דעם טרויעריקן מאָמענט זיך צעווייַנט ווי אַ קינד.

נאָר אַ קורצער צייט זוכן האָבן מיר געפונען דעם שטיין פון אונדזער לאָסקאָזשעוו. איך גלויב, אַז עס איז על פי צופֿאל, וואָס אונדזער שטאָט איז איינע פון די קלענסטע, האָט דעם שענסטן און גרעסטן שטיין פון די אכצן טויזנט אויף דעם בית־עולם. אפשר דערפאַר האָב איך זיך נישט געקענט

אזכרה נאָך די קדושים פון גאַרוואָלינער קרייז

שטייען פון רעכטס: דער צווייטער הענרי שניידער, דער דריטער יצחק שאַלאָט, דער פערטער לייזער ראָזענוויין, דער זיבעטער אַלבערט שניידער ז״ל האָט געפירט דעם פאַרזיץ. נעבן אים אַלטער מאַטושעוויטש

באהערשן. כ׳האָב נישט פאַרשטאַנען פֿאַרוואָס אַזאַ גרויסער שטיין פאַר אַזאַ קליין שטעטל. אין דער צייט וועז איך בין געווען אַנגעשפאַרט אויף אים, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז יעדער איינער פון אונדזער שטאָט, פֿון קלענסטן ביזן גרעסטן. פון רייכסטן ביזן אַרעמסטן, קומט מיר דערציילן די ליידן, וואָס זיי האָבן דורכגעמאַכט ביז זיי זענען אַהער געקומען מיטן גלויבן, אַז דאָ וועלן זיי אַרבעטנדיק קענען איבערוואַרטן ביזן סוף פון קריג און דעם גרויסן קאַטאַקליזם.

די היטלעריש׳ע בעסטיע האָט מיט ציניזם איינגעאַרדנט דאָס שעכט־הויז פון טרעבלינקע. ס׳איז געווען די פאַרם פון אַן אַרבעט־לאַגער. אַלץ איז מיט אַ סיסטעם צוגעגרייט געווארן, כדי אָפצונאַרן די מענטשן. אין טרעבלינקע איז קיינמאָל קיין אייזנבאַן נישט געווען. זיי האָבן אָבער צוגעגרייט אַ ספּעציעלע באַן־ליניע און סימולירט אַ באַן־סטאַנציע מיט אַ וואַרטע־זאַל פון ערשטן, צווייטן און דריטן קלאַס. עס איז שפּעטער פעסטגעשטעלט געווארן, אַז ווי נאָר די געבראַכטע מענטשן זענען אַריבערגעאַנגען אויף דער צווייטער זייט, זענען זיי נאָך 15 מינוט דערמאָרדעט געווארן מיט גאַז פון מאַטאַרן.

מיר האָבן געהאַט די טרויעריקע געלעגנהייט צו רעדן מיט צוויי לעבנ־געבליבענע יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון דער שחיטה. זיי האָבן אונדז אי־בערגעגעבן ווי אַזוי עס האָבן געלעבט, אויב מען קאָן עס אַנרופן אַ לעבן, ווי אַזוי עס זענען אומגעקומען 800 טויזנט יידן, צווישן זיי אונדזערע טייערע און נאָענטסטע צוזאַמען מיט די קהילות פֿון גאַרוואָלינער קרייז.

דער טאָג פון 10-טן מאי 1964 וועט לאָנג זיין איינגעקריצט אין זכרון פֿון יעדן איינעם פון אונדז, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין דער מעכטיקער מאָניפעסטאַציע ביים יידישן מאָסן־קבר אין טרעבלינקע, ווו די ערד איז דורכ־געווייקט מיטן בלוט פון 800 טויזנט יידן.

מיר האָבן געגעבן אַ שבועה קיינמאָל נישט צו פאַרגעסן די אומשולדיקע קרבנות, וועלכע וועלן אייביק זיין אין אונדזערע הערצער. אַזוי וועלן אויך אויף אייביק בלייבן אין זכרון אונדזערע אומפאַרגעסלעכע משפחות, וועלכע מיר קומען יעדעס יאָר באַווייזנען.

רעדע געהאַלטן אויף אַ יזכור־אָוונט פון גאַרוואַלינער קריין

דייער חשובע פרייַנט פון גאַרוואַלינער קריין,

מיר פאַרזאַמלען זיך היינט, דעם 1-טן נאָוועמבער 1969, *) צו באַווייַנען דעם טראַגישן אומקום פון די זעקס מיליאָן אויסגעמאַרדעטע יידן, צווישן וועלכע עס זענען געווען די 60 טויזנט יידן פון גאַרוואַלינער קריין. צווישן זיי אונדזערע טייערע עלטערן, שוועסטער, ברידער און קינדער. 27 יאָר זענען שוין פֿאַרלאָפן זינט דער גרויזאַמער מאַסן־שחיטה. עס וועט אויך זיין ריכטיק צו דערמאָנען די אומשולדיקע קרבנות פון דער יידישער בריגאַדע פון לעצטן קריג, די געפאַלענע פון דעם באַפרייאונגס־קריג און אויך די אומשולדיקע קרבנות, וואָס פאַלן נאָך לויידער יעדן טאָג. מיר זענען זיכער, אַז זייער קאַמף איז אַ גערעכטער און דעריבער וועט דער זיג זיין אַ געזיכערטער.

מיר דערמאָנען אויך היינט, ווי ביי אַלע יזכור־אָוונטן, דעם אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ און פֿון די אַנדערע געטאָס, די קדושים פון אַלע קאַמפּס־פראָנטן, וועלכע האָבן געראַטעוועט דעם כבוד פֿון אונדזער פאָלק. שוין דער פאַרדינסט זייערער איז גרויס און וויכטיק. זייער היסטאָרישע ראָלע באשטייט אָבער אויך דערין, וואָס זיי האָבן געראַטעוועט דאָס לעבן פון גאָר אַ סך יידן, פון גאָנצן פאָלק.

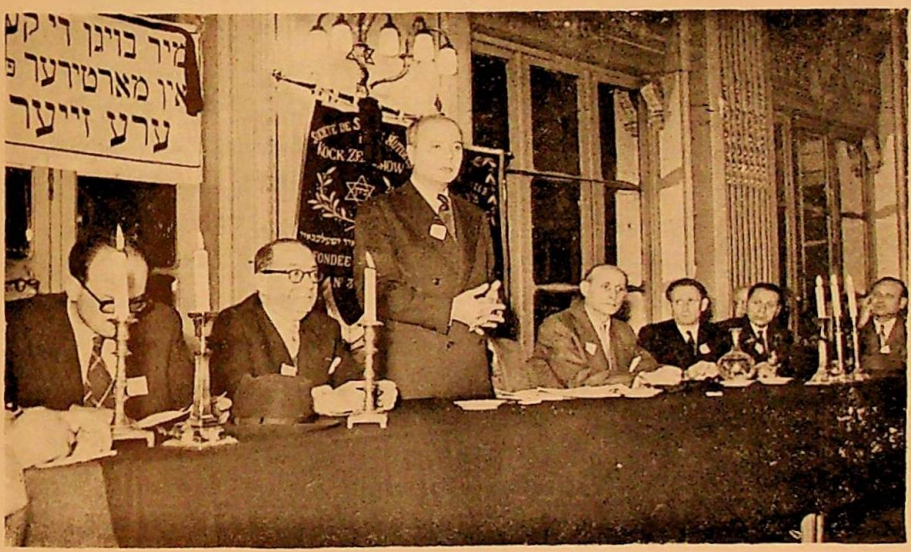
זאָל מיר דערלויבט זיין אויפן היינטיקן יזכור־אָוונט צו זאָגן אָפן: וועגן די היטלעריסטישע תקופה, וואָלט געווען ביי אונדז באַצייכנט בלויז מיטן מאָר־טירער־שליאַך, וואָלטן די לעבן־געבליבענע געווען פארצווייפלט אין דער צוקונפֿט פון פאָלק. דער אויפֿשטייג פון די קעמפער צו די הייכן פון הערא־איזם, זייער קרבן און זייער טויט זענען געווארן אַ קוואַל פון גייסטיקן כוח

---

*) יעדעס יאָר קומט פֿאָר אין פֿאַריז אַ יזכור־אָוונט פון גאַרוואַלינער קריין. דאָס איז איינע פון די רעדעס, וואָס איז געהאַלטן געווארן בעתן יזכור־אָוונט אין יאָר 1969.

און פון נאציאנאלן ווילן פאר אונדזער דור און פאר די קומענדיקע דורות. דעריבער קומט עס איצט פאר דער עקשנותדיקער פארטיידיקונגס־קאמף אין ישראל. איך בין זיכער, אז זיי וועלן זייער הערואישע מיסיע דערפילן, ווייל מיט זייער קאמף פארווירקלעכן זיי די צוואה פון די קעמפער פון די געטאס. די ארמיי פון ישראל וועט פארזעצן דעם קאמף ביז דער קאפיטולאציע פון שונא. דאס וועט זיין די לערע פון די אויפשטענדלער פון די געטאס און דאס וועט זיין זייער דענקמאל, די באערנג פון זייער קאמף און זיין אנערקענונג.

דער קאארדיניר־קאמיטעט פון גארוואלינער קריז אין פראנקרייך דער־

זוכר־אונט פון גארוואלינער קריז אין פאריז

פון רעכטס: הענרי שניידער, לייזער ראזענווויג, יצחק שאלאט, אדוי. שליסעלמאן, אלבערט שניידער, משה האנטקאן, א. גראנאט.

פילט זיין הייליקע מיסיע. מיר שווערן קיינמאל נישט צו פארגעסן די 60 טויזנט יידישע נפשות פון אונדזער קריז. יעדעס מאל דערמאנען מיר מיט פיעטעט זייער טראגישן אומקום. מיר וועלן אלץ טאן, כדי איבערצוגעבן די טרויעריקע מיסיע די צוקונפטיקע דורות.

איך האב געהאט די געלעגנהייט צו זיין דריי מאל נאך דער באפרייאונג אין פוילן און איך האב באזוכט אונדזערע געבורט־שטעט: דעמבלין, זשעלע־כאוו, גארוואלין, לאסקאזשעוו, סאבאלעוו און נאך אנדערע שטעט, אין וועל־

כע עס איז פֿאַרן קריג געווען אַ ברויזנדיק יידיש לעבן. מענטשן זענען געווען גליקלעך. היינט זענען די אַלע שטעט אָן יידן און עס הערשט אין זיי אַ טויט־קייט. איר ווייסט געוויס, אַז עס איז געווען אַ זייער קליינע צאָל יידן, וועלכע האָבן פֿאַר קיין שום פֿאַל נישט געוואָלט פֿארלאָזן דאָס לאַנד. אין וועלכן זיי זענען געבוירן געוואָרן און אין וועלכן זיי האָבן געקעמפט פֿאַר אַ בעסערן מאָרגן. היינט זענען זיי, צום באַדויערן, געצוונגען צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד, הגם דאָס איז פֿאַרבונדן מיט זייער גרויסע שווערקייטן.

איך קום דאָ נישט פֿאַרטיידיקן די, וואָס זענען געקומען פון אַנדערע לענדער און פון די לאָגערן, כדי צוריק אויפבויען אַ פּוילישע דעמאָקראַטישע עקזיסטענץ, וואָס האָט זיך אַרויסגעוויזן צו זיין נישט גינסטיק פֿאַר אירע בירגער פון יידישן גלויבן. אָבער איך האָב געפילן פון גרעסטן רחמנות פֿאַר די עלטערע יידן, וועלכע איך האָב באַזוכט אין די זקנים־הייזער. וואָס וועט זיך מיט זיי פֿאַראינטערעסירן? איך וואָלט פֿאַרגעלייגט, אַז די יידישע געזעל־שאַפֿטן פון דער גאָרער וועלט זאָלן זיך פֿאַראינטערעסירן מיט דעם טרויעריקן פֿראָבלעם.

איך בין זיכער, אַז בקרוב וועלן אין פּוילן פֿארשווינדן אַלע מאַנומענטן, וואָס זענען אויפגעשטעלט געוואָרן, כדי צו ווייזן די קומענדיקע דורות דעם טראַגישן אומקום פון די יידן און זייער העלדישן קאַמף. מעגלער, אַז אַפילו די אַנדענק־טאָוולען פון אוישוויץ, מיידאַנעק און טרעבלינקע וועלן אַ טאָג דינען אויסצוברוקירן די גאַסן פון פֿאַרשאָלטענעם פּוילן. און ווידער וועט אַפּ־געמעקט ווערן יעדער זכר פון טויזנט יאָר יידיש לעבן אין פּוילן.

די אומגערעכטיקייט, וואָס ווערט אין פֿאַרשידענע לענדער באַגאַנגען נאָך היינט קעגן אונדז, יידן, וועלכע האָבן אמערסטן געליטן אין לעצטן קריג, דאַרף אונדז געבן מוט צו זיין געאייניקט און סאָלידאַריש מיטן קאמף, וואָס עס פירט דאָס פֿאָלק פון ישראל און פון דער גאַנצער וועלט. יעדער אייניער פון אונדז, וו ער זאָל זיך נישט געפינען, דאַרף טאָן אַלץ, כדי צו העלפֿן און שטאַרקן די הענט פון די קעמפער ווער מאַראַליש און ווער מאַטעריעל. נאָר אזוי וועט דער קאַמף שנעל פֿאַרענדיקט ווערן מיט אַ זיכערן זיג פֿאַר ישראל.

איך בין זיכער, אַז אונדזערע ברידער אין ישראל וועלן באַווייזן אויסצו־בויען אַן אמתדיק דעמאָקראַטיש לעבן, וואָס זאָל דינען אַלס ביישפיל פֿאַר דער גאַרער וועלט.

זאָל לעבן אַ פריי און אומאָפּהענגיק ישראל!

א. שנייַדער

הערשל שניידער (פאַריז)

די עמיגראַציע פון אונדזער שטעטל

אַזוי גוט ווי פון אַלע שטעט פון מזרח־אייראָפע זענען אויך אין אונדזער שטעטל, לאַסקאַזשעוו, געווען יידן, וועלכע האָבן צוליב פאַרשידענע סיבות געמוזט עמיגרירן, אַדער ריכטיקער געזאָגט אַנטלויפן קיין אויסלאַנד.

אַזוי צום ביישפיל איז געשען. לויט דעם ווי איך געדענק, נאָכן גרויסן שטרייק אין 1905. דער שטרייק האָט געהאַט זיינע העלדן און פֿון דער משפחה זילבערבערג, חיים שניידערס זין, זענען געווען געצוווונגען אַרויסצופֿאָרן אין אויסלאַנד, מורא האָבנדיק פאַר די קאָנסעקווענצן פון די שטרייקן פון יענעם יאָר. דאָס זענען געווען הערשל, מענדל און משה זילבערבערג. זיי זענען אַנטלאָפן קיין אַמעריקע און האָבן זיך איינגעאַרדנט אין פֿילאַדעלפיע.

אַרויסגעפֿאָרן איז אויך בערל מענדעלעס אַ זון. ער האָט געהייסן, גלויב איך, גאָלדשטיין. איך געדענק נעמלעך, אַז בערל מענדעלעס פלעגט באַקומען דאָלאָרן פון אַמעריקע. מען דערציילט, אַז ווען ער האָט עמיצן געבאָרגט אַ גמילות־חסד, האָט ער זיך געשעמט פאַר דעם מענטש, און ווען ער האָט אים געזען איז דער גאָס, איז ער אַנטלאָפן, כדי ער זאָל נישט דאַרפן אָפּנעמען דאָס געבאָרגטע געלט. ס׳איז אויך געווען אַ קאָשקעוויטש, וועלכער האָט עמיגרירט קיין ענגלאַנד.

אין יאָר 1918 איז אַרויסגעפֿאָרן קיין רוסלאַנד אברהם משה נייַמאַן. ער איז דעמלט אַלט געווען בסך הכל 16 יאָר. ער האָט מיטגעמאַכט דעם קריג קעגן פוילן אין 1920. ער איז נעמלעך צוגעטראָטן צו דער רויטער אַרמיי. בעת די באַרימטע „רייניקונגען" אין דער רויטער אַרמיי אין יאָר 1937 איז ער באַשולדיקט געוואָרן אַלס שפּיאָן פֿון די נאַציס. ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון זיין דינסט אין דער רויטער אַרמיי און עס איז אים געלונגען צו ראַטעווען דעם קאָפּ. ער לעבט ביז היינט צו טאָג אין אַדעסאַ.

עדמאָד שנייַדער
גרינדער פון דער געוועלשאפט
געשטאַרבן אין פאַריז אין 1955

אין 1920 ווען די באַלשעוויקעס זענען געקומען אין אונדזער שטעטל, איז אַרגאַניזירט געוואָרן אַן אַרטיקער סאָוויעט, אין וועלכן מרדכי לעדערמאַן איז געווען דער גאַנצער אַנפירער. ער האָט דערנאָך באַוויזן צו אַנטלויפן מיט דער רוסישער אַרמיי און איז אָנגעקומען קיין ראָטנפאַרבאַנד. שפּעטער האָט ער אַריבערגענומען זיין פרוי חיה סטאָלאָוויץ, זיין שוועסטער חיה לעדערמאַן, פאַרהייראָט צענעס. און נאָכדעם זיין יונגערן ברודער רפאל לעדערמאַן. מען ווייסט, אַז מרדכי לעדערמאַן איז דערשאָסן געוואָרן אין 1937. פון אַלע אַנדערע זענען קיין ידיעות נישטאָ.

קיין רוסלאַנד איז אויך אַוועקגעפאָרן מענדל

רפאל לעדערמאַן
אין 1921 איז ער אַוועקגעפאָרן צו זיין ברודער איז ראָטנפאַרבאַנד. אַן אויטאָדידאַקט איז ער דערגאַנגען צום טיטל פון אינזשיניער. ער איז געווען שיפס־קאַפּיטאַן. זיין גורל איז אומבאַקאַנט.

לישטשיניצעס אַ זון. ער איז אומגעקומען אין קריג.

אין די יאָרן פון ערשטן וועלט־קריג האָט מען נישט געקענט עמיגרירן. אָבער וועגן עס איז אָנטשטאַנען די אומאָפּהענגיקע פּוילישע מדינה האָט זיך די לאַגע פון די יידן פאַרערגערט און וויידער האָט זיך אָנגעהויבן אַן עמיגראַציע. אין 1919 איז ישעיה רעכמאַן אַוועקגעפאָרן קיין דייטשלאַנד און פון דאָרט קיין פראַנקרייך. וווער געפינט זיך ביז היינט צו טאָג. אין 1920 אָדער 1921 איז אַוועקגעפאָרן קיין פראַנקרייך יצחק פיינוואָקס. ער איז דאָ געשטאָרבן. אין 1922 איז אָרויסגעפאָרן נחמה שנייַדלעדער קיין פראַנקרייך, אויך אלי שנייַדלעדער. אין 1924 איז קיין פראַנקרייך געקומען אברהם שנייַדלעדער. ער איז דאָ געשטאָרבן דעם 4־טן מערץ 1974. עס זענען אויך אַרויסגעפאָרן קיין פראַנקרייך אין די 20־קער יאָרן דוד קאָרפמאַן און קאָראָלאַ לעדערמאַן. אין יאָר 1925 זענען

אהער געקומען פייגע לובעלסקי, די פרוי פון אברהם שניידלעדער, און פאלא מיקאווסקי — קארפמאן. אין 1926 זענען געקומען וועלווול לובעלסקי און זיין לעבנס-באגלייטערין רבקה פיינזילבער. יודל יאקובאווסקי איז אין א פאר יאר ארום צוריקגעפארן, כדי צו ברענגען זיין פרוי מיט די קינדער. אין דער זעל־ביקער צייט האט ראטפוס פארלאזט די פרוי מיט א קינד און איז ארויסגעפארן קיין דרום־אפריקע.

משה פיינזילבער

אקטיוויסט אין דער לאסקאזשעווער ביבליאטעק

א צייט שפעטער איז פארגעקומען א נייער עמיגראציע - שטראם קיין פראנקרייך. עס זע־נען געקומען אביגדור מאטלס פיינזילבער און זיין פרוי, לאה פיינשניידער, עטע פייגע ראט־גאלד מיט איר מאן. אין 1930 איז וויידער געקו־מען א גרופע: זלמן האנדווערקער און זיין פרוי חווה שאליט, הענטשע פיינזילבער, די פרוי פון משה גאלדנאדעל און דערנאך משה גאלד־נאדעל, דוד בערלינסקי, מאיר קאשקע־וויסש, אביגדור פיינזילבער, די ברידער אברהם און פנחס שאליט. זייער שוועסטער חנה רחל, הערש פיינזילבער, לייזער ראזענווויין, אפרים בריוו און זיין פרוי אסתר שניידלעדער. אלטער מאטשעוויץ מיט זיין משפחה. הערש לייב וואס־סערניס איז געפאלן קיין מארסעי.

אין 1932 איז געקומען הערשל שניידלעדער און א יאר שפעטער באשע נייטאן. מיין לעבנס-באגלייטערין. אין 1935 — אברהמטשע פיינשניידער און זיין פרוי חיה בייטעל. אין 1936 — רויזע שניידלעדער, שלמה שניידלעדער, משה פיינזילבער און משה בריוו. זיי זענען צוריקגעפארן קיין פוילן, ווייל זיי האבן נישט געקענט פארטראגן דאס לעבן פון יענער צייט, ווען מען האט געמוזט לעבן אן פאפירן און מען איז געווען אויסגעשטעלט אויף אן אויסווייז. עס זענען נאך געווען פאל הארוויטש מיט חנה בריוו, פנחס און יאנקל גאלדנאדעל און אייזיק ראטערמאן. איך גלויב, אז זיי זענען געווען די לעצטע מאהיקאנער ביזן קריג, ווייל אין יאר 1934 איז געווען זייער שווער זיך איינצומעלדן. יעדער איינער איז ארומגעגאנגען מיט אן אויסווייז און דאס לעבן איז געווען ביטער.

ווען עס איז אין 1939 אויסגעבראכן דער קריג האט א געוויסער טייל

פריוויליק זיך געמאלדן צו נעמען אנטייל אין קריג קעגן די נאצים. א סך זענען דעפארטירט געווארן פון פראנקרייך. בלויז לייזער ראזענוויין האט דורכגעמאכט דעם לאגער אוישוויץ־בירקענאו, אפגעפירט געווארן קיין וואַרשע, דערנאך צו־ריק קיין אוישוויץ און אין אנדערע לאגערן און איז אן אויסגעמאטערטער צוריק־געקומען נאכן איבערלעבן דעם גהינום. אויך דוד קארפמאן איז ניצול געווארן. זיי ביידע זענען געווען די איינציקע, וואס זענען צוריקגעקומען פון דער דע־פארטאציע פון אונדזערע לאסקאזשעווער.

אין 1937 האט זיך אנגעהויבן ארגאניזירן אונדזער לאנדסמאנשאפט. יודל יאקובאווסקי איז געווען פרעזידענט און דוד קארפמאן סעקרעטאר. אבער די

משה און חיה ראטפוס
דעפארטירט פון וואַרשע
אין 1941

עיקר טעטיקייט האט זיך אנגעהויבן נאכן קריג, ווען מיר האבן אנגעהויבן ציילן ווער פון אונדז איז געבליבן ביים לעבן. אין די יארן 1946-1947 האבן אנגע־הויבן צו קומען די, וואס האבן זיך געראטעוועט אין רוסלאנד: די פאמיליע שאליט — רחל מיט אירע זין יצחק מיט זיין פרוי חיה בריוו און מאטעלע, מיניע זאלצשטיין מיט איר מאן, די בייטעלס — אבא מיט זיין פרוי פאני, שארל ביי־טעל, יאסל בריוו מיט צוויי קינדער, בנימין פיינזילבער מיט זיין פרוי און קינדער. די ניי געקומענע האבן אונדז געגעבן מוט. די לאנדסמאנשאפט האט זיך בעסער ארגאניזירט. די ערשטע אויפגאבע איז געווען צו העלפן די ניי געקומענע, בעיקר מאראליש, מיט אן עצה און דערמוטיקונג. עס האט נישט לאנג געדויערט, ווי די „גרינע" זענען געווארן סטאבילע בירגער. מיר האבן באשלאסן אפצומערקן

אין סוכות־צייט דעם געדענק־טאג נאָך אונדזער אומגעקומענעם שטעטל. פון דאָמאָלסט אָן ווערן איינגעאַרדנט יזכור־אָוונטן פאַרן גאַנצן גאַרוואָלינער קרייז, יאָר אײַן יאָר אויס.

אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט האָט אָנגעהויבן צו שיקן געלט קיין ישראל, כדי דאָרט צו אַרגאַניזירן א ליי־קאָסע פֿאַר אונדזערע לאַנדסלייט — נייע עולים. מיר נעמען אָנטייל אין אַלע אונטערנעמונגען פון היגן ישוב לטובת ישראל. אָפט פלעגן מיר אַרגאַניזירן בעלער און פֿאַרשידענע פֿאַרוויילונגען און פֿאַראָנשטאַל־טונגען. מיר האָבן אָבער נישט געוואָלט פֿאַרוואָנדלען די לאַנדסמאַנשאַפט אין אַ פֿאָליטישער גרופּירונג. אונדזער ציל איז געווען, אַז די לאַנדסמאַנשאַפֿט זאָל אָפשפיגלען דאָס שטעטל ווי אַ גאַנצעס און יעדער איינער זאָל געפינען זיין אָרט. עס זענען אָבער תמיד פֿאַראַן אָזעלכע, וואָס וואָלטן גערן געזען, אַז זייערע געדאַנקען, אָמאָל אַן געוואלשאָפטלעכער דערפֿאָרונג, זאָלן אָנגענומען ווערן דורך אָלעמען. דאָס האָבן מיר נישט געוואָלט אָנערקענען.

די לאַנדסמאַנשאפט האָט זיך אייגנטלעך אַרגאַניזירט אין 1947. צום קאָ־מיטעט האָבן געהערט: לייזער ראָזענווויין, עדמאָן שניידער, משה גאָלדנאָדעל, אלבער שניידער, יצחק שאָלאָט, הענרי שניידער, אָלבער פיינשניידער, וישע זילבער־שטיין און דוד קופערמאַן פון סאָבאָלעוו. אָלס פֿרעזידענט איז אויסגע־ווילט געוואָרן לייזער ראָזענווויין; סעקרעטאַר — משה גאָלדנאָדעל; קאָסירער — עדמאָן שניידער. דער קאָמיטעט איז געווען טעטיק ביז 1952. אָנהייב 1953 איז פֿאַרגעקומען אַן ענדערונג. סעקרעטאַר איז געוואָרן אלבער שניידער. נאָך דריי חדשים האָט מען אים געמוזט טוישן און סעקרעטאַר איז געוואָרן עדמאָן שניידער. ער האָט אָנגעפֿירט מיט דער געזעלשאָפט ביז דעם 17-טן מאַי 1955, ווען ער איז געשטאָרבן. דערנאָך האָט דעם סעקרעטאַריאָט איבערגענומען אָלבער שניידער. נאָך א געוויסער צייט האָט מען ווידער איבערגעגעבן דעם סעקרעטא־ריאָט משה גאָלדנאָדעלן.

דער לעצטער קאָמיטעט באַשטייט פון פֿאלגנדיקע פערזאָנען: אָלבער שניידער — ערן־פֿרעזידענט, לייזער ראָזענווויין — פֿרעזידענט, יצחק שאָלאָט — פֿרעזידענט ־ סאָניטאָר, הענרי שניידער — סעקרעטאָר, בנימין פיינזילבער — קאָסירער. מיטגלידער פֿון קאָמיטעט זענען: אבא בייטעל, פּעלע שניידער, ביילע קופערמאַן פון סאָבאָלעוו, מיניע זאָלצשטיין־שאָלאָט, גאָלדבערוך. אָט דער קאָמיטעט האָט זיך געשטעלט דעם ציל צו פֿאַרענדיקן דאָס יזכור־בוך.

אביגדור פיינזילבער מיט זיינע צוויי קינדער.

אלס שווערער קריגס־אינוואליד איז ער באפרייט געוואָרן פון טראָגן די געלע לאַטע, אבער נישט זיינע קינדער פון זעקס יאָר אַן. דאָס טעכטערל פון אביגדור פיינזילבער עלטער פון זעקס יאָר טראָגט די געלע לאַטע. אביגדור פיינזילבער איז געוואָרן דעפאָר־טירט פון פאריז, הגם דער פארבאנד פון די פראנצויזישע קאָמ־באטאנטן האָט זיך באמיט אים צו ראטעווען.

דער גיהנום און אומקום
פון יידישן ישוב
אין סאבאלעוו

פסח קופערמאַן (פאַריז)

מינע איבערלעבונגען אין די ניהנום־צייטן

דער אויסברוך פון דער גרויסער יידישער טראַגעדיע האָט אייגנעהילט אַלע יידן אין אַ טיפן יאוש. ס׳איז אַנטשטאַנען אַ מהומה, יעדער איינער איז גרייט געווען צו אַנטלויפן, נישט וויסנדיק ווהין. די ערד איז פאַר אונדז קליין געוואָרן.

צוזאַמען מיט יאַנקל טאַקערס צווייַ זין, מעכל און בערל, בין איך אַנטלאָפן. מיר האָבן געהאַט ראַווערן און גאַנץ צופעליק האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן אויפן אַנטלויפנדיקן פּוילישן מיליטער. אַלע זענען געלאָפן אין דער ריכטונג פון בוג. די וועגן און פֿעלדער זענען פול געווען מיט מתים, דאָס זענען אומשולדיקע מענטשן געפֿאַלן פון די באָמבעס פון די דייטשע אוויאַנען. מיר האָבן זיך לאַנג געוואָלגערט און געוואַנדערט אַן אַ ציל. אויסגעמאַטערטע און דערשלאָגענע האָבן מיר באַשלאָסן זיך אומצוקערן אהיים.

די דייטשע זשאַנדאַרמעריע איז אַראָפגעקומען קיין סאָבאָלעוו גלייך אין אָנהייב פון דער אָקופּאַציע. לויט דער פּאַראַדענונג פון די באַנדיטן איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן אַ יודענראַט פון 12 מאַן. די מיטגלידער פון יודענראַט זענען געווען: שלמה וואַרמאַן, ישראל פאַרבער, משה בראָמבערג, מלך געוויס, בערל ראָפאָלאָוויטש, דוד ריקער, הערשל אבפייער, משה מלך פון דאַרף, יחיאל בלאָכאָזש, לייבל קופערמאַן, שלמה פיינזילבער און שלום גראָד.

דער יודענראַט האָט אייגנטלעך אויסגעפילט די פונקציע פון אַ פאַרמיטלער. די ערשטע צייטן פלעגט דער יודענראַט, אויף „זייער" באָפֿעל, צושטעלן אַרבעטער. די ארבעט איז באַשטאַנען פון רייניקן קלאָזעטן, אויפרוימען דעם שניי, שלעפן שטיינער א. א. וו.

דער געטאָ איז איינגעפירט געוואָרן אייניקע מאָנאָטן שפּעטער .דער שטח פון געטאָ האָט זיך געפונען אויפן מאַרק און אין די פֿאַרשיווצעס. די געגנט איז געווען באַווינט בעיקר פון אָרעמע קריסטן. די אַנטשטייאונג פון געטאָ איז אויך געווען דער אָנהייב פון דער גרויסער יידישער טראַגעדיע. פון אָנהייב האָבן זיך יידן ווי עס איז אַן עצה געגעבן. אייניקע האָבן באַהאַלטענערהייט צוגעהאַנדלט, אָנדערע זענען געגאַנגען אין די נעכט אין די דערפֿער, כדי עפּעס צו פֿאַרקויפן פון די אייגענע מלבושים פֿאַר קאָרטאָפֿל, מעל און ברויט. מיט דער צייט איז אָבער די לאָגע געוואָרן אַ קריטישע. יידן האָבן ביסלעכווייז אלץ אויס־פֿאַרקויפט; אָרויסגיין פון געטאָ ביינאַכט איז געוואָרן ריזיקאַליש. די וואָך אָרום געטאָ איז געוואָרן אַ סך שטרענגער. וועג אַ ייד האָט זיך באַוויזן אויסערהאַלב פון געטאָ, פלעגן די זשאַנדאַרמען אים צופירן צום טייך און דאָרט אים טובלען. עס האָט געקענט זיין דער גרעסטער פראָסט, אָבער אָזאַ געכאַפּטער ייד איז ניט־וועג געצוווונגען אריינגיין אין וואָסער און זיך דורכווייקן. דערנאָך פלעגן די ספּעציעל געשולטע הינט נעמען דעם קרבן אין זייער רשות. זיי פלעגן אים שטיקן, רייסן פון אים שטיקער און אים וואַרפן אין בלאָטע. וועג דער קרבן איז געבליבן ליגן אָן באַוווסטזיין, פלעגן די הינט אים צושלעפּן צו די זשאַנדאַרמען. דערנאָך האָבן די זשאַנדאַרמען גערופֿן דעם עלטסטן פון יודענראַט, ישראל פאַר־בערן, וועלכער האָט פֿאַר אַן אָפּצאָל געקענט אויסלייזן דעם קרבן פון די רוצ־חישע הענט. פֿאַרשטייט זיך, אַז נאָך אָזא פייניקונג האָט דער ייד שוין לאַנג נישט געלעבט.

דער יודענראַט פלעגט פון גאַרוואָלין באַקומען די שפּייז־ראַציעס פאַר די יידן אין געטאָ. אָבער דער יודענראַט האָט די ראַציאָנירטע עטלעכע דעקאַגראַ־מען מעל פאַר אַ פערזאָן נישט פאַרטיילט, וויל ער האָט זיך געוויטיקט אין אַ גרויסן בודזשעט, כדי נאָכצוקומען די אלץ גרעסערע „באַשטעלונגען" פון די דייטשע זשאַנדאַרמען, די אַ ביסל קלענערע „באַשטעלונגען" פון דער פּוילישער פּאָליציי און פון אָנדערע. דער יודענראַט איז געווען געצוווונגען כמעט יעדן טאָג צושטעלן געלט, טייערע חפּצים, שטיוול, אָנצוגער און נאָך אָנדערע זאָכן. צו דעם צוועק האָט דער יודענראַט קיין אָנדערע ברירה נישט געהאַט, ווי נאָר שאָפן דאָס נויטיקע געלט פון די אָפּגעשפּאָרטע שפּייז־נאָרמעס. פֿאַר די אָרעמע. קראַנקע און אַלטע לייט האָט דער יודענראַט אָרגאַניזירט אַ קיך, וואָס האָט איין מאָל אין טאָג פֿאַרטיילט אַ ביסל מאָגערע זופּ. פֿאַר אַ סך יידן פון געטאָ איז דאָס ביסל זופּ געווען די איינציקע דערנערונג.

די לאַגע אין געטאָ איז געוואָרן שוועריר פון טאָג צו טאָג. די נויט איז געווען אומבאַשרייבלעך גרויס. עס האָט אויך אַנגעהויבן צו פעלן זייף און עס איז געווען שווער אָפצוהיטן די מינימאַלסטע היגיענישע באַדינגונגען. אין רע־זולטאַט איז געוואָרן אַן ערנסטע טיפוס־עפּידעמיע, וואָס איז געוואָרן די גרעס־טע פּלאָג. דער בית־מדרש איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שפּיטאָל. יוסף וואר־מאַן איז געווען דער סאַניטאַר. דעם ריכטערס פרוי איז געווען די דאָקטאָרין. זייער וויניק קראַנקע האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו קויפן מעדיקאַמענטן. פון צייט צו צייט האָט זיך ביי דער דאָקטאָרין דערוועקט אַ געפּיל פון רחמנות און זי פלעגט אַליין געבן אַ קראַנקן דעם נויטיקן מעדיקאַמענט. אַ סך קראַנקע זענען אַבער אויסגעגאַנגען צוליב מאַנגל אין רפואות און אויך צוליב מאַנגל אין עסן. עס זענען געווען פאַלן, וועו אין איין טאָג זענען געשטאָרבן אייניקע מיטגלידער פון דער זעלביקער פאַמיליע.

חיים־נח, דער לאָסקאָשעווער בעל־עגלה, איז געווען אמייסטן באַשעפטיקט. דאָס האָט ער געפירט מיטן זיין אייגענעם פערד און וואָגן די מתים צום לאָס־קאַראָוער בית־עלמין.

אַזוי האָבן זיך די יידן אין געטאָ געמאַטערט ביז דער טאַטאַלער אויסראַ־טונג. צוויי טעג פאַר דער ליקווידאַציע האָבן די יידן אין געטאָ אינסטינקטיוו געפילט, אַז די שוידערלעכע אויסזידלונג קומט אָן. דאָס געפיל האָט ליידער נישט פאַרפירט.

וואָס אויסזידלונג באַדייט האָבן אַלע געוווסט. מיט אַ צווי וואָכן פריער האָט דער יודענראַט געשיקט אַ קריסט זיך צו דערוויסן. ער איז מיטגעפאָרן מיט אַ צוג, וואָס האָט געפירט יידן. היות דער געטאָ איז געווען נאָענט פון דער באָן־סטאַנציע האָבן אַלע געקענט גוט הערן דעם יאַמערדיקן געוויין, וואָס האָט זיך געטראָגן פון די וואַגאָנעס. די ידיעה, וואָס דער שליח האָט געבראַכט איז געווען, אַז פון טרעבלינקע קומט מען מער נישט צוריק. דער פחד אין געטאָ איז דעריבער געווען אַ באַרעכטיקטער. אַ סך האָבן געוואָלט לויפן, אַנטלויפן אין דער פינצטערער נאַכט פון זיכערן טויט. אָבער עס איז נישט געווען ווהין צו לויפן. מענטשן זענען ממש אַראָפ פון זינען. זיי זענען אַרויסגעלאָפן פון געטאָ אוז גלייך צוריק געקומען. די אימה און דער יאוש וואָס האָט אַלעמען באַהערשט איז ממש נישט צו באַשרייבן.

אין מיטן דער נאַכט האָב איך געזומען מיין יינגסטן ברודערל, משהלע, אוז מיר האָבן פאַרלאָזט דעם געטאָ. מיין עלטסטער ברודער, פישל, איז דעם זעלביקן

טאָג אַרויסגעגאַנגען פֿון שפּיטאָל פון אַ שווערן טיפֿוס און ער האָט זיך קוים געהאַלטן אויף די פּיס. נאָך אַ ברודער, מאָטעלע, איז אומגעקומען אין רוסלאַנד ביים ראָטעוון זיך פון היטלער-גיהנום.

משהלע איז אויפן וועג שנעל מיד געוואָרן. עס איז מיר געווען שווער אים צו טראָגן. אויך איז די שטימונג געווען אַ געדריקטע. מיר האָבן נישט געהאַט ווהין צו גיין .מיר זענען געלאָפן אַן אַ ציל. איך האָב נישט געווסט אין וועלכער טיר אַנצוקלאָפּן, בכדי זי זאָל זיך פּאַר אונדז עפענען. דערווייל לויפן די שעהן און באַלד וועט אויפגיין דער טאָג, וואָס איז אונדזער גרעסטער שונא. אין די פינצטערע נעכט קען מען זיך נאָך אויסבאַהאַלטן. איך גיב זיך אָפּ אַ חשבון. אַז דער טויט איז אַ זיכערער. אָבער דער דראַנג צום לעבן איז גרויס. איך נעם זיך אַן אַ דרייסטקייט און קלאָפּ אַן אין דער טיר פון נאָענטסטן פויער. איך האָב מיטן פויער יאָרנלאַנג געהאַנדלט. נאָך מיין פּאָטער ע״ה האָט מיטן זעלביקן פויער געהאַנדלט און עס האָט געהערשט צווישן אונדז אַ קעגנזייטיקער צוטרוי.

דער פויער האָט געעפנט די טיר און געבעטן אַריינגיין. איך דערקלער אים, אַז היות איך גיי קיין זשיטשין (אַ ווייטערדיקער דאָרף) צו מיינע גוטע פריינט, כדי צו זוכן פּאַר מיין ברודערל אַן אָרט אַלס פּאָסטוכל אָדער אַלס פּאָראָבעק און אַזוי ווי עס איז אים שווער מיטצומאַכן דעם וועג, בפֿרט וואָס מיר ווייסן נאָך נישט געניי ווו איך וועל אַזאַ פלאַץ געפינען, בעט איך אים און איך גיב אים אָפּ אַלץ, וואָס איך באַזיץ ביי זיך, ער זאָל דערלויבן מיין ברודערל צו בלייבן ביי אים אין שייער אונטערן שטרוי אַ צוויי טעג. דער פויער איז מסכים און צוזאַמען מיט אים מאַכן מיר אַן אָרט אין דעם שטרוי, ווו מיין ברודערל האָט זיך אַריינגעגליטשט. איך לאָז משהלען איבער דאָס שטיקל ברויט, וואָס איך האָב געהאַט. דאָס טייערע קינד צעברעכט מיט זיינע הענטלעך דאָס ברויט אויף צוויי טיילן און מיט טרערן אין זיינע שיינע אויגעלעך דערלאַנגט ער מיר אַיין שטיקל. ער האָט עפּעס געהאַט אַ פּאַרגעפיל, אַז מער וועט ער מיך נישט זען. איך בין אַוועקגעגאַנגען מיטן צוזאָג, אַז מאָרגן ביינאַכט קום איך אים נעמען. איך בין לאַנג געגאַנגען און געקלאָפּט אין אַ סך טירן פון גוטע „פריינט״. אָבער קיין פלאַץ אַלס פּאָסטוך אָדער באַדינער האָב איך פּאַר אים נישט געקענט געפינען.

אַ מידער, צעבראָכענער, אין אַ געדריקטער שטימונג, בין איך צוריקגעקומען. אָבער אויפן וועג האָט מיר אַ פויער אַנגעזאָגט די בשורה, אַז אינדערפרי איז פּאַרגעקומען די אויסזידלונג פון סאָבאָלעווער געטאָ. איך בין אינגאַנצן צעטומלט. וואָס זאָל איך טאָן? גיין אַרויסנעמען משהלען? ווהין זאָל איך אים

פירן אפֿשר איז בעסער, אַז איך זאָל נאָך דאָרטן לאָזן דאָס קינד אַ פּאָר טעג; אפשר וועט דער פויער אים צווואַרפֿן אַ שטיקל ברויט. כ׳האָב דאָך אים אלץ אַוועקגעגעבן. אָבער עפּעס אַ טויבער געדאַנק זאָגט מיר, אַז איך זאָל אהינגיין. איך בין אינסטינקטיוו אומרואיק און מעכאַניש פירן מיך די פֿיס אין דער ריכ־ טונג פון דעם פויערס סטאַדאָלע, ווו איך האָב מיט 48 שעה פריער איבערגעלאָזן מיין קליינעם ברודערל. אין זעלביקן מאָמענט גייט פּאַרבי אַ באַקאַנטער שגץ, וואָס זאָגט מיר אַן די גרויל־בשורה, אַז דער פויער האָט דערהרגעט מיין ברו־ דערל. דער פויער האָט פון אים אַראָפּגעצויגן די מלבושים און אים באַגראָבן אונטערן וויעטריך. איך בלייב שטיין צעמישט, ווי אַ דונער וואָלט מיך גע־ טראָפן. איך וויר ווילד און לויף אַן אָטעם צום הויז פון פויער.

דאָס הויז האָט זיך געפונען נאָענט פון דער זשאַנדאַרמעריע. אָבער איך האָב איצט נישט מורא. איך בין אינגאַנצן הפקר, פריי. איך פיל אין זיך אַ כוח און בין גרייט דעם פויער צו הרגענען, כדי צו נעמען נקמה...

איך קלאָפּ האַסטיק אָן אין דער טיר. קיינער עפּנט זי נישט. איך ברעך זי אויף מיט מיינע שטיוול און פּאָל אַריין מיט אַ געשריי: ווו איז מיין ברודערל? דער פויער איז נישטאָ, ער באַהאַלט זיך. די פויערטע פּאַרגייט אין אַ יאַמערלעכן געווויין, פּאָלט אויף די קני און צלמט זיך. זי בעט מיך צו פֿאַרשטיין, אַז זי איז נישט שולדיק. איר מאָן האָט געוואָלט פרעסן צוקער. יאָ! אַ קילאָ צוקער פּאַר מיין משהלעס קאָפּ! ער שלאָגט זי אומברחמנותדיק... זי ווייגט און בעט זיך ביי מיר רחמים, זי טראָגט מיר צו ברויט מיט מילך. איך שליידער אַוועק דאָס ברויט אויף דער ערד. נישט דער הונגער מאַטערט מיך איצט, הגם איך האָב שוין עטלעכע טעג נישט געגעסן.

איך פאַרלאָז די כאַטע אַ צעבראָכענער, אַ פאַרשטויסענער. אין איין אויגן־ בליק האָב איך פאַרלאָרן מיין מאָמע, די שוועסטער און די ברידער. די איינציקע האָפענונג צו ראַטעוון מיין ברודערל, דעם ליבלינג צווישן אַלע קינדער, איז אויך איצט פאַרלאָרן. די פיס זענען ווי אונטערגעהאַקטע. זיי טראָגן מיך נישט. איך פאַל מיט ספּאָזמען אויף דער ערד.

אָפּגעלעגן אַ פּאָר שעה אויף דער קאַלטער ערד, קום איך ביסלעכווייז צו זיך. איך הייב אָן צו שפּאָנען פּאָרויס און גיי אָן אַ ציל. איך בין אפאטיש און האָב פאַרלוירן דעם ווילן צום לעבן. וואָס פֿאַראַ זין האָט אַזאַ לעבן. איינזאָם אויף דער וועלט און דערצו איז מיין אַנוועזנהייט אומעטום פּאַרבאָטן.

אויפֿן וועג האָלט מיך אָפּ אַ באַקאַנטער קריסט. ער האָט פּאַרשטעגדעניש

פאַר מיינע ליידן. ער נעמט מיך מיט און מאַכט מיר אַ פּלאַץ אין זיין סטאַראַלע אונטער אַ סטאָג היי. ער האָט מיר אויך געבראַכט עסן. ער אַליין האָט צופיל עסן נישט געהאַט, אָבער ער טיילט זיך מיט מיר. איך בין ביי אים געבליבן צוויי מאָנאַטן.

אַ געוויסן טאָג, ס׳איז גראַד געווען אַ גרויסער פּראָסט. איז דער קריסט צוריקגעקומען פון סאָבאָלעווער יאַריד און ער גיט מיר איבער, אַז אין דאָרף גאדזיסק געפינען זיך 15 יידן פון סאָבאָלעוו און זיי אַרבעטן ביים פריץ. די זעלביקע נאַכט בין איך אַוועקגעגאַנגען קיין גאדזיסק. איך האָב טאַקע געטראָפן עטלעכע יידן, צווישן זיי מיין קוזין לייבל קופערמאַן און אברהם סעקאלע, וואָס זענען אַרויסגעשפרונגען פון עשאַלאָן. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז זיי לעבן דאָרט אין אַ גרויסער שרעק און אַז זיי קלייבן זיך צו זוכן אַ פּרישן מקום מקלט. איך בין דעם טאָג געבליבן אין גאדזיסק און ביי נאַכט בין איך צוריקגעגאַנגען קיין זשיטשין צו מיין באַקאַנטן קריסט. ער איז נישט געווען צופרידן פון מיין צו־ריקום און נישט אַרויסגעווויזן קיין חשק מיך ווייסער צו האַלטן. איך בין געווען געצוונגען צו גיין זוכן אַן אַנדער אָרט.

די פּרעסט און די שנייען זענען גראַד געווען זייער גרויסע. עס איז מיר געלונגען צו געפינען אַ סימפּאַטישן פויער. ער איז געווען אַ קאָמוניסט. זיין נאָמען איז געווען שימינסקי. זיי האָבן געהערט צו די געציילטע מענטשן מיט אַ גוטן ווילן סיי דער פּאָטער און סיי דער זון האָבן זיך פאַרנומען מיט פּאַלי־טיק. זיי פלעגן באַקומען געהיימע אונטערערדישע צייטונגען. זיי האָבן מיר דער־ציילט, אַז אין דאָמבראָווער וואַלד געפינען זיך יידישע פּאַרטיזאַנער.

אַ מאָנאַט צייט בין איך געבליבן ביים קריסט אין דער סטאַדאָלע אונטער אַ סנאָפּ שטרוי. יעדן פאַרטאָג, נאָך אַ נאַכט פון סאָבאָטאָזש־אַרבעט, פלעגן דער זון מיטן פּאָטער מיר ברענגען זייער געווער צו באַהאַלטן אין מיין בונקער. אַ טאָג זענען געקומען זשאַנדאַרמען און אַרעסטירט דעם פּאָטער מיטן זון. ביי־נאַכט בין איך אַרויסגעגאַנגען. איך בין אַוועקגעגאַנגען אין דאָמבראָווער וואַלד און מיטגענומען דאָס געווער פון דער סטאַדאָלע. איך האָב אין וואַלד געטראָפן אַ גרעסערע גרופּע יידן פון פּאַרשידענע שטעטלעך. אָפט זענען מיר אין וואַלד באַפאַלן געוואָרן פון די פּוילישע רוצחים. איך בין פון זייערער אַ קויל פאַר־וונדעט געוואָרן. עס איז געווען אַ געפאַר, אַז די א.ק.־מענטשן וועלן אונדז אומברענגען. זענען מיר דעריבער איבערגעגאַנגען אין גילאָווער וואַלד. דאָ האָבן מיר געטראָפן אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער. זייער שעף איז געווען אַ רוס.

אין דאָזיקן וואָלד האבן מיר געהאַט אַן אמתן גיהנום. אויסער קעלט און הונגער האָבן מיר געפירט שוועריע קאַמפן מיט די דייטשע מערדער און אויך מיט די פּוילישע א.ק.-רוצחים. בלויז איינצלנע פון דער גאַנצער גרופּע האָבן איבערגעלעבט פון דעם פייער און דערלעבט די באַפרייאונג.

נאָך דער באַפרייאונג זענען מיר, די עטלעכע געבליבענע ביים לעבן, געגאַנגען קיין לובלין. מיר זענען אַריינגעטראָטן אין פּוילישן מיליטער. אין לובלין זענען זיך צונויפגעקומען יידן פון פאַרשידענע באַהעלטענישן און מעלינעס. אָבער אויך איצט, נאָך דער באַפרייאונג איז דאָ געווען אַ געפאָר צו בלייבן, ווייל די פאַליאַקן האָבן באַדראָט אונדזער לעבן.

כ׳האָב באַשלאָסן צו פאַרלאָזן לובלין. איך בין צוגעפאָרן צו דער דייטשער גרענעץ און אַראָפּגעפנדיק פון זיך דעם מונדיר בין איך איבערגעטראָטן די פאַרשאָלטענע ערד. פון דייטשלאַנד בין איך אַוועקגעפאָרן קיין איטאליע.

איך וויל נאָך צוגעבן, אז א פאַר מאַנאַטן פאַר דער באַפרייאונג האָט די גרופּע סאָבאָלעווער יידן, וואס האָט זיך געפונען אין גאדזיסק, געשיקט צוויי יינגלעך מיט געווער, כדי אויסצופאָרשן, צי אין גילאווער וואָלד געפינען זיך יידישע פּאַרטיזאַנער. איך האָב אין וואָלד באַגעגנט די צוויי יינגלעך. איינער פון זיי איז געווען א גאַרוואָלינער און דער צווייטער א זון פון משה שטריקנמאכער. זיי האָבן מיר געזאָגט, אז זיי גייען צוריק, כדי צו ברענגען א גוטע ידיעה דער גרופּע אין גאדזיסק. זיי האָבן מיר אויך דערציילט, אז די דאָזיקע גרופּע לעבט אין א גרויסער שרעק בפרט נאָכדעם, ווי מען האָט דערשאָסן זייער פּריץ, וועלכער איז אין א פאַרנאַכט געפאָרן א היים. די יינגלעך זענען צוריקגעגאַנגען צו דער גרופּע. צום באַדויערן זענען אלע יידן פון דער גרופּע אויסגעשאָסן געוואָרן איידער זיי האָבן באַוויזן צו אנטלויפן. דאָס האָט א ווילדע פּוילישע האַרדע פון מערדער זיי אומגעבראַכט. זייערע נעמען, אויף וויפל מיין זכרון פאַרפירט מיך נישט, זענען געווען: לייבל קופערמאן, אברהם סעקאלע. משה מלך מיט זיינע צווייי זין, הערשל אבפייער, מיט זיינע צווייי זין; פון גאַרוואָלין זענען געווען א מאַן, א פרוי מיט פיר קינדער. אויסער דעם וענען אין גאדזיסק דערשאָסן געוואָרן א זעלנער הערשל מאיארקעס און א לאסקאראוער מיידל, חיים נח׳ס טאָכטער.

כבוד זייער אָנדענק!

משה וועלווּל בריף (ישראל)

די ערשטע שחיטות אין סאָבאָלעוו

אַ ין די לעצטע טעג פון אָקטאָבער 1939 בין איך מיט מיין משפחה געקומען פון וואַרשע אין מיין היימשטעטל סאָבאָלעוו. די יידן זענען געווען דערשלאָגענע און האָפנונגסלאָזע. זיי האָבן נישט געוווסט, וואָס דער מאָרגן וועט זיי ברענגען.

אַ געוויסן טאָג האָט דער סאָלטיס, וולאָדעק סאָביעסקי, געמאָלדן, אַז אַלע יידן דארפן זיך צושטעלן צו דער באַן־סטאַנציע 11 אזייגער פאָרמיטאָג. דאָס איז געווען אַ באַפעל פון דייטשן קאָמענדאַנט. פֿאַר די פאָרזאָמלטע יידן האָט דער קאָמענדאַנט געהאַלטן אַ רעדע און געזאָגט צווישן אַנדערע: מיר ווייסן גוט, אַז די יידן וואַרטן אויף די באָלשעוויקעס. זאָלט איר זיך דאָס נישט איינרעדן, ווייל אויב אַפֿילו יאָ, וועט איר זיך דאָרויף נישט דערוואַרטן, ווייל מיר וועלן אייך פריער דערלידיקן. זייט וויסן, אַז איר זענט פאָראַנטוואָרטלעך פאָר יעדן אַקט פון סאָבאָטאָזש, וואָס וועט דאָ געמאַכט ווערן. עס איז נישט שווער זיך פאָרצושטעלן מיט וואָס פאָראַ געמיט די יידן זענען זיך פאַנאַנדערגעגאַנגען.

פון דעם מאָמענט אָן האָבן זיך געזומען שיטן גזירות און פארפאָלגונגען. מיין 9־יאָריק טעכטערל האָט מיך. צום ביישפיל. געבעטן, אז איך זאָל זי פאָרשרייבן אין דער שולע. איך האָב געוווסט, אַז מיין מי איז אַרויסגעוואָרפֿן. אָבער, כדי איר צוליב טאָן בין איך געגאַנגען צום לייטער פון דער שולע. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט נישט קיין רעכט אויפצונעמען יידישע קינדער. מיין טעכטערל האָט ביטער געווויינט. דרייַ יאָר שפעטער, ווען זי איז אַלט געוואָרן קוים 12 יאָר, איז זי אומגעקומען פֿון די מערדערישע הענט פון די דייטשן.

זאל מיר דערלויבט זיין צו דערמאנען מיין שוואגער נחמיה געווים מיט זיין פרוי דאָרא, פון דער היים קאַנדעל און מיט זייער טעכטערל אסתר. ער איז געווען אַ האַרציקער ייד, תמיד גרייט מיט אַ שמייכל יענעם צו טאָן אַ טובה. בעת דער דייטשער אָקופאַציע האָט ער מיט זיין פאַמיליע געלעבט אין וואַרשע. ער האָט געאַרבעט אַלס קעלנער אין באַר „צענטראַל" אויף לעשנאָ 2. שפּעטער איז ער צוריקגעקומען מיט זיין משפּחה קיין סאבאַלעוו. איין מאָל איז ער אַרויס־ געגאַנגען פון סאַבאַלעווער גענטאָ און געקויפט צוויי קילאָ קאַרן צום עסן. אַ דיי־ טשער זשאַנדאַרם האָט אים געכאַפט און איז אַריינגעגאַנגען נאָר אים אין זיין שטוב. ער האָט אים דערשאָסן אין די אויגן פון זיין פרוי און פון זיין קינד. עס האָבן נישט געהאָלפן די תחנונים פון זיין פרוי און זיין טאָכטער. שפּעטער האָבן די דייטשע מערדער צוגענומען דאָס קינד און די פרוי דאָרא. זיי זענען אומ־ געקומען אין מיידאַנעק.

כבוד זייער אַלעמענס אַנדענק.

בערל אייזענבערג (מאָנטרעאל)

אַן עפּיזאָד פון די ערשטע אָקופּאַציע־טעג

ד ר' נאָר די דייטשן האָבן אָקופּירט סאָבאָלעווו האָט דער אַרטיקער ס.ס.־קאָמענדאַנט באַפוילן, אַז אַלע יידן זאָלן זיך צושטעלן צו דער סטאַנציע. די, וואָס וועלן נישט קומען וועלן דערשאָסן ווערן. מיט גאַנץ קליינע אויסנאַמען האָבן די יידן זיך צונויפגעזאַמלט אויפֿן אָנגעוויזענעם אָרט. צוזאַמען מיט אַלע יידן בין איך דאָרט געווען. צוויי ס.ס.־לייט זענען געקומען רייטנדיק אויף פערד און איינער פון זיי האָט געהאַלטן פאָר די פאָרזאַמלטע יידן אַ רעדע. ער האָט דערקלערט, אַז אַלע יידן דאַרפֿן אויסנאַצן ווערן. געענדיקט זיין גיפטיקע רעדע, האָט ער אַרויסגערופן דריי יידן אַלס ערובניקעס. זיי האָבן אויסגעווייזלט ר' איטשע מאירן אַלס דעם רב .הערשל אבפייער אַלס דעם סעקרעטאָר און מיין פֿאָטער ע"ה. איך בין פאָרשטייט זיך דערשטוינט געווארן, ווען איך האָב דערהערט דעם נאָמען פון מיין פאָטער. גלייך דערנאָך האָבן די ס.ס.־לייט באַפוילן די דריי יידן צו לויפֿן פאָרויס און זיי אויפֿגעהאַלטן מיט זייערע פערד פון הינטן. זיי זענען אַלע געלאָפֿן ביזן דאָרף גאָדזשיסק. ר' איטשע מאיר איז אַפּגעשטאָנען. ער איז געווען אַ דיקער מאָן און האָט נישט געקענט לויפֿן. מיין פאָטער און הערשל אבפייער האָבן אים געהאָלפֿן. אין דער מיטן פון אונטער די אַרעמס און אים געהאַלפֿן.

די פּוילישע באַפעלקערונג איז געווען פארזאַמלט אויפֿן דאָזיקן יסורים־וועג פון די דריי יידן. עס איז מיר שווער צו זאָגן עפּעס וועגן זייער אויפפירונג. מיר האָט זיך געדוכט, אַז די פאָליאַקן האָבן נישט אַרויסגעוויזן קיין רחמנות־געפיל, אָבער אויך נישט קיין באָזונדערן נקמה־געפיל. א סך פון אונדזערע שכנים האָבן דאָך געהאָט אַן אויסדרוק פֿון באַדויער.

איך בין דאַמאַלסט געווען אַ בחור פון 17 יאָר. איך בין נאָכגעלאָפן און בין אַנגעקומען אין דאַרף גאַדזשיס. איך האָב די נעכט פאַרבראַכט אין דרויסן און געוואַרט אויפן פרימאַרגן, כדי צו קענען אַריינשמוגלען די דריי ערובניקעס אַ גייסל עסן. איך האָב נישט געוווסט אין געטאָן אַלץ, וואָס איך האָב געקענט, כדי זיי כאַטש צייטווייליק צו ראַטעווען, ווייל עס האָט געדראָט, אַז מען זאָל זיי אַוועקפירן קיין מיידאַנעק, פון וואַנען קיינער קומט נישט צוריק. נאָך שווערע באַמיאונגען איז מיר געלונגען צו באַפרייען מיין פאַטער מיט זיינע צוויי חברים. אַבער די ליידן האָבן זיך ערשט פאַר אַלע יידן אַנגעהויבן.

משה גרינקאָרן (ניו־יאָרק)

אַ סאָבאָלעווער ייִד ראַטעוועט זיך

אין בין איינער פון די זייער ווייניק לעבן־געבליבענע יידן פון אונדזער שטעטל סאָבאָלעוו, וואָס האָט געציילט פריער אַ פאָר הונדערט יידישע משפחות. איך האָב דורכגעמאַכט דעם דייטשן גיהנום פון יאָר 1939 ביז דער באַפרייאונג. דער פאַקט, וואָס איך בין געבליבן לעבן איז ממש אַ נס. איך פיל אויף זיך דעם חוב צו דערציילן די טראַגעדיע, וואָס די יידן פון אונדזער שטעטל האָבן איבערגעלעבט צוזאַמען מיט אַלע פולישע יידן אונטער דער שוידערמשלה פון די דייטשן באַנדיטן ימח שמם וזכרם.

איך שרייב מיט אַ שוואַר געמיט, ווייל איך בין זיכער, אַז ווי גענוי איך זאָל נישט וועלן דערציילן, וועלן מיינע ווערטער נישט זיין ביכולת צו שילדערן דעם גאַנצן גרויל. כ׳וועל דאָך פרוון בקיצור איבערגעבן די עפיזאָדן און דער פאַרלויף פון יענע יאָרן, כדי די אַלע געשעענישן זאָלן בלייבן פאַראייביקט אין בשותפותדיקן יזכור־בוך פון די לאַנדסמאַנשאַפטן פון סאָבאָלעוו און לאָסקאָראָוו.

מיין פאָטער האָט מען גערופן שלמה יאָסל פון יענער זייט פלאָנט. מיין מוטער האָט געהייסן מלכה. מיין פאָטער איז געווען פון פאָך אַ שוסטער. די לעצטע יאָרן האָט ער נישט געאַרבעט אין זיין פאָך. ער האָט געהאַט בהמות און אויך אַ גרויסן גאָרטן. מיין מוטער האָט געהאַנדלט מיט מילך. אין יאָר 1937 איז מיין פאָטער געשטאָרבן און מיין מוטער איז געבליבן מיט די קינדער, וועלכע זי האָט איצט געדאַרפט דערנערן אַליין און דערציען.

פינף קינדער זענען ביי אונדז געווען: איין שוועסטער, די עלטסטע האָט געהייסן געניענדל און פיר ברידער: יואל, געשטאָרבן פאָר דער מלחמה, הערשל,

ישׂראל יאַנקל און איך. איך געדענק פון מיינע קינדער־יאָרן, אַז אַלטע לייט אוּן אַרעמע, וואָס פלעגן וואַנדערן פון שטעטל צו שטעטל, פלעגן האָבן ביי אונדז נאַכט־לעגער און פלעגן ביי אונדז קענען אָפּעסן.

די דייטשן זענען אַריינגעקומען אין שטעטל דעם צווייטן טאָג ראש השנה. ס׳איז געווען אַ פֿרייטיק פּאָרנאָכט. צווישׂ טעג פּאָר זייער אַנקום איז די מערהייט יידן פון שטעטל אַנטלאָפֿן קיין זשעלעכאָוו. מיין שוועסטער געניענדל האָט אין יענער צייט מיט איר משפּחה געווויינט אין אַשעצק. דער ברודער ישׂראל יענקל האָט געלעבט אין וואַרשע. מיין ברודער הערשל מיט זיין פּרוי און קינדער זענען אַנטלאָפֿן אין געבורטס־דאָרף פון זיין פּרוי, אין ריטשיסק, נעבן זשעלעכאָוו. אין שטעטל איז געבליבן אַ קליינער טייל יידן און צווישן זיי איך מיט מיין מוטער.

אין יענעם פרייטיק פּאָרנאָכט, ווי נאָר זיי זענען געקומען. האָבן זיי דער־מאָרדעט צווויי יידן חיים אַברהם מאיר קצבס אַ זון און משה ציק, קאָלינאָס אַ זון. דאָס זענען געווען די ערשטע צווויי קרבנות פון יידישן סאָבאָלעוו. זיי זענען באָערדיקט געוואָרן אויפן מאָרק. ערשט מיט צווויי וואָכן שפּעטער האָט מען געפּועלט נאָך לאָנגע באָמיאונגען און שתדלנות, אַז מען זאָל דערלויבן זיי ברענגען צו קבר ישׂראל. איך האָב צוגעהאָלפן זיי איבערפירן אויפן בית־עולם אין לאָסקאָראָוו.

חול המועד סוכות האָבן די דייטשן צונויפֿגעטריבן אַלע יידן ביי דער ראָמפּע. דרייַ דייטשן אויף פּערד זענען דאָ געווען. איינער פון זיי האָט געהאַלטן אַ לאָנגע רעדע, פול מיט דראָאונגען און זידלעריי־ען. ער האָט אָנגעזאָגט ביז וועלכער שעה יידן מעגן גיין אין גאַס. צום סוף האָט ער דערקלערט: איר, יידן, מיינט, אַז די רוסן וועלן קומען אייך באָפרייען. אָבער איר מעגט זיין זיכער, אַז איידער די רוסן וועלן עס באָווייזן צו טאָן, וועט קיינער פֿון אייך נישט בלייבן ביים לעבן. ווי נאָר זיי האָבן געענדיקט די פּאָרואָמלונג, האָבן זיי גע־נומען דריי יידן אַלס ערובניקעס: איטשע מאיר ליכטענשטיין, אַן אָנגעזעענער ייד און תלמיד־חכם; הערשל אָבפֿייער, וועלכער האָט זיך גערעכנט פּאָרן קלוגסטן ייד אין שטעטל; און משה טייבלום, אַ ליובאָוויטשער חסיד. די דיי־טשע באָנדיטן האָבן זיי באָפוילן צוגיין פּאָרויס און זיי האָבן זיי געטריבן מיט די פערד. הערשל און משה האָבן אונטערגעהאַלטן איטשע־מאירן, מחמת ער איז געווען אַ דיקער. די דייטשן האָבן זיי געיאָגט ביזן גודזשיסער הויף. זיי זענען געווען געצוווּנגען צו לויפן אין אַ גאַלאָפּ און מען האָט זיי געשלאָגן.

אין הויף האָבן זיי די דריי יידן פֿאַרמאַכט אין אַ חזרים־שטאַל. צען טעג צייט זענען דאָרט די יידן געווען אַרעסטירט, כמעט אָן עסן און אָן טרינקען. מען האָט זיי מערדערלעך צעשלאָגן. אויפֿן עלפטן טאָג זענען די דריי באַפֿרייט געוואָרן און די דייטשן זענען געקומען אין שטעטל נעמען אַנדערע דריי יידן.

משה גרינקאָרן (סאָבאָלעוו)

נאָך זעקס אין אָוונט האָט קיין איין יד נישט געטאָרט אַרויסגיין אין גאַס. בייגאַכט איז געווען פֿאַרבאָטן אָנצוצינדן וואָס פֿאַראַ נישט אין ליכט אָדער אָפילו אַ שוועבעלע. בייטאָג פלעגן די דייטשן שלאָגן די יידן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן און מיט שטעקנס, אַנרייצן אויף זיי הינט, באַרויבן די יידישע הייַמען און שלעפן די יידן צו פֿאַרשידענע שמוציקע אַרבעטן.

עס פלעגט טרעפן, אַז יידן האָבן ריזיקירט און ממש איינגעשטעלט זייער לעבן. זיי פלעגן אָנטאָן פויערישע קליידונג און פֿאָרן מיט דער באָן. דער גורל פון אַזאַ יידן איז געהאָנגען אויף אַ האָר. וועו אַ פּאָליאַק האָט דערקענט די יידישע נאָז, פֿלעגט ער בלויז אָנווייזן, אַז דאָס איז אַ „יודע" און באָלד האָבן די דייטשן, וואָס זענען געפֿאָרן מיטן צוג, אַרויסגעוואָרפֿן דעם יד פון לויפֿנדיקן צוג.

עפּעס מער ווי אַ חודש, נאָך זייער אָנקום אין שטעטל, האָבן זיי געשאָפֿן אַ יודענראָט. דער יודענראָט איז באָשטאָנען פון 12 מיטגלידער, צווישן זיי 5 פּאָליציאָנטן. צום יודענראָט האָבן געהערט: ישראל פֿאַרבער (פיינוואָקס) אָלס פֿרעזעס, מילך געוויס, הערשל אָפּפייער, משה בראָמבערג, לייבל אָקשע און נאָך אייניקע מיטגלידער. צו דער יידישער פּאָליציי האָבן צווישן אָנדערע געהערט יענקל טאָקערס איידעם, משה חיים שיעס, פּסח קופּערמאָן.

פרילינג 1940 האָבן די דייטשן געכאָפּט אַ סך יידן און זיי אַוועקגעטריבן אין מיידאָנעק, בעלושעץ, פלאָשעוו און נאָך אייניקע לאָגערן. זיי האָבן דאָרט געאָרבעט און צוגעגרייט די טויט־לאָגערן פאָר זיך און פאָר זייערע בריידער. אַ סך פון זיי זענען קיינמאָל נישט צוריקגעקומען. איך בין אויך געווען אין דער רשימה צו גיין אין די לאָגערן. איך האָב זיך אָבער אויסגעקויפֿט פאָר

געלט ביים יודענראַט. אין צווישנצייט זענען צוריקגעקומען די סאַבאַלעווער יידן, וואָס זענען לכתחילה אַנטלאָפן קיין זשעלעכאָוו. עס זענען אויך געקומען אין שטעטל יידן פֿון לאָסקאַראָוו און מאַטשעוויץ, וואָס זענען כמעט אינגאַנצן עוואַקואירט געוואָרן. אין שטעטל איז צוליב דעם אַנלויף געווען ענג.

אין 1940, צווישן ראש השנה און יום כיפור, האָבן די דייטשן געשאָפן אַ געטאָ אין סאַבאַלעוו. זיי האָבן געצוונגען אַלע יידן זיך אַרייַנקווועטשן אין די הייזער פון מאַרק. אין געטאָ איז די ענגשאַפט געוואָרן נאָך גרעסער. אַ באַקאַנטער פאַליאַק איז געקומען אונדז פאַרלייגן, אַז היות זיין הויז געפינט זיך אין תחום פון געטאָ, זאָלן מיר אַרייַנגיין אין זיין הויז און ער וועט נעמען אונדזער דירה ביים פֿלאָנט. מיר האָבן קיין ברירה נישט געהאַט. אין יעדן צימער האָבן זיך געפונען צו צען און מער נפשות.

די אומדערטרעגלעכע ענגשאַפט און דער מאַנגל אין עסן האָבן דערפירט צו פאַרשידענע קראַנקהייטן. פֿאַר אַ שטיקל ברויט האָבן יידן אָפּגעגעבן דעם בעסטן אַנצוג און אַמאָל אפֿילו אַ גאַלדענעם זייגער. די אַרטיקע פֿלעגן זיך נאָר ווי עס איז אַן עצה געבן מיט דערהאַלטן די נשמה. די אַנגעלאָפענע פון די אַרומיקע שטעטלעך זענען ממש אויסגעגאַנגען פון הונגער. דאָס שטעטל האָט גאָרנישט געקענט טאָן, כדי צו לינדערן זייער נויט.

אין 1941, ווען די דייטשן האָבן באַפֿאַלן דעם ראַטנפאַרבאַנד, איז געוואָרן פאַראַרדנט צו שליסן דעם געטאָ. דער געטאָ איז געוואָרן אַרומגעצוימט און אויף די סלופּעס זענען אויסגעקלעפט געוואָרן אפֿישן, אַז עס איז פאַרבאָטן צו פאַרלאָזן דעם געטאָ און ווער עס וועט עובר זיין אויפן פאַרבאָט וועט ווערן דערשאָסן. די לאַגע איז געוואָרן אַ סך ערגער, ווייל די באַגרענעצונג פון באַוועגונג אויסערהאַלב דעם געטאָ האָט געמאכט אומעגלעך דעם קאָנטאַקט מיט די פויערים און דעם אייַנקויף פון פראָדוקטן. אויך פֿריער זענען די קאָנטאַקטן געווען פאַרבאָטן, אַבער אזוי לאַנג, ווי מען האָט געקענט פריי אַרויסגיין פון געטאָ, האָט מען זיך אַן עצה געגעבן. דער הונגער האָט אַנגעהויבן איצט מער צו פייניקן און מיטן הונגער איז געקומען דער טיפוס. די צאָל טויט־פֿאַלן האָט זיך שטאַרק פאַרמערט. איך געדענק נאָך די ערשטע קרבנות פון טיפוס: מרדכי אייזנקייט, נאָסקע יאָקובאָוויטש, שלום גראָר, בערל שטור־מאַק־ראַפאַלאָוויטש, איטשע פאָסטער, דוד פישמאַן. דאָס זענען אַבער נאָר געווען די ערשטע קרבנות. גלייך נאָכדעם איז דער טויט געוואָרן אַ טעגלעכע דערשיינונג.

דער יודענראַט האָט אין יענע טעג באַקומען אַ באַפעל צוצושטעלן יידן צו דער אַרבעט אויפֿן שאָסיי. זיי האָבן געאַרבעט ביים האָקן שטיינער אַ גאַנצן טאָג און פון אינדערפרי ביזן אָוונט האָבן זיי נישט באַקומען קיין עסן און נישט אַפילו קיין טרונק וואַסער. בלויז דער יודענראַט האָט באַווייזן זיי אַ ביסל צו דערנערן.

די פייניקונגען און שיקאַנעס האָבן דערווייל געדויערט. אַ געוויסע נאַכט פוןווינטער 1941 זענען די דייטשן געקומען צו אונדז אין שטוב, אַרויסגענומען מיין מוטער פון בעט און זי מיסגענומען באַרוועס און בלויז אין אַ העמד. ס׳איז געווען זייער קאַלט. אַ דיקער שנייי איז גראַד אָנגעפאַלן און ס׳איז געוואָרן אַ פראָסט. זיי האָבן מיין מוטער געפירט אין פעלד צו אַ בערגל שנייי און דאָר געהייסן פאָנאַנדערגראָבן דאָס בערגל. זי האָט פון אוטער דעם שניי דערזען דעם סאָבאָלעווער רב, ר׳ אברהם העשל הימעלפאַרב, וועלכער איז אַ נאָקעטער פאַרשאָטן געוואָרן מיט שניי. אויף דער פראָגע פון די באַנדיטן האָט זי געענטפערט ווער ער איז. זיי האָבן דעם רב מוראדיק צעשלאָגן און דערנאָך געהייסן די ביידע גיין אַ היים.

מלכה גרינקאָרן (מוטער פֿון מחבר)

דעם זעלביקן ווינטער האָב איך געהאַט אַ שווערע איבערלעבונג. איך בין אַ געוויסן אָוונט געווען אין הויז פון אַ שכן, ביי יאַנקל מאַטל שוסטער. די דייטשן זענען אַהער אַריינגעקומען און מיך געפרעגט וואָס איך טו אַזוי שפעט. עס איז געווען 8 אַזייגער אין אָוונט. איך האָב זיי געזאָגט, אַז איך בין געקומען באַזוכן מיין כלה. זיי האָבן מיר געהייסן זיך צו קושן מיטן מיידל און אויך אירע עלטערן זענען געווען געצוווּנגען זיך צו קושן. זיי האָבן מיך געפרעגט, ווען איך וועל חתונה האָבן און איך האָב זיי געזאָגט, אַז נאָכן קריג. דאָרויף האָבן זיי זיך צעלאַכט און געזאָגט: — וועסט פֿריער קראָפירן אַיידער דו וועסט היראָטן. זיי האָבן אָנגעהויבן צו רויבן און דערנאָך מיך צוגענומען. זיי האָבן מיך אָוועקגעפירט אויפן פעלד, באַפוילן, אַז איך זאָל זיך לייגן אויפן שניי.

זיי האָבן מיך פֿאַרשאָטן און צוגעדריקט מיט זייערע שטיוול. אָליין האָבן זיי זיך באַהאַלטן אונטער אַ הויז, וואָס איז געווען דערנעבן. איך בין אַזוי אָפּגע־לעגן בערך אַ האַלבע שעה. ס׳האָט מיר אויסגעזען צו זיין אַן אייביקייט. ס׳איז געווען זייער שטיל אַרום און איך האָב זיך אויפגעהויבן פון אונטער דעם שניי. אין דעם מאָמענט זענען זיי אַרויסגעאָנגען פון זייער באַהעלטעניש און אָנגעהויבן מיך מערדערלעך צו שלאָגן מיט זייערע ביקסן. איך בין אַוועק־געפֿאַלן אין אָנמאַכט און ערשט דאָן זענען זיי אַוועקגעגאַנגען.

ס׳איז געווען אַ גרויזאַמערווינטער. צו די שיקאָנעס און אָכזריות האָט נישט גענומען קיין עק. זיי פלעגן, צום ביישפיל, אינדערפרי אַריינרייסן זיך אין יידישע הייזער, אָלעמען אַרויסטרייבן פון די בעטן, אָלט און יונג, אַריינגיסן די געפֿונענע אומריינקייטן אין די בעטן. באַרויבן די דירות און דערנאָך אַוועקטרייבן אָלעמען צו דער אַרבעט.

אַ געוויסן טאָג, אָלץ דעם זעלביקן ווינטער פון 1941, האָבן זיי אָלע יידן אַרויסגעטריבן אויפן מאַרק־פּלאַץ און געהייסן אָפּגעבן אָלע פוטערוואַרג. די דאָזיקע פוטער־אָקציע האָט געקאָסט דעם געטאָ אַ סך קרבנות, ווייל זיי האָבן אויפן מאַרק געשאָסן און דערמאָרדעט אַ סך יידן.

אין 1942 האָבן זיך פֿאַרשפּרייט קלאָנגען, אַז די באָנדיטן וועלן אַרויס־טרייבן און אַרויסשיקן אָלע יידן פון געטאָ. זיי האָבן געגעבן אָנצוהערן דעם יודענראַט, אַז פֿאַר אַ סך געלט וועלן זיי די יידן לאָזן אויף די ערטער. די ידיעה האָט אָלעמען דערשיטערט. מיין מוטער, וואָס האָט זיך גראָד געפונען אין שול, האָט געחלשט און מען האָט זי אַ קראָנקע געבראַכט אַ היים. דער־ווייל זענען פון אָטוואָצק געקומען צו אונדז מיין שוועסטער, שוואָגער מיט זייערע קינדער. ביי אונדז איז נאָך דאָן געווען מעגלעך אַ ביסל זיך צו דער־נערן. איך און מיין ברודער ישראל יאָנקל האָבן געאַרבעט אָלס שניידער פֿאַרן דייטשן אַרבעטס־אַמט. מיין ברודער הערשל האָט געאַרבעט אָלס שוסטער. מיר פלעגן פֿאַרשטייט זיך אויך אַרבעטן פֿאַר קריסטן פון שטעטל און זיי פלעגן אַריינשמוגלען פֿאַר אונדז ברויט און אַ ביסל פּראָדוקטן. מיר זענען געווען צו יענער צייט דרייצן פערזאָן, ווייל מיר האָבן נאָך אַריינגענומען אַ משפּחה פון מאָטשעוויץ, אַ מוטער מיט דריי קינדער.

דעם צווייטן טאָג פסח האָט דער יודענראַט באַקומען אַ באַפעל אויסצו־שטעלן אָלע מענער אויפן מאַרק־פּלאַץ. אַ דאַנק דעם, וואָס איך און מיין ברודער האָבן געאַרבעט פֿאַר די דייטשן, זענען מיר באַפרייט געווארן פון צושטעלן זיך.

זיי האָבן דעם טאָג אַוועקגעטריבן אַלע מענער פון שטעטל אין עלטער פון 16 ביז 60 יאָר אויף שווערע אַרבעט אויף שאַסייען און ביים גראָבן גריבער. אַ סך פון זיי זענען נישט צוריקגעקומען.

באַלד נאָכדעם בין איך און מיין מוטער קראַנק געוואָרן אויף טיפוס. מיך האָט מען געזומען אין שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען אין אַמאָליקן בית־מדרש אויסערהאָלב די גרענעצן פון געטא. מיין מוטער איז געבליבן אין דער היים. וועג איך בין אַרויסגעגאַנגען פון שפּיטאָל האָט זי שוין נישט געלעבט. זי איז נפּטר געוואָרן כ״ה ניסן. זי האָט זוכה געווען צו האָבן אַ גרויסע לוויה. די באַגלייטער האָבן געקענט צוקומען בלויז ביז די סלופּעס פון געטאָ. אָבער אַלע האָבן זיך געוווּנדערט צו שטאַרבן, ווי מיין מוטער זכרונה לברכה, אויפן אייגענעם בעט. מיר האָבן אינדערהיים איינגעאַרדנט אַ מנין.

אַ געוויסן פרייטיק צו נאָכטס האָבן זיך די מערדער אַריינגעריסן אין אונדזער שטוב בעתן דאָוונען. אַלע האָבן זיך צעלאָפן. בלויז מאיר יעקב טרייַבערס האָט נישט באַוויזן צו אַנטלויפן. זיי האָבן אים געצוווּנגען אַנטאָן אַ טלית און אַרויפקריכן מיט אַ לייטער אויפן דאַך, זיך שטעלן אויפן קוימען און דאַרט זינגען און דאָוונען. דערביי האָבן זיי געשאָסן אַרום אים. דערנאָך האָבן זיי צוגענומען דעם לייטער און אים באַפּוילן אַראָפצוגיין אין אַ גלייכער לינייע פון שינדל־דאַך. ער האָט זיך אויסגעגליטשט און אַראָפּגעפאַלן פון דאַך. זיי זענען צוגעגאַנגען און אים געשלאָגן מיט די קאָלבעס. עטלעכע וואָכן איז ער ,דערנאָך אַפּגעלעגן און איז געבליבן אַ קאָליקע. דער טויט וואָלט פאַר אים געווען אַן אויסלייזונג.

אַ געוויסן טאָג האָבן די דייטשן געכאַפּט איטשע ליפּעס ווייב מיט איר טאָכטער נעכע אויסערהאָלב דעם געטאָ. זיי זענען געגאַנגען בעטלען אין דאָרף סאָקאָל. די דייטשן האָבן זיי געבראַכט אין סאַבאָלעוו און פאַרמאַכט אין אַ שטאַל. צומאָרגנס האָט מען זיי געפירט שיסן. די מוטער האָט זיך ביי זיי געבעטן, אַז זיי זאָלן פֿריער זי שיסן. זיי האָבן די טאָכטער געשאָסן אין די אויגן פון דער מוטער און דערנאָך זי דערמאָרדעט און נישט דערשאָסענע זיי באַגראָבן.

אין זעלביקן דאָרף סאָקאָל האָבן זיי אויך געכאַפט יהודה בער בריוו מיט זיין ברודערס אַ טאָכטער רבקה־לאה. דאָס האָבן די פּאָליאָקן זיי געמסרט און אַרויסגעגעבן. ביידע זענען לעבעדיקערהייט באַגראָבן געוואָרן. איך בין אויך

דאָמאלסט געווען אין דאָרף. עס איז מיר געלונגען צו אַנטלויפן אין קאָרן און איך בין ניצול געוואָרן.

דעם ערשטן טאָג שבועות בין איך מיט מיין ברודער הערשל און שוועגערין שרה געגאַנגען צו אַ באַקאַנטן קריסט מיטן נאָמען לאָגאָדזינסקי. ער זאָגט אונדז אַ סך טובות געטאָן. שפעטער בין איך אַליין צוריקגעגאַנגען אין געטאָ און די דייטשן האָבן מיך געכאַפט. איינער פון זיי האָט מיך געהייסן קריכן אויף אַלע פיר אין בלאָטע און ער האָט מיט די פוס זיך געשטעלט אויף מיין רוקן, מיך שטאַרק צעשלאָגן און געלאָזן ליגן אַ פאַרחלשטן. אַ באַקאַנטער פויער האָט מיך שפעטער געפונען און מיך אַפגעפירט אויף זיין פורל אין געטאָ.

אין יולי 1942 האָבן די דייטשן אַראָפגעבראַכט זייערע פאַמיליעס פון דייטשלאַנד אויף זומער־ווינונג. זיי האָבן מיך באַאויפטראַגט צו נייען דאָמען־קאָסטיומען פאַר די פרויען און אויך קליידער פאַר די קינדער. די מענער האָבן זיך באַרימט וואָס אַלץ זיי האָבן געטאָן מיט די יידן. זיי האָבן אויך געפירט זייערע פאַמיליעס ווייזן דעם געטאָ. אויפן שפּאַציר האָבן זיי אויך מיך מיטגענומען. די דאָזיקע שפּאַצירן פלעגן זיך אפט איבערחזרן. איין טאָג זענען זיי געקומען צו אַ קצב און געפונען ביי אים אַ שיסל בלוט. זיי האָבן אים מערדערלעך געשלאָגן, אַז ער זאָל אויסזאָגן ווו עס געפינט זיך די געשחטענע קו. כ׳האָב אינטערווענירט ביי דער פרוי פון זשאָנדאָרם, אַז זי זאָל ווידקן אויף איר מאַן, ער זאָל אַפלאָזן דעם יידּ. זי האָט מיר דערלאָנגט אַ פאָטש און אויסגעשריען: גייַ! דו ביסט אויך אַ פאַרפלוכטע יודע!...

אַ געוויסן פאַרנאַכט בין איך געווען ביי חיים נתנען אין שטוב און האָב פלוצלונג דערהערט געשרייען פון יאַנקל טאַקאַזשס דירה. כ׳בין אַהין אַריינגעפאַלן און דערזען, ווי דער יונגער זון פון זשאָנדאַרמעריע־קאָמענדאַנט שטייט מיט אַן אָנגעשטעלטן רעוואָלווער קעגנאיבער יאַנקלען. כ׳האָב אים גוט געקענט און געבעטן, אַז ער זאָל אַפלאָזן זיין קרבן. ער האָט מיך אַפגעשטופט, אַרויסגענומען אַ מעסער און אַפגעשניטן יאַנקלען די באָרד מיט אַ שטיק באַק צוזאַמען. דערנאָך האָט ער מיך געצוונגען מיטגיין מיט אים צו דחד קופערמאַן, הערש יאַנקלס אַ זון. ער האָט דודן אַרויסגעשלעפט פון בעט און מוראדיק צעשלאָגן צוליב דעם, וואָס ער טראָגט אַ באָרד. אינמיטן נאַכט בין איך געלאָפן זוכן אַ פריזירער. דער יונגער באָנדיט איז געשטאַנען בײַ דער פריזירער האָט אָפגעשוירן דודן די באָרד. די יונגע אָנגעקומענע דייטשן פלעגן אַ גאַנצן טאָג אַרומלויפן איבערן געטאָ און האָבן געגרי געווסט, ווער עס טראָגט

אַ בארד. ביינאכט פלעגן זיי ווי ווילדע חיות לויפן אין די היימען אין געטא און שניידן די בערד ביז בלוט. נישט איין מאל איז מיר געלונגען אפצורא־טעווען דעם אדער יענעם ייד פון אַ זיכערן טויט.

אין יענער צייט זענען דורך פאליאקן אנגעקומען ידיעות, אַז פון ווארשע פירט מען ארויס עשאלאנען מיט יידן. זיי האבן דערציילט, אַז די געשרייען פון די אומגליקלעכע יידן דערגייען אזש בינן הימל. אַ סך פון די געפירטע שפרינגען פון די וואגאנעס און זיי ווערן אויפן ארט דערשאסן. אלע האבן שוין דאמאלסט געוווסט, אַז די דייטשן פארשיקן די יידן אין טויט־לאגערן. מער האבן די דייטשן קיינעם נישט געקענט אפנארן, ווי זיי פלעגן עס פריער פרוווען איינרעדן, אַז זיי פירן די יידן אויף ארבעט אין די מזרח־געביטן.

די יידן פון געטא סאבאלעוו האבן זיך געריכט, אַז אַ ליאדע טאג וועלן די דייטשן אויך זיי ארויספירן. די ימים נוראים האט מען געדאוונט ביי אונדז אין שטוב. כמעט דאס גאנצע שטעטל יידן איז געווען פארזאמלט ארום אונ־דזער הויז. די געווויינען ביי די תפילות האבן זיך ממש געריסן צום הימל. קיינער האט אבער דארט אויבן אונדזער געיאמער נישט געהערט. דאס בעטן רחמים האט נישט געהאלפן.

צו כל נדרי האבן די דייטשן באפאלן די יידן, וואס זענען געווען פאר־זאמלט ביים דאוונען אין אונדזער שטוב און ארום דער שטוב. זיי זענען ארויינ־געגאנגען אינעווייניק, געשלאגן און געשאסן אין די מתפללים. די געוואלדן זענען געווען אין לשער. פון דעם טאג אן האט דער עולם אויפגעהערט צו קומען דאוונען אין אונדזער שטוב.

דעם ערשטן טאג חול המועד סוכות האבן די ארומיקע גויים דערציילט, אַז מען האט ארויסגעשיקט די יידן פון פאריסאוו, סאבין און גארוואלין. איצט קומט די ריי אויף סאבאלעוו. איך בין געלאפן צו די זשאנדארן פרעגן און זיי האבן אפגעלייקנט. מיר האבן גוט פארשטאנען, אַז זיי נארן אונדז אפ און זיי פארפירן אונדז, כדי קיינער זאל נישט אנטלויפן און פרוווען זיך צו באהאלטן.

אַ סך יידן, בתוכם אויך איך און מיין ברודער, זענען געגאנגען אין אר־בעטס־אמט בעטן, אַז מען זאל זיי שיקן אויף ארבעט. 120 מאן צוזאמען מיט ארבעטער פון אנדערע שטעטלעך זענען געוואָרן אויסגעוויילט צו דער ארבעט אין לאגער. ווילגי. זיי האבן אונדז געגעבן פורלעך, כדי מיר זאלן אלץ מיט־נעמען, וואס נאר מיר ווילן. די געזעגענונג איז געווען א האַרצרייסנדיקע. מיר האבן געמיינט, אַז מיר, די ארבעטער ראטעווען זיך. מיר זענען אויך געווען

זיכער, אז די אַלע, וואָס בלייבן אין געטאָ, וועלן אַ ליאַדע טאָג אַרויסגעפירט ווערן צום טויט. לייכט זיך פאָרצושטעלן, ווי עס איז געווען שווער זיך צו געזעגענען מיט געדאַנקען, אַז מער וועט מען זיך שוין נישט זען. היינט נאָך, ווען איך דערמאָן זיך יענע מינוטן, שטיקן מיר די טרערן.

ישראל יאַנקל (ברודער פון מחבר)

ווען מיר זענען אָפגעפאָרן אַ צוויי קילאָמעטער בערך, זענען די דייטשן אָנגעקומען רייטנדיק אויף פערד און אונדז צוריקגעשלאָגן און געשאָסן און אונדז צוריקגעפירט אויפן הויף פון דער זשאַנדאַרמעריע. דאָ האָבן זיי אַלץ אַראָפגענומען פון די פורן און ערשט איצט, נאָקעטע און אָן גאָרנישט האָבן זיי אונדז באָפוילן צו גיין אין ווילגער לאָגער.

מיר זענען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט און מיר זענען אָנגעקומען אין לאָגער ערשט צומאָרגנס צוועלף אַ זייגער בייטאָג. דאָס בילד, וואָס האָט זיך פאָר אונדז אָנטפלעקט, איז שווער צו באַשרייבן. די מענטשן, וואָס האָבן שוין דאָ געאָרבעט אַ לענגערע צייט, האָבן אויסגעזען ווי שקעלעטן, קוים האָט די הויט געהאַלטן זייערע ביינער. דער געדאַנק, אַז אזעלכע לעבעדיקע מתים מוזן יעדן טאָג גיין צו אַ שווערע ארבעט ביים גראָבן אַ קאָנאַל און דערצו נאָך גיין צופוס אַ סך קילאָמעטער צו און פון דער אָרבעט איז געווען אומדערטרעגלעך.

יעדן טאָג פלעגט מען פון לאָגער אַרויסטראָגן צענדליקער טויטע. מענטשן זענען געשטאָרבן פון הונגער און פון שווערע האַרעוואָניע. דער קאָנאַל, וואָס מיר האָבן געגראָבן איז שוין געווען אָנגעפילט מיט וואַסער. אַ דינע אייז-הייטל האָט זיך פאַרצויגן איבערן וואַסער און מיר זענען געשטאָנען באַרוועסט און נאָקעטע אין אייז־קאַלטן וואַסער און אַ גאַנצן טאָג געגראָבן. עס איז נישט קיין וווּנדער, וואָס די מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן.

איין טאָג זענען צום לאָגער געקומען עטלעכע הונדערט פרויען מיט קינדער. זיי האָבן געוואָלט אַריינגיין אין לאָגער און דורך דעם ראָטעוועז דאָס לעבן. דער לאָגער־עלטסטער האָט זיי נישט אַריינגעלאָזן. זיי זענען געבליבן

אויף יענער זייט פון די דראָטן. דערנאָך זענען אָנגעקומען זשאָנדאָרמען פון סאָבין און אויסגעשאָסן די פרויען מיט זייערע קינדער. די נישט־דערשאָסענע האָבן זיי געהייסן באָגראָבן לעבעדיקערהייט. עטלעכע טעג האָט זיך די ערד געהויבן. ווען די מענער האָבן גייענדיק צוריק פון דער אַרבעט געזען, ווי די ערד הייבט זיך פון די נישט־דערשאָסענע, זענען זייערע יללות געווען שוידערלעכע.

די באַדינגונגען אין לאָגער זענען געווען זייער שלעכטע. דער רעזשים און די דיסציפלין זענען געווען שאַרפע און זעלטן ווער האָט עס געקענט אויסהאַלטן. יודל חיים נחס איז איינמאָל אָפגעגאַנגען אין אַ זייט, כדי משתין צו זיין. די וועכטער האָבן אים אָזוי צעשלאָגן, אַז ער האָט במשך עטלעכע וואָכן נישט געקענט ליגן אויף דער פלייצע. ער האָט אַבער געמוזט גיין צו דער אַרבעט.

יודל חיים נחס האָט געהאָט אַ פור. ער האָט געפירט מעל, וואָס איז צו־געטיילט געווארן פאַרן געטאָ. ער האָט אויך געפירט די מתים צום בית־עלמין אין לאָסקאַראָוו.

צוויי וואָכן צייט זענען מיר געווען אין לאָגער ווילגי. די אַרבעט איז געווען אומדערטרעגלעך. אויך איז שווער געווען אָנצוקומען צום ביסל עסן. ביים נעמען דאָס ביסל געקאָכט וואָסער איז געשטאָנען אַ קאָפּאָ, אַ פּאָליאָק, און האָט מוראדיק געשלאָגן איבער די קעפ מיט אַ גראָבן שטעקן. נישט איינער האָט רעזיגנירט פון ביסל וואָסער. אבי נישט צו באַקומען קיין קלעפּ. אין דער סיטואַציע האָבן מיר באַשלאָסן צו אָנטלויפן. מיר זענען געווען אַ גאַנצע גרופּע: איך, מיין ברודער ישראל יאָנקל, יודל חיים נחס, קלמן האַראָוויץ, זיין ברודער שמואל פון לאָסקאַראָוו, בערל ביזשינסקי פון לאָסקאַראָוו און נאָך עטלעכע. מיר האָבן ביינאַכט אונטערגעגראָבן די דראָטן און מיר זענען אָנטלאָפן איז גוט פון כראָביע זאָמאָיסקי, פאָדזאָמטשע. צוויי טעג שפּעטער האָט אונדז א שגץ דערציילט, אז קיין סאָבאָלעווו האָבן די דייטשן אַריינגעטריבן אייניקע טויזנט יידן פון זשעלעכאָוו. פון דאָרטן האָט מען זיי צוזאָמען מיט די סאָבאָלעווער יידן אַריינגעשטופט אין די וואָגאָנעס. זיי האָבן אַריינגעשטופט אין יעדן וואָגאָן מער, ווי עס האָט זיך גלאָזן. זיי האָבן דערביי געשפּילט שאָפענס טרויער־מאַרש...

* * *

אין פֿאַדאַמטשע האָבן מיר געאַרבעט עטלעכע וואָכן. אַ געוויסע נאַכט איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין א הויז. גלייך זענען יידן באַשולדיקט געוואָרן, אַז זיי האָבן עס אונטערגעצונדן. דעריבער האָט מען אַלע יידן אַרויסגעפירט אין וואַלד. אַ פּאָליאַק, וואַרשאַווסקי, איז צוגעגאַנגען צו די אויסגעשטעלטע רייען און אָנגעוויזן אויף מיר, אַז איך בין אַ גוטער אַרבעטער. איך בין אויך דאָס מאָל ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט. דאָקעגן איז מיין ברודער ישראל יאָנקל אומגעבראַכט געוואָרן מיט דער גאָנצער גרופּע. זיי זענען אויסגעשאָסן געוואָרן אין וואַלד. צווישן די אומגעבראַכטע זענען געווען: מלך גלאָזער מיט פֿרוי און טאָכטער, רויזע סעקולע. פֿון מאָנס נאָמען לערנער מיט אַ קליין מיידעלע, וואָס איז געווען באַהאַלטן אין אַ פּערדן־שטאַל, געלער אשר (פּיטשינסקי), האַראָוויץ און אָנדערע.

אַ געוויסע צאָל משפחות סאָבאָלעווער יידן האָבן זיך געפונען אין גאָדזיסער הויף ביים פּריץ קוויאַטניעווסקי. דער זשאָנדצע אלשניעווסקי האָט ביי זיי געגומען אַ סך געלט פֿאַר דער מעגלעכקייט צו אַרבעטן אין הויף. ער האָט פֿאַרזיכערט, אַז דאָ וועט זיי קיין זאַך נישט געשען.

אין דעצעמבער 1942 האָבן די דייטשן געמאַלדן, אַז סאָבאָלעווי בלייבט אַ יודענשטאָט און אַז אָנטלאָפענע יידן קענען צוריקומען. זיי וועלן אַרבעטן און וועלן קענען זיך פריי באַווענגן. אַ סך יידן האָבן גוט פֿאַרשטאָנען, אַז די דייטשן ווילן נאָר אַריינאָרן די יידן, כדי זיי שפּעטער אומצוברענגען. די סיטואַציע אין די וועלדער און אין די באַהעלטענישן איז אָבער געווען אָזא אויסזיכטלאָזע און געפערלעכע, אַז די יידן האָבן זיך געלאָזט אָפּנאָרן און אַ סך פון די באַהאַלטענע זענען צוריקגעקומען אין שטעטל.

אין די ערשטע טעג האָבן זיי זיך באמת געפילט פריי. מען האָט נישט אָנגעזונן קיין זשאָנדאַרמען. די יידן האָבן אָפּילו באַקומען האָלץ פֿאַר באהייצונג אין עטלעכע טעג אַרום האָבן די דייטשן אַראָפּגעבראַכט די יידן פון לאָגער ווילגי, אויסגעדאַרטע, קוים וואָס זיי האָבן זיך געהאַלטן אויף די פיס. צו די יידן פֿון ווילגי זענען צוגעקומען די יידן פון פאָדזאָמטשע.

צען טעג צייט האָט געהערשט אַ רעלאַטיווע פרייהייט. אויפן עלפטן טאָג האָבן די באַנדיטן אַרומגעצוימט דעם גטאָ און אויסגעהאָנגען אָפּישן, אַז ווער עס וועט פֿאַרלאָזן דעם גטאָ וועט ווערן דערשאָסן. די לאָגע איז געווען אָזא שלעכטע, אַז אַ סך יידן זענען בכוונה אַרויסגעגאַנגען פון גטאָ.

כדי מען זאָל זיי שיסן און דערמיט איינמאָל פאַר אַלע מאָל פטור ווערן פון גהינום.

אונדזער גוטער קריסטלעכער פריינט לאַגאָדזשינסקי, איז געקומען מיר אַנזאָגן, אַז אין די נאַענטסטע טעג וועלן די דייטשן אונדז אַרויספירן. ער האָט צוגעזאָגט מיך אויסצובאַהאַלטן עטלעכע טעג. אין דער זעלביקער צייט איז צום גלעטאָ צוגעגאַנגען דער פּריער דערמאָנטער זשאַנדצע אַלשניעווסקי, וואָס האָט דערציילט די זעלביקע בשורה. ער האָט זיך געווענדעט צו די רייכע יידן מ׳ט אַ פּאָרשלאָג זיי צו ראַטעווען ביי אים אין הויף, אויב זיי וועלן אים באַצאָלן. רייכע יידן האָבן אים גוט באַצאָלט און ער האָט צוגעזאָגט זיי צו נעמען אין הויף. געווען איז עס דעם 9־טן יאַנואַר 1943.

די זעלביקע נאַכט האָט מיר פאַרגעלייגט פעלטע יאַקובאָוויטש צו אַנטלויפן צוזאַמען מיט אים צו די באַקאַנטע קריסטן, ווייל ער האָט גלעלט. מיר האָבן אָפגערעדט צו אַנטלויפן פאַרטאָג. אָבער באַגינען איז דער גלעטאָ געווען אַרומגערינגלט פון דייטשן, פּוילישע פאָליציי און פייערלעשער.

ניין אָזייגער אינדערפרי האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַרויסצוטרייבן די יידן אויפן מאַרק. אָ סך האָבן זיך אין דעם מאַמענט געסמט. געווען איז עס דעם 10־טן יאַנואַר 1943. ס׳איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט און מיר זענען גע־שטאַנען אויפן מאַרק פון 9 אָזייגער אינדערפרי ביז איינס מיטאָגצייט. זיי האָבן אונדז אָנגעהויבן צו טרייבן אין די וואָגאָנעס מיט קלעפ און מיט גע־שרייען „שנעלער, פאַרפלוכטע יודנבאַנדע, שנעלער!״ די וואָגאָנעס זענען גלייך פול געוואָרן. אָבער זיי האָבן נאָך געהאַלטן אין איין אַריינשטופן נאָך און נאָך יידן און געשלאָגן מיט די קאָלבעס פון די ביקסן, ווו עס האָט זיך נאָר געלאָזן. זיי האָבן געוואָרפן די מענטשן, ווי מען וואַרפט שטיקער האָלץ. אין די וואָגאָנעס איז געוואָרן אָזוי ענג, אַז עס איז ממש נישט מעגלעך געווען צו שטיין אָפילו אויף איין פוס.

אין די וואָגאָנעס איז געווען אָנגעשאָטן אַ דיקער שיכט מיט כלאָריק. דער עולם האָט זיך באַלד אָנגעהויבן צו שטיקן. שוואָכערע מענטשן זענען באַלד געפאַלן אין חלשות. די ענגשאַפט, די היץ אין וואָגאָן און דער כלאָריק האָבן געווירקט מאָמענטאַל.

איך בין שפעטער געוואָר געוואָרן, אַז די דייטשן האָבן קיין סאָבאָלעוו געטריבן אַרום 20 טויזנט יידן פון זשעלעכאָוו. דער וועג פון זשעלעכאָוו קיין סאָבאָלעוו איז יענעם טאָג געווען פאַרזייט מיט הרוגים. מיר האָבן זיך אויך

שפּעטער דערוווסט, אז דער זשאַנדצע אַלשניעווסקי האָט אַרויסגעגעבן זיינע יידן, וואָס האָבן אים גראָב באַצאָלט. די אַלע האָט מען אַריינגעשטופט אין די וואַגאָנעס.

נאָכדעם ווי די טירן פון די וואַגאָנעס זענען געווארן פאַרמאַכט איז די לופט אינעווייניק געווארן אומדערטרעגלעך. מענטשן זענען געטראָטן אויף טויטע. ווער עס איז געפאַלן האָט שוין מער זיך נישט געקענט אויפֿהייבן און איז צעקוועטשט געווארן.

איך בין אַריין אין וואַגאָן פון די ערשטע און איך האָב באַוויזן זיך צוקאָפן צו דער וואַנט מיטן פענצטער, וואָס האָט זיך געפונען גאָנץ הויך און איז געווען פאַרהאָקט. פון אָטעמען פון דער מאַסע מענטשן האָבן זיך די ווענט פון וואַגאָן באַדעקט מיט אַ פייכטקייט. איך בין געווען אַזוי דורשטיק, אַז איך האָב געלעקט מיט מיין צונג די דאָזיקע פייכטקייט.

נישט ווייט פֿון מיר איז געשטאַנען אַ פרוי מיט אַ קליין מיידעלע. זי האָט מיך געבעטן איך זאָל נעמען צו זיך דאָס קינד וועט זי אויך קענען לעקן די פייכטקייט. כ׳האָב אָבער נישט געקאָנט דערגרייכן דאָס מיידעלע און זי האָט געפרווט מיר איבערצוגעבן דאָס קינד. אָבער דאָס קינד האָט זיך אויסגעגליטשט און איז אראָפגעפאַלן צווישן דער צוזאַמענגעדריקטער מאַסע. ביז היינט הער איך דעם שוואָכן קול פון קינד, וואָס קיינער האָט עס נישט געקענט העלפן זיך אויפצוהייבן, ווייל ווער עס האָט זיך נאָר איינגעבויגן איז געווען אין אַ גפאַר דערשטיקט צו ווערן. דאָס קינד איז ביסלעכווייז אויסגעגאַנגען.

ביז היינט איז מיר שווער צו באַגרייפן דעם כח וואָס האָט געשטעקט אין יעדן איינעם פון אונדז אין יענע קריטישע מאָמענטן. יעדער איינער האָט זיך געקלאָמערט אין לעבן, הגם מען האָט גוט געווסט, אַז אפילו ווען מען בלייבט לעבן נאָך אַ מינוט אַדער אַ שעה, אַדער צוויי, דערוואַרט דאָך אַלעמען דער טויט. דאָך האָט יעדער איינער זיך אָנגעכאַפט אין דער מינדסטער רעטונג, אַבי צו בלייבן לעבן, כאָטש דערווייל.

דער צוג איז אָפגעפאָרן ערשט דריי אַ זייגער. במשך דער צייט האָט מען געהערט יאָמערלעכע געשרייען. די דייטשן האָבן עטלעכע מאָל אַריינגעשאָסן אין די וואַגאָנעס און די שאָסן האָבן נאָך מער פאַרגרעסערט די מהומה. די מוטער פון דערשטיקטן קינד איז געבליבן שטיין אָנגעשפּאַרט אין עמיצן און איך האָב נישט געווסט, צי זי איז טויט אַדער איז זי בלויז אַזוי פאַרשטיינערט.

אין דעמבלין איז דער צוג געשטאַנען אַ גאַנצע נאַכט. די דייטשן האָבן דאָ

צוגעטשעפעט נאָך וואָגאָנעס אָנגעשטופטע מיט יידן פון אָנדערע פֿאַרנאַרטע ערטער, וואָס זיי האָבן אָנגערופן יודענשטעט. דעם 11־טן האָט דער צוג געריכט אין דער ריכטונג לוקאָוו — שעדלעץ.

מער ווי אַכציק פּראָצענט יידן זענען אינדערפרי שוין געווען טויט. איך מיט נאָך אייניקע ביים לעבן געבליבענע האָבן אָנגעלייגט די טויטע קערפער און אָזוי אַרום געהאַט אַ ביסל פּלאַץ צו דערלאַנגען צום פּענצטערל אונטערן סופּיט. מיר האָבן אָנגעהויבן צו רייסן דאָס פּענצטערל. ווען די אַרבעט איז מיט שווערער מי געווארן פֿאַרענדיקט, האָבן מיר באַשלאָסן צו שפּרינגען, נישט כדי צו בלייבן לעבן, ווייל מיר האָבן קיין מינדעסטע האָפֿענונג נישט געהאַט, אָבער כדי כאָטש צו שטאַרבן אונטער די רעדער פון צוג און נישט פון די דייטשע הענט.

מיר זענען געשפרונגען. עטלעכע זענען טאָקע אַרונטערגעפאַלן אונטער די רעדער. אָנדערע זענען באַשאָסן געוואָרן פון דער דייטשער וואָך. איך בין געשפרונגען דער לעצטער. דאָס שיסן האָט נישט אויפגעהערט. אָבער איך האָב דאַרויף נישט געלייגט קיין אַכט. צו מיין „גליק" אַדער צו מיין אומגליק בין איך אַרויסגעשפרונגען גאָנץ ווייט פון וואָגאָן. די קוילן האָבן איבער מיין קאָפּ אָן אַן אויפֿהער געפלויגן מיט אַ פייפּעריי. וועז איך האָב געעפֿנט די אויגן האָב איך דערזען דעם ריזן לאָגן עשאָלאָן און נעבן מיר אייניקע טויטע קערפער. איך ווייס נישט, צי זענען עס געווען די, וואָס זענען געשפרונגען פֿאַר מיר אָדער אָנדערע. איך בין אָפּגעקומען מיט אַ צעקלאָפּטן פּנים פון דער רעכטער זייט און מיט עטלעכע אויסגעהאָקטע ציינער. איך האָב זיך געפונען זיבן קילאָמעטער פון טרעבלינקע.

נאָכן אָפּלויפן אַ האַלבן קילאָמעטער בערך האָב איך דערזען אַ הייזקע. גראָד איז פון דאָרט אַרויסגעקומען אַ פרוי. זי האָט מיך גלייך אריינגענומען אין שטוב און אַרומגעבונדן מיר דאָס פּנים. זי האָט מיר געגעבן אָנצוטאָן אַלטע שמאָטעס און געגעבן עסן. דערנאָך האָט זי מיר דערקלערט, אַז מער קען זי פֿאַר מיר גאָרנישט טאָן און איך מוז גלייך זוכן אַן אָנדערן אָרט, ווייל אין דער געגנט זוכן די דייטשן די יידן, וואָס שפּרינגען פון די וואָגאָנעס. זי האָט מיר אויך געזאָגט, אַז אין לוקאָוו אָדער אין שעדלעץ זענען נאָך פֿאַראַן יידן, וואָס אַרבעטן. זי האָט מיר געוויזן דעם וועג נישט דורכן שאַסיי.

ס׳איז געווען טונקל ווען איך האָב אָנגעהויבן גיין אין דער אָנגעוויזענער ריכטונג. איך בין אָנגעקומען צו אַ ראָוו און נישט געזען ,אַז ער איז פול מיט

וואָסער. איך האָב זיך אינגאַנצן אויסגענעצט און וויייטער געגאַנגען אַ נאַסער און דורכגעוויייקטער. פון וואָסער און פון פראָסט זענען די שמאָטעס. וואָס איך האָב געטראָגן פֿאַרפרוירן געוואָרן אויף מיר און געוואָרן ווי אַ שטיק גלאָז. די בעק האָט מיר געשטאָכן. פונדעסטוויייניקס האָב איך געהערט קולות און עס האָט זיך מיר געדוכט, אַז איך הער ווי מען אַרבעט אין אַ קוזשניע. איך בין געגאַנגען אין דער ריכטונג און וויירקלעך אַנגעטראָפן אויף אַ קוזשניע, וואָס האָט געאַרבעט ביינאַכט. דער שמיד האָט מיר געהייסן אַנטלויפן, ווייל אַרום זענען פאַראַן דייטשן. ער האָט מיר געוויזן דעם וועג. פלוצלונג האָב איך דערהערט. ווי עס פאַרט אַ וואָגן. כ׳האָב קוים באַוויזן אַרונטערצוגיין אונטער אַ בריקל, איבער וועלכן די פור מיט דייטשן איז דורכגעפאָרן. דערנאָך האָב איך זיך דערשלעפט צו אַ פויער און געבעטן, אַז ער זאָל מיר לאָזן איבערנעכטיקן. ער האָט מיך אַרויסגעטריבן און געדראָט מיט זשאַנדאַרמען, אויב איך וועל נישט אַוועקגיין.

איך בין אַנגעקומען צו אַ צווייטן פויער און אים געזאָגט: — טו מיט מיר וואָס דו ווילסט. מער האָב איך נישט קיין כח זיך צו שלעפּן. ער האָט רחמנות געהאַט און מיר אַריינגעטראָגן אַ סנאָפּ נאָסע שטרוי. ער האָט מיר אויך געגעבן עפּעס וואָרעמס צום עסן און איך בין אַ ביסל געקומען צו די כוחות. דערווייל איז אָפּגעגאַנגען דער אייז פון מיינע פֿאַרפרוירענע שמאָטעס און ארום מיר איז געוואָרן אַ קאָלוושע וואָסער. כ׳האָב זיך געלייגט מיט די נאָסע שמאָטעס אין נאָסן שטרוי און כ׳האָב נאָך קיינמאָל פריער זיך אַזוי גוט נישט געפילט ווי אין יענער נאַכט, הגם וועגן שלאָף האָט קיין רייד נישט געקענט זיין. אינדערפרי האָט ער מיר געהייסן גיין אין די זעלביקע נאסע שמאָטעס. דאַנק גאָט, וואָס כ׳האָב דיך אַריינגעלאָזן — האָט ער מיר געזאָגט — כ׳האָב אַמאָל אויף אַ יריד געבעטן ביי אַ ייד אָן עמער צו אַנטרינקען מיין פערד, האָט ער מיר אַנטזאָגט...

איך בין געווען געצוווונגען אַוועקצוגיין און אין דרויסן האָבן מיינע שמאָטעס וויידער איינגעפרוירן. אַ שגץ האָט מיך געטראָפן און מיר געזאָגט: קום צו די זשאַנדאַרמען, וועל איך פאַר דיר באַקומען אַ זעקל צוקער אַדער צען פלעשער שנאַפּס... כ׳האָב צו אים געזאָגט: די דייטשן מיינען דאָך אויך אייך, פאַליאַקן. זיי וועלן זיך צו אייך נעמען, ווי נאָר זיי וועלן מיט אונדז ענדיקן. איז וואָס נוצט דיר אַ זעקל צוקער? ער האָט געשוויגן. איך האָב געזען, אַז זיין מח אַרבעט. ער האָט זיך באַטראַכט און מיר געזאָגט: — ביסט אפשר געראטן.

קום, איך וועל דיר געבן אַ רידל, וועט מען מיינען אַז דו ביסט אַן אַרבעטער ביים אַפריניקן דעם שניי. מיטן דאָזיקן רידל אויפן אַקסל האָב איך זיך דער־שלעפט ביזן געטאָ אין לוקאָוו.

* *
*

אין לוקאָווער געטאָ, וואָס איז געווען ארומגעצוימט, האָט מען מיר געהייסן גיין אין בית־מדרש, ווו עס זענען געווען קראנקע. אייניקע פון זיי האָבן אויך געשפרונגען פון צוג. כ׳האָב דאָרט געטראָפן צוויי סאָבאָלעווער מיידלעך: אשר פיטשינסקיס אַ מיידל און סראָלע פון דאָרף מיט אַ דורכגע־שאָסענעם פוס. ביידע האָבן זיי געשפרונגען פון צוג.

כ׳בין געגאַנגען צו דער יידישער געטאָ־פאָליציי און געבעטן טרוקענע שמאָטעס. זיי האָבן נישט געהאָט און מיר צוגעזאָגט צו געבן, ווען די דייטשן וועלן זיי אָפגעבן אַלטע שמאָטעס פון דערשאָסענע יידן. אין בית־מדרש זענען געווען עטלעכע געשטאָרבענע. כ׳האָב זיך געלייגט נעבן זיי...

אין לוקאָווער געטאָ זענען געווען בסך הכל אַרום 150 יידן און זיי האָבן זיך גע־ריכט אַרויסגעשיקט צו ווערן אַ ליאָדע טאָג. כ׳האָב זיך אָפגעשמועסט מיט איינעם, וואָס האָט געוואָלט גיין אין דער געגנט פון סאָבאָלעוו. מיר האָבן געזאָלט ביינאַכט אַרויסגיין צוזאַמען. ער איז מיר אַבער פאַרשוווונדן און איך בין געגאַנגען אַליין, כדי ווייטער צו וואַנדערן און זוכן אַ פרישן מקום מקלט.

כ׳בין אַנגעקומען צו אַ פויער און אַריינגעגאַנגען אין שטאַל. מיט דער הילף פון אַ לייטער בין איך אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם. דער פויער, וואָס איז אַריינגעגאַנגען אין שטאַל האָט דערקאַנט, אַז עמיצער איז דאָ געווען. ער האָט עס געזאָגט זיין ווייב. ער האָט אַבער נישט געלייגט מער קיין אַכט און איז אַרויס. עס איז מיר געווען זייער קאַלט. דער פראָסט האָט מיך דורכגע־נומען און איך האָב אַנגעהויבן צו דרימלען. איך בין זיכער, אַז ווען איך שלאָף איין, וואָלט איך מער נישט אויפגעשטאַנען. איך פֿיל דאָך, ווי איך שלאָף איין און עפּעס אַ זיסקייט נעמט מיך אַרום. עס האָט זיך מיר געחלומט, אַז מיין מאַמע שרייט צו מיר: „שלאָף נישט, משהקע". איך האָב געקעמפט קעגן שלאָף און ווידער האָט זיך מיר געחלומט, אַז מיין מאַמע גיט מיר אַ פּאַטש, כדי איך זאָל נישט איינשלאָפן. כ׳האָב זיך אַרויסגעריסן פון בוידעם און אַראָפ־געלאָפן פון לייטער. אונטן אין שליטן האָב איך דערזען דעם פויערס אַ ווערעמע

בורקע, וואס האָט אים מן הסתם געדינט צו פֿאַרדעקן די פּיס. איך האָב גע־
כאַפּט די בורקע און אַנגעהויבן צו לויפֿן. דורך דער נאַכט בין איך אַנגעקומען
אין דער געגנט פון זשעלעכאָוו. ווי נאָר איך האָב אַנגעטאָן די בורקע אויף
מיינע אויסגעפרוירענע אברים, האָט זיך אַ ווארעמקייט צעגאָסן אין מיינע
גלידער. כ׳האָב באַקומען פהישע כוחות.

כ׳האָב זיך דערמאָנט אין אונדזער קריסטלעכן פֿריינט לאגאדזינסקי. ער
האָט געווויינט אין דאַרף קאַרדניצי, 7 ק״מ פון סאַבאַלעוו. ער האָט מיר זיינער
צייט צוגעזאָגט מיך צו האַלטן עטלעכע טעג. וועו איך בין געווען נאָענט צו
זיין הויז, האָב איך באַשלאָסן צו פֿאַרענדיקן מיט מיין לעבן, אויב ער וועט מיך
נישט אויפֿנעמען. איך וועל זיך לייגן אונטער זיין פענצטער און איינפרירן. די
פינגער זענען ביי מיר געווען פֿאַרפֿרוירן און איך האָב מיט די הענט נישט
געקענט אָנקלאָפן אין טיר. כ׳האָב אָנגעקלאָפט מיט די זייטן. זיי האָבן מיך
אַרײַנגעלאָזן און זיך געזומען פֿאַרען אָרום מיר. זיי האָבן געמאַכט פייער,
אָבער מיך נישט צוגעלאָזט נאָענט. ביסלעכווייז האָב איך דערפילט די וואַ־
רעמקייט און אָנגעהויבן רירן מיט די פינגער. די שמאַטע אויף מיין פּנים אין
געווען צוגעפֿרוירן און זיי האָבן זי קוים אַראָפגענומען.

די באָבע האָט מיר אָפּגעגעבן איר בעט, איינגעדעקט מיך מיט עטלעכע
קאָלדרעס. אין בעט האָב איך אָנגעהויבן ערשט רעכט צו ציטערן פון קעלט.
אַ גאַנצע נאַכט זענען זיי געזעסן נעבן מיין בעט און מיר געגעבן זיסע טיי
מיט ברויט. איך בין ביי זיי געבליבן עטלעכע טעג. זיי האָבן די גאַנצע צייט
שטאַרק מורא געהאַט און ביי יעדן שאַרך אין דרויסן פלעגן זיי מיך באַהאַלטן
אין אַ ווינקל און צוגעדעקט מיט שמאַטעס. שפּעטער האָבן זיי מיך געבעטן:
אַז איך זאָל אַרויפֿגיין אויפן בוידעם און נאָר ביינאַכט אַראָפּגיין שלאָפן. זייער
מורא איז אָבער געשטיגן, וועו די פויערים אָרום האָבן אָנגעהויבן צו מורמלען.
אַז עפּעס אַ זשידעק האָלט זיך אויף ביי זיי. איך בין געווען געצוווּנגען צו
בלייבן סיי בייטאָג און סיי ביינאכט אויפן בוידעם. זיי האָבן מיר געבראַכט
עסן אויפן בוידעם. איך בין ביי די דאָזיקע גוטע מענטשן געבליבן בערך
צוויי חדשים.

איך בין געווען ממש איבעראשט און בין בין היינט דערשטוינט פון זייער
גוטער און האַרציקער באציאונג צו מיר. זיי האָבן ממש אייגעשטעלט צוליב
מיר זייער לעבן. אמת ביי זיין ברודער האָב איך געהאַט אַ סך פֿון מיינע
בגדים. דער ברודער פלעגט טאָקע קומען צו מיר אין שטאָל. איך האָב איינמאָל

פאַר אים געווײַנט און געבעטן, אַז ער זאָל מיר העלפן שטאַרבן. איך האָב נישט געזען קיין מינדעסטן אויסוועג. דער קריג ענדיקט זיך נישט און איך האָב מער נישט קיין כח צו קעמפן פאַרן לעבן. דאַרויף איז אַריינגעקומען דער בעל־הבית, וואָס האָט אויסגעזידלט זיין ברודער און מיר געגעבן מוט, אַז דער קריג וועט זיך ענדיקן און איך וועל זיכער איבערלעבן. ער האָט נאָך געהייסן זיין ברודער ברענגען עטלעכע פון מיינע העמדער, כדי איך זאָל קענען בייטן ריינע וועש.

שפעטער איז אַרויפגעקומען די בעל־הביתטע מיט אַ צייטונג און מיר געוויזן, אַז די דייטשן האָבן אַ שטאַרקע מפלה ביי סטאַלינגראד. „מיר ווילן, אַז דו זאָלסט איבערלעבן די מלחמה און מיר פאַרלאָנגען פון דיר גאָרנישט. הער נישט וואָס מיין שוואָגער פלאַפלט. ער איז נישט קיין מענטש" — אַזוי האָט זי צו מיר געזעדט און דערמיט מיך שטאַרק דערמוטיקט.

אַ געוויסן טאָג האָט דער פויער מיר געזאָגט אַז די נאָכט וועלן ביי אים אין שייער שלאָפן צוויי יידן, אָבער איך זאָל זיך נישט רירן פון אָרט. איך האָב טאָקע ביינאָכט געהערט, ווי די צוויי שושקען זיך. מיר האָט זיך שטאַרק געוואָלט מיט זיי פאַרפירן אַ שמועס, שוין לאַנג, ווי איך האָב נישט געזעדט קיין יידיש וואָרט. די יידן זענען געווען פון דאָרף מראָקעוו. אַ וואָך שפעטער האָבן מיינע בעלי־בתים מיר דערציילט, אַז די דייטשן האָבן די צוויי יידן דערמאָרדעט. זיי האָבן מיר געגעבן עטלעכע טעג צייט, אַז איך זאָל זוכן אַ ניי אָרט, ווייל זיי האָבן איצט שטאַרק מורא. זייער גוטסקייט האָט נישט געהאָט קיין גרענעץ און עס איז געווען אַ זעלטנהייט אזעלכע גוטע פאַליאָקן צו טרעפן. כ׳האָב אויך נישט געטאָרט שטעלן אין געפאָר זייער לעבן און איך בין געווען געצווונגען צו גיין זוכן אַ ניי אָרט.

אין דאָרף סאָקאָל

ערב פסח 1943 האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט מיטן וועג צום דאָרף סאָקאָל. די פויערים זענען געווען אין די פעלדער און איך האָב זיך באַמיט צו גיין, אַז מען זאָל מיך נישט באַמערקן. אין מוח האָט געעגבערט דער געדאַנק וווהין זאָל איך איצט גיין. איך האָב אַנגעקלאָפט צום פויער שענסקי, מיין פאָטערס אַ פריינט. ער האָט גלייך דערקאַנט מיין קול און האָט זיך איבערגעצלמט, ווייל ער האָט געמיינט, אַז איך לעב נישט. ער האָט מיר געגעבן עסן, אָבער ער איז נישט געווען מסכים מיך צו האַלטן, ווייל ער האָט מורא געהאַט. ער האָט

אויך מיר געקוקט און טרערן האָבן זיך אים געגאָסן. ער האָט מיר שטיל איינגערוימט אין אויער, אַז ער וואָלט מיך גערן אויסבאַהאַלטן, אָבער זיינע קינדער געהערן צו א. ק. און ער האָט איבער זיי נישט קיין דעה. דאָך האָט ער מיר געלאָזן בלייבן ביי אים 24 שעה.

הערשל גרינקאָרן (ברודער פון מחבר)

איך האָב פרובירט מזל ביי אַ צווייטן פויער. אויך דאָרט האָב איך נישט געקענט בלייבן און אָן זיין וויסן בין איך אַרויפגעגאַנגען אויפן בוידעם. צום אומגליק איז דאָרט אויסגעבראָכן אַ שריפה און איך בין קוים אַנטלאָפן.

אויפן וועג האָט מיר אַ פויער דערציילט, אַז אין דאָרף קאָרניע־טש׳ץ, אויפן פעלד באַהאַלטן זיך צוויי יידן. געווען זענען עס בערל ישראלקע פישערס און קלמן האָ־ראָוויץ, ברוכס אָן אייניקל, ביידע פון לאָסקאָראָוו. איך בין צו זיי געקומען און מיט זיי געבליבן עס־לעכע טעג. די גרוב, אין וועלכער מיר זענען געלעגן, איז געווען זייער שמוציק און פאַרלייזיקט. עס איז אָפילו נישט געווען וווּ צו לייגן דאָס פיצל ברויט, וואָס מיר האָבן איינגעשאָפט, ווייל עס איז באַלד פאַרקראָכן געוואָרן.

אין יענער צייט, געווען איז עס אין חודש אַפּריל, האָבן די דייטשן גע־פירט עשאַלאָנען מיט יידן פון וואַרשעווער געטאָ. אַ סך יידן זענען געשפּרונגען פון די וואַגאָנעס און דייטשן און פּאָליאָקן האָבן זיי געזוכט איבער די פעל־דער און אין סטאַדאָלעס. עס איז געווען אַ געפאָר צו בלייבן אין אונדזער גרוב זענען מיר דעריבער אַלע דריי אַוועקגעגאַנגען אין דאָרף סאָקאָל. מיר זענען אַריינגעגאַנגען אין אַ סטאַדאָלע, וואָס האָט זיך געפונען אויפן פרייען פעלד. זי האָט געהערט צום פויער ווישניצקי, וועלכער האָט גוט געקענט מיין גאָנצע פאַמיליע. ער האָט נישט געוווסט, אַז מיר באַהאַלטן זיך אין זיין סטאַדאָלע. דאָס אָרט איז געווען רעלאָטיוו אַ גוטע, ווייל ווייט פון אַ באַן־ליניע. מיר האָבן זיך דאָ געפילט מער ווייניקער זיכער.

איך האָב מיט אַ צייט שפּעטער געזאָגט דעם בעל־הבית, אַז איך געפֿין זיך ביי אים אין דער סטאַדאָלע. כ׳האָב אים אַבער נישט געזאָגט וועגן מיינע צוויי חברים. מיר זענען דאָ אַפּגעלעגן ארום דריי חדשים. דערנאָך איז פֿאַר־לאָפן אַ געשעעניש. דער פּוילישער ראַיאָן־פּאָליציאַנט איז דערמאָרדעט געוואָרן און די דייטשן זענען געקומען אין דאָרף, אַרויסגעטריבן פון די הייזער אָלע מענער און אָפּגעפֿירט יעדן צווייטן פּויער אין אַ לאַגער. צום גליק איז געלונגען מיין בעל־הבית מיט זיינע פֿיר זין נישט אַריינצופֿאַלן אין לאַגער. איך האָב מיט אַ טריאומפירנדיקן טאָן געזאָגט, אַז גאָט האָט דיר באַצאָלט פֿאַר דעם, וואָס דו לאָזט מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי דיר. ער איז מיט מיר מסכים געווען און נאָך דעם זעלביקן אָוונט האָט ער מיר געבראַכט אַ דאָפּלטע פּאָרציע ברויט און נאָך אַנדערע שפּייזן.

ווישניצקי האָט אויך אויסבאַהאַלטן אַ מיידל, וואָס איז געשפּרונגען פון וואָגאָן. זי איז געווען פֿון וואַרשעווער געטאָ. איר נאָמען איז געווען העלענאַ יאָוואַרסקי. זי איז געווען פֿאַרוווונדעט און ער האָט איר געבראַכט פֿאַרשידענע רפֿואות און זי גענייטלט. שפּעטער איז ער געפֿאָרן קיין וואַרשע, געבראַכט איר אַרישע פּאַפּירן, געגעבן איר אויף הוצאות און זי איז צוריקגעפֿאָרן קיין וואַר־שע אָלס קריסטין. ער האָט וואַרשיינלעך אויך געהאָלפֿן אַ גרופּע יידן פון מלאָווע. ס׳איז געווען אַ פּרומע יידישע משפּחה, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פּאָטער, זון, טאָכטער און שנור. דער זון האָט געהאַט היתר־הוראה. יעדן שבת־צו־נאַכט פלעג איך זיי באַזוכן אין וואַלד, ברענגען זיי עסן, וואָס מיין בעל־הבית אָדער אַנדערע פּויערים פלעגן מיר געבן.

אַ געוויסן טאָג האָט מיר ווישניצקי דערציילט וועגן אַ פֿאַרזאַמלונג, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין דאָרף. דער סאָלטיס איז נעמלעך גענֿאַרן אין גאַרוואָליץ, כדי זיך צו באַמיען, אַז מען זאָל באַפֿרייען די צוגענומענע פּויערים. די זשאַנ־דאַרמען האָבן געשטעלט אָלס באַדינג, אַז דאָס דאָרף זאָל אויסגעבן, ווער עס האָט דערהרגעט דעם ראַיאָנאָוון פֿאָליציאַנט. דער סאָלטיס האָט געבראַכט דעם דאָזיקן ענטפער און ער האָט פֿאַרגעלייגט, אַז היות אין דאָרף דרייט זיך אָרום אַ זשידעק (געמיינט מיך) זאָלן די פּויערים מיך כאָפּן און אָפּגעבן די דייטשן. אָלס דעם, וואָס האָט דערמאָרדעט דעם פֿאָליציאַנט. אין רעזולטאַט פון דעם בין איך געווען געצוווונגען אַוועקצוגיין פֿון ווישניצקין. ער האָט מיך אַבער אָפּגעפֿירט צו זיין אייידעם, באזיק, אין דאָרף קאַרניעטשין. איך האָב שפּעטער איבערגענומען צו זיך די אַנדערע צוויי יידן.

ברכות לרגל חגיגות יום העצמאות

בלויז צוויי טעג זענען מיר ביי אים געווען. מער האָט ער אונדז נישט געוואָלט האַלטן. אגב האָט ער געווּסט נאָר וועגן מיר. אָבער במשך די צוויי טעג האָבן מיר באַוויזן צו מאַכן אַן עפענונג אין זיין סטאָדאָלע. מיר האָבן אַרויסגענומען אַ ציגל, אַרויסגעשלעפט היי און עס צעוואָרפן איבערן פעלד און אין דער געשׂאָפענער נאָרע זענען מיר אַריינגעקראָכן. די עפענונג האָבן מיר צוריק פאַרשטעלט מיטן ציגל. מיר האָבן דאָ נאָר געקענט ליגן און נאָר אויף אַ זייט. דער פויער איז יעדן טאָג געווען איבער אונדזערע קעפ. ער האָט געמוסן היי אָדער געשניטן שיעטשקע. מיר האָבן געהערט די געשפרעכן פון די פויערים. דורך די שפאָרעס האָבן מיר געזען, ווי די הינער און אַנדערע שטוב־חיות גייען אַרום איבערן הויף און מיר האָבן מקנא געווען זייער פרייהייט.

איך אַליין פלעג בייטאָג אַריינקומען צום פויער, געהאָלפן אין שניידן שיעטשקע און צוגרייטן קאָרטאָפל פאַר די חזרים. ער האָט געמיינט, אַז איך וואָנדער אַרום אין דער געגנט צווישן קאָרן. ער פלעגט מיר געבן אָפצוענסן און אָפט פלעגט ער מיך וואַרענען, אַז איך זאָל זיין פאַרזיכטיק, ווייל די דייטשן האָבן שוין אומגעבראָכט עטלעכע פויערים פאַר אויסבאָהאלטן יידן. זיי גיבן אַ גאָנצן זאָק צוקער פאַר צושטעלן זיי אַ לעבעדיקן ייד.

אַ געווּסן טאָג איז בערל ישראל פישערס פון אונדז אַוועקגעגאַנגען. ער איז געגאַנגען אַרבעטן אָלס שניידער אין דאָרף קאָרנעטשיץ צום פויער טאָלאָ־רעק, וואס האָט אים מיט אַ יאָר פריער געהאָלפן, וועו ער איז געשפרונגען פֿין וואָגאָן. קלמן איז מיטגעגאַנגען. ווי נאָר דער פויער האָט זיי ביידן דערזען האָט ער זיך אויף זיי געוואָרפן. ער האָט מיט אַ האָק אויפן אָרט דערהרגעט בערלען און קלמן איז בדרך נס געלונגען צו אַנטלויפן. ער איז צו מיר צו־ריקגעקומען.

ביי באזיקן איז דער סטאָדאָלע זענען מיר געבליבן ביז דעם שניי איז דעצעמבער 1943. דורך דער צייט איז געוואָרן וואס אָמאָל אַלץ ווויניקער היי אוו לעצטנס האָט דער פויער כמעט שוין געטראָטן אויף אונדזערע קעפ. פון אים זענען מיר איבערגעגאַנגען אין דער סטאָדאָלע פון פויער גרולאַ אין קאָרני־עטשיץ. איך האָב זיך אין יענער צייט דערוווסט, אַז ביי אַ קריסט געפינט זיך בעריש קערניק ־ וויעזשבאַ. כ׳האָב אים געמומען צו זיך. שפעטער איז אויך צוגעקומען יאָסל, בנימין בייזמאַנס אַן איידעם, פון לאָסקאָראָוו. מיר זענען דאָ אַלע געבליבן עטלעכע חדשים, ביז נאָך פסח 1944. אַ געוויסן טאָג

האָט אונדז אַבער דער פויער אַנטדעקט. ער האָט זיך דערשראָקן, זיך איבער־ געצלמט און געווישט די אויגן פון שטוינונג. ער האָט אונדז געהייסן תיכף אַוועקגיין.

מיר האָבן נישט געהאַט ווו זיך אַהינצוטאָן. מיר זענען געגאַנגען אין כאטינער וואַלד און געבלאַנקעט פון איין אַרט צום צווייטן. פֿאַר שבועות 1944 זענען מיר צוריקגעקומען פון אַ דאַרף, ווו מיר האָבן באַקומען עסן. מיר זענען געווען דורכגעווייקט פון דער ראָסע און מיר האָבן אַנגעצונדן אַ פייער. דער פייער האָט אונדז פֿאַראָטן. אַ פויער איז אַנגעקומען און געפרעגט ווער פון אונדז איז אַ שנייידער, ווייל ער דאַרף נייעז בגדים פֿאַר זיין קינד. איך האָב נישט געהאַט וואָס צו פֿאַרלירן און הגם איך האָב געהאַט פֿאַרדאַכטן בין איך מיט אים געגאַנגען. דורך דער צייט זענען דייטשן אַנגעקומען און גע־ הרגעט בנימין מיט בערישן. קלמן איז גראָד אין דעם מאָמענט מיט זיי נישט געווען.

אין זעלביקן כאָטינער וואַלד האָבן מיר שפּעטער באַגעגנט ישראל גדליהס פון לאָסקאָראָוו. במשך דריי חדשים האָבן מיר זיך געהאַלטן צוזאַמען און גע־ וואַנדערט פון איין פֿעלד צום אַנדערן, פון איין וואַלד צום אַנדערן. דאָס לעבן איז אונדז שטאַרק נמאס געוואָרן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אויב כיז האַרבסט וועט זיך די מלחמה נישט ענדיקן וועלן מיר אַלע באַגיין זעלבסטמאָרד. מיר האָבן בשום אופן נישט געוואָלט אַריינפאַלן אין די הענט פון די דייטשן.

אַבער דערפרייענדיקע בשורות זענען אַנגעקומען. דער פראָנט האָט זיך שנעל געוואָקט פאָרויס. עס זענען אויך דערגאַנגען צו אונדז ידיעות, אַז די א.ק.־מענטשן הרגענען יעדן ייד, וואָס זיי געפינען אויס. מיר האָבן געדאַרפט פאָר זיי זיך היטן. מיר זענען ווידער געגאַנגען צו ווישניצקין. געווסט האָט ער נאָר וועגן מיך. יעדן טאָג פלעגט ער קומען מיר ברענגען נייעס פון פראָנט און מיך טרייסטן, אַז מיין רעטונג איז נאָענט.

די בשורה פון מיין באַפֿרייאונג האָט ער מיר געבראַכט אַ געוויסן פרי־ מאָרגן. ער האָט מיר אַנגעזאָגט, אַז די רויטע אַרמיי געפֿינט זיך אין דאַרף. ער האָט מיר אַבער געראָטן צו בלייבן אין דער באַהעלטעניש, ווייל עס פעלן נישט קיין שלעכטע פאַליאָקן, וואָס לויערן אויף יידן.

אייניקע טעג שפּעטער זענען מיר אַרויסגעגאַנגען אויף דער פריי און זיך געלאָזן קיין זשעלעכאָוו און קיין לובלין צו זוכן אַ לעבעדיקן ייד. אין סאָבא־ לעוו האָבן זיך פֿאַרזאַמלט אייניקע אַרטיקע יידן. כ׳האָב דאָ געטראָפן אברהם

סעקולע, וועלכן די פאליאקן האבן דערנאך אין 1946 דערמארדעט אין ווראצ־לאוו; משה שטריקנמאכערס צוויי זין, אויך דערהרגעט געוואָרן פון פאליאקן אין 1945 נעבן זשעלעכאוו.

די קריסטן האבן מיר שפעטער דערציילט, אז די דייטשן האבן צוערשט געשוינט די מיטגלידער פון יודענראט און זיי נישט אַרייַנגעטריבן אין די ווא־גאנעס. זיי האבן אבער שפעטער זיי אוועקגעפירט אין דער צעגעלניע און אלע אויסגעשאסן. לייבל אקשע, וועלכער איז געווען א צושטעלער פאר די דייטשן פון לעדער, גאלד און אנדערע חפצים, איז געלונגען צו אנטלויפן פאר דער אויסזידלונג. ער איז געלאפן קיין אקשע און די אַרטיקע פאליאקן האבן אים געבונדן די הענט מיט די פיס און אים איבערגעגעבן דער זשאנדארמע־ריע אין גארוואלין. די זשאנדארמען האבן אים צוגעבונדן מיט א קייט אויפן האלדז צו א טאקסי, וואס האט אים געשלעפט איבער די גאסן. די דייטשן האבן נעמלעך געוואלט פון אים אַרויסבאקומען ווו די יידן האבן באהאלטן זייער גאלד און צירונג. שליסלעך האבן זיי אים א לעבעדיקן געוואָרפן זייערע דרעסירטע הינט, וואס האבן אים צעריסן אויף שטיקער און אויפגעפרעסן.

דאס אלץ איז נאר א טויזנט־חלק פון שוידערלעכן קאשמאר אין פוילן אונטער דער ממשלה פון די דייטשע רוצחים־באנדעס ימח שמם וזכרם. מיינע אלע ליידן, וואס איך האב אויבן געשילדערט, זענען א נול אין פארגלייך מיט די לידן און פייניקונגען, וואס די יידן פון אונדזערע שטעטלעך און שטעט זענען אויסגעשטאנען פון די דייטשע מערדער.

זאל מיר צום סוף דערלויבט זיין אנצוגעבן די נעמען פון די זשאנדארמען, וועלכע איך געדענק: מאכאנסקי, ווערנער, ביטנער, גאצקע; פון די פאלקס־דייטשן געדענק איך: קלינגער, לענץ, בלום.

אַ פּאָליאַק דערציילט וועגן לעבן און אומקום פון די ייִדן אין סאָבאָלעוו און אומגעגנט

אַ וואַרשעווער פּאָליאַק האָט דורכגעלעבט די אָקופּאַציע־יאָרן אין שטעטל סאָבאָלעוו, נאָכן קריג האָט ער אָנגעשריבן וועגן זיינע איבער־לעבונגען אַ בוך, וואָס האָט אַ קאָנטיקט באַדייטונג פּאַר די אַלע. וואָס ווילן קענען די חורבן־תקופה פון סאָבאָלעוו, לאָסקאָוושעוו און אומגעגנט. *)

דאָס בוך איז געשריבן אין פּאָרם פון אַ דערציילונג. די נעמען פון ערטער און פון גרעסטן טייל פערסאָנאָזשן זענען נישט קיין אויטענטישע. אָבער די ענלעכקייט פון זייער אויסלייג און די אָנגעגעבענע גראָפּישע און זאַכלעכע פרטים דערלויבן אָן שווערקייט וי צו אידענטיפיצירן. אַ דערציילונג איז פּאָרשטייט זיך נישט קיין דאָקומענט אויף עס וועט זיין אַ פּעלער אָנצוּנעמען די באָשריבענע אין בוך געשעענישן אַלס געשיכטלעך פּולשטענדיק ריכטיקע. אגב, זענען אין בוך כמעט נישטאָ קיין דאָטעס. וווּ נישט וווּ וועלט דערמאָנט אַ מאָנאַט אָדער אַ סעזאָן פון יאָר. דאָס יאָר וועלט זעלטן אָנגעגעבן אויף נאָך זעלטענער זענען פינקטלעכע דאָטעס. קיין שום דאָקומענטאַרע באָווייזן זענען אין בוך נישט פאָראַן. אָבער די נעמען פון די דייטשע זשאַנדאַרמען און הויכע באַאַמטע, וואָס האָבן געוועלטיקט אין דער געגנט אין די אָקופּאַציע־יאָרן זענען אויטענטיש. אויסער דעם שטימען אַ סך געשעענישן, וועלכע דער מחבר פון פּוילישן בוך באָשרייבט, מיט די זכרונות פון סאָבאָלע־

*) Stanisław Łukasiewicz. «Okupacja» — Powieść. Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa, 1958. (430 stron).

וועי אוּן לאַסקאַזשטוועי שרידי הפליטה. דערביבער קען מען אַנעמען, אַז דער מחבר איז נישט וויַיט פון אמת אין זיינע שילדערונגען פון געטאָ־לעבן אוּן אין זיינע באַשרייבונגען פון מאַסן־„אַקציעס", וועלכע די דייטשן האָבן דורכגעפירט אין די ראַמען פון זייערע פלענער צו ליק־ווידירן פיזיש די יידן פון דער גענגט.

די דערציילונג־פאָרם, וואָס דער מחבר האָט אַנגענומען זיינע זכרו־נות, דערלויבט דעם לייענער זיך נענטער צו באַקענען מיט דער אָט־מאָספער, וואָס האָט געהערשט אין יענע טרויעריקע חורבן־יאָרן אין גע־טאָ אוּן צווישן יידן אין אַ סך אַ גרעסערער מאָס אויף דער אַרישער זייט. לאָמיר צוגעבן, אַז דער מחבר האָט אַן אומצווייפלבאַרן דערציילע־רישן טאַלאַנט, וואָס טראָגט אין בוך אַ חותם פון אויפריכטיקייט.

דער מחבר, סטאַניסלאַוו לוקאַשעוויטש האָט זיין דערציילונג גע־שריבן אין דער ערשטער פערזאָן. זי טראָגט אין בוך דעם נאָמען סטא־ניסלאַוו קראַטאַווסקי. פאַרן קריג איז סטאַניסלאַוו קראַטאַווסקי, ווי ער דערציילט אַליין, געווען אַן אַקטיוויסט אין אַן אַרגאַניזאַציע, וואָס איז געשטאַנען נאָענט צו דער פויערים־באַוועגונג „וויטשי". די באַוועגונג האָט געהאַט אַ פראַגרעסיוו טענדענץ. אין צוזאַמענהאַנג מיט זיין דא־זיקער טעטיקייט האָט קראַטאַווסקי פאַרעפנטלעכט פאַרן קריג אַרטיק־לען אין דער אַנטי־פאַשיסטישער פרעסע. צוליב דעם איז זיין עקזיס־טענץ אין דער אָקופירטער דורך די דייטשן וואַרשע געווען אַ ביסל באַדראָט. אויסער דעם איז אויף אים געלעגן די לאַסט פון אויסהאַלטן אַן אַלטע מוטער און אַ יונגע שוועסטער. אין דער לאַגע האָט סטאַניס־לאַוו קראַטאַווסקי זיך פאַרבונדן מיט זיינע פריינט פון אַ פוילישער ווי־דערשטאַנד־באַוועגונג און דורך זייער פאַרמיטלונג האָט ער באַקומען אין סאַבאַלעוו דעם אָמט פון אַ קאַמיסאַר פאַרן פּליש־קאַנטיגענט. אויף זיין אָמט, אין פאַקטישער דינסט פון דער אַרטיקער פוילישער אַדמיני־טראַציע און פון דער אַרטיקער דייטשער אָקופאַציע־מאַכט, האָט ער אין אַ געוויסער מאָס דערפילט אויפגאַבעס פאַר דער אונטערערדישער ווידערשטאַנד־אַרגאַניזאַציע. וועגן זיין אַקטיוויטעט אַלס ווידערשטענ־דלער וועט אָבער אין בוך קיין סך נישט דערציילט. אין איין קאַפּיטל באַשרייבט ער, ווי ער האָט זיך באַטייליקט אין אויפנעמען געווער, וואָס איז אין זיין אַנווענדונג פאַראַנטירט געווען פון אַוויאַנען, געקומענע

פון ענגלאַנד. בדרך כלל זעט אויס, ווי ער וואָלט מער געווען אַן עדות, ווי אַ מיטבאַטייליקטער אין די אַקטיוויטעטן פון אונטערגרונט. נאָר אין דעם עצם אויספֿרונג פון זיין פונקציע, וואָס האָט געזאָלט זאָרגן פאַר דער רעגלמעסיקער קאָנטראָל פון בהמות־צוכט און פאַר פֿינקטלעכער צושטעלונג פון פֿוירישן פלייש־קאָנטיגענט פאַר די דייטשע אויטאָריטעטן, האָט ער זיך געריכטעט, ווי ער פֿרווט עס באַווייזן, לויט די אַנווייזונגען און עצות פון אונטערגרונט. זיין זאָרג איז דעריבער געווען וואָס ווייניקער צו באַוואָלטן דאָס דאָרף און בפֿרט דעם אָרעמען מייל פון פֿוירטום.

דאָס לעבן פון געטא אין סאָבאָלעוו און יידישע צרות ווערן דאָ דערציילט בלויז אַלס עפּיזאָדן. פון די 77 קאַפּיטלען פון בוך זענען בלויז צוויי קאַפּיטלען געוויידמעט דעם געטא. וון נישט וון ווערט נאָך דערציילט אין אַנדערע קאַפּיטלען אָזא אָדער אַנדערער טראַגישער פאַל צווישן יידן.

אָבער נישט ווייניקער אינטערעסאַנט איז דאָס לעבן פון דער פוילישער באַפֿעלקערונג אין סאָבאָלעוו אין יענע גרויזאַמע יאָרן. די יידן, וואָס זענען געווען פאַרשפּאַרט אין געטא, האָבן זייער ווייניק געוווסט פון לעבן אויף דער אַרישער זייט. ממילא ווייסן אויך ווענig דעם לעבן זייער ווייניק די פֿ נס געראַטעוועטע יידן. אָבער די אַרישע גאָס האָט געשפּילט אַ באַדייטיקע ראָלע אין לעבן און אין אומקום פון אירע געוודפטע יידישע מיטבירגער און שכנים און זייער אָפּט קען מען אַ סך לערנען וועגן דער חורבן־תקופה פון דעם, וואָס עס האָט זיך געטאָן אויסערהאָלב די מויערן פון געטא.

דער ערשטער אייַנדרוק, וואָס אַ יידישער לייענער טראָגט אַרויס פון בוך „אָקופּאַציע" איז די אַבסאָלוטע אומפּאַרגלייכלעכקייט צווישן לעבן אין געטא און דעם לעבן פון דער אַרישער באַפֿעלקערונג. זיכער האָבן די פּאָליאָקן אַ סך געליטן פון דער דייטשער אָקופּאַציע. נישט נאָר האָט די פוילישע באַפֿעלקערונג געמוזט געבן און צאָלן, דינען און באַדינען, אונטערטעניק פאָלגן און געהאָרכאָם אויספֿילן אָפּילו ווילאָזע באַפֿעלן, אָפּילו קאַפּריזן פון דריט און פערט־ראַנגיקע דייטשע מיליטער־לייט און ציווילע; נישט נאָר האָבן די פּאָליאָקן געליטן אין זייער מענ־

טשלעכע ווירדע און אין זייער נאַציאָנאַלער שטאָלץ, נאָר זיי האָבן אָפט אויך געצאָלט מיט בלוט און מיט מענטשלעכע לעבנס, מיט פאַר־שיקונגען און עינויים. פּוילישע דערפער זענען אָפּגעמאַלט געוואָרן פון דער ערד און זייער באָפעלקערונג איז אויסגעראַטן געוואָרן פאַר בלויז אַ חשד פון העלפֿן פּאַרטיזאַנער. עקזעקוציעס פון ווידערשטענדלער, פון שמוגלער אָדער פון נישט געהאָרכזאַמע פויערים זענען געווען אָפּטע דערשיינונגען. דאָך אָבער איז דאָס לעבן אויף דער אָרישער זייט אָנגע־גאַנגען כמעט נאָרמאַל. משפחות האָבן געלעבט אין זיערע דירות און פאַלוואַרקן, האָבן געאָרבעט און פאַרדינט, האָבן רואיק געשלאָפן די נעכט און געהאַט אַ מעגלעכקייט איבערצוואָרטן די שלעכטע צייט און זיך צו דערוואָרטן אויפן טאָג פון דער באָפרייאונג.

דער צווייטער איינדרוק, וואָס מען באָקומט פון לייענען לוקאַ־שעוויטשעס בוך לאָזט זיך דעפינירן מיט איין און איינציק וואָרט: שכרות. די אָרישע באָפעלקערונג פון דער געגנט האָט במשך די אַלע אָקופּאַציע־יאָרן נישט אויפֿגעהערט צו טרינקען שנאַפּס. יונגע און אַלטע, מענער און פרויען, פּאָליאָקן און דייטשן, פויערים און שטאָטישע אינ־טעליגענץ, רייכע גוטבאַזיצער און הערשפאַשנע פאַכאָלקעס האָבן גע־זויפט אָפּטמאָל אָפילו צוזאַמען. די פלעשער „וואָדקאַ" אָדער די ארטיק־אויסגעאָרבעטע „בימבער"־פלעשער האָבן די אַלע פאָראייניקט נישט געקוקט אויף די קלאַסן־אונטערשידן, נישט געקוקט אויף דער הערשנדי־קער שנאה צווישן פּאָליאָק און דייטש, צווישן פויער און דעם גראָנא־טאָווון פּאָליציאַנט, צווישן דעם קאָנספּיראַטיוו טעטיקן ווידערשטענדלער און דעם דייטשן זשאָנדאָרם. די אָרישע גאַם האָט געהאַט נישט נאָר איבער גענוג שנאַפּס, ווײַנען און די טייערסטע געטראַנקען, נאָר אויך די בעסטע מאכלים און זי האָט זיך געלאָזט ווילגיין. עס האָט נישט עקזיסטירט קיין באַגרענעש, קיין שום אָפּיציעלער אָקט, קיין מינדעסטע אָמטלעכע טעטיקייט אַן אָפּצוגיסן עס מיט שנאַפּס. טרינקען, פרעסן און זונט זענען געווען אין צענטער פון עפענטלעכן און פריוואָטן לעבן. צי איז עס געווען צוליב אַ דעמאָראַליזאַציע פון קריגס־יאָרן אָדער צוליב עפעס אַן אינערלעכער באַדערפענש צו פאָרגיטיקן דעם פאַרלוסט פון פרייהייט אָדער אַריינצוכאַפּן מיט פּולע הויפנס עולם הזה אין צייטן פון געפאָר איז שווער צו זאָגן.

וואָס עס ברויזט אויף און רעוואָלטירט איז אָבער דער טיפער תהום, וואָס איז געווען צווישן דעם אויסגעלאָסענעם און אומגעצוימטן ווילטאָג אויף דער אָרישער זייט און דעם הונגער מיטן געפלאָגטן בידנעם לעבן, וואָס איז געווען אויסגעשטעלט אויף פערמאָנענטע געפאָרן אין יידישן געטאָ. פאָרשטייט זיך, אַז עס וענען אויך אין דער אָרישער באָפעלקע־רונג געווען קרבנות און אויך זי האָט געליטן. דער אָקופאַנט האָט די פאָליאָקן גערודפט. עס וענען געפאַלן פאָליאָקן שמוגלער, עס וענען געווען און געפאַלן זאָלאָשניקעס, עס וענען אומגעקומען אָדער דער־הרגעט געוואָרן אויך אומשולדיקע מענטשן, עס וענען געפאַלן ווידער־שטענדלער אין קאָמף. אָבער סיי די באָדינגונגען פון קאָמף און אומקום און סיי די פראָפאָרץ פון די קרבנות אויף דער אָרישער זייט וענען אומפאָרגלייכלעך קלענער ווי די מאָסן־שחיטות, וואָס וענען פאָרגעקו־מען אין די געטאָס אויף יידן. די שרייענדיקע דיספראָפאָרץ איז גרויס געווען מיטן עצם פאַקט. וואָס יידן וענען געווען אָפגעשלאָסן פון דער וועלט אין דער צייט ווען אָריער האָבן זיך געקענט פריי באָוועגן.

די אָרישע באָפעלקערונג האָט געאָרבעט און נאָר מער געשמוגלט, האָט אויסגעוויצט וועמען און וואָס טאָ האָט זיך נאָר געלאָזן, האָט אָפט־מאָל געגנבעט און גערויבט, כדי וואָס מער צו פאָרדינען און וואָס בע־סער צו לעבן. די פוילישע באָאַמטע און די פוילישע פאָליצייַ האָבן ג־לעבט אויפן חשבון פון דער באָפעלקערונג, האָבן גענומען כאָבאָר און האָבן עקספלאָאַטירט אָרעמע, שאָנטאָזשירט רייכע. מסירות וענען ג־ווען נישט קיין זעלטנוע דערשיינונג. די דיימשן ווידער האָבן בלויז לפנים געזאָרגט פאָר אָרדענונג. אויך ויי האָבן געוויזן, ווי פיאָווקעס, זאָס בלוט פון פאָלק. פעסט אין זייער הערשנדיקער ראָל און אין זייער כח, אין נאָמען פון זייער קריג און פון זייער „פירער", האָבן זיי אָרויס־געצוינן פון דער באָפעלקערונג פאָר זייער אייגענער נוץ געלט און גאָלד, די בעסטע מלבושים און מעבל, צירונג און טעפיכער. האָבן ג־ווייפט און געפרעסן, פאָרגוואָלטיקט פרויען, געשענדעט הייליקייטן און פאָרגאָסן אומשולדיק בלוט.

די טעטיקייט פון די ווידערשטאַנד־גרופעס פאָרנעמט אין בוך אַ בכבודיק אָרט. די פערזאָנען, ויאָס האָבן אין באָדינגונגען פון קאָנספי־ראַציע און שטענדיקער געפאָר געפירט זייער אָרבעט קעגן די דיימשן

ווערן דאָ געשילדערט מיט אַ סך סימפּאַטיע. אָפּטמאָל איז שווער צו דע־
פיניר‌ן דעם פּאָליטישן כאַראַקטער פון דער אַרבעט אַנדערער גרופּע, פון
דער אַדער אַנדערער פערזענלעכקייט. דער גענייגטער שוואַכער נישט
בייגעשטייערט אויסצושמידן אַ געמיינזאַמען פראָנט פון דעם
וויידערשטאַנד און די פּאַרשידענע גרופּעס האָבן זיך קעגנזייטיק באַ־
קעמפט. נאָך טרויעריקער זענען די פּאָלן פון מסירות. עס איז נישט
זעלטן געשען, אַז נאַציאָנאַליסטישע וויידערשטעלער האָבן געהאָלטן
פאַר ריכטיק אויסצוגעבן די דייטשן לינקע וויידערשטענדלער.

אין וואָלד זענען אויך געווען באַהאַלטענע יידן. אָפּט האָבן זיי גע־
האַט געווער און גענפרווט זיך צו פאַרטיידיקן. דער מחבר האָט זיך
איינמאָל אנגעשטויסן אויף אזא באַהאַלטענע און וויזט אויס שלעכט
באַוואָפֿנט גרופּע יידן אין וואָלד. די גרופּע האָט געהאַט אַ קאָנטאַקט
מיט אַ פויער אין נאַענטן דאָרף. ער פלעגט זיי ברענגען עסן. אַ טאָג
האָט עמיצער אים אונטערגעקוקט און וועגן דעם געמאָלדן די דייטשן.
דער פויער און זיין משפּחה זענען שרעקלעך געפּיניקט געווארן. דאָך
האָבן זיי נישט אויסגעגעבן דאָס אָרט וו‌ו די יידן האָבן זיך באַהאַלטן.
שליסלעך האָט דאָס צען יאָריקע מיידעלע פון פויער נישט אויסגעהאַלטן;
און ז׳ איז געלאָפן אין וואָלד, כדי צו ווייזן די זשאַנדאַרמען די באַ־
העלטענים. ו׳ האָט דערמיט געוואָלט ראַטעווען איר פאָטער. די זשאַנדאַר־
מען האָבן אויפגעריסן דעם בונקער מיט גראַנאַטן. די יידן האָבן זיך
אָפּגעשאָסן, אָבער זיי זענען אַלע אומגעקומען. דערנאָך האָבן די זשאַנ־
דאַרמען דערמאָרדעט די גאַנצע משפּחה פון פויער. אין אַ צייט אַרום
האָט אַ וויידערשטאַנד־גרופּע זיך דערוווסט וועי עס איז געווען דער
מסור. ס׳איז געווען אַ זון פון אַ רייכן פויער, אַ שיכור און אַוואַנטוריסט.
די וויידערשטענדלער האָבן אים אויפגעהאַנגען אין שייער פון זיין פאַ־
טער.

מיר געפינען אין בוך אָפּקלאַנגען וועגן טרעבלינקע. דער מחבר
דערציילט וועגן זיינער אַ באַגעגענעניש מיט אַ פּאָליאַק, וואָס איז צוריק־
געקומען פון טרעבלינקע זיין אייגענע פרוי האָט אים נישט דערקענט
אַזוי איז ער געווען אויסגעפּאַשעט, גוט אָנגעטאָן, ווי ער וואָלט געקו־
מען פון שענסטן אָפּרו־אָרט אַ נישט־ייד, וואָס האָט זיך געקענט אַן עצה
געבן, האָט אָפּילו פון טויטן־לאַגער טרעבלינקע געקענט אַרויסקומען

גאַנץ און געזונט און אַפילו רייך. דער פאַליאַק האָט דערציילט וועגן די אויסגעצייכנטע יידישע בעלי־מלאכה אין טרעבלינקע. זיי האָבן געַ־ אַרבעט פאַר די דייטשן און אַמאָל אַפילו צוגעהאַנדלט מיט די אַריער. אַבער די אַריער זענען געבליבן לעבן און וייער אַפט געווסט ווי אויסצו־ נוצן די סיטואַציע, כדי אַנצוזאַמלען פאַרמעגנס. וואָס עס איז געווארן מיט די יידן אין טרעבלינקע ווייסן אַלע.

אָט אין דער אַטמאָספער און אויפן ראַנד פון דער פולשטענדיק דעַ־ מאָראַליזירטער און צעפוילטער אַרישער גאָס איז רואיק אויסגעגאַנגען דאָס טראַגישע יידיש לעבן אין געטאָ. אין גיב דאָ די איבערזעצונג פון אַ קאַפּיטל וועגן יידן און לאָז איבער די נעמען, ווי דער מחבר באַוצט. דאָס שטעטל הייסט ביי אים אין בוך „באַלעסאָוו". אונטערן נאָמען „גריַ־ וואָמין" דאַרף מען פאַרשטיין גראָוואַלין א. א. וו. די ניצול געווארענע לאַנדסלייט פון דער געגנט וועלן זיכער דערקאַנען די נעמען פון ערטער און פון פערזאָנען און וועלן קענען אידענטיפיצירן די אַנגעשבענע פאַקטן און געשעענישן.

„גאָט פון אברהם, גאָט פון יעקב..."

דאָס לעבן פון שטעטל און מיין אייגן לעבן איז געפלאָסן נעבן דעם לעבן פון גטאָ. איך האָב זיך מיט אים איבעריקס נישט באַשעפֿ־ טיקט. זייַ שלעכטן גורל האָב איך טראַקטירט ווי איינעם פון די אַ סך שטוינענַ־ דיקע, אומדעפינירבאַרע אין זייער גרויל, עלעמענטן פון קריג, צו וועלכן מיר האָבן זיך ווי עס איז צוגעווויזנט. ס'איז אַבער אַנגעקומען אַ צייט, וועַן דער גע־ טאָ האָט פלוצלונג צוגעצויגן צו זיך אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט.

באַלעסאָווער גטאָ האָט געציילט אַרום פופצן הונדערט איינווויניגער. ער איז געווען באַגרענעצט צו אַ קליינעם שטח, אויף וועלכן עס האָבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק שטאַרק אַרעמע כאַלופעס און הייזלעך מיט צעקרימטע וועַנט און מיט האַלב איינגעפאַלענע דעכער. אין יעדן הייזל האָבן געלעבט מער ווי צען פערזאָן. דעם שטח האָט מען דאַרט אויסגענוצט אויף אַ גענויַלן און דער־ פינדערישן אופן. די געלעגער זענען געווען געבויט פון איינפאַכע ברעטער. איינער אויפן אַנדערן. געווען זענען עס פריטשעס. וואָס זענען געהאַנגען אין דער לופֿט, אַנגעשפאַרט אויף נישט דיקע דרענגלעך, צוליב שפּאַרזאַמקייט. אויס־

געבעט זענען זיי געווען מיט אַ דינער שיכט שטרוי, וואָס מען האָט געקויפט ביי די פויערים בוכשטעבלעך אויפן וואָג פון גאַלד. אויף דעם שטרוי, באַדעקט מיט אַרעמע שמאַטעס און בעטגעוואַנד, האָבן זיך געראַיעט גאַנצע פאַמיליעס. ווינטער האָבן דאָרט געדרעמלט זקנים און עס האָבן זיך געשפילט קינדער, וואָס האָבן נישט געהאַט אין צימער קיין פרייען פלאַץ, כדי זיך צו באַוועגן. די קעלט און די פרעסט האָבן זיי נישט דערלויבט אַרויסצוגיין פון דער כאַטע. עס זענען דאָרט אויך געלעגן אין ווייטיק און מיט היץ אַ סך קראַנקע.

אויף דעם דיל פון ערד — ווייל די ברעטער פון דער פאַדלאָגע האָט מען אָפגעריסן פאַר מער נוצלעכע און נויטיקע צוועקן — האָט געשטעקט אַ טיש מיט די פיס אייגעהאַקט אין דער ערד. די געזונטע און מער ענערגישע מיטגלידער פון דער משפחה, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט באַקומען שפייז פאַר אַלעמען, האָבן אויף דעם טיש געגעסן זייערע שלעכטע מאַלצייטן. דער־נאָך זענען זיי אַרויסגעגאַנגען פון דער כאַטע אַזוי שנעל ווי מעגלעך, כדי צווישן די אַרעמע בודעס, אין וועלכע עס האָבן געלעבט ענלעכע צו זיי אום־גליקלעכע קבצנים, צו טשאטעווען האָפנונגסלאָז אויף עפעס אַ פאַרדינסט, וואָס זאָל זיי דערלויבן צו קויפן שפייז. שעהנווייז פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען ביי דער גרענעץ פון געטאָ, כדי אָפצוהאַלטן אַ פויער אָדער עמיצן פון שטעטל און אויף שנעל עפעס אויסבעטלען.

אינערהאַלב פון געטאָ איז טעטיק געווען דער יודענראַט. זיין פונקציע האָט זיך אייגנטלעך באַגרענעצט צו אויפנעמען פון סטאַראָסטוואָ אָדער פון דער אָרטיקער זשאַנדאַרמעריע־שטעלע די אָלץ שאַרפער וועריפיקע פאַראַרדענונ־גען פַאַר דער יידישער באַפעלקערונג. די פאַסטולאָטן פון יודענראַט וועגן פאַר־בעסערן די דאָליע פון די געטאָ־איינווינער זענען רעגולער נישט געזומען גע־וואָרן אין אַכט. פאַרקערט, ווי נאָר עס איז אַרויסגעוויזן געוואָרן די קלענסטע אום־צופרידנקייט,זענען געקומען נייע לאָסטן און רעפּרעסיעס. ווען מען האָט גע־וואָלט באַקומען פון דרויסן אַ ביסל רפואות און אַ סאַניטאַרע הילף פאַר די שווער קראַנקע, האָט מען געמוזט דורך דער דעליקאַטער פאַרמיטלונג פון די פוילישע באַאַמטע באַצאָלן עמיצן ממש מיט גאַלד. די פאַרשטייער פון יודע־ראַט האָבן זיך זייער אָפט אָנגעשטויסן אויף פאַרשלאָגן פון באַדינען דעם געטאָ פאַרן פרייז פון א גאַלד־באַצאָלונג אָדער פון וועריפולע צירונג. אַ געוויסן טאָג איז פון יודענראַט געקומען אויף איינעם אָזאָ פאַרשלאָג דער אומגעדולדיקער ענטפער, אַז אויפן שטח פון געטאָ איז נאָך נישט געפונען געוואָרן קיין גאַלד-גרוב.

קיין באַלעסאַוו האָט מען צונויפגעיאָגט יידן פון עטלעכע אַרומיקע אַסאַ־דעס און דערפֿער, ווו זיי האָבן געלעבט אין איינצלנע משפחות. מען האָט אַהער אויך אַראָפגעבראַכט יידן פון גריוואָמין און פון אַן אַנדער גרויס שטעטל. דאָס האָט פֿאַרשטאַרקט די איבערצייגונג אין דער פּוילישער געזעלשאַפֿט, אַז אין געטאָ איז פֿאַראַן אַ סך גאָלד, ווייל די פּרעמדע, רייכע יידן האָבן דאָס גאָלד מיטגעבראַכט. אויסער דעם האָט אומעטום געהערשט די זייער אַנגענומע־נע מיינונג, אַז יידן האָבן בכלל אומצאָליקע אוצרות אין גאָלד און אין ברי־ליאַנטן. דער אומגליק פֿון די יידן האָט נאָר געריצט די גייציקייט פון אַ סך מענטשן, וואָס האָבן דאָ געפונען אַ געלעגנהייט צו דערגרייכן די אָלע אוצ־רות. מען האָט געווסט, אַז פון צייט צו צייט האָט זיך פון באַלעסאַוו אַרויס־געגנבעט אַ שליח צום וואַרשעווער געטאָ. צו וואָס איז אַזאַ שליח געפֿאָרן אויב נישט צו ברענגען גאָלד? דערנאָך זענען אַנגעקומען אייניקע טראַנספֿאָרטן פֿון יידן און די שמוגלער האָבן דעם פּאָקס פֿאַרשטאַנען אָלס פֿאַרגרעסערונג פון די צאָלונגס־מעגלעכקייטן פון געטאָ.

דער הורט־צושטעלער פֿאָרן געטאָ איז געווען אויסער דעם רייכן פּויער קאָראָש און דעם מילנער קובאַנטשיק, אויך אָלעכאָווסקי, וועלכער האָט גע־שטרעבט צו מאַנאָפּאָליזירן אין זיין האַנט די דאָזיקע „געזעלשאַפֿטלעכע" טע־טיקייט. באַמיענדיק זיך פֿאָר יעדן פּריין צו שטערן אַנדערע*). ער האָט איי־

---

*) דירעקטאָר אָלעכאָווסקי האָט חתונה געהאַט מיט אַ מאַכטער פון אַ רייכן גוטבאַזיצער, דעם בעל־הבית פון מאַיאַנטעק גאדאָוו. דער אָלטער פּריץ איז אַבער שטענדיק געווען אין וואָרשע און מיטן גרויסן הויף האָט אַנגעפירט מיט אַ ענין־טער האַנט אָלעכאָווסקי. אויסער דעם האָבן די דיימשן אים אַנפֿאָרטרויט די אַנפירונג פון נאָך עטלעכע גרויסע הויפֿן אין דער געגנט. ער איז געווען רייך, דורכגעטריבן און זייער גייציק. מיט די דיימשן האָט ער געהאַט די בעס־טע באַציאונגען. אין דער זשאַנדאַרמעריע פון באָלעסאַוו איז ער געווען אַ בן־בית און מיט די זיך טוישנדיקע קאָמענדאַנטן פלעגט ער תמיד טרינקען שנאַפּס. דער דייטשער קריין־לאַנדווירט קאָמפּע פון גריוואָמין פלעגט צו אים אָפּט פֿאָרפֿאָרן. די פּויערים פון דער געגנט האָבן פֿאָר אים מורא געהאַט און ער האָט זייער פּחד געווסט וויי אויסצונוצן. מען האָט געווסט, אַז ער איז זייער רייך און האָט אוצרות אין גאָלד און וואַליוטע. כדי זיך צו פֿאַרזיכערן מיט זיין צוקונפט האָט ער בשתיקה אַנגעבוודן גוטע באַציאונגען מיט דער פּוילישער

ניקע מאַל געפרוווט פּטור צו ווערן פון זיינע קאנקורענטן מיט דער הילף פון דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע, אַבער די אינטערוועניץ פון די דייטשן איז אין דעם פאַל נישט געווען ווירקזאַם.

אַלעכאַווסקי האָט צוגעשטעלט אין געטאָ מעל, ווייץ ,קאַשע און פלייש. ער פלעגט צופאַרן נאַענט צום געטאָ מיט אַן אַנגעלאַדענעם לאַסט-אויטאָ כלומרשט צום מעכאַנישן וואַרשטאַט פון יורטשיקן, אייניעם פון די אַרטיקע מיליאַנערן פון קריג. יורטשיק האָט אַ דאַנק קאַמבינאַציעס מיט די דייטשן באַקומען אייזן אויף אַפּיציעלע פרייזן. ער האָט פון דעם אייזן אויסגעארבעט אַגריקולטור־מאַשינעס ,וועלכע ער האָט פארקויפט די פויערים פאַר פרייזן פון שוואַרצן מאַרק. די זעק פלעגט מען אויסלאַדן פון אַלעכאַווסקיס אויטאָ אין יורטשיקס וואַרשטאַט, וואָס האָט זיך געפונען האַרט ביי דער גרענעץ פון געטאָ און פון די הינטערשטע טירן פון וואַרשטאַט האָט מען די זעק אַפּגעגעבן די יידן.

אַלעכאַווסקי האָט געטאָן וואָס ער האָט נאָר געוואָלט ברעכנדיק די פאַראַרדענונגען פון אַקופאַנט קודם כל אין פאַלן, ווען ער האָט געהאָט א נוץ. ער האָט זיך אַבער באַמיט צו מאַכן דעם אַנשטעל, אַז ער האָט מורא פאַר די דייטשן, אַז ער באַהאַלט זיך מיט דורכפירן נישט לעגאַלע טראַנזאַקציעס. ער האָט געשמוגלט זייער גרויס, אַבער ער האָט נישט פֿאַראכטעט קלענערע געשעפטלעך

נאַציאָנאַליסטישער ווידערשטאַנד-באַוועגונג א. ק. זיין הויפּט־טעטיקייט אַלס ווידערשטענדלער איז געווען צו אויסגעפינען די לינקע רעזיסטאַנטלער און קאָמוניסטן. פאַר אים, ווי פאַר א. ק., איז דער שונא פון פוילן געווען נישט נאָר דער דייטש, נאָר אויך דער קאָמוניסט און פאַרשטייט זיך דער ייִד. עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז ער האָט צונויפגעשטעלט א ליסטע פון לינק־געשטימטע פויערים ,פון זיי א סך ווידערשטעודלער פון דער קאָמוניסטישער באַוועגונג א. ק. (אַרמיא לודאָוא) און האָט די ליסטע איבערגעגעבן די דייטשן, כדי די דאָזיקע מענטשן צו ליקווידירן. זיין דאָזיקע טעטיקייט האָט נאָך געקענט ברענגען א סך שאָדן דער גאַנצער פוילישער אונטערגרונט־אַקטיוויטעט. אַלעכאַווסקי האָט דערפאַר באַצאָלט מיטן לעבן. ווען ער איז אין א פאַרנאַכט געפאַרן אַהיים האָט א גרופּע פּאַרטיזאַנער אים באַפאַלן און דערשאָסן. די דייטשן האָבן אים אינגאַנצן אַרדנט א פאַראַדנע לוויה. ווי עס פאַסט פאַר אַזא געטרייען און איבערגעגעבענעם פריינט פון היטלערן.

מיט די דראָבנע הענדלער וואָס זענען געקומען פון וואַרשע. צו אים אין הויף אין גאַדאָוו, פלעגן זיך אַרײַנדרייען גאַנצע באַנדעס שמוגלער. דער דושעדושיץ אַלעכאָווסקי איז געווען גרענעצלאָז גייציק און האָט זיך ממש געווארפן אויף יעדן קלענסטן גראָשן. מען האָט געזאָגט, אַז ער האָט אַנגעזאַמלט אַ ריזיק־גרויסן פאַרמעגן אין גאָלד און אין וואַליוטע.

מעל האָט צוגעשטעלט דעם געטאָ בעיקר דער מילנער קובאַנטשיק. זיין עלעקטרישע מיל איז אַנטשטאַנען דורך אַריינמאַנטירן מאַשינעס פון אַמאַליקן ווינט־מיל, וואָס האָט נאָך אַלץ אַרויסגעשטעקט אין הימל אַריין זיינע שוין נוצ־לאָזע פליגלען. די מיל איז געשטאַנען נאָענט פון געטאָ. נאָך נענטער האָט זיך געפונען דאָס לעצטנס אויסגעענדיקטע, געמויערטע, איינשטאָקיקע און זייער שיין ווויס־הויז פון קובאַנטשיקן. שפעט אין אָוונט איז גענוג געווען די פאַראָבקעס צו מאַכן בלויז אייניקע שריט, כדי זיך צו געפינען אויפן שטח פון געטאָ, ווו די יידן האָבן געכאָפט די סחורה.

איבער קובאַנטשיקן איז געהאַנגען די פלאָג פון אומאויפהערלעכע באַזוכן פון דער זשאַנדאַרמעריע. מיט באַוונדערע סימפאַטיעס האָבן זיי באַשאַנקען זיין פרוי, אַ יונגע, הויכע און דיקע, בריטפלייציקע, מיט אַן אויסגעפילטן הינטן און מיט מעכטיקע לידקעס. איר בריסטער פנים איז אייביק געווען פאַרטונקלט און אומבאַוועגלעך פון אַ רואיקער און עפעס אַביעקטיווער אומצופרידנקייט. איר מאַן, עדמונד, הגם ער איז אין זיין ביזאיצטיקן לעבן געווען ניכטער בלויז אייניקע טעג, האָט געהאַט עפעס אַ באַוונדערן אינסטינקט, אַ געבוירענע פעאיקייט צו מאַכן געלט און צו שליסן גוטע געשעפטן. אין די טראַנזאַקציעס, וועלכע ער האָט גע־שלאָסן מיט פאַרשידענע מענטשן, איז ער קיינמאָל נישט געווען דער באַוולטער. אייביק שיכור אַזוי, אַז עס האָט זיך געדוכט, אַז ער פאַלט יעדע מינוט פון די פיס, אָפגעלאָזן, שלעכט אַנגעטאָן אין פאַרשטויבטע פון מעל בגדים, פלעגט ער זיך שלעפן איבער דער גמינע און אין אַגריקולטור־קאָאָפעראַטיוו, זיך טשעפנדיק צו די באַאַמטע און אייביק מאַנעוודיק פאַר עוולות, וואָס מען זאָל האָבן קעגן אים באַגאַנגען.

ביי קובאַנטשיקן אין הויז פלעגן טאָג און נאַכט פאַרקומען שיכרות־אַרגיעס. עס זענען דאָרט תמיד געווען זשאַנדאַרמען און שטענדיק פלעגט איינער פון זיי זיך שאַרן צו דער דיקער און געזונטער פרוי. דאָס שטעטל און באַזונדערס דער געטאָ איז שוין געווויינט געווען צו די קללות און צו די געלעכטער, וואָס זענען געווען דורכגעפלאָכטן מיט קלאָנגען פון אַ האַרמאָניע און האָבן זיך געטראָגן פון

מ׳לנערס הויז. אפט פלעגט מען זען, ווי עס גייט פון דאָרטן אַרויס אַ זשאנדאַרם, וועלכער האָט אַן אַ פאַסיק, מיט צעפלאַמטע באַקן, זיך וואַקלענדיק, געזוכט אומ־באַהאַלפן אַ פאַרשטעלטן ווינקל, ווו זיך צו דערלויבן, און שליסלעך פלעגט ער עס טאָן אפן אין די אויגן פון אַ סך עדות, נישט קענענדיק זיך מער איינהאַלטן. אפטמאל פלעגט קובאַנטשיק נאָך אַ גאַנצע נאַכט שיכורן, ווען ער האָט געוואָלט אַנקומען אין דער גמינע, קריכן איבערן מאַרק אויף אַלע פיר.

און דערנעבן האָט געלעבט, דורכגעדרונגען מיט טויט־שרעק פאַרן גורל, דער געטאָ, אין וועלכן די מענטשן זענען געווען דערדריקט פון שוידערלעכער און האָפנונגסלאָזער דערניderערונג. אַריער האָבן געהאָט רעכט אַריינצוגיין אין געטאָ, אַבער מיט אַ שטרענגן פאַרבאָט איבערצוטראָגן שפייז. זלופּעק האָט מיר דאָרט אמאל אַנגעווירזן אויף אַ גוטן שניידער. ווען איך האָב דערהערט דעם אומגעווויינ־לעך נידעריקן פרייז האָט מיך באַהערשט ממש אַ שטוינונג. דער שניידער האָט מן הסתם געמיינט, אַז איך וואָקל זיך אויך די סומע צו באַצאָלן, האָט ער וואָס גיכער אַראָפגעלאָזט אַ גאַנץ דריטל פון פרייז. איך האָב דערקלערט, אַז איך וועל מסכים זיין צו געבן אים די אַרבעט מיטן באַדינג, אַז ער וועט נעמען אַ נאַרמאַלע באַ־צאָלונג. ווען ער האָט אַריינגעלייגט דאָס געלט אין טאַש איז אויף זיין דאַרן, איינגעפאַלן פון אומענטשלעכער אַפּאַטיע פנים דורכגעלאָפן אַ קורטש און דער־נאָך איז עס באַלויכטן געווארן מיט אַ פלוצלומדיקן שיין.

ווען איך בין געקומען מעסטן האָב איך זיך צוגעקוקט צום מייסטער מיט זיינע צוויי געזעלן. זיי האָבן געארבעט אין אזא קליינטשיקן צימערל, אפגעטיילט מיט אלטע ברעטלעך פון אנדערן טייל הויז, וואָס איז געווען איבערגעפולט מיט אַ מאַסע איינווינער, אַז זיי האָבן געמוזט בעתן נייען אכטונג געבן, אַז זיי זאָלן זיך קענזייטיק נישט שטערן מיט באַוועגונגען פון זייערע הענט. ווען איך האָב געמאַסטן די מאַרינארקע, האָט איין געהילף געמוזט אַרויסגיין. איך האָב געקוקט אויף די דאָרע פנימער פון די מענטשן, וואָס זענען אין דער דירה. זיי זענען געווען אן קיין שום ווילן צום לעבן. ס׳איז געווען אַ וווּנדער וואָס די מענטשן האָבן זיך נאָך באַוועגט און געארבעט. עס איז קאָנטיק געווען זייער טיפע, איבער־מענטשלעכע אפאטיע. עס האָט פון זיי אַרויסגעטויכט אַן אומווילן צו אַלץ. עס איז ווייזט אויס געווען אַ רעזולטאַט פון די מיסטעריעזע פאַרגעפילן פון טראָגישן סוף.

דער געטאָ האָט אבער ווי עס איז געלעבט און האָט זיך באמיט איבערצולעבן. אין קיין איין אָרט זענען נישט געווען אזויפיל פאנטאסטישע קלאנגען וועגן שנעלן סוף פון קריג. סוף זומער האָבן אלטע יידן אנגעהויבן פארויסצוזאגן, אַז אויב

עמיצער פון זיי וועט דערלעבן ביז די בלעטער וועלן אַראפפאַלן פון די בוימער. וועט ער זיך זיכער דערוואַרטן דעם סוף פון קריג.

אין יענער תקופה איז געקומען אַ געוויסע אַנטשפּאַנונג אין לעבן פון געטאָ. גלייכצייטיק זענען צוליב געוויסע ידיעות אַוועקגעגאַנגען פון גיטאָ גאַנצע גרופּעס פּוין יונגע מענער, וועלכע זענען פאַרפאַלן געוואָרן אין די נאַענטע געדיכטע וועל־דער ביי דער ווייסל...

זינט אַ געוויסער צייט האָבן צווישן דער פּוילישער באַפעלקערונג קורסירט קלאַנגען, וועלכע מען האָט נישט איבעריק געגלויבט, אַז די דייטשן ליקווידירן שטופנווייז די געטאָס דורך מאַסן־אויסמאָרד פון יידן אין געהיימע ערטער, צווישן זיי אין עפעס אַ סאָבי־באָר, וואָס געפינט זיך אינמיטן פון וועלדער. גייען דאָרט אַן אויפהער טראַנספּאָרטן מיט יידן, וועלכע מען פירט אַרויס מיטן תירוץ פון אַפּשיקן זיי אין אַרבעט־לאַגערן. וואָס עס ווערט מיט זיי וויסט מען נישט, ווייל פון דאָרטן קומען נישט קיין שום ידיעות. עס קורסירן בלויז טויבע און אומקלארע קלאַנגען, וואָס לאָזן זיך נישט באַשטעטיקן.

די פּוילישע עפּנטלעכקייט איז פון די קלאַנגען געווען איבערגעשראָקן און אויפגערעגט. הגם מען האָט זיך שוין דערקענט אויף דער אכזריות פון די דייטשן און מען האָט זיך פון זיי געריכט דאָס סאַמע ערגסטע, האָט קיינער דאָך נישט געקענט גלויבן, אַז די דייטשן זאָלן וואָגן צו פאַרניכטן אַזוי קאָלטבלוטיק אַ גאַנץ פאָלק פון עטלעכע מיליאָן מענטשן.

וועגן דעם וואָס עס טוט זיך אין אַזאַ סאָבי־באָר האָבן באַן־ארבעטער און שמוגלער זיך איבערגעגעבן פון אויער צו אויער אין געהיים און נאָר זייער נאָענטע באַקאַנטע. מען האָט דערציילט, אַז אין סאָבי־באָר האָבן די דייטשן אויסגע־בויט מעכטיקע אויוונס מיט הויכע קוימענס, וואָס רויכערן טאָג און נאַכט. עס ווערן אין זיי פאַרברענט צענדליקער און הונדערטער טויזנטער יידן, געבראַכטע פון אַלע געטאָס פון לאַנד און אַפילו פון אויסלאַנד. אויסער די אויוונס פונקציאָ־נירן דאָרט אויך עלעקטרישע מאָרד־אינסטאַלאַציעס. די דייטשן יאָגן צונויף אין גרויסע האַלעס אַ מאַסע פון נאַקעטע יידן, כלומרשט אין אַ באַד, און דערנאָך לאָזן זיי דורך דורך אַ מעטאַלענע פאַדלאָגע אַ שטאַרקן עלעקטרישן שטראָם. די יידן האָבן קוים צייט צו שרייען... און שוין לעבן זיי נישט מער. די גרויסע פאַדלאָגע בויגט זיך דערנאָך אויטאָמאַטיש איבער און די טויטע קערפער פאַלן אַריין אין טיפע קעלערן, פונוואַנען זיי ווערן איבערגעוואָרפן מיט מעכאַנישע שופ־לעס אין די אויוונס.

כ׳האָב אין די לעגענדעס נישט געוואָלט גלויבן. איך האָב דערקלערט, אַז ווען די דייטשן וואָלטן זיך דערלויבט צו טאָן אַזעלכע זאכן, וואָלטן די אַלאירטע תיכף באַנוצט אַן אַנטשפרעכנדיקן ענטפער אין דער פּאַרס פון שוועריע באַמבארדירונגען צום ביישפּיל אויף די אָפענע דייטשע שטעט.

די גאַנצע דייטשע און פוילישע שמאַטע־פּרעסע האָט איצט אַנגעהויבן שרייבן וועגן יידן. די גרעסטע דייטשע פערזענלעכקייטן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט עפּנטלעכע טאַדלונגען. היטלער אַליין האָט אין אַ לענגערער רעדע קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז אינגיכן וועלן די יידן און אויך זייערע אונטערשטיצער און פרײַנט אויפהערן צו לאָכן פון די דייטשן דראַאונגען.

סוף סעפּטעמבער האָט זיך געלאָזט באַמערקן אין באַלעסאָוועריזם אַ נישט געווײַנלעכע באַוועגונג. איבערן שטעטל האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אז אין די נאַענטסטע טעג וועט פֿאַרקומען די ליקווידאציע פון געטאָ. די ידיעה האָט זיך אויף אַזויפיל באַשטעטיקט, וואָס די יידישע מיליץ, וועלכע איז געווען די אָרדענונגס־דינסט אין געטאָ און האָט געטראָגן קאַמישע היטלען מיט מגן־דוד־אָפּצייכענונגען און אויך קורצע הילצערנע שטעקלעך, האָט באַקומען פון די זשאַנדאַרמען אַ מעלדונג, אז זיי וועלן זיין מיט זייער אייגענעם לעבן פאַראַנטוואַרטלעך פאַר דער צאָל פון דער באַפעלקערונג אין געטאָ.

דעם געטאָ האָט באַהערשט אַ שטייגנדיקע אויפרעגונג און שליסלעך אַ גדענעצלאָזער יאוש. מיידלעך זענען געגאַנגען פאַרווײַנטע, בלאַסע און האָבו געבראָכן מיט די הענט. יונגע יידן זענען געווען טרויעריק אַדער זענען געלעגן אויף די פּריטשעס אומבאַוועגלעכע מיט אַן אומענדלעכן יאוש. פרויען האָבן ספּאָזמירט, זיך געריסן די האָר פון קאָפּ און זיך געוואָרפן אויף דער ערד. אין קליינינקן בית־מדרש, וואָס האָט זיך געפונען אין עק פון געטאָ האָבן אומאויפֿהערלעך געדוויערט די תפילות. עס האָבן זיך פון דאָרט געטראָגן קולות און דורכן קליינעם פענצטערל האָט מען געזען די געשטאַלטן אין טליתים און אין קיטלען, ווי זיי בויגן זיך איבער די סידורים.

עלטערע, ערנסטע יידן זענען ספּעציעל געגאַנגען צו די באַמטע פון דער גמינע און מיט זאָרג געפרעגט, צי איז פֿאַראַן אַ גאָט און צי איז פאַראַן עולם הבא.

— און וואָס זאָגט אייער תלמוד? — האָבן די באַמטע אָפּגעלאָכט.

— תלמוד? דער תלמוד זאָגט תמיד איינס און דאָס זעלביקע. אַבער מיר ווילן וויסן וואָס עס קלערן וועגן דעם קריסטן און זייערע גלחים.

— קריסטן גלויבן פעסט אין עולם הבא — האָבן ערנסט פאַרזיכערט די באַאַמטע.

— אה, וועז דאָס וואָלט געווען ריכטיק, וואָלט לייכטער געווען צו שטאַרבן!

— האָבן די יידן געזיפצט און מיט לאַנגזאַמע שריט זענען זיי אַוועקגעגאַנגען.

אָלעכאָוסקי האָט זיך געוועגדעט צו דער זשאַנדאַרמעריע, אַז מען זאָל אים צוטיילן עטלעכע צענדליק יידן פאַר זיין מאַיאָנטעק אָלס סטאַבילע אַרבעטער. די דייטשן האָבן רעקאָמענדירט דעם דאָזיקן ענין צו דערליידיקן אין אַרטיקן אַרבעט־אָמט און גלייך האָבן זיך דא פאַרזאַמלט יונגע, פעאיקע צו דער אַרבעט. יידן. צום גליק האָט זיך דער אַרבעט־אָמט געפֿינען אויף דער אַנדערער זייט גאָס, וואָס איז געלעגן ביים געטאָ. און די זשאַנדאַרמען האָבן נישט געהאָלטן פאַר נויטיק צו אינטערוועניר פאַר געפינען זיך אויסערהאָלב דעם געטאָ.

עס האָט זיך שנעל אַרויסגעווייזן, אַז אָלעכאָוסקי וויל טאָקע אויפנעמען יידן אין זיין מאַיאָנטעק, אָבער מיט באַדינגונגען. זיי האָבן אים געדאַרפט איינ־צאָלן אַ הויכע קאוציע אין גאָלד און אין קאָסטבארקייטן אָלס גאַראַנטיע, אַז זיי וועלן נישט אַנטלויפן. די מאַסע יידן איז זיך גלייך פֿאַנאַנדערגעגאַנגען און אָלעכאָוסקי האָט אין דער געזעלשאַפֿט פון גמינע־סעקרעטאַר קנעדליק דורכ־געפירט אין דער גמינע געשפרעכן מיט די קאַנדידאַטן, וואָס האָבן זיך גע־מאָלדן. אָלס צוגאָב האָט ער אויפגענומען אָן קיין שום באַדינגונגען אַ גרופּע יונגע מענער און פרויען.

אין אַ שיינעם זומערדיקן, אָפילו הייסן טאָג — געווען איז עס דעם ערשטן אָקטאָבער — האָבן די דייטשן אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון געטאָ. אין אָוונט פון לעצטן סעפטעמבער־טאָג זענען קיין באָלעסאָוו אָנגעקומען עטלעכע אויטאָס מיט גרייוואָמינער זשאַנדאַרמען און ס.ס.־לייט פון וואַרשע. עס איז אויך אַראָפ־געקומען אַ פלוטאָן פון דער פוילישער גראַנאַטאָוואָר פאָליציי. אַרום געטאָ זענען אין דער נאָכט געדיכט אויסגעשטעלט געוואָרן וועכטער און עס האָבן אָנגעהויבן פאָלן די ערשטע שאָסן.

אויף דער באַן־סטאַנציע האָט זיך אָפגעשטעלט אַ פראָכט־צוג מיט אַ גרויסער צאָל וואַגאָנעס, וואָס האָבן געהאָט קליינע פענצטערלעך, ארומגעצוימטע מיט שטעכעדיקע דראָטן.

קיין באָלעסאָוו האָט מען אויך געזאָלט ברענגען די יידן פון גרויסן געטא זשימיעכאָוו, וואָס האָט געציילט אַ סך טויזנטער פערזאָן. זשימיעכאָוו האָט זיך

געפונען אַרום 30 ק״מ אין צפון פון באַלעסאַוו. די יידן האָט מען מודיע געווען, אַז זיי וועלן גיין קיין באַלעסאַוו צופֿוס.

זשאַנדאַרמעריע און ס. ס.־לייט מיט אַ סך גרויסע פּאַליציי־הינט האבן אויפגעשטעלט אויף די פיס די באַפעלקערונג פון זשימיעכאַווער געטאָ גלייך אינדערפרי. דער וועג האָט געפירט דורכן מאַרק אין דער ריכטונג פֿון שאַסיי, ווו די קאַלאָנע האָט זיך געדאַרפט פאַרמירן.

וועג אַ סעריע פון קוילנוואַרפער האָט אַלס באַשטימטער סיגנאַל דורכגע־ריסן די לופט, האָט זיך אַנגעהויבן אַרויסצורוקן אויפן מאַרק די מאַסע יידן, אין דער שפּיץ פון וועלכע עס איז געגאַנגען דער אַלטער רב. ער האָט געטראָגן אַ טלית און מיט ווייסע הענט האָט ער צוגעדריקט צום ברוסטקאַסטן אַ גרויסן סידור.

דער רב מיט זיינע צוויי יונגע תלמידים מיט אָפּגעגאַלטע קעפ האָבן זיך אָפּגעטיילט פון עולם און זענען געגאַנגען אינמיטן מאַרק. דאָ האָט דער רב גע־קניט און אינמיטן פֿון א געווײַנען און פון אַ געקרעכצעריי האָט ער אַ קוש געטאָן די געבורט־ערד, כדי זי צו געזעגענען. ער האָט אויפגעהויבן זיינע צעטריקנטע הענט און מיט זיין אַלטער ציטערדיקער שטימע האָט ער אויסגערופן גאָט פון אברהם, גאָט פון יעקב, האָב אויף אונדז רחמנות, נעם אונדז אין דיין שוץ!

אַ גרופע זשאַנדאַרמען האָט זיך פריילעך צוגעקוקט צו דער סצענע. זיי האָבן געלאַכט און האָבן זיך געוויצלט. די צוויי תלמידים פון רב מיט צעשראַ־קענע בלייכע פנימער און מיט ווילד לויפנדיקע אויגן, אַנגעטאָענע אין זייערע לאַנגע קאַפאָטעס, האָבן נערוועז געקוקט אַרום זיך.

דער רב האָט זיך אויפגעשטעלט. דער עולם האָט זיך צו אים דער־נענטערט מיט אַ געוויין. דאָס געזיכט פון רב איז ווי גרעסער געוואָרן פון אומכאַשרייב־לעכן וויטיק און פון פיין. דער עולם איז לאַנגזאַם געגאַנגען דורכן מאַרק אין דער אַנגעוויזענער ריכטונג צום שאַסיי. די זשאַנדאַרמען האָבן מיט אינטערעס אַבסערווירט די מאַסע. צווישן זיי האָט זיך אָפּגעפונען איינער, וואָס האָט אויפ־געהויבן די ביקס און מיט אַ טרעפלעכן שאַס האָט ער אַרויסגעריסן פון רבס האַנט דעם סידור. דער רב האָט זיך אייַנגעבויגן אָזוי שנעל ווי עס איז געווען מעגלעך און האָט אויפֿגעהויבן דעם סידור. א צווייטער שאַס האָט אַראָפּגעווארפן פון זיין קאָפּ די יאַרמולקע און צעריסן די הויט פון מוח. דער אַלטער ייד איז מיט אַן אויפֿגעהויבן פּנים, מיט א גלעזערנעם בליק געגאַנגען פֿאַרויס, מור־מלענדיק מיט די טרויעריקע ליפן, געגאַנגען לאַנגזאַם און האָט קאַנוולסיוו צו

געדריקט צו דער ברוסט דעם סידור. פון זיין שטערן האָבן אויפן סידור גע־
טריפט טראָפנס בלוט. די געטרייַע מאָסע איז געדיכט נאָכגעגאַנגען גלייך הינטער
אים.

דער זשאַנדאַרם, צעריצט מיט די וויצן פון זיינע חברים, האָט זיך פלוצ־
לינג צעיושעט. דער קומענדיקער שאָס האָט געטראָפן דעם רב אין ברוסטקאָסטן.
ער האָט זיך אַ וואַקל געטאָן און איז וויטער געגאַנגען מיט וואַקלענדיקע שריט,
מיט אויגן פאַנאַטיש פאַרקוקטע אין וויטן שטח. האַלב מורמלענדיק, האַלב
זינגענדיק אַ תפילה. אויף זיין מויל האָט זיך באַוויזן אַ רויטער פלעק. דאָס דיקע.
גראָביונגעריש פנים פון דייטש איז שוואַרץ געוואָרן פֿון ברוטאַלער שנאה. ער
האָט געגנג דאָס שפיל און די וויצן. דאָס מאָל איז דער שאָס געווען נאָך טרעפ־
לעכער. דער אַלטער ייד, ווי אַ בליץ וואָלט אים געטראָפן, איז געוואָרן אומבא־
וועגלעך. אַ קורצע ווייַלע האָט ער זיך אויסגעגליכן, ווי עס שיינט מיט אַ וויטיק־
לעכן שטאָלץ, און האָט זיך שווער אויסגעצויגן אויפן ברוק פון שטעטל.

דער טויט פון רב האָט באַוועגט די זשאַנדאַרמען צו טרייבן אומברחמנות־
דיק די מאָסע צום שאָסיי. אונטער ווילדע געשרייַען און אַלץ עפֿטער אַפּגעגע־
בענע שאָסן האָט די פיל־קעפיקע מאָסע אַנגעהויבן צו לויפן. ווער עס האָט נישט
ווילנדיק אַפּגעלאָפן אין אַ זייט איז אויפן אָרט דערשאָסן געוואָרן. דער געדיכ־
טער קאָרדאָן פון דייטשן האָט אויסגעזוכט אין דער שנעל לויפנדיקער מאָסע די
עלטערע מענטשן, וואָס פאַרשפעטיקן אין לויפן. צו זיי איז גלייך אַפּגעגעבן גע־
וואָרן אַ סעריע קוילן פֿון אַ מאַשין־פּיסטאָלעט. נישט אַכטונג געבנדיק אויפן
פאַקט, וואָס פון די קוילן זענען געפאַלן עטלעכע קרבנות מיט איין מאָל.

אויפן שאָסיי האָט די לאַנגע קאָלאָנע. הגם געדיכט, רייַע נאָך רייַע, זיך
געצויגן אויף אַ קילאָמעטער לאַנג. זי איז געווען אַרומגערינגלט מיט זשאַנדאַרמען.
ס.ס.־לייט, גראָנאַט־פאָליציאַנטן און פון הינטן איז געפאָרן אַ פאַנצער־אויטא
מיט אַנגעשטעלטע אויף דער מאָסע מאַשין־געווער.

די דאָזיקע נייע גאָלגאָטע האָט אויף דעם זשימיעכאָוער שאָסיי געדויערט
כמעט אַ גאַנצן טאָג. אינמיטן טאָג איז די היץ געווען גרויס. ס׳איז געווען ווי
אַ הייסער זומער־טאָג. די אויסגעמאַטערטע מענטשן, וואָס האָבן זיך געשטיקט
פון שטויב, זענען ממש געפאַלן פון דורשט. וועד עס האָט געוואָגט אַרויסצו־
לויפן מיט אַ פלעשל צו אַ ברונעם פון אַ פויערישער ווירטשאפט, איז גלייך
דערמאָרדעט געוואָרן. אָן אויפהער זענען אָפּגעגעבן געוואָרן שאָסן כמשך דעם
מאָרש, וואָס האָט געדויערט מער, ווי צען שעה.

וועך עס איז אפגעשטאנען האָט אַ שאָס פון ס.ס.־מאַן הינטן אין קאָפּ גלייך אַ סוף געמאַכט צו זיינע לייַדן. אויפן שטח פון 30 קילאָמעטער האָבן זיך די זייטיקע ראָוון פון וועג אַנגעפולט מיט מתים. די אַנגעריפֿטע הינט זענען אַרומ־געלאָפן ביי די זייטן פון דער קאָלאָנע מיט אַרויסגעהאַנגענע בלוטיקע צונגען און מיט ווילדע אויגן. פון צייט צו צייט האָבן די הינט זיך געוואָרפן עמיצן צום האַלדז. האָבן אַריינגעשטעלט זייערע נעגל אין די באַקן אַדער צעריסן די ברוסטן פון פרויען. די שוואַכערע, וואָס זענען געפאַלן פון די פיס, האָט אַ צעוישע־טער הינט בוכשטעבלען צעריסן מיט פֿאַזוכעס און ציינער.

אין אָוונט האָט זיך די קאָלאָנע דערנענטערט צו באַלעסאָוו. איך בין דעם טאָג געווען אין שטוב און כמעט נישט געווסט וועגן פאַרלויף פון דער ליקווי־דאַציע פון געטאָ. וועג איך בין אויף מיין ראָוועך אַרויסגעפֿאָרן דורכן טויער האָט די געדיכטע קאָלאָנע יידן, מיט פֿאַרויסגעגאַנגענע פאַטרולן פון די בייזע זשאַנדאַרמען מיט געווער, גרייטע צו שיסן, זיך געאיילט אויפן וועג. אינטרי־גירט מיטן ספעקטאַקל, וואָס האָט מיר לכתחילה אויסגעזען צו זיין נישט גע־פערלעך, עס האָבן זיך גראָד נישט געהערט קיין שאָסן, בין איך אראָפגע־שפרונגען פון ראָוועך, זיך געשטעלט ביי דער זייט פון וועג, און מיט נייגיר זיך צוגעקוקט. פלוצלונג האָט אַ שטימע פון דער מאַסע זיך צו מיר געוועגדעט:

— פאַניע, ס׳איז נאָך ווייט צו דער סטאַנציע?

— נישט קיין גאַנצע צוויי קילאָמעטער — האָב איך שנעל געענטפערט. כ׳האָב באַמערקט, ווי די פֿאַרשטויבטע און מיט שווייס פֿאַרגאָסענע יידן, מענער און פרויען, מיט איבערגעבלוטיקטע און אויסגעסטאַרטשעטע אויגן, האָבן בעת דעם אייליקן און אַנגעשטרענגטן מאַרש געזאָרגט מיט אַן אויסער־געווייגלע־כער פינקטלעכקייט. אַז צווישן די רייען זאָל זיין אַ וואָס קלענערער אפֿשטאנד. זיי האָבן זיך ממש געטראָטן אויף די פיס. וועך עס האָט זיך פלוצלונג געשאָפֿן אַ גרעסערער אפשטאנד, האָט מען זיך אַנגעשלאָסן אין אַ פאַנישן געלויף. לכת־חילה האָב איך קיין שום מאָרד נישט געזען. איך האָב שוין געזאָמלט אַרגומענטן אַפּצולייקענען די איבערגעטריבענע קלאָנגען וועגן דער אומענטשלעכער אַכזריות פון די דייטשן לגבי די יידן.

פלוצלונג האָט אייניר, וואָס איז געגאַנגען גאַנץ נאָענט פון אַ זשאַנדאַרם, כ׳האָב דערקענט דעם זשאַנדאַרם זעטנער, מיט דער האַנט געמאַכט אַן אומבאַ־מערקבאַרן זשעסט. פֿון דער מאַסע איז אַרויסגעשפרונגען אַ יונגער, דאַרער ייד. ער האָט זיך פלאַטשיק געוואָרפן אויף די שטיינער פון שאָסיי און קאַנוולסיוו

פֿאַרדעקט דעם קאָפּ מיט די פּאַלעס פון זיין קאָפּאָטע. דער דייטש האָט אים מיטן שפּיץ שטיוול אַנגעריבן, האָט צו אים אויסגעשריען און מיט דער האַנט אַנגעווינקט דעם ראָוו. דער ייד האָט זיך אַ ריס געטאָן מיט אימפּעט, ווי ער וואָלט נישט געהאַט קיין מינוט צו פֿאַרלירן, איז אַריינגעפֿאַלן אין ראָוו און האָט זיך שנעל אַוועקגעלייגט אויף דער ערד. זעטנער איז צוגעגאַנגען, האָט לאַנגזאַם אַרויסגעצויגן זיין גרויסן מאַוזער. צילנדיק, אַ מידער, אַ לאַנגווייליקער, מיט אַן אָביעקטיוער אויפמערקזאַמקייט, האָט ער אָפּגעגעבן צוויי שאָסן אין קאָפּ פון ליגנדיקן. געשען איז עס אייניקע טריט פון אים, ווו איך בין געשטאַנען. דער אָטעם האָט זיך מיר פֿאַרהאַלטן און כ׳האָב דערפֿילט, אַז כ׳בין געוואָרן טויט בלאָס. זעטנער האָט רואיק אַריינגעלייגט זיין רעוואָלווער, האָט אויפגעהויבן די אויגן. ער האָט מיך דערזען און מיין פֿאַרענדערט פנים און אין זיינע אויגן האָט זיך באַוויזן אַן אומברחמנותדיקער פיינטלעכער בליק. ער האָט נאָך געהאַלטן דעם רעוואָלווער, ווי ער וואָלט נאָך געוואָלט מיט אים זיך באַנוצן. שליסלעך איז ער אָפּגעגאַנגען צו דער קאָלאָנע.

איצט האָבן זיך געהערט שאָסן יעדע מינוט און יעדע מינוט האָט זיך אַ ייד אַראָפּגעקייקלט ביי דער זייט פון וועג. מיר האָט זיך געדוכט, אַז איך בין באַפּרייט געוואָרן פון יעטוועדער מענטשלעכער נאָאיוויטעט. דער שטרענגסטער אמת וועגן מענטש איז צו מיר אַריינגעדרונגען. די מענטשלעכע חייהשקייט און די פיינטלעכע מענטשלעכע גלייכגילטיקייט צו יענעמס ליידן איז מיר געוואָרן שטאַרק בולט. איך בין טיף באַליידיקט געוואָרן אין מיין מענטשלעכער ווירדע.

אויך מיך האָט אַרומגענומען אַ פחד. איך בין אַרויפגעשפרונגען אויף מיין ראָוער און בין שנעל אָפּגעפֿאָרן, ריכטנדיק זיך יעדע מינוט צו באַקומען אַ קויל אין דער פלייצע. הינטער מיר האָבן די שאָסן נישט אויפגעהערט.

וועג איך בין צומאַרגנס צוריקגעקומען פון שטעטל, ווו איך האָב געענטיקט, האָט אַ וואַרעמער פרימאַרגן מיט אַ בלויען הימל באַדעקט די געגנט. די וויסע לענטע פון שאָסי האָט זיך בולט געצייכנט צווישן די פעלדער, וואָס זענען געווען פריש געאַקערט. דער נאָענטער האַרבסט האָט מעלאַנכאָליש זיך אויסגעגאָסן איבער די זייטיקע ראָוון, וואָס זענען געווען פול מיט יידישע מתים. די טויטע קערפּער זענען נאָך געלעגן אין די זעלביקע ערטער, ווו די דייטשע קויל האָט זיי געטראָפן. אויף יעדן טריט האָב איך געזען ליגן אַ מת מיט אַ קאָנוולסיוו אויסגעדרייטן קאָפּ. אַלטע, גרעל געוואָרענע געזיכטער האָבן אַרויסגעשטעלט אין ציטער די אויפגעמאַכטע אויגן. די בריט צעעפֿנטע מיילער.

עס איז אין די געזיכטער געווען נאָך מער ווי טויט־שרעק. ס׳איז געווען עפּעס אַ פלוצלומדיקן צוריקטריט פון אַ לעבעדיקן ווען פֿאַר אַ צעשמעטערנדיקן ווילדן כּח, וואָס איז אַראָפּגעפֿאַלן איבערן קאָפּ, ווי דער סוף פון דער וועלט.

כ׳האָב זיך אָפּגעהאַלטן ביים יונגנמאַן, ווילכן זעטנער האָט דערשאָסן איז מיין אַנוועזנהייט. ער איז געלעגן אויפן בויך און עקשנותדיק צוגעדריקט דאָס פּאַרבלוטיקטע געזיכט צום גראָז. די הענט, צעשפּרייט ווי פליגלען פון אַן אונטערגעשאָסענעם פֿויגל האָבן געהאָט די פינגער אַריינגעשטעקט אין דער ערד. פון אונטערן האַלדז האָט זיך געזען די לאַנגע צונג פון קראָוואָט, וואָס איז געלעגן אין אַ זייט.

ערשט צומאָרגנס האָבן מענטשן, וואָס זענען דערצו באשטימט געווארן, צו צוויי אויף אַן אָפּשניט פון וועג, זיך פֿאַרנומען מיט די מתים לויט דער פּאַראַדענונג פון סאַלטיס. זיי האָבן אויפן פעלד אויסגעגראָבן אַ בריים, נישט צו טיפּע גרוב, ווייל די ערד איז דארט געווען אַ האַרטע. זיי האָבן אין דער גרוב אַריינגעלייגט אַ סך מתים און צוגעדעקט מיט ערד אַן צו באצייכענען דאָס אָרט פון קבר.

אין אַ יאָר אַרום איז דאָ האָבער געוואָקסן העכער, ווי אין אַנדערן טייל פון פעלד. די קערנער זענען געווען טונקעלערע, פולערע. מיט זייערע קערפער האָבן די יידן אָנגעפּעצט די ערד אויף אַ לאַנגן פּאָס ביים זשימיכאָווער וועג. פון זיי איז קיין סימן נישט געבליבן, קיין שפּור נישט. נאָר יענער קראָוואָט פון דערשאָסענעם יונגנמאַן און אַ צעקנייטשטע, פּאַרטריקנטע נאזטיכל זענען געבליבן אויפן דעק פון ראָוו און זענען דארטן געלעגן נאָך לאַנגע מאָנאַטן. דער ווינטער איז פּאַרביי, דער שניי איז צעגאַנגען, דער פרילינג איז געקומען, דער־נאָך דער זומער — און דער אַלטער קראָוואָט מיטן נאָז־טיכל האָבן מיר נאָך תמיד דערמאָנט דעם שוידער.

ווען די טראַגישע קאַלאָנע איז צוגעקומען צו באַלעסאָוו, האָט מען די יידן, יואָס זענען געבליבן נאָכן פּאָגראָם, געלאָזן אויף דער גרויסער לאַנקע ביי די באַן־רעלסן. מען האָט זיי געהאַלטן זיצנדיקע. ווער עס האָט געפרווט זיך אויפצוהייבן איז גלייך געפאַלן מיט אַ דורכגעשאָסענעם קאָפּ. ביינאַכט האָבן רעפלעקטאָרן פון אויטאָס און פון אַנגעצונדענע פייער באלויכטן דעם המון. אויפן פּאָן פון ליכט האָט מען געזען די סילועטן פון דער דייטשער וואַך. נישט געקוקט דאָרויף, וואָס די אויסגעמאַטערטע, טעראָריזירטע יידן האָבן כּמעט

זיך נישט געריכט ליגנדיק אויפֿן גראָז, האָבן אַ גאַנצע נאַכט געהאַקט די ביקסן אָן אויטאָמאַטן.

אינדערפֿרי האָט מען אַרויסגעפֿירט די יידן פון באַלעסאָוער געטאָ. יעדער אייניקער איז אַוועקגעגאַנגען אַזוי ווי ער שטייט. הגם די דיסטאַנץ פון געטאָ ביז דעו" באָן־סטאַנציע האָט באַטראָפֿן קוים עטלעכע הונדערט מעטער, האָבן די זשאַנדאַרמען און די גראַנאַט־פּאָליציאַנטן באָוויזן אויפֿן דאָזיקן קורצן מאַרשרוט צו דערשיסן עטלעכע צענדליק מענטשן.

די גרופּע פון באַלעסאָוו האָט מען אַנגעשלאָסן צו דער קאָלאָנע פון די זשי־מעכאָוועך. צום באַגראָבן די דערמאָרדעטע האָט מען צונויפּגעקליבן אַלע מילי־ציאַנטן פון באַלעסאָוועך געטאָ. מען האָט זיי געהייסן גראָבן אַ גרוב, ווו מען פלעגט באַגראָבן געפֿגרטע בהמות. אין מאַמענט פֿון אַרייגנוואַרפן די מתים אין דער גרוב זענען אַנגעקומען דער שלאָפעדיקער (אַ דייטשער זשאַנדאַרם) קלינ־גער, און אייניקע פרעמדע זשאַנדאַרמען. איידער עמיצער האָט זיך אַריינטירט אין דער סיטואַציע האָבן שוין די מיליציאַנטן מיט זייערע טויטע קערפּער אַנ־געפילט די גרוב, וואָס זיי האָבן לכתחילה געגראָבן פאַר אַנדערע.

שליסלעך האָט מען אַנגעהויבן אַנצולאָדן די פֿראָכט־וואַגאָנעס מיט די יידן. די ס.ס.־לייט האָבן אַריינגעשטויסן דעם המון שלאָגנדיק מיט די קאָלבעס פון די ביקסן און מיט אייזערנע דראָנגען. מער ראָפּינירטע האָבן געשאָסן פון מא־שין־פּיסטאָלעטן ביי דער טיר גופא און אַזוי ארום אַראָפּגעשאָסן די אַלע, וואָס האָבן נישט געקענט זיך אַריינפּאָקן אינעווייניק. וועו עמיצער איז פון ברעג וואָגאָן געווארן אַרויסגעשטויסן צוריק אויף דער ערד, איז עס באַהאַנדלט געווארן אַלס פרווו צו אַנטלויפֿן און אַזאַ איינער איז אויפן אָרט באַשטראָפט געווארן מיט טויט. שליסלעך האָט מען פֿארמאַכט די וואגאָנעס. די לאָקאָמאָטיוו איז געשטאַנען אונטערן דאַמף אַ גאַנצן מעת־לעת. צומאָרגנס האָט דער צוג ממש געקרעכצט ווי אַ טויט קראַנקער מענטש. פון די וואַגאָנעס האָבן זיך גע־הערט געשרייען און קרעכצן פון טיפֿסטן ווייטיק. מען האָט אויך געהערט גע־לעכטער, מן הסתם פֿון מענטשן, וואָס זענען פלוצלונג אַראָפּ פון זינען.

די זשאַנדאַרמען זענען געשטאַנען לענגאויס דעם צוג אין אַ געדיכטער קייט. איך האָב באַמערקט אַ מאַדנע דערשיינונג. עס האָט זיך אַמאָל געעפנט אַ טיר פון אַ וואַגאָן און אַ דייטש האָט זיך רואיק צוגעקוקט, ווי אַ מענטש וואָס איז געשטאַנען ביי דער וואַנט, איז אַרויסגעשפּרונגען אין דרויסן. ווי נאָר דער מענטש האָט זיך געפונען אויף דער ערד האָט ער געקניט און אייגעבויגן

דעם קאָפּ. דאָמאלסט האָט דער זשאָנדאָרם מיטן דיקן פּנים, ווי ער וואָלט געווען פול מיט מילדער גוטסקייט פאַר דער וועלט, רואיק און העפלעך אָנגעשטעלט די ביקס צום קאָפּ און פון דעם נאָענטן שאָס האָט זיך דער קאָפּ צעפלויגן אין שטיקלער, פאַרפלעקנדיק מיטן אָפּגעברענטן מוח די איינפאַכע ברעטער פון בהמות־וואָגאָן. דער טויטער קערפער האָט זיך לאַנגזאַם אראָפּגעלאָזן צו דער ערד און האָט זיך גצלייגט צופוסנס פון דייטש.

שפּעט אין אוונט האָט דער צוג נאָך אַ לאַנגן פייף, וואָס האָט אָנגעזאָגט אַ ווייטע רייזע, געירט פון אָרט און איז אָפּגעפּאָרן אין דער ריכטונג פון דרום. אין באָלעסאָוו האָט געהערשט א פוסטקייט און שטילקייט. די מענטשן, צעבראָכענע מאַראַליש, דערנידעריקטע האָבן זיך געשלעפּט, ווי קראַנקע, איבער די געסלער. דער קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע האָרטמאַן איז בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ נישט געווען אין באָלעסאָוו. ער איז אָפּטלעך אָוועקגעפאָרן קיין וואָרשע. אים האָט פאַרטראָטן ווערנער, וועלכער האָט שטרענג און פינקטלעך אָפּגעהיט, אַז אַלץ זאָל פאַרלויפן מיט דער עבטער דייטשער פלאַנמעסיקייט אין איינקלאַנג מיט די באַקומענע פאַראַרדענונגען.

„פאַרפלוכטע אלטע"

אין א קאָפּיטל מיט דעם נאָמען דערציילט דער מחבר:

האָרטמאַן איז שלוסלעך געקומען צו פּאָרן און איז אַריינגעפאָלן אויף אַ מינוט אין דער גמינע. ער האָט מודיע געווען קנעדליקן (דעם סעקרעטאַר פון דער גמינע) אין וואָס אים גייט און ווען ער האָט זיך געקליבן אַרויסצוגיין האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויפן שוועל אין דער באָבע בראָמעראָוו. זי האָט אים דורכגעשטאָכן מיט שרעקלעכע אויגן און האָרטמאן האָט זיך פאַרלוירן *),

*) בראָמעראָוו איז געווען א גוטבאָויצערין. זי איז געווען אַן אלמנה נאָך א דייטש פון פאָזנאַנער געגנט. די דייטשן האָבן איר פאַרגעלייגט זיך צו רעגיסטרירן אלס פּאָלקס־דייטשקע אבער זי האָט מיט פּראָכטונג דעם פאַר־שלאָג אָפּגעווארפן. זי האָט מיט שטאָלץ זיך געהאַלטן אלס אָנגעהערקע צום פּוילישן פאָלק. נישט געקוקט אויף איר טיפן עלטער האָט זי ענערגיש און מיט דערפאָלג אַליין אָנגעפירט מיט דער ווירטשאפט פון איר קליינעם הויף.

די באַטשע, אַן אויפגעטרייסלטע האַט געברענט מיט אַ הייליקן צאָרן און האַט אַנגעהויבן אויף אַ הויכן קול העלפט אין פוילישׁ, העלפט אין דייטשׁ, צו שרייען: חיות, מערדער, זייט איר שוין אינגאַנצן משוגע?!... האַט אייך שוין היטלער אַזוי פֿאַרדרייט דעם קאָפּ, אַז איר ווייסט נישט וואָס איר טוט? דאָס בלוט פֿון די אומשולדיקע, פֿון די אויסגעמאַרדעטע מענטשן וועט פֿאַלן אויף אייערׂ קעפּ! איר וועט באַקומען אַזאַ שטראָף פֿאַר די פֿאַרברעכנס, וואָס די געשיכטע קען נישט! און דאָס בקרוב, אינגיכן, אינגיכן!!...

אַזוי האַט די אַלטע געשרי־ען און ממש זיך געשטופּט בעת מעשה צו האַרט־מאַנען. דער דייטש האַט שווייגנדיק און אין איילעניש געפרווט זיך צו באַ־פרייען פון איר אנפאַל. ער האַט קיינמאָל נישט געקענט אויסהערן איר רעדן. וועז ער איז שליסלעך אַרויסגעשפרונגען פֿון דער גמינע, האַט ער מיט די הענט זיך אַנגעכאַפּט ביים קאָפּ און אַנטלויפנדיק האַט ער זיך פֿאַרטיידיקט מיטן אויסגעשריי „פֿאַרפלוכטע אַלטע". איך בין געווען אַן עדות פון דער סצענע און אויף אַ וויילע האַט זיך מיר פֿאַרבעסערט דאָס געמיט...

אין זעלביקן קאָפּיטל דערציילט דער מחבר, אַז א געוויסן טאָג נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ האַט אים פיווקאָ (אַ גוי פון שטעטל) איינגעלאַדן אויף אַ שנאַפּס אין דער געזעלשאַפֿט פון אַ פּאָליציאַנט. זיי האָבן געטרונקען און ביים פֿאַרויכערן האָבן זיי אַנגעהויבן רעדן וועגן יידן.

ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פּאָליציאַנט האָט זיך באַטייליקט אין דער אַקציע פון ליקווידירן דעם געטאָ. זיין נאָז איז געווען אַ פּאַרדרייטער... זיינע אויגן זענען אומרואיק געלאָפֿן, איין אויג האָט געשיקלט און איז אַנטלאָפֿן פון בליק פון אַן אַרנטלעכן מענטש; די צווייטע אויג האָט געקוקט טונקל, פֿאַר־ברעכעריש.דער פּאָליציאַנט האָט געשמייכלט מיט אַ צינישן, שמוציקן שמייכל. אין אַ פֿוילן און לאַנגוויליקן שמועס האָט ער נישט ווילנדיק דערציילט וועגן זיין שנאה צו יידן. איצט ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ האָט ער געשאָסן וויפל נאָר ער האָט געקאָנט און זיינע קאָלעגן האָבן זיך אָפּילו געווונדערט. ווי ער האָט באַרעכנט האָט ער דערמאָרדעט 19 שטיק... כ'האָב זיך צוגעהערט און איך בין געבליבן ווי פֿאַראַליזירט.

ווי דער מחבר דערציילט דאָ ווייטער, איז אים געוואָרן נישט גוט. עס איז שווער צו זאָגן, צי אים איז נישט גוט געוואָרן פון הערן וועגן דעם מאָס־מאָרד, צי פון טרינקען שנאַפּס. ער איז קוים געקומען צוקריכן אַהיים צו דער משפּחה פון פּאָקאָראַ דעם לערער, ביי וועלכן ער איז איינגעשטאַנען און דאָ

איז ווידער געווען אַ רעד וועגן די יידן. פאַקאַראַ האָט געפֿילט אַ פערזענלעכן כעס צו די יידן פֿאַר דעם. וואָס זיי האָבן זיך געלאָזט אויסמאַרדן ווי באַראַנעס — שרייבט דער מחבר און דערציילט ווייטער: — ער האָט מיט אַלע פרטים אויפגעקלערט די שטוביקע, אַז וועז דער דאזיקער המון פון טויזנטער יידן, וואָס איז געגאַנגען פון זשימיעכאָוו, וואלט זיך געווארפן אויף דער צימלער נישט גרויסע עסקאַרטע, וואלטן זיי אויסגעשטיקט די דייטשן מיט די הוילע הענט. די יידן וואלטן זיך לייכט צעלאפן אין די וועלדער. וועז זיי וואלטן בכלל אַנשטאָט שטאַרבן געגאַנגען אין וואַלד, וואלטן אַנטשטאַנען גרויסע אַפטיילונ־ גען פון פאַרטיזאַנער, פיינטלעכע צום אַקופאַנט אויף טויט און אויף לעבן. וויפל שאַדן וואלטן זיי אים געמאַכט! זיי וואלטן אפילו געקענט העלדיש בייַ־ שטייערן פאַר צוואיילן די ענדגילטיקע מפלה פון די דייטשן און דערנענטערן דעם סוף פון קריג...*)

---

*) די פאַמיליע פאַקאַראַ שילדערט דער מחבר זייער גענוי. זיי זענען גע־ וועז זייער רייך און זייער קאַרג. אויסערלעך פאַר די דייטשן און אַפֿילו פאַר זיערע אייגענע פוילישע שכנים האָבן זיי געמאַכט דעם אַנשטעל פון שטילע און רואיקע אַרעמעלייט. אין דער אמתן האָבן זיי געהאַט פון כל טוב און האָבן אַפילו איינגעהאַנדלט וואַליוטע. די עצות, וועלכע פאַקאַראַ האָט געגעבן די יידן זענען אפשר זייער קלוגע, אָבער עצות צו געבן איז לייכט. ער פאַרגעסט, אַז די יידן זענען געמאַטערט געוואָרן אין גטאָ, אויסגעהונגערט געוואָרן, געפֿיינקט און פאַרפאַלגט, טעראָריזירט און אונטערדריקט, אַווי אַז די דייטשן און אין אַ גרויסער מאָס מיט דער הילף פון די שכנותדיקע פאַליאַקן האָבן ביי די אומ־ גליקלעכע אטראָפירט יעדעם מענטשלעכע געפיל. דערצו האָבן די יידן נישט געהאַט קיין געווער. יונגע יידן זענען דווקא יאָ געגאַנגען אין וואַלד און האָבן דאָרט געקעמפט, זענען דאָרט אויך געווען אויסגעשטעלט אויף טויט־געפאָרן מצד פאַליאַקן מוסרים און מערדער.

דער זעלביקער פאַקאַראַ און אַ סך אַנדערע פאַליאַקן וואָלטן אויך געקאָנט גיין אין וואַלד אַריין און קעמפֿן מיט גטווער קעגן דייטש אַנשטאָט זיך צו באַ־ מיען רואיק איבערצולעבן די אַקופאַציע און רייך צו ווערן. עס איז אָבער לייכ־ טער צו גיבן אַן עצה יענעם, בפֿרט יידן, וועלכע מען האָט פיינט אין אַלע באַדינגונגען, סיי וועז זיי לאָזן זיך נישט אויסחטן און סיי וועז זיי קענען זיך נישט פֿאַרטיידיקן.

נאָכדעם ווי די יידן האָבן פאַרלאָזן דעם געטאָ האָט די קאָסטבאַרע חפצים צוגענומען אָלעכאָווסקי. ער איז געפאָרן מערערע מאָל פון זיין הויף גאַדאָוו קיין באָלעסאָוו. קנעדליק האָט זיך אויך גענומען מכל טוב — גאָלדענע זיי־ גערלעך און בראָנסאָלעטעס. וועלכע ער פלעגט שיכורהייט וועיזן באָקאָנטע אַ געוויסער פויער פון דארף גאַדאָוו האָט אין דער לעצטער מינוט געקויפט ביי יידן דורך זעק מיט גוטע ווייצענע מעל. וען אָלעכאָווסקי האָט זיך דערפון דער־ וווסט וויז ער פאַרפאַרן צום פויער און האָט אים קורץ דערקלערט: „גיב אַפ די זעק מעל, ווייל זיי זענען נישט דיינע. אָלץ וואָס איז געווען אין געטאָ גע־ הערט צו מיר". דער פויער האָט אָפגעגעבן, אָבער ער האָט געשאָלטן און האָט אים געדראָט.

די זשאַנדאַרמעריע האָט אויפן מאַרק אַרגאַניזירט אַן אויספֿאָרקויף פון יידישן פֿאַרמעגן. אין גרויסע הורבעס האָט מען אָנגעווואָרפן בעטגעוואַנט און בגדים. אָלץ איז געווען צעריסן, אָפגענוצט, אָפטמאָל פאַרפלעקט מיט בלוט. מען האָט אויסגעשטעלט מעבל, אָנדערע אין אַ גוטן צושטאַנד. די באָפעלקע־ רונג פון שטעטל האָט זיך צוגעשטעלט צו דער ליציטאַציע אין איילעניש און גיריק. פויערים פון ווייטע דערפער זענען פאַרפאָרן מיט גרויסע דראָבינעס, כדי איינצוקויפן ביליק אַ שאָפע, אַ טיש אָדער אַ בעט. אין איין טאָג זענען פאַר־ קויפט געוואָרן די שמאָטעס און די בעבעכעס ביזן לעצטן שטיקל. דאָס האָב און גוטס פון די אויסגעמאָרדעטע יידן איז צעשלעפט געוואָרן איבער דער גאַנצער גמינע. די אויסגעליידיקטע ווויניהייזער זענען איבערגעגעבן געוואָרן צו פֿאַר־ וואָלטונג דער פרוי קעמפאָוויטש, וועלכע מען האָט געוופן „די יידישע קע־ ניגין". זי האָט די פאַרוואָלטונג פון די הייזער אָנגעהויבן מיט פאַרקויפן די אָרעמסטע כאָטעס אויף ברען־האָלץ.

„גייסטלעבער. ארוים דער ערשטער"

דאָס איז נאָך אַ קאַפיטל וועגן יידן. דער מחבר שרייבט:

„יידער האָט אונדזער אויפמערקזאָמקייט צוגעצויגן דער גורל פון יידן. אין סוף באָוועמבער האָבן זיך באָוויזן אין פאָוויאָט מודעות, אַז עס ווערן ווידער אָרגאַניזירט געטאָס. מענטשן האָבן געפרווט אויפקלערן די דערשיינונג אָלס ערשטע בשורה פון אַ מילדערן קורס מצד דעם אָקופאַנט אונטערן איינפלוס פון די מפלות בכלל צו דער גאַנצער צייווילער באָפעלקערונג. אָנדערע ווידער.

סקעפטיקער, האבן געהאלטן, אז די דערשיינונג איז בכלל נישט פארבונדן מיט דער סיטואציע אויף די פראנטן, נאר מיטן אנקומענדיקן ווינטער. לויט דער דאזיקער מיינונג איז עס א בייזווילליקער מאנעוור פון די דייטשן און א געשיקטע פאסטקע ארייננצוכאפן די גרופקעס נישט דערשלאגענע יידן, וואס בלאנדזשען אין די וועלדער.

א צווייטער געטא איז אויך אנטשטאנען אין באלעסאוו. דער ענין האט מיר אויסגעזען צו זיין שטוינענדיק. יידן האבן ווירקלעך אנגעהויבן אנצוקומען אין שטעטל און זיך באזעצן אין די צענומענע, האלב צעשלעפטע כאלופעס און בו־דעס אויפן שטח פון פריערדיקן געטא. זיי זענען געקומען אין גרעסטן טייל ביינאכט פון די וועלדער, פון פארשידענע מאלינעס, פון פארשידענע לעכער און גריבער. זיי האבן נישט זעלטן פארלאזן גאנץ באקוועמע באהעלטענישן ביי פוי־ערים, ווו זיי האבן פאר א גרויסער באצאלונג געלעבט צימלעך גוט, אבער אין א כסדרדיקן שרעק. זייערע נערוון זענען געווען אנגעשטרענגט ביז פארצווייפ־לונג פון כסדרדיקן ווארטן אויף אן אומגליק. טריט פון עמיצן, וואס איז אין אונט געגאנגען צו דער כאטע אדער א צופעליקער דורכפאר פון זשאנדארמען דורכן דארף האבן אין זיי דערוועקט אן אומבאגרייפבארע שרעק, וואס האט אפגעריסן דאס הארץ און האט פארטומאניעט דעם מוח. אין אזא צושטאנד איז זיי נישט איינגעפאנגען דאס עסן און זיי האבן זיך נישט געקענט מיט קיין זאך באשעפטיקן. זיי זענען געלעגן אויף די געלעגערס ווארטנדיק אן אויפהער אויף עפעס. איצט זענען זיי אלע געקומען אין געטא. כדי לפחות זיך צו געפינען צווישן אייגענע. נישט געקוקט אייף אלץ האבן זיי זיך צוזאמען געפילט זיבערער.

איינמאל איז געשען, אז דריי יידן, וואס זענען געגאנגען צום באלעסאוער געטא, זענען באפאלן געוואָרן דורך צוויי פויערים, וואס האבן זיי געוואלט באַ־רויבן. מיטן טראדיציאנעלן דארפישן וואפן — מיט העק — האבן זיי דערמאר־דעש די דריי יידן אויפן וועג. זיי האבן געהאלטן, אז עס איז אפילו נישט נוי־טיק צו פארווישן די שפורן פון זייער פארבראכן און זיי האבן געלאזן די טויטע קערפער אויפן ארט. די זשאנדארמען האבן זיך ענערגיש א נעם געטאן צו דעם ענין. די אויספארשונג האט געפירט ווערנער, וועלכער האט מיט זיין פילבאַרן נאז, ווי א הונט, אנגעטראפן אויף די שפורן פון די מערדער. די צוויי פויערים האט מען ארעסטירט אין מאמנט, ווען זיי האבן באקוקט די שמאטעס און גאל־דענע אויירינגלעך. מען האט זיי איינגעלאדן אויף אן אויטא, געבראכט צו דער שטעלע און דעם זעלביקן טאג, אין די אוונט־שעהן, האט מען זיי דערשאסן נעבן

הויז פון דער זשאַנדאַרמעריע, אויף די „גליניאַנקעס", וואָס זענען זינט אַ געווי־סער צייט געוואָרן דאָס אָרט פון אומאויפֿהערלעכע עקזעקוציעס. די מאַטיוון פון אורטייל זענען געמאָלדן געוואָרן אויף אויסגעקלעפּטע מודעות אין שטעטל. עס איז דאָרט געזאָגט געוואָרן, אַז צווייַ פויערים זענען פֿאַראורטיילט געוואָרן צום טויט פּאר אַ רייב־מאָרד איבער פּאָרשטייער פון דער יידישער באפעלקערונג. די מודעה האָבן אונטערגעשריבן האָרטמאַן און וועראנער. אַזוי אָרום איז אין שוץ פון די יידן אַרויסגעטראָטן דער זעלביקער וועראנער, וועלכער האָט מיט אַ קורצער צייט צוריק געכאָפט אויף דער סטאַנציע אַ יונג יידיש מיידל, איבערגעטאָן אַלס פויערטע, און האָט אויף איר אָנגעראַיצט זיין הונט אין די אויגן פון אַ סך אַנ־וועזנדיקע מענטשן. מיט אַן אומענטשלעכן און אַכזריותדיקן אויסדרוק פון פנים, אַרויסגעטעלנדיק מיט אַ סאַדיסטישן געלעכטער זיינע ציין, האָט ער זיך צוגע־קוקט, ווי דער צווילדעוועטער הונט רייסט מיט די ציינער און מיט די נעגל די בריסטן פון מיידל, ווי וואַרפנדיק זי פון די פיס אויף דער ערד האָט דער הונט צעריסן דעם בויך פון דער אומגליקלעכער, וואָס האָט שוידערלעך געשריען.

אין באַלעסאָווער געטאָ זענען זיך איצט צונויפגעקומען אַרעמע, באַדעקטע מיט שמאַטעס, מענטשלעכע רעשטלעך. זיי האָבן ווי עס איז איינגעאַרדנט גע־לעגערס אין די האַלב צעבראָכענע און אָפּענע הייזער מיט אַרויסגעריסענע פענצטער און טירן. דער פּאַרבאָט צו קאָמוניקירן זיך מיט דער אַרישער באַפעל־קערונג איז געווען נאָך שטרענגער ווי אמאָל. כדי צו האָבן ברעטלעך צו פּאַר־קלאָפן די לעכער אין די וועגט און צונויפצוקלאָפן אַ טישל און פּריטשעס, האָבן זיי צענומען טיילווייז די דעכער.

דערווייל האָבן די דייטשן אַראָפּגעבראַכט קיין באַלעסאָוו אַ טראַנספּאָרט פון עטלעכע הונדערט יידן פון טשעכאָסלאָוואקיע. זיי זענען אויפן וועג בארויבט געוואָרן פון אַלץ, וואָס זיי האָבן געהאַט. זייער אָנקום האָט געווירקט אויף אַ געוויסער העכערונג פון לעבנס־ניווא, אויף אַ שנעלערן לעבנס־טעמפּאָ אין געטאָ. דער זייער קליינער שטח איז אָנגעפּולט געוואָרן מיט קבצנים, וואָס האָבן געהאַט אַזעלכע אָפּאָטישע פנימער, אַז כ׳האָב קיינמאָל פריער זיך נישט פאַרגע־שטעלט, אַז אַ לעבעדיקער מענטש קען דערגיין צו אַזאַ מדרגה פון אָפּרייסן זיך פון דער עקזיסטענץ.

דער איינדרוק איז געווען, אַז די מענטשן האָבן געקענט זיין אין די כאַטעס פון געטאָ זיך טוישנדיק, ווייל עס איז פאר אַלעמען נישט געווען קיין אָרט. אין די אייז־קאַלטע נאַוועמבער־טעג, אונטערן רעגן און שניי, ביז די קנעכלעך אין

בלאָטע, אין די הויפן און געסלעך, זענען געשטאַנען גרופּעס מענטשן מיט בלויע פנימער, מיט טיף אײנגעגראָבענע אויגן. אײניקע האָבן זיך שווער געשלעפט מיט אַראָפגעלאָזטע קעפּ. אַנדערע זענען געזעסן אײנגעטוליעט, ציטערנדיקע, קאַנ־ וואלסיוו אַנגעשפּאַרטע אין די ווענט אונטער די קליינע און שמאָלע דעכלעך.

אבער אויך אין דער דאָזיקער מענטשלעכער געזעלשאַפט, וואָס איז אַראָפּ־ געשטויסן געוואָרן צו אַן אומבאַקאַנטן אין דער געשיכטע דנאָ פון פיין, האָט זיך אויסגעשיילט און איז קאַנטיק געווען אַ מאָטעריעלע און סאָציאלע דיפערענציאַ־ ציע. איך האָב באַמערקט אייניקע כאַלופּעס, וואָס זענען געוואָרן פֿריש און גוט רעמאָנטירט. אין די פענצטער זענען אָפילו געווען שויבן. הינטער איינער אָזאַ שויב האָב איך געזען אַ יונגן ייִד, ווי ער ראָזירט זיך רואיק פאָר אַ שפּיגעלע און דערנעבן אויפן פענצטער איז געלעגן אין אַ פאַפּיר אַ פּיין שטיקל פּוטער.

אין אַ געוויסן אָרט פון געטאָ איז פאַרגעקומען עפּעס אַזוינס, וואָס איז ענלעך צו מסחר. עס זענען דאָ אַרומגעלאָפֿן אויף אַ קליינעם שטח יידישע קינ־ דער, דאָרע ווי שוועבעלעך, שרעקלעך בלאָסע. זיי האָבן אַן אויפֿהער אויסגע־ רופן: פאַפּיראָס, פאַפּיראָס־פאַפּיר...

פון די וועלדער זענען אַנגעקומען אלץ נייע גרופּעס יידן. קיין שום טערמין פאָרן צוריקקום איז נישט אנגעגעבן געוואָרן. דעריבער האָבן די צוריקגעקומענע זיך געפילט אין זייערע רעכט און אין פרינציפ האָבן זיי געזאָלט זיין פריי פון רעפּרעסיעס. אזוי האָט זיי גאָראַנטירט די פאַראַרדענונג. אָבער דער „שלאָפּעדי־ קער" און קלינגער האָבן אין דער פראָגע געהאָט אַן אַנדער מיינונג. זיי האָבן איינמאָל געכאַפּט מער ווי אַ צענדליק יידן, וואָס האָבן זיך געשלעפט פון וואָלד אין דער ריכטונג צו באָלעסאָוו. זיי האָבן שווער געטראָטן אין פרישן און נאַסן שניי. די זשאַנדאַרמען האָבן זיי באָפוילן גיין צוריק. מען האָט זיי פאַרפירט הינטער אַ נאַענטן דאָרף. דאָ האָט מען זיי אויסגעשטעלט אין טיפֿן שניי אין איין רייע. די זשאַנדאַרמען האָבן אַרויסגענומען די רעוואָלווערן און גייענדיק צו זיך פון ביידע זייטן פון דער רייע האָבן זיי געשאָסן אין די בלאָסע, איינגעפאַלענע אַדער געשוואָלענע פנימער. קיין איינער פון די יידן האָט נישט געשריען אַדער אַנטלאָפן. אין זייער האפנונגסלאָזן פיין איז געקומען די ענדלעכע און לעצטע דעציזיע. די גרויסקייט פון טויט האָט זיי איצט געגעבן אַ געהיימע, טראָגישע אָבער וווּנדערבאָרע סאָטיספאַקציע פאר אַלע דערנידערונגען און ענוייִם, פאַר אויסטראָגן די מענטשלעכע פאראכטונג און פאַרן פולשטענדיקן ארויסוואַרפן פון לעבן.

די באַפֿעלקערונג פון געטאָ איז געווארן וואָס אמאל אַלץ גרעסער. עס איז געקומען אַ מאַמענט, וועו דער געטאָ האָט מער נישט געקענט אויסהאַלטן דעם דרוק פון געדיכט געוואָרענעם המון. איינצלנע מענטשן, אויך גאַנצע גרופּעס, האָבן וואָס אמאל אַלץ אפּטער זיך געלאָזן אין וועג צו די נאַענטסטע דערפער און דאָרט געבעטלט ברויט, עטלעכע קאָרטאָפל אדער אַ הויפן קאָש. אייניקע יידן האָבן אפֿט איבערגעשאָצט זייערע מעגלעכקייטן פון באַוועגונג און זענען געבליבן שטעקן אונטערוועגס, נישט האָבנדיק קיין כח וייטער צו גיין אדער אויך אומצוקערן אין שטעטל. זענען זיי דעריבער געזעסן אויף דער ערד, אויפן אָרט, צו וועלכן זיי זענען דערגאַנגען, אומעטיקע און רעזיגנירטע, ביז עס זענען אַנגעקומען די זשאַנדאַרמען, וועלכע מען האָט וועגן זיי צוויסן געגעבן און ביז דער דייטש האָט מיט אַ שאָס פון דער נאַענט אויפגעריסן דעם קאָפּ, אין וועלכן די וועלט האָט זיך אפֿגעשלאָגן ווי איין גרויסער און שרעקלעכער פיין.

די יידן האָבן זיך געשלעפט איבער די דערפער גלייכגילטיקע צו דער געפּאָר. באַקומען אַ ביסל עסן איז געווארן וויכטיקער פון אַלץ און שטאַרקער, ווי די מעגלעכקייט פון טויט.

אויך צו מיר זענען געקומען צוויי יונגעלייט. זיי זענען געגאַנגען שווער אויף זייערע פיס מיט שטייפע קני. אַנשטאָט שיך האָבן זיי אויף די פיסט געהאָט שמאַטעס, איבערגעבונדענע מיט אַ שטריקל. כ׳האָב זיי געגעבן, וואָס כ׳האָב געהאָט אונטער דער האַנט: אַ פלעשל האַניק, עטלעכע אייער, אַ שטיקל פּטער. זיי האָבן עס צוגענומען שווייגנדיק. זיי זענען מער נישט געווען מסוגל צו אויסדריקן געפֿילן. זיי האבן שנעל געכאפט, וואָס מען האָט זיי געגעבן אין אַ מורא, אַז עמיצער זאָל זיי עס נישט צונעמען.

צוערשט האָבן די פויערים געהאָלפן די בעטלער. ס׳איז ממש נישט געווען קיין מענטשלעך האַרץ, וואָס זאָל קענען אַפּזאָגן. איז אבער געשען, אַז אין אַ פאַרנאַכט האָבן זשאַנדאַרמען געכאפט אויפן וועג אַ ייד. ער האָט געטראָגן אַ קוישל מיט אָנגעזאַמלטע שפּייז. די שרעקלעכסטע עינויים האָבן נישט באַוויזן פון אים אַרויסצוקריגן ווער עס האָט אים געגעבן הילף. די דייטשן האָבן זיך צעיושעט און ברענענדיק מיט נקמה־געפילן צו דער פּוילישער באַפעלקערונג זענען זיי אַוועקגעגאַנגען אין נאַענטסטן פויערישן הויף ,ארויסגעשלעפט פון דאָרט דעם פויער און אים געבראַכט צום ייד אויפן וועג. זיי האָבן ביידן דערשאָסן און במשך צוויי טעג נישט געלאָזט רירן די קערפער פון אָרט. פון דעם

מאַמענט אַן האָבן זיך אַלע טירן פון די פויערישע הייזער פאַרמאַכט. מען האָט אפֿילו פאַרטריבן די יידן פון די דערפֿער.

די אַרעמקייט אין געטאָ איז איצט געוואָרן גרעסער. איך האָב אַמאָל געזען אַן אַלטן קראַנקן ייד, ווי ער איז אַרויסגעגאַנגען פון געטאָ. קיינער האָט זיך אויף אים נישט אומגעקוקט. אַ געוויסן טאָג האָט דער זעלביקער ייד, וואָס איז געווען די עצם פאַרקערפערונג פון ווייטיק, צוגעקראָכן אַליין צו דער שטעלע פון דער זשאַנדאַרמעריע און געבעטן די דייטשן, אַז זיי זאָלן אים דערשיסן. זיי האָבן אים מיט עקל פאַרטריבן. דער ייד האָט הוסטנדיק זיך אַפגעשטעלט ינדע מינוט און קראַצנדיק זיינע טריפנדיקע ווונדן, צוגעגאַנגען צו אַ באַקאַנטער פרוי, די וועשערין ביי די זשאַנדאַרמען. ער האָט זיך ביי איר געבעטן:

— יוזעפאַוואַ. יוזעפאַוואַ האָט באַקאַנטשאַפט מיט די זשאַנדאַרמען, זאָל זי זיי בעטן, אַז מען זאָל מיך דערשיסן, יוזעפאַוואַ! די פֿרוי האָט אַן איבערגע־שראַקענע און מיט גרויל אויף אים געקוקט און געענטפערט:

— זאָל אַבראַמעק אַנטלויפן, זאָל אַבראַמעק צוריקגיין צו זייניקע!...

אין געטאָ איז די טעג אויסגעבראַכן פלעק־טיפֿוס. דער אַלטער אַבראַמעק איז אויך קראַנק געוואָרן. די אַנשטעקנדיק־קראַנקע האָט מען איזאָלירט אין אַ באַזונדערע כאַטע אַן פענצטער און טירן, בלויז ביז אַ העלפט באַדעקט מיט אַ דאַך. די קראַנקע זענען געלעגן אויף דער הוילער ערד, אויף אַ דינער שיכט פון צעפוילטע שטרוי. דאָרטן איז דער אַלטער געשטאָרבן און דערמיט דער־גרייכט זיין וווּנטש.

די צאָל טויטע אין געטאָ איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג מיט אַן אויסערגע־ווייַנלעכער שנעלקייט. אויך אין שטעטל איז אויסגעבראַכן דער טיפוס און עס זענען געווען אַ סך קרבנות. פון שטעטל האָט זיך דער טיפוס איבערגעטראָגן אין די דערפער פון פאַוויאט.

די גמינע־באַאַמטע און די פאַרשטייער פון די „באַזיצנדיקע קלאַסן" פֿון שטעטל האָבן אָנגעהויבן נאָך מער צו שיכורן מיט דער איבערצייגונג, אַז וואַדקאַ פאַרזיכערט פֿון אַנשטעקן זיך מיט טיפוס. געטרונקען האָבן אַלע. אויך די זשאַנ־דאַרמען האָבן זיך געפילט באַדראָט און זיי האָבן, פארשטייט זיך, אויך גע־טרונקען און מוטיק אָנגעהאַלטן דעם טעמפּאָ פון די שיכרות־אַרגיעס. האַרטמאַן איז סיסטעמאַטיש געווען אַן באַווּסטזיין און יעדעס מאָל האָט מען אים געדאַרפט ארויסשלעפּן פון די פאַרבלאַטיקטע גריבער.

קנעדליקן האָט מען געקענט אַרויסציען פון בעט און באַוויגן צו דער אַר־
בעט בלויז אויף אַ גאַנץ קורצער צייט. ער פלעגט אַרויסגיין צו מפנטשן אין
אַ שלעכטער שטימונג, מיט פאַרשמורעטע אויגן, קלאַפנדיק מיט די ליפּן. קיין
איין זאַך האָט מען מיט אים נישט געקענט דערלידיקן. ער איז גלייך געווארן
ברוגז, האָט געשריען און זיך אויפגערעגט, געקלאַפט מיט די פויסטן אין טיש
און דערנאָך אַנטלאָפן צו זיך אַהיים.

דער פלעק־טיפוס האָט זיך אויפֿגעפירט נישט לאַיאַל. ער האָט אַוועקגע־
לייגט סיי די, וואָס האָבן געטרונקען און סיי די, וואָס האָבן נישט געוואָלט
טרינקען. אין שטעטל און אין די דערפער זענען אַ סך מענטשן אויסגעשטאָרבן.

אַ געוויסן פרימאַרגן, אינמיטן חודש יאַנואַר, ווען עס זענען געווען גרויסע
פרעסט, האָבן פאַרשטאַרקטע ס.ס.־אָפּטיילונגען, זשאַנדאַרמען און גראַנאַט־פּאָלי־
ציאַנטן אַרומגערינגלט דעם גאַנצן מיט אַ געדיכטן קאַרדאָן. אויף אַ געוויסע צייט
צייכן האָט מען די יידן אַרויסגעיאָגט פון די דירות ווי זיי זענען געשטאַנען. זיי
האָבן קיין שום זאַך נישט געטאָרט מיטנעמען. שוידערלעכע פיגורן, באַרוועסט,
אין אונטערוועש און אין צעריסענע העמדער, קוים לעבעדיקע, זענען זיי אַרויס־
געגאַנגען אויפן פאַרפרוירענעם שניי פון באַלעסאָוער מאַרק. אומאויפהערלעכע
שאָסן האָבן זיי באַגלייט.

די זשאַנדאַרמען אין גראָבע, ווייסע פוטערס און מיט קאַמפּס־קאַסקעס אויף
די קעפּ זענען געלאָפֿן מיט געוויער אין דער האַנט צווישן די הייזלעך פון געטא
און ווער עס האָט נישט באַוויזן צו דער צייט אַרויסצוגיין איז געפאַלן אויפן
אָרט אַ דערשאָסענער. אָלע זענען אָנגעלאָדן געוואָרן אין אייניקע בהמות־וואָ־
גאָנעס. אויף די דעכער פון די וואָגאָנעס איז געלעגן אַ דיקע שיכט שניי. דער
צוג איז געשטאָנען אייניקע שעה און אין די וואָגאָנעס איז נישט געקוקט אויפן
שטאַרקן פראָסט געווען אזא היץ פון די אָנגעפאַקטע מענטשן, אָן דער שניי אויף
די דעכער איז צעגאָנגען און אַ געדיכטער דאַמף האָט זיך פון דאָרט געטראָגן.

שליסלעך איז דער צוג אָפּגעפאָרן. אויפֿן דריטן קילאָמעטער האָט אַ יונגער
ייד געפרווט אָנטלויפן. ס׳איז אים געלונגען אַרויסצושפרינגען פון צוג. אָבער
ביי דער טיר האָט ער פאַרלוירן זיין העמד, וואָס ער האָט אויף זיך געטראָגן. ער
איז געלאָפן אָן אַטעם צום נאָענטסטן וואַלד. די געדיכטע צווייגן פון די בוימער
זענען געווען פאַרשאָטן מיט שניי. עס זענען באַלד צו אים געפלויגן קוילן פון
אַ מאַשין־געווער, וואָס האָבן צעריסן די לופט. די קוילן האָבן אים אונטערגע־

שאַסן די פיס און ער איז געפאַלן. וועז דער צוג איז אָפגעפאָרן ווייטער, האָט ער זיך אויפגעהויבן, אָבער ער האָט ניט געקענט זיצן. ביידע דורכגעשאָסענע פיס זענען געווען רירלאָז. א הוילער ביזן פאָס איז ער געזעסן אין שניי און האָט לאַנג געלויכטן פֿון דער ווייטנס. פון די לעצטע באַלעסאָווער כאָטעס האָבן אויף אים געקוקט מענטשן מיט צעבראָכענע הערצער, דערנידעריקטע פון זייער אָנמאַכט.

די זשאַנדאַרמען און די ס.ס.-לייט האָבן נאָך דער אָקציע זיך צעווארעמט מיט שנאַפס. וועז זיי זענען שפעטער דורכגעפאָרן האָבן מענטשן מיט רחמנות זיי אָנגעוויזן דעם ייד אין שניי. זיי האָבן זיך נישט געאיילט אים צו דערשיסן. זיי האָבן געקוקט אויפן מענטש, וואָס פרירט איין אן מיט צופרידנקייט און פֿאַרוויילונג געשטשירעט מיט די ציינער.

צומאָרגנס איז אויף דעם אָרט געווען בלויז א באַוועגונגסלאָזער פלעק.

אזוי האָט מען אויך ליקווידירט די געטאָס פון אַנדערע שטעטלעך אין פאָוויאָס. אין די דערפער האָבן זיך ווידער באַוויזן יידן, וואָס האָבן געזוכט שוץ. דער ווינטער איז געווען א בייזער. די פרעסט זענען דערגאַנגען צו צוואַנציק גראַד.

נעבן ווידערקאָוו איז אין יענע טעג פאַרלאָפן אַן אויפשוידערנדיקער פאַל. א געוויסן טאָג, אין א באַזונדערס שטאַרקן פראָסט, האָט זיך באַוויזן אויפן שאָסיי פון לעשטשיץ א ייד, וואָס איז פון ערגעץ־וווּ געקומען. ער איז געקראָכן לאַנגזאַם אויפן וועג. קיין אייַנער פון די פויערים, וואָס זענען פאַרבייגעפאָרן האָט נישט געוואָגט אים צו נעמען אויפן שליטן. דער ייד האָט וועלנדיק זיך שיצן געוואָלט צוגיין אונטער דעם נאַענטסטן דאָך. ער איז אַראָפּ פון שאָסיי אין הויכן שניי און איז געגאַנגען אין דער ריכטונג פון אַן איינזאַמער כאָטע. געווינט האָט דאָרט אַן אלמנה נאָך א זעלנער, וואָס איז געפאַלן אין 1939 יאָר.

די איבערגעשראָקענע פרוי איז אַרויסגעשפרונגען פון דער כאָטע און האָט מיט א געשריי אָפּגעהאַלטן דעם ייד. פון שניי האָט מען אַרויסגעזען בלויז זיין שפיץ קאָפּ. במשך אייניקע שעה האָט מען געהערט זיין קול. דערנאָך איז ער אַנטשוויגן געוואָרן. צומאָרגנס האָט דער סאָלטיס געשיקט צוויי פויערים. זיי האָבן אים געפונען א בלויען און פֿאַרהאַרטעוועטן, ווי א שטיק האָלץ, באַוואָקסן מיט אייז און מיט שניי.

א קורצע צייט נאָכן דאָזיקן פאַל האָט באַלעסאָוו איבערגעלעבט א נייעם טראַגישן ספעקטאַקל.

אויף דער גאַס אין דער ריכטונג פון דער זשאַנדאַרמעריע האָט געדרעפּ־
טשעט דורכן שטעטל אַ יידישע פרוי מיט פיר קליינע קינדער. זי האָט פאַרלאָזן
דעם וואַלד און איז פרייוויליק געקומען צו די דייטשן, כדי זיי זאָלן דערשיסן
זי מיט אירע קינדער. דאָס בילד איז געווען אומדערטרעגלעך. די קינדער זענען
געווען באַרוואָקסענע, פאַרוואָקסענע. עס האָט פון זיי אַרויסגעקוקט אַן אומצוטרוי
און חיהשער פּחד.

די יידישע פרוי האָט מיט איר בקשה זיך געווענדעט צו ווערנערן, וועלכער
איז גראָד אַרויסגעגאַנגען אין דרויסן. זי האָט זיך פאַר אים פאַרנויגט, ווי
פאַרן הערשער איבערן טויט און לעבן. און מיט הכנעה האָט זי ווייטנדיק
געבעטן דעם טויט פאַר איר און פאַר אירע קינדער, ווייל דאָס איז דער אייּ־
ציקער חסד, וואָס זי קען דערוואַרטן פון מענטשן. ווערנער האָט געקוקט
ערגעץ־ווו איבערן קאָפּ פון דער פרוי, ווי ער וואָלט זי נישט געזען. ער איז
צוריק אַריין אין הויז און דורך קלינגערן האָט ער איר געהייסן, אַז זי זאָל
גיין צום קאָמיסאַריאַט פון דער גראַנאַט־פאַליציי. דאָ האָט אַמטירט יאַדלאָווסקי,
וועלכער האָט דערזעענדיק די פרוי מיט די קינדער און הערנדיק, אַז זי קומט
פון די דייטשן, גלייך טעלעפאָנירט.

— וואָס זאָלן מיר טאָן מיט דער זשידווקע? — האָט ער געפרעגט.

— טוט, וואָס איר ווילט — האָבן די זשאַנדאַרמען געענטפֿערט אָן גלייך
איבערגעריסן דאָס געשפּרעך.

די פאָליציי האָט אָפּגעפירט די פרוי קיין ליקאָוו, ווו מען האָט נאָר
טאָלעריירט די אָנווועזנהייט פון עטלעכע צענדליק יידן, צווישן זיי דעם רב.
זיי האָבן געלעבט אין די חורבות פון די הייזער.

צווישן וואָכן שפּעטער האָבן זיך די דייטשן דערמאָנט אין די יידן. עטלעכע
זשאַנדאַרמען, צווישן זיי קלינגער, וועלכער איז אָפּטער ווי פֿריער געווען
שיכור, זענען מיט אַן אויטאָ אַראָפּגעפאָרן קיין ליקאָוו. זיי האָבן אַלע יידן
צוזאַמענגעיאָגט און אָפּגעפירט צום אמאָליקן מיליטעריש שיס־פּלאַץ. קלינגער
און זעטנער האָבן פאַרנומען פאָזיציעס מיט ביקסן אין די הענט.

— גייסטלעכער, אַרויס דער ערשטער! — האָט קלינגער אויסגעשריען
אין פון זיינע באַקן האָבן אַרויסגעשוויגט יוגנט און געזונט.

דער רב האָט זיך אַרויסגערוקט און אומבאַהאָלפן איז ער צוגעקראָכן צום
אָרט, ווו עס זענען אָמאָל געשטאַנען די ציל־טאָוולען. קלינגער האָט אָפּגע־

געבן אַ קורצן שאַס און דעם רבס קאָפּ האָט זיך צעפלויגן. נאָך אים האָט געשאָסן זעטנער און דערנאָך די אַנדערע זשאַנדאַרמען. דאָס שפּיל האָט גע־דויערט ביז דער לעצטער איז דערמאָרדעט געוואָרן.

דאָרט איז עס אומגעקומען די מוטער מיט אירע פּיר קינדער.

* *
*

אַ קאָנפֿראָנטאַציע פון די שילדערונגען אין בוך פון סטאַניסלאָוו לוקאַ־שעוויטש מיט די באַשריבענע איבערלעבונגען פון די שרידי הפּליטה פון סאָבאָלטו און לאָסקאָשעוו דערלויבט פעסטצושטעלן, אַז דער מחבר האָט בדרך כלל איבערגעלאָזן אין אויפריכטיקע גבית־עדות פון דער יידישער טראַגעדיע אין דער געגנט. לוקאַשעוויטש באַמיט זיך ווייניקער צו אורטיילן און מער צו שילדערן. אַנשטאָט ער זאָל אַליין אַפּשאַצן געשעענישן און אַרויסזאָגן זיין מיינונג, לאָזט ער רעדן די פערסאָנאָזשן פון זיין דערציילונג. עס איז אַבער קאָנטיק צווישן די שורות פון בוך און אָפט מאָל פון אַ קליינער באַמערקונג, אַז לוקאַשעוויטש באַזיצט געוויסע ספּיקות וועגן דער אויפפירונג פון יידן. זיכער פאַראורטיילט ער די אכזריות פון די דייטשן און די גלייכגילטיקייט אויב נישט די שנאה פון די פּאָליאָקן צו יידן. עס איז קאָנטיק זיין רעוואָלט קעגן דעם מאָסן־מאָרד און קעגן דער דערנידערונג פון יידן, וואָס די דייטשן האָבן אויף זיי אויפגעצוווּנגען, וואָס רופט טאָקע ארוים מיטלייד און וואָס רעוואָלטירט. אָבער וואָס לאָזט איבער אַ בייגעשמאַק. אויך די פאָסיוויטעט פון דער יידישער באָפעלקערונג אין געטאָ, איר רעזיגנאַציע, יאוש און אָנמאַכט ווערן שטאַרק אונטערגעשטראָכן. דאָקעגן קען מען געפינען קוים אַן אַנדייט וועגן ווידערשטאַנד פון יידן. מעגלעך, אַז לוקאַשעוויטש האָט נישט געהאַט די געלעגנהייט צו באַקענען זיך נאָנטער מיט די דערשיינונגען פון יידישן ווידערשטאַנד אין דער געגנט און האָט נישט געקענט זיין פארנעם. עס זענען ליידער נישטאָ קיין עדות, וואָס זאָלן דערציילן וועגן דאָזיקן ווידערשטאַנד און זאָלן דערלויבן אויפצווייזן דעם מחבר. אַז יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט נישט נאָר מיט יאוש, נאָר אויך מיט העלדישקייט. אין בוך איז פאָראַן בלויז אַ טויבער אַפּקלאַנג וועגן דאָזיקן אספּעקט פון יידישן לעבן אונטער דער דייטשער הערשאַפט. אָבער אַפילו די אַפּקלאַנגען, וואָס געפינען זיך אין בוך, ווייזן, אַז יונגע יידן זענען אַנטלאָפן אין וואַלד און האָבן אין וואַלד געפרווט צו קעמפן קעגן די דייטשן.

מיר זענען אויך גרופען יידן. וואס זענען אַוועק אין די וועלדער, כדי אויסצומיידן דערנידערונגען, דעפּארטאציעס און טויט. אפּט מאל האבן אזעלכע גרופען געהאט געווער און זיי האבן מיטן געווער זיך באנוצט און האבן געצוווּנגען די רייטשן צו באצאלן א טייערן פריין פאר אומברעגען די געכאפּטע יידן.

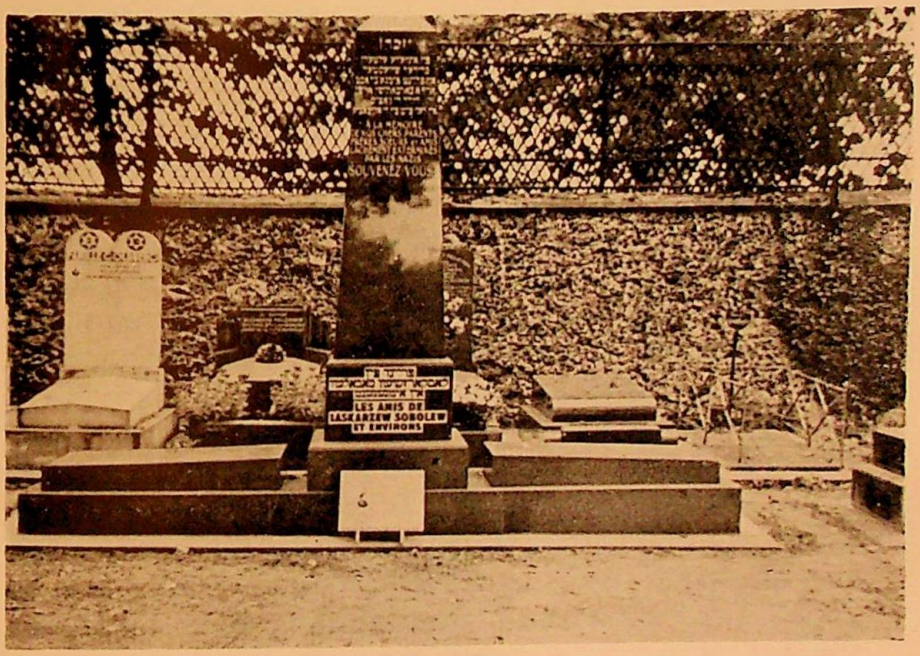
עס איז אין בוך קאנטיק, אז נישט אלע יידן האבן זיך געלאזן פאסיוו פירן אין דער טויט־לאגער. יידן זענען געשפרונגען פון די וואגענעס און האבן זיך צעלאפן אין די וועלדער. וואלט די פוילישע באפעלקערונג ארויסגעווויזן א גרעסערע פארשטענדעניש פאר די גערודפטע יידן, וואלטן די פאליאקן אנשטאט עקלהאפט צו עקספלאָטירן דעם געטא, אנשטאט צו וואַרטן אויפן טויט פון די יידן, כדי אפצוירשענען וייערע פארמעגנס, מיטגעארבעט מיט די יידן און געהאלפן זיי אין זייער וידערשטאנד צום דייטש, וואלטן זייער מעגלעך די רעזולטאטן פון חורבן געווען ווייניקער טראגיש.

די דאזיקע אויספירן, וואס בעטן זיך ממש מען זאל זיי מאכן, גיט נישט לוקאשעוויטש. ער פרווט צו שפילן אלס כראניקער די ראלע פון אן אביעקטיוון עדות אבער זיין אביעקטיוויטעט איז נישט קיין פולשטענדיקע. ער געפינט א מעגלעכקייט צו לאזן רעדן די אלע פערסאנאזשן, וואס אורטיילן די אויפפירונג פון יידן; ער פארגיסט טרערן איבערן טראגישן גורל פון יידן און פילט זיך אפילו טיף געטראפן אין זיין מענטשלעכער ווירדע צוליב דער אכזריות, מיט וועלכער די דייטשן פארפאלגן די יידן. ער שילדערט מיט א סך פרטים די דערנידערונג, די געפאלנקייט, דעם מעטשלעכן פיין און די פסי־כישע רעזיגנאציע פון יידן. אבער עס פעלט אין זיין בוך דער מוסר השכל און עס פעלט נאך מער די באשולדיקונג קעגן דער ארישער באפעלקערונג. נאר די באשרייבונג פון טאג־טעגלעכן לעבן אויף דער ארישער זייט דערלויבט אומדירעקט צו זען דעם פארב־עכטערישן ענאיזם, די גלייכגילטיקייט צום יידישן גורל און די פולשטענדיקע דעמאראליזאציע פון די פאליאקן וואס האבן געזוכט אלע מיטלען, כדי איבערצולעבן און איבערצולעבן אין די מעגלעך בעסטע באדינגונגען די יאָרן פון קריג אן זיך צו פיל צו זארגן און אפּט מאל אפילו אן צו באמערקן די יידישע טראגעדיע, וואס האט זיך אפגעשפילט בשכנות פון זייערע רואיקע היימען און ממש פאר זייערע אויגן, אפגערעדט שוין פון די מערערע פאלן פון קאלאבאראציע מיט די דייטשן אויפן געביט פון רודפן יידן.

זיכער זענען פאראן אויך מענטשלעכע הערצער, וואס ווייטיקן צוליב דעם

גורל פון יידן און דאָ און דאָרט וועלט אויך געמאַכט אַ זשעסט פון מיטהילף און פון מיטלייד. אַבער דער מאַנגל פון פֿאַרשטענדעניש צום גורל פון דער יידישער מינאָריטעט איז אַזוי בולט, אַז לוקאַשעוויטש קען אים נישט אויס־באַהאַלטן און ער שרייבט אַרויס פון צווישן די שורות פון זיין בוך.

לוקאַשעוויטשעס בוך „אַקופּאַציאַ" איז דערביבער אַ וויכטיקער ביישטייער פאַר דער געשיכטע פון יידישן חורבן אין דער געגנט לאַסקאַזשעוו — סאַבאַלעוו און אויך אַ ביישטייער פאַר דער געשיכטע פון די פּוילישׂ־יידישע באַציאונגען אין דער צייט פון דער דייטשער הערשונג אין פּוילן.

דער דענקמאָל אויפן קבר פון דער געזעלשאַפט לאַסקאַזשעוו־סאַבאַלעוו, פֿאַראייביקט דעם אַנדענק פון אַלע לאַנדסלייט, אומגעקומענע אויף דעפֿאַרטאַציע

ביילע קופערמאַן (גאַלדבראַך) (פאַריז)

זכרונות פון מיין שטעטל סאַבאַלעווו

ר אין די אַנדערע שכנותדיקע דערפער, אַזוי האָבן אויך אין סאַבאַלעווו אַמאָל געווווינט נאָר עטלעכע יידישע פאַמיליעס. ווען מען האָט געבויט די באַן־ליניע ווארשע — גאַרוואַלין — שעדלעץ — לובלין, האָבן יידן פאַר־שטאַנען, אַז מיט דער צייט וועט סאַבאַלעווו ווערן אַ ישוב און אַ מקום פון פרנסה. האָבן זיך יידן דאָ באַזעצט, נאָענט צו דער באַן־סטאַנציע. די גאַס פון באַנהויף איז געווען כמעט אין גאַנצן פון יידישע הייזער.

דורך סאַבאַלעווו איז מען געפאָרן קיין זשעלעכאָוו, פריער מיט פערד און וואָגן, באַצויגן מיט אַ פלאַנדעקע קעגן ווינט און רעגן. דער וועג איז געווען 18 ק״מ לאַנג. שפעטער איז מען געפאָרן מיט אַן אויטאָבוס. דורך סאַבאַלעווו איז מען אויך געפאָרן קיין מאַטשעיאָוויץ. דאָס שטעטל האָט זיך אַנטוויקלט, אַבער קיין עלעקטרישע באַלויכטונג און קיין קאַנאַליזאַציע זענען נישט געווען.

דער בית־מדרש איז געווען פאַררוקט הינטער נתן צוקערמאַנס הייזער. דערנעבן איז געווען די מקווה. געהייצט האָט מען דאַנערשטיק פאַר פרויען און פרייטיק פאַר מענער. אויפן פאַרלאַנג פון עטלעכע פרויען האָט מען אויך געהייצט דינסטיק. די בעדערקע ביילע זילבערשטיין האָט אויך צוגעהאַנדלט מיט הייוון.

דאָס שטעטל איז געווען פרום און האָט געהאַט פאַרשידענע חסידים. נאָר אין צוויי שטיבלעך האָט מען געדאַוונט שבתים און ימים־טובים — ביי הערשל שפעק די בעלי־מלאכה און ביי מיין פעטער הערש־יאַנקל קופערמאַן די גאָר פרומע יידן. אין די לעצטע יאָרן האָט דאָס שטיבל איבערגענומען זיין איידעם משה טייבלום.

אין די אַכט געוועלבלעך האָט מען באַקומען פון אַ הערינג ביז אַ פלעשל נאַפט. אייניקע גבירים האָבן געקויפט ביי די פריצים ווצלדער און אראַפגעלאָזט

בײמער אויף האלץ און ברעטער. צווישן די שניידער איז געווען איינער אַ רײַכערער. ער האָט געהאַלטן צוויי אַרבעטער און אַ לערן־יינגל. דאָס זעלביקע צווישן די שוסטער. איינער פון זיי האָט געגייט בלויז נייע שטיוול. אַלע אַנדערע זענען געווען לאַטוטניקעס. עס זענען אויך געווען אַ סך אַרעמע מענטשן, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעהאָלפן מיט הלוואות פון דער גמילות־חסד־קאַסע. פאַר אַרעמע קראַנקע האָבן געזאָרגט פרויען. דאָס גלייכן פֿאַר אַן אַרעם מיידל, וועלכע מען האָט חתונה געמאַכט.

דער אָנקום פון ווינטער איז פאַר אַרעמע משפחות געווען אַ פראָבלעם. מען האָט געמוזט זיך באַזאָרגן מיט שיך, קאַרטאָפל, האָלץ. נישט תמיד האָט מען ווינטער געקענט גיין אין דאָרף און די פויערים האָבן נישט שטענדיק געקענט קומען אין שטעטל. די פאַרבינדונגען צווישן סאָבאָלעוו און די אָרומיקע דערפֿער זענען געווען ענגע. די פויערים האָבן געבראַכט זייערע פראָדוקטן און פאַר דעם באַקומען אין שטעטל אַלץ, וואָס זיי האָבן געדאַפט. אין סאָבאָלעוו זענען געווען צוויי פאַרבער. ביידע פאַרדינער. דער בלעכער האָט תמיד געהאַט וואָס צו קלאַפן. דער שמיד האָט געווויינט ביים שאַסיי אויפן וועג קיין זשע־לעכאָוו. ער פלעגט שבת אין דער פרי קומען צו תהילים־זאָגן און האָט געדאַווענט אין מנין פון הערשל שפּעק. אין 1920 האָט ער דורכגעלעבט אַ טראַגעדיע. פוילישע זעלנער האָבן געמאַכט אַ בלבול אויף זיין פֿרוי, אַז זי האָט באַהאַלטן אַ באַלשעוויק, און האָבן זי דערשאָסן. ער איז געבליבן מיט זעקס קליינע קינדער.

מיר האָבן געהאַט צוויי וואָסערטרעגער און פאַרשטייט זיך אייניקע קצבים און אייניקע מעל־סוחרים און יידן, וועלכע האָבן געפירט אייער און פוטער קיין וואַרשע און אָטוואָצק. יידן, וואָס האָבן נישט געקענט קיין מלאכה. האָבן זיך געמוסן צו מלמדות. כמעט אַלע מלמדים האָבן אויך געהאַנדלט מיט מילך. מיטן פאַרקויף האָט זיך באַשעפטיקט די רביצין. אַ ביסל מילך איז געבליבן צו פאַרשמעלצן די קאַרטאָפל.

איך וועל קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן מיין ערשטן רבי לייביש פוק. תמיד מיטן קאַנטשיק אין איין האַנט און מיטן טייטל אין דער צווייטער. ער האָט אַלע סאָבאָלעווער קינדער אויסגעלערנט עברי. זיין לאַנגן טיש און די בענק פלעגט ער אויסלייען פאַר חתונות. פאַר דעם האָט ער געהאַט אַ מאַלצייט און אַ שטיקל לעקעך פאַר זיין שרהן.

דריי בעקער זענען געווען. שפּעטער איז צוגעקומען דער קריסטלעכער

זיצט אינמיטן: חנה רחמה קופערמאַן, שטייען פון רעכטס צו לינקס:
חלכהלע קופערמאַן, משהלע קופערמאַן, פייגע כינקעלע קופערמאן.

בעקער קובים. עו־ האט געהאט צוויי בנים אַנטיסעמיטן. אין שטעטל זענען געווען צוויי אייזן־געשעפטן. זייערע בעלי־בתים, רייכערע יידן, זענען געווען נתקע יאַקובאַוויטש און איטשע מאיר ליכטענבערג. די צוויי שענקען האָבן געהאלטן שטאַרק פרומע יידן — יצחק סעקולע און חיים פיינזילבער.

דער רב איז געווען אַן איידעם פון אַ סאבאלעווער. ר׳ הערש־יאסל טרייבער האָט געהאָט אַ פאַטריאַרכאַלע געשטאַלט און איז געווען אַ רואיקער, מיושבדיקער מאַן און אַ גרויסער לערנער. אויב איך האָב נישט קיין טעות האָט דער רב געהאָט אַכט קינדער. דער יינגסטער זון לעבט אין ישראל.

סאבאלעוו איז געווען אַ ריין און שיין שטעטל. דער מאַרק איז געווען שיטערלעך באַווויגט. אַרום זענען געווען וועלדער און פעלדער. די באַנען האָבן אַריינגעבראַכט אַ הייטערקייט, אַ מין גרוס כּזן דער בריטער וועלט. אַבער אין מאַמענט פון דער אַנטשטייאונג פון פוילן, האָבן סאַבאַלעווער יידן געהאָט גרויסע צרות אויסצושטיין פון די באַנען. די דורכפאַרנדיקע עשאַלאַנען פון

האַלערטשיקעס פֿלעגן זיך אָפּשטעלן, כדי דער לאַקאַמאַטיוו זאָל אָננעמען וואָסער די זעלנער האָבן געהאַט ענוג צייט צו ראָבעווען יידישע קראָמען. מיידלעך און יונגע ווייבלעך האָבן זיך באַהאַלטן אויף די בוידעמער. זיי פלעגן שנייַדן ביי יידן די בערד מיט מעסערס. ביי שלמה טעוולס שיפערמאַן האָבן זיי מיט דער בארד אַ האַלבע באַק אויסגעשניטן. יידן פלעגן אונטערקויפן דעם נאַטשאַלניק פון דער סטאַנציע, אַז ער זאָל וואָס שנעלער אָנגיסן דעם לאַקאַמאַטיוו מיט וואָסער און מיט אַ פייף אָנזאָגן, אַז דער צוג גייט אָפּ.

ביי דער לערערין צערעשני פון וואַרשע האָב איך געלערנט יידיש, פויליש, רעכענען און יידישע געשיכטע. מיט דערוואַקסענע האָט געלערנט אַ לערער פֿון וואַרשע. אמאל איז צום לערער געקומען צו גאַסט אַ ברודער און האָט פאַרפירט אַ ליבע מיט איטשע פיינזילבערס דעם מוהלס טאָכטער חיה. די עלטערן זענען געווען קעגן שידוך און זי איז אָנטלאָפן קיין וואַרשע, געשטעלט אַ חופה און האָט עמיגרירט קיין בראַזיל. שפעטער האָט זי צו זיך אַראָפּגעבראַכט אירע צוויי שוועסטער, שוין מיט דער הסכמה פון די עלטערן. אָבער פֿאַרן לערער איז שוין אין סאָבאָלעוו קיין אַרט נישט געווען.

אין דער עפּנטלעכער פּוילישער שולע, וואָס האָט זיך אין צווישנצייט געעפֿנט, זענען קיין סך יידישע שילער נישט געווען. פרומע יינגלעך זענען געפֿאָרן אין ישיבות. אַרעמע האָבן געפרווט זיך אויסלערנען אַ פּאַך. אָבער אויך מיט אַ פּאַך האָבן יונגטלעכע נישט געהאָט קיין אַרבעט. זיי האָבן דעריבער געוואָנדערט קיין וואַרשע אַדער עמיגרירט קיין פראַנקרייך, אַמעריקע און ארץ־ישראל.

סאבאָלעווער יידן האָבן געשטאַמט פון די אַרומיקע דערפער. מען האָט זיי אָפֿילו גערופן מיט די נעמען פון די דערפער — אַ גאדזשיצער, זשיטשינער, גראָבניקער א. א. וועו זיי האָבן געווויינט אין די דערפער, פלעגן זיי ממילא קומען צו ימים־נוראים, וועו אַ פיש אין וואָסער ציטערט, דאָונען אין שטעטל מיט אַ מנין, זיך טובל זיין אין מקווה. ביסלעכווייז האָבן זיי זיך באַוועגט אין שטעטל. סאָבאָלעווער יידן זענען געווען זייער פרומע. אָבער די יוגנט האָט זיך ביסלעכווייז באַפרייט פון דעם שטרענג־רעליגיעזן לעבן, אָנגעהויבן לייענען „טריף־פסולס", שפעטער אַרגאַניזירט א ביבליאָטעק, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ שענקל מיט ביכער. די ביבליאָטעקאַרין, מלכה סעקולע, האָט מיר געגעבן דאָס ערשטע בוך צום לייענען. ס'איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ פאַראיין, וואָס האָט זיך געפונען הינטער דער שטאָט, כדי מען זאָל נישט זען וועו עס

קומט אהין. צייטנווייז זענען געווען צווי פאראיינען, פון וועלכע איינער א לינקער. די פאליציי האט אים פארמאכט און עס פלעגט טרעפן, אז מען האט א פארוואלטונגס־מיטגליד ארעסטירט צוליב קאמוניסטישער טעטיקייט. אפגעווארט א צייט, זענען אויפגעקומען אנדערע פאראנטוואָרטלעכע און דער פּראָיין האט זיך געעפנט מיט א פרישן נאמען.

קעסטל־אוונטן און דיסקוסיעס פלעגן פארקומען אין ביידע פאראיינען. דער דראמאטישער קרייז האט געהערט צום לינקן פארײַין. זיין גרינדער איז געווען וועלוול לובעלסקי פון לאסקאזשעוו. שפעטער האט מיטן קרייז אנגע־ פירט אונזער היימישער אקטיאר פסח גוטמארק. ער פלעגט אונז מיטגעבן די אויסגעשריבענע ראלעס קיין ווארשע, כדי מיר זאלן זיך אויסלערנען אויף אויסנווייניק און ווען מיר פלעגן קומען אויף יום־טוב אהיים, האבן מיר געמאכט רעפעטיציעס. צום דראמאטישן קרייז האבן געהערט אויסער פסח גוטמארק, משה סעקולע, משה לאנגעוויטש, חוהלע שיפערמאן, אייגע קופערמאן, פייזל גלאזער, לייבל מיקאווסקי, פיניע מיקאווסקי, לאה ברוטמאן און איך.

מיר האבן געוואלט שפילן א שבת און פון פארײַן האט מען אונז געהייסן שפילן דווקא דעם שבת אין דער ווארך פון חשעה באב. די עלטערן זענען שוין מסכים געווען, אז מיר זאלן שפילן שבת נחמו. די נאציאנאל־געשטימטע יוגנט־ לעכע האבן אויך נישט געוואלט שפילן אין דער ווארך פון נאציאנאלן טרויער־ טאג. אבער נישט מיר האבן דעצידירט. דער ראיאן־קאמיטעט האט געהאלטן, אז מען דארף זיך נישט רעכענען מיט דער קלעריקאלער שטעלונג. סאבאלעווער יידן האבן נישט געשווייגן און זיי האבן געבעטן דעם רב אריינצולייגן אין חרם אלע באזוכער פון טעאטער. דער דורכפאל איז געווען א קאמפלעטער. מיר האבן דערנאך געוואלט שפילן חול־המועד סוכות. אבער דא איז געשען א טראגישער פארפאל. צווי שטארקע יונגען, רעוואלוציאנערן, האבן אראפגעלאזט א ברעט אויפן קאפ פון רב. אין שטאט האט זיך געטאן חושך. קינדער זאלן האבן געזען צווישן די אנטלויפנדיקע אנפאלער לייבל ברוטמאנען און לייבל שיפערמאנען.

דער רב האט נאך די ערשטע טעג סוכות גערופן עמיצן פון דער חברה און צוגעזאגט אראפצונעמען דעם חרם און אפילו באצאלן דעם היזק פון דורכגעפאלענעם סצענקטאקל. דער פארדריסלעכער פארפאל האט אויף די יונגע ארטיסטן שלעכט געווירקט. אייניקע האבן אויך אנגעהויבן פרעגן וווּ טוט זיך אהין די הכנסה פון די פארשטעלונגען. קיין טעאטער איז, ווי מיר שיינט, מער נישט געשפילט געווארן. אין יענער צייט האט מען ווידער געשלאסן דעם

פֿאַראייַן. פּסח גוטמאָרק און יידל אייזענקייט זענען געזעסן אין דער שעדלע־צער תּפיסה. יונגווּאַרג איז זיך צוזאַמענגעקומען נאָר אין פּריוואָטע היימען, ווי צום בּיישפּיל בּיי סימע און ישׂראל לאַנגעוויטש.

ערשט שפּעטער, מיט יאָרן שפּעטער, האָבן אַ סך פון אונז פֿאַרשטאַנען, אַז מיר זענען פֿאַרפּירט געוואָרן אויף אַ שלעכטן וועג, אַז מען האָט אונז אויסגענוצט פֿאַר צילן, וואָס זענען נישט געווען אונזערע, דערצויגן צו פֿאַר־שוועכן אונזער אייגענע און הייליקע געשיכטע און פֿאַרגאַנגענהייט. ליידער זענען בלויז אייניקלנע געבליבן לעבן פֿון סאָבאָלעוו. די היטלעריסטישע מערדער האָבן נישט געפֿרעגט ווער עס איז פֿרום און ווער איז פּריי. אומגעקומען זענען אַלע גלייך.

מיין לעצטער באַוך

וועג איך בין געפֿאָרן אַהיים זיך געזעגענען מיט מיינע אייגענע, בין איך אַנגעקומען אין טאָג, וועג די דייטשע באַנדיטן האָבן אומגעבראכט לאָסקאַ־שעווער יידן. ס׳איז לייכט זיך פֿאַרשטעלן די מהומה, וואָס האָט געהערשט אין סאָבאָלעוו, ווו מען האָט זיך געריכט, אַז זיי וועלן דאָ אַנקומען פון לאָס־קאָזשעוו. וווהין איינער האָט געקענט, איז ער געלאָפֿן.

איך בין באַלד אָפּגעפֿאָרן קיין זשעלעזנאָוו, כדי זיך צו געזעגענען מיט מיין שוועסטער און שוואָגער און זייערע קינדערלעך. אין אויטאָבוס איז קעגנאיבער געזעסן אַ שגץ, אַנגעטאָן אין אַ פּויערישער קורטקע און מיט אַ היטל, וואָס האָט געהאַט אַ גלאַנציקן דאַשעק. עפּעס איז ער מיר אויסגע־קומען באַקאַנט. וועג דער אויטאָבוס האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָט דער שגץ אַנגעהויבן צו רעדן צו מיר יידיש: בייַלע, גיי אַראָפּ און זע, צי דער אויטאָבוס איז נישט באַשטעלט פון דייטשן. אויב דו וועסט אַוועקגיין שנעל, וועט עס זיין אַ סימן, אַז איך קען אַראָפּגיין פון דער צווייטער זייט.

דער אויטאָבוס איז נישט געווען באַשטעלט. יעדער איינער פון אונז איז געגאַנגען אין אַן אַנדערער זייט. געווען איז עס דבורה גלאַזערס מאַן שמואל־לייב פיינזילבער פון לאָסקאָזשעוו. דבורה און רייזע זענען געווען מיינע בעסטע חברטעס. צוואַמען האָבן מיר געלערנט אין חדר פֿון לייביש פוק, צוואַמען זענען מיר געגאַנגען צו דער לערערין לאהלע צערעשני, צוואַמען דיי לעקציעס גע־גרייט, צוואַמען אין נים געשפּילט און צוואַמען געווען אין פֿאַראייַן און געשפּילט טעאַטער. וועג דבורה האָט חתונה געהאַט, פּלעג איך צו זיי קומען.

און דאָך האָב איך נישט דערקאַנט איר מאַן שמואל-לייב, אַזוי האָט ער זיך געענדערט.

מיין שוועסטער אין זשעלעכאָוו האָט מיך אויפגענומען מיט אַ געוויין. דעם טאָג זענען די דייטשע טויטן־קעפּ געקומען אין זשעלעכאָוו און געפּאָדערט

פּישל קופּערמאַן און זיין שוועסטער בײלע קופּערמאַן ־גאָלדבראָן־ (לעבט אין פּאַריז)

25 טויזנט זלאָטעס. די זשעלעכאָווער פּני האָבן זיך געבעטן, געזאָגט, אַז דאָס שטעטל איז אַרעם. האָבן די באַנדיטן געהייסן צו געבן אַנשטאָט געלט, צירונג. צווויי טעג האָט געדויערט ביז מען האָט צונויפגעזאַמלט די סומע.

איך בין דורך דער צייט געזעסן אין קעלער. דאָרט איז געווען מיין שוואָגער, זיין פּאָטער און אַנדערע יידן. אַלע אין טליתים. זיי האָבן דערציילט ווען זייער טויטן-וועג קיין ווענגראָוו און ווען אַנדערע ליידן.

מיט די שווערע אײַנדרוקן בין איך צוריקגעפּאָרן קיין וואַרשע. כ׳האָב דעמאָלט נישט געקענט וויסן, אַז איך וועל מיינע אײַגענע מער קיינמאָל נישט זען.

מיט סאָבאָלעווער נאָכן קריג

אין 1945 האָבן די על פּי נס געראָטעוועטע יידן זיך פּאַרזאַמלט אין לאָדזש. דער „דזשאָינט" האָט אונז אויסגעהאָלטן אויף יאָקובאָ־גאָס. דאָס הויז איז געווען ווי אַ וואָקזאָל. יידן זענען געקומען זוכן מיט דער האָפענונג צו טרעפן אַן אײַגענעם. אַ טאָג האָבן זיך ביי מיין בעטל פּאַרהאָלטן צוויי יידן. אײַנער פון זיי האָט געזאָגט: „זעסט די אויגן? כ׳האָב געקענט אַ שטעטל, ווו מען האָט אַלע מיטגלידער פון אַ פּאַמיליע געקענט דערקענען לויט זייערע אויגן".

לכתחילה האָב איך געמיינט, אַז די מענער ווילן פלירטעווען. כ׳האָב דאָך געפרעגט דעם נאָמען פון שטעטל. — סאָבאָלעוו, האָבן זיי געזאָגט. זיי האָבן געקענט מיין פאָטער. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז מיין ברודער פסח איז אין פּוילן שוין נישטאָ.

ס׳איז געווען משה סטענזשיצער. איך פלעג אים אָפט זען אין סאָבאָלעוו. ער האָט מיך אָפגערעדט פון פאָרן קיין סאָבאָלעוו, ווייל ס׳איז אַ לעבנס־געפאָר. ער איז נישט אָפגעטראָטן ביז איך האָב אים צוגעזאָגט נישט צו פאָרן אין מיין געבורט־שטעטל. ער האָט מיר אויך געזאָגט. אַז אברהם סעקולע לעבט אין וואַצלאָוו און סעקולע וועט מיר קענען זאָגן וווהין מיין ברודער איז געפאָרן.

שווערע טעג זענען דעמאָלט געווען פאַר די גערמאַנעוועטע יידן. פאַליאַקן פלעגן זיי באָפאַלן, אַרויסווארפן זיי פון די וואגאָנעס. אין קיעלץ איז אין יענע טעג פאַרגעקומען דער פאָגראָם. יידן זענען געלאָפֿן ווו נאָר זיי האָבן געקענט.

כדי צוצוקומען נענטער צו אַ גרענעץ, בין איך געפאָרן קיין וואַלבזשיך און פון דאָנען בין איך געפאָרן קיין וואַצלאָוו זען אברהם סעקולע. כ׳האָב געטראָפן זיין יונגע פרוי מיט אַ קליין קינד. אַברהמען האָבן דערקענט די צוויי זין פון סאָבאָלעווער בעקער קובים. זיי זענען אים נאָכגעגאַנגען און אברהם איז דערמאָרדעט געוואָרן.

אברהם סעקולע איז געשפּרונגען פון טויטן־צוג אין די וועלדער און האָט איבערגעלעבט דעם קריג, כדי צו פאַלן אַ קרבן פון די הענט פון פוילישע מערדער.

אין אַזאַ שווערער שטימונג האָב איך פאַרלאָזט פוילן.

אסתר ווינשטיין (פאריז)

דער גורל פון מיין סאבאלעווער משפחה

אין יאר 1931 בין איך ארויסגעפארן פון סאבאלעוו און האב פארלאזט פוילן. די שווערע לעבנס־באדינגונגען האבן מיך געצוונגען צו צמיג־רירן און איך בין אנגעקומען אין פאריז. כ׳האב פארלאזט מיינע קראנקע עלטערן, שוועסטערס, שוואגערס מיט זייערע קינדער. דער טאג פון ארויספאר איז פאר מיר געווען דער שווערסטער טאג אין מיין לעבן. איך האב מיינע טייערע עלטערן און די נאענטסטע מער קיינמאל נישט געזען.

מיין האפענונג איז געווען צו קענען א טאג זיך זען מיט מיינע נאענטסטע. דער קריג, וואס איז געפירט געווארן קעגן יידן און בעת וועלכן די היט־לעריסטישע מערדער האבן אלעמען אומגעבראכט, האט מיר נישט דערלויבט צו פארווירקלעכן מיין האפענונג.

אין פראנקרייך האבן מיר די ערשטע צייט געלעבט אין שווערע באדינ־גונגען. ווען עס איז ביי אונז געווארן בעסער, איז אויסגעבראכן דער צווייטער וועלט־קריג. מיין מאן משה און מיין זון אלבער זענען דעפארטירט געווארן קיין אוישוויץ. איך בין געבליבן מיט דריי קליינע קינדער. כ׳האב געמוזט פארלאזן מיין ווינונג און זיך באהאלטן, כדי נישט ארייננצופאלן אין די הענט פון די נאציס.

וואס איך האב דורכגעלעבט מיט מיינע קינדער אין דער צייט פון מיין באהעלטעניש איז שווער צו באשרייבן. ווו מיר האבן געטאגט, האבן מיר נישט נישט גענעכטיקט. מען האט מיך אויך געמסרט. אבער ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט איז געשען א נס. מיין מאן און מיין זון זענען צוריקגעקומען פון לאגער. מיר האבן אנגעהויבן בויען א ניי לעבן. ס׳איז געווען א גליק, וואס מיר זענען אלע געבליבן לעבן.

דאָס זענען די נעמען פון מיינע נאָענטע, וועלכע זענען געוואָרן אומ־געבראַכט:

— מיינע עלטערן שרה־לאה און שלמה־שמואל ארטרעגער;
— מיין שוועסטער דבורה, איר מאַן ישראל־יעקב פֿרידמאַן און זייערע פינף קינדער. זייער עלטסטער זון חיים־דוד איז געוואָרן דעפּאַרטירט פון פּאַריז און איז ליידער נישט צוריקגעקומען;
— מיין שוועסטער פייגע און איר מאַן פסח פיינגעזיכט מיט זיין מוטער און מיט זייערע פינף קינדער;
— מיין שוועסטער חוה און איר מאַן יעקב פיינגעזיכט.

שלמה־שמואל אורטרעגער מיט זיין פרוי

משה אנגלישטער

אהרן אורטרעגער און לייבל סעקולא. צווישן אקטיוויסטן פון פועלי־ציון אין סאַבאַלעוו אין קריגס־צייט זענען זיי אויוק אין ראַטנ־פאַרבאַנד און זענען דאָרט אומגעקומען.

משה ווינשטיין פון סאַ־באַלעוו. דעפּאַרטירט פון פראַנקרייך. געשטאַרבן אין 1968

חיה ראכטשע קופערמאן־וויצמאַן (פאַריז)

די אויסזידלונג

עוועון איז עס אין אַ שיינעם האַרבסט־טאָג פון יאָר 1942. די זון האָט גע־
שיינט אויפן לויטערן בלויען הימל. אַ לייכט ווינטל האָט געבלאזן פון
צפון און בוימער האָבן מורמלענדיק איבערגעגעבן זייערע סודות די אַראָפּפאַלנ־
דיקע גאָלד־געלע בלעטער.

אין יענעם וווּנדערבאַרן זונטיקדיקן פרימאָרגן האָט זיך אין סאַבאַלעוו
אַפּגעשפּילט אַ טראַגעדיע, וואָס האָט נישט איר גלייכן אין דער געשיכטע.

ווי אַ שווערער דונער האָט געטראָפן די פינצטערע ידיעה, וואָס האָט
זיך מיט אַ בליץ-שנעלקייט פאַרשפרייט, אַז היינט וועט פאַרקומען די אויס־
זידלונג. די יידן אין געטאָ האָבן גוט געווווסט, וואָס אויסזידלונג באדייט און
וואָס די אויסזידלונג ברענגט זיי. זיי האָבן נישט איין מאָל געזען די דורכ־
פאַרנדיקע עשאַלאָנען מיט יידן אויף זייער לעצטן וועג. די יאָמערייען פון
די עשאַלאָנען זענען דערגאָנגען צו די יידן פון געטאָ. דער פחד פאַרן זיכערן
טויט, וואָס קומט אָן איז דעריבער געווען אַ באַרעכטיקטער. קיינער איז נישט
אימשטאַנד צו באַשרייבן דעם אומגעהויערן שוידער פון יענעם פרימאָרגן.

נאָך קיינמאָל האָבן מענטשן נישט געפילט אזא האָס צו די גלעטנדיקע
שטראָלן פון דער וואַרעמער זון, ווי איצט אין די שעהן פון שטורעם. די
זוניקע פראַכט חוזקט פון מענטשלעכע ליידן און לאָכט צינישׂ אויס דעם פיין
פון די דערנידעריקטע פאַרשעמטע און צום טויט פאַרמשפּטע געטאָ־יידן.

צעבראָכענע, פאַרשטויסענע, אויפגעטרייסלטע און פאַרשעמטע אין זייער
מענטשלעכער ווירדע האָבן זיי געציטערט, זיך געהאַקט קאָפּ אין דער וואַנט,
געדרייט זיך ווי שלאָנגען, וואָס דערפילן דעם נאָענטן טויט. דער דראָנג צום
לעבן איז גרויס. ס׳איז טאַקע שלעכט צום לעבן, אבער לעבן באדייט האָפענונג.
די צייט שטייט נישט אויף איין אָרט, אַ טאָג וועט דאָך בעסער זיין, דער

שטורעם וועט דורכגיין און עס וועט ווידער זיין אַ פרייַע וועלט. צו די אַלע האָפענונג וועט אָבער איצט נעמען אַ סוף, ווייל דער מלאך-המוות לויערט.

מיין טייערע האַרציקע מוטער האָט אין מאַמענט פון העכסטן יאוש, פילנדיק דעם אָנקומענדיקן טויט, איז צוגעפאַלן מיט איר מוטערלעך צעבראָכן האַרץ צו די קינדער און זיי געבעטן רחמים, אַז זיי זאָלן אַנטלויפן. זי וועט רואיק אומקומען מיטן געדאַנק, אַז אפֿשר וועט זיך די קינדער איינגעבן צו ראַטעווען, אפשר וועלן זיי ערגעץ־ווו געפינען אַ מקום מקלט, ווו איבערצולעבן דעם גרויל־שטורעם. זי האָט, ווי תמיד, זיך געוועגדעט צום הימל און הייליק גע־מורמלט: אָ, גאָט! פאָטער אין הימל! דו, וואָס דו שפייזט דאָס קלענסטע ווערמל אונטער דעם שטיין, נעם אין רשות מיינע קינדער...

אָבער די קינדער זענען צוגעפאַלן צו דער מאַמעס האלדז, געמומען זי ווילד צו קושן און מיט יאָמערלעכן געשריי געענטפערט: ניין־! מאַמע טייערע! נישט מיר וועלן זיך צעשיידן. דער טויט וועט אונדז אַלעמען פאַראייניקן!

געווען זענען אין דער היים מיין טייערער עלטסטער ברודער פישל, אַן אַיידעלער יונגערמאַן מיט סמיכה אויף רבנות, וואָס האָט ערשט מיט צוויי טעג צוריק פטור געוואָרן פון אַ שווערן טיפוס און האָט זיך איצט קוים געהאַלטן אויף די פיס, ווי אויך מיינע צוויי שוועסטערלעך, מלכהלע און פייגע־חינקעלע.

צום געטאָ האָבן זיך דערנענטערט די שווערע, רוצחישע שטיוול. די חיהשע האַרדעס זענען אָנגעקומען און ווי אַ דונער האָט אָפּגעהילכט זייער גרילצענדיקער, ברוטאַלער אויסרוף: „ראוס"! באַגלייט מיט ווילדע געשרייען האָבן זיך אָנגעהויבן אַרויסצושאַרן פון די שטיבלעך און נאָרעס די קרבנות. דער צוג פון סקעלעטן האָט זיך אָנגעהויבן רירן אין דער ריכטונג צו דער באַן־סטאַנציע. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דער אמתער גהינום.

די פוילישע פאַליציאַנטן האָבן געשפילט די ראָלע פון די הויפט־מחותנים אין דאָזיקן שדים-טאַנץ. זיי האָבן געוואָלט צוגעבן דעם ספעקטאַקל מער גלאַנץ און ווייזן זייערע דייטשע בעלי־בתים. אַז זיי אַרבעטן זייער גוט און פירן אויס די מלאכה, וואָס איז זיי געוואָרן אָנגעטרויט.

די מערדער האָבן געהאַקט איבער די קעפ, אויף לינקס און אויף רעכטס, מיט קאָלבעס, מאטראָעס און שפיצרוטן. ס׳איז אָנטשטאָנען אַ מהומה. דאָס געשריי און די געווייגען האָבן אָפּגעהילכט ווייט אַרום. מאַמעס האָבן גערופֿן זייערע קינדער און נישט געקענט זיי געפינען אין דער שרעקלעכער בהלה.

מענטשן לויפן אין אַלע וייטן מיינענדיק, אַז דאָרט אין אַ זייט וועט אויסגע־
מיטן ווערן דער טויט־קלאַפּ. אָבער די קלעפּ פֿאַלן פון אַלע זייטן. איין קרבן
פֿאַלט אָפּט אויפן אַנדערן און עס בילדן זיך בערגלעך פון גוססדיקע אָדער
שוין טויטע.

אָט שטייט פֿאַרשטאַרט אַ פרוי און דריקט צום ברוסט איר איינציק קינד.
אירע צוויי אויסגעגלאָצטע אויגן זענען טיף איינגעראַמט אין איר דאַרן אייַ־
געצויגענעם פנים. פֿלוצלונג ווערט דאָס קינד אַוועקגעשליידערט צו דער ערד
מיט אַ מאטראק, וואָס פאַלט אויפן קעפל. די אומגליקלעכע מאַמע בויגט זיך
איין, כדי אויפצוהייבן איר אומגליקלעך, צעבלוטיקט קינד. אין דעם מאָמענט
טרעט ארויף אויפן קעפל אַ שטיוול פון באַרבאַריש גזלן און גלייכט עס אויס
מיט דער ערד. אין זעלביקן אויגנבליק ווערט די מאַמע משוגע. זי הייבט אָן
צו זינגען פֿאַטשנדיק מיט די הענט דאָס אַלט באַקאַנטע מאַמע־ליד: „פֿאַטש,
פֿאַטש הענטעלעך, די מאַמע וועט דיר קויפֿן שיכעלעך".

דערנעבן שטייט אַ ייד און רייסט זיך די האָר פון קאָפּ און פון זיין
באָרד, האַקט זיך מיט די פויסטן אין די שלייפֿן און שרייט יאַמערלעך: ניין!
איך וועל זיך קיין לעבעדיקער נישט אָפּגעבן!

אָט שטייט אַ מאַמע און האַלט פעסט אירע קינדער. זי באָקומט מיט
אַ מאַטראק איבערן קאָפּ און פֿאַרלירט אויפן אָרט די קאַנטראָל איבער זיך
אַליין. זי כאַפּט אַן ביידע קינדער ביי די העלדזלעך און ווערגנדיק זיי שרייט
זי הויך: — איך בין די ריכטיקע מאַמע, איך שיק מיט מיינע הענט מיינע
קינדער גלייך אין גן־עדן, איך וויל נישט, זיי זאָלן דורכמאַכן היטלערס גהינום!
פון אירע אויגן האָט אַ תמוואַטער איוב־בליק געשראָקן.

אין מיטן פון שוידער־סצענעס איז געשטאנען מיין טייערע מוטער מיט
מיין ליבן ברודער און די צוויי שוועסטערלעך און אומזיסט געזוכט אַ ישועה.
עס איז דאָרט אויך געווען מיין עלטערע שוועסטער ראכמע סעגאָל פון זשע־
לעכאָוו מיט איר מאַן יחיאל, וועמען די באנדיטן האָבן אָפּגעשוירן די באָרד
און אויסגעריסן אַ שטיק באק, מיט זייערע פינף קינדערלעך. אויך זיי האָבן
געזוכט הילף אין ים פון פיין און גרויל.

די צעבלוטיקטע און צעשלאָגענע מענטשן־סקעלעטן זענען מיט רציחה
אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין די צוגעגרייטע פֿאַרקאַלכטע וואָגאָנעס. אין דער
שטיקעניש זענען אַ סך אויסגעגאַנגען, נישט דערלעבט אָפּילו צו דערגיין
צום אָט פון טויט. מיטן פייף פון לאָקאָמאָטיוו איז דער צוג אָפּגעפֿאָרן. אין

די פאַרזיגלטע לאַסט־וואַגאַנעס זענען אַפּגעפּירט געוואָרן די סאַבאַלעוועך, זשע־לעכאַוועך און מאַטשעוויצער יידן אויף זייער לעצטן וועג.

אויפן פּלאַץ זענען פאַרבליבן אַ סך צענדליקער פאַרפּיניקטע און דער־שטיקטע. איינע פון זיי האָבן זיך נאָך געוואָרפן אין גסיסה. מען האָט נאָך אַפילו געקענט הערן דעם לעצטן מורמל „נקמה", אָבער דער גרעסטער טייל איז שוין געווען פריי פון אַלע ליידן.

כדי אַפּצורימען דעם שחיטה־פּלאַץ און אַפּגעבן די גאַס צו אַ נאָרמאַלן פאַרקער, האָבן די זשאַנדאַרמען געלאָזן דריי מיטגלידער פון יודענראַט, צוויי זענען געווען סאַבאַלעוועך און איינער אַ זשעלעכאַוועך ייד. די פאַליאַקן ווידער זענען ווי היישעריקן באַפאַלן דעם פלאַץ און געכאַפט די פעקלער, וואָס די קרבנות האָבן דאָ איבערגעלאָזן אונטער די באַטויבנדיקע קלעפּ.

די דריי יידן האָבן אַוועקגעשלעפּט די מתים אַ צוויי קילאָמעטער פון דער באַן־סטאַנציע. הארט ביי גאליציעווסקיס וואַלד האָבן זיי אויסגעגראָבן אַ גרויסן בריידער־קבר און זיי באַערדיקט. וועז די דריי זענען פאַרטיק געוואָרן מיט דער אַרבעט, איז געפּאַלן דער באַפעל, אַז זיי זאָלן אויך אַרײַנגיין אין קבר. אָלס האָבן פאַר זייער אַרבעט האָבן זיי באַקומען אין זייערע קעפּ די קוילן פון די רוצחים. זיי האָבן מיט זייערע הייליקע קערפערס פאַרדעקט די פריערדיקע קרבנות.

פאַר אַ סך פאַליאַקן וואָס האָבן זיך צוגעקוקט צו דער געשעעניש, איז אָלץ געווען ווי אַ ספּעקטאַקל. די עטלעכע שעה פון דער קאַמעדיע זענען פאַרלאָפן, דער פאַרהאַנג האָט זיך אַראָפּגעלאָזן און איצט האָבן די צושויער מיט אַ גצמיטלעך הארץ געקענט גיין אין קלויסטער צו זייערע זונטיקדיקע תפילות און אַפּגעבן אַ לויב זייער גאָט און דעם הייליקן גייסט, אַז די יידן פּראָגע איז אין זייער שטאָט ענדלעך געלייזט געוואָרן. איצט זענען אָלע שטעט און שטעטלער ריין געוואָרן פון יידן און זיי קענען פרייער אָפּאָטעמען מיט ריינער לופט...

פאַר אונז איז עס אָבער געווען די גרעסטע טראָגעדיע. אַ גאַנצע יידישע וועלט איז אונטערגעגאַנגען. פאַרשניטן זענען די בעסטע זין און טעכטער פון אַ פאָלק.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ : ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝ ՕՐԻՆԱՒՈՐ ՏՐՈՒԱՆ ՕԳՈՒՏԻՆ՝ ՏԱՐԻ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝

ՏԱՐԻՆ ՕԳՈՒՏԻՆ՝ ՏԱՐԻ ԱՇԱԿԵՐՏՈՒՀԻՆ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝ ՕՐԻՆԱՒՈՐ ՏՐՈՒԱՆ ՕԳՈՒՏԻՆ՝ ՏԱՐԻ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ : ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝ ՕՐԻՆԱՒՈՐ ՏՐՈՒԱՆ ՕԳՈՒՏԻՆ՝ ՏԱՐԻ ԳՐԱՀՐԱՏԱՐԱՆ՝

עקיבא קופערמאן (ישראל)

מיין יסורימדיקער וואנדער-וועג פון זשיטשין נעבן סאבאלעוו ביז ישראל

אלע מיינע יאָרן האָב איך געאַרבעט אין וואַרשע. אין 1940, נאָכן אויסברוך פון קריג און וועז מען האָט אינסטאַלירט דעם געטאָ, בין איך פון וואַרשע אַנטלאָפן מיט מיין פרוי. מיר זענען אַנגעקומען אין דאָרף זשיטשין, וווּ עס האָבן געלעבט מיינע עלטערן. מיין פרוי האָט געהייסן אסתר און איז געווען פון שעדלעץ.

אין דאָרף האָב איך אַנגעהויבן אַרבעטן סטאַלעריי און פון דער אַרבעט האָב איך געקענט אויסהאַלטן מיין משפחה. כ׳האָב אויך געקענט העלפן אַנדערע. אין 1941 האָבן די דייטשן, וואָס זענען אויך געווען אין דאָרף, אַנגעהויבן אַנטאָן די יידן גרויסע צרות. איין טאָג זענען זיי אַריינגעקומען אין הויז פון מיינע עלטערן. אין דער היים זענען געווען אויסער מיינע עלטערן צוויי שוועסטער און צוויי ברידער. די דייטשן האָבן געדראָט מיט אַ רעוואָלווער, אַז מען זאָל זיי זאָגן וווּ עס איז פאָראַן געלט און סחורה. מיין יינגסטע שוועסטער, מנוחה, איז פון שרעק פאַראַליזירט געוואָרן. די דייטשן האָבן דורכגעפירט אַ רעוויזיע און האָבן צוגענומען פאַרשידענע זאַכן, וואָס זענען נישט געווען פאַרבאָטן צו האַלטן, און זיי זענען אַוועקגעגאַנגען. מיין שוועסטער איז געבליבן אין אַ שווערן צושטאַנד. זי האָט אפילו פאַרלוירן דאָס לשון.

מיר האָבן זיך אונטערגענומען זי צו היילן און מיר האָבן אויסגעפועלט אַ דערלויבעניש זי צו פירן קיין וואַרשע. דער געטאָ אין וואַרשע איז שוין געווען געשלאָסן און פאָרן מיט דער באַן איז פאַר יידן געווען פאַרבאָטן. אָבער דער אַרטיקער דייטשער קאָמענדאַנט האָט אַרויסגעגעבן אַ ספעציעלע דערלויבעניש צו פירן זי קיין וואַרשע אויף קוראַציע. איך און מיין עלטערע שוועס-

טער, רבקה, האָבן זי אַוועקגעפירט קיין וואַרשע. מיר זענען אַנגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ און עס האָט זי דאָרט געהיילט אַ דאָקטאָר מיט דערפאָלג. מיר זענען גלייבן אין וואַרשע עטלעכע וואָכן. אין גאַנצן געזונט איז זי נישט געווארן, אָבער איר איז געווען בעסער.

די באַדינגונגען אין געטאָ זענען אין יענער צייט נאָך געווען דערטרעג־ לעכע. מענטשן האָבן אין געטאָ געאַרבעט, געהאַט באַשעפטיקונגען. מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן, אַן אָפשטאַמיקער פון זשיטשין, וואָס האָט לאַנגע יאָרן געלעבט אין וואַרשע. ער האָט געהייסן אברהם חיים שמידט. זיינע אַ שוועסטער האָט חתונה געהאַט מיט אַ לאָסקאָזשעווער.

נאָך עטלעכע וואָכן זענען מיר צוריקגעקומען קיין זשיטשין. מיין שוועס־ טער, מנוחה, האָט צוריק באַקומען דאָס לשון, אָבער איר איז אַנגעקומען שווער צו גיין. איך האָב זיך געשטעלט צו מיין אַרבעט און האָב ווידער געקענט אויסהאַלטן מיין משפחה.

אָנהייב 1942 האָבן די יידן פון דאָרף זשיטשין, בערך 10 פאָמיליעס, באַקומען אַ באָפעל צו פאַרלאָזן דאָס דאָרף במשך 24 שעה. מיר האָבן אַנגע־ לאָדן אויף וועגעלעך אונזערע זאָכן און זיך געלאָזט אין וועג. די משפחה האָט זיך צעטיילט אויף צוויי גרופּעס. איין טייל איז אַוועק קיין סאָבאָלעוו, דער צוויייטער — קיין דעמבלין. איך, מיין פרוי מיט אונזער קינד פון עטלעכע מאָנאַטן און מיין שוויגער זענען געגאַנגען קיין דעמבלין. מיינע צוויי שוועס־ טער און צוויי ברידער זענען געגאַנגען קיין סאָבאָלעוו, וו מיר האָבן געהאָט אַן אייגן הייזל. זיי האָבן דאָרט פאַרנומען אַ ווינונג און זיי האָבן אַנגעהויבן אַרבעטן. מיין שוועסטער איז געווען אַ שניידערין. וואָס די ברידער האָבן געטאָן און ווי אַזוי זיי האָבן זיך מפרנס געווען ווייס איך נישט. איך פלעג פון צייט צו צייט זיי איבערשיקן אַ פעקל פראָדוקטן. ווען סאָבאָלעווער געטאָ איז פאַרמאַכט געוואָרן, פלעג איך אַליין פאָרן און זיי ברענגען אַ ביסל פרא־ דוקטן.

אַ דאַנק אַרישע פאָפירן, וואָס אַ גוי האָט פאָר מיר אויסגעארבעט, האָב איך אַנגעהויבן אַרבעטן סטאַלעריי אין אַ מיל. קיין געלט האָט מיר דער מילנער נישט געצאָלט. ער האָט מיר אָבער גיעגעבן פראָדוקטן, מיט וועלכע איך האָב געקענט אויסהאַלטן מיינע עלטערן און מיין משפחה. איך פלעג פּן צייט צו צייט פאָרן קיין דעמבלין און זיי ברענגען פראָדוקטן. מיינע עלטערן האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געקענט פארדינען. אין יענע באַדינגונגען האָט

דערפון אַפֿילו נישט געקענט זיין קיין רייד. יעדע פֿאַר וואַכן האָב איך אויך באַזאָרגט אַ ביסל פֿראַדוקטן דער משפחה אין סאָבאָלעוו.

אין 1942, אין מאי אָדער יוני, ס׳איז געווען שבועות־צייט, איז פֿאַרגע־קומען די ליקווידאַציע פון די יידן אין דעמבלין. גיין קיין דעמבלין האָב איך מער נישט געקענט. אויך פריער איז דער גאַנג קיין דעמבלין געווען פֿאַרבונדן מיט איינשטעלן דאָס לעבן. דער וועג איז קיין לאַנגער נישט געווען, בלויז 10 קילאָמעטער. אָבער דער וועג איז געווען פול מיט סכנות סיי צוליב די דייטשן, וואָס האָבן געלויערט אויף די וועגן און סיי פון די פּאָליאַקן, וואָס זענען געווען נאָך ערגער פון די דייטשן. אָפּט מאָל פלעגן באָפֿאַלן באַנדעס פון א. ק. מיינע רייזעס פלעג איך אָבער מאַכן אין האַלבער נאַכט. איך פלעג אויך אויסמיידן די וועגן און פּלעג גיין דורך די וועלדער. אין דעמבלין איז געווען אַ געטאָ, אָבער נישט קיין געמויערטער און נאָר פֿאַרצוימט מיט דראָטן. פלעג איך זיך אַהין אריינגנבענען, כדי צו באַזאָרגן די פּראָדוקטן. שפּעטער איז עס אָבער געוואָרן אוממעגלעך. די וועגן זענען געווען פֿאַרשטעלט און דער געטאָ באַוואַכט. פלעג איך די פּראָדוקטן שיקן דורך אַ גוי, וואָס האָט געווינט נעבן דער מיל. הגם איך האָב געהאָט אַרישע פּאַפּירן, האָט ער געוווסט, אַז איך בין אַ יייד. פֿאַר זיין טרחה פלעג איך אים באַצאָלן.

אַ גענוייסן טאָג איז דער גוי נאָך עטלעכע שעה צוריקגעקומען און מיר דערציילט, אַז אין דעמבלין איז פֿאַרגעקומען אַן אקציע. אַלע יידן פון שטעטל זענען אַרויסגעפּירט געוואָרן און זיי זיצן אין פֿארמאכטע וואַגאָנעס אויף דער באַן־סטאַנציע. ער האָט דערציילט, אַז אין שטעטל איז ממש אַ חורבן. טויטע קערפּערס וואָלגערן זיך אין די גאַסן; דער וועג פון שטעטל ביז דער באַן־סטאַנציע איז פֿאַרגאָסן מיט בלוט. ער האָט צוריקגעבראַכט די פּראָדוקטן און מיר געזאָגט, אַז ער האָט קיינעם נישט געטראָפֿן. נישטאָ מער קיין יידן אין דעמבלין.

איך האָב, פֿאַרשטייט זיך, נישט געקענט זיך באַרואיקן. נאָך אַ פּאָר טעג האָב איך באַשלאָסן צו גיין אַליין זען, וואָס דאָרט איז פֿאַרגעקומען, הגם דער וועג איז פֿאַר מיר געווען פול מיט סכנות. איך בין אַנגעקומען קיין דעמבלין און האָב זיך גלייך איבערצייגט, אַז אלץ. וואָס דער גוי האָט מיר דערציילט איז אמת. אין שטעטל איז געווען אַ חורבן. די גאַסן און געסלעך זענען געווען פוסט. אומעטום זענען געווען פלעקן פון בלוט. די טויטע קערפּער האָט מען שוין אָפּגערוימט. די דירות זענען געווען צעראַבירט און ליידיק.

איך בין אַריין אין מיין צימער און קיינעם נישט געטראָפן. אָלץ איז געווען צעשלעפט, די בעטן צעבראָכן. איך בין געגאַנגען צו דער באַן־סטאַנציע. איך האָב זיך דאָ אינפאָרמירט ביי פּאָליאָקן און זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז די וואָגאָנעס מיט אַרויסגעטריבענע פון שטעטל יידן שטייען נאָך. צוקומען צו די וואָגאָנעס האָב איך נישט געקענט, ווייל זיי זענען באַוואַכט פון אַ סך דייטשן. כ׳האָב זיך דאַרט אַ געוויסע צייט אַרומגעדרייט און בין צוריקגעגאַנגען צו דער מיל אַ צעבראָכענער. כ׳האָב זיך גוט אויסגעווײַנט און האָב געפילט, אַז דאָס לעבן האָט פאַר מיר פֿאַרלוירן יעדן ווערט.

אייניקע טעג שפּעטער איז צו מיר אַנגעקומען מיינער אַ קוזין. ער איז געווען אַ גאַרוואַלינער און האָט התונה געהאַט מיט מיינער אַ קוזינע אין ווארשע. ער איז אויך געווען אַ קופערמאַן. אין דער צייט פון גטאָ זענען זיי פון ווארשע אַנטלאָפן קיין סאַבאַלעווו. קיין פרנסה האָבן זיי דאַרט נישט געהאַט. זיין פרוי איז געבליבן אין סאַבאַלעווו און ער האָט, וויסנדיק אַז איך געפין זיך אין דער מיל, געקומען זיך באַראַטן מיט מיר. ער איז געווען אַ בלאָנדער און איך האָב געבעטן דעם בעל־הבית פֿון דער מיל, אַז ער זאָל אים צונעמען צו דער אַרבעט. דער בעל־הבית האָט מורא געהאַט. צום גליק איז מיין קחין געווען ענלעך צו אַ קריסט. ער איז אָנגענומען געוואָרן אַלס נאָכט־וועכטער. אזוי אַרום וועט ער שלאָפן בייטאָג און וועט זיך פאַר קיינעם נישט ווייזן. די טראַזאַקציע איז געשלאָסן געוואָרן. בייגאָכט פלעגט ער אַרומגיין אַרום דער מיל און היטן. דער בעל־הבית פון דער מיל האָט נעמלעך געהאַט אַ פאַרמעגן — פעלדער און שטאָלן מיט בהמות.

אין יענער צייט זענען אין וואָלד אָנגעקומען עטלעכע יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן פון סאַבאַלעווו. איינער איז געווען ביילע קופערמאַנס אַ ברודער זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וואָלד, באַקומען עסן אין אַ נאָענטן דאָרף. מיין קוזין, שמעון דער נאָכט־וועכטער אין דער מיל, פלעגט זיך מיט זיי טרעפן ער איז במשך דעם טאָג געווען פֿריי. אין זעלביקן וואָלד האָבן זיך אויך באַוויזן אָנדערע יידן, פון זיי אייניקע, וואָס האָבן געשפּרונגען פון צוג אויפן וועג קיין מיידאָנעק. עס האָט זיך געשאַפֿן אַ גרופּע יידן. זיי פלעגן עסן געבראָטענע קאַרטאָפל און נעכטיקן אין וואָלד. די סאַבאַלעווער פלעגן זיך מיט זיי טרעפן.

אין אַ צייט אַרום האָב איך באַקומען אַ בריוו פון מיין שוועסטער אין סאַבאַלעווו. די יינגסטע שוועסטער האָט געשריבן, אַז אין סאַבאַלעווו גרייט זיך

אַן אַקציע. היות זי איז פֿאַראַליזירט, קען זי נישט אַנטלויפֿן. זי איז פֿאַרמשפט און זי געזעגנט זיך מיט מיר. די אַנדערע שוועסטער האָט געהאָט אַ בחור און זי איז מיט אים אַנטלאָפֿן. אויך מיינע צוויי ברידער זענען אַנטלאָפֿן. איין ברודער, דער יינגערער, איז געגאַנגען מיט אַ מיידל, אשר גלאַזערס אַ טאָכטער. דער צווייטער ברודער איז געקומען צו מיר. ער האָט מיר דערציילט וועגן לעבן ערב דער אקציע און וועגן מיין שוועסטער, וואָס איז געבליבן. דער ברודער מיט זיין מיידל, אשר גלאזערס טאָכטער, איז אַנגעקומען קיין דעמבלין. איך האָב דעם ברודער, וואָס איז געקומען צו מיר, פֿאַרגעלייגט צו בלייבן צוזאַמען און וואָס עס וועט זיין מיט מיר וועט זיין מיט אים. ער האָט דורכ־געענטפֿערט מיט מיר אין שייער און איז צומאַרגנס אוועקגעגאַנגען קיין דעמבלין. דעמבלין איז ווי געזאָגט געווען ליקווידירט. אָבער אַ געוויסע צאָל יידן איז געבליבן אַרבעטן אויף אייניקע אַרבעט־פֿלעצער. נאָר דעם ווי מען האָט אַרויסגעשיקט די יידן זענען אַנדערע יידן אַנגעקומען און האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן.

מיין שוועסטער איז געווען אַ נייטאַרין און איר בחור איז געווען אַ שניידער. די דייטשן האָבן געפֿאַדערט שניידערס און זיי זענען אַנגענומען געוואָרן צו דער אַרבעט. זיי האָבן געגייט מונדירן פֿאַר די דייטשע אַפּיצירן אין דעמבלין און האָבן גאָנץ שיין געלעבט. זיי האָבן געהאָט אַ צימער פֿאַר זיך.

דעם צווייטן ברודער האָבן די דייטשן אַריינגעזעצט אין תפיסה. די יונגע שטאַרקע בחורים האָבן די דייטשן געוואָלט אויסמאַטערן. נאָכן אָפּזיצן אַ גע־וויסע צייט אין טורמע האָבן זיי אים מיט די אנדערע יידישע אַרעסטאַנטן אַרויסגעפֿירט אין אַ נאַענטן וועלדל און דערשאָסן. פֿאַליאָקן האָבן זיי באַגראָבן. ס׳איז געווען נישט ווייט פון דער מיל, אין וועלכער איך האָב געאַרבעט. איך פֿלעג דערנאָך גיין צום דאָזיקן ברודער־קבר, וואָס איז געווען אַרום צוויי ק״מ פֿון דער מיל און אין וועלכן עס זענען באַערדיקט געוואָרן צענדליקער יידן.

וועגן דער ליקווידאציע פון סאַבאָלעוו האָבן דערציילט גויים. זיי האָבן איבערגעגעבן וועגן די שוידער־סצענעס, וואָס האָבן זיך דאָרט אָפּגעשפּילט און ווי בלוט האָט זיך געגאָסן אין די גאָסן. א סך זענען אַנטלאָפֿן פֿאַר דער אַקציע אין די דערפֿער. צווישן די אַנטלאָפֿענע זענען געווען: דער שטריקן־מאַכער מיט צווי זין (זיין נאָמען געדענק איך נישט), אַ מאַטשעוויצער יידּ, וואָס איז געווען אין סאַבאָלעוו, זיין פֿאָטער האָט מען גערופֿן אברהם גלעזער, אברהם סעקולעס אַ זון, מיינע אַ קוזינע, אַ לאָסקאזשעווער, משה קוימאַנס אַ טאכטער,

וואָס איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ בחור פון סאַבאַלעוו, אַ לאַסקאַזשעווער מיטן נאָמען באום, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דוד שניידערס אַ טאַכטער. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרף פּאָוולאָוויץ. עס זענען דאָרט אויך געווען אַ פּאָר אַרטיקע יידן און אברהם סעקולעס זון איז אָפּילו אַרומגעגאַנגען מיט אַ טאַכטער פון אַ פּאָוולאָוויצער ייד. ווי אַזוי זיי האָבן געלעבט אין דאָרף ווייס איך נישט. זיי האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ שייער ביי אַ פויער.

אַ טאָג איז צו מיר געקומען דעם גלעזערס אַ זון פון מאטשעוויץ ער האָט דערציילט, אַז זיי זענען געווען באַהאַלטן אין אַ שייער פון אַ פּאָליאַק און זיי זענען געלעגן אין שטרוי. די א.ק.־מענטשן זענען דערנאָך געקומען און האָבן געשטאָכן מיט וויידלעס אין דעם שטרוי, כדי צו זוכן די יידן. דער שטריקן־מאַכער איז אויף טויט דערשטאָכן געוואָרן. זיינע צוויי יינגלעך זענען געבליבן לעבן. אברהם סעקולעס זון און נאָך אייניקע זענען אַנטלאָפן. צווישן די אַנטלאָפענע איז טאָקע געווען דעם מאַטשעוויצער גלעזערס זון, וואָס איז אַנגעקומען צו מיר. איך האָב אים ליידער נישט געקענט האַלטן נעבן זיך. אָפּיציעל בין איך דאָך געווען אַן אַריער און מיין לעבן איז געהאַנגען אויף אַ האָר.

איך האָב אים געשיקט צו דער גרופּע יידן, וואָס זענען געווען אין וואַלד. צו זיי זענען אויך צוגעקומען עטלעכע סאַבאַלעווער, צווישן זיי דוד קאַלינערס זון. ביינאַכט פלעגן זיי קומען אין דער מיל. מיין קוזין שמעון, דער נאַכט־וועכטער, פלעגט זיך מיט זיי זען. אויך איך פלעג צו זיי אַרויסגיין. אין דער פרי פלעגן זיי צוריקגיין אין וואַלד.

אַ פּאָר טעג שפּעטער איז מיין קוזין שמעון פּאַרשוונדן. וועג איך האָב אים נישט געזען בייטאָג איז געווען נאָרמאַל. כ׳האָב געמיינט, אַז ער איז אין וואַלד. אָבער ביינאַכט האָט ער זיך נישט געשטעלט צו דער אַרבעט און איך בין געוואָרן אומרואיק. כ׳האָב אים געזוכט אין וואַלד, אָבער אַן דערפּאָלג. דער מילנער האָט מיר געפרעגט: וווּ איז שימעק? — כ׳האָב געענטפֿערט, אַז ער וועט מסתמא קומען מאָרגן. צומאָרגנס איז געקומען פּסח איטשעס און האָט מיר דערציילט: דוד קאַלינער מיט אַ ברודער און מיט שמעונען זענען געגאַנגען מאָנען געלט ביי אַ פויער אין דאָרף קראַמניק, נעבן סאַבאַלעוו. דער גוי איז זיי געבליבן שולדיק פּאָר פּעלכלעך. וועג זיי זענען צו אים אַנגעקומען האָט ער זיי געזאָגט, אַז ער האָט מורא פּאָר די דייטשן און האָט זיי פּאָרגעלייגט אַריינצוגיין אין שייער און ער וועט אין צווישנצייט גיין זוכן געלט. ער האָט

זיי פֿארשלאָסן אין שייער, אבער אַנשטאָט גיין זוכן געלט איז ער געגאַנגען צו די דייטשן. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און די דייטשן זענען אַנגעקומען און האָבן אַלע דריי דערשאָסן.

איך האָב וועגן דער געשעעניש דערציילט מיין מילנער. ער איז אַליין געוען אַ הויכער אָפֿיציר פון אַ. ק. און ביי אים איז עס געווען דער שטאָב. ער אַליין פלעגט שיקן זיינע א.ק.־מענטשן צו זוכן יידן אין וואַלד. אַבער ווי יעדער גוי האָט ער געהאַט זיין מאַשעק, וועלכן ער האָט באַשיצט. ווען ער האָט זיך דערוווסט, אין וועלכע אומשטענדן שמעון איז דערשאָסן געוואָרן, האָט ער ממש געווויינט. ער האָט שימעקן זייער ליב געהאַט. האָט ער דעריבער געגעבן אַ באַפעל זיינע א. ק.־מענטשן, אַז זיי זאָלן באַשטראָפן דעם פויער.

שפּעטער האָט מען מיר איבערגעגעבן, אַז מען האָט דעם גוי אַראָפּגערוימט. איך האָב עס נישט געקענט קאָנטראָלירן.

דערווייל איז די לאַגע פון די באַהאַלטענע יידן געוואָרן מיט יעדן טאָג שווערער. אין דארף איז אוממעגלעך געווען צו בלייבן. אין וואַלד זענען די יידן געדופט געוואָרן פון די אַ. ק., פון סתם פּאַליאַקן, און אַן אויפֿהער באַדראָט. פסח איטשעס איז ערגעץ־ווו אַנטלאפן. אַ זון פון שטריקן־מאַכער, דער עלטערער, איז געקומען צו אונז. וואָס איז געוואָרן מיטן יינגערן זון האָב איך נישט געוווסט. אין יענער צייט איז אין וואַרשע פארגעקומען אייניע פון די לעצטע אַקציעס. די רעשטלעך יידן זענען געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע און מיידאַנעק. יידן האָבן געשפרונגען פון די וואַגאָנעס אין ערטער ווו די באַן איז געפֿאָרן דורך אַ וואַלד. אַ סך פון די, וואָס האָבן געשפרונגען זענען אומגעקומען. עטלעכע האָבן זיך גערעטעוועט און האָבן זיך צונויפגעטראָפן מיט די סאַבאָלעווער יידן אין וואַלד. אין איינער אַ נאַכט זענען פון דארף זשיטשין אַנגעקומען א.ק.־מענטשן און אויסגעשאָסן אַ סך פון די באַהאַלטענע יידן. צווישן די וואָס זענען געבליבן לעבן איז געווען דוד שניידערס פֿרוי פון זשיטשין. זי איז געווען אַ לאַסקאַראָווער און עס איז איר געלונגען זיך צו רעטעווען מיט אירע צוויי מיידעלעך. זי איז גראָד אין מאָמענט פון אַנפאַל פון א. ק. נישט געווען צוזאַמען מיט דער גרופּע יידן. זי איז אין יענעם מאָמענט געשלאָפן מיט אירע קינדער אין אַ קופּע היי. געראַטעווען האָבן זיך אויך די אַלע, וואָס זענען אין יענעם מאָמענט נישט געווען אין וואַלד. עס זענען געווען צווישן די געראַטעווענע פיר ברידער. עס איז געווען דעם שטריקן־מאַכערס זון און פסח איטשעס.

די אַלע זענען פֿאַרטאָג געקומען צו מיר. איך האָב ביינאַכט געהערט די שיסעריי און האָב פֿאַרשטאַנען דעם אומגליק, וואָס איז געטראָפֿן. די נאַכט האָב איך שוין נישט געשלאָפֿן און פֿאַרטאָג האָב איך אָפּגעוואַרט, כדי צו וויסן ווער עס איז געבליבן לעבן. כ׳האָב געטראָפֿן אַ גרופּע פון נייע מענטשן: איין מיידעלע פון דוד שנירידער — עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די א. ק. זענען שפּעטער צוריקגעקומען און דערשאָסן די מוטער מיט איר 7־יעריק טעכטערל — די פֿיר ברידער, דעם גלעזערס זון, דעם שטריקן־מאַכערס יינגל, אַ וואַרשעווער בחור און נאָך אַ וואַרשעווער יידענע, וואָס האָט געהאָט אַ צעבראָכענע האַנט פון שפּרינגען פֿון וואַגאָן. מיר האָבן זיך צונויפגערעדט צו געפינען אַ זיכערן מקום. דאָ זענען די פֿאַליאָקן אינפֿאַרמירט וועגן די יידן אין וואַלד און זיי זענען ערגער ווי דייטשן.

גראָד אין יענער צייט האָב איך אייניגעקויפֿט אַ רעוואָלווער. כ׳האָב עס געקויפֿט ביי אַ שגץ, וואָס איז פֿאַרמשפּט געוואָרן פון די דייטשן. ער איז געווען אַן א. ק. פון דער גאַרוואָליינער געגנט און גענקומען איז ער צו מיין בעל־הבית מיט אַ ביטע ער זאָל אים ראַטעווען. היות ער איז געווען פון די א. ק., ווי מיין בעל־הבית, דער מילנער, איז ער געוואָרן אַ נאַכט־וועכטער. ער האָט פֿאַרנומען דאָס אָרט פון מיין קוזין שמעון. ער איז געווען אַ גוטער שגץ און איך האָב זיך מיט אים אויפגעלעבט. מיר האָבן נעמלעך געהאַט געמיינזאַמעס דעם פּאַקט, וואָס מיר זענען ביידע געווען פֿאַרמשפּטע. זיין לעבן איז דאָר געווען זיכערער, ווייל ער איז נישט געווען באַדראָט פון די פּאָליאָקן אין דער צייט, ווען איך בין פון זיי אויך געווען באַדראָט.

דער שגץ האָט ביי זיך געהאַט געווער. אים איז עס געבליבן פון א. ק. כ׳האָב אים געבעטן און ער האָט מיר פֿאַרקויפט אַ רעוואָלווער. די מיל האָב איך פֿאַרלאָזט, ווייל מען האָט מיך אַנטדעקט. שולדיק דערין איז געווען דער מילנער אַליין.

ביים מילנער פלעגן זיך צונויפקומען ביינאַכט פירער פון א. ק. — אַפּי־צערן און גלחים. זיי פלעגן דיסקוטירן און פֿאַרשטייט זיך אויך עסן און טרינקען. ווען דער מילנער האָט אויסגעטרונקען אַ ביסל איבער דער מאָס, אָט ער זיינע געסט געוויזן די מיל און אויך די אַרבעט, וואָס איך, זיין זשידעק, האָב פֿאר אים געמאַכט. ער האָט מיך זייער ליב געהאַט און פון אים אַליין האָט מיר גאַרנישט געדראָט. אָבער זיינע חברים האָבן מיך געמסרט אין דער זשאַנ־דאַרמעריע.

עס האָט לאַנג נישט געדויערט און די זשאַנדאַרמען זענען געקומען. איך האָב אין יענעם מאָמענט געאַרבעט ביי אַ קרייץ־זעג נעבן דער מיל. איך האָב די זעג אַליין אײַנמאָנטירט. איך האָב געשניטן ברעטער. די פּיר זשאַנדאַרמען האָבן זיך געשטעלט אין הויף און זענען אַרײַנגעגאַנגען אין דער מיל זוכן דעם זשיד. לויט דער אינפֿאָרמאַציע, וואָס זיי האָבן געהאַט פון די מוסרים, אַרבעט דער ייד אין מיל. די דייטשן אַליין וואָלטן מיך נישט דערקאַנט; זיי זענען פֿאַרבייגעגאַנגען, וועג איך האָב געאַרבעט און זיי איז נישט איינגעפֿאַלן, אַז דאָס בין איך דער ייד. ווי נאָר זיי זענען אַריין אין דער מיל, האָב איך זיך באַמיט צו אַנטלויפֿן. כ׳האָב פֿאַרשטאַנען די געפֿאָר, וואָס מיר דראָט. איך האָב אַלס געהילף געהאַט אַ שוץ און ער האָט נישט געוווסט, אַז איך בין אַ ייד. כ׳האָב אים געמוזט אַוועקשיקן, כדי איך זאָל זיך קענען באַהאַלטן אַדער אַנטלויפן.

די סיטואַציע איז געווען אַ שווערע. פון איין זייט פון דער מיל איז געווען אַ טייך. פון דער אַנדערער זייט איז געווען דער טויער, ביי וועלכן עס זענען געשטאַנען צוויי דייטשן. בלית ברירה האָב איך זיך באַהאַלטן הינטער דער מיל, ווו עס זענען געווען די טראַטשינעס פֿון די געזעגטע ברעטער. אַריין־צוגיין אין דער קופּע טראַטשינעס איז געווען מיין אייניציקער אויסוועג. איך האָב מיין געהילף געהייסן ברענגען אַ האַמער פון דריטן שטאָק, כ׳האָב אָפּגע־שטעלט די זעג און בין אַרײַנגעקראָכן אין די טראַטשינעס פון זעגעכץ. כ׳האָב זיך פֿאַרשאַטן און האָב קוים געקענט אָטעמען. איך בין אָפּגעלעגן עטלעכע שעה ביז עס איז געוואָרן פינצטער. די דייטשן זענען נאָך געווען.

ס׳איז געווען נאַכט; אין הויף האָט געברענט עלעקטריש ליכט. כ׳האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן. די דייטשן זענען געווען אין צימער פון בעל־הבית, וועלכער האָט זיי אויפגענומען. ס׳איז געווען דער אייניציקער מאָמענט צו אַנט־לויפן. פון דער מיל האָב איך געדאַרפט דורכגיין אַ בריקל איבער אַ קליינעם וואַסער־פֿאַל. ס׳איז געווען דער אייניציקער וועג, וואָס האָט געפּירט צו אַ וועלדל. אויפן בריקל איז געווען פינצטער און איך האָב זיך אומגעריכט אַנגעשטויסן אויף אַ דייטש, וואָס איז דאָ געשטאַנען אויף דער וואַך מיט אַ ביקס אין דער האַנט. ס׳איז געווען צו שפּעט צו גיין צוריק. איך בין פֿאַרבייגעגאַנגען אַ צוויי אַדער דריי מעטער פֿון אים, אויסגעמיטן אים, דורכגעגאַנגען דאָס בריקל און בין אַנטלאָפן. אין ערשטן מאָמענט איז דער דייטש געוואָרן צעטומלט. ער האָט זיך אַבער אַרומגעזען און האָט אַנגעהויבן צו שיסן. דורך דער צייט בין איך

שוין אפגעלאפן א 50 מעטער. די אנדערע דייטשן, וואס האבן דערהערט די שאסן, זענען ארויסגעלאפן און האבן געעפנט א פייער. איך בין שוין אבער געווען אין זשיטשינער וואלד.

איך בין אין וואלד געבליבן א גאנצע נאכט און א גאנצן טאג. ערשט צומארגנס אין האלבער נאכט בין איך געגאנגען געווייר ווערן, וואס עס הערט זיך. אין דער מיל האב איך מיט אן אפגערעדטן סיגנאל זיך פארשטענדיקט מיטן שפיץ, דעם וועכטער, וואס האט מיר דערציילט דעם פארלויף פון דער געשעענישס.

די דייטשן זענען געבליבן אין דער מיל א גאנצע נאכט. זיי האבן באפוילן דעם מילנער, אז ער זאל מיך צושטעלן צו דער זשאנדארמעריע. אין קעגנפאל האבן זיי געדראט אים אליין צו ארעסטירן. דער מילנער האט מיט זיי לאנג אונטערהאנדלט און שליסלעך האבן די זשאנדארמען איינגעגאנגען, אז אויב דער זשיד וועט זיך באווייזן, זאל דער מילנער אים צושטעלן, אויב נישט — איז פארפאלן. דער וועכטער האט מיר געעצהט זיך צו פארשטענדיקן מיטן בעל־הבית. ער האט מיר געבראכט עסן און א פערטל שעה שפעטער איז ארויסגעקומען דער בעל־הבית. ער האט מיר געזאגט בזה הלשון: — פאניע קופערמאן, איך בין מער אומגליקלעך פון דיר צוליב דעם, וואס איז געשען, ווייל איך פארליר די גאנצע ארבעט פון איינארדענען די מיל. אים איז פארשטייט זיך נישט געגאנגען אין מיין לעבן, נאר אין זיין ארבעט. זיין עצה: אנטלויפן און באהאלטן זיך. אין דער מיל איז אוממעגלעך. באהאלט זיך אין די וועלדער און קום איינמאל אין וואך, ביינאכט, ווען איך דיר העלפן. ער האט זיך מיט מיר געזעגנט און געהייסן פארן ווועקגיין, אז די דינסט זאל מיר ארויסטראגן פוטער, ברויט און ווורשט.

דער שפיץ האט מיר געגעבן אן אנדערע עצה. דערווינטער קומט אן און אין וואלד איז נישט לייכט צו זיין אין דער קעלט. עס איז דא דערנעבן פארא א הילצערנע סטאדאלע, וואס איז פול מיט הייי. דארט איז גוט זיך צו באהאלטן און ער האט צוגעזאגט מיר צו ברענגען עסן.

געווען איז עס אנהויב ווינטער 1942. ער האט מיר באזארגט האלץ. איך האב געגראבן אין היי ביזן גרונט פון דער סטאדאלע, געמאכט א בודע און דער שפיץ האט מיר געהאלפן אריסשניידן אן עפענונג אין דער וואנט. די עפענונג האב איך פארשטעלט מיט א ברעט און מיט א קלאזעט. פון אויבן איז

געווען היי. דאָס אַרט איז געווען גוט געמאַכט. ער פלעגט צו מיר קומען ביינאַכט, פאַרשטייט זיך אַן דעם וויסן פון בעל־הבית.

איך בין דאַרט אַפגעווען צוויי חדשים. אין יאַנואַר, בעת די חגאות, האָט מיך דער בעל־הבית באַמערקט. ער האָט זיך דערפרייט, מיך איינגעלאדן אין קיך און מיר געגעבן אַ וואַרעמע געקעכטס. כ׳האָב געהאַט בויך־וויי־טיק, ווייל שוין לאַנג ווי איך האָב נישט געגעסן קיין וואַרעמס. איך האָב נישט געקענט איינליגן אויף מיין געלעגער און איך בין אַרויסגעגאַנגען. באַגינען בין איך אַריינגעגאַנגען צו אַ שכן פון דער מיל. ער האָט געוווסט, אַז איך בין אַ ייד. כ׳האָב געבעטן, אַז ער זאָל מיך ראַטעווען פון די שווערע וווייטיקן. די בעל־הביתטע האָט מיר געגעבן קרייטעכצער, וואָס זי האָט אויפגעקאָכט, און עס איז מיר געוואָרן בעסער.

ביי דער געלעגנהייט פון מיין באזוך האָב איך געבעטן, אַז זיי זאָלן מיך אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן נישט געווואָלט צוליב מורא. כ׳האָב שטאַרק געבעטן און אַפגעגעבן מיין זייגער און מיין פינגערל און ער האָט מיר דערלויבט צו זיין אין שייער. דער ווינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער און איך האָב געליטן פון דער קעלט. ביינאַכט פלעג איך אַרויסגיין און זיך טרעפֿן מיטן נאַכט־וועכטער פון דער מיל.

אין איינער אַ נאַכט, וועו איך בין אַרויסגעגאַנגען, האָב איך באַמערקט אַ שאָטן פֿון אַ מענטש. עס האָט זיך מיר אויסגעדוכט, אַז דער מענטש באַהאַלט זיך פון מיר. אַדער אפשר זוכט ער מיך — האָב איך געקלערט. כ׳האָב באַ־שלאָסן צוקומען און זען ווער עס איז. ס׳איז געווען אַ פרוי און איך האָב באַלד דערקענט פייגע, דוד זשיטשינערס טאַכטער. זי געפינט זיך מיט אירע צוויי קינדער אין אַ מיל, וואָס איז אויך אַ טאַרטאַק און האָט נישט צום עסן. זי איז דאָ געקומען, כדי צו בעטן ביים גוי עסן. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳איז געווען נישט ריכטיק, אַז מען האָט זי געשאָסן. די א. ק. האָבן דעמאָלט דערשאָסן אַן אַנדערע פרוי, אַ סאַבאַלעווער — היות איך האָב זיך נישט באַווייזן, האָבן די אַרטיקע גויים געמיינט, אַז דאָס האָט מען מיך דערשאָסן.

כ׳האָב איר געשאָפן אַ ביסל עסן דורך דער פאַרמיטלונג פון וועכטער און מיר האָבן באַשלאָסן צו זיין אין קאָנטאקט. אַ קורצע צייט נאָך דעם האָט זי אויפגעהערט צו קומען און איך בין געווויר געוואָרן, אַז דאָס מאָל האָט מען זי געכאָפט און טאָקע געשאָסן. בין איך וויידער געבליבן אַליין.

כ׳האָב זיך נאָך געטראָפן מיט אַנטלאָפענע ווארשעווער יידן, וואָס זענען

געווען אין די וועלדער. אַ סך פון זיי האָבן די א.ק.־מענטשן אויסגעהרגעט. מיט עטלעכע פון זיי האָב איך זיך געהאָלטן נענטער און היות איך האָב געהאַט אַ רעוואָלווער האָבן מיר באַשלאָסן צו וואַנדערן. מיר זענען געווען 9 מענער, איין וואַרשעווער מיידל און אַ מיידעלע פון דער דערשאָסענער פייגע. אויך דעם שטרייקן־מאַכערס יינגל איז מיט אונז געווען.

מיר האָבן געוואַנדערט אין דער ריכטונג פון מזרח. בייגאַכט זענען מיר געגאַנגען און בייטאָג האָבן מיר זיך באַהאַלטן. מיר האָבן אָפילו אויסגעמיטן צו טרעפן זיך מיט אַ קינד, כדי ער זאָל דערנאָך נישט דערציילן, אַז ער האָט עמעצן געזען. אונדזער וואַנדער־וועג האָט געדויערט זייער לאַנג. אייניקע פון אונדז זענען אין וועג געפאַלן. די, וואָס זענען פון דאָזיקן וואַנדער־וועג געבליבן לעבן האָבן זיך אַנגעשלאָסן צו די פּאַרטיזאַנער. איך בין געווען איינער פון זיי.

* *

*

נאָך דער מלחמה בין איך אַנגעקומען קיין לובלין. כ׳האָב פאַרשטייט זיך געפרעגט ביי אַלעמען אויף סאָבאָלעווער, מאַטשעוויצער, אויף עמעצן פון אונזער געגנט, אָבער איך האָב קיינעם נישט געטראָפן. אין לובלין זענען אַנגעקומען אַ סך פּאַרטיזאַנער פון פאַרשידענע געגנטן. כ׳האָב געווּסט, אַז אין אונזער געגענט זענען געווען אייניקע יידישע פּאַרטיזאַנער. איך האָב געהערט וועגן פּסח איטשעס, דעם שטרייקן־מאַכערס יינגל און וועגן סעקולאַ, אָבער איך האָב קיינעם נישט געטראָפן. אין לובלין בין איך מאָבילִיזירט געוואָרן אין דער אַרמיי פון באַר־קאָכאַראָווסקי, וועלכער האָט אַרגאַניזירט דעם אויפֿשטאַנד אין וואַרשע. איך האָב זיך באַטייליקט אין דער אָפענסיווע, וואָס די אַרמיי האָט געפירט און בין אַריין אין לאָדזש. דאָ בין איך געבליבן, ווייל איך בין פאַר־וונדעט געוואָרן אין אַ פוס.

אין לאָדזש האָב איך אַנגעהויבן ארבעטן אין דער פּאָליציי און געוואָרן אַ קאָמענדאַנט פון אַ קאָמיסאַריאַט. דעמאָלט האָב איך געטראָפן סעקולאַ. ער האָט מיר דערציילט וועגן זיין וועג אין דער פּאַרטיזאַנקע און האָט מיר איבער־געגעבן, אַז זיין פּאָטער מאָכט „שאָבער". דער דאָזיקער „שאָבער" איז באַשטאַנען פון פֿאַרן אין די דייטשע שטעט פון די מערב־געביטן פון פוילן, ברענגען פון דאָרטן פֿאַרשידענע חפצים און זאָכן און זיי פאַרקויפן אין לאָדזש. כ׳האָב דערמיט זיך נישט געוואָלט פאַרנעמען און ווייטער געארבעט אין דער פּאָליציי. מען האָט מיך איבערגעפירט אין דער וואַיעוואָדישער פּאָליציי־קאָמענדע, אין אויספאָר־

שונגס־אַמט. כ׳האָב באַקומען אַ דירה און האָב דאָ באַקענט מיין איצטיקע פרוי. אברהם סעקולאַ האָט אויך חתונה געהאַט מיט אַ מיידל, וואָס האָט זיך אויס־באַהאַלטן אין אַ דאָרף און זיי פלענן קומען צו מיר.

אברהם סעקולאַ האָט מיר איין מאָל פאַרגעלייגט צו מאַכן אַ ביסל געלט. ער האָט געראטן צו פאַרן קיין ווראָצלאָוו, ווו עס זענען פאַראַן אַ סך דייטשן און מען קען ביי זיי קויפן ביליק פאַרשידענע סחורות. מיר זענען ביידע געפאָרן אַלס אָפיצערן און טאָקע איינגעקויפט סחורות און זיי דערנאָך פֿאַרקויפט. מיר האָבן פון דער טראַנזאַקציע פאַרדינט. כ׳האָב עס געטאָן אין מיין אורלויב־צייט און ווען מיין אורלויב האָט זיך געענדיקט, האָב איך צוריק אַנגעהויבן אַרבעטן. סעקולאַ איז אַבער כסדר געפאָרן און בעת איינע פון די רייזעס איז ער דערשאָסן געוואָרן אין ווראָצלאָוו דורך דער אַ. ק. ער האָט געלאָזן זיין פרוי אין אַנדערע אומשטענדן.

קיין לאָדזש איז אויך אַנגעקומען פסח גוטערמאָן. ער האָט ביי מיר געבעטן אַ רייזע־דערלויבעניש קיין רומעניע. איך האָב געאַרבעט אין דער אָפטיילונג, וואָס האָט אַרויסגעגבן דערלויבענישן צו פאָרן אין לענדער אונטער סאָוויע־טישער השפעה, ווי רומעניע, טשעכאָסלאָוואָקיע. כ׳האָב אים אָפגערעדט, אַבער ער האָט זיך איינגעעקשנט און מיר געזאָגט, אַז ער האָפט פון רומעניע צו קענען פֿאָרן ווייטער. כ׳האָב אים די דערלויבעניש געגעבן. אין יענע טעג האָט מען מיר געבראַכט אַ גרוס. אַ געוויסער זילבערשטאָק האָט דערציילט, אַז אין אַ דאָרף נעבן זשעלעכאָוו האָט מען דערהרגעט דעם שטריקן־מאכערס ביידע יינגלעך און דאָס איז געשען שוין נאָכן קריג.

כ׳האָב אויך באַקומען אַנדערע גרוסן פון סאָבאָלעווער יידן. מען האָט מיר דערציילט, אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון סאָבאָלעווער געטאָ זענען אַ סך יידן זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע ערטער. אַ גרופע יידן האָט געאַרבעט אין גאר־זשיסק. צווישן די אַנטלאָפענע איז געווען מיינע אַ קוזינע, משה קויפמאַנס אַ טאָכטער. זי האָט געשוואָנגערט און האָט זיך באַהאַלטן אין אַ סטאָג היי און דאָ האָט זי געבוירן איר קינד. געווען איז עס אין אַ דאָרף נעבן סאָבאָלעוו. די פאָליאַקן האָבן זי דערשאָסן צוזאַמען מיטן קינד. איך קיין גארזשיסק, ווו יידן האָבן געאַרבעט, זענען שליסלער אַנגעקומען דייטשן, כדי צו ליקווידירן די יידן און ווידער איז עטלעכע פון די יידן געלונגען צו אַנטלויפן.

פון צייט צו צייט פלעג איך באַקומען גרוסן וועגן סאָבאָלעווער אין מיין וואַנדער־וועג און אין מיינע באַהעלטענישן. בערך אין פעברואַר 1943 האָבן

מיר גויים דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אָפצוגעבן אַלע צערַאַבירטע יידישע פּאַרמעגנס. די אַלע, וואָס האָבן זיך אריינגעצויגן אין יידישע דירות, זענען געוואָרן געצוווּנגען צו פאַרלאָזן די דירות און אַלץ אָפגעבן די דייטשן. ווער עס וועט נישט פֿאָלגן וועט דערשאָסן ווערן — איז געזאָגט געוואָרן אין באַפעל.

דערנאָך איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ נייער באַפֿעל, וואָס איז צעקלעפּט געוואָרן אין אַלע שטעט און דערפער און איז אויך פאַרעפֿנטלעכט געוואָרן אין די דייטשע און פּוילישע צייטונגען. דער באַפעל האָט אָנגעזאָגט, אַז אַלע יידן. וואָס זענען אָנטלאָפן פון סאָבאָלעווו אין די וועלדער און אין די פעלדער קענען קומען צוריק. די דירות זענען פאַר זיי צוגעגרייט מיט מעבל. זיי וועלן האָבן אַרבעט און שפּייז און זיי ווּעט קיין זאָך נישט געשען. דער ווינטער איז געווען זייער אַ קאַלטער און אַ סך יידן, וואָס האָבן אין זייערע באַהעלטצנישן געליטן פון קעלט און פון הונגער, זענען צוריקגעקומען קיין סאָבאָלעווו. אַ קורצע צייט האָבן זיי טאָקע געאַרבעט און באַקומען צום עסן. צום סוף האָט מען זיי אַלעמען אומגעבראַכט. די אַלע, וואָס זענען געבליבן אין די וועלדער, זענען נאָך געבליבן לעבן.

אין 1945 בין איך געוואָרן פאַרטרעטער פֿון שעף פון דער וואַיוואָדישער קאָמענדע. איך בין נישט געווען קיין ספּעציאַליסט, אָבער די אויטאָריטעטן האָבן געהאָט מער צוטרוי צו אַ ייד, בפרט צו אַ ייד, וואָס האָט געקעמפט ביי די פּאַרטיזאַנער. דערווייל זענען אָנגעקומען יידן פון רוסלאַנד און פֿון די לאָגערן. די א.ק.־באַנדעס האָבן זיך צעבושעוועט און האָבן באַפאַלן יידן אויף די וועגן, אין די באַנען און מיטן העלן טאָג. איך האָב זיך אַרומגעזען, אַז דאָס לעבן פון ביסל גערַאַטעוועטע יידן איז אויך אין קאָמוניסטישן פוילן באַדראָט. איך האָב דעריבער באַשלאָסן צו רעזיגנירן פון מיינע גוטע לעבנס־באַדינגונגען און אַוועקצופאָרן.

אין וואַרשע האָב איך געהאָט אַ גוטן באַקאַנטן פון דער פאַרטיזאַנער־צייט, פולקאָווניק באָלעק, וועלכער איז געווען דער פאַרטרעטער פון געזעראָל ווי־טאָלד, דעם שעף פון דער פּאָליציי אין גאַנץ פוילן. איך האָב דעם פולקאָווניק זייער גוט געקענט און האָב באַשלאָסן צו פֿאָרן קיין וואַרשע אים צו בעטן, אַז מען זאָל מיך באַפֿרייען פון דער פּאָליציי. כ׳האָב אים נישט געזאָגט, אַז איך וויל אָנטלויפן פון פוילן. אָבער איך האָב אים אויפגעקלערט, אַז סוף כל סוף בין איך אַ סטאָליער און נישט קיין פּאָליציאַנט, אַז איך וויל האָבן

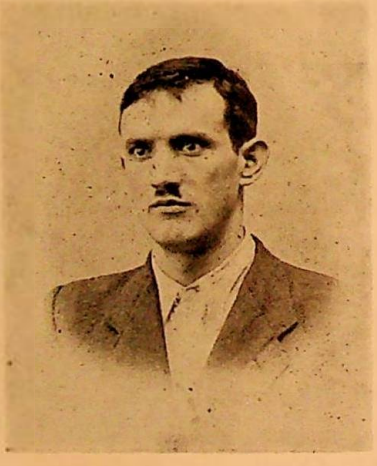
אַ רואיק לעבן. ער האָט מיר געענטפערט, אַז אַזעלכע פאַסטנס קען מען נישט אַנפאַרטרויען קיין אַנדערן ווי אַ ייד און ער האָט מיר די דערלויבעניש נישט געגעבן.

כ׳האָב גראָד אין יענע טעג געטראָפן אַ חברטע פון דער פאַרטיזאַנקע, זי האָט געהאַט אַ ספעציעלע דערלויבעניש אַרומצופאָרן איבערן גאַנצן שטח, וואָס איז געווען אונטער דער סאָוויעטישער השפעה. זי פלעגט אַרומפאָרן אַנגעטאָן אין אַ מונדיר און זי האָט זיך באַשעפטיקט מיט מסחר. איך האָב זי געבעטן, אַז זי זאָל מיר אַרויסשיקן אַ בריוו פון בערלין, אַז דאָרט געפינט זיך מיינע אַ שוועסטער, וועלכע איז אַפּערירט געוואָרן אויף אַ פוס אין אַ שפּיטאָל אין בראַנדענבורג און אַז די שוועסטער בעט איר ברודער צו קומען, כדי זי מיטצונעמען קיין פוילן און זי זאָל קענען לעבן צוזאַמען מיט מיר, איר ברודער. אַ צייט שפעטער האָט איך אַזאַ בריוו באַקומען פון בראַנדענבורג מיט דייטשע מאַרקעס און פאָרזען מיטן דאָזיקן בריוו האָב איך זיך געמאָלדן צו מיין שעף, דעם פולקאָוניק וואַיקאָווסקי און אים געבעטן, אַז ער זאָל מיר לאָזן פאָרן צו מיין שוועסטער. ער האָט מיר געגעבן צוויי וואָכן אורלויב, אַ בילעט אַהין און צוריק פאָר מיר אויך אַ בילעט פאָר מיין שוועסטער. אויף דעם וועג בין איך אַנגעקומען אין מזרח־בערלין צוזאַמען מיט מיין פרוי, פון דאָנען זענען מיר אַנגעקומען קיין מערב־בערלין, ווו מיר זענען אָפּיציעל פאָר דער קאָמיסיע פון אַמעריקאַנער מיליטער געווען אַלס געקומענע פון אַ קאַנצענטראַציע־לאַגער. מיר זענען אַנגעקומען קיין מינכען און פון דאָנען זענען מיר אין 1948 עולה געווען קיין ארץ ישראל.

דוד קופערמאַן (פּאַריז)

טראַגישער סוף פון אַ סאָבאָלעווער משפּחה

אַ טראַגישע דראַמע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין אַ משפּחה, וואָס שטאַמט פון סאָבאָלעוו. בנימין גאָלדשטיין איז אין די יונגע יאָרן געווען אַ ישי־בה־בחור. געבוירן ביי בעל־הביתישע עלטערן, אָבער אומפאָרמעגלעכע, האָט ער, ווי אַלע יונגעלייט פון זיין עלטער געמוזט עמיגרירן. אין די 20־קער יאָר איז ער געקומען קיין פּאַריז און האָט זיך אויסגעלערנט מאָראָקינערי. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ לאַנדסמאַנקע און אויפגעבויט אַ שיינעם פאַמיליע־לעבן. זיין פרוי איז מלכה סעקולאַ פון אָן אַנ־געזעענער פאַמיליע פון סאָבאָלעוו. עס איז ביי זיי געבוירן געווָארן א געראַטע־נער זון. באַקאַנטע און לאַנדסלייט האָבן זיי געשעצט און געאַכטעט. אָבער דער גרויסער חורבן האָט זיי נישט אויסגע־מיטן. בנימין איז געווען צווישן די ער־שטע פאַריזער יידן, וואָס זענען דעפאָר־טירט געוואָרן. און ער איז פון דעפאָר־טאַציע נישט צוריקגעקומען. זיין פרוי מלכה מיט איר זון איז גצלונגען זיך

אברהם סעקולאַ פון סאָבאָלעוו

אויסבאַהאַלטן אין אַ קליינעם שטעטל און אין שרעק האָבן זיי געוואָרט אויפן סוף פון דעם נאַצישן באַרבאַריזם.

וועו עס האָט שוין טאַקע גענאַלטן ביים סוף פון קאַשמאַר און דער היטלע־

ריזם איז געווען נאָענט פון זיין מפלה איז געשען דער גרויסער אומגליק. אַ בלינדע קויל האָט אומגעבראַכט איר איינציקן זון. דער קלאַפ איז געווען צו שטאַרק איבערצוטראָגן. מער האָט זי נישט געקענט אויסהאַלטן די ליידן און אין אַ מאָמענט פון גרויסער פאַרצווייפלונג האָט זי באַשלאָסן צו מאַכן אַ סוף פון איר לעבן. דעם איינציקן פאַרלאָנג, וואָס זי האָט אויסגעדריקט, איז געווען, אַז מען זאָל זי מקבר זיין נעבן איר זון. די לאַנדסמאַנשאַפט האָט דערפילט איר צוואה.

דאָרא און נחמיה געווים
מיט זייער קינד, דעפאָרטירט פון וואַרשע

דער פּיין פון די ייִדן אין אַקשע

(לוקאַווער קרייז)

לויט אַ גבית־עדות פון **דוד אלפּינער**, געבוירן אין אַקשע אין יאָר 1929. דער דאָקומענט געפינט זיך אין אַרכיוו פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע אונטערן נומער 43. אין טעקסט ווערט דערמאָנט סאַבאָלעוו.

אין 1939, ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך געווויינט מיט מיינע עלטערן אין אַקשע, לוקאַווער קרייז.

אין סעפּטעמבער 1939, בעת די ערשטע דייטשע פּאַטרולן פון דער ווער־מאַכט זענען אַריינגעקומען אין אונדזער דאָרף, האָט דער אָרטיקער תושב קלמן יאָגאָדאָוויטש זיי דערזען פון פענצטער און צוליב מורא איז ער אַרויסגעשפּרונ־גען אין דער גאַס. אַ דייטשער סאָלדאָט האָט דאָס באַמערקט און אים געהייסן בלייבן שטיין. דער איבערגעשראָקענער ייד האָט בכלל נישט געהערט דעם בא־פעל און די דראָאונג פון דייטש און איז וויטער געלאָפן. אין דעם מאָמענט איז מיין מאַמע אַנגעקומען און האָט דעם ייד יאָגאָדאָוויטש פֿאַרשטעלט. זי האָט דעם דייטשן סאָלדאָט געבעטן, אַז ער זאָל דעם ייד נישט שיסן. דער זעלנער האָט אין זיין צאָרן געהייסן מיין מאַמע אָפּטרעטן און האָט אויך איר געדראָט מיט אַ קויל. ווי נאָר מיין מאַמע איז אָפּגעטראָטן האָט ער אויסגעשאָסן אין יאָגא־דאָוויטשן. די קויל האָט אים געטראָפן אין רוקן. ער האָט נאָך אַבער געהאָט כוח צוצולויפן צו אונדזער שטוב. דאָ האָט אים געטראָפן אַ צווייטע קויל פון דעם דייטש און ער איז געפאַלן.

ביי אונדז אין שטוב זענען געווען אַ סך יידן. אָלע זענען ארויסגעלאָפֿן פֿאַר דער טיר. מיין מאַמע האָט געוואָלט אַרײַנעמען יאָגאָדאָוויטשן אין שטוב און דער דייטשער סאָלדאָט האָט אָנגעשטעלט די ביקס אויף מיין טאָטן. מיין מאַמע און אַנדערע פרויען האָבן דעם זעלנער געבעטן, געקושט אים די הענט. אַז ער זאָל אָפּלאָזן מיין טאָטן. ער האָט אָבער דווקא געוואָלט שיסן מיין טאָטע. אין דעם מאָמענט איז אָנגעפֿאָרן אַ דייטשער אָפּיציר. ער האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיט דער געשעניש און באָלד באָפֿוילן דעם סאָלדאָט זיך מעלדן צו אים אין ביורא און אָפּלאָזן די יידן.

אין אונדזער דאָרף אָקשע האָבן פֿאַר דער מלחמה געלעבט 180 יידישע נפשות. וועו די דייטשן האָבן אָנגעהויבן פיניקן יידן, זענען אַ סך יידישע משפחות פון די אַרומיקע דערפֿלעך געקומען אין אָקשע. צוליב דעם האָט די צאָל יידן דערגרייכט ביז עטלעכע הונדערט.

די אַרטיקע פויערים האָבן צוויוויסן געגעבן דער געסטאַפּאָ וועגן צופלוס פון יידן קיין אָקשע און אין עטלעכע טעג אַרום איז דאָס דאָרף אַרומגערינגלט געוואָרן פון זשאָנדאַרמען און פון אוקראַינישן טויטן־קאָרפּוס. זיי האָבן געעפנט אַ שיסעריי אויף יידישע פאַרבייגייער. עס זענען באָלד געווען טויטע. איין קויל האָט געטראָפן מיין קוזין לייבל גוטמאַן, 16 יאָר אַלט.

אין דער צייט וועו דאָס דאָרף איז אַרומגערינגלט געוואָרן איז צו אונדז אין שטוב אַרײַנגעגאַנגען אַן אוקראַינער און אונדז געדראָט צו דערשיסן. מיין מאַמע איז אים געפֿאַלן צו די פיס און געבעטן, אַז ער זאָל שענקען דאָס לעבן אירע קינדער.

— אַז איר וועט מיר אָפּגעבן וואָס איר פאַרמאָגט, וועט איר בלייבן לעבן — האָט ער דערקלערט.

מיין מאַמע האָט באָלד אַראָפּגענומען פון די פינגער די גאָלדענע פינגערלעך און האָט אויסגעטאָן די אוירינגלעך. מיין טאַטע האָט צוגעלייגט דעם גאָלדענעם זייגער און דאָס אַלץ אים אָפּגעגעבן.

דער אוקראַינער האָט באָקוקט די מתנה, ווי ער וואָלט זיך וועלן איבערצייגן צי עס האָט די ווערט. מיר זענען געווען זיכער, אַז ער וועט אוועקגיין. ער האָט אָבער באָהאָלטן די צירונג אין זיין בוזעם־קעשענע און געמומען מיט דער ביקס שלאָגן מיינע עלטערן, אַז זיי זאָלן שנעל אַרויסגיין אין גאָס. אויך מיך מיט מיין ברודער האָט ער אַרויסגעטריבן און אונדז אַלעמען געיאָגט צו אַ פלאָץ, נעבן אַ קריסטלעך הויז. דאָ זענען שוין געווען פאַרזאַמלט כמעט אַלע

אַקשער יידן אוּן אויך די צוגעפֿאַרענע יידן מיט זייערע פּרויען אוּן קינדער. מיין מאַמע האָט פּוֹן זיך נישט אַפּגעלאָזט מיך מיט מיין ברודער. איך האָב געהערט ווי די אוקראינער שרייען, אַז אַלע יידן זאָלן אַפּגעבן זייער געלט אוּן צירונג. זיי האָבן באַקוקט די ווּעסטלעך אונטער די רעקלעך פּוֹן די מענער אוּן געזוכט גאָלדענע קייטלעך. ווּען עמיצער האָט זיי געגעבן אַ זיגער האָבן זיי געשלאָגן אוּן געפֿאַדערט צוצוגעבן די קייט.

זיי האָבן באַזוכט די פּרויען, צוגענומען די קדושה־רינגלעך. ווּען אַ פּרוי האָט געהאָט שווּעריקייטן ביים אַראָפּנעמען דאָס רינגל, האָבן זיי געשלאָגן מיט אַ בייטש איבערן קאָפּ אוּן אַליין אַראָפּגעריסן דאָס רינגעלע אוּן אויסגעדרייט אַדער צעבראָכן די פֿינגער. מוראדיקע קולות האָבן זיך געהערט פּוֹן אַלע זייטן. די בעסער געקליידעטע מענער אוּן פּרויען האָבן זיי געהייסן אויסטאָן די מלבושים. אַ טייל מענער זענען געבליבן אין די אונטער־ווּעש.

ווּען זיי האָבן שוין ביי אַלעמען צונויפֿגעזאַמלט דאָס געלט אוּן צירונג, האָבן זיי אַרויסגערופֿן זעקס עלטערע יידן אוּן זיי געהייסן טאַנצן. נאָכן טאַנץ האָט איינער פּוֹן די „שוואַרצע" (טויטן־קאָרפּוס) געגעבן אַ ייד זיין קאָנטשיק אוּן אים געהייסן שלאָג זיין שכן. דער ייד האָט געשלאָגן אוּן דער אוקראַינער האָט געציילט, בכיוון זיך טועה געווען אין ציילן, כדי דער ייד זאָל אַנהייבן שלאָגן פוּנדאָסניי. ווּען די צאָל שמיץ האָט שוין יאָ געשטימט. האָט ער חוזק געמאַכט, געהעצט אוּן צוגערעדט דעם געשלאָגענעם. אַז ער זאָל אַפּגעבן די קלעפּ.

אַ צווייטער פּוֹן טויטן־קאָרפּוס האָט דערזען אַ ייד מיט אַ באָרד. ער האָט אים אַרויסגערופֿן פּוֹן דער ריי אוּן אים אונטערגעצונדן די באָרד. ער האָט דערביי געזאָגט: — אויב דו האָסט אַ גאָט. זאָל ער דיר העלפֿן אוּן מיר זאָלן די ענט אָפּגענומען ווּערן.

די פּרוי פּוֹן ייד האָט געוואָלט אים ראָטעווּען אוּן צוגעטראָגן אַ טוך צו פּאָרבינדן די בראָנדן. דער אוקראַינער איז צו איר צוגעלאָפֿן אוּן זי דערשטאָכן מיט אַ שטיך. ווּען דער ייד איז צוריק אַרייַנגעלאָזט געוואָרן אין דער ריי, האָט ער אָנגעטאָן אַ טלית אוּן זיך געשטעלט פֿאָרן אוקראַינער:

— שיס מיך, שיס מיך — האָט ער געשריען.

— וואָס, שיסן זאָל איך דיך? דו ביסט דען ווּערט אַ קויל? נייַן! — האָט אים דער אוקראַינער מיט חוזק געענטפֿערט אוּן אים אויך דערשטאָכן. דער ייד האָט זיך געמאַטערט ביז ער איז אויסגעגאַנגען.

דערנאָך איז אַנגעקומען דער קאָמיסאַר פון הויף און האָט פֿון עולם יידן אַרויסגערופן די אַלע מענער, וועלכע האָבן ביי אים געאַרבעט. אין הויף האָבן תמיד געאַרבעט אַקשער יידן. אָבער צו די אַקשער האָבן זיך מיטגעכאַפט אַנ־דערע יידן פון די אַרומיקע דערפער. דער קאָמיסאַר האָט געקענט די אַקשער און האָט אַנגעווייזן אויף די פרעמדע. די אוקראַינער האָבן זיי צוריק אַרויסגעשלעפט און זיי אויפן אָרט דערשטאָכן. די אַנדערע פרעמדע יידן האָט מען געשלאָגן מכות־רצח.

אין הויף זענען אָפגעפירט געוואָרן בערך 150 מאַן. אַלע איבעריקע יידן, פרויען און קינדער זענען געצוווונגען געווען זיך אויסצוטאָן און זיי זענען אויס־געשאָסן געוואָרן.

וועמ מיר זענען צומאָרגנס אָוונט צוריקגעגאַנגען פון הויף, האָבן מיר פון צווישן די געשאָסענע דערהערט קינדערישע קולכלער. איך און מיין טאָטע מיט נאָך עטלעכע יידן האָבן פון צווישן די מתים אַוועקגענומען פינף קינדער אין עלטער פון דריי ביז צוועלף יאָר. אייניקע טעג שפּעטער האָבן די אַקשער יידן אויסגעגראָבן אַ ברודער־קבר און באַערדיקט די מתים. מיר, די אַקשער יידן, זענען יעדן טאָג געגאַנגען אַרבעטן אין דאָרף.

אויסזידלונג

דעם 23־טן אָקטאָבער 1943 פאָרנאָכט איז דער סאָלטיס אַרומגעגאַנגען אי־בער די יידישע שטיבער און אַנגעזאָגט, אַז מאָרגן אינדערפֿרי מוזן אַלע יידן פרייוויליק זיך גרייטן צו דער אויסזידלונג. ער האָט צוגעגעבן, אַז אויב מיר וועלן זיך נישט צושטעלן פרייוויליקע, וועלן קומען אוקראַינער.

דערהערט אוקראַינער, אַז עס קומען די „שוואַרצע", האָבן אַלע אַנגעהויבן גרייטן פּעקלעך. מיר האָבן געגומען נאָר דאָס נויטיקסטע, וואָס מען דאַרף אין וועג. אינדערפרי זענען אַלע יידן געגאַנגען אין מאַרק, ווו עס זענען געשטאַנען גרייס פויערישע פורלעך. מיר האָבן זיך געזעצט צו פּינף — זעקס מאַן אויף אַ פורל. באַצאָלט הונדערט זלאָטעס. האָט מען אונדז אָפגעפירט קיין לוקאָוו, וווהין דער וואָיט האָט אַנגעווייזן אונדז צו פירן.

מיין טאָטן און נאָך זיבן מענער האָט דער סאָלטיס איבערגעלאָזט. כדי צו־זאַמענצונעמען די ווירטשאָפט־חפֿצים פון די שטיבער פון די אויסגעזידלטע יידן.

בעת איך בין שוין געוועסן מיט מיין מאַמען אויף דער פור, האָט די מאַמע מיך געשטופט, אַז איך זאָל אַראָפגיין און בלייבן מיטן טאַטן.

— איך ווייס שוין וווהין איך פאָר, זע ראַטעווע זיך — האָט זי מיר געזאָגט. מיין ברודערל, צען יאָר אַלט, האָט זיך געבעטן ביים טאַטן: טאַטעשי, און מיך, איך בין נישט דיין קינד?

מיין טאַטע האָט ווישנדיק זיינע פאַרווויינטע אויגן שנעל געמוזט זיך אַוועק־דרייען פון די פורלעך און מער זיך נישט ווייזן אין מאַרק.

איך האָב זיך אַראָפגעקייקלט פון דער פור, זיך פאַרדרייט צווישן אַנדערע וועגענער און אונטער די וועגענער, ביסלעכווייז גנבנדיק זיך בין איך אַוועקגע־גאַנגען פון מאַרק. איך האָב זיך אַריינבאַקומען אויף א בוידעם פון א קריסטלעך הויז און פאַרנאַכט ווידער בגניבה זיך אַריינגעכאַפט אין אונדזער שטוב. מיין טאַטע איז געלעגן און געווויינט. ער האָט אַפילו נישט געהערט, אַז איך בין געקומען.

צווויי טעג שפעטער האָבן מיר דורך א קריסט איבערגעשיקט א בריוו קיין לוקאָוו און אַנגעפרעגט זיך, וואָס עס איז געשען מיט אונדזער מוטער און מיטן ברודערל. די תשובה, וואָס מיר האָבן באַקומען איז געווען, אַז פון אונדזעריקע איז שוין קיינער נישטאָ. זיי זענען אַפגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט די לוקאָווער יידן קיין טרעבלינקע.

מיין טאַטע און די אַנדערע זיבן מענער האָבן יעדן טאָג צוזאַמענגענומען די מעבל פון די אויסגעוידלטע, פאַרקויפט די פויערים און דאָס געלט אַפגעגעבן דעם סאָלטיס און דער פאָלציי, וועלכע האָבן טאָג און נעכט געשיכורט.

אַכט טעג שפעטער איז געקומען א דייטש און געוואָלט אַלע אַכט יידן נע־מען צו דער אַרבעט אין הויף. היות איך בין נישט געווען פאַרשריבן צווישן די געבליבענע, האָט מיין טאַטע מורא געהאַט. אַז דער דייטש זאָל מיך זען. ער איז מיט מיר אַוועק צו א פויער. אויפן וועג האָט אונדז א קריסט געזאָגט, אַז ער וועט אונדז אויסגעבן. די סומע, וואָס מיר האָבן אים געווען, איז אים געווען צו וווייניק. כ׳האָב אים געוויזן א פעקל פינפֿער זלאָטעס און ער האָט געמיינט, אַז דאָס מאָל איז די סומע א גרעסערע. ער האָט שנעל געכאַפט דאָס געלט און אונדז געלאָזט אַנטלויפן.

מיר זענען געלאָפן אין וואַלד אַריין. וועג עס איז געווארן נאַכט, זענען מיר אַרויסגעגאַנגען פון וואַלד און צוגעקומען צו א הייזל פון א היימישן פויער שווינאַרסקי. ער האָט אונדז נישט געוואָלט אויפנעמען. איך האָב אים געבעטן,

געווײַנט און צוגעזאָגט גוט צו באַצאָלן מיט געלט און מלבושים. שליסלעך האָט ער אונדז אַרײַנגעלאָזט אין אַ סטאָדאָלע. צוויי מאָל אין טאָג האָט ער אונדז געבראַכט עסן.

איינמאָל האָב איך געהערט, ווי נעבן דעם שייער רעדט עמיצער צו אונדז יידיש. דורך אַ שפּאַרע אין דער וואַנט האָט דער טאָטע דערזען דעם אָקשער חיים פּאָל. ער האָט געבעטן, אַז מיר זאָלן אים אַרײַנלאָזן. אויסגערעכנט האָבן מיר, אַז מיר וועלן אין דער סטאָדאָלע בלייבן עטלעכע חדשים, ווייל צו אונדז זענען דערגאַנגען ידיעות, אַז די רויטע אַרמיי האָט אַנגעהויבן אַן אָפענסיווע און זי גייט פאָרויס. אויב אַזוי, וועט זי דאָך אינגיכן קומען צו אונדז. דער טאָטע האָט געריידט מיטן פויער, אַז ער זאָל דערלויבן אַרײַנצונעמען חיימען מיט אונדז. וועג חיים איז צומאַרגנס געקומען. איז ער שוין געבליבן מיט אונדז.

אונדזער חשבון איז אַבער געווען אַ פאַלשער. די רויטע אַרמיי איז נישט געקומען און מיר האָבן געמוזט פאָרלאָזן די סטאָדאָלע. מיר האָבן נישט געהאָט קיין געלט צו באַצאָלן דעם פויער און ער האָט זיך געבייזערט און געטענהט, אַז ער האָט מורא פאָר אַ רעוויזיע.

ביינאַכט בין איך מיטן טאָטן אַוועקגעגאַנגען אין דאָרף וואַיטשעכווקאָ, 3 ק״מ פון אָקשע. מיר זענען געקומען צום פויער באַלעק גאַיעק אין ער האָט אונדז אָפּגענעבן אַ בוידעם. איבערבעט האָבן מיר געהאָט און מיר האָבן אַיינגע־ אַרדנט אַ גוטן געלעגער. באַלעק האָט אונדז געבראַכט עסן. ער האָט אויך פאָר אונדז געקויפט שפּייז־פראָדוקטן.

עטלעכע וואָכן זענען מיר געלעגן אויפן בוידעם. א טאָג האָבן מיר גע־ הערט אַ שיסעריי. מיר האָבן פאָרשטאָנען, אַז יידן שפּרינגען פון די וואַגאָנעס און אַז מען שיסט צו זיי. באַלד האָבן מיר דערהערט ,ווי צו באַלעקן רעדט אַ ייד. ער האָט דערציילט, אַז די דייטשן האָבן צונויפגענומען אַלע יידן אין שטעטל סאָבאָלעוו און זיי אָפּגעפירט קיין טרעבלינקע. ער איז געשפּרונגען פון וואָגאָן. מיין טאָטע און פאָל האָבן דערקענט דעם ייד לויטן קול. באַלעק איז געקומען אונדז זאָגן, אַז עס איז געקומען אַן אונדזעריקער און צי מיר ווילן אים אַרויפנעמען. דער ייד איז אַרויפגעקומען מיט געוויין. ער איז געווען הונ־ געריק און דורכגעפרוירן. מיר האָבן אים געגעבן אָפּצועסן און אים געמאַכט אַ גאַלעגער, כדי ער זאָל זיך אויסוואַרעמען. וועג ער איז אויפגעשטאַנען האָט ער דערציילט:

איך הייס אברהם ניעפאָמונשין. כ׳בין אַ רוסישער ייד. געווען אין געטאָ

סאָבאָלעוו. די דייטשן האבן דאָרט די יידן געמאָרדעט, געשאָסן און די אַנדערע אַרויסגעשיקט. ער איז שוין געווען אין צוג און איז געשפרונגען.

דער ייד איז מיט אונדז געבליבן צוויי וואָכן. מיר האָבן אָבער געמוזט פאַרלאָזן באָלעקס בוידעם. ער האָט נעמלעך באָקומען אַ ידיעה, אַז דער סאָל־טיס וועט צונויפרופן אַלע איינווינער, אפילו פֿרויען און קינדער, צו אַ פאַר־זאַמלונג. די כוונה איז, אַז מען זאָל בעת דער פאַרזאַמלונג דורכפירן רעוויזיעס אין אַלע הייזער און זען צי עס געפינען זיך נישט קיין יידן. מיר זענען אַרויס אין וואַלד, ווו עס זענען געווען דייטשן. מיר האבן זיי געהערט. אונדזער שרעק איז געווען גרויס. מיר זענען גלייך אַנטלאָפן אין דאַרף צו אַ באָקאַנטן קריסט. ביי אים האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אונדזער פעטער איז אַ קאָמענדאַנט ביי די פאַרטיזאַנער אין די דאָמבראָווער וועלדער. זענען מיר געגאַנגען און אַנגעקומען צו די פאַרטיזאַנער. דעם פעטער האָבן מיר שוין נישט געטראָפן. ער איז צוליב אַ צופאַל דערשאָסן געוואָרן.

ביינאַכט האָבן מיר געהערט אַ גערוש פון אַן אַראָפלאָן. געמיינט האָבן מיר, אַז דאָס איז אַ דייטשער אַראָפלאָן. עס האָט זיך אַבער אַרויסגעוויזן, אַז דאָס האָט אַ סאָוויעטישער אַראָפלאָן אַראָפגעלאָזט עטלעכע זעק פאָר די פאַרטיזאַנער. אין דעם וועלדל זענען מיר אַרומגערינגלט געוואָרן פון דייטשן. זיי האָבן אַ גאַנצן טאָג געשאָסן און געוואָרפן גראַנאַטן. מיין פאָטער און נאָך עס־לעכע האָבן געוואָלט זיך דורכרייסן, אָבער אַ דייטשע קויל האָט אים געטראָפן. איך בין געבליבן אַליין. אַן טאַטן. אָן אַ היימישן מענטשן. איך בין אַוועקגעגאַנ־גען אין אַ צווייטער פאַרטיזאַנער־גרופע אונטער דער אָנפירונג פון קאָפיטאַן דאָמבראָווסקי, אַ רוס. דער נאָמען איז געווען זיין פסיידאָנים.

איך בין געשטעלט געוואָרן אויף דער וואַך. אָנדערע זענען געגאַנגען 30 ק״מ ווייטער מיט אַן אויפגאָבע צו מינירן אַ דייטשן עשאָלאָן. ווען איך בין געזעסן אויף אַ בערגל צווישן קוסטעס און אגב געטראַכט וועגן מיין טאָטן און וועגן מיין איינזאַמקייט, האָב איך באַמערקט איניקע ציווילע צווישן די קוסטעס. זיי האָבן נישט געענטפערט אויף מיין פראָגע ווער זיי זענען און זיך בכלל נישט אָפּגערופן. אַ צווייטער וועכטער פון מיין גרופע האָט זיי אויך באַמערקט. מיר האָבן באָלד באַמערקט נאָך אָנדערע, ווי זיי רוקן זיך פאַרזיכטיק פאַרויס. די זאָך איז אונדז אויסגעקומען פאַרדעכטיקט. איך בין געלאָפן אָנזאָגן דעם קאָ־פיטאַן. ס׳איז געווען צו שפּעט. מיר האָבן נישט באַווייזן צו אַרגאַניזירן דעם קאַמף. דאָס זענען געווען איבערגעטאָענע דייטשן און זיי האָבן געעפנט אַ פייער.

אַ יינגל איז באַלד געפֿאַלן. מיר האָבן זיך צעלאָפן. דער קאָפּיטאַן האָט צונויפֿ־
געזומען אַ גרופּע פון 50 מאַן און מיט זיי איבערגעגאַנגען אין אַן אַנדער וואַלד
אינדערפֿרי איז צו אונדז געקומען אַ גרויזינער. ער איז אַנטלאָפן פון דער דייַ־
טשער געפֿאַנגענשאַפֿט. צוזאַמען מיט עטלעכע פון זיינע חברים האָט ער גע־
גרינדעט אַ נייַע פּאַרטיזאַנער־גרופּע. ער האָט נישט געוואָלט האָבן קיין פּרויען
און קיין יונגע, יינגערע פון 16 יאָר. איך האָב זיך ביי אים געבעטן, אַז ער
זאָל מיך צוטיילן צו אַ גרופּע „צינדער".

צומאַרגנס זענען מיר געגאַנגען צו אַ באַן־ליניע אונטערצולייגן אַ מינע.
ווייל עס האָט געוואָלט דורכפֿאָרן אַ צוג מיט דייטשע סאָלדאַטן. אונטערגעלייגט
די מינע, האָבן מיר זיך געלייגט ווייטער אַ ביסל, כדי צו אבסערווירן.

וועג מיר זענען צוריקגעקומען פון דער מיסיע, האָבן מיר זיך דערוווסט,
אַז די דייטשן האָבן פון אַן אַנדערן אָטריאַד פאַרכאַפּט אַ יידיש מיידל און
אַ קריסטין. דער קאָמענדאַנט האָט באַפוילן, אַז מיר זאָלן אָפשלאָגן די געפאַנ־
גענע. ער האָט געווווסט. דורך וועלכן וועג זיי דאָרפֿן פאָרן. מיר האָבן זיי אָפּ־
געוואָרט . מיט אונדז איז געווען א גרויזינער, א מאיאָר. ער האָט מיט אַ לאָר־
נעטע זיי אויסגעקוקט. וועג די דייטשן זענען אַנגעפאָרן, האָבן מיר געעפנט
אַ פּייער. די דייטשן זענען זיך צעלאָפן און מיר האָבן גערעטעוועט די צוויי
פרויען. מיר זענען דערנאָך איבערגעגאַנגען אין אַ צווייטן וואַלד. דאָ זענען מיר
געבליבן ביז עס איז אַנגעקומען די רויטע אַרמיי און מיר זענען באפרייט
געוואָרן.

מ ער ווי 30 יאָר נאָכן חורבן פון די יידן אין פוילן איז נאָך אַלץ אומעגלעך צו מאַכן אַ סך הכל פון אַלע יידישע צרות, פיין און ליידן אין די יאָרן פון היטלערס ממשלה. אונדזער גרעסטער חוב איז קיינמאָל נישט צו פאַרגעסן די רציחות און די אכזריות פון די נאַציס י"ש.

מנחם מענדל און גיטל בריף מיט זייערע קינדער: ראובן, שרה־חיהטשע און יהודית. אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. דער אייַנציקער גערעטעוועטער איז משה וועלוול בריף (זיצט דער ערשטער פון רעכטס)

מיט ווייטיק דערמאָן איך מיין נישט פאַרגעסענעם ברודער ישראל מיט זיין פרוי, מיין שוועסטער רבקה מיט אירע צוויי טעכטער, מיין ברודער משה מיט זיין פרוי, מיין ברודער ישעיה מיט פרוי און קינדער, מיינע פעטערס, מומעס, קוזינעס און קוזינקעס. זיי זענען אומגעקומען צוזאַמען מיטן כלל ישראל אויף דער פאַרשאַלטענער פוילישער ערד, ווו די פאַליאַקן האָבן זייערע

יידישע מיטבירגער פאראַטן דורך העלפֿן היטלערן י"ש אויסצומאַרדן די פאַר־פייניקטע יידן.

איך אַליין בין געווען בעתן קריג אינטערנירט אין אַ לאַגער, פון וועלכן איך בין אַנטלאָפֿן, כדי זיך אָנצושליסן צו פאַרטיזאַנער און מיט געווער צו קעמפֿן קעגן דער נאַצי־חיה.

אונדזער פליכט איז ווייטער צו פירן דעם קאַמף קעגן אונדזערע פאַר־ביסענע שונאים.

אפרים בריף

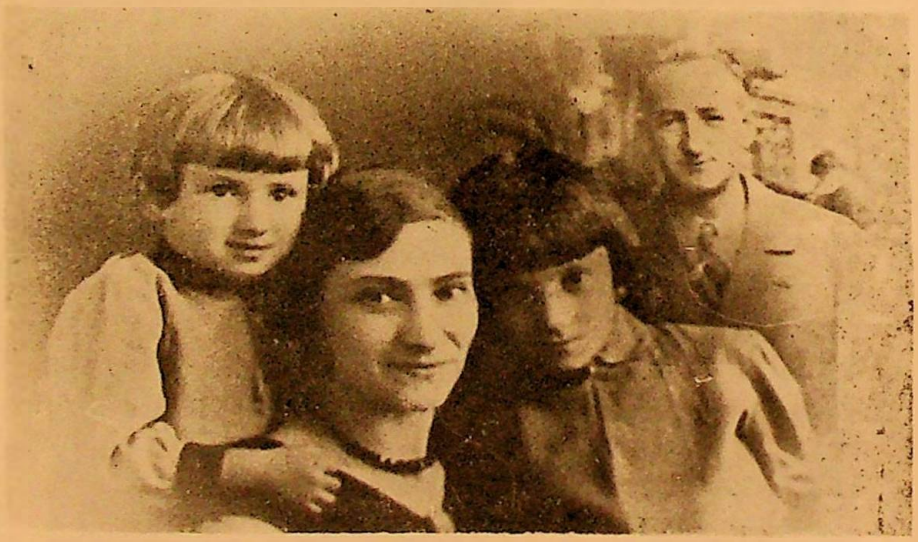

ביים קבר פון יצחק־שלמה בריף אין לאַסקאַזשעוו

משה בויף, דעפארטירט פון לאסקאשטעו, געשפרונגען פון וואגאן.
די ס.ס.־מערדער האבן אים אפגעשאסן ביידע פיס. ער איז אויסגעגאנגען
ביי דער באן־ליניע נאך דריי טעג פון שרעקלעכע עינויים
זיין פרוי: לאהטשע בריף

יהושע ראטערמאן און זיין פרוי רבקה (פון דער היים בריף) און זייערע קינדער.
זיי האבן געווינט אין ווארשע און יעדער לאסקאשטעווער, וועלכער פלעגט
קומען קיין ווארשע, איז אין זייער היים געווארן ווארעם אויפגענומען.
אלע אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פערל בריף
פון דער היים פיינזילבער

ישעיה בריף און זיינע
דריי קינדער. דעפארטירט
פון וואַרשע אומגעקומען
אין טרעבלינקע

ישראל בריף מיט זיין שוועסטערס
קינד מאניעלע. דעפארטירט פון
לאסקאזשעוו, אומגעקומען
אין טרעבלינקע

אייזיק בריף

אַ גרופּע יידישע פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער פון פּראַנקרייך
אין דער צווייטער שורה, דער צווייטער פון לינקס איז
אפרים בריף פון לאַסקאַזשעוו

מאַביליזירטע אין 1939 אין
פּראַנצויזישן פּרעמדן-לעגיאָן.
דער ערשטער פון לינקס: אפרים
בריף. אינמיטן משה יאַקובאַוויטש

שמש פון בית־מדרש
אין לאסקאזשעוו,
יעקב האראוויטש מיט
זיין זון און ש ווי

דבורה קאן
מאיר נעמים פרוי

נחמה רחל שאליט (טעטענבוים)
געבוירן 1890 אין לאסקאראוו
אומגעקומען אין געטא בריסק.

דער ישראלדיקער קאָמיטעט פון די לאָסקאָזשעווער און סאָבאָלעווער

פון רעכטס צו לינקס:
אברהם שאַליט, משה וועלוול בריף, זלמן קאַש־
קעוויטש, מ.חם שאַליט און פסח גוטמאַרק

אַ צוזאַמע.טרעף פון לאַסקאַזשעווער און סאַבאַלעווער לאַנדסלייט
פון ישראל און פון פאַריז

צוויפטרעף אין ישראל מיטן זון פון סאַבאַלעווער רב

א צוזאמענטרעף פון סאבאלעווער און לאסקאזשעווער לאנדסלייט
אויפן בילד: משה גאלדבערג (מיט דער בארד) און סימאן שניידער פון פאריז

א באגעגעניש פון לאסקאזשעווער און סאבאלעווער לאנדסלייט
אין חל־אביב (1963)

תמונה זו נמצאה בארכיון יד ושם בירושלים.

٦. عربات الجيش الأمريكي تدخل مدينة ليل بفرنسا بعد تحريرها (الجيش الأمريكي)

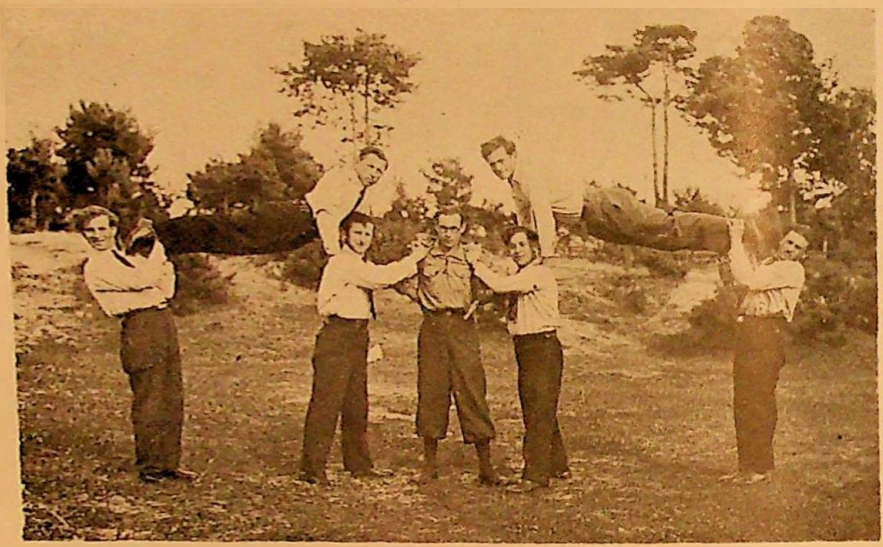
דער קאנגרעס פון דער נעוועלאפ פאלקסגרופע
(דריטער פון רעכטס, ווי מען זיצט)

ದೇವರಾಜ ಅರಸು, ಮಾಜಿ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ
ಶ್ರೀ ಎಸ್. ನಿಜಲಿಂಗಪ್ಪ, ಮಾಜಿ ಮುಖ್ಯಮಂತ್ರಿ, ಸಂಸದರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ (ಐ)
ಶ್ರೀ ಎಸ್.ಆರ್. ಕಂಠಿ (ಮಾಜಿ ಸಚಿವರು) : ಶ್ರೀ ಬಿ. ಶಿವಮೂರ್ತಿ ಸ್ವಾಮಿ, ಮಾಜಿ ಸಚಿವರು

דער קאמיטעט פון דער געזעלשאפט לאסקאזשעווסאבאלעוו אין פראנקרייך
מיט זייערע משפחות.

אַ גרופּע יוגנט פון לאַסקאַזשעוו אין וואלד

פון רעכטס: זישע כורשטין, מאיר וואַסערנים, אייזיק קאַשקעוויטש,
אברהם בייטעל, אין בוזע בערלעוויץ.

אין דער הויך: אפרים גאַלדנאַדעל (רעכטס) און יעקב בייטעל (לעבט אין קאַנאַדע)

די משפחה גאַלדנאַדעל (אַלע אומגעקומען)

א ז כ ר ה

ואלה קדושי קהילות לסקרז'ב וסובולב שנהרגו ונשחטו ונשרפו

רשימות פון די פארפיינ'יקטע און אומגעבראכטע יידן פון

לאסקאזשעוו און סאבאלעוו

(די רשימות זענען נישט קיין פולע)

לאסקאזשעוו

אייגער לייבל
אייגער-האנאוער רחל
אייגער שפרה
אייגער נחמיה
און קינדער
אייזנבוים חיים-נח
און משפחה
אייזנבוים ישראל-אלי
און משפחה
אייזנבוים לייבוש
אייזנבוים מרים
און זעקס קינדער
אייזנבוים חיים-נאטע
אייזנבוים בריינדל

אייזנבוים ישראל
אייזנבוים גאלדע
אייזנבוים חנהלע
אייזנבוים שרה
אייזנבוים פרימעט
אייזנבוים עלקע
אייזנבוים יידל
אייזנבוים שרהטשע
אייזנבויש פרומטשע
אייזנבוים שמואל-יצחק
אייזנבוים פריינדל
און פיר קינדער
אייזנבוים שמחה-אייזיק
אייזנבוים עלקע
און זייער קינד

אייזנבוים ראז
אייזנבוים שרה
אייזנבערג און משפחה
אינגערמאַן יחיאל
און פאמיליע
אלטערמאַן און משפחה

אקערמאַן נתן
אקערמאַן-וואלדמאן פריידע
און פינף קינדער

אראַנסאַן אסתר
אראַנסאַן דינה
אראַנסאַן חיים
אַראַנסאַן יאַסל
אַראַנסאַן יצחק
אַראַנסאַן ישראל
אַראַנסאַן יחיאל
אַראַנסאַן פייגע
אַראַנסאַן פּערל
אַראַנסאַן פרידע
הרב אַרנער הענער
אַרנער טאַבעלע (די רביצין)
אַרנער יוכבד
אַרנער ליבע
אַרנער פערל
אַרנער אברהם-אלעזר
און משפחה

באַרנשטיין ברכה
באַרנשטיין וועלוול
באַרנשטיין חיה
בורשטין איטשע,
פרוי און קינדער

בורשטין יידל
בורשטין מינדל און קינדער

בורשטין משה און משפחה
בורשטין קלמן
בורשטין שמשון און קינדער
בורשטין חיה
בורשטין שמשון
בזשעזשינסקי אביגדור
בזשעזשינסקי ישראלקע
און פרוי
בייזמאן בנימין
בייזמאַן הענדל
בייזמאן שרה
בייטעל אשר
בייטעל-בעקער בעלא
בייטעל חיה
בייטעל יהודה
בייטעל משה
בייטעל סענדער
בייטעל רחל
בייטעל שרה
בייטעל לייבל
בייטעל-פיינוואקס פריינדל
בייטעל אלי
בייטעל רייזל
בייטעל אברהם
בייטעל זלמן-יאַסל

ביסטראוויץ אברהם
ביסטראוויץ פעשע-לאה
און קינד

ביסטיאוויץ מחלה
ביסטראוויץ נחמיה
ביסטראוויץ פייגע
ביעלאוסקי דבורה
ביעלאוסקי ישראל
ביעלאוסקי מרדכי
ביעלאוסקי פייוול

בעקער אשר
בעקער בעלזא
בעקער חיה
בעקער חנה-ביילע
בעקער טוביה
בעקער יחיאל
בעקער יהושע
בעקער-גאלדשטיין לאה
בעקער מאליא
בעקער מאשא
בעקער מנחם
בעקער שיינדל
בעקער משה
בערלינסקי דוד
בערלעווי בועז און משפחה
בערנהאלץ אהרן, פרוי
און קינדער
בערנהאלץ יעקב, פרוי
און קינדער
בערנהאלץ ישראל
בערנהאלץ לייבל און פרוי
בערנהאלץ פרימעט
בערנהאלץ רבקה
בראף און משפחה
בריטשטיין זעליק
און משפחה
בריף ישראל און פרוי
בריף משה און משפחה
בריף ישעיה און משפחה

גאלדבערג אפרים
גאלדבערג עטל און קינדער

גאלדבערג איטשע-מאיר
און משפחה
גאלדבערג זילקע

גאלדבערג חיה
גאלדבערג חיים און משפחה
גאלדבערג יוכבד
גאלדבערג יצחק (דער סטאלער)
און משפחה
גאלדבערג לייבל
גאלדבערג משה-אהרן
און משפחה
גאלדבערג עטל און משפחה
גאלדבערג פייגע
גאלדבערג קלמן
גאלדבערג שמאי און משפחה
גאלדבערג שמואל ברוך
גאלדבערג שרה
גאלדבערג תמר
הרב גאלדבערג יאנקל
גאלדבערג יהושע
גאלדבערג משה
גאלדבערג פערל
גאלדבערג שרה
גאלדנאדעל יהודית
גאלדנאדעל מאיר
גאלדנאדעל רבקה
גאלדנאדעל שרה
גאלדשטיין אשר
גאלדשטיין דבורה
גאלדשטיין הערש-לייב
גאלדשטיין-פיינזילבער פייגע
גאלדשטיין שמעון
גאלדשטיין אשר און משפחה
גאלדשטיין בערל און משפחה
גאלדשטיין מענדל
און משפחה
גאלדשטיין יאסל און משפחה
גאלדשטיין חיים-בער
גאלדשטיין ישיעה

גלאזמאַן אַלטער און משפחה
גלאַזמאַן און משפחה
גליקסער און משפחה
גליקסער שמחה
גליקסער גיטל
גליקסער בערל און משפחה
גליקסער שמואל און משפחה
געדאנקין מתתיהו
געדאַנקין-אייזנבוים
שרה-פּעסל
געדאַנקין רבקהלע
געדאַנקין אברהמעלע
גרייצער לייבל און משפחה
גרינפאס הערש-לייב
און משפחה
גרינפאס וועלוול און משפחה

דאַבושינסקי אייזיק
און משפחה
דאַבושינסקי ירחמיאל
און משפחה
דאַבושינסקי ישראל-אבא
דאַבושינסקי-האַנאַוער עלקע
דאַבושינסקי רבקה
דאַבושינסקי חיים-זעליג
דאַבושינסקי רחל
דאַבושינסקי ישעיה
דאַבושינסקי מאיר-שלום
דאַבראַויאַן יוסף און פרוי
דאַבראַויאַן דוד,
פרוי און קינדער
דאַבראַויאַן אלי,
פרוי און קינדער
דאַבראַויאַן משה,
פרוי און קינדער
דאַבראַויאַן-קירשנבוים חיה

דאַמב אסתר און משפחה
דאַמב יודל
דאַמב פרימעט
דאַמב-קאַהאַן פריוועט
און משפחה
דאַמב רבקה
דאַמב שרה און משפחה
דאַמב ישראל
דאַמב-גאַלדבערג אסתר
דאַמב יאַנקל
דאַמב שרה
דאַנציגער איטשע
און משפחה
דאַנציגער לייבל און משפחה
דרעס הערש-לייב און משפחה
דרעס יאַנקל און משפחה
דרעס ירחמיאל און משפחה

האַנאַוער אברהם-יוסף
האַנאַוער בעלאַ
האַנאַוער דוד
האַנאַוער-ביסטראַוויץ פייגע
האַנאַוער הערשל
האַנאַוער רחל און קינד
האַנאַוער פריידע-יענטע
האַנאַוער רחל
האַנאַוער אהרן
האַנאַוער אסתר
האַנאַוער חיים
האַנאַוער יאַנקל
האַנאַוער מאיר
האַנאַוער רבקה
האַנאַוער הינדע
האַנאַוער נעכע
האַנאַוער רייזל

האַנאַוועָר שפרה
האַנאַוועָר שלום און פרוי
האַנאַוועָר מענדל און משפחה
האַנאַוועָר הערשל
און משפחה

האַנאַוועָר-דרעזדען פריידע
און משפחה
די קינדער: משהלע, מאיר,
חיה, רחל.

האַראָוויץ אלעזר און פרוי
האַראָוויץ ברוך
האַראָוויץ יוסף
האַראָוויץ סימע
האַראָוויץ יאַנטשע און פרוי
האַראָוויץ שרה
האַראָוויץ לייבל
האַראָוויץ איטע און קינדער
האַראָוויץ מענדל און פרוי
האַראָוויץ נחמה
האַראָוויץ עלקע און משפחה
האַראָוויץ פערל
הוטמאַן אבא און משפחה
הוטמאַן הערשל און משפחה
הוטמאַן יאַנקל און משפחה
הוטמאַן יידל-דוד
און משפחה
הוטמאַן מאַטל (שוסטער)
הוטמאַן שמואל און משפחה
הימעלפארב און משפחה
העלפאַנט און משפחה
העפנער חיה
העפנער ירחמיאל
העפנער משה
העפנער רחל
העפנער שפרינצע (בעקער)

וואַלדמאַן אשר
וואַלדמאַן ברכה
וואלדמאַן דינה
וואַלדמאַן יידל
וואַלדמאַן יעקב
וואַלדמאַן משה
וואַלדמאַן נחמה
וואלדמאַן פייגע
וואַלדמאַן רחל
וואַלדמאַן רייזל
וואַלדמאַן ישעיה
וואַלדמאַן אלעזר און פרוי
וואַלדמאַן שיינדל
וואַלדמאַן רבקהלע
וואַלדמאַן משהלע
וואַלדמאַן אשר
וואַלדמאַן מנחם און פרוי
וואַלדמאַן פריידע
וואַלדמאַן שלמה און פרוי
וואַלדמאַן יעקב
וואַלדמאַן נחמה
וואַלדמאַן נעמי
וואַלדמאַן פערל
וואַלדמאַן פריידע
וואַלדמאַן שאַשע
וואַלדמאַן יעקב
וואַלדמאַן רוזשקע
וואַלדמאַן ישראל
וואַלדמאַן מלכה
וואַלדמאַן מענדל
וואַלדמאַן פריידע
וואַלדמאַן רוזשקע
וואַלדמאַן שאַשע
וואַלדמאַן משה
וואַלדמאַן אביגדור
וואַלדמאַן ישראל

וואלדמאַן מענדל
וואַלדמאַן אברהם און פרוי
וואַלדמאַן אשר
וואַלדמאַן העניע
וואַלדמאַן עלקע
וואַלדמאַן ירמיה
וואַלדמאַן ישראל
וואַלדמאַן מלכה
וואַלדמאַן סערקע
וואַלדמאַן שמואל
וואַלדמאַן סערקע
און קינדער
וואַלדמאַן פייוול
וואַסערניס יאַנקל
און משפחה
וואַסערניס מענדל
און משפחה
וואַסערניס משה
און משפחה
וואַסערניס ישיעה
און משפחה
וואַרשעווער גדליה
און משפחה
וואַרשעווער משה
וואַרשעווער איטשע-מאיר
וואַרשעווער דוד
וואַרשעווער הערשל
און משפחה
וואַרשעווער ישראל
און משפחה
וואַרשעווער רבקה
וואַרשעווער יידל
וואַרשעווער לייבל
וויטמאַן ברוך
וויטמאַן הערשל און משפחה
וויטמאַן מענדל

וויטמאַן שמואל און משפחה
וויינציגער איטשע
און משפחה
וויינציגער פערל
וויינציגער רחל
מיט דריי קינדער
וויינציגער איטשע-יאַנקל
און משפחה
ווילטשקאַווסקי מרדכי
און משפחה
ווינטערמאַן משה
ווינטערמאַן אסתר-ביילע
ווינטערמאַן פייגע-דארנע
ווינטערמאַן מלכה
ווינטערמאַן אהרן
ווינטערמאַן ישראל-איטשע
ווינטערמאַן פריידע-ליבטשע
ווינטערמאַן ראובקע
ווינטערמאַן חיים
ווישניא יאַסל און משפחה

זילבערבערג אבוש
און משפחה
זילבערבערג גדליה
און משפחה
זילבערבערג הערשל
און משפחה
זילבערבערג חיה
זילבערבערג נחמה
זילבערבערג צירל
זילבערבערג רבקה
זילבערבערג שמואל
און משפחה
זילבערבערג אהרן
זילבערבערג יאַנקל
זילבערבערג נחמה

זילבערבערג עטל
זילבערבערג צירל

זילבערבערג יוסף
זילבעו׳בערג-גליקסער רחל
און קינדער

זילבערבערג יצחק און פרוי
זילבערבערג מאיר-שלום
און משפחה
זילבערבערג חיים-לייזער
און משפחה
זילבערבערג שמואל-מרדכי
און משפחה
זילבערבערג הערשל און פרוי
זילבערבערג יהודה-לייב
און משפחה
זילבערבערג משה-יאַנקל
און משפחה
זילבערשטיין מענדל
זילבערשטיין משה
זילבערשטיין שרה
זילבערשטיין חנה
זילבערשטיין לוי
זילבערשטיין מנחם
זילבערשטיין משה-נחום
זילבערשטיין משה
זילבערשטיין-
ביסטראָוויץ עלקע
זילבערשטיין-
פריידלענדער פרימעט
זילבערשטיין רחל
זילבערשטיין שלמה
זילבערשטיין-כהן שרה

טענענבוים הערשל
טענענבוים יעקב

טענענבוים מאלע
טענענבוים פרייַדע
טראָץ און משפחה
טרעגער אהרן און משפחה
טרעגער יידל און משפחה
טרעגער לאָזער און משפחה
טרעגער משה און משפחה

יאַקובאָווסקי יודל
און משפחה
יאקובאָווסקי מאיר
און משפחה
יאַקובאָווסקי ראני

כהן אברהם
כהן בנימין
כהן וועלוול
כהן נחמה
כהן פרימעט
כהן רחל
כהן דבורה
כהן חיה
כהן חנה
כהן יעקב
כהן יצחק
כהן מאיר
כהן שמואל

לאמבעקער שמואל
לאַמבעקער חיים-שלמה
און משפחה
לאַמבעקער פרוי אסתר
און קינדער
לאמבעקער און קינדער
לאמבעקער חיה
לאַמבעקער יוסף

לאַמבעקער ברוך-בער
לובעלסקי לאה
לעדערמאַן נחמיה
און משפחה
לערנער אהרן-יאַסל און פרוי
לערנער אנטשל
לערנער מלכה און קינדער
לערנער מרים
לערנער רבקה

מאַנדעל ישעיה-דוד
מאַנדעל פריידע
מאַנדעל הערשעלע
מאַקאַבעצקי ישעיה
און משפחה
מאַקאַבעצקי משה
און משפחה
מאַקאַבעצקי משה
און משפחה
מאַרגענשטערן הענעך
מיאַדאַווסקי מלכה
און משפחה
מיאַדאַווסקי שלמה
און משפחה
מיינגוט איטשע און משפחה
מיינגוט אברהם און משפחה
מיינגוט הערשל און משפחה
מיינגוט מאַטעלע און משפחה
מיינגוט שמעון און משפחה
מינסקי ראובן
מינסקי-שערמאַן איטע
מינסקי רבקה
מינסקי חנה
מינסקי שרה
מינסקי אברהם-יאַסל
מינסקי יעקב-משה

מינסקי שלמה-זלמן
מינסקי יאַסל
מינסקי מלכה
מינסקי הערשל
מינסקי רבקה
מיצמאכער זישע
מיצמאַכער-אייזנבוים רויזע
און פיר קינדער
מיקאַווסקי יהושע
מיקאַווסקי לוטעק
מיקאַווסקי קיילע
מיקאַווסקי שרה
מיקאַווסקי חנה
מיקאַווסקי-בייטעל איטע
מיקאַווסקי לאה
מיקאַווסקי נחמן
מיקאַווסקי פערל
מיקאַווסקי קיילע
מיקאַווסקי שרה
מענדעלסאַן און משפחה
מעסינגער יהושע און משפחה
מעסינגער עוזר און משפחה
מעסינגער שלום און משפחה

ניימאַן רחל
ניימאַן רייזל (דערמאַרדעט פון פאַליאַקן פאַר דער באַפרייאונג).
ניימאַן עלקע

ערליכמאַן דוד און משפחה

פיינוואַקס אליהו
פיינוואקס חיים-יוסף
פיינוואַקס חנה
פיינוואקס מאיר
פיינוואַקס מענדל

פיינוואַקס משה
פיינוואַקס רחל
פיינוואַקס שלמה
פיינוואַקס שמשון-מיכאל
פיינוואַקס-בייטעל פייגע
פיינוואַקס אהרן
פיינוואַקס-
בערלינסקי ראכמע
פיינוואַקס הערשל
פיינוואַקס הינדע
פיינוואַקס שמואל
פיינוואַקס סאַנע
פיינוואַקס חיה-שרה
פיינוואַקס כאַלעלע
פיינוואַקס ישראל
פיינוואַקס שרה
פיינוואקס פישל
פיינוואַקס אברהם-יצחק
פיינוואַקס שמואל-זאַוול
פיינוואַקס פעסע-לאה
פיינוואַקס גדליה
פיינוואַקס הערשל
פיינוואַקס קיילע
פיינזילבער אשר
פיינזילבער דבורה
פיינזילבער הערש
פיינזילבער משה
פיינזילבער קיילע
פיינזילבער רחל
פיינזילבער שמעון-לייב
און משפחה
פיינזילבער מאַניש
און משפחה
פיינזילבער משה און פרוי
פיינזילבער מאַטל

פיינזילבער משה
און משפחה
פיינזילבער בריינדל
פיינזילבער פערל
פיינזילבער צירל

פיינזילבער אביגדור
פיינזילבער-ראַזענבלום רחל
און קינד

פיינזילבער איזאַק
פיינזילבער זאַשיאַ
פיינזילבער לוטעק
פיינזילבער נח
פיינזילבער אלעזר
און משפחה
פיינזילבער-
ראַזענבלום מלכה
פיינזילבער משה
פיינזילבער צאַלקע
פיינזילבער שמחה

פיינשניידער משה-אהרן
פיינשניידער-
קאשקעוויטש חנה און
דריי קינדער

פיינשניידער לייבל
און משפחה
פיינשניידער יידל-דוד,
פרוי און קינדער
פיינשניידער ברוך
פישמאַן אלעזר און פרוי
פישמאַן אלי און פרוי
פישמאַן יאַנקל און משפחה
פישמאַן מאיר און פרוי
פערעל מרדכי-מענדל
פערעל דב

פערעל-אראַנסאַן רבקה
פרידלאַנד הענער
פרידלאַנד חנה
פרידלאַנד פרימעט
פרידלאַנד שיינדל
פרידמאַן אבא און משפחה
פרידמאַן אהרן און משפחה
פרידמאַן יואל-דוד און פרוי
פרידמאַן משה און משפחה
פרידמאַן ישראל און משפחה
פרידמאַן יעקב-נחמן
פרידמאַן פרימעט
פרידמאַן יצחק
פרידמאַן ביילע
פרידמאַן ראובן
פרידמאַן מלכה
פרידמאַן דוד
פרידמאַן מאיר
פרידמאַן אליעזר
פרידמאַן הערשל
פרידמאַן מאַטל
פרידמאַן הינדע
פרידמאַן צביה
פרידמאַן רבקה
פרידמאַן יענטע
פרייערמאַן ביילע
פרייערמאַן הערשל
פרייערמאַן חיה
פרייערמאַן קלמן
פרייערמאַן שמאי
פרייערמאַן שרהטשע
פרימער מאשקע און משפחה
פרימער אברהם
פרימער חנה
פרימער יעקב-צבי
פרימער-ביסטראָוויץ תרצה

פרימער חיים און משפחה
פרימער אברהם און משפחה
פרימער יצחק און משפחה
פרימער משה און משפחה
פרימער ישראל-יאַנקל
פרימער-שאַלאַט תמר

צעשינסקי עקיבא
צעשינסקי לאה און קינדער

קאַהן מאיר
קאַהן דבורה
קאהן נעכע און משפחה
קאהן שיינדל און משפחה
קאַהן שמואל און משפחה
קאַהן יאַנקל און משפחה
קאַהן משה
קאַהן פייגע
קאַהן אברהמטשע
קאַהן נחמה
קאַהן שרה און משפחה
קאהן רחל און משפחה
קאַהן בנימין און משפחה
קאַהן פרימעט און משפחה
קאַהן וועלוול
קאנסקי אהרן און משפחה

קאסמאַן אריה
קאסמאן-וואלדמאן שאַשע
און פינף קינדער

קאַרמאַן יחיאל און משפחה
קאשקעוויטש זעליג
און משפחה
קאשקעוויטש אלי און פרוי
קאַשקעוויטש חיים
און משפחה

קאַשקעוויטש-בייטעל גיטל
און צוויי קינדער
קאַשקעוויטש יצחק-משה
קאַשקעוויטש יאַסעק-שמעון
און קינדער
קאַשקעוויטש חיים
קאַשקעוויטש שרה
קאַשקעוויטש כילע
קאַשקעוויטש ישראל
קאַשקעוויטש יאַנקל
קאַשקעוויטש חנה

קאַשקעוויטש אייזיק
קאַשקעוויטש-בריף שרה
און צוויי קינדער

קאַשקעוויטש חנה-רחל
קאַשקעוויטש-
שאַליט חנה-רחל
קאַשקעוויטש רבקה
קאַשקעוויטש חיה
קאַשקעוויטש יאַסל
קאַשקעוויטש יוכבד
קאַשקעוויטש יאַנקל
קאַשקעוויטש שרה
קאַשקעוויטש לייבטשע
קאַשקעוויטש חנה
קאַשקעוויטש-
בארנהאלץ פראדל
קאַשקעוויטש יאַנקל
קאַשקעוויטש זלאטע
קאַשקעוויטש מענדל
קאַשקעוויטש אברהם
קאַשקעוויטש זלמן
קרימאלאוסקי און משפחה

ראַזענבלום אסתר

ראַזענבלום ברוך
ראַזענבלום יאַנקל
ראַזענבלום-
פיינשניידער נחמה
ראַזענבלום רחל
ראַזענבלום שיינדל
ראַזענבלום יחיאל
און משפחה
ראַזענבלום צביה
ראַזענבלום צירל
ראַזענבלום שמואל-חיים

ראַזענבלום נתן
ראַזענבלום מלכה
און פיר קינדער

ראַזענבלום משה און משפחה
ראַזענבלום שיעה
און משפחה
ראַזענבלום ראובן
און משפחה
ראַזענוויין געצל
ראַזענוויין חיה
ראַזענוויין סאַניע
ראַזענוויין לייבל
ראַזענוויין שמואל
ראַזענוויין מרדכי
ראַזענוויין פערל און מאַן
ראַזענוויין גרשון, פרוי
און קינדער

ראַטבראַנד שלמה
און משפחה

ראַטפוס דוד און משפחה
ראַטפוס הערשל און משפחה
ראַטפוס זישע-מענדל
און משפחה

ראַטפוס משה

ראַטפוס-פיינזילבער חיה

ראַטפוס פרץ און משפחה

ראַטפוס (דער לאמער קצב)
און משפחה

ראַטפוס שלמה און משפחה

ראַטפוס שמחה און משפחה

ראַטפוס ישראל און משפחה

ראַטפוס חיים און משפחה

ראַטערמאַן שיע

ראַטערמאַן-בריף רבקה
און קינדער

ראַטערמאַן שבתי
און משפחה

ראַטערמאַן שרה

ראַטשטיין הערש-חיים
און משפחה

רובינשטיין עובדיה

רובינשטיין-וואַלדמאַן רבקה

שאַליט יאַסל

שאַליט דובטשע

שאַליט פייגע

שאַליט מרדכי

שאַליט ירוחם

שאַליט ישעיה

שאַליט צעשיע

שאַליט חנה-פייגע

שאַליט רבקה

שאַליט חנה

שאַליט ישראל-יאַנקל

שאַליט ראכמע

שאַליט יעקב-אלי

שאַליט שרה

שאַליט זלמן און פאַמיליע

שאַליט שרה

שאַליט משה

שאַליט יחיאל

שאַליט חוה

שאַליט הדס

שאַליט משה

שאַליט חנה-ביילע

שאַליט אייזיק

שאַליט מאיר

שאַליט טעמע

שאַליט יוסף

שאַליט חנא און משפחה

שאַליט זישע

שארפהארץ אלעזר
און משפחה

שאַרפהאַרץ ישעיה
און משפחה

שאַרפהאַרץ שיע און משפחה

שאַרפהאַץ דוד

שאַרפהארץ מאיר-שלום

שטאַרקמאן און משפחה

שטערן אברהמעלע

שטערן בן-ציון (אייניקל פון
מאטעמאטיקער)

שטערן חיה

שטערן חיים

שטערן יעקב (פון לוויוויטש)

שטערן לוי-יצחק

שטערן לייזער

שטערן מרים און קינדער

שטערן צפורה

שטערן שרהלע און קינדער

שניידלעדער אהרן-דוד
און משפחה

שניידלעדער ברוך-יצחק

שניידלעדער געלא

שנייִדלעדער געלאַ
(דעפּאַרטירט פֿון וואַרשע)
שנייִדלעדער יאַנקל און פרוי
שנייִדלעדער לייבל און פרוי
שענק און משפּחה
שפּינער יאַנקל און משפּחה

סאַבאַלעוו

אורטרעגער שלמה
(פֿון גראבניק)
איטשע (שנייִדער)
און משפּחה
אייזנבערג יאַנקל (טאַקער)
אייזנקייט אסתר (סטאַשינער)
אייזנקייט מרדכי (סטאַשינער)
אייזנקייט הערשל
אייזנקייט - בריף חיהלע
אייזנקייט יאַסל
אליקום (שוסטער)
און משפּחה
אַנפאַנגער חיהלע און קינדער
אנפאַנגער יחיאל-אלעזר
אַפּפייִער הערשל און משפּחה

בוך חיים
בוך-הובערמאַן פרימעט
בורשטין אברהם און משפּחה
בורשטין חיים-דוד
און משפּחה
בורשטין חנהטשע
און טעכטער
בורשטין יחיאל (דער בלעכער)
און משפּחה
בעקער יחיאל (דער בלעכער)
און משפּחה
בערלעווי פייוול און משפּחה

בראַמבערג שמחה
און משפּחה
בראַמבערג משה און משפּחה
בראַוומאַן חנה
בריף אהרן (קאַוואַל)
און משפּחה
בריף יהודה-בער און משפּחה
בריף יהודית
בריף ישראל און זיין שוועס-
טערס קינד מאַניעלע
בריף משה
בריף-הערצבערג חנה
בריף ישעיה מיט 3 קינדער
בריף אסתרל
בריף מנחם-מענדל
בריף-קופערשמידט ביילע-
גיטל
בריף ראובן
בריף רבקה-לאה

גאַלדבערג אריה און משפּחה
גאַלדבערג מאיר
גאַלדבערג שלמה-זלמן
(שוחט) און משפּחה
גאַלדשטיין אברהם
און משפּחה
גאַלדשטיין יוסף-וואַלף
און משפּחה

גאַלדשטיין לייבל
גוטמאַרק אייזיק
גוטמאַרק חיה-פערל
גוטמאַרק יוסף-דוב (דער הייבער יאַסל)
גוטמאַרק-וואסערנים גיטל
גלאזער אשר און משפחה
גלאזער מלך און משפחה
גלאזער יצחק און משפחה
גלאזער מנשה און משפחה
געוויס מלך און משפחה
געוויס פעלטע און משפחה

געליבטער מרדכי מיט זיין פרוי און דריי קינדער

געליבטער משה מיט זיין פרוי און צוויי קינדער
גראַך שלום און משפחה
גרינקאַרן שלמה-יוסף
גרינקאַרן יאנקל
גרינקאַרן הערשל

דוב ישראליס און משפחה

האַנדקאן הערשל (כהן)
האַפמאן הערמאַן
האַפמאַן הערשל
האַראַוויטש חיים-יהושע און משפחה
האַראַוויטש גרשון און משפחה
האַראַוויטש מאיר און משפחה
האַראַוויטש מאַטל און משפחה

האַראַוויטש משה און משפחה
הובערמאַן מאַטעס (בעקער) און משפחה
הובערמאַן חיים-אהרן און משפחה
הובערמאַן נאַטע (שוסטער) און משפחה
הרב הימעלשטיין אברהם יהושע העשל און קינדער
הערצבערג משה און משפחה
הערצבערג - בריף רבקה
הערצבערג העשל

וואַקסמאַן יאַנקל און משפחה
וואַקסמאַן חוהלע
וואַקסמאַן חייטשע
וואַקסמאַן יעקב
וווּרמאַן איטשע און משפחה
וווּרמאַן דוד
וווּרמאַן לאה
וווּרמאַן יוסף
וווּרמאַן משה און משפחה
וווּרמאַן - דזשיאַלאַווסקי חיה און משפחה
וווּרמאַן שלמה און משפחה
וויצמאַן-בריף חיה-רבקה
וויצמאַן יאַסל
וויעזשבאַ ברוך און משפחה
וויעזשבאַ בעריש און משפחה
וויעזשבאַ הערשל און משפחה
וויעזשבאַ משה (פייערניק) און משפחה

זילבערשטיין ביילע (די בע-
דערקע) און משפחה

זיסמאן ישראל-דוד
און משפחה

זיסמאן (שוסטער) און משפחה

טייבלום משה און משפחה

טייערשמידט דאני
און משפחה

טייערשמידט משה (בארא)
און משפחה

טייערשמידט לייבל (בארא)
און משפחה

טראץ ברוך-בער און משפחה

טרייבער יעקב און משפחה

טשארנאבראצקי איטשע
(דער פאסטעך)

יאנאווסקי יידל (איגנאץ)

יאנאווסקי-הערצבערג
איטע

יאנקל (פוז גראבניק)
און משפחה

יאקובאוויטש נתן (נוסקע)

יאקובאוויטש שרה

יאקובאוויטש יעקב

יאקובאוויטש חנהטשע

יאקובאוויטש פעלטע

יאקובאוויטש רבקה

יאקובאוויטש דבורה

יאקובאוויטש אברהם
(שטורמאק)

יאקובאוויטש לאה
(שטורמאק)

יאקובאוויטש-ראפאלאוויטש
רבקה

יאקובאווסקי לייבוש

יונה (פון דאמנאוו)

ישראל דוד קצב און משפחה

ישראלע (דער בעלעגלה)
און משפחה

כהן ישעיה און משפחה

כהן לייבוש און משפחה

כהן מאיר-שלום און משפחה

לאנגעוויטש ישראל
און משפחה

לאנדאו אפרים, פרוי
און קינד

לאנדאו פייגל, מאן און קינד

לאנדאו פערל-לאה
און משפחה

לאנדאו שרהלע

ליכטענשטיין איטשע-מאיר

ליכטענשטיין זלאטע
און משפחה

ליכטענשטיין שיינדל
און משפחה

ליכטענשטיין יאנקל
און משפחה

ליכטענשטיין ירחמיאל
און משפחה

ליפשיץ הערשל און משפחה

מיצמאכער זישע

מיצמאכער-אייזנבוים מיט
זייערע פיר קינדער

מיקאווסק אלי און משפחה

מיקאַווסקי לאזער
און משפחה
מיקאַווסקי משה און משפחה
מיקאַווסקי פיניע און משפחה
מיקאַווסקי יאַסל און משפחה
מיקאַווסקי לייבעלע
מיקאַווסקי משה
מיקאַווסקי-וויעזשבאַ לאה
מיקאַווסקי ברוך
מיקאַווסקי הערשל
מיקאַווסקי בעריש
מיקאַווסקי עטע לאזערס
(די אלמנה)

מעלאמעד יאַנקל און קינדער
משה-טוביה און משפחה
משה (דער שטריקנמאכער)
און קינדער
משה מלך (פון סאַבאַלעווער
דאַרף) און משפחה

סעקולע אברהם
סעקולע אייזיק און משפחה
סעקולע הערשל און משפחה
סעקולע יחיאל און משפחה
סעקולע יצחק און משפחה

פוק הערשל און משפחה
פוק לייבוש
פייוול געלעס און משפחה
פיינוואקס ישראל (פאַרבער)
און משפחה
פיינוואַקס ראובן (דער וואַסער-
טרעגער)
פיינזילבער חיים און משפחה
פיינזילבער שמעון - לייב
און משפחה

פיינזילבער שלמה
און משפחה
פיעטשינסקי אשר
און משפחה
פיעטשינסקי הערשל
און משפחה
פיעטשינסקי יאַסל
און משפחה
פיעטשינסקי יאַנקל אשרס
(פון דאַרף) און זיין משפחה
פיעטשינסקי מנשה
און משפחה
פישל אסתרס
פישל רבקה און צוויי קינדער
פסח (דער הויכער) און משפחה
פרידמאַן אסתר-רבקה
און משפחה
פרידמאַן דוד (פון גאַדושיץ)
און משפחה
פרידמאַן זישע (פון גאַדושיץ)
און משפחה
פרידמאַן ישראל-יאַנקל
(מלמד) און משפחה
פרידמאַן חיים-לייזער (דער
שניידער) און משפחה

צווערענבוים משה-ראובן
(דער שוחט) און משפחה
צווערענבוים פייוול
און משפחה
צוקערמאַן נתן און משפחה

צעטנארסקי יעקב-פיניע
צעטנארסקי - געליבטער
דבורה און פיר קינדער

קאַלינאַ אברהם
און משפחה
קאַלינאַ יחיאל (סטאַרי),
א שוסטער און קינדער
קאַלינאַ לייבל
קאַלינאַ משה (ציץ)

קאַלקאַוויטש לייבל
קאלקאַוויטש-גרינקאַרן
געזענדל און דריי קינדער

קאַנדעל - הערצבערג שרה
קאשקעוויטש אייזיק
קאשקעוויטש - בריף שרה
קאשקעוויטש זלמן
קופערמאַן איטשע
און משפחה
קופערמאַן אלי און משפחה
קופערמאַן דוד און משפחה
קופערמאַן דוד (פון קאַלינע)
און משפחה
קופערמאַן דוד (פון דזשיאַבעץ)
און משפחה
קופערמאַן יאַנקל און משפחה
קופערמאַן הערשל (פון
ביעזשין) און משפחה
קופערמאַן יחיאל און משפחה
קופערמאַן לייבל און משפחה
קופערמאַן מענדל
און משפחה
קופערמאַן משה (טשוואַק)
און משפחה
קופערמאַן נחום (פון פרעגדי-
טשין) און משפחה
קופערמאַן לאה
קופערמאַן פייגע-רבקה
און משפחה

קופערמאַן - אקערמאן אסתר

קופערמאַן - סעגאַל ראכמע
(פון זשעלעכאָוו) מיט איר מאַן
יחיאל סעגאל און זעקס
קינדער

קופערמאַן פישל און פרוי
קופערמאַן שמואל (פון אַקשע)
און משפחה
קופערמאַן הערשל-יאַנקל
און קינדער
קופערמאַן אהרן און משפחה
קופערמאַן ירחמיאל-אלי
און משפחה
קייזמאַן יאַסל און משפחה

ראובן (פון וואַלעקיריצקי)
און משפחה
ראַטערמאַן אברהמטשע
ראַטערמאַן יחיאל (שיעלעס)
און משפחה
ראַטערמאַן משה (דער שניי-
דער) און משפחה
ראַטערמאַן משה
ראַטערמאַן ישיעה
ראַטערמאַן מאטעלע
ראַטערמאַן יאַסל
ראַטערמאַן פייגע
שוסטער בערל און משפחה
שוסטער חיים-פסח
און משפחה
שוסטער פסח און משפחה
שיבער בערל (פריזירער)
שיבער יאַנקל
שיבער גרשון
שיבער רבקה

שיבער יצחק (מעטש)

שיפערמאַן דוד (גאַדזשיצער)
און משפחה

שיפערמאַן הערשל
און קינדער

שיפערמאַן מאַיאַרעק (קצב)

שיפערמאַן מאיר

שיפערמאַן חיים-אברהם

שיפערמאַן הערשל

שיפערמאַן שלמהלע (טעוולס)
און משפחה

שיפערמאַן זישע (גאַדזשיצער)
און משפחה

שיפערמאַן יחיאל (גאַדזשיצער)
און משפחה

שמואל-בער געלער (דער שוסטער)
און משפחה

שפעק אלטער (דער שניידער)
און משפחה

שפעק הערשל (דער שניידער)
און משפחה

א י נ ה א ל ט

זיים

הקדמה פון די אַרויסגעבער 5

משה לבני

די יידישע קהילות פון לאַסקאַזשעוו און סאַבאַלעוו.
עלעמענטן צו דער געשיכטע פון דער אַנטשטייאונג, אנט־
וויקלונג און טראַגישן סוף פון די צוויי יידישע ישובים 9

געווען אמאָל אַן עיר ואם בישראל לאַסקאַזשעוו

שמחה וואַלדמאַן (ישראל)

די אַנטשטייאונג פון לאַסקאַראַוו און די אינטריגעס פון די
גלחים קעגן יידן 79

הערשל שניידער (פאַריז)

לאַסקאַזשעוו אין אַנהייב פון אונדזער יאַרהונדערט 87
די פני פון אונדזער שטאָט (אַ מצבה פאַר מיין פאַטער יצחק
שניידלעדער ע"ה) 100

זלמן קאַשקעוויטש (ישראל)

די גמילות חסד־קאַסע 114
קולטור־טעטיקייט און פראַפעסיאַנעלע פאַריינען
אין לאַסקאַראַוו 116

יעקב קריסטאַל (ישראל)

די ערשטע שטראַלן 122

שושנה (שאַשע) קריסטאַל ז"ל

(אויפן קבר פון מיין נישט פאַרגעסענער ליבער פרוי) 126

יעקב אשר בעקער (בני־ברק, ישראל)

מענטשן פון אונדזער שטעטל 131

יצחק שאַלאַט (פאַריז)

פון שבת ביז שבת 137

אבא בייטעל (פאַריז)

דאָס טאַגטעגלעכע לעבן פון די יידן אין לאַסקאַזשעוו 148

חיים בן ברוך ראָזענבלום (ישראל)

ציוניסטישע פאַרטייען אין לאַסקאַראָוו 160

אסתר בריף־שניידלעדער ע"ה (פאַריז)

אין שאַטן פון פוילישן אַנטיסעמיטיזם 163

ריוועלע די קאַשע־מאַכערין 166

מינא זאַלצשטיין (געבוירן שאַלאַט ־ פאַריז)

איך געדענק 168

פריידע האַנאָוער (ניו־יאָרק)

דערמאָנונגען 172

פייגע לובעלסקי־שניידער (פאַריז)

מיינע זכרונות פון דער היים און פון שטעטל 174

משה א. אלישביץ (תל־אָביב)

לאַסקאַראָווער יידישע יוגנט 189

א. שניידער ע"ה (פאַריז)

מיין שטעטל לאַסקאַזשעוו איז מער נישטאָ 194

פראָניע בייטעל (פאַריז)

די בית יעקב־שולע אין לאַסקאַזשעוו 201

נח שטערן (ישראל)

מיין זיידע בן־ציון שטערן און מיין משפחה

אין לאַסקאַראַוו 205

שמחה וואַלדמאַן (ישראל)

דער חסיד אברהמל ברוך בערס 208

פרייַדקע אלמאן (פאַריז)

וועג דער פּאַריסאַווער רבי איז געקומען

אין לאַסקאַזשעוו 211

משה לבני

אברהם יעקב שטערן

און זיין אויסנאַמסווייוע צייט 213

דער אמאָל פון אונדזער שטעטל סאָבאָלעוו

חיה־ראַכטשע קופערמאַן־וווייצמאַן (פאַריז)

דער יידישער ישוב אין סאָבאָלעוו 237

מכאל ווורמאַן (אמיתי) — (המעפיל,ישראל)

יידיש לעבן און חסידות אין סאָבאָלעוו 244

ראובן דער וואַסער־טרעגער 247

אסתר פרידמאַן־הערצבערג (תל־אָביב)

צוויי דורות אין סאָבאָלעוו 249

פסח גוטמאַרק (תל־אביב)

סאָבאָלעוו אין די יאָרן 1910 — 1930 254

אַנשטאָט אַ מצבה מיינע אומגעקומענע מאַטע־מאַמע 260

משה וועלווול בריף (ישראל)

אונדזערע סאָבאָלעווער יידישע לערער

אַ מצבה 268

די מגילה פון חורבן לאסקאזשעוו

ראובן בן־שם

לאַסקאַזשעוו אין די ערשטע טעג פון קריג

(אויסצוגן פון בוך „פוילן ברענט") 273

זלמן קאשקעוויטש (ישראל)

אַזוי האָט זיך עס אַנגעהויבן 390

משה האַנאַוועד (ניו־יאָרק)

די ערשטע וואָכן פון דער דייטשער אַקופּאַציע 397

אסתר שאַליט־וואַלדמאַן און מנחם שאַליט (ישראל)

חורבן לאַסקאַזשעוו דורך דער פּריזמע

פון פּערזענלעכע איבערלעבונגען 400

צוויי רשימות פון לאַסקאַזשעווער קדושים הי"ד

די 38 און די 27 434

צבי (הערשל) וואַלדמאַן (ישראל)

לאַסקאַראַוועד יידן אין געראַנגל פאַרן לעבן 438

אסתר וואַלדמאַן (ישראל)

די ליקווידאַציע פון לאַסקאַזשעווער געטאָ 451

רבקה קאַגאַן-אייזנבוים און בערל אייזנבוים (ישראל) .

וועג די דייטשן האָבן פאַרברענט לאַסקאַראַוו 456

דוד פרימער (ישראל)

מיינע איבערלעבונגען אונטער דער דייטשער

טיראַניי 459

זיגמונט וואַרשעווער (פוילן)

ווי אַזוי איך בין דאָך ניצול געוואָרן 478

דוד קופערמאַן (פאַריז)

חורבן ריקי 490

מאיר גליקסער הי"ד 496

לייזער ראזענוויין (פאריז)

פון בירקענאו דורך א שטראף־קאמאנדא ביז דאכאו 497

הערשל שניידער (פאריז)

מיינע איבערלעבונגען אין די קריגס־יארן 503

פייגע לובעלסקי־שניידער (פאריז)

אן איבערלעבונג אין דער אקופאציע־צייט 540

פייגע לובעלסקי (פאריז)

אין מיין שטעטל לאסקאזשעוו (ליד) 543

מאריס גאלדנאדעל (פאריז)

אלבערט שניידער ז"ל

(דער ערן־פרעזידענט פון דער געזעלשאפט

לאסקאזשעוו - סאבאלעוו) 545

א. שניידער ע"ה (פאריז)

דער וועג צו טרעבלינקע

(באזוך אין מאנומענט אויפן ארט פון לאגער) 547

רעדע געהאלטן אויף א יזכור־אוונט

פון גארוואלינער קריז 551

הערשל שניידער (פאריז)

די עמיגראציע פון אונדזער שטעטל 554

דער גיהנום און אומקום פון יידישן ישוב אין סאבאלעוו

פסח קופערמאן (פאריז)

מיינע איבערלעבונגען אין די גיהנום־צייטן 563

משה וועלוול בריף (ישראל)

די ערשטע שחיטות אין סאבאלעוו 570

בערל אייזענבערג (מאנטרעאל)

אן עפיזאד פון די ערשטע אקופאציע־טעג 572

משה גרינקאַרן (ניו־יאָרק)

אַ סאַבאַלעווער ייד ראַטעוועט זיך 574

❦ אַ פאַליאַק דערציילט וועגן לעבן און אומקום
פון די יידן אין סאַבאַלעוו און אומגעגנט 599

ביילע קופערמאַן־גאַלדבראַד (פאַריז)

זכרונות פון מיין שטעטל סאַבאַלעוו 635

אסתר ווײַנשטיין (פאַריז)

דער גורל פון מיין סאַבאַלעווער משפחה 643

חיה־ראַכטשע קופערמאַן־ווייצמאַן (פאַריז)

די אויסזידלונג 645

עקיבא קופערמאַן (ישראל)

מיין יסורימדיקער וואַנדער־וועג פון זשיטשין
נעבן סאַבאַלעוו ביז ישראל 650

דוד קופערמאַן (פאַריז)

סראַגישער סוף פון אַ סאַבאַלעווער משפחה 665

❦ דער פּיין פון די יידן אין אַקשע 667

אפּרים בריק (פאַריז)

❦ 675